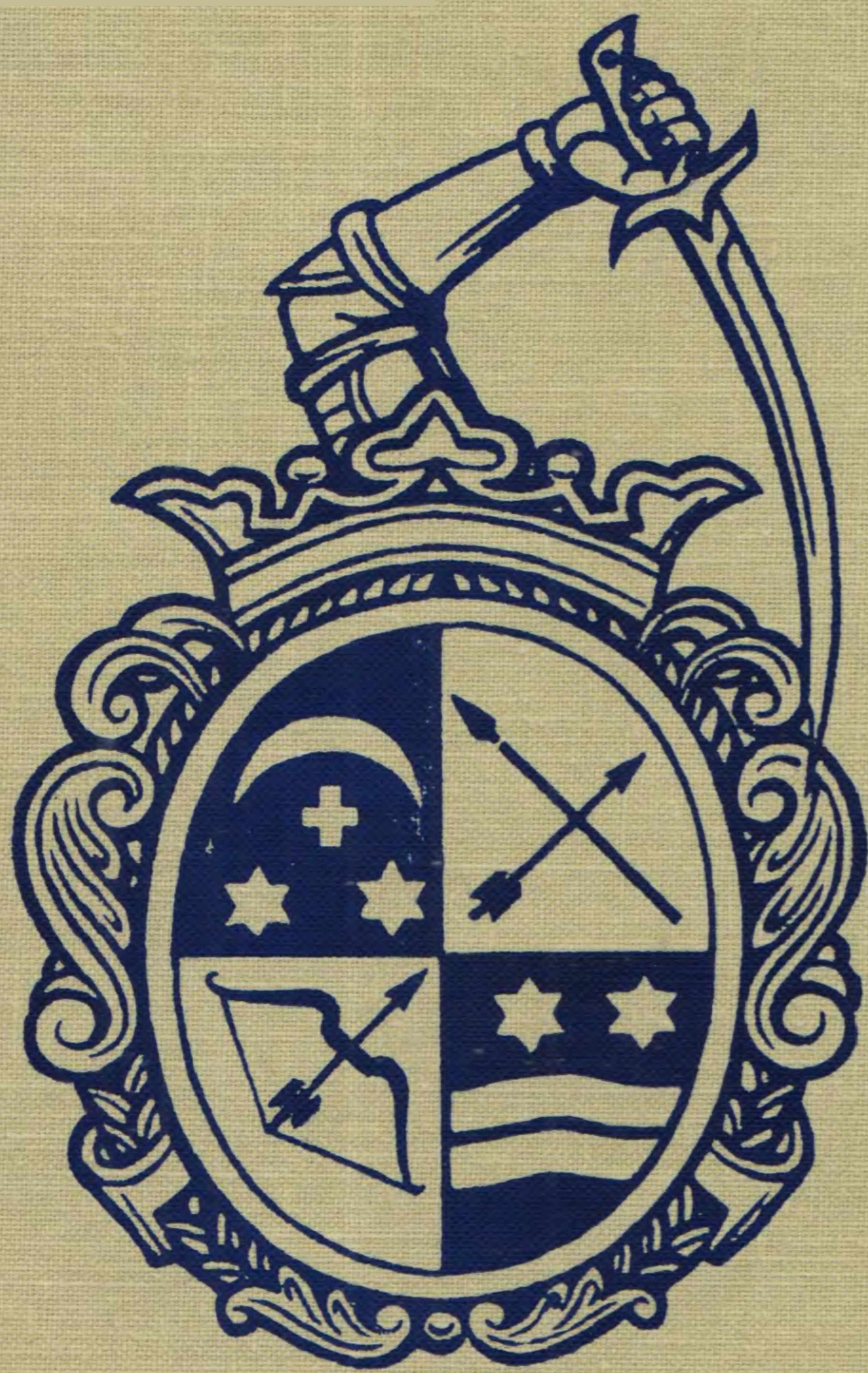

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ГЕТЬМАН
ПЕТРО ДОРОШЕНКО

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО

DMYTRO DOROSHENKO

HETMAN PETRO DOROSHENKO

A SURVEY OF HIS LIFE AND HIS POLITICAL ACTIVITIES

Edited by William Omelchenko

Published by
The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc.
New York 1985

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО

ОГЛЯД ЙОГО ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Редактор Василь Омельченко

Видання
Української Вільної Академії Наук у США
Нью-Йорк 1985

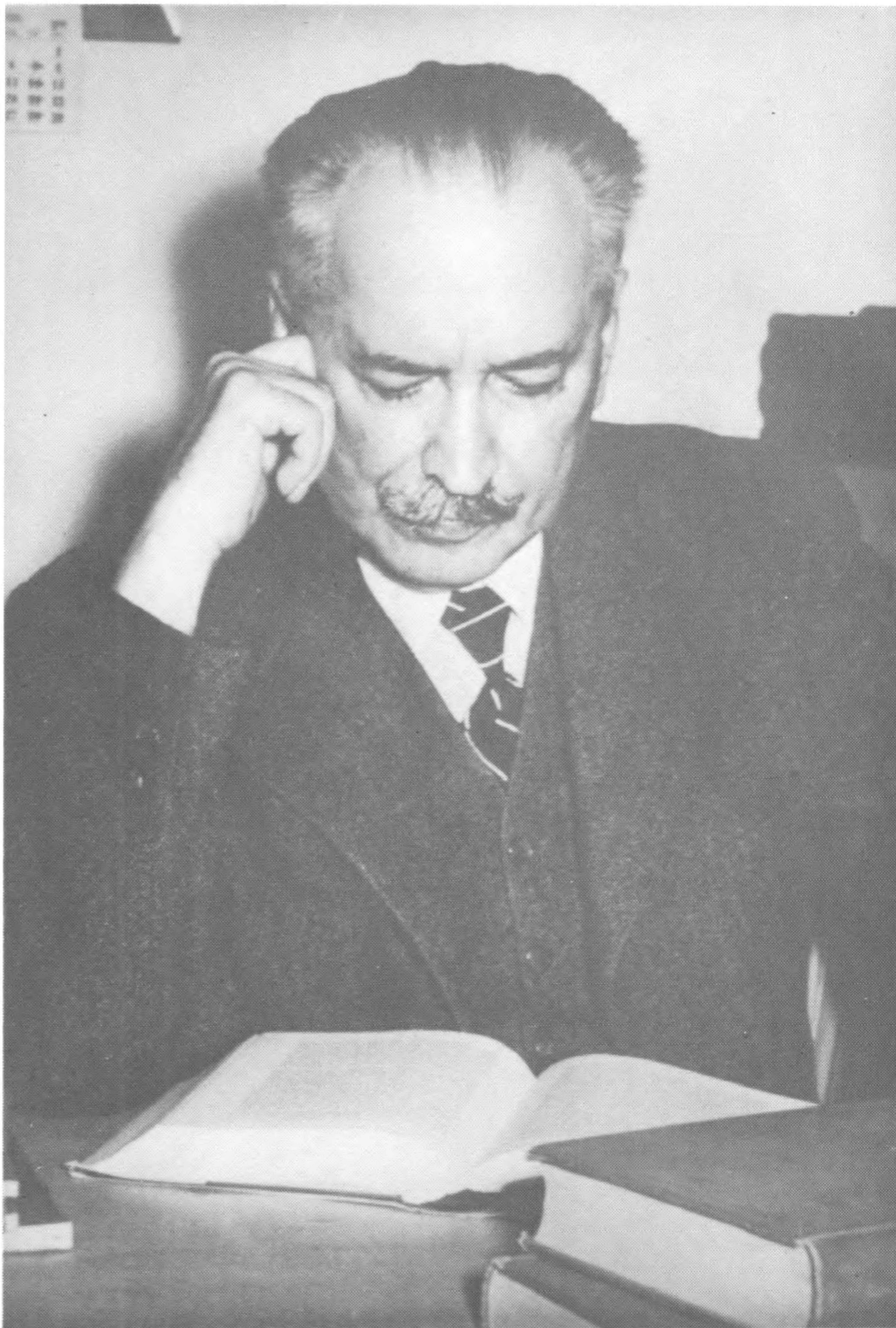
Library of Congress Catalog Card Number: 85-50291

All rights reserved

© 1985 The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc.

ISBN 0-916381-03-X

Мистецьке оформлення Петра Холодного

D. D. Pomench.

Гетьман Петро Дорошенко (1627-1698)

ЗМІСТ

- Портрети
- 17 *Василь Омельченко*: Передмова
- 21 Пояснення бібліографічних скорочень
- 23 Від автора
- 25 Розділ I. Петро Дорошенко, його рід і сім'я. Початок його військової служби за Богдана Хмельницького. Дорошенко виконує дипломатичні доручення гетьмана. Полковництво в Прилуках. Дорошенко по стороні Виговського. Переговори з Москвою в Переяславі. Чуднівська кампанія й переговори з Любомирським. Дорошенко генеральним осавулом і наказним Тетері.
- 47 Розділ II. Анархія на Правобережжі. Тетеря тікає до Польщі. Степан Опара. Проголошення Дорошенка гетьманом. Його боротьба з Дроздом. Опанування Брацлавщини. Зносини з Польщею. Звільнення Йосифа Тукальського та Юрія Хмельницького. Справа польських залог по фортецях на Україні. Старшинська рада в Чигирині потверджує Дорошенка на гетьманстві. Генеральна рада в Лисянці.
- 71 Розділ III. Козацькі інструкції на варшавський сейм 1666 р. Новий хан Аділ-Гірей в Криму. Початки зносин Дорошенка з Туреччиною. Спроба Дорошенка опанувати лівий берег Дніпра. Повстання у Богушевій Слободі й облога москалів у Переяславі. Зрада Костя Мигалевського й пасивність польського правительства паралізують успішний розвиток акції Дорошенка на Лівобережжі. Польське військо вертається в Україну. Дорошенко примушений удавати з себе "зичливого" до Польщі.

- 93 Розділ IV. Татари помагають Дорошенкові в його акції на Лівобережжі. Початок кореспонденції Дорошенка з Яном Собеським. Орда прибуває під Чигирин. Дорошенко запевняє короля в своїй лояльності. Тревога польського коменданта в Чигирині з приводу приходу орди. Репресії білоцерківського коменданта проти українського населення. Погром польського війська Дорошенком під Браїловом. Татари спустошують Галичину. Протести польського уряду в Криму. Турецькі погрози Польщі. Місія Радзівєвського в Царгороді.
- 119 Розділ V. Спроба Дорошенка порозумітися із Запоріжжям. Враження, яке зробила на Січі звістка про Андрусівську умову. Вбивство стольника Ладиженського. Брюховецький посередничає між Запоріжжям і Москвою. Приїзд до Чигирини митрополита Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького. Місія ігумена Вассіяна в Чигирині. Польща готова признати Дорошенкові "udzielnosc", аби лиш розірвати козацько-татарський союз. Дорошенко йде на Польщу війною. Підгаєцька кампанія. Диверсія Сірка в Криму. Підгаєцький трактат.
- 143 Розділ VI. Фіяско Підгаєцької кампанії скріпляє у Дорошенка думку про зближення з Туреччиною. Покищо він удає формально свою лояльність до Польщі. Москва зав'язує з ним зносини за посередництвом Гізеля. Приїзд до Чигирини московських агентів: В. Дубенського, а потім Ф. Чекаловського. Приїзд до Переяслава В. Тяпкіна і його зносини з Дорошенком. Московські агенти констатують велику популярність Дорошенка в Україні. Нещирість московської політики. Умови підданства Москві, поставлені Дорошенком. Єпископ Методій довідується про переговори Москви з Дорошенком і попереджає Брюховецького.

- 163 Розділ VII. Собеський старається не загострювати відносин з Дорошенком. Неприхильні до Дорошенка настрої в Криму. Дорошенко намагається їх злагодити. Він починає зносини з Брюховецьким. Брюховецький замишляє повстання проти Москви. Його зносини з Кримом і з Царгородом. Рада у Дорошенка постановляє бути обом сторонам Дніпра вкупі під його регіментом. Повстання проти Москви на Лівобережжі. Польське посольство привозить Дорошенку клейноди і королівський привілей. Похід Дорошенка на лівий берег Дніпра. Козаки вбивають Брюховецького.
- 197 Розділ VIII. Дорошенко гетьманом обох боків Дніпра. Він вертається на правий берег. Оборонна акція проти Польщі і Москви. Шукання допомоги у молдавського господаря. Листування з Собеським. Запорожці в спілці з татарами виступають проти Дорошенка. Суховій претендентом до гетьманської булави. Многогрішний заводить переговори з Москвою. Дорошенко шукає опори в Туреччині. Боротьба з Суховієм. Сірко побиває татар і Суховія під Ольховцем. Лівобережжя знову схиляється до Дорошенка.
- 223 Розділ IX. Місія Теофіля Бобровича в Гадячому. Переговори Шеремєтева з Дорошенком. Полковник Пиво плюндрує м. Стайки. Дорошенко визволяє полонених москалів. Недовір'я Москви до Дорошенка. Бобрович приїздить до Гадячого вдруге. Охолодження між Дорошенком і Москвою. Приїзд турецьких послів. Рада в Корсуні постановляє держатись турецької протекції. Польські послы привозять до Чигирини клейноди.
- 253 Розділ X. Суховій "запорозьким гетьманом". До нього втікає Юрій Хмельницький. Суховій облягає Доро-

шенка в Конотопі. Ханенко обраний в Умані гетьманом. Турецький посол привозить Дорошенкові санджаки. Місія Лобойка в Царгороді. Акція Дорошенка на Лівобережжі. Погром Ханенка під Стебловом. Юрій Хмельницький попадає в полон. Дорошенко здобуває Умань. Бунт Білгородської Орди паралізує його успіхи. Зносини Дорошенка з Польщею і Москвою. Польсько-московська комісія в Мігновичах. Південна частина Лівобережжя схиляється до Многогрішного.

- 287 Розділ XI. Дорошенко просить короля прискорити комісію. Острозька комісія не приводить до порозуміння. Польські комісари заключають угоду з Ханенком. Дорошенко відновляє зносини з Туреччиною. "Неблагословенна грамота" патріярха на Многогрішного. Татарські інтриги проти Дорошенка. Ігноруючи Острозький договір з Ханенком, Дорошенко веде далі переговори з Польщею. Многогрішний не перепускає клейнодів для Ханенка на Січ. Суховій сходить остаточно з політичної арени.
- 321 Розділ XII. Відносини між Дорошенком та Польщею напружуються щораз більше. Поляки замордовують послів Дорошенка. Місія Шумлянського в Чигирині. Корсунська рада. Польський уряд підбурює козаків проти Дорошенка. Протести козацької старшини. Листування з Запоріжжям. Спроба Дорошенка ввійти у зносини з курфюрстом Бранденбурзьким. Його зносини з Степаном Разіном. Воєнна нарада у Варшаві. Місія Рачковського в Чигирині. Дорошенкові умови порозуміння з Польщею. Дорошенко осягає зміни на ханському троні в Криму. Похід під Білу Церкву.
- 355 Розділ XIII. Польський наступ на Поділля. Ханенко приєднується до польського війська. Оборона Кальника.

Запорожці проголошують Ханенка гетьманом. Контрнаступ Дорошенка. Погром поляків під Тростянцем. Лист Ханенкової старшини до Дорошенка. *Votum* Собеського в справі відносин до Дорошенка на варшавському сеймі. Непорозуміння у Дорошенка з ордою. Бунт в Умані. Батуринський переворот і відношення Дорошенка до Многогрішного.

- 403 Розділ XIV. Туреччина грозить Польщі війною. Безрезультатність травневої сесії варшавського сейму. Мохаммед IV в союзі з кримським ханом і Дорошенком ідуть на Польщу. Сили противників. Погром поляків і Ханенка під Четвертинівкою. Собеський намагається рятувати ситуацію. Дорошенко під Кам'янцем. Облога і капітуляція Кам'янця. Операції в Галичині. Переговори про мир. Відворот турків. Собеський громить татарські загони.
- 433 Розділ XV. Буцацький мир. Побачення Дорошенка з турецьким султаном коло Жванця. Дорошенко в Умані. Реакція в настроях у Польщі. Справа передачі Білої Церкви. Розчарування Дорошенка і козацької старшини з результатів кампанії проти Польщі. Рада в Чигирині ухвалює одначе залишитися під турецькою протекцією. Московські пляни порозуміння з Дорошенком. Самойлович тому противиться. Польща теж робить заходи коло порозуміння з Дорошенком. Приїзд Шумлянського до Чигирини. Старання Дорошенка здобути Білу Церкву. Самойлович намовляє Москву до збройної акції проти Дорошенка. Невдача цієї акції. Другий приїзд Шумлянського. Місія Серапіона Полховського в Чигирині.
- 469 Розділ XVI. Ханенко знову впливає на історичну арену. Він покидає Польщу і, розбитий військом Дорошенка, проситься в московське підданство. Москва про-

довжує зносити з Дорошенком через Полховського. Польсько-турецька війна 1673 р. і пасивне становище Дорошенка. Місія Сави Туптала в Чигирині. Спільний московсько-український похід проти Дорошенка. Зрада Лизогуба. Бої під Чигирином. Погром Григорія Дорошенка і його полон у Лисянці. Сірко бере сторону Дорошенка. Переяславська рада 17.III.1674 р. Місія Мазепи в Переяславі. Наступ поляків на Поділля. Андрій Дорошенко відвойовує правобережні міста. Нові польські пропозиції Дорошенкові. Мазепа попадає в полон. Його зізнання в Москві. Новий наступ Самойловича і Ромодановського й облога Чигиринна. Фіяско їхньої виправи.

519 Розділ XVII. Турки йдуть на поміч Дорошенку. спустошення Правобережної України. Руїна Умані. Побачення Дорошенка з султаном. Населення розбігається на всі сторони. Хан залишає Дорошенка. Наступ поляків на Україну. Собеський заводить з Дорошенком переговори. Місія Шумлянського в Чигирині. "Пункти" Дорошенка і "респонс" на них короля. Остаточне фіяско порозуміння з Польщею. Собеський продовжує свій наступ. Здобуття Павлочч. Акція Григорія Гуляницького. Тяжке становище Дорошенка. Старшини й козаки покидають Дорошенка. Смерть митрополита Тукальського.

557 Розділ XVIII. Дорошенко не був принциповим прихильником турецької орієнтації. Маначинська комісія і її безрезультатність. Москва не прихильється до польських пропозицій спільної боротьби проти турків. Самойлович і Ромодановський з наказу Москви розпочинають збройну акцію проти Дорошенка. Нова руїна Правобережжя. Дорошенко звертається до Сірка. Він у присутності Сірка складає в Чигирині присягу на підданство цареві. Незадоволення Самойловича. Дорошенко звертається безпосередньо у Москву й висилає туди турецькі санджаки.

- 591 Розділ ХІХ. Спроба поляків розбити порозуміння Дорошенка з Москвою. Уряд нового царя Федора продовжує щодо Дорошенка політику царя Олексія. Запорожці піддержують Дорошенка. Самойлович намовляє його їхати присягати на лівий берег. Самойлович і Ромодановський ідуть походом на Чигирин. Капітуляція Дорошенка. Його виїзд до Сосниці. Московське правительство домагається від Самойловича присилки Дорошенка в Москву. Дорошенко їде до Москви. Авдієнція у царя Федора. Справа Григорія Дорошенка.
- 623 Розділ ХХ. Царський уряд залишає Дорошенка в Москві. Справа переїзду до Москви його жінки Єфросинії. Клопоту з помешканням. Дорошенко їде воєводою у Вятку. Цар дає йому в володіння село Ярополче. Останні роки життя Дорошенка і його смерть. Могила Дорошенка. Його портрети.
- 641 Розділ ХХІ. Постать Дорошенка в уяві сучасників. Відгуки тої уяви в народній поезії і в козацьких літописах. Дорошенко в українській історіографії ХІХ-ХХ віків і в новій українській літературі. Загальна характеристика Дорошенка як людини і як політичного діяча.
- 671 Показчик імен
- 698 Показчик географічних назов

Передмова

”Але серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з’явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надхнув у них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити до купи її розірвані частини й створити самостійну українську державу, — таку, яку вже був створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко”. Так писав у своєму ”Нарисі історії України”, т. II, 2-ге вид. (Мюнхен, 1966, ст. 70) Дмитро Іванович Дорошенко, один з найбільших істориків України ХХ століття й визначний державний діяч відновленої в 1917 році Української держави. Це писалося на руїнах української державности, в умовах нової української еміграції.

Саме Дмитро Дорошенко, історик-державник, міг якнайкраще зрозуміти велику трагедію України й гетьмана Петра Дорошенка, одного з своїх знаменитих предків. Щасливий збіг обставин відкрив йому, на той час професорові Варшавського університету, багаті матеріяли польських архівів про добу Петра Дорошенка — і то напередодні нової великої історичної трагедії, яка знищила значну частину тих архівів й відбилася на долі монографії ”Гетьман Петро Дорошенко”, яка справді стала *magnum opus* її талановитого автора.

Працюючи в 1936-39 роках в архівах Варшави, Кракова, Львова й Познані, Дмитро Іванович міг збагатити своє прекрасне знання друкованих джерел і літератури й дати нове насвітлення історичного процесу доби Руїни й особи та діяльності гетьмана Петра Дорошенка.

Монографію ”Гетьман Петро Дорошенко” автор закінчив напередодні II світової війни. Передмова автора датована була ”Варшава, 30.VI.1939”. Скоро почалася довга й важка мандрівка автора

та його твору. Перебуваючи під час війни у Празі, Дмитро Іванович доповнював його новими матеріалами (зокрема з українських архівів) і готував рукопис до друку. Але в умовах військових обмежень і заборон видати монографію було неможливо. Евакуація з Праги 1945 р. назавжди розлучила Дмитра Івановича з його улюбленим твором, рукопис якого залишився в Празі, й доля його була невідомою ні авторові (†1951), ні його дружині, Наталі Михайлівни Дорошенко, яка останні роки свого життя (†1971) присвятила збиранню й упорядкуванню науково-літературної спадщини свого покійного чоловіка. Всі спроби наукової громадськості довідатися про долю рукопису були марні.

На щастя, монографія не загинула. Восени 1970 року рукопис знайшовся в одній з країн Західної Європи. Згодом, за допомогою Ректора Українського Вільного Університету проф. Володимира Янева, рукопис був переданий до диспозиції Української Вільної Академії Наук у США, яка й ухвалила видати монографію.

Оскільки манускрипт не був остаточно перед друком переглянутий самим автором, треба було перевірити текст і величезний науковий апарат, що забрало багато часу й дещо затримало видання.

Авторський текст монографії збережений повністю, окрім деяких правописних змін і виправлення безперечних помилок рукопису. Додано до тексту ілюстрації (портрети автора монографії та гетьмана Петра Дорошенка). В кінці монографії подано іменний та географічний покажчики, що їх уклала Оксана Соловей.

Українська Вільна Академія Наук у США, вшановуючи світлу пам'ять свого фундатора й першого Президента Дмитра Івановича Дорошенка, видає тепер його головний науковий твір, який робить честь не тільки його авторові, але й цілій українській історіографії.

Українська Вільна Академія Наук у США вважає за свій обов'язок подякувати всім установам та особам, які сприяли знайденню рукопису монографії й підготові його до друку, а зокрема жертводавцям, які своїми щедрими пожертвами уможливили це видання.

Особлива подяка належить професорам Олександрові Оглоблинові, кол. Президентові УВАН у США, Юрію Шевельову й Оме-

лянові Пріцакові, Президентові й Віцепрезидентові УВАН у США, Володимирові Яневу, Ректорові УВУ у Мюнхені, Збігнєву Вуйцікові (Польща), Любомирові Винареві, Голові Українського Історичного Товариства та іншим ученим, які своїми порадами допомагали редакторів монографії. Висловлюємо щирі подяку п. Софії Янів (Сарсель) за виготовлення машинопису монографії, д-рові Любомирові Гайді (Гарвард) за перевірку наукового апарату частини манускрипту, ред. Олександрові Женінові за технічний перегляд машинопису, мгр. Наталці Зітцельсбергер, співробітниці Слов'янського відділу Публічної бібліотеки м. Нью-Йорку за допомогу у розшуках бібліографічних матеріалів, Оксані Соловей за підготовку покажчиків та ред. Вадимові Павловському за підготовку ілюстрацій до друку.

Особливо дякуємо панові Федорові Олійникові, що пожертвував на видання рукопису 15.000 доларів і таким чином уможливив появу в світ цієї вартісної праці.

2. 4. 1985
Нью-Йорк

Василь Омельченко

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА за гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 рр.)

МІРЯДО: 0 150 300 450 600 км

- ★ Столиця Гетьманської України
- Границі Лівобережної і Правобережної України
- ===== Границі Османської Імперії в 1672-1699 рр.
- ===== Границі держав

Мапа взята з "Історичного Атласу України" (Нью-Йорк, Вид. Українського Історичного Тов., 1980, мапа 26, ст. 48) з ласкавого дозволу ред. Любомира Винара.

ПОЯСНЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЗР	Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи
Архивъ ЮЗР	Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ
АЮЗР	Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи
Б-ка	Бібліотека
ЖМНП	Журнал Министерства Народнаго Просвѣщенія
ЗІФ ВУАН	Записки Исторично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук
ЗНІНО	Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти
ЗНТШ	Записки Наукового Товариства імени Шевченка
ЗУНТК	Записки Українського Наукового Товариства у Києві
Исторія Русовъ	Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго
КСт	Кіевская Старина
Київський ЦАДА	Київський Центральний Архів Давніх Актів
л.	листок
Лѣтопись Грабянки	Лѣтопись Григорія Грабянки
Лѣтопись Самовидца	Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ, съ приложеніемъ трехъ малоросійскихъ хроникъ: Хмельницкой, "Краткое Описаніе Малороссіи" и "Собраніе Историческаго"

Окіншевич, "Рада старшин"	Лев Окіншевич, "Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. II: Рада старшин"
ПСЗ	Полное собрание законовъ Россійской имперіи
Памятники	Памятники, изданные Временною Коммисією для разбора древнихъ актовъ
р.	рік
ст.	сторінка
т.	том
ф.	фонд
ЧОИДР	Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych
AKW	Archiwum Koronne Warszawskie
AR	Archiwum Radziwiłłów
AZ	Archiwum Zamoyskich
Acta historica	Franciszek Kulczycki (wyd.), Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 1 [Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, vol. 11, pars 1, vol. 11, pars 11]
Bibl. Bawor.	Biblioteka Baworowskich
Bibl. Czart.	Biblioteka Czartoryskich
Bibl. Kras.	Biblioteka Ordynacji Krasieńskich
Bibl. Nar.	Biblioteka Narodowa
cod.	code
GOR	Geschichte des Osmanischen Reiches
Latopisiec Jerlicza	[Joachim Jerlicz] Latopisiec albo kraniczka Joachima Jerlicza
MK	Metryka Koronna
t.	tom
vol.	volume

Від автора

Серед галерії українських історичних діячів другої половини XVII століття постать гетьмана Петра Дорошенка, безперечно, одна з найцікавіших і, з погляду ідеї боротьби за єдність і незалежність України, одна з найсимпатичніших, особливо для нашого покоління, якому так само довелося за цю ідею боротись. У своєму стремлінні здійснити ідеал самостійної України не завагався Дорошенко вжити всіх способів, які тільки були йому доступні, і не зупинявся ні перед якими жертвами. Через те сучасне йому покоління, яке бачило самі лишень трагічні наслідки його зусиль, бачило страшну руїну Правобережної України, цього серця й колиски української козаччини, вважало Дорошенка за головного винуватця цієї руїни й осудило його діяльність словами старинної псалми:

За Дорошенка гетьмана
Пуста Україна стала:
Все то через його бунти
Довелось всім загинути...

В цих словах псалми вилилась думка українського народу про політичну діяльність гетьмана Дорошенка. Непопулярна в очах усіх кругів українського громадянства спілка з бусурманами була причиною негативної оцінки його діяльності також і з боку козацьких літописців XVII-XVIII віків і навіть українських істориків XIX століття. І хоч рідко хто з них міг утриматися від того, щоб не висловити свого здивування перед тою завзятістю, з якою боровся Дорошенко за свій ідеал вільної й самостійної України, та проте ніхто з них не спромігся і навіть не спробував подати безсторонню оцінку історичної ролі гетьмана Петра Дорошенка, сперту на можливо широкому вивченні багатого архівного матеріалу, і так, щоб з'ясувати всі обставини й перипетії боротьби славного гетьмана за незалежну українську державу й простежити та вияс-

нити провідні думки, які йому в тій боротьбі присвічували. Найближче підійшов до цього завдання М. Костомаров у своїй відомій монографії "Руїна", але він змалював постать і роль Дорошенка в історичних діях лиш як одного з багатьох діячів доби "Руїни", не виділяючи спеціально з-поміж багатої галерії постатей з тої сумної доби. За 60 років, які ділять нас від появи монографії Костомарова, опубліковано чимало нового матеріалу, головне з джерел польських, тоді як праця Костомарова заснована переважно на джерелах московських, здебільшого ним же самим виданих в "Актахъ Южной и Западной Россіи". З тих польських джерел особливу вагу має кореспонденція Яна Собеського, опублікована майже одночасно з виходом у світ монографії Костомарова Фр. Кульчицьким у серії "Acta historica res gestas Poloniae illustrantia" (видання Краківської Академії Наук, 1880-1881). Одначе не появилося досі ані однієї ширшої спроби дати на підставі того матеріалу по змозі суцільний образ життя й діяльності Петра Дорошенка.

Не претендуючи використати весь документальний матеріал навіть з доступних мені під цей час архівних збірок (московські архіви, наприклад, тепер мені недоступні), хочу дати спробу огляду життя й політичної діяльності славного гетьмана на основі, голов-но, вже опублікованого досі матеріалу, а почасти також неопублікованого з архівів Варшави, Кракова, Львова й Познані. Може моя спроба заповнить хоч на деякий час прогалину в українській історіографії — брак спеціальної розвідки про Петра Дорошенка, аж поки не настане змога дати вичерпну монографію про Дорошенка на основі всього актового матеріалу, що зберігся по архівах польських і московських, а також і турецьких, майже не зачеплених ще в дослідях істориків, які працювали в обсягу українсько-турецьких відносин XVII віку.

Варшава, 30. VI. 1939

Дмитро Дорошенко

I

Петро Дорошенко, його рід і сім'я. Початок його військової служби за Богдана Хмельницького. Дорошенко виконує дипломатичні доручення гетьмана. Полковництво в Прилуках. Дорошенко по стороні Виговського. Переговори з Москвою у Переяславі. Чуднівська кампанія й переговори з Любомирським. Дорошенко генеральним осавулом і наказним у Тетері.

Петро Дорофійович Дорошенко народився року 1627 в Чигирині¹ в стародавній і заможній козачій родині й був онуком гетьмана Михайла Дорошенка, що поляг славною смертю в бою під Бахчисараєм весною 1628 року. Яків Собеський атестував Михайла Дорошенка, "полковника з доброю репутацією у козаків за його хоробрість і завжди прихильного до польського короля і Речі Посполитої",² а турецький історик Наїма називає його "славним і хоробрим вождем".³ Про подвиги свого діда добре тямив Петро Дорошенко, пригадавши одного разу татарам, вже за свого гетьманування, як його дід "з 4000 козаків перейшов цілий Крим",⁴ та загрожував, що піде по стопах свого діда.⁵ Про батька Дорошенкового, Дорофія або Дороша, знаємо тільки, що він був полковником. Напев-

1. Рік народження П. Дорошенка приймається звичайно за: Д. Н. Бантышъ-Каменській. *Исторія Малой Россіи*, изд. 2, ч. III. Москва, 1830, ст. 27. Цей рік приймає й: В. Модзелевській. *Малороссійській Родословникъ*, т. I. Кієвъ, 1908, ст. 451-452.

2. Pauli Żegota (wyd.). *Pamiętniki o wycprawie chocimskiej r. 1621*. Kraków, 1853, ст. 119.

3. J. J. S. Sękowski (wyd.). *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących*, t. I. Warszawa, 1824, ст. 186.

4. Акты, относящієся къ исторіи Южной и Западной Россіи (далі АЮЗР), т. VII. СПб, 1872, ст. 82.

5. Про діяльність М. Дорошенка див. D. Dorošenko a J. Rypka. *Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v prvím pol. XVII stol.* Praha, 1936, ст. 17-24.

но, він брав участь у поході свого батька Михайла на Крим в 1628 році, принаймні Петро Дорошенко в своєму листі до Івана Сірка з 1675 р. згадує, що він "чув од свого батька про Шагін-Гіреєву війну, на яку наші запорозькі козаки покликані були".⁶ Бантиш-Каменський каже, що то він ходив 1650 р. походом у Молдавію на Лупула, але здається, що його тут змішано з другим Дорошенком, Іваном, який також був полковником. Його змішував з Дорофієм Дорошенком уже Веспасіян Коховський, кажучи, що Іван Дорошенко в 1650 р. разом з Тимошем Носачем та Мартином Пушкарем водив 16 000 козаків проти Молдавії,⁷ й додаючи, що то "його син Петро кілька літ пізніше віддав Русь у руки туркам".⁸ Про цього Івана Дорошенка знаємо, що він був 5. XII. 1650 р. nobilitований в числі трьох вірних козаків запорозьких (крім нього, ще Дмитро Маргевич і Войцех Гурський), котрі, як каже nobilitаційний декрет, "за ввесь час замішання Речі Посполитої не тільки не вплутувалися до жадних бунтів, сваволі й ребелій, але на кожному місці за цілість Речі Посполитої й достоїнство наше кров свою, яко люди лицарські, проливали і навіть домів, жінок і дітей своїх на Україні позбулись".⁹ Це мотивування вказує, що ледве чи цей Іван Дорошенко, не кажучи вже за різницю імен, міг бути батьком Петра. Трохи пізніше, в 1656 р., бачимо Івана Дорошенка начальником козацької залоги в Новому Бихові, звідки він самовільно пішов до Чаусів, що московське командування прийняло як зраду: московські воєводи домагалися від Б. Хмельницького, щоб він скарав Дорошенка на смерть.¹⁰ Гетьман звелів його арештувати й покарати на горло.¹¹ В присутності воєводи Лопухіна він звелів полковнику Ждановичу виконати цей вирок.¹² Жданович, перевівши слідство, знайшов, що Дорошенко був невинуватий, одначе зали-

6. АЮЗР, т. XII, ст. 301-302.

7. *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego*, wyd. Edward Raczyński, wyd. 2, t. I. Poznań, 1859, ст. 118.

8. *Annalium Poloniae Climacter III. Cracoviae*, 1698, ст. 212.

9. *Volumina Legum*, wyd. 2, t. IV. St. Petersburg, 1859, ст. 155.

10. Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*, т. IX, ч. 2. Київ, 1931, ст. 1201-1202.

11. Там таки, ст. 1204.

12. Там таки, ст. 1210.

шив його в кайданах.¹³ З того часу звістки про Івана Дорошенка зникають. Але навряд чи він навіть належав до родини Петра Дорошенка, принаймні з усієї діяльності Петрової, як гетьмана, не маємо жадної згадки про його споріднення з Іваном, і автори родового розпису Дорошенків, П. Я. Дорошенко і В. Л. Модзалевський, не вміщують його в цьому розписі.¹⁴ В усякому разі, коли б цей Іван Дорошенко був батьком Петра, то не було б потреби в поновній нобілітації його сина, як це сталося з Петром в 1661 р., коли то сеймовою постановою надано було йому шляхетство.

Як уже було нами зазначено, Петро Дорошенко належав до заможного козачого роду, який мав свій ґрунт у Чигирині й землі в його околицях. Сам Дорошенко не раз згадує, як то він мусів у 1666 році на військові потреби "У ojcowskiego zbioru naruszyć"¹⁵ або що він через оці видатки "nie tylko co moiey biedney krwawo zapłaconey substanciey pozbył, ale ową zgoła у tey, którą oyciec zbierał przez cały wiek swóу".¹⁶

Мати Дорошенка була з роду Тарасенків. Ми знаємо тільки її чернече ім'я "Митродора". Ю. Виноградський дуже ймовірно доводить, що на основі "синодиків", вона по переселенні з Чигирини в 1676 р. стала за ігуменю в дівочому монастирі Покровському недалеко Сосниці, прийнявши схиму з іменем Марії, себто вдруге змінивши своє ім'я.¹⁷

Сім'я Дорошенків була доволі численна: Дорофій Дорошенко мав кілька синів і дочку. Але з-поміж синів, окрім Петра, тільки двоє відіграло ролю в політичному житті: старший за Петра Григорій і молодший за нього Андрій. Григорій за гетьманування брата був полковником Брацлавським у 1668-74 роках, виконував уряд наказного гетьмана в 1668 р. і двічі зазнав московської неволі. Жонатий він був з сестрою Павла Яненка-Хмельницького, що з його дочкою був одружений Петро. Але в 1671 р. Григорій, видко,

13. Там таки, ст. 1222; АЮЗР, т. III, ст. 519, 526-527.

14. Модзалевський. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 470.

15. Biblioteka Ordynacji Krasińskich (далі Bibl. Kras.), cod. 4026, л. 144-145.

16. Там таки, cod. 4025, л. 99.

17. Ю. Виноградський. Марія Дорошиха: з Сосницької старовини. — "Історико-Географічний Збірник", т. I. Київ, 1927, ст. 33-35.

був уже вдівцем, бо зберігся його лист з дня 28. X. 1671 р. до жінки Переяславського полковника Дмитрашка (Думитрашка), з якого видно, що він сватався до її дочки Ганни.¹⁸ Відомо, що Дмитрашко, хоч був тричі жонатий, своїх дітей не мав,¹⁹ але, одружившись в 1667 р. з вдовою страченого в 1663 р. Ніжинського полковника Василя Золотаренка, придбав собі пасербів: Степана й Ганну Золотаренків. Отже, до цієї Ганни Золотаренківни й сватався Григорій Дорошенко. Але цей шлюб розстроївся, як думав біограф Дмитрашка, з причин політичних.²⁰ Одначе Григорій Дорошенко таки одружився з кимсь удруге, бо коли в 1676 р. він повернувся з другого московського заслання, то до Сосниці приїхала його жінка. Бантиш-Каменський, покликуючись на свого батька, архівіста Миколу, каже, що Григорій був жонатий з дочкою Павла Тетері,²¹ але, не кажучи вже за те, що Тетеря, оскільки знаємо, дітей не мав, це суперечить звістці, що перший тесть Григорія перебував р. 1668 у Києві й їздив з доручення воєводи Шереметева намовляти мешканців Остра до підданства цареві.²² З того, що москалі, увільнивши Григорія в 1667 р. з заслання, держали його жінку закладницею в Києві, можна думати, що вона була родом киянка.

Андрій Дорошенко, полковник Паволоцький і наказний гетьман 1674 р., був жонатий уперше з сестрою Якова Гамалії, полковника Паволоцького, а вдруге з дочкою Івана Лисиці, полковника Брацлавського.²³ Третій брат Петра Дорошенка, Степан, не брав, здається, ніякої участі в політичному житті і вмер у Чигирині "на предківських своїх добрах".²⁴ Нарешті четвертий брат Антоній постригся під цим іменем в ченці й був ігуменом Чигиринського монастиря.²⁵ Була в Дорошенка ще й сестра, не знана нам з свого

18. АЮЗР, т. XI, ст. 458-459.

19. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 405.

20. А. Стороженко. Родіонъ Григорьевичъ Дмитрашко, полковникъ Переяславській. — "Кіевская Старина" (далі КСт) 1893, кн. 4, ст. 10.

21. Бантышъ-Каменській. Історія Малої Россіи, изд. 2, ч. II. Москва, 1830, Примѣчанія, ст. 39, прим. 150.

22. АЮЗР, т. VII, ст. 159.

23. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 452.

24. Там таки, ст. 452.

25. В одному акті 1655 р. згадується, що "Федір, рідний брат Петра". Див.

імени, яка вийшла в 1666 р. заміж за генерального писаря на Лівобережжю Семена Голуховського,²⁶ але вже в 1667 р. вона проживала в Чигирині, мабуть, як удова, як це видно з слів її челядника Ганенка, що передався до москалів.²⁷

Сам Петро був жонатий тричі. Перша його жінка нам невідома; від неї мав він дочку Любов, що вийшла за Єфима Лизогуба, полковника Чернігівського й генерального хорунжого за часів Мазепи; в 1708 р. вона була ще жива. Удруге оженився Петро з Єфросинією, дочкою Київського полковника Павла Яненка-Хмельницького, родича Б. Хмельницького. Утретє оженився він, уже на засланні в Московщині, в 1684 р., маючи 57 літ віку, з Агафією Борисівною Єропкіною, від якої мав трьох синів і дочку.²⁸

Наскільки ясно і докладно можемо собі уявити діяльність Дорошенка з того часу, як він став гетьманом, себто з кінця 1665 р., настільки випадкові й уривчасті наші відомості про нього до того часу, а вже зовсім невідомі нам його молоді роки, обставини його виховання та освіти, і навіть перші роки його службової та політичної кар'єри. Ми не знаємо, де і коли він учився, і тільки з того, що він добре знав польську й латинську мови, як це видно з його листів, з того, що він у своїх промовах виявив ознайомленість з всесвітньою історією,²⁹ можна думати, що він учився або в Києво-Могилянській Колегії, або в якійсь польській школі. Величко двічі підкреслює, що Дорошенко був "довціпний і в світових річах біглий" та у "всіляких річах цікавий".³⁰ Він же оповідає про

Михайло Грушевський. Незвісний епізод з життя Дорошенка. — "Записки Наукового Товариства ім. Шевченка" (далі ЗНТШ), т. С (1930), ст. 241.

26. Сергій Михайлович Соловьев. Исторія Росіи с древнѣйшихъ временъ, т. XI. СПб, 1871, ст. 94; Г. Карповъ. Меѳодій Филимоновичъ, епископъ мстиславскій и оршанскій, блюститель кievской митрополіи (1661-1668 года). — "Православное Обозрѣніе" 1875, кн. 1, ст. 70.

27. АЮЗР, т. VI, ст. 186.

28. Модзалевскій. Малороссійскій Родословникъ, т. I, ст. 454.

29. Самоиль Величко. Лѣтопись событій въ Юго-Западной Росіи въ XVII-мъ вѣкѣ (далі: Лѣтопись), т. II. Кіевъ, 1851, ст. 332-333.

30. Самійло Величко. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками (далі: Сказаніє). Кіів, 1926, ст. 9 і його ж: Лѣтопись, т. II, ст. 94.

те, як зжахнувся Брюховецький, почувши про вибір Дорошенка в гетьмани, — знаючи добре його "ростропность і во великих річах біглость".³¹ Коли зважити, що сам Величко почав свою службу у Військовій Канцелярії під проводом Василя Кочубея, котрий, з свого боку, починав службову кар'єру в Чигирині у Дорошенка, та що Кочубей залишився патроном Величка до кінця свого віку, то можна припустити, що Величко цю характеристику Дорошенка засновував на словах Кочубея, і тому вона має не саме лиш літературне значення, як то часто бачимо у Величка.

Той же самий Величко каже, що Дорошенко разом із Богданом Хмельницьким вийшов у 1648 р. із Запоріжжя в Україну, будучи при Хмельницькому "за старшого слугу".³² В другому місці він згадує, що Дорошенко служив при Хмельницькому за "конюшого", разом з Іваном Брюховецьким.³³ Що Дорошенко справді почав свою кар'єру на Запоріжжі, звідки вийшов з Хмельницьким в Україну, про це маємо підтвердження в його власних словах з 1674 р., коли він казав, що "вже давно був на Запоріжжі, як вийшов з старим Хмельницьким, то з того часу вже на Запоріжжі не був".³⁴ В листі до князя Богуслава Радивиля з дня 23.XI.1667 р. Дорошенко писав, що почував себе "w szczeguch in gem Króla Pana u Rzeczy Pospolitey a ruogo usługach", себто перебував на козацькій службі в рядах реєстрових козаків з хлоп'ячих літ.³⁵ Дуже ймовірно, що він утік на Запоріжжя в 1647 р. разом з Богданом Хмельницьким як знайомий йому з малих літ чигиринський козак.

В Реєстрі козацького війська 1649 р. Дорошенко записаний як гарматний писар Чигиринського полку.³⁶ Розпочавши службу формально з полкового гарматного писаря, перейшов він усі градації служби в козацькому війську, так що пізніше міг справедливо пишатись тим, що багато разів був полковником і перейшов усі степені козацької служби. Король Ян-Казімір підкреслює, що Дорошенко

31. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 96.

32. Там таки, ст. 37.

33. Величко. Сказаніє, ст. 8.

34. АЮЗР, т. XII, ст. 818.

35. Archiwum Radziwiłłów (далі AR), teka 73, Nr. 3222.

36. О. М. Бодянській, изд. Реестра всего Войска Запорожскаго. Москва, 1875.

”з молодих літ у війську і в обозі виховався”³⁷ — ”Дорошенко козак старий і поля знає”, говорили про нього в 1668 р. козаки,³⁸ а він сам, характеризує в 1673 р. гетьмана Самойловича, казав про нього: ”який, мовляв, з нього гетьман, і чи козак він з діда-прадіда? Чи знає він Запоріжжя, річки, морські проливи, ріки й саме море? Чи на багатьох війнах бував? Де чого надивився? Чи мав коли діло з монархами? Чи воював або договорювався, щоб тепер уміти зробити щось на користь цареві?” Ставлячи такі докори Самойловичу, цьому гетьману-”поповичу”, мав, очевидно, Дорошенко на увазі себе самого, і так власне й зрозумів ці його докори московський уряд.³⁹ Та й сам московський посол у Варшаві Василь Тяпкін, людина бувала і з бойовим минулим, говорив про Дорошенка вже по скінченні його гетьманування, що Дорошенко ”воин премудрый и промышленник великий в войсковых поступках”, що йому поляки завидують і бояться його, бо він ”всѣ их польскія франтовскія штуки не только знаетъ, но и видѣдъ”.⁴⁰ Дописувач німецького історичного альманаху ”Theatrum Europaeum” називає Дорошенка ”ein vornehmer und berühmter Cosack”, подаючи звістку про його вибір у гетьмани.⁴¹ Як побачимо далі, перейшов Дорошенко військову і дипломатичну школу великого Богдана; він знав Запоріжжя; побував у Москві в 1659 р., познайомився з керівниками тодішньої московської політики й бачив царя Олексія і при переговорах під Чудновим 1660 р. познайомився особисто з видними польськими діячами, в тому числі з Яном Собеським, що став потім на довгий час його політичним партнером; пізнав зблизька татар та турків, кінчаючи ханом і султаном; був товаришем по службі цілого ряду видатних козацьких полковників і взагалі українських діячів свого часу і був товаришем Івана Брюховецького; Іван Сірко, славний запорозький кошовий, доводився

37. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі AGAD), Метрыка Когонна (далі МК), № 206, л. 620-621.

38. Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, изд. 2, ч. II, Примѣчання, ст. 24, прим. 74.

39. Соловьевъ. Історія Росії, т. XII, ст. 459.

40. Там таки, т. XIII, ст. 847.

41. Theatrum Europaeum, Bd. X. Frankfurt-am-Main, 1677, ст. 209.

йому кумом.⁴² Одним словом, перше ніж на 38 році свого життя осягнув він гетьманську булаву, знав Дорошенко особисто майже всіх головних діячів, які брали участь у боротьбі за Україну або за панування над нею. Провідні лінії і практика польської, московської, турецької й татарської політики щодо України були йому добре знані. Знов же таки фамілійна традиція⁴³ й особисті заслуги перед "Військом Запорізьким" давали йому повагу й авторитет у широких кругах козаччини.

Ідучи за роками, бачимо, що в 1653 р. Дорошенко з доручення гетьмана зустрічає турецького посла. Про це оповідають московські послы, які їздили в кінці 1653 р. до Б. Хмельницького; вони кажуть у своєму звіті, що, прибувши 28.XII.1653 р. до села Маньківки, застали там "чигиринського козака Петра Дорошенка, який приїхав туди з дорученням від гетьмана".⁴⁴ Грушевський догадується, що гетьманське доручення стояло в зв'язку з переїздом турецького посла і мало забезпечити йому вільний переїзд. Московські послы запросили Дорошенка до себе й розпитували про гетьмана і про татар; потім виїхали до Корсуня в супроводі конвою, що дав їм Дорошенко.⁴⁵

В 1655 р., на початку липня, Дорошенко, вже маючи ранг "наказного полковника" — на жаль, не знаємо якого саме полку — їде разом із своїм рідним братом Федором на чолі посольства від гетьмана до царя, везучи з собою листа й двох офіцерів-німців польської служби, взятих у полон під Меджибожем. Але під Старим Биховом на Білорусі напала на козацьке посольство польська залога цього міста, відбила бранців, захопила дипломатичну кореспонденцію, так що Дорошенко з своїми товаришами ледве втік до московського табору, що стояв у Березані. Звідти довелося вертатись назад на Україну. Та проте, не зважаючи на невдачу місії, цар

42. АЮЗР, т. XI, ст. 355.

43. Польський історик Т. Корзон каже, що споріднення з домом Хмельницького через шлюб з дочкою Павла Яненка-Хмельницького підносило авторитет Дорошенка серед козаччини. Див. Tadeusz Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629-1674, wyd. 2, t. I. Kraków, 1898, ст. 481.

44. АЮЗР, т. X, ст. 103.

45. Грушевський. Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, ст. 723.

Олексій звелів видати Петрові Дорошенкові дві пари соболів, а Федору й іншим учасникам посольства по одній парі.⁴⁶

Однак неповіднення посольства до Москви не потягло за собою якихось негативних наслідків для службової кар'єри Петра Дорошенка. Принаймні ми бачимо, що зимою 1656-57 рр. він їде знову з дипломатичною місією від українського гетьмана до шведського короля. Сталося так, що й ця місія скінчилася так само нещасливо: польські війська стояли скрізь на дорозі, проїхати було неможливо, і Дорошенко мусів вернутися з гетьманським листом назад до Чигирини.⁴⁷ Але й це не перешкодило Дорошенкові в його дальшій службі.

Весною 1657 р. він стає полковником Прилуцьким, призначений на цей уряд самим Богданом Хмельницьким.⁴⁸ Може бути, що на призначення його саме до Прилук вплинуло те, що якраз перед тим, перебуваючи "при боку гетьмана", він дістав від нього доручення розслідувати разом із місцевим полковим суддею Лавриничем справу приналежності села Левки Прилуцького полку: йшов спір, кому це село має відбувати послушення, чи Густинському монастиреві, чи ратуші міста Прилуки. Дорошенко перевів слідство в квітні 1657 р.⁴⁹ В часі свого побуту в Прилуках він купив собі "за власну свою суму" двір у самому місті на ринку проти Пречистенської церкви й хутір в дубовому гаю з двома садами й сіножатями. Вже ставши гетьманом, він подарував двір і хутір Густинському монастиреві, де ченці "щоденно виливали свої молитви за Військо Запорожське перед Маєстатом Найвищого", як стоїть у його "запису", даному в Чигирині 14.І.1668 р.⁵⁰ В цьому запису Дорошенко виразно підкреслює, що двір і хутір він придбав "за чистую свою

46. Про цей епізод з невдалим посольством уперве розповів на підставі актів Сибірського Приказу в Москві Михайло Грушевський у статті: Незвісний епізод з життя Дорошенка, "ЗНТШ", т. С (1930), ст. 237-241.

47. АЮЗР, т. III, ст. 572.

48. А. Лазаревській. Описаніє старой Малороссіи, т. III. Кієвъ, 1902, ст. 6.

49. Там таки, ст. 179-180.

50. Описаніє монастырей полтавской епархіи. О густынскомъ прилуцкомъ Свято-троицкомъ монастырѣ. — "Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости", часть неофіціальная, 1864, кн. 6, ст. 238-240.

працю”, як про це відомо всім зацним обивателям прилуцьким. Але в полковництві пробув Дорошенко в Прилуках недовго: 27.VII.1657 р. вмирає старий гетьман і для України настає доба великих смут і потрясень, слушно названа в історії ”Руїною”. Між козацтвом, цією провідною й правлячою верствою Української Козацької Держави, позначаються два взаємно ворогуючі між собою напрями: з одного боку, партія старшини, яка стоїть за якнайширшу автономію України, коли не за самостійність, з аристократично-ліберальним устроєм. На чолі цієї партії стає сам гетьман Іван Виговський, поставлений з волі старшини замість молодого Юрія Хмельниченка; ідеологом її являється європейськи освічений Юрій Немирич. Не бачачи змоги вдержати самостійність України по розпаді створеної великим гетьманом коаліції, ця партія висуває ідею федерації України з Польщею й Литвою і пробує реалізувати її в формі Гадяцької умови 1658 р. Але маси козацькі, піддержувані в цьому міщанством і селянством, не співчували цій ідеї. Вони то й творили другу, хоч не зорганізовану, але потужну партію. Підбурювані різними авантюристами й демагогами з-посеред самої козацької старшини і з-поміж запорожців, маси тягли до Москви, вважаючи, що знайдуть у московського царя захист своїх соціальних інтересів; вони не доцінювали, ба й не розуміли національно-політичних гасел, що їх висувала більш розвинута культурно і політично козацька старшина. І об цей спротив мас, піддержуваних московським правительством, яке дуже добре зорієнтувалось в політичній ситуації в Україні, розбилися всі зусилля Виговського та його прихильників. Усі жертви, всі перемоги, і серед них така блискуча, як погром москалів під Конотопом, усе це пішло марне. Саме після такого нечуваного успіху української зброї, перед перспективою для України стати вільною державою в федеративній спілці з Польщею й Білоруссю-Литвою, гидра зради й бунту підіймає голову в тилу переможної армії й обертає внівець усі надії на визволення з-під Москви.

Де був Дорошенко під час цієї доби короткого тріумфу і нової національної катастрофи, яка сталася прологом до дальшої руїни? Перш за все ми бачимо його на раді старшин у Корсуні 12.X.1657 р., де вирішувався напрямок української зовнішньої політики. Він

виступає тут разом з Тетерею, Гуляницьким і Пушкарем, як прихильник нібито московської орієнтації супроти Богуна й Зеленського, і промовців першої групи підтримує Виговський. Так принаймні передає справу московський інформатор, якому пощастило побувати в тій світлиці, де відбувалася рада.⁵¹ Чи була це принципова лінія політики, чи це було признання передчасности розриву з Москвою в даний момент? Зважаючи на те, як zareагував на слова Богуна й Зеленського сам гетьман, який заявив їм "сердито": "не діло, мовляв, ви говорите і тільки смуту серед війська ширите", можна скоріше вважати виступ Виговського, Дорошенка та інших за тактичний в даному разі хід, не більше.

Починається повстання Пушкаря, за яким безперечно стояла Москва. Дорошенко бере участь у втихомирненні цього повстання: разом з Григ. Лісницьким, полковником Миргородським, Павлом Шевцем Лубенським і Оникієм Силичем Чернігівським він іде з своїм Прилуцьким полком на одсіч бандам Пушкаря.⁵² Дорошенко був присутнім у Гадячому під час переговорів з Казіміром Беньовським. На "субмісії" козацької старшини "в таборі під Гадячим" 7.IX.1658 р. бачимо його підпис як полковника Прилуцького.⁵³ Коли починається одверта боротьба з Москвою, він з наказу гетьмана Виговського стає з своїм полком у містечку Срібному, тоді як Гуляницькому наказано було стати в Конотопі. Обидва мали завдання не допустити головні московські сили, що йшли під проводом князя А. Трубецького, злучитись з Ромодановським, що стояв під Лохвицею. Але Трубецькой вислав наперед сильний відділ під командою князя Семена Пожарського. Сили Прилуцького полку, одного з найменших на Лівобережній Україні, були замалі, щоб поставити опір. На Великодніх Святах 1659 р. князь Пожарський здобув Срібне, при чому, як каже Величко, "жителів тамошних єдиних вирубал, а других побрал в полон со всіми їх набутками", козаків же Прилуцького полку погромив і розігнав так, що "і сам

51. АЮЗР, т. IV, ст. 43-44.

52. Величко. Сказаніє, ст. 180.

53. Biblioteka Czartoryskich (далі Bibl. Czart.), cod. 402, л. 237-238.

полковник їх Дорошенко, як заяць по болотах гонений, заледво спасся бігством от біди своєї тогашнія”.⁵⁴

1.VII.1659 р. разом із козацькою старшиною підписує Дорошенко лист до Івана Безпалого, що стояв за Москву, докоряючи йому, що він, ”народившись разом з нами народом вільним і врісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає”. Цей лист підписали всі видніші полковники: Богун, Носач, Силич, Цюцюра, Гапонович, Ханенко, Лизогуб, Лобода, Джулай, Вертелицький, Кравченко, Гоголь.⁵⁵

Коли ж після Конотопської перемоги в тилу у Виговського почалися бунти прихильників Москви, ми бачимо Дорошенка разом з Переяславським полковником Тимошем Цюцюрою й Гр. Лісницьким під Гадячем, де засіли повстанці в числі почад 5000 душ під проводом Павла Апостола й Павла Єфремова. Облога Гадячого, яка велася під проводом самого Виговського протягом трьох тижнів, не мала успіху і 2.IX.1659 р. Виговський покинув Гадяче і подався до Чигирина.⁵⁶ Туди на правий берег подалися і його прихильники. Москва висунула проти Виговського кандидатуру Юрія Хмельниченка, що вчився у Києві. На його бік переходять полковники Василь Золотаренко, Цюцюра, Яким Сомко, Павло Єфремов і Силич. Виговський змушений був на бурхливій раді в Германівці 11.IX.1659 р. скласти булаву й прохати в Юрія Хмельницького ”асекурації” свого життя. Юрій був проголошений гетьманом. Але правобережні полки, зібрані на раді під Білою Церквою, висловились за підданство королю. При козацькім війську був і Дорошенко. Він разом з обозним Т. Носачем та Гуляницьким привозить Виговському асекурацію від Хмельницького.⁵⁷ Величко оповідає, що Сомко розбив в середині вересня під Хмельником на Брацлавщині вірні ще Виговському полки, і тоді Дорошенко з своїми коза-

54. Величко. Сказаніє, ст. 205.

55. АЮЗР, т. XV, ст. 405-406.

56. Там таки, т. IV, ст. 244; т. VII, ст. 297-299.

57. Памятники, изданные Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ (далі Памятники), т. III. Кієвъ, 1852, ст. 381.

ками перейшов на бік Хмельницького,⁵⁸ чим урятував себе від долі братів Виговських, що попали в московську неволю.

При Юрію Хмельницькому, який безперечно добре знав Дорошенка, як природного чигиринця й близького співробітника свого батька, до того ж і родича через одруження Дорошенка з дочкою Павла Яненка-Хмельницького, довелося Дорошенкові відограти поважну роль в переговорах з Москвою. Він фактично перестав бути полковником Прилуцьким ще з осені 1658 р., коли на просьбу прилуцьких полчан князь Григорій Ромодановський дав їм іменем царя полковником Якова Вронченка, що займав цей уряд перед тим ще в 1654, 1656 і 1657 рр.⁵⁹

1 жовтня 1659 р. приїхав Дорошенко до Переяслава на чолі козацької делегації для переговорів з князем Трубецьким. Делегація заявила Трубецькому в імені гетьмана Юрія, полковників і всього війська, що вони готові знову бути під рукою царя на тих умовах, що й за Богдана Хмельницького. Трубецькой передав їм царську грамоту до полковників і царське "жалування" та просив переказати гетьману, щоб приїздив до нього до Переяслава.⁶⁰

4 жовтня Дорошенко появився знову в Переяславі разом з Іваном Лизогубом та Андрієм Одинцем. Вони передали листа від гетьмана і переказали усно, щоб воєвода прибув сам для переговорів до Трахтемирівського монастиря. Для певности він мав дати закладників, якщо гетьман з полковниками не прибудуть. Але Трубецькой на це не погодився. Тоді Дорошенко подав йому 14 статей.⁶¹ Ці статті були схвалені на козацькій раді в Жердовій Долині. Погоджуючись прийняти знову московську протекцію, козаки домогались свободи закордонних зносин для гетьмана, заборони кому б то не було в Україні зноситись з Москвою поза гетьманом; домогались вільного вибору Київського митрополита і зверхности патріярха Царгородського над українською Церквою і далі, щоб вільно було закладати в Україні скрізь школи "всякого язика"; москов-

58. Величко. Сказаніє, ст. 219-220.

59. АЮЗР, т. IV, ст. 149; Лазаревській. Описаніє старої Малороссії, т. III, ст. 4 і 6.

60. АЮЗР, т. IV, ст. 254-255.

61. Там таки, ст. 255.

ський воєвода мав би бути лишень в одному Києві. Взагалі, як каже В. Герасимчук, на основі цих статтів "Україна лучилася з Москвою одною персональною унією".⁶²

Князь Трубецкой не прийняв цих пунктів і вимагав, щоб Юрій Хмельницький прибув для переговорів до Переяслава сам своєю особою. З цим домаганням він вислав до гетьманського обозу своїх післанців 5 жовтня, а Дорошенко, який залишився в Переяславі, вислав післанця і від себе. Хмельницький написав, що приїде. Тоді Дорошенко поїхав із своїми товаришами назад за Дніпро. Але Хмельницький завагався і приїхав аж тоді, як було наперед вислано закладником сина воєводи Бутурліна. 9 жовтня він прибув до Переяслава і з ним приїхав генеральний обозний Носач, генеральний суддя Іван Кравченко, генеральний осавул Іван Ковалевський і п'ять полковників, у їх числі Дорошенко.⁶³

Пройшло кілька день. Трубецкой не поспішав приступати до переговорів, а тим часом стягнуто було 40 000 московського війська ніби "для оберегання" козацької ради, яка мала відбутися. Під такою пресією зійшлася 17 жовтня 1659 р. під Переяславом рада, в якій узяли участь переважно козаки з Лівобережжя, які держалися московської орієнтації.⁶⁴ На раді обрано одноголосно Юрія Хмельницького гетьманом обох боків Дніпра, потверджуючи тим ухвали попередніх рад. Потім прийнято статті нової умови з Москвою: пункти, привезені Дорошенком, відкинуто, натомість Москва подиктувала свої умови, якими дуже обкросно українську автономію не тільки супроти домагань козацької старшини, але й супроти договору 1654 р. 18 жовтня відбулася в соборній церкві Переяслава присяга гетьмана і старшини на новий договір. Як справедливо завважує проф. Яковлів, "гетьман і старшина покинули Переяслав із

62. Василь Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії, "ЗНТШ", т. LIX. 1904, ст. 34. Аналізу Жердовських статей див. Андрій Яковлів. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава, 1934, ст. 61-63.

63. АЮЗР, т. IV, ст. 256-259.

64. Про цю раду: АЮЗР, т. IV, ст. 262-273, а також: Николай Костомаровъ. Гетманство Юрія Хмельницкаго. — "Историческія Монографіи и Изслѣдованія", т. XII. СПб, 1872, ст. 166-171; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 51-52; Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький, "ЗНТШ", т. LIX, ст. 36-38.

неприємним почуттям свого безсилля, поразки й ненависти до брутального побідника”.⁶⁵

Серед підписаної під договором козацької старшини бачимо й Петра Дорошенка і він підписався як ”бувший полковник Прилуцький, а крім того приложив руку за неписьменного Павла Апостола, полковника Миргородського”.⁶⁶ Підписуючись на тих статтях, серед яких був і ганебний пункт про видачу Москві жінки й дітей Івана Виговського та його братів з їх родинами, й присягнувши на ті статті, ледве чи міг бути Дорошенко вдоволений з договору, що перехрещував усі зусилля Богдана Хмельницького й Виговського емансипуватися з-під важкої руки московського царя. Але йому довелося ще й далі брати участь у дипломатичних переговорах з Москвою. В грудні того ж самого 1659 р. їде Дорошенко до царської столиці разом з Андрієм Одинцем, Василем Дворецьким, Остапом Федьковичем, Павлом Апостолом, Павлом Єфремовим, Максимом Булигою та іншими⁶⁷ і 23 грудня подає в посольському Приказі у Москві статті за підписом гетьмана. Костомаров каже, що ”Дорошенко хитрощами ухилився цим разом від чести бути першою особою в посольстві тоді, як видно з усього, він керував ним”.⁶⁸ Подані українським посольством статті мали внести певні зміни в Переяславський договір; в них стояло, щоб при майбутніх переговорах Москви з Польщею були представники України, щоб московські воєводи були тільки в Києві та Переяславі, щоб гетьману повернуто було право міжнародних зносин; далі було про амністію Данила Нечая, Гр. Гуляницького, Гр. Лісницького та інших прихильників Виговського, що опинились в московській неволі; про вільний вибір Київського митрополита та інше. Але Москва, яка вже стала твердою ногою на Лівобережній Україні, яка спиралася на Запоріжжя та на ”військову чернь”, не була

65. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 78.

66. АЮЗР, т. IV, ст. 272; Величко. Сказаніє, ст. 223.

67. С. А. Бѣлокуровъ (изд.). Дневальныя записки приказа Тайныхъ Дѣлъ 1765-1783 гг. — ”Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ” (далі ЧОИДР), кн. ССХХІV (1908, кн. 1), ст. 48-49.

68. Костомаровъ. Гетманство Юрія Хмельницкаго, ст. 173.

схильна до уступок. Та й враження з Конотопського погрому мусіли бути ще занадто свіжі та болючі. 1 січня 1660 р. українські послы були на авдієнції у царя Олексія й обідали в царських пала-тах.⁶⁹ Переговори успіху не мали: цар і бояри відмовились робити якісь зміни в Переяславській умові за дуже незначними винятками, і це було причиною нового незадоволення серед правлячих українських кругів. Особливо був незадоволений сам молодий гетьман, який клопотався про долю своїх сестер: Катерини, що була за Данилом Виговським, і Олени, що була за Іваном Нечаєм.⁷⁰

Цим огірченням гетьмана й козацької старшини проти Москви пояснюється та легкість, з якою вони менше, як за рік після цих пертрактацій переходять на бік Польщі в часі т. зв. Чуднівської кампанії восени 1660 р. При цьому переході чи властиво повороті до концепції Виговського, положеної в основу т. зв. Гадяцької унії, тількищо в значно обкроєній формі, довелося відограти Дорошенкові не менш визначну роль, як і при переговорах з москалями в Переяславі й у Москві.

Літом 1660 р. московський уряд сам зірвав перемир'я з Польщею і зробив спробу вирвати з-під її влади західньоукраїнські землі. Було зібрано хоч не дуже численну — всього 20 000 людей — але добре вимуштрувану німецькими інструкторами армію,⁷¹ яка мала з собою сильну артилерію й багато всякої боєвої муніції. До московської армії було прилучено український корпус лівобережних козаків, всього теж коло 20 000 людей, під проводом Переяславського полковника Тимоша Цюцюри. Сполучені московсько-українські сили виступили з Києва 17. VIII. 1660 р. До них мала вже в дорозі прилучитися головна українська армія, зложена головне з

69. Александръ Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, кн. V. СПб, 1888, ст. 245-246; М. Залізник. Рец.: С. А. Бѣлокуровъ. Дневальныя записки приказа тайныхъ дѣлъ 1765-1783 гг. — "ЧОИДР" 1908, кн. 1 і 2, ст. III-X + 1-346); "ЗНТШ", т. ХСVI (1910), ст. 173. Дорошенко названий в Дневальних записках, що велися при царському дворі, полковником Чигиринським.

70. Протокол переговорів українського посольства з боярами в Москві див. АЮЗР, т. V, ст. 1-9; також Д. Н. Бантышъ-Каменскій (собр.). Источники малороссійской исторіи, ч. I. Москва, 1858, ст. 117-123; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. IX, ст. 75-77; Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 78-79.

71. Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, кн. V, ст. 304.

правобережних козацьких полків, під проводом самого гетьмана Юрія Хмельницького. Вона виступила окремо. Ні Цюцюра, ні Хмельницький в глибині душі не бажали москалям успіху. Цюцюра затаїв у серці злобу за те, що цар не дав йому маєтностей, сконфіскованих у Нечая, про що прохав Цюцюра.⁷² Хмельницький був під впливом генерального осавула Івана Ковалевського, тайного прихильника Польщі.⁷³ Разом із Юрієм Хмельницьким були в поході й видатніші козацькі полковники, співробітники старого Хмельницького: генеральний обозний Тиміш Носач, ген. суддя Павло Тетеря, Миргородський полковник Григорій Лісницький, Брацлавський — Михайло Зеленський, Михайло Ханенко, Іван Богун, Остап Гоголь, Іван Кравченко, Іван Груша й Петро Дорошенко, тоді полковник Чигиринський. Були це, як слушно зауважив В. Герасимчук, здебільшого люди, які в 1658 р. підписували Гадяцькі пакти, а в 1659 р. не хотіли приставати на угоду з Москвою в Переяславі.⁷⁴ До всіх попередніх причин незадоволення з Москви у Юрія Хмельницького долучилося ще й почуття особистої образи з боку Шереметєва — відома фраза останнього, що, мовляв, "прилично бы тому гетьманишкѣ еще гуси пасть, а не гетьмановать".⁷⁵ Отже, коли Шереметєв був розбитий в боях під Любаром і мусів відступати назад, Юрій не дуже спішився йому на поміч. Коли поляки під проводом польного гетьмана Юрія Любомирського (в його війську був і недавній гетьман України Виговський із своїм відділом війська) вдарили 7 жовтня на табір Хмельницького під Слободищами, то козаки, хоч і відбили всі атаки, але великої охоти битись не виявляли. Вночі з 7 на 8 жовтня відбулася у гетьмана нарада, на якій Груша і Тетеря одверто заявили, що треба поки-

72. Там таки, ст. 284-285.

73. Там таки, ст. 293-294.

74. Василь Герасимчук. Чуднівська кампанія 1660 р. — "ЗНТШ", т. СХІІІ (1912), ст. 46. Про Дорошенка, як про полковника Чигиринського в 1664 р. згадує М. Максимович у статті: *Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотень, бывшихъ на Украинѣ со времени Богдана Хмельницкаго*. "Собрание сочиненій", т. І. Київ, 1876, ст. 675.

75. Величко. Лѣтопись, т. ІІ, ст. 13.

нути Москву й залишитися з поляками. Звернулися за посередництвом до татарського солтана Нураддіна. Хмельницький ще вагався і 9 жовтня вислав реляцію про своє становище до царя через післанців Михайла Суличича, Нестора Кононовича і Григорія Дорошенка — Петрового брата, що таким способом опинився в московській неволі, у якій пробув аж до 1667 р. Але ще перед тим, а саме 8 жовтня, вислав полковника Петра Дорошенка до Любомирського для переговорів.⁷⁶

Польський історик Веспасіян Коховський, який, коли не брав сам участі в Чуднівському поході, то в усякому разі мав про нього відомості з перших рук, передає нам у своїх *Climacter*-ах драматичну розмову, яка відбулася між Дорошенком і Любомирським.⁷⁷ Дорошенко прохав про перемир'я, запевняючи, що козаки йдуть не проти поляків, але аби відтягнути Цюцюру від москалів; злучившись же з Цюцюрою, думають приєднатись до поляків, забезпечившись лиш, щоб поляки на них не мстилися; коли ж "будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги". Тоді прибув до Любомирського солтан Нураддін; він запропонував своє посередництво між ним і козаками і умовляв Любомирського, щоб він був ласкавий до королівських підданих, пробачивши козакам: "не викуривши бджіл з пасіки, будете щороку мед збирати, будете мати вівці, з яких щороку матимете вовну і молоко; прибуде вам стільки підданих, скільки залишите козаків живцем; маєте Москву, то над нею й мститься".

На те польський гетьман Любомирський відповів: "хоча козаки й заслужили, щоб їх карати за стільки ребелій і зрад Речі Посполитій, але, маючи від короля ласкавий наказ щодо козаків і шануючи таке поважне заступництво солтана Нураддіна, я наказую протрубити перемир'я й готовий заключити мир, аби лиш солтан Нураддін, яко гарант і поручитель за козаків, зобов'язав їх, щоб більше ребелій не чинили".

Нураддін, притуливши руки до грудей, заявив, що ручиться за козаків, а тоді, мовляв, схопивши за ефес шаблі, грозив Дорошен-

76. Герасимчук. Чуднівська кампанія. — "ЗНТШ", т. СХІІІ, ст. 62.

77. Герасимчук, там таки, ст. 62, і: Antoni Hniłko. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931, ст. 118, вважають цю розмову за дуже ймовірну.

кові, що буде тою шаблею мститися татарський хан з усім Кримом, якщо не будуть поводитися статечно й недодержуватимуть віри та підданства королеві. Потім Любомирський, здавшись на медіацію Нураддіна, залишив у Слободищах комісарів для учинення трактатів, а сам з військом вирушив до Чуднева.⁷⁸

Однак й по тих переговорах Хмельницький ще вагався, дожидаючи вислідів боїв з Шереметєвим, який робив розпачливі спроби прорватись через польсько-татарські сили, які стиснули звідусіль залізним обручем. В кривавому бою 14 жовтня московське військо було зовсім розбите. Про це Хмельницький дістав докладну реляцію від Цюцюри, і це мабуть поклало кінець його ваганням. Він рішив приступити до остаточних переговорів з поляками. З такою заявою прибув 15 жовтня до польського табору Петро Дорошенко. Польські гетьмани прихильно поставились до його місії і протягом 16 і 17 жовтня вироблено було остаточний текст угоди. З українського боку провадила переговори спеціальна делегація, до якої належали: Петро Дорошенко, Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Іван Кравченко і Михайло Махержинський. 17. X. 1660 р. підписано умову в десяти пунктах, яка являлась в головних своїх рисах повторенням Гадяцької угоди з виключенням точки про окреме Князівство Руське. Під умовою перший поклав свій підпис "Piotr Doroszenko, Pułkownik Woyska J. Kr. Mści Zarogozskiego Komisarz".⁷⁹ Того самого дня Дорошенко повіз її до козацького табору для зложення гетьманом Юрієм Хмельницьким і старшиною присяги на основі тої угоди.⁸⁰ 18 жовтня відбулася обопільна присяга — з української і польської сторони.⁸¹

78. Kochowski. *Annalium Poloniae Climacter II. Cracoviae*, 1688, ст. 478-479. Порівн. його ж: *Historya panowania Jana-Kazimierza*, t. II. Poznań, 1840, ст. 100, або: *Historya panowania Jana-Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego*, wyd. 2, t. II. Poznań, 1859, ст. 95-96.

79. *Bibl. Czart.*, cod. 402, л. 353.

80. Antoni Hniłko (wyd.). *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem*. Warszawa, 1922, ст. 96.

81. Оригінал угоди й присяги переховуються в Арх. Чарториських у Кракові, cod. 402, л. 351. Текст угоди, затверджений сеймовою конституцією 1661 р., видруковано у: *Volumina Legum*, t. IV, ст. 358; також див. Ambrozy Grabowski (wyd.). *Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, t. I. Kraków, 1845, ст. 165-169.

Царський посол Сухотін, висланий було з Москви восени 1660 р. до Хмельницького, доносив цареві 2.ХІІ, що з Хмельницьким перейшли на польський бік: Петро Дорошенко — полковник Чигиринський, Андрій Одинець — Черкаський, Степан Трошенко — Канівський, Михайло Ханенко — Уманський, Яків Клеченко — Корсунський, Данило — Білоцерківський, Іван Богун — Брацлавський, Михайло Зеленський — Подністрянський, Іван Гоголь — Могилевський; видно, позначені не всі полковники, і прізвища їхні подано не завжди точно.⁸²

Дорошенко був призначений наказним гетьманом для операцій на лівому березі проти москалів та їх українських прихильників. Уже 27. ХІІ. 1660 р. Хмельницький доносив королеві з Чигиринна, що "nasze wojsko z nakaznym hetmanem Panem Piotrem Doroszenkiem już dawno za Dnieprzem z nieprzyjacielem sie usiega".⁸³ Як нагорода за заключення Чуднівської умови наступила на сеймі 1661 р. нобілітація головних її учасників, в тому числі дістав шляхетство й Петро Дорошенко, полковник Чигиринський.⁸⁴ Очевидячки, цілий 1661 р. провів Дорошенко в операціях проти лівобережних прихильників Москви. 6.VI.1661 р. боярин Григорій Ромодановський, головний начальник московських військ на Україні, доносив цареві, що козацька старшина в Кременчуці не приняла піхоти, що її хотів прислати з Чигиринна Дорошенко і привезла 20.V.1661 р. Дорошенків лист московському полковникові Григорію Косагову до його обозу під Голтвою. Була чутка, що Дорошенко хоче йти на лівий беріг проти Косагова.⁸⁵ Опанувати лівий беріг Хмельницькому, як відомо, не пощастило. Хоч на Лівобережжі появилася зразу двох — Яким Сомко і Василь Золотаренко — претендентів до булави, а за ним і третій Іван Брюховецький, але всі вони, ворогуючи між

82. Памятники, т. IV. Київ, 1859, ст. 71. Вважаючи Дорошенка за одну з найважливіших осіб в оточенні Хмельницького, М. Филимонович зараз же по Чуднівській катастрофі пише до нього листа, умовляючи вернутися до Москви. Див. Виталій Ейнгорнь. О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексея Михайловича. Москва, 1899, ст. 1078.

83. Памятники, т. IV, ст. 76.

84. Volumina Legum, t. IV, ст. 359.

85. АЮЗР, т. V, ст. 65.

собою, трималися московської сторони і в неї шукали опори в своїх честолюбивих аспіраціях. Та й Хмельницький недовго вдержав булаву в своїх слабих руках: вже на початку жовтня 1662 р. він зрікається тягару гетьманського уряду й виїздить до Києва, де постригається в ченці з іменем Гедеона, а гетьманом стає Павло Тетеря, обраний на раді в Чигирині.⁸⁶

Дорошенко стає генеральним осавулом при Тетері. Він втихомирює бунт, який почав у Павлолочі полковник-піп Іван Попович весною 1663 р.; Дорошенко виступає тут як наказний гетьман.⁸⁷ Вдячний за це Тетеря поручає Дорошенка ласці короля, прохаючи разом з тим поклопотатись про визволення з московської неволі Дорошенкового брата Григорія.⁸⁸ На початку походу короля Яна-Казіміра на лівий беріг Дніпра восени 1663 р. Дорошенко, як наказний Тетері, окупує Кременчук. Довідавшись, що на Запоріжжя, яке держало на той час руку Москви, іде на поміч відділ москалів, висланий Косаговим, він висилає ще в липні того року відділ з 200 козаків і 100 татар на розвідку; але цей відділ був побитий Косаговим над річкою Ореллю недалеко від Кишенки.⁸⁹ В жовтні того ж року козаки Брюховецького взяли були Кременчук і примусили Дорошенкову залогу перейти на правий бік Дніпра. Але Дорошенкові козаки скоро потому відбили Кременчук назад, бо вже 18.XI.1663 р. Тетеря висилає звідси листа до запорожців.⁹⁰

В нагороду за службу король Ян-Казімір надає Дорошенкові 22.I.1664 р. в обозі під Сосницею містечко Гуляйполе і одночасно дає місту Прилуки мандат на повернення "шляхетному Петрові Дорошенкові" всіх забраних у нього дібр. Тоді ж було надано село Яреськи Яремі Петрановському, майбутньому співробітникові Доро-

86. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 36.

87. Bibl. Kras., cod. 332, л. 19. Атестація, видана Дорошенком 26. IV. 1669 жиду Шльомі Мордухасвичу, який поніс збитки в час повстання Поповича. Див. також: Микола Петровський. Три Поповичі: З української просопографії XVII в. — "Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти" (далі ЗНІНО), кн. VII, 1927, ст. 14.

88. Памятники, т. IV, ст. 329.

89. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 124.

90. АЮЗР, т. V, ст. 143-145.

шенка за часів його гетьманства, м. Балаклею полковнику Війська Запорізького Василеві Глосінському.⁹¹

Ми не маємо відомостей, що саме робив Дорошенко в 1664 р., в часі кривавої пацифікації Правобережної України Тетерею й Чарнецьким, коли було схоплено й розстріляно Івана Виговського. Але бачимо його підпис, яко генерального осавула під конфессатами Дмитра Сулимки, що його вважали за знаряддя Виговського в організації повстання проти Польщі.⁹² Ці "конфессати", себто слідство, переводилися 3.VIII.1664 р. в обозі під Ставищами.⁹³ Так само стоїть Дорошенків підпис і на Інструкції на Варшавський вальний сейм та на долученій до неї "Супліці" від Тетериної старшини до короля 30.XI.1664 р. з обозу під Лисянкою, де бачимо, між іншим, підписи Михайла Радкевича, Михайла Ханенка, Тимофія Носача, Самійла Зарудного, Павла Яненка-Хмельницького й Остапа Гоголя.⁹⁴ Хоч підписані й не заперечували участі Виговського в конспіраціях проти Речі Посполитої і в заходах коло повернення собі гетьманської булави, але значну частину вини складали на інтриги самого Маховського, що був справцем замордування Виговського. Маємо пізнішу звістку Коховського, що Дорошенко не міг подарувати Маховському цього замордування й помстився над Маховським в кінці 1666 року.⁹⁵

91. AGAD, Sigillata, ks. 8, л. 1-2.

92. Bibl. Czart., cod. 402, л. 533.

93. Wacław Lipiński. Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, в: Wacław Lipiński (red.). Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza, P. Święcickiego i T. Rylskiego. Kijów, 1912, ст. 306; Василь Герасимчук. Смерть Івана Виговського. — "Ювілейний Збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського", І. Київ, 1928, ст. 214; Т. К[orzon]. Doroszeńko, a właściwie Dorosz Petroczyli Piotr.... — "Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana", t. XVI. Warszawa, 1895, ст. 851.

94. Bibl. Czart., cod. 402, л. 583-585.

95. Kochowski. Annalium Poloniae Climacter III, ст. 86, або його ж: Historia panowania Jana-Kazimierza, t. II, ст. 409.

II

Анархія на Правобережжі. Тетеря тікає до Польщі. Степан Опара. Проголошення Дорошенка гетьманом. Його боротьба з Дроздом. Опанування Брацлавщини. Зносини з Польщею. Звільнення Йосифа Тукальського та Юрія Хмельницького. Справа польських залог по фортецях в Україні. Старшинська рада в Чигирині потверджує Дорошенка на гетьманстві. Генеральна рада в Лисянці.

Весна 1665 р. застала Правобережну Україну в стані загальної анархії. Брюховецький не тільки відбив усі напади з правого берега, але й сам укріпився в Каневі, а його прихильники, що разом із тим були прихильниками й Москви, обсадили цілий ряд важливих пунктів на Правобережжі: Медведівку, Жаботин, Лисянку, Смілу й навіть саму Умань.¹ В ніч з 3 на 4 квітня 1665 р. Лубенський полковник Григорій Гамалія сміливим наскоком захопив Корсунь, де забрав у полон старого Тимоша Носача, на той час Тетериного наказного, генерального суддю Івана Креховецького, теж ветерана з часів Хмельниччини і цілий ряд інших старшин.² Понад Дністром оперував полковник Василь Дрозд (Дрозденко), так само прихильник Москви. 4/14 квітня він розбив під Брацлавом самого Тетерю, що властиво поклало край діяльності Тетері в Україні.³

Невідомий нам по імені польський політичний агент, який їздив весною 1665 р. по Україні, в своїй реляції королю Яну-Казіміру, поданій 19. IV. 1665 р., стверджував, що Правобережна

1. АЮЗР, т. V, ст. 234 і 244.

2. Там таки, ст. 266-267 і 271-272. Носач був визволений з московської неволі в 1667 р. заходами Дорошенка.

3. Там таки, ст. 269.

Україна, хоча й залишалася ніби в підданстві у короля, але скрізь вибухали бунти, чути було голоси: "hukniemy jeszcze raz!", і взагалі вся Україна стояла одним лише гетьманом Тетерею, а Чигирин держався одним Дорошенком "więcej nic".⁴ Розбитий Дроздом, Тетеря з початком літа 1665 р. зовсім покинув Україну й виїхав через Волинь до Польщі. Він вивіз з собою військовий скарб, гетьманські клейноди, корогви, архів, гармати, намети — звороту цього всього добивався пізніше з такою енергією Дорошенко при своїх переговорах з Польщею.⁵ Покидаючи назавжди "щедро политу кровію Україну", як він сам писав 24. VI. 1665 р. в листі до Яна-Казіміра, Тетеря поясняв свій виїзд тим, що він ніяк не міг залишитися в Брацлаві на козацьку дискрецію, бо напевно або "tyrańsko poledz musiał albo na stolicę moskiewską był by zasłany".⁶ Одночасно з Тетерею покинуло Україну й польське коронне військо, що стояло між Павлолччю й Білою Церквою, відкликане Яном-Казіміром на допомогу в боротьбі з Юрієм Любомирським, недавнім героєм Чуднева, що тепер вступив у збройний конфлікт з королем. Здається, що причиною виходу коронного війська була й невплата йому платні, що примусило жовнірів скласти конфедерацію й відступити аж до Тернополя.⁷ Залишилися тільки польські залоги в Білій Церкві, Павлолчі, Корсуні й Чигирині. Найсильнішою з них була білоцерківська, яка під проводом свого коменданта генерал-майора Стахорського і за допомогою козаків Білоцерківського полку й серденят відбила успішно напад на фортецю 19-23 червня самого Брюховецького.⁸ Але ці фортеці були тільки острівцями серед розбурханого моря загального повстання й хаосу.

З виїздом Тетері на Правобережній Україні відкривалося ши-

4. Maurycy Krupowicz (wyd.). Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710 r.). Wilno, 1858, ст. 134-139; Józef Plebański, у праці: Jan Kazimierz Waza, Marja Ludwika Gonzaga: Dwa obrazy historyczne. Warszawa, 1862, ст. 129.

5. АЮЗР, т. IX, ст. 164, 310-311; Grabowski. Ojczyście spominki, т. II, ст. 309.

6. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 15.

7. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. 1, ст. 351; АЮЗР, т. V, ст. 390.

8. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 14.

роке поле для честолюбних і одважних людей — пошукати щастя й спробувати захопити в свої руки осиротілу гетьманську булаву. Претенденти не примусили довго себе ждати. Спочатку "обізвався" Децик чи "Дацько Васильович", як він сам підписався, полковник Овруцький. Але його спроба, скерована занадто виразно проти Брюховецького, не повелася, і Децик опинився у лівобережного гетьмана в арешті, звідки помандрував на Москву й Сибір.⁹ Тоді озвався другий претендент, сотник Медведівський — Степан Опара.

З виходом польського війська і з виїздом Брюховецького до Гадячого, звідки він поїхав до Москви на поклон цареві, залишилася в Україні одна більш-менш організована сила, яка могла виявляти вплив на розвиток подій, а часом навіть і вирішати їх у той чи інший бік. Це були татари, які вже кілька літ оперували на Правобережжі, як союзники Польщі, а разом з тим і союзники Тетері.¹⁰ На них рішив опертись і Степан Опара. Спочатку Опара виступає як партизан Брюховецького, але в його акції на південній Київщині вже тоді були підозрілі для Брюховецького моменти, принаймні Брюховецький в листі з 22. XII. 1664 р. до царя з Канева "сь должности своей рабской" доносив, що Опара начебто хоче пристати до кримського хана і піддатись з містечками бусурманам.¹¹ І хоч той же Брюховецький місяцем пізніше (21. I. 1665 р.) запевняв царя, що все щодо Опари "премѣнилось",¹² але Опара справді таки змінив свою орієнтацію і визнав себе підданим короля, про що сповістив Яна-Казіміра гетьман Тетеря в листі з дня 17. III. 1665 р.¹³ Та польське підданство Опари було нещире і, як видно, мало служити йому переходом до незалежнення Правобережної України за допомогою татар. В своїх універсалах до населення він, як писав Стахорський, комендант Білої Церкви до канцлера Празького, не згадував ні короля, ні царя і, підписуючись тільки

9. Про Децика див. спеціальну розвідку М. Петровського. З історії клясової боротьби на Україні в XVII ст. (Змова Децика). — "ЗНІНО", кн. XII (1932), ст. 1-45.

10. Лист Тетері до хана з-під Кисляка 13. II. 1665. Archiwum Zamoyskich (далі AZ), cod. 1807, л. 115.

11. АЮЗР, т. V, ст. 244.

12. Там таки, ст. 238.

13. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 2.

”старшим братом Війська Запорізького”, обіцяє Україні за допомогою татар вольності, які вона мала за Богдана Хмельницького.¹⁴

11. VI. 1665 р. Опарі вдалось захопити Умань, де була маленька московська залога, і тут він проголосив себе гетьманом та призначив генеральну старшину. Обозним став у нього Петро Дорошенко, а генеральним осавулом Самійло Фридрикевич, полковник Білоцерківський, обидва дуже лояльні до Польщі, як атестував їх у своїй реляції Стахорський, що з часу опанування Опарою Умані вступає з ним в листовні зносини.¹⁵ Самійло Фридрикевич-шляхтич, який був полковником ще перед Богданом Хмельницьким, тішився повагою і довір'ям у польських кругах. Його присутність біля Опари, так само як і Дорошенка, служила певною гарантією лояльності самого Опари. З удовою по цьому Фридрикевичу, дочкою Білоцерківського ж полковника Семена Половця, одружився пізніше Іван Мазепа.¹⁶ Стахорський дуже скоро зрозумів, що Опара тільки удає з себе прихильника короля, і то не дуже зручно. Він завів зносини з татарськими мурзами Камамбет-Батиршою й Батир-Агою, які прийшли на заклик Опари з 20 000 орди і перед якими той удавав королівського підданого, і Стахорський почав агітувати проти Опари серед козаків Чигиринського, Черкаського й Білоцерківського полків та серед серденят;¹⁷ дуже можливо, що він увійшов у порозуміння і з Дорошенком. Наслідком акції Стахорського¹⁸ було те, що татари арештували 18. VIII. 1665 р. Опару, а козаки запропонували вибрати на його місце Дорошенка, що ті і зробили. Ось як оповідає про це наказний Брюховецького полковник Переяславський Данило Єрмоленко в листі до київського воєводи князя Львова з дня 26. VIII. 1665 р.: Опара поїхав 18 серпня з своєю старшиною до мурз на нараду, а було це під Богуславом;

14. Там таки, cod. 4025, л. 18.

15. Там таки, cod. 4025, л. 22.

16. Ал. Лазаревській. Очерки, замѣтки и документы по истории Малороссии, т. V. Кієвъ, 1899, ст. 16; див. також: Ігнат Житецький. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова, "Україна" (Київ) 1927, кн. 4 (23), ст. 104.

17. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 22.

18. Про це докладніше в моїй розвідці: Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. — "Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі", т. II (1939), ст. 39-42.

але скоро тільки Опара прибув до татарського обозу, як татари кинулись на нього, зв'язали й закували у кайдани, докоряючи, що він "і їм, і королеві присягав, а тепер хоче їх воювати". Потім рушили під козацький табір і стали його здобувати. Козаки відбили цей напад, але татари прийшли і на другий день і знову, не можучи здобути козацький табір, завели переговори й заявили: "Якщо візьмете Петра Дорошенка, що його мурзи настановили гетьманом, і приймете собі за гетьмана, то не будемо вас добувати; коли ж не візьмете, то зараз же пошлемо до полковників у Чигирин і Білу Церкву та станемо вас добувати".¹⁹ Козаки порадилися між собою і, хоч і не бажали, прийняли Дорошенка за гетьмана й привезли, а він наказав козакам, сотникам і отаманам — усім присягати королеві й хану. Козаки раді-не-раді поприсягали та й розбрелися, хто куди.²⁰

Так доносив Єрмоленко на підставі "язиків", добутих під Богуславом полковником Миргородським. Це найдокладніша з усіх звісток про події, які відбулися під Богуславом 18-20 серпня 1665 року.²¹

Пізніші реляції майже нічого не додають до цих відомостей. Самовидець оповідає загально те саме: "Видячи татаре нестатокъ Опаринь, а Дорошенко, которій перше булъ осауломъ при Тетерѣ, тутъ же будучи и при Опарѣ, старался о гетманство и солтана приєдналъ; которого руку солтанъ з Ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казаль Опару взяти, а Дорошенка даль гетманомъ козакамъ".²² Трохи далі Самовидець додає, що Дорошенка "барзо Орда слухала, поневажъ и гетманомъ настановила".²³ Те саме, тільки коротше, оповідає і Граб'янка;²⁴ про

19. АЮЗР, т. V, ст. 308.

20. Там таки.

21. Там таки.

22. Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ, съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой. "Краткаго Описанія Малороссіи" и "Собранія Историческаго" (далі Лѣтопись Самовидца). Кіевъ, изд. Кіевская Временная Коммисія для разбора древнихъ актовъ, 1878, ст. 89.

23. Там таки, ст. 92.

24. Лѣтопись Григорія Грабянки (далі Лѣтопись Грабянки). Кіевъ, изд. Временная Коммисія для разбора древнихъ актовъ, 1854.

татарське настановлення Дорошенка говорять коротко, повторюючи один за одним: "Чернігівський Літопис",²⁵ Лизогубівський, "Краткое лѣтоизобразительное лѣтописаніе",²⁶ "Краткая Лѣтопись Малыя Россіи"²⁷ і Рігельман.²⁸ В "Theatrum Europaeum" подано так само коротко: "Kamamat Murza an des abgeschafften Tetera Stelle über die Cosacken Doroszenko zum Feldherrn gesetzt".²⁹

Як писав Ракушка 28. ІХ. 1665 р. до Брюховецького, Дорошенко, задовольнивши мурз подарунками, випрохав у них Опару з його дорадниками та й одіслав їх усіх до короля, "щоб готовили Дорошенкові місце в ляцькій тюрмі", додає він злісно.³⁰ Беручи до уваги реляції Стахорського та інші звістки про арешт Опари,³¹ можна з певністю твердити, що головним справцем загибелі Опари був якраз Стахорський; очевидячки, було наперед умовлено і з самим Дорошенком, що він має дістати булаву. Що торкається оповідань і реляцій як Ракушки (він же і Самовидець), так і Єрмоленка, то не треба забувати, що обоє ставились до Дорошенка вороже, та й відомості, добуті від "язиків" за допомогою, як то було в звичаю, тортур, не завжди були точні.

Та проте ніяк не можна заперечити, що татарська поміч відіграла при настановленні Дорошенка гетьманом, коли не рішаючи, то в усякому разі дуже важну роль. Вона дала йому необхідну на перших порах поміч і опору супроти різних непевних елементів серед занархізованої козаччини. Це "обрання від татар" потім не раз ставилося Дорошенкові як докір з боку його неприхильників:

25. Н. Бѣлозерскій (изд.). Южнорусскія лѣтописи, т. І. Кієвъ, 1856, ст. 31 і: Ал. Лазаревскій (изд.). Черниговская лѣтопись по новому списку (1587-1725), "КСт", Приложенія, 1890, кн. 5, ст. 84.

26. Бѣлозерскій. Южнорусскія лѣтописи, ст. 76.

27. Вас. Григор. Рубань (изд.). Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1770 г., съ изъявленіємъ образа тамошнего правленія. СПб, 1777, ст. 90.

28. Александрь Ригельмань. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и казакахъ вообще.... Москва, 1847, ч. II, ст. 78-79.

29. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 209.

30. АЮЗР, т. VI, ст. 35.

31. Див. нашу статтю: Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України, ст. 36-40.

докоряли за це йому козаки на раді в Лисянці в лютому 1666 р.;³² докоряв йому "татарським обранням" в 1668 р. сам татарський ставленик Суховій;³³ докоряла йому за це саме в 1671 р. Ханенкова старшина.³⁴ Докоряв і в 1673 р. й гетьман Самойлович, кажучи, що, мовляв, Дорошенко погубив Степана Опару, вибраного військом замість Тетері, і "сам зробився гетьманом насильством, за допомогою Орди, а не вільними голосами".³⁵ Сам Дорошенко заперечував своє "татарське обрання" і в своїй "Інформації", даній Петрановському, висланому 18 січня 1666 р. з Чигирина до короля, писав: "мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь".³⁶

Ці слова — про вибір усім військом — стоять у згоді з тим, що оповідає Величко про початок гетьманування Дорошенка, а саме: "полковники тогочасніи и иншая старшина, увидѣвши же ихъ Тетери повороту къ нимъ нѣтъ, и не знаючи, где подѣлся, отъехавши въ Польшу, и же Гетманъ козацкій Бруховецкій на Москву отехаль, а зъ Москви повернувши, жеби не привезлъ имъ якого несмачного гостинця; зехалися въ Чигринъ о Покрову Присвятой Дѣви Богородици, и учинивши тамъ раду, нарекли на оной Гетманомъ Петра Дорошенка, полковника тогда черкаского, и вручили ему въ досмотръ, до далшого разсмотрѣнія, правленіе и всѣ Гетманскіи тогочасніи войсковіи и гражданскіи дѣла; а совершенное на гетманствѣ томъ его Дорошенка потвержденіе отложили до валного у Чигиринѣ зезду пришлого Рождественского и Богоявленского".³⁷

32. Лев Окіншевич. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. (далі: Генеральна рада) — "Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права", вип. 6. Київ, 1929, ст. 388 і його ж: Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. II: Рада старшини (далі: Рада старшини), там таки, вип. 8. Київ, 1930, ст. 291-292.

33. АЮЗР, т. VII, ст. 103.

34. AZ, cod. 1807, л. 129.

35. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 461.

36. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 60.

37. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 89-90. Версію Величка приймає й: T. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 327.

Є певні підстави думати, що ще перед цим зїздом, якщо він відбувся дійсно так, як оповідає Величко, пишучи про них яких півсотні літ пізніше, — було оформлено вибір Дорошенка, та що він був визнаний на гетьманському уряді в очах своїх і чужих. Так, у згаданій вже реляції білоцерківського коменданта Стахорського з дня 15. IX. 1665 р., тобто за два тижні до Покрова, коли за Величком відбулася старшинська рада в Чигирині, читаємо: "по тім як скинуто і взято Опару, наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає. Цей пан, теперішній гетьман, дуже добре веде свої справи і часто зноситься зі мною листами, нічого не чинячи без моєї ради".³⁸ Існує ще один доказ, що Дорошенка узнавано гетьманом ще перед радою 1 жовтня 1665 р., а саме — виданий ним 11. IX. 1665 р. у Чигирині універсал шляхтичеві Гаврилу Ясликовському з потвердженням права на володіння селом Кучеровкою аж на другому кінці України, за Глуховом, на самій границі з Московщиною;³⁹ хоч це було властиво лиш ствердженням того, що Ясликовський мав грамоти на Кучеровку від короля Володислава IV і від гетьмана Б. Хмельницького, які загинули під час спалення Черкас Брюховецьким, але це показує, що вже 11. IX. 1665 р. Дорошенко урядував у Чигирині як гетьман.

Але на той час бути вибраним чи визнаним за гетьмана означало ще дуже мало: треба було фактично опанувати територію Правобережної України, ситуація якої була дуже скомплікована. В руках у Дорошенка були лиш Чигирин, Лисянка, Умань й менші міста до Корсуня на півночі. В самому Чигирині стояла польська залога, так само як у Білій Церкві, Корсуні, Павлочі. В Каневі трималася залога Брюховецького. Брацлавщина була в руках полковників Дрозденка і Думитрашка, які держалися московської орієнтації і зносилися з наказним Брюховецького Єрмоленком, що сидів у Переяславі. На півночі, в Мотовиліці й на київському Поліссі, засів Децик, що також тримався московської орієнтації.

38. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 30.

39. Ө. М. Уманець. Гетмань Мазепа: Историческая монографія. СПб, 1897, ст. 425-427.

Того "многолюдства", яке було при Опарі,⁴⁰ при Дорошенку на перших порах не було: багато козаків розійшлося по домах. Цілі відділи переходили на бік його ворогів, як наприклад, ті 200 козаків, що з своїми сотниками й прапорами прийшли до Єрмоленка 29. VIII. 1665 р.⁴¹ Приблизно тоді ж полковник Овруцький Децик доносив київському воєводі князю Львову, що "війська козацького при Дорошенкові немає й тисячі, всі від нього втікають, дожидаючи й собі тої приємности від Орди, що була при Опарі; всі кажуть: Дорошенко ходить з Ордою, а з городів козаки до Дорошенка не йдуть і позамикались".⁴² Опорою Дорошенка була орда та ще, як побачимо, польська поміч, головне з Білої Церкви.

Не зважаючи на свої досить малі сили, Дорошенко виступив перш за все проти Дрозда, який і сам мав аспірації до гетьманства. Василь Дрозд або Дрозденко уперве появляється в 1654 р., як отаман села Ольшанського Ніжинського полку.⁴³ В 1656 р. він був сотником в полку Івана Нечая на Білорусі. Пізніше перебрався на Подністров'я і тут зібрав ватагу, з якою воював на всі сторони.⁴⁴ Був це, як слушно каже М. Петровський, "тип військового авантюриста-кондотієра".⁴⁵ Військо цього кондотієра виросло до 20 000, навіть до 40 000 людей. В тому числі згадують 4000 сербів і 10 000 волохів. З тим військом Дрозд побив Тетерю й засів у Брацлаві, як "полковник Брацлавський". Під ним служило ще троє таких же авантюристів як він, що йменували себе полковниками: сербин Дмитрашко-Райча, грек Кость Мигалевський і ще якийсь Евтихій; в імені їх усіх Дрозд писав 21. VIII. 1665 р. з Брацлава до київського воєводи Львова, що хоч вони й не присягали цареві, але готові за нього вмерти.⁴⁶ Цей Дрозд напав розбійницьким способом на Домну Розанду, вдову по Тимошеві Хмельницькому, в Рашкові

40. АЮЗР, т. V, ст. 306.

41. Там таки, т. VI, ст. 26.

42. Там таки, т. V, ст. 306.

43. Там таки, т. X, ст. 824.

44. Іван Крип'якевич. Сербі в українському війську 1650-1660 рр., "ЗНТШ", т. СХХІХ (1920), ст. 88-89.

45. Петровський. З історії класової боротьби, ст. 36.

46. АЮЗР, т. V, ст. 307.

пограбував її скарби, а її саму казав бити.⁴⁷ Домна Розанда жила ще в 1666 р. й не була замордована Дроздом, як пише Й. Ролле,⁴⁸ принаймні в своєму листі до Стахорського з дня 10. VI. 1666 р. Дорошенко подає, що "пані Домна пише, що з Порти їде новий господар, а теперішній Дука зовсім вугуговану поїхав до Стамбулу".⁴⁹ Господар Григорій Дука дійсно був скинутий в травні 1666 року.

Вже 26. VIII. 1665 р., Єрмоленко доносив князю Львову, що Дорошенко зразу після проголошення його гетьманом вирушив з-під Лисянки на Буків, а з Букова на Брацлавщину проти Дрозда.⁵⁰ В наступному листі він дає вже картину бойових дій. Перебіжчики з Дорошенкового війська доносили йому, що Дорошенко став табором під Івангородом, звідки вислав підїзд до містечка Кублича над Бугом. Дрозд вийшов сам з Кублича з усім своїм військом, якого раховано аж на 40 000, і розбив цей підїзд, узявши більш сотні татар у полон.⁵¹ Але мусів уступити перед самим Дорошенком до Брацлава, де той і обложив його. При Дорошенку було, як показували полонені "язики", коло 40 000 орди і козаків, кінних та піхоти, 20 000. Стахорський прислав йому 500 драгунів з Білої Церкви. Облога затяглася за одними відомостями на 20 днів,⁵² за другими на 6 тижнів.⁵³ Провадилася вона згідно з усіма правилами військового мистецтва; роблено штурми, обложенці віповідали вилазками; німці з Білої Церкви одвели воду, щоб швидше змусити обложенців до капітуляції.⁵⁴ А тим часом татари розпустили свої загони аж до Полісся й забирали людей у неволю.⁵⁵ Нарешті Дрозд не витримав голоду і здався наприкінці жовтня, але не Дорошен-

47. Там таки, ст. 264.

48. Dr. Antoni J. Kobiety na dworze Czehryńskim, w drugiej połowie XVII wieku. — "Biblioteka Warszawska", t. III (CCXI), 1893, ст. 441; також його: Państwo Wołodyjowscy. — "Sylwetki historyczne", serya VIII. Kraków, 1892, ст. 311-314.

49. Biblioteka Narodowa, cod. 135, л. 98.

50. АЮЗР, т. V, ст. 308.

51. Там таки, т. VI, ст. 27.

52. Там таки, ст. 37.

53. Там таки, ст. 44.

54. Там таки, ст. 45.

55. Там таки, ст. 29, 34.

кові, тільки орді.⁵⁶ Він дістався в полон мурзі Камамбету разом з жінкою і дітьми. Дорошенко, здобувши Брацлав, пішов до Рашкова, де були закопані скарби Домни Розанди, пограбовані Дроздом. Він забрав собі ті скарби і дав з них 30 000 золотих Камамбету, а той видав йому Дрозда з жінкою. Дорошенко одіслав їх до Чигирина.⁵⁷ Спочатку він не робив Дроздові нічого злого і на домагання з польського боку про його видачу відписував, що не може того зробити, бо взяв Дрозда "на своє сумління", а, крім того, тому, що на його бік перейшли деякі Дроздові полки і тепер, коли вони почують про арешт Дрозда, то зараз же збунтуються. Через те він і не може видати того "брацлавського пташка".⁵⁸ Однак за деякий час Дорошенко таки казав Дрозда розстріляти за те, як оповідає Величко, що він зробив спробу втекти до Брюховецького, викравши у Дорошенка гетьманську булаву — за допомогою підкупленого сердюка.⁵⁹ Син Дрозденка Василь жив у 1707-1708 рр. у Ясах, а перед тим служив у короля Станіслава Лещинського. Він брав участь в організації доноса царю Петру I на Мазепу.⁶⁰

Міста Ладижин, Кальник, Немирів здалися Дорошенкові.⁶¹ В Ладижині міщани здали йому місто, а начальника залоги Царя, разом з старшиною, видали татарам. Ті ж відіслали Царя разом з Опарою до Польщі, де король наказав вбити його на палю за те, що він двічі тікав.⁶² Полковник Мельник здав Кальник добровільно. На бік Дорошенка перейшов з своєю різноплеменною ватагою Костянтин Мигалевський, що йменував себе полковником Подільським. Він оповідав пізніше у Могилеві, нібито він був виданий Дорошенкові могилівськими міщанами, пробув у Дорошенка в

56. Там таки, ст. 61; Микола Петровський. Нариси історії України, I. Досліди над Літописом Самовидця. Харків, 1930, ст. 280.

57. АЮЗР, т. VI, ст. 62-63.

58. Bibl. Kras., cod. 4025, лл. 56 і 60.

59. АЮЗР, т. VII, ст. 185; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 135-136. 20. II. 1666 Дрозд ще був живий і навіть брав участь у раді; див. Окіншевич. Рада старшини, ст. 28.

60. Н. И. Костомаровъ. Руина (далі: Руина) Гетманства Бруховецького, Многогрѣшнаго и Самойловича, в: "Собрание сочиненій", кн. VI, т. XV. СПб, 1905, ст. 573.

61. АЮЗР, т. VI, ст. 38.

62. Kochowski. Annalium Poloniae Climacter III, ст. 195-196.

полоні два тижні, потім утік, зібрав військо і бився з Дорошенком на Росаві.⁶³ В дійсності було, здається, зовсім не так. "Полк" Мигалевського складався з самих розбишак, і на його "піхоту" дуже скаржився Дорошенко в листі до Стахорського 10. VI. 1666 р. напередодні зради Мигалевського.⁶⁴ Тільки Дмитрашкові-Райчі пощастило вирватись від Дорошенка й прибути з своєю ватагою в 500 душ усякого гультяйства до Канева. Звідти він перейшов до Переяслава й став на царську службу.⁶⁵

Овруцький полковник Децик, який теж мріяв про якусь провідну роллю, по тому як не вдалася якась його змова против Брюховецького, покинув самовільно в кінці жовтня Мотовилівку і рушив 29. X. 1665 р. з своїм полком до Києва.⁶⁶ Це дуже стурбувало московський уряд і представників Брюховецького (який саме тоді перебував у Москві), бо зараз же по його відході заняли Мотовилівку поляки з Білої Церкви. Децик був заарештований, одісланий до Москви і звідтам помандрував на Сибір.

На початку листопада 1665 р. вся Правобережна Україна була вже очищена від прихильників Москви, за винятком лиш одного Канева. Разом із тим були усунені й різні претенденти до булави: Опара, Дрозд, Децик. Тепер Дорошенко міг повернутись до Чигирини й зайнятись організацією війська та управи обширним краєм. Треба було з'ясувати й оформити свої відносини до центральної польської влади, себто до короля. Ми бачимо, що ще в часі кампанії Дорошенко пише 23. X. 1665 р. "з табору" листа до Полтавського полковника, до сотників і до цілого полку, де запевняє їх, що він дбає тільки за спокій "заплаканої отчизни" та за вольності війсь-

63. АЮЗР, т. VI, ст. 167.

64. Biblioteka Narodowa, cod. 135, л. 98.

65. АЮЗР, т. VI, ст. 166-167.

66. Децик був один з ватажків-авантюристів того ж типу, що й Дрозд або Дмитрашко. Його Овруцький полк, як слушно каже Петровський, слід розуміти як одиницю військову, а не військово-територіальну. Його "змова" виявилась в надісланні на початку серпня 1665 р. листа до Дрозда, в якому він підбурював Дрозда проти Брюховецького й подав думку скликати раду на Росаві для вибору нового гетьмана. Цей лист знайшов у Московському Архіві Міністерства Закордонних Справ проф. М. Петровський і опублікував у своїй розвідці: З історії клясової боротьби на Україні в XVII ст. (Змова Децика), ст. 1-45.

кові й умовляє їх піддатися за прикладом Дрозда і Децика під руку польського короля, не покладаючись на ненадійну й облудну поміч Москви, загрожуючи, що в противному разі оберне проти них татарські й польські сили.⁶⁷ Це був лиш початок акції, яка мала прихилити під регімент Дорошенка й Україну Лівобережну.

Тим часом розпочинаються зносини з королем. 20. XI. 1665 р. Дорошенко висилає два листи з Умані. Невідомо, чи це перше його звертання до короля; можливо, що це було вже вдруге, бо в "Інформації", даній послам 26. XI. 1665 р., говориться про "перших, других і теперішніх послів". В першій з уманських листів висловлюється просьба, щоб король наказав своїй канцелярії видати приватні або відкриті листи до Запорозького Коша, щоб заохотити запорожців до підданства. Так само і на лівий берег Дніпра в різні полки були б потрібні "блянкети", які можна б розсилати вже з Чигирина. Також просить видати привілей на вибирання "української індукти", з огляду на великі видатки, особливо на піхоту, та щоб "президії", себто залоги в Чигирині та Білій Церкві не наклали руку на цю індукту.⁶⁸

В другому листі Дорошенко, згадавши про повернення до підданства королеві Подністрянщини й Побужжя старанням своїм і всього Війська, просить про уконтентування Війська Запорозького в усіх його потребах, для чого найкраще було б прислати яких поважних комісарів, щоб вони вислухали побажання Війська. А покищо просить про звільнення від обов'язку постачання залогам, що дуже тяжко робити в так спустошеному краю, тим більше, що тут "на горизонті українському" явні суть заслуги Війська перед королем — ота маса забитих, поранених, що проливали кров за достоїнство короля та за цілість Речі Посполитої. Крім того просить про увільнення митрополита Йосифа Тукальського, Юрія Хмельницького й Григорія Гуляницького.⁶⁹

Про їх увільнення клопотався ще Тетеря, нагадуючи про це мало не в кожному листі до короля з 1665 р.,⁷⁰ а також київська

67. АЮЗР, т. VI, ст. 50-51.

68. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 45.

69. Там таки, cod. 4025, л. 46.

70. Там таки, cod. 4025, л. 4, 12, 13.

шляхта — в своїй інструкції депутатам на сейм 1665 р.⁷¹ В. Ейнгорн на основі документу з Московського Архіву Юстиції (Столбцы Малороссійскаго Приказа No. 5872) каже, що Дорошенко добивався увільнення митрополита Тукальського, так само як і Юрія Хмельницького,⁷² також за посередництвом кримського хана.

Днів за шість після згаданого вище листа — новий лист, вже з Чигирина, з датою 26. XI. 1665 р., висланий через послів, які дістали "Інформацію" від гетьмана, теж з датою 26. XI. В листі згадує Дорошенко королеві про всі свої послуги ще з часів перед гетьманством, поки ще він "за згодою, волею й радою" всього Війська Запорозького не став його вождем і "щоденним невільником". Далі слідує просьба про звільнення від обов'язку давати провіант для залоги; якби хоч одна чигиринська залога була виведена, це зробило б дуже гарне враження і на Задніпров'я. Пригадуючи, що за його антецесорів завжди вибирались на військо індукта і коморне, Дорошенко просить про видачу йому відповідного привілею, бо тепер і те, і друге побирає комендант Білої Церкви; так само прибутки з Чигиринського староства, які завжди йшли на гетьманську булаву, тепер вибирає комендант чигиринський.⁷³

В "Інформації" повторюються ті самі просьби. Дорошенко просить, щоб його піхота, розложена на зимових квартирах на Забужжю й Подністров'ю, не зазнавала перешкод від військ коронних; щоб жовніри залог не кривдили населення, що робить дуже погане враження на населення Наддніпрянщини; щоб вивести чигиринську залогу, і без якої вдалося оборонити місто від Брюховецького; знову просьба за індукту й доходи з староства чигиринського; знову ж друга просьба за митрополита Тукальського, Ю. Хмельницького й Гуляницького; також просьба поклопотатись про звільнення з московської неволі рідних братів гетьмана (очевидно Андрія

71. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ (далі: Архивъ ЮЗР), ч. II, т. II. Кієвъ, 1888, ст. 180.

72. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 320-321.

73. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 47.

і Григорія). Пригадується про потребу листів до запорожців і присилки хоча б десятка блянкетів для Задніпров'я.⁷⁴

В кінці 1665 р. прийшли до Чигирини листи від короля (на жаль, вони, скільки знаємо, не збереглися навіть в копії). Дорошенко посилав на новий рік відповідь (1 січня 1666 р.) разом з окремою "Інструкцією" послам, яка 6 січня вже була віддана у Варшаві, так само як і лист. В тому листі він дякує королеві за ласку, пригадує, як то його батьки по трудах заживали спокою, а він нещасливий, "не маючи де голови приклонити, мусить рад-не-рад залишатись до часу невільником тої функції, носячи титул гетьмана запорозького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилось без голови і не пішло врозтіч; отже, залишаючись на цьому клопітливому уряді, мусить щодня проливати піт на услугах короля"; далі пригадує свої давні услуги, ще перед літами на Задніпров'ю, на Забужжю, на Подністров'ю, в нагороду за які має самий лише клопіт і ущербок своєму здоров'ю й маєтку; просить про звільнення від обов'язку провіянтувати польські залоги, що дуже тяжко робити в зруйнованій Україні, тримаючи в той же час козацьке військо наготові понад Дніпром; грозить, що коли король не звільнить його від того тяжкого обов'язку, то він мусітиме скласти з себе на раді гетьманський уряд. Військова скарбниця зовсім вичерпана аж до "останнього обола", так що нема чим прожити. Повідомляє, що не може ніяк прислати "брацлавського пташка" (очевидно — Дрозда), щоб не викликати розрухів серед колишніх його полків; нарешті просить поклопотатися перед московським урядом про визволення його братів (Андрія і Григорія) з московської неволі.⁷⁵ До речі: про звільнення Григорія Дорошенка клопотався ще Юрій Хмельницький, як видно з його інструкції своїм послам до короля з 13. III. 1662 р. Пізніше про це саме старався і Тетеря, доручаючи в своїй інструкції Гуляницькому від 27. I. 1663 р. поклопотатись про це перед королем.⁷⁶

Аналогічні побажання виложені Дорошенком і в його інструк-

74. Там таки, cod. 4025, л. 48.

75. Bibl. Czart., cod. 402, л. 417.

76. Там таки, cod. 402, л. 469-476.

ції, за його підписом і печаткою. В ній він просить короля про підтвердження вольностей Війська Запорозького, про висилку комісарів для "уконтентування" Війська, про звільнення України на один рік від жовнірських стацій і провіянтування фортець. В окремому пункті виложено просьбу про увільнення митрополита Йосифа Тукальського, о. Хмельницького і Гуляницького з Мальборзької фортеці. Так само і про інтервенцію перед московським царем в справі увільнення братів гетьмана. Особливо ж просить про скоріший відпуск посланого недавно осавула Пиляя.⁷⁷ В приписці до інструкції Дорошенко просить вислати приватні або відкриті королівські листи на Запоріжжя і на лівий берег Дніпра та про привілей на українську індукту, з огляду на великі видатки, особливо на ранених та хворих. Підкреслює, що за останніх воєнних подій набралася незліченна сила поранених, до яких потрібно особливої королівської ласки.⁷⁸

На цю інструкцію маємо проєкт відповіді, виготовлений королівською канцелярією 5. II. 1666 р. і правдоподібно дорученої Дорошковим послам. Король, читаємо в ній, як і завжди, з вдячністю приймає заяви вірного підданства Війська Запорозького і "uzdzonego Hetmana terazniejszego" (цікаво, що в цілій відповіді Дорошенко ніде не названий по імені), обіцяє заховувати в силі військові вольності й розширяти їх, аби лишень Бог дав, щоб "ті провінції цілком звільнити з ворожої посесії", коло чого король має пильне старання; обіцяє прислати комісарів, але вже по сесії сейму, до якої й ця справа належить. Нехай же і Військо Запорозьке пришле своїх послів на той сейм.

Король дуже хотів би, щоб не тільки на один рік, але й на увесь час Україна була вільна від жовнірських стацій, але ж ворог має провінції в своїй владі й держить по містах залоги, отже треба, щоб королівські війська, коли не всі, то хоч частина їх, зоставались там для одсічі ворогам. Але ж ті залоги не можуть жити самим повітрям, а щоб привозити провіянт з оцих тут країв, то це річ зовсім неподобна. Отже нема ніякого обтяження, коли годувати ці

77. Дем'ян Пиляй привіз Опару до королівського обозу.

78. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 57.

залоги, бо де люди працюють, там повинні й хліб їсти, зостаючись на такій службі. Та й сама провінція не така вже вбога, щоб не могла прогодувати тих людей. Король певен, що теперішній гетьман приложить до того старання.

Отця Тукальського, єпископа білоруського, й отця Хмельницького, які перебували до цього часу і не у в'язниці, і не в кайданах,⁷⁹ король наказав відпустити на свободу. Те саме зробить незабаром і з паном Гуляницьким, котрого давні заслуги завжди зостають у короля в респекті. Не є він жадним в'язнем і живе на вільному помешканні, а в близькому часі буде для заспокоєння того краю зовсім відпущений з королівського наказу.

Король охоче приймає просьбу теперішнього пана гетьмана в справі звільнення його братів з неволі й обіцяє це зробити, як тільки почнуться пертрактації з московським царем, а це має наступити вже в перших днях місяця лютого. Цю справу буде доручено комісарам. Інтереси поранених і покалічених в останній війні козаків король ласкаво бере до уваги, але тому що в інструкції од Війська цей пункт висловлений неясно — в чім би мала виявитися королівська опіка, то королівська канцелярія просить докладніших відомостей в цій справі.⁸⁰

18 січня 1666 р., себто всього яких два тижні по висланні згаданої інструкції, висилається до короля нова "Інформація". Везе її надворний ротмістр Ярема Петрановський.⁸¹ В ній повторюється,

79. Митрополит Йосиф Тукальський і архимандрит Юрій Гедеон Хмельницький ще 29. XI. 1665 р. склали, "стоячи навколюшках і поклавши два пальці на хрест", присягу в тім, що вони будуть вірні Польщі й не матимуть зносин з її ворогами, особливо з бунтівниками, ребелізантами, москалями, козаками, й будуть слухати гетьмана Тетерю, живучи там, де він їм вкаже. Підписалися: "gresznik Joseph Nielubowicz-Tukalski i gresznik Gedeon Chmielnicki". Оригінал в: AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie (далі: АКВ), Dział XXVII, karton 42, Nr. 112. Копія в: Bibl. Czart., cod. 612, Nr. 18, лл. 481-482.

80. Bibl. Czart., cod. 402, лл. 611-614.

81. Ярема Петрановський, заможний шляхтич з Барської околиці, вислужений в короннім війську (за що дістав ряд маєтностей на Київщині, Брацлавщині й навіть на Лівобережжі), вступив на службу до Дорошенка і став одним з найкращих його полковників та дипломатів. Див. про нього у Липинського в: Stanisław Michał Krzyczewski. — "Z dziejów Ukrainy", ст. 266 і 278.

що Дорошенко взяв на себе "тягар гетьманства" без згоди і дозволу короля та й носив цей титул лише через те, що бачив "imminentem cladem і wielką ruinę całej Ukrainy" і боявся, щоб військо, залишившись після Опари без голови, не розсипалось, та щоб не повстали великі бунти по містах та містечках. Запевнюється, що на гетьманство вибрали його не мурзи, а ціле Військо Запорозьке, яке буде й суплікувати на сейм до короля. З ханом не ведеться жадної конспірації на шкоду Речі Посполитої, але задля добра батьківщини ведуться листовні зносини в справі збереження взаємного миру; ханові посилається поміч, так як і він з свого боку таку поміч "для спільної роботи" уділяв королеві. Сповідься, що поза Бугом і понад Дніпром розміщено серденятські полки, щоб вони були пересторогою від степу й Запоріжжя та щоб знову не вибухла якась ребелія, що "inter barbaros nie powinna". Знову пояснюється, що не може прислати "aniculum Braclaviensem", бо взяв його на своє сумління, тим більше, що Дрозд (бо це про нього мова) присягнув на вірне підданство королеві. От може згодом буде прислано його на сейм, коли туди поїдуть послы від Війська.

З залогами українськими (в Білій Церкві, Корсуні й Чигирині) сяк-так дає собі раду, хоч трудно добувати провіант на зубожілій, винищеній Україні. Знову просьба за братів, що сидять у московській неволі. Повідомляє, що від бувшого коронного маршала Любомирського не мав жадних листів і взагалі не мав жадних усних конференцій з ним.⁸² Посилає листи хана, до нього і до всього Війська Запорозького писані, а також від новоучиненого в московській столиці боярина Брюховецького, якими він баламутить простий люд і нахиляє до себе.⁸³

Щоб пояснити, чому справа українських фортець і польських в них залог стояла майже в осередку листування між Дорошенком і правительством Речі Посполитої, треба сказати про них кілька слів, спираючись на відомості, які подавалися про ті фортеці як з

82. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 60.

83. Саме в той час точилася боротьба між королем і Любомирським, який старався притягнути на свій бік і козаків. Він мав багато прихильників, м. ін. Грушу, що сидів у Полонному. Див. Krupowicz. Zbiór dyplomatów rządowych, ст. 132-133.

польського, так і з московського (за посередництвом українців) боку. Фортеці були побудовані в 1664 р. заходами Стефана Чарнецького.⁸⁴ Коли в 1665 р. весною коронне польське військо вийшло з України, в цих фортецях полишено залоги; комендантом головної з них, в Білій Церкві, був генерал-майор Ян Стахорський.⁸⁵ Автор "Relacji podróży po Ukrainie", представленої 29. IV. 1665 р. королю у Варшаві, каже, що ця фортеця була добре забезпечена великими запасами: провіантом, порохом, селітрою, гарматами, криницями з водою й живністю на півроку.⁸⁶ Сам Стахорський писав 15. IX. 1665 р. до канцлера Пражмовського, що його "ефективи" разом з офіцерами складають 2000 людей — мається на увазі коронне військо.⁸⁷ Серед офіцерів було чимало німців; з них Стахорський найчастіше згадує в своїх реляціях Treig-a, Firsch-a, Löbell-a, з яких останній в 1667 р. сам став комендантом Білої Церкви. Окрім залоги з жовнірів, комендант мав у своєму розпорядженні охотницький полк Сердені т. зв. серденят, козаків Білоцерківського полку, на чолі яких стояв полковник Самійло Фридрикевич, лояльність якого Стахорський часто підкреслював і клопотався про наділення його маєтностями,⁸⁸ і нарешті — орда. Число її бувало різне: з листа Стахорського до канцлера Пражмовського з 15. VIII. 1665 р. виходить, що її було 3000,⁸⁹ пізніше (під кінець 1665 р.) тільки 2400.⁹⁰

Полонені й "язики", яких розпитували московські воєводи на місці й у Москві, давали щодо числа залоги такі відомості: за відомостями обох полонених драгунів з Білої Церкви, присланих Єрмоленком до Москви,⁹¹ у фортеці було 30 гармат королівських, що з

84. Pauli Żegota (wyd.). Pamiętniki Losia... obejmujące wydarzenia od r. 1646 do 1667. Kraków, 1858, ст. 79.

85. Стахорський був 1660 р. комендантом Грудзінським, 1661 р. став полковником пішого полку, в 1665-67 рр. був комендантом Білої Церкви, помер 1669 р. Див. Ed. Rulikowski. Jan Stachórski, "Dziennik Warszawski" 1855, Nr. 257, 258, 260 i 262.

86. Krupowicz. Zbiór dyplomatów rządowych, ст. 132-139.

87. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 30.

88. Там таки, cod. 4025, л. 18.

89. Там таки, cod. 4025, л. 22.

90. АЮЗР, т. VI, ст. 49.

91. Там таки, ст. 37.

ними король ходив у поход на Україну, 20 білоцерківських, 6 "верхових"; 3 погреба пороху й багато всякої амуніції й припасу. Знов же "язики", захоплені в Мотовилівці, показували, що в Білій Церкві кінноти і піхоти було 3000 людей, та ще татар 2400.⁹² Пізніше в листі з дня 28. II. 1666 р. Стахорський подавав, що в Білій Церкві разом з Корсунем 2000 людей.⁹³ Та хоч "язики" показували, що в фортеці багато запасів, але всі реляції Стахорського до короля, до канцлера та до інших високих достойників переповнені скаргами й жалями на брак провіянту й грошей.

Комендант Білої Церкви був головним начальником усіх інших залог: Чигиринської, Корсунської й Паволоцької. Фортеця в Чигирині з її верхнім та нижнім замками була обсаджена польською залогою в 1664 р. Комендантом її був від початку Михайло Жебровський, дуже енергійна людина, що брав пізніше участь в кампанії 1670-73 років і в р. 1676 поліг у бою під Журавном, маючи вже ранг генерал-майора.⁹⁴ Залога Чигирини складалася з кількох сот людей, поляків та німців. Становище чигиринської залози було дуже трудне. Дорошенко дуже скупко її провіянтував, попросту "виживаючи" з Чигирини, так що люди десятками покидали службу й розбігалися. В своїх листах, перехоплених козаками Брюховецького, Жебровський скаржився Стахорському (15. VII. 1666 р.), що за три тижні він загубив чотири роти. Так само і в другому листі він нарікає, що люди тікають "по цілій роті".⁹⁵ В своєму листі до Пращмовського з дня 21. V. 1666 р. Жебровський пише, що "замкнув своїх жовнірів, як у монастирі, і ні на крок не пускає з замку. Козакам досадно, що королівські люди сидять в Україні. Доводиться щодня турбувати пана Гетьмана про хліб, якого — Бог тому свідок — може стане на півмісяця".⁹⁶ Голодні жовніри підкинули були на гетьманське подвір'я листа, де скаржились на коменданта, ніби він морить їх голодом, а сам посилає гроші, золото і срібло бочками до Львова.

92. Там таки, ст. 49.

93. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 69; також АЮЗР, т. VI, ст. 83.

94. Rulikowski. Jan Stachórski, "Dziennik Warszawski" 1855, Nr. 260, ст. 3.

95. АЮЗР, т. VI, ст. 116-117.

96. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 77.

Є звістки, що в 1667 р., коли Дорошенко вже розірвав з Польщею, чигиринська залога ще боронилася, і Дорошенко добував її з козаками і поспільством.⁹⁷ Вона трималася ще літом 1667 р.,⁹⁸ і Дорошенко, мабуть, щоб не руйнувати замку, не хотів брати її штурмом, а держав лиш у тісній бльокаді⁹⁹ і під осінь випустив за порозумінням 250 людей разом з комендантом, які пішли до Києва, а звідти до Польщі. 150 драгунів залишилося у Дорошенка на службі.¹⁰⁰ В чигиринському замку переховувалися козацькі трофеї з -під Жовтих Вод, Корсуня, Пилявців та інших місць, — гармати з усією муніцією, прапори і т. ін., "na które przypominając", писав 1666 р. Стахорський, "chłoptwo od żalu wzdychają, za których odwiezieniem mogliby zapomnieć Chmielnickiego".¹⁰¹

Фортецю в Корсуні відбудовано було в 1664 р. Яном Сапігою. Власником міста Корсуня був Самійло Лещинський, обозний коронний і староста Луцький. Але, скільки знаємо, за тих часів, про які у нас мова, він жадної ролі в справах, зв'язаних з долею фортеці, не відігравав. Фортеця була досить добре укріплена, принаймні під час нападу Грицька Гамалії на Корсунь 4. IV. 1665 р., коли він опанував лиш саме місто, польська залога одсиділася в замку й лишилася в Корсуні надалі.¹⁰² Але ця залога була невелика; як показував у Москві на допиті полонений майор-німець, було в ній всього 250 людей піхоти.¹⁰³ Корсунська залога стояла в тісному зв'язку з Білою Церквою, і весною 1664 р., коли вже не сила була триматися далі, корсунський комендант з своїми людьми одійшов до Білої Церкви. Корсунь увесь час, не менше від Чигириня, нарікав на брак живности і провіанту, і добути його, на думку автора реляції з весни 1665 р., "не було з чого".¹⁰⁴ Стахорський мусів під-

97. АЮЗР, т. VI, ст. 118.

98. Там таки, ст. 177.

99. Там таки, ст. 183, 186.

100. Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-западной Руси, т. VII. Вильна, изд. при управленіи Виленскаго учебнаго округа, 1870, ст. 137.

101. Bibl. Czart., cod. 402, л. 635-637.

102. АЮЗР, т. VI, ст. 183.

103. Там таки, ст. 76.

104. Krupowicz. Zbiór dyplomatów rządowych, ст. 134.

годовувати корсунську залогоу. Коли в лютому 1666 р. полковник Dobschutz привіз до Білої Церкви з коронного скарбу 9650 злотих на провіант, то з них 2000 дано на Чигирин, 4000 на Корсунь, а решту на Білу Церкву з Паволоччю. Той же полковник привіз і 21 500 злотих хлібових. "Але Корсунь ледве чи зможе мати за ці гроші провізію на три місяці, жадної іншої допомоги нема ні звідки, як тільки з Білої Церкви".¹⁰⁵

В Паволочі також стояла невеличка залогоа, яка одначе не відогравала значної ролі в тогочасних обставинах. Найбільше докучала Дорошенкові фортеця Білоцерківська. Як влучно зауважив автор сучасного допису до "Theatrum Europaicum", була вона йому "ein Dorn in Augen".¹⁰⁶

Величко переказує, що на Водохрищах 1666 р. відбувся в Чигирині "вальний зїзд" полковників і старшини, який підтвердив Дорошенка на гетьманстві. Ось його оповідання: "Зостаючи Петро Дорошенко в Чигирині наіменованим в прошлом 1665 году Гетманом, яко бил в річах вшеляких цекавим, так єдно чрез дари, другєє чрез обітницї, кому належало, пришлих ласк і респектов своїх, snadно потрафил в тоє, же і совершенний гонор Гетманский не одійшол од него; ібо єгда о Крещенїї Господнем зїхалися в Чигирині полковники тогочасні з иншою старшиною і товариством виборнійшим, тогда, учинивши раду о гетьманстві, без долгого розмишленія єго ж, Дорошенка, полковника тогда черкасского, єдиногласним гетьманом провозгласили і утвердили, і клейноди войскової зараз єму вручили, і присягою взаємною Гетман Войску, а Войско Гетману на вірность і щирость закріпили: но не специфікували того, при котором монарху, чи російском, чи полском зоставати будуть. Дорошенко теди цілим зоставши Гетманом і добре старшину і войско напитками утрактовавши, розпустил по домах".¹⁰⁷

Ні з яких інших джерел про цю раду в січні 1666 р. нічого не знаємо. Зате відомо, що в лютому того року дійсно відбулася в Лисянці генеральна рада, на якій обмірковувався напрям зовніш-

105. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 69.

106. Theatrum Europaicum, Bd. X, ст. 826.

107. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 94-95.

ньої політики, головне відносини до Польщі. Скликання цієї ради заповідав уже Стахорський в листі з дня 28. II. 1666 р. до Празького: підтверджуючи, що "теперішній пан гетьман досі залишається зичливим". Стахорський каже, що він скликає в Лисянці генеральну раду і звідти вишле своїх послів на сейм.¹⁰⁸

Про цю раду відомо головне зі слів "язика" запорожця Тимоша Буренка, який розповів про неї у Москві 12 березня 1666 р. З його слів переказує про цю раду Соловйов, але не зовсім точно і докладно.¹⁰⁹ Повний текст зізнань Буренка надрукував недавно Л. Окиншевич.¹¹⁰ Отже за Буренком справа була така: "20 лютого під Лисянкою в полі яких півверстви була у зрадника Дорошенка з старшиною рада. А на раді були полковники Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Подністрянський і Дрозд, сотники і старшина та міщани. Всього було на раді людей 300. І ухвалено було вислати до польського короля Лисянського сотника Верещагу з десятьма товаришами, щоб король своє військо, ляхів та німців і Серденьового полку козаків, які в малоросійському краю на тій стороні Дніпра стояли, казав усіх вивести до Польщі, бо вони беруть з них велику стацію і чинять великі налоги, а від ратних людей великого государя і від козаків сього боку Дніпра, які чинять їм досади, не обороняють. А їм давати хліба і стації нема з чого, бо вже три роки хліба не сіяли. Та щоб їх в усьому по стародавнім правам задовольнити. А вони, мовляв, завжди будуть королівських наказів слухатись. Та ще, щоб із мешканцями міст цього боку Дніпра жити в згоді, бо вже надокучило між собою воювати. Коли ж король ляхів та німців і серденят-козаків з малоросійських міст не виведе, то вони всі, з жінками й дітьми, покинувши свої міста і хати, помандрують світ за очі.

А Серденьового полку старшина, яка була на раді, казала: для чого то вони не хочуть держати в Україні королівського війська і хочуть збути їх з України до Польщі й годувати їх не хочуть? Кричали на Дорошенка з великим шумом і називали його татарським

108. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 69.

109. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 171.

110. Окиншевич. Рада старшини, ст. 291-292.

гетьманом, тому що він, мовляв, поставлений в гетьмани від татар, а не військом обраний, і стації давати не хоче. Казали, що всі скоро поїдуть до короля.

І Дорошенко їм казав: хоча б вони й зараз до Польщі помандрували, то нічим це йому не загрожує, і він цього не боїться. А що ви мене, казав, називаєте не гетьманом, так чого ж ви у мене стацій просите? Королівського війська та їх нам не прогодувати і тільки самих себе погубити. Та й поклав булаву перед ними і не хотів zostаватись гетьманом. А далі пішов до міста. А Серденьового полку старшина зараз же розїхалася з ради, хто куди. Полковники і старшина догнали Дорошенка й привели назад у раду, вчинили його по-старому гетьманом і булаву йому дали”.

До Брюховецького постанови Лисянської ради дійшли в такій версії, як він писав у Москву 9. III. 1666 р.: узятий ”язик” показував, що ”20 лютого під Лисянкою Дорошенко з старшиною учинив договір, щоб ляхів, які були по містах, вислати всіх до Польщі, а самим з усіма задніпрянськими містами приклонитись до кримського хана і по весні разом з ордою йти на цей бік Дніпра війною. Якщо ж ляхи з України до Польщі не підуть, то неодмінно їх по містах бити”.¹¹¹

Більш-менш те саме оповідав і мешканець Печерського монастиря Грицько Герасимів, що їздив 22. II. 1666 р. до Білої Церкви викупити сестру з полону і чув там, що Дорошенко радить раду в Лисянці з запорожцями й задніпрянцями, щоб у них ніде по містах польських людей не було, а які є, то щоб їх вислати геть. І до коменданта Білої Церкви писав Дорошенко, щоб він з Білої Церкви з польськими людьми виступив і йшов собі до Польщі.¹¹²

111. АЮЗР, т. VI, ст. 88.

112. Там таки, ст. 82.

III

Козацькі інструкції на варшавський сейм 1666 року. Новий хан Аділ-Гірей в Криму. Початки зносин Дорошенка з Туреччиною. Спроба Дорошенка опанувати лівий берег Дніпра. Повстання у Богушовій Слободі й облога москалів у Переяславі. Зрада Костя Мигалевського й пасивність польського правительства паралізують успішний розвиток акції Дорошенка на Лівобережжі. Польське військо вертається в Україну. Дорошенко примушений удавати з себе "зичливого" до Польщі.

Якщо на раді під Лисянкою й лунали голоси, які домагалися радикальної постанови — "вигнати всіх ляхів з України до Польщі", то умови, які були поставлені радою королю й Речі Посполитій, звучали далеко скромніше і зводились на домагання реституцій становища козацької України, створеного... Зборівською умовою 1649 року! Так змінилося положення України за неповних десять років з часу смерти Богдана Хмельницького. Умови ці були виложені в інструкції козацьким послом на сейм 1666 року.¹ В самому заголовку інструкції було дуже підкреслено, що вона зложена в імені Війська Запорозького, як старшини, так і черні, а гетьман у тім заголовку навіть не згадується, хоч потім в кінці документу його власноручний підпис положено на першому місці. Ось той заголовок: "Instructia wyrazna od nas, wszystkiey starszyny, oboznego, sędziów generalnych, Pisarza y Asaułów, Połkowników, setników, Atamaniy, Towarzystwa y czerni wojska jego Kr. Msci wiernie przychylnego Zaporozkiego, teraz z iednostayney Rady naszej Łysianskiey

1. Ця інструкція зберігається в оригіналі в: Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 47, л. 615-633.

na Seym ninieyszy do najasnieyszego Majestatu Je-go Kr. Msci Pana Naszego wielce Mlwego y wszystkiey Rptej Posłom naszym powierzona”.

В цій обширній і докладній інструкції насамперед говориться аж на трьох сторінках про потреби й інтереси православної греко-руської Церкви. Головною перешкодою й заразою в її житті єсть унія, представники котрої не перестають переслідувати православних. Отож Військо Запорозьке просить знести ту унію спеціальною сеймовою ухвалою, а всі захоплені уніятами церкви й монастирі повернути православним. А коли б скасувати унію було неможливо, то нехай буде ухвалено, щоб не тільки в Україні, але й в цілій Короні, у Великім Князівстві Литовськім і скрізь — щоб уніяти до православної Церкви не втручались, попів і поспільство не утісняли, превелебних єпископів не переслідували. Далі висловлюється просьба за о. митрополита Тукальського, щоб його було випущено на волю; щоб було забезпечено на будучі часи вільний вибір митрополита представниками усіх станів православного суспільства в польській державі; щоб було повернуто забрану церкву в Любліні і щоб монастир Милецький не обтяжувано жовнірськими стаціями; нарешті, щоб згідно з постановами ще Зборівської умови митрополит і православні єпископи могли засідати в сенаті Речі Посполитої.

Окремо обговорені в інструкції справи просвіти: хоч київські школи перебувають під московським ярмом, але, Бог дасть, вони повернуться під королівську зверхність, то щоб київські школи, себто братська колегія, могли вільно одправляти й розмножити латинські науки. А якщо колись побожні люди створять функцію бурс та семінарій для студентів, то щоб кожен, хто схоче фундувати, мав на це повну свободу.

Після цього говориться вже про справи самого Війська Запорозького. Отже мають бути запевнені всі його права, вольності й привілеї, як було установлено Зборівською умовою. Що стосується до Компута Війська, то покищо про це не подається окремої просьби, бо зараз Військо розірване, і більша його частина перебуває під московською протекцією. Козаки мають бути вільні від усякого утиску з боку дідичних власників, старост, державців, їх намісників,

підстарост і урядовців, якщо вони живуть в панських або королівських маєтках, і не підлягати їх юрисдикції, а судитися по своїм козацьким правам. Особливо це стосується до козаків, які мешкають в добрах князів Вишневецьких, Збараських, Замойських, Коцецьпольських та інших.

Тому що за бурхливих часів минулого року, в часі наїзду й порядкування дейнеків на цьому боці Дніпра постали й різні непорозуміння, то щоб король усе те пробачив.

”З огляду на те, що головою, доброю управою, пильним старанням і щоденною працею пана Петра Дорошенка, вибраного тепер однодушно і вільними голосами на гетьмана, ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра, прийшли по часах незгоди до своєї згоди та єдності і за його ж старанням і невсипущою працею прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві й до щирого виявлення його перед усім світом”, то тепер просять короля затвердити Дорошенка на гетьманстві, щоб він противно давнім правам і привілеям не був *deiectus*, бо його вже всі добровільно й однодушно *duabus vicis* на повного гетьмана обрали. ”А іншого нікого собі не бажаємо й не жичимо”.

Далі йде просьба вислати листи з запевненням королівської ласки на Запоріжжя, бо через це можна буде легше прихилити до себе й лівий берег Дніпра. Є відомості, що коли б запорожці дістали такі листи, то прихилились би до короля й вирізали москалів, які стоять залогою в Січі. Бо нічим іншим, як тільки своїми облудними грамотами, і цар, і Брюховецький приваблюють до себе задніпрянців. Одночасно подається просьба й за сердечнятські й запорозькі полки, які так прислужилися під час недавньої ребелії й її приборкання понад Бугом та понад Дністром.

Гетьману має бути надане, як це було здавна за антецесорів нинішнього гетьмана, староство Чигиринське на булаву. А Лисянка має бути дана на Військову армату, як це було вже й за Тетері.

Фортеці українські Військо досі, як могло, провіянтувало, але бачить Бог, яка руїна, яке спустошення й зубожіння краю, — так нехай би король і сейм дали пільгу, хоч на один рік, а то страшна біда, і люди розбігаються, хто куди.

Нехай буде повернуто Війську з Білої Церкви всі гармати і

військові клейноди, а монастир Трахтемирівський, як здавна бувало, нехай іде на шпиталь для поранених і хворих козаків.

Нехай король не бере за зле, що Військо, пам'ятаючи услуги і братерство кримського хана, посилало йому на поміч два полки і виконало умовлену послугу: діялося це за згодою й радою пана Коронного Хорунжого та інших панів, що були під Брацлавом. З ханом нема у Війська жадних конспірацій та й не буде. З ханом ведеться листування й надалі має бути, але виключно про біжучі справи й для добра Речі Посполитої.

Тому що полки серденятські й запорізькі надокучили людям своїми стаціями, то нехай буде вказано, куди їх обернути, бо вже час воєнний, себто весна настає. Окремий пункт містить просьбу до короля про інтервенцію перед Москвою за козацьких в'язнів, особливо за двох братів пана Гетьмана. Вдови козацкі нехай будуть вільні од становищ і станцій жовнірських та нехай належать до військової юрисдикції, а не загальної. Окрема просьба про Уманський полк. Індукта в Київському й Брацлавському воєводствах має йти на військовий скарб, бо Військо має великі видатки, яких нема чим покрити.

Окремо подається скарга на пана Тетерю, що забрав з собою військові привілеї, конфірмації й деклярації королівської ласки, всі клейноди: армати й скарби; нехай би король наказав усе це повернути Війську.

Доходять до Війська скарги, що у Брацлавському воєводстві, а саме: у Немирівщині, Вінницькому повіті, в Шаргородському й Могилівському ключі діються козакам великі кривди в худобі, майні й навіть на здоров'ї й житті; то нехай король видасть строгий наказ, щоб надалі того не було. Так само щоб і "президії" (залоги) фортець на Україні не докучали козакам в їх ґрунтах, пасіках і дворах, особливо на Чигиринщині.

Нехай король і стани Речі Посполитої зволять уконтентувати Військо не нобілітаціями, не маєтностями, ані жадними іншими приватами, як то бувало за прежніх сеймів, коли деякі козацькі послы дбали лиш самі за себе, про що Військо й не знало, та й не за тим їх посилало, — нехай Військо буде уконтентоване через

потвердження його вольностей і через задоволення потреб Православної Церкви й духовенства.

Нарешті, така просьба: під час збурення міста Корсуня дейнеками,² багато вірних, поважних і славних козаків полягло не так від дейнецької шаблі, як от полковник Дубина, скільки постраждало життя ганебною смертю од самого коменданта залоги — без усякої вини; інші попрощалися з світом після незносного в'язнення. Так нехай король і стани Речі Посполитої захистять на будуче від такої кривди і Військо, і всіх обивателів українських.

Під інструкцією, як уже сказано, власноручний підпис гетьмана Дорошенка й цілого ряду старшин. Ці підписи дуже цікаві, бо подають нам склад Дорошенкової старшини й тих полків, що були на початку 1666 р. на його боці. Ось ці підписи: Іван Демиденко, обозний генеральний; Михайло Суличич і Семен Богаченко — судді генеральні; Іван Чекаловський — писар; Павло Апостол і Дем'ян Пиляй — осавули генеральні; полковники: Чигиринський — Прокіп Бережецький, Черкаський — Богдан Калістрат; Корсунський — Ігнат Улановський; Білоцерківський — Харко Тарасенко; Паволоцький — Ярош Гриценко; Уманський — Григорій Білогруд; Тарговицький — Стефан Щербина; Кальницький — Василь Лобойко; Брацлавський — Михайло Зеленський; Подільський — Евстафій Гоголь; три полковники серденятські: Федір Мовчан, Матвій Каневець і Василь Волошин; три полковники запорозькі: Семен Корсунець, Филип Іванович і Іван Чорнобил; нарешті — Сава, сотник полку Кременчуцького, правдоподібно як представник Лівобережжя, що тягло до Чигириня.³

Інструкцію повезли яко посли: Михайло Зеленський, Іван Чека-

2. Мається на увазі напад в ніч з 3 на 4 квітня 1665 р. на Корсунь Лубенського полковника Грицька Гамалії, який забрав у полон Тетерину старшину, одіслану потім у Москву, саме місто спалив, а населення перегнав на лівий берег Дніпра. Польська залога одсиділася в замку. Див. про це: АЮЗР, т. V, ст. 266-267, 269, 271-272.

3. Кременчуцька сотня належала від 1649 р. до Чигиринського полку, разом з чотирма іншими сотнями на лівому березі, в рр. 1661-1663 існував навіть окремий Кременчуцький полк. В самому Кременчуці держалася залога Брюховецького. Див. Микола Ткаченко. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. — "Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук" (далі: ЗІФВ ВУАН), т. XXIV (1929), ст. 70-73.

ловський, Прокіп Бережецький і Гнат Улановський,⁴ які прибули до Варшави 28. IV. 1666 р.⁵ Весняна сесія сейму в 1666 р. почалася 17. III і вся була виповнена боротьбою короля з партією Любомирського. Нарешті 4. V була вона зірвана, як здогадується польський історик Корзон — в наслідок інтриги королівської партії.⁶ Король прийняв козацьких послів уже по зірванні сесії, в спеціальній аудієнції 29. IV / 9. V.⁷ Кореспондент німецького альманаху "Theatrum Europaeum", який подає про неї відомості, так формулює ті домагання, що їх поставили королю козацькі послы: 1) скасування церковної унії; 2) виведення польських залог з України; 3) п'ятилітня пільга для України від польської адміністрації й війська; 4) 40 000 реєстрового козацького війська, як було установлено Зборівським трактатом 1649 р.⁸

На такі домагання, каже Корзон, король міг дати тільки ухильчиву відповідь, з огляду на трудне становище польської держави, яка стояла на порозі нового вибуху громадянської війни — між королем та Любомирським.⁹ В час побуту козацького посольства у Варшаві колишній гетьман Тетеря приймав його розкішним обідом.¹⁰ Можливо, що він старався облегшити його місію своїми знайомствами та зв'язками у польській столиці.

Вже по виїзді посольства з Чигирини Дорошенко висилає 20. III. 1666 р. листа до короля з просьбою не допустити, щоб православна єпископська катедра в Перемишлі, яка увільнилася по виборі єпископа Антона Винницького на митрополита, дісталася єпископу-уніяту, щоб "тьма, навіяна отцем Терлецьким, не притьмарила світла православія".¹¹ В листі з 25. V, певно ще не знаючи наслідків

4. Bibl. Czart., cod. 402, л. 615.

5. Н. Бѣляшевскій. Расходы Рѣчи Посполитой на козацкихъ пословъ, "КСГ" 1897, кн. 6, отд. II, ст. 88. В звіті видатків коронного скарбу зазначено, що спочатку прибули послы Ярош Грицютенко (Гриценко), Іван Василевський, 20 полкових послів і кілька серденят, а 28. VI. 1666 прибув, яко посол від гетьмана, Прокіп Семенович, себто Бережецький. Див. там таки.

6. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. I, ст. 396.

7. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 225.

8. Там таки, ст. 220.

9. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. I, ст. 416.

10. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 225.

11. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 71.

побуту свого посольства у Варшаві, він сповіщає короля, що висланий королем до кримського хана підчаший мельницький Фр. Кобилецький не зміг через небезпечний проїзд дістатися до Криму й повернувся назад. Тим часом з Криму прийшла звістка про розрухи між татарами: хан Мехмед-Гірей мав нараду з солтанами, чи не почати б війну проти Турецької Порти; один з солтанів виступив проти такого наміру, кажучи, що не випадає, щоб через ханство кров бусурменська проливалася. Через ці заворушення хан Мехмед-Гірей мусів залишити трон, і на його місце прислано з Царгороду Аділ-Гірея,¹² котрий, вступивши на трон, прислав до Чигиринна послів з запевненням своєї приязні й обіцянками не пустошити українських областей. У відповідь на це до Криму було вислано посольство Семена Білоцерківця, отамана чигиринського, й пана Дуб'ягу. Хоч це сталося без королівської згоди, але за порадою пана підчашого мельницького (Кобилецького) і чигиринського коменданта. Коли б цього не було зроблено, турецькі й татарські сили розсіялись би по всій Україні; поки порозумілись би з Варшавою, бусурмани, "доскубли б і дошарпали Україну". Далі повідомляв Дорошенко, що запорожці приходять з ним до згоди і явно виступають проти Москви: що було москалів на Січі, усіх вигнали, і Косагов, вийшовши з Січі, стоїть у Переяславі, дожидаючи наказів від Брюховецького. Дорошенко писав, що в нього з'являються підозріння щодо Костянтина (Мигалевського), і тому він наказав пильно за ним стежити полковникам Уманському і Брацлавському. Татар, що прийшли недавно з Криму з послами, відправлено з Чигиринським полком на розвідки.¹³

Разом з Аділ-Гіреєм повернувся до влади, яко калга (наступник трону) і солтан Крим-Гірей, який також прислав від себе з Перекопу листа до Дорошенка з ознайомленням приязні. Він покли-

12. Мехмед-Гірей сидів на ханському престолі в рр. 1641-1644 і 1645-1665 і був скинутий всесильним візиром Ахмедом Körgülü. На його місце посаджено малоздатного й миролюбивого Аділ-Гірея (1666-1671), що був потім скинутий заходами Дорошенка. До Бахчисараю прибув Аділ-Гірей в кінці березня 1666 р. В політиці він був польонофілом. Див. D. Dorošenko a J. Rypka. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, "Časopis Národního Múzea", ročník CVII (1933) і окремо: Praha, 1933, ст. 8.

13. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 78.

кався на давню татарсько-козацьку приязнь за давніх ханів Іслям-Гірея та Мехмед-Гірея і за небіжчика Хмельницького й висловлював бажання жити і надалі "як брат з братом" і проти спільного ворога боротись. Післанець Крим-Гірея і козак, який з ним повертався, мали про все розказати усно; Крим-Гірей обіцяв відправити з Бахчисараю й Дорошенкового товмача.¹⁴

Традиція про приязнь нового хана до Дорошенка при його вступі на кримський трон доховалася до часів Величка, який оповідає, що Дорошенко, ставши р. 1666 "утвердженням на цілом гетьманстві в Чигирині, усмотріл за благо зєднати ку собі приязнь (але зостаючи в неутралстві) хана тогдашнього кримського, яко і не омилилася в своїй надії, поневаж хан, принявши лист, од Дорошенка посланий, і вирозумівши желаніє Дорошенково, без жадної вимовки зараз склонился до приязні к Дорошенку і ку всьому Войску Запорожскому, обіцяючи так щире помагати Дорошенкові в його нуждах воєнних, як допомагав прешлий хан Богдану Хмельницькому; і одправивши тих посланцов Дорошенкових вскорі назад, ласкаве як словесно їм прирік слово Дорошенкові на приязнь і зичливість, так і листом своїм тоє ж слово потвердил непременно".¹⁵

Таким робом у Дорошенка встановилися добрі відносини з новим кримським ханом. Але треба зазначити, що і з Мехмед-Гіреєм були в нього не лиш приязні відносили, але й фактичний воєнний союз, про що свідчить лист Мехмед-Гірея до Дорошенка з 1666 р. (правдоподібно на початку року, бо дня й місяця не позначено). Хан дякує Дорошенкові за прислання "полковників з частиною війська", каже, що завжди пам'ятатиме про таку велику услугу, і, з свого боку, обіцяє всяку поміч, запевняє, що з татарського боку не буде чинитись козакам жадна кривда; з другого боку, просить, щоб і козаки не робили наїздів на Білгородську Ногайську Орду, яку виведено до Криму. Недавно якраз стався такий випадок, що "Дніпрова сваволя" захопила кілька отар ногайської худоби. Про це все оповість докладніше Уманський полковник, який перебуває при ханові.¹⁶ З цього листа виходить, що Дорошенко дав Мехмед-

14. AGAD, AKW, Dział XXVII, karton 42, Nr. 113.

15. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 97.

16. AGAD, AKW, Dział XXVII, karton 42, Nr. 114 (оригінал).

Гірею збройну поміч мабуть для втихомирення якоїсь внутрішньої татарської колотнечі, якою позначилися останні місяці панування Мехмед-Гірея. На жаль, ближчих подробиць цієї козацької інтервенції до кримських справ не знаємо.

Про зміну на ханському троні довідався король одначе раніше, ніж дістав листи від Дорошенка: його сповістив про це турецький уряд через свого чауша, який був прийнятий королем в авдієнції 19. V. 1666 р.¹⁷ Цей чауш прохав в імені султана, щоб козаки, які знаходяться в підданстві у короля, не помагали старому ханові Мехмед-Гіреєві, а що новий хан Аділ-Гірей буде в усьому помагати Польщі проти її неприятелів, особливо ж проти Москви.¹⁸

Російський історик Соловйов каже (не наводячи, на жаль, джерела), що Дорошенко зараз же після ради в Лисянці "дав знати в Крим і в Царгород, що Україна послушна волі султана й хана", так що до нового хана Аділ-Гірея прийшов з Царгороду наказ іти воювати польського короля.¹⁹ Нам здається, що ця звістка або стосується до пізнішого часу, або взагалі не відповідає дійності. Хоча Дорошенко й піддержував дуже приязні стосунки як з старим ханом Мехмед-Гіреєм, так і з його наступником Аділ-Гіреєм, і безперечно мав зносини і з Турецькою Портою вже в 1666 р., але того часу він іще не мислив про війну з Польщею; він був зайнятий думкою опанувати Лівобережну Україну за допомогою Польщі й Криму, і в цей бік були звернені всі його зусилля. Задля цього було потрібно не тільки піддержувати приязні стосунки з Польщею, але й ще користуватися з її допомоги, хоча б з боку польських залог, що стояли по фортецях на Україні. Що якісь стосунки з Туреччиною були вже нав'язані, про це свідчить лист великого візира до Дорошенка з місяця апріля 1666 р. Ось що читаємо в цьому листі: "по поздоровленні згідно з приязню й любовію, які випливають з Вашого щирого підданства, ознаймуємо, що падишах з метою військового походу вирушив з величезним військом до Адріанополя. Перед тим він довідався, що Хан Криму Мехмед-Гірей не послухав деяких цісарських наказів. Він був скинутий, а на його

17. *Theatrum Europaeum*, Bd. X, ст. 225.

18. Adam Dąrowski. *Szkice historyczne*, ser. I. Petersburg, 1894, ст. 432.

19. Соловьевъ. *Исторія Россіи*, т. XI, ст. 177.

місце посаджений Аділ-Гірей-хан з дітей Чобан-Гірей-ханових. Тому що за посередництвом кримських ханів Ви вдалися до Порти і з усім жовтоводським військом²⁰ вірно служили, падишах нагадує теперішньому хану Аділ-Гірею, щоб піддержував з Вами приязнь та добре сусідство, як і попередній хан Мехмед-Гірей, а то тим способом, що буде з Вами держати приязнь і добре сусідство, коли Ви, згідно з послушністю Вашою супроти Високої Порти підете з названим ханом разом. З тою метою написано від нас цього великовізирського щирого листа і вислано з послом. Коли він дійде, то, додержуючись вірно послушенства й щирости до Високої Порти, держіть приязнь і добре сусідство з названим ханом та свою вірність і послушність доводьте й виявляйте ділом”.²¹

З приводу цього листа треба зазначити, що ніяких відомих нам відгуків зносин Дорошенка з Портою, окрім чуток, які доходили до московської сторони, ми не маємо. В дуже оживленій кореспонденції з польської сторони ми жадних натяків на якесь підданство Дорошенка Туреччині в цьому часі — весною 1666 р. — також не маємо; залишається припустити, що або цей лист великого візира був написаний, але з якихсь причин адресатові не одправлений, або ж ці зносини з турками зумів Дорошенко заховати у великій таємниці, так що вони укрилися від уваги навіть такого спостережливого обсерватора, яким був комендант польської залоги в Чигирині Жебровський. Але, припускаючи, що такий лист дійсно був Дорошенком одержаний, не слід приймати вирази ”підданство”, ”послушність” буквально: це був лиш традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову, зовнішня форма, вживана в турецькій дипло-

20. Як пояснив ще Сенковський, назви ”Sary-Kamyš” уживали турки для означення запорозьких або низових козаків (Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 1). Смірнов, виводячи це слово від жовтого комишу, що росте на низу Дніпра, теж каже, що так турки називали козаків (В. Д. Смирновъ. Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII вѣка. СПб, 1887, ст. 539). Так само пояснює цю назву й Гаммер (Joseph von Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven [далі: GOR], Bd. VI, 1830, ст. 279).

21. Чорнетку цього листа знайшов проф. Рипка в бібліотеці Геттінгенського університету, в кодексі Gött. Turc. 29 (Orient. 156), л. 184-а і опублікував разом з іншими турецькими документами в нашій спільній праці: D. Doroženko a J. Rurka. Hejtman Petr Doroženko a jeho turecká polityka, ст. 1-55.

матичній мові відносно країв або народів, які Порта вважала за належні до сфери її політичних впливів. До 1666 р., до місяців жовтня-листопада, стосується й лист сілістрійського паші до Дорошенка, який був перехоплений поляками й відданий до рук польського правительства десь коло 20. XI. 1666 р.²²

Костомаров мав рацію, коли писав, що у Дорошенка думка шукати для України опори в мусульманському світі виникла лиш тоді, як польський король не задовольнив його просьби про військову поміч для боротьби за Лівобережжя, покликаючись на те, що з московським правительством розпочались переговори про мир, і що військові дії вже припинено.²³ Переговори про мир почалися, як відомо, в Андрусові 30. IV. 1666 р.; коли ж з'ясувалося, що постійного миру досягти неможливо, почалися 18 червня переговори щодо перемир'я.²⁴ І справді, тільки аж 26. VII. 1666 р. Дорошенко сповіщає короля, що він одержав королівський універсал про закінчення переговорів про перемир'я між Польщею й Москвою.²⁵ Тому ми гадаємо, що рішучий зворот у політиці Дорошенка відносно Польщі настав не раніше другої половини літа 1666 р. Весна ж і початок літа пройшли в спробах заволодіти ближчими до Дніпра територіями Лівобережної України.

Ця боротьба за Лівобережжя носила в цілому характер партизанки. Дорошенко мав занадто мало війська і взагалі мало засобів, щоб провадити якусь ширшу акцію. Польща подати помочі не могла, занята усобицею між королем та Любомирським, та й не хотіла, ведучи сама переговори з Москвою про мир, а поміч татарська була мечем обосічним, бо татарські "союзники" нищили однаково своїх і чужих та скоріше відштовхували лівобережне населення від Дорошенка, ніж прихилили до нього.

Ми вже згадували, що іще в часі боротьби на Брацлавщині з прихильниками Москви розіслав Дорошенко по полках лівого берега універсали, намовляючи покинути Брюховецького й прихи-

22. AGAD, AKW, Dział XXVII, karton 42, Nr. 115 (турецький оригінал листа).

23. Костомаровъ. Руина, ст. 71.

24. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 178.

25. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 83.

литися на його бік, один з таких універсалів — до Полтавського полку — датований з табору 23. X. 1665 р., ми вже наводили.²⁶ Як каже Величко, ”по яких універсалах єдні ізволили, а другії не ізволили к нему приклонитися”.²⁷

Фактично спроби примусити Лівобережжя визнати його владу почав робити Дорошенко лиш з весни 1666 р., спочатку в формі військової розвідки. 25. V. 1666 р. він сам пише до Стахорського, що вислав Чигиринський полк з татарами на підїзд.²⁸ В листі з 10. VI він подає докладніше число татар на 300 людей і пише, що вислані ним козаки і татари ”добре там погостювали” і під Хоролом мали сутичку з полковником Артемом.²⁹ Пересилаючи цей лист до Пражмовського, Стахорський додає від себе, що орда з німцями (себто з вояками Чигиринської залоги) ”добре погостювала за Дніпром”. Що жовніри з Чигиринської залоги брали участь в операціях за Дніпром, про це маємо відомість з реляцій самого Брюховецького.³⁰ Про успіх розвідки на лівому березі пише 23. VI. 1666 р. Стахорський і до коронного хорунжого Андрія Потоцького.³¹ В листі до Пражмовського він також подає, що москалі з Києва в числі 6000 людей зробили 30. V диверсію аж під саму Білу Церкву, але не мали ніякого успіху й повернулись назад ”з соромом”. Коли б приспів у свій час із своїм полком Стшалковський, якому було дано знати, то з москалів не вийшов би живий ніхто.³²

Дорошенко задумував на літо 1666 р. значно ширшу акцію, і всі попередні підїзди мали характер лиш підготовчий. В листі з 5. VII до Стахорського (перехопленому козаками Брюховецького) він сповіщає, що дав наказ полкам Кальницькому, Подільському й Паволоцькому мобілізуватись і сходитись коло Чорногородки.³³ В той же час мали мобілізуватись полки Чигиринський, Корсунський,

26. АЮЗР, т. VI, ст. 50-51.

27. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 95.

28. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 78.

29. Там таки, cod. 135, л. 98.

30. АЮЗР, т. VI, ст. 125.

31. Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 53, л. 639.

32. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 80.

33. АЮЗР, т. VI, ст. 112-113.

Уманський, Брацлавський та інші.³⁴ З. VII. 1666 р. було вислано підїзд з 2000 людей на лівий берег.³⁵ В акції мала взяти участь орда, якої покищо було небагато, і Чигиринська залога. Дорошенко прохав і Стахорського, і коронного хорунжого Андрія Потоцького, що стояв з польськими відділами на Поділлі, щоб вони поводитись якнайлагідніше з українським населенням та щоб не вибирали з нього податків, бо тоді "козака не можна буде вигнати з двору — він боятиметься, щоб у його відсутності не сталася яка кривда у нього в дворі".³⁶ Видно, що великого одушевлення до нової акції гетьмана серед козацтва не було: з листа Дорошенка до полковника Білоцерківського довідуємось, що полковники ліниво виконують його наказ про мобілізацію або й зовсім не хочуть слухатися; проте гетьман рішуче наказує збиратись у поход, сповіщає, що сам скоро вирушить, і надіється, що скоро прибуде і орда.³⁷ Старався Дорошенко прихилити до себе й запорожців, але запорожці, приймаючи його послів і подарунки, не виступили разом з ним, дарма що були незадоволені з Брюховецького. Вони навіть пошкодили акції Дорошенка, бо нападали на околиці Очакова й тим стримували Дорошенкових союзників татар.³⁸ Взагалі запорожці провадили подвійну політику, піддобрюючись і Брюховецькому,³⁹ і Дорошенкові.

Обставини не сприяли успіхові підприємства чигиринського гетьмана: Брюховецький мав відомості про його приготування й з свого боку вжив заходів для одпору, змобілізувавши і скупчивши понад Дніпром полки Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Гадяцький та інші.⁴⁰ Поляки без особливого захоплення ставились до Дорошенкової акції за Дніпром (в Андрусові вже провадилися у них переговори з москалями про мир); хан сам вимагав од Дорошенка присилки 2000 козаків собі на допомогу в приборканні домашньої ворохобні — і Дорошенко старався викру-

34. Там таки, ст. 113.

35. Там таки, ст. 112-114.

36. Там таки, ст. 112.

37. Там таки.

38. Там таки, ст. 118, 144, 151.

39. Там таки, ст. 149, 151.

40. Там таки, ст. 113.

титись від цієї посилки, заслонюючись тим, що без королівського дозволу не може того учинити.⁴¹ Але найгірше, може, було те, що в тилу в нього підготовлялася явна зрада з боку полковника Подільського Костянтина Мигалевського. Двозначне поводження Мигалевського вже тоді викликало у гетьмана сильне підозріння.⁴²

Та проте акція розпочалася. Про неї довідуємось з реляцій московського стряпчого Івана Свіязева, який дістав 20-21. VII. 1666 р. безпосередньо від Брюховецького такі відомості про хід операцій на лівому березі Дніпра. Десь коло 10. VI відділ Дорошенкового війська, що складався з поляків, козаків і татар, переправився через Дніпро і бився під Кременчуком з москалями та козаками Гадяцького і Миргородського полків. Сам Дорошенко стояв у селі Воронівці на правому березі і стежив за розвитком подій. 14. VI були сутички під Ірклієвом, під Буромкою, під Кропивною й під Жовнином. Татари набрали там багато ясиру. 5. VII відділ Дорошенкових козаків і поляків у 500 людей і з 1200 татарами пішов під Миргород, побував під Комишною, Хоролом і під Лубнями, забираючи людей у полон. 14. VII появився знову підїзд під Ірклієвом. Ведено одночасно військову акцію й на правому березі, де трималися Брюховецького Канів з околицею: 12. VII підійшов під Канів з Корсуня підїзд, який складався з поляків і татар, і тоді ж приблизно полковник Стшалковський робив з наказу Дорошенка розвідку під самим Києвом.⁴³

Усе це, видно, була лиш підготовка до ширшої акції. Десь в половині червня прийшла до Дорошенка свіжа орда, що по неї їздив до Криму козак Дуб'яжченко. Татар прийшло ніби 40 000 (!). Від тої орди були 23. VI у коменданта Білої Церкви післанці разом із післанцями від Дорошенка: полковником Черкаським Жулаєм і трьома полковими судьями, ніби по інструкції, з чого випливало б, наче Стахорський разом з Дорошенком керував цілою акцією. Комендант же вислав, казали, шість білоцерківських козаків з Лучкою Індучновим на чолі до Уманя й до Кальника з наказом,

41. Там таки, ст. 114.

42. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 78; АЮЗР, т. I, ст. 114.

43. АЮЗР, т. VI, ст. 125-126.

щоб Уманський і Кальницький полки поспішали до Дорошенка в Чигирин, звідки вони мали іти на лівий берег. 29. VI прийшла до Білої Церкви тисяча татар і козаків і стала з наказу коменданта в околицях міста. Тоді ж комендант вислав наказ іти з своїм полком до Дорошенка і Мигалевському в Могилеві.⁴⁴

Військові операції на Лівобережжі одначе не розвинулись в ширшу акцію, й одиноким, здавалося, значнішим успіхом було повстання Переяславського полку проти Брюховецького й москалів. Козаки в Переяславі, як і взагалі на Лівобережжі, були незадоволені з свого гетьмана, особливо за нові порядки, які він почав заводити по своїм повороті з Москви.⁴⁵ Недолюблювали й свого полковника, Данила Єрмоленка за те, що він був настановлений гетьманом, а не вибраний, і за те, що брав великі побори.⁴⁶ Москалі в Переяславі були зненавиджені.⁴⁷ Безперечно, робила своє діло й агітація Дорошенкових агентів. 18. VII частина переяславських козаків, що стояла залогою в Богушовій Слободі над Дніпром, збунтувалась, вбила полковника Єрмоленка, дарма що він сам гостро критикував Брюховецького⁴⁸ і, здається, потаємно зносився з Дорошенком,⁴⁹ і перейшла на бік Дорошенка. 19. VII козаки-повстанці підступили під Переяслав, спалили передмістя й обложили московського воєводу Григорія Вердеревського в "малому городку". До них прийшло на поміч 4000 татар.⁵⁰ Лівобережні полковники, які сповістили про цей бунт Брюховецького, писали, що бунт стався з намови агентів Дорошенка.

Вердеревський спалив місто Переяслав і засів у замку. До козаків, що повстали, прилучилися всі містечка і села коло Пере-

44. Там таки, ст. 126-127.

45. Там таки, ст. 101.

46. Там таки, ст. 99 і 102; Лїтопись Самовидца, ст. 93.

47. АЮЗР, т. VI, ст. 102.

48. Там таки.

49. Там таки, ст. 115-116. В Чернігівському літопису читаємо: "того ж року на св. пророка Илию козаки направление отъ Дорошенка, убили Данка, полковника переяславского, и судию генерального, а потомъ и иныхъ немало и ввойшли въ Переяславъ и, выпаливши мѣсто, утекли за Днепръ до Дорошенка". Див. Лазаревскій (изд.). Черниговская лїтопись, ст. 85.

50. АЮЗР, т. VI, ст. 127-129.

яслава.⁵¹ Київський воєвода Шереметєв вислав на поміч Вердеревському 2000 москалів під проводом князя Щербатова, до них прилучився "полк" Мигалевського, а Брюховецький вирядив від себе полковників: Гадяцького — Семена Остренка, Ніжинського — Матвія Гвінтовку, Лубенського — Богдана Щербака, Прилуцького — Лазаря Горленка, Миргородського — Семена Поставленка, Полтавського — Грицька та інших.⁵² Зібралися значні сили. Вони відбили прихильників Дорошенка від Переяслава, при чому захопили в полон кілька провідників повстання, й примусили відступити до Баришівки, а потім до Золотоноші, де їх облягли москалі князя Щербатова й козаки Мигалевського під проводом осавула Артема.⁵³ Обложенці дали знати Дорошенкові, і той визволив їх уже при кінці вересня.

Як каже Самовидець, старшина повстанців з Переяслава кинулась до Дорошенка за допомогою, й він прислав своїх козаків і татар, які дали одсіч війську Брюховецького й змусили відступити назад до Переяслава. Це діялось на Покрову, себто 1 жовтня.⁵⁴ Татар прийшло по одній верзії 10 000, по другій 15 000, а по третій 40 000!⁵⁵ Вони розпустили свої загони аж до Прилук і Ніжина, де забрали багато ясиру. Про ці військові операції оповідає сам Дорошенко в листі до Стахорського з обозу під Черкасами 25. VII. 1666 р. Він пише, що прибув до Тарасівки, щоб в порозумінні з полковниками востаннє остерегти Мигалевського, а далі зробити з ним кінець. Але в дорозі прийшла до нього звістка з-за Дніпра, що Переяславський полк, змовившись з цілим рядом міст, таких як Піщана, Золотоноша, Домонтов, Кропивна, Гельмязов та інші, переходять на бік короля. З тих міст явилася старшина, яка запевняла, що ціле Задніпров'я готове прихилитись до короля. Тоді всі полковники, зібравшись на раду в Черкасах, ухвалили вислати частину війська і серденят за Дніпро, заборонивши їм під страхом карі на горло чинити якісь зачіпки; вони мали стояти спокійно на

51. Там таки.

52. Там таки, ст. 128-129.

53. Там таки, ст. 147-148.

54. Летопись Самовидца, ст. 91-92.

55. АЮЗР, т. VI, ст. 155-157.

певному місці і стежити за рухами задніпрянців. Дорошенко ж, за порадою полковників, мав стояти коло Дніпра і пильнувати, щоб хтось, борони Боже, не вчинив війни з москалями, а сам мав старатися улегшити повернення людної до підданства королю.⁵⁶

Про літні операції на Лівобережжі сповіщав канцлера Празького й комендант Білої Церкви листом з дня 4. VIII, пишучи, що по оголошенні армістиції задніпрянські полки, надокучивши московським пануванням, прислали до пана Гетьмана послів з заявою про своє підданство; вистинали кількатор Москви в Переяславі, але москалі, випавши з замку, спалили місто. В Каневі, кажуть, поприсягали, і навіть Дворецький нарешті прихиляється до належного пана і досі мабуть уже здав Канів. Пан Гетьман, бачачи добру нагоду для повернення Задніпров'я, наказав своїм полкам збиратись до купи. Посли з того боку запевняють, що, як тільки пан Гетьман приведе своє військо, всі полки йому поздаються. Гетьман думає, що не порушить королівської волі, а що до нього не було спеціального королівського універсалу, то може мати слушну вимову, рекуперуючи Задніпрянщину.⁵⁷

Однак акція на Лівобережжі не справдила покладаних на неї Дорошенком надій. Найбільше перешкодили їй дві причини: зрада волоха Костя Мигалевського і пасивне відношення до справи з боку польського уряду, який 8. VI. 1666 р. заключив в Андрусові перемир'я на час переговорів про мир.⁵⁸ Мигалевський не тільки не послухав гетьманського наказу, але з цілою своєю ватагою, в якій було 5000 волохів і наддністрянців, передався на бік Москви. Він вирушив разом з Кальницьким полком ніби до Дорошенка, зрадою заманив до себе полковника Кальницького і взяв до арешту, а сам полк розпорошив і, захопивши всіх коней, рушив до Канева. Стяв Дорошенкового післанця⁵⁹ і починив по дорозі страшні злодійства і гвалти в околиці Лисянки. Дорошенко кинувся його переймати,

56. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 82.

57. Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 57, л. 647.

58. Полное собрание законовъ Россійской имперіи (далі ПСЗ), изд. I, т. I. СПб, 1830, Nr. 387; Darowski. Szkice historyczne, ser. II, ст. 432.

59. АЮЗР, т. VI, ст. 146.

але, пізно попереджений, не встиг захопити.⁶⁰ На лівому березі зрадник спалив і зруйнував місто Бубнів, вирізавши його мешканців, які передалися були на бік гетьмана Дорошенка, і 700 козаків Дорошенкової залоги разом з двома полковниками Чорнобильцем і Голюнкою.⁶¹ Безперечно афера Мигалевського мусіла в значній мірі дезорганізувати запілля Дорошенка й утруднити мобілізацію і без того досить щуплих його сил. А на Лівобережжі "полк" Мигалевського придбав собі сумну славу своїми розбоями й насильствами над місцевим людом.⁶²

Але в неменшій мірі мусіла стримати розмах військових операцій Дорошенка і зміна становища Польщі. Вже в часі нападу Дорошенкових козаків на Кременчук 10. VI. 1666 р. Зіньківський полковник Микита Безпалій чув від них, що польські і литовські комісари, які вели переговори про мир з Москвою, прислали до Дорошенка листа, щоб він не ходив війною на лівий берег Дніпра. І з цього приводу Дорошенко начебто говорив: "мені гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано мені гетьманство від кримського хана, і всю надію покладаю я на хана".⁶³ 26. VII. 1666 р. Дорошенко пише до короля з Чигирини, що до нього дійшов королівський універсал про перемир'я, і гірко скаржиться на те, що король не сповістив його про це окремим листом особисто, і вважає це за ознаку королівської до нього неласки або за недогляд королівської канцелярії; він просить, щоб було постійно інформовано "o rowodzeniu Ukrainy", себто про стан української справи при переговорах, бо ось уже, пише він, я чую, що "понурий турчин з готовим військом стоїть на полях білогородських, отже ми боїмось дуже, живучи на пограниччю, щоб він, пронюхавши про заключене з московським царем перемир'я, не почав торги про нашу шкіру, чого не дай, Боже. Я тут досі мало не щодня пускаючи з своїм військом і ордою широкі загони, мягчив московську пиху і, сідаючи часто на шию задніпрцям, спонукував до скорішого

60. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 90-91.

61. АЮЗР, т. VI, ст. 150.

62. Там таки, ст. 165-167. Сам Мигалевський вплив знову на поверхню політичного життя на службі у Самойловича в 1674 р., як полковник Корсунський.

63. Там таки, ст. 128.

щасливого закінчення комісії. А тепер, слухаючись наказу мого найяснішого пана, якщо тільки дадуть мені спокійно сидіти, вкладаю шаблю в піхви, бажаючи також і собі статечного, святого миру по таких тяжких моїх на цьому уряді трудах”.⁶⁴

З цього листа, поза його звичайною куртуазійною формою, чути гіркий жаль і обурення на короля за перемир'я, яке перекреслювало розвій кампанії яка, здавалося, обіцяла добрий успіх. Напевно Дорошенко не таївся з своїм обуренням перед козаками, і звідти то пішли чутки, що він уже замість Москви хоче обернути свою зброю, разом з татарами, проти Польщі. Ми вже згадували, що говорилося між Дорошковими козаками вже в червні місяці, коли вони оперували під Кременчуком. Московський післанець Іона Леонтьєв чув, з другого боку, від самого Брюховецького 1. IX, що Дорошенко, мовляв, писав до короля, що ось тепер саме найкращий час для війни на Лівобережжі і щоб король прислав йому на поміч військо. Але король відмовив, написавши, що у нього з царем настало перемир'я.

І справді: перемир'я Польщі з Москвою, яке мало перейти у мир на умовах зречення цілої половини України, навіть з Києвом, було перекресленням плянів Дорошенка про об'єднання обох боків Дніпра під одною булавою. Воно загрожувало поставі Дорошенка й на самій Правобережній Україні, бо, звільнившись від війни з Москвою і навіть рахуючи на певну піддержку в данім разі з її боку, польське правительство могло стати твердою ногою на правому березі й приборкати самого Дорошенка. Тим більше, що в половині літа 1666 р. справа з бунтом Любомирського була вже зліквідована і 13. VIII. 1666 р. був виданий королівський універсал про марш коронного війська на Україну.⁶⁵ Тоді то очевидно й дозріло у Дорошенка рішення унезалежнитись за допомогою татар від Польщі, щоб потім, знов же таки спираючись на союз з Кримом, а навіть з Туреччиною, іти до головної цілі: об'єднання розшарпаної на дві частини України. Але таке рішення потрібно було укривати перед польськими військовими чинниками аж до останньої

64. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 83.

65. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. I, ст. 470.

хвилини, і тим пояснюється, що Дорошенко весь час провадить кореспонденцію з королем, з А. Потоцьким, Стахорським, далі з Яном Собеським в якнаймиролюбнішому тоні. Він пише до короля 16. VIII з обозу під Орловцем, оповідає коротко про свою акцію на лівому березі, виставляючи, як єдину її мету, "схилити Задніпров'я до вірного підданства його королівському маєстатові". Повідомляє, що коли Переяславський полк схилився до того підданства, то не можна було не прийти йому на поміч і довелося боронити його від наступаючих москалів і дейнеків. Через те довелося обсадити своїми залогами містечка: Домонтів, Золотоношу, Бубнів, Піщану й Ірклію. Тим часом надійшла звістка про заключення з Москвою перемир'я. Так що тепер робити? Чи оборонятись, чи вивести свою піхоту з тих містечок і покинути їх населення напризволяще? Отже він дожидає королівського наказу, щоб, не знаючи, не учинити чогось противного його волі. Дозволяє собі вже "в десятій раз" просити про інформації, щоб через ті містечка "не дай, Боже", не зламалося й перемир'я. В дописці до листа стоїть: "з універсалів Брюховецького виглядає так, що він захоче добувати ту мою піхоту по задніпрянських містечках; може почати щось і на цій стороні від Канева. Так коли б він на це зважився, то що тоді робити? Якщо власними силами не вдержусь, і доведеться по орду посилати, то прошу на те ласкавого наказу. Додам іще й те, що хан в своїх до мене листах просить прислати дві тисячі козаків на поміч, а в тім також здаюсь на волю Вашої королівської величності".⁶⁶

Розрухи й усобиця в Криму, коли хан не тільки що відкликав своїх татар з України, а ще й прохав допомоги у самого Дорошенка, справді мусіли гальмувати успіх Дорошенкової акції на лівому березі. Ці розрухи виникли на ґрунті сварки хана Аділ-Гірея з впливовими мурзами Шірінами й незадоволення татар з ханського наказу віддати полонених.⁶⁷

Про дальший хід операцій за Дніпром подає Дорошенко відомості в листі до Стахорського з дня 25. VIII. 1666 р.: "доходять до

66. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 90.

67. Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, кн. VI. СПб, 1892, ст. 438-439.

мене часті листи з-за Дніпра від мого наказного і від полковників, про завзятість дейнецьких полків, що оточили обозами Піщану і взяли в облогу. Наші ще дають їм відсіч, але в своїх листах пильно просять про допомогу, повідомляють, що не здолають опертись так великим силам; до цих ворожих сил, як сповіщають мене самі піхотні полковники, дожидають ще Костянтина (Мигалевського) з полком і москалів”. Отже, щоб не довести, не дай Боже, Піщану та інші містечка до капітуляції, треба там вірним людям допомогти. Тому ”посилаю універсали до всіх полковників, щоб виходили до війська, куди і я сам, вирядивши наперед Черкаський і Чигиринський полки, поспішаю, а що Москва, не оглядаючись на перемир’я, чинить нашим людям налогу, то тим більше належить нам тим людям допомогти. Тому прошу Вашу милость, зволь з Білоцерківської або з якої іншої фортеці вислати нашій піхоті, взятій в облогу, поміч. Добре було б, якби і пан хорунжий коронний з своїми корогвами сюди прибув”. Далі Дорошенко писав, що прибуття Мигалевського додало дейнекам сміливости. Мигалевський наробив великої шкоди; через його зраду порушилася комунікація, і дейнеки захопили багато листів, у тому числі й накази полкам Білоцерківському і Паволоцькому; якби ті полки прибули у свій час, то, маючи при собі полки Чигиринський, Черкаський і Корсунський, можна було б до цього часу вже щось зробити. Хоча замирення з московським царем остаточно ще не наступило, але вже немало турбує татар, як це видно з слів аги Ашкара, що тількищо прибув з Перекопу.⁶⁸

Листи Дорошенка робили на Стахорського враження непорушної вірності й зичливості чигиринського гетьмана до Речі Посполитої. В своєму листі з дня 9. VIII до Андрія Потоцького він писав, що Дорошенко щиро старається запобігти тому, ”aby ogień z tamtey strony Dniepru na naszą się nie przeniósł”, а в листах з 15. IX, і 14. X, ба навіть 21. X атестує Дорошенка, як вірного королівського підданого.⁶⁹ Та й сам Дорошенко в листі до Потоцького з дня 26. VIII з обозу під Орловцем писав у зовсім приятельському тоні, подавав

68. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 89.

69. Там таки, л. 89, 90, 104 і: Bibl. Czart., cod. 402, л. 653.

новини про події за Дніпром, про зраду Мигалевського, посилав йому універсал Брюховецького та інші листи, просив тримати з ним постійний зв'язок і т. д.⁷⁰

Однак боротьба Дорошенка за опанування Лівобережної України не була підтримана Польщею, а його власних сил на це не вистачало. Польща не тільки не хотіла допустити скріплення Дорошенка, але, ведучи в Андрусові переговори з Москвою й погоджуючись уступити їй Лівобережжя, вона впровадила в кінці 1666 р. коронне військо на правий берег Дніпра, щоб тримати Дорошенка в шаху й не дати йому занадто зміцнитись. І це змусило Дорошенка, як побачимо далі, різко змінити фронт та, спираючись на поміч татар, зупинити польську агресію, яка грозила знищити всі його зусилля скріпити свою владу на Правобережжі та його спроби опанувати лівий берег, об'єднавши тим способом розірвану надвоє козацьку Україну.

70. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 91.

IV

Татари помагають Дорошенкові в його акції на Лівобережжі. Початок кореспонденції Дорошенка з Яном Собеським. Орда прибуває під Чигирин. Дорошенко запевняє короля в своїй лояльності. Тривога польського коменданта в Чигирині з приводу приходу орди. Репресії білоцерківського коменданта проти українського населення. Погром польського війська Дорошенком під Браїловом. Татари пустошать Галичину. Протести польського уряду в Криму. Турецькі погрози Польщі. Місія Радзівського в Царгороді.

Полонений московський боярин Василь Шереметєв, сидячи в неволі в Чуфут-Кале під Бахчисараєм, мав змогу довідуватись про козацько-татарські зносини й про спільну козацько-татарську акцію на Україні, про що він і доносив цареві у Москву при певній okazji. В одному листі (літом 1666 р.) він подає, що до Криму приїздив від Дорошенка якийсь Івашко Мельник, козак Київського полку з Василькова, разом з підписком Василем Хилькевичем, просити помочі для акції під Переяславом. Вони оповідали, що козаки вбили і кинули в воду Переяславського полковника Данька, а на його місце вибрали якогось Хоменка. В Переяславі був між козаками й москалями бій, і обидві сторони мали великі втрати. Козаки спалили місто Переяслав і одійшли до містечка Золотоноші, а полковник Хоменко втік до Дорошенка. Разом з підписком пішов на Україну Нураддін-солтан і два царевичі.¹ Той же самий Мельник оповідав, ніби він їздив до Києва, де побував у брата Василя Шереметєва — у Петра Шереметєва, що сидів у Києві воєводою, та що

1. Барсуковъ. Роль Шереметевыхъ, кн. VI, ст. 432.

Петрові Шереметєву невідомо про те, що він був у Криму.²

14. X. 1666 р. Стахорський писав королеві, що задніпрянські міста, які піддалися Дорошенкові, держаться його ще й досі, хоч Москва раз-у-раз штурмує їх своїми атаками. Прийшла велика орда, і можна побоюватись, щоб вона не договорилась до чогось з козаками... Стахорський з усіх сил старався збути її на лівий берег Дніпра, писав про це раз-у-раз до Дорошенка, у вірності якого він не мав жадних сумнівів. Але йому трудно ладити з козацтвом, і не дай Боже, щоб роздратований plebs часом його самого не вбив.³ Ще 13. XI, коли Дорошенко був уже значно роздратований приходом коронного війська на Поділля і його насильствами над населенням, Стахорський запевняє Пращмовського, що козаків від "ліги" з татарами удержують лиш зичливість гетьмана та фортеці.⁴

Дорошенкові справді вдалось до останнього моменту держати поляків у переконанні про свою "зичливість". Він не переставав закликати коронне військо до спільної з ним акції задля повернення Лівобережжя. В листі з 16. IX. 1666 р. з Чигирини до Стахорського Дорошенко нарікав, що Москва порушила перемир'я, так само як і "боярин" (Брюховецький), отже не залишається нічого, як agenda agere з віроломним ворогом. Наскільки вже коронні полки наблизились, то з огляду на наказ воєводи Краківського можна буде їх уживати, якщо Москва дасть привід і причину до відновлення припиненої війни. Сам Дорошенко йде під Корсунь, як тільки зберуться полки. Далі йдуть скарги на невідповідне поведження коронного війська з українським населенням: замість поводитись лагідно, як би належало спочатку, воно чинить козакам погрози й кривди, особливо перешкоджаючи збирати урожай з поля. Через таке поведження козаки втрачають охоту до військової імпрези, а поспільство доходить до одчаю. В ім'я публічного добра Дорошенко просить припинити сваволю коронного війська.⁵

З кінцем вересня 1666 р. починається кореспонденція Дорошенка з Яном Собеським, новопризначеним великим коронним

2. Там таки, ст. 431.

3. Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 71, л. 657.

4. Там таки, л. 661.

5. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 98.

маршалом, що тяглася майже цілих десять років. В першому листі з Чигиринна 20. ІХ Дорошенко запевняє Собеського в своїх приязних до нього почуттях, але каже, що під натиском старшини й війська рад-не-рад мусить прохати, щоб Собеський ужив усього свого авторитету, аби зменшити суворе поводження коронних військ з українською людністю. Він пригадує Собеському, як то він колись з Тетерею ходив з військом за Дніпро і мав успіх, а все то справила "dexteritas y moderatio", з чого видно, що у тутешнього народу більше можна досягти ласкою, ніж суворістю. Нарікає, що йому, коли майже вся Задніпрянина почала нахилитись, коронні війська, стоячи поблизу в Іллінцях, дали мало допомоги. Через те довелося прохати допомоги з Криму. А польська військова команда не тільки не хотіла дати помочі, але й не пустила до нього й козаків, кажучи: "вже досить Вашого козацтва". Щодо провіантування фортець, то команда сама не допустила дати провіанту, в чім не йому, а королівським людям по залогах буде шкода.⁶

В три дні пізніше — 29. ІХ — Дорошенко пише з Чигиринна до Стахорського про те, що до нього прибули три солтани з ордою: Нураддін з другими двома, з великою силою Кримської і Білгородської Орди, і стали всі дві милі від Чигиринна на Цибульнику,⁷ "як кістка в горлі": день і ніч за важкими клопотами нема спокою, вже в коморі зовсім порожньо, і "я, бідний, збувся вже не тільки власного криваво заробленого майна, але й тому, що батько назбирав за ціле своє життя, приходить кінець". Уже вривається терпець в сподіванні королівської ласки. Солтани завтра вже збираються вирушити за Дніпро і його ваблять іти разом, але він не може того зробити без виразного королівського наказу. Одначе, як відомо, чия потуга, того й сила: можуть примусити його, і не буде часу

6. Franciszek Kluczycki (wyd.). Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. I, cz. I [= Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, vol. II, pars I] (далі: Acta historica). Kraków, 1880, ст. 251-252. В копіях рукопису в: Bibl. Kras., cod. 341, л. 83-84 і л. 143-144 стоїть дата 26. ІХ. 1666.

7. У вересні 1666 р. з наказу султана хан вислав до Дорошенка орду під проводом нураддіна Девлет-Гірея і солтанів Інет-Гірея та Алі-Гірея. Див. Барсуковъ. Роль Шереметевыхъ, кн. VI, ст. 390. Полонений татарин казав на допиті, що орди прийшло 30 000, що з них 15 000 при мурзі Солонеткирі і при двох полках козаків пішло за Дніпро. Див. АЮЗР, т. VI, ст. 156.

дожидати, поки прийде наказ із Варшави; рад-не-рад доведеться чинити, що скажуть. Тепер орда тягне до Сокирної, щоб там переправлялись через Дніпро. Якби коронне військо схотіло й собі за Дніпро вирушити, то нехай іде повище Білої Церкви Поліссям, там не так знищений край, бо коли підуть через Забужжя і Подністров'я, тоді йому самому хіба доведеться іти в поход, бо напевно ні одного козака з Побужжя й Подністров'я не сподівайся: одні повтікають за Дністер, другі поховаються по лісах, як уже багато це й зробило.⁸

В своєму листі до Собеського 1/10. X. 1666 р. з Чигириня дякує Дорошенко за резолюцію короля на якусь його просьбу, мабуть, це була згода на те, щоб зробити диверсію на лівий берег, аби улегшити польським комісарам переговори в Андрусові. Не маючи змоги протистати самому московським і дейнецьким силам і не діставши допомоги від коронного війська, мусів він просити кримського хана, щоб прислав чотири, щонайбільше п'ять тисяч орди, — хан же прислав з Нураддіном таку силу орди, що ледве коли її було стільки; виправляє її за Дніпро. Але татари домагаються, щоб ішов і сам, і хоч він противиться, вимовляючись браком наказу від короля, але можуть змусити: одним словом, не маючи сили, мусить танцювати так, як йому заграють. Далі Дорошенко скаржився, що в таких клопотах мусить витратити не тільки свою власну худобу, але й те, що назбирав батько. Деякі татари вириваються з неприхильністю до Польщі, але тому можна запобігти, бо їм іде про те, як видко, що то без них відбуваються трактати з Москвою.⁹

Майже одночасно з листом до Собеського висилає Дорошенко листа до короля 5. X ст. ст., з Чигириня. Він повідомляє, що не має відповіді на свої часті листи, за виїмком одного, з датою 6 вересня, яко відповідь на свій лист з кінця серпня (очевидячки, на той, що був висланий 16. VIII з-під Орловця). Дякує за "виразну волю щодо задніпрянської імпрези", на жаль, з листа не можна дорозумітись, на чому та воля полягала. Скаржиться на великі

8. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 99.

9. Там таки, cod. 4026, л. 144-145, або cod. 341, л. 87-88. Також: Acta historica, t. II, pars 1, ст. 253-254.

видатки, яких нема з чого покрити: ”староство Чигиринське спустошене Сірком в час війни; опріч двох містечок, нема нічого, та й в тих містечках перебуває військова армата й піхота; хоча б його з королівської ласки було звільнено від провіянтування Чигиринської залози. Якщо не буде виразної королівської волі, то люди порозходяться. А я, не маючи чим послів приймати і контентувати з сорому сохнути мушу”. З індуктою виходить не так, як за його антецесорів: всюди пани, дідичі, державці й старости не дають її вибирати. Далі просьба, щоб козаки мали охорону від коронних військ, а коли б ці війська рушили за Дніпро, то щоб ішли через Полісся, а не через цей край, бо Україна має досить у себе, окрім жовнірів дивізії коронного хорунжого й залоз, ще й силу орди: вийшло аж троє солтанів з Кримськими й Білгородськими Ордами. Тяжко з ними, особливо коли трудно збагнути, що в них на думці. Одначе різними способами удалося випитати від них причину їх неохоти до польської корони, з яких головною є та, що ввійшли в трактати з Москвою без кримських комісарів. Друга причина, що так довго не повертається їх посол Дедеш-ага. Тягнуть його, Дорошенка, за Дніпро силоміць, од чого він відмовляється і посилає лиш свого наказного, але, здається, що таки доведеться іти самому, бо нема при собі сили. А коли б пішов, то це зашкодило б Україні й цілій королівській державі, тому, коли він піде без королівського наказу за Дніпро, то просить виразного королівського ордонансу й інформацій. Повідомляє про внутрішні неспокої в Криму, про конфлікт хана з Ширин-беєм та про те, що заходами короля брат його Андрій вже звільнений з московської неволі, а другий — Григорій — ще й досі в ній перебуває. Тому й просить поклопотатись під теперішній зручний час переговорів, щоб і того звільнили.¹⁰

Безперечно зміст усіх цих листів і самий їх тон мусіли переконати короля і взагалі польські власті в льяольності Дорошенка. Цікавим доповненням до його листів являються два листи чиги-

10. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 101. Післанці Брюховецького казали 29. I. 1667 у Москві, що Андрій Дорошенко ”невідомо яким способом з полтавської в’язниці вийшов і тепер у Чигирині в усьому своєму клятвопреступному брату помагає”: АЮЗР, т. VI, ст. 161.

ринського коменданта Жебровського до Стахорського, один писаний приблизно в половині вересня, а другий 10 жовтня 1666 р. В першому листі Жебровський пише: "наслухавшись досить, як з листів полковників до гетьмана, так і од своїх офіцерів, яких я посилав вибирати хліб, що панове поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибиранні хліба, приходиться писати до В. М. Пана, прохаючи, щоб своїм авторитетом заборонив їм те чинити. Бо і пан гетьман дуже стривожився, боячись бунтів, тому що пан Замойський почав по-ворожому поводитись і з його полковниками, а саме Зеленецького, не шукаючи справедливости, вислав добувати містечка; воно, як бачу, панове поляки йдуть своїм старим звичаєм — нашарпавши й награбувавши — з України тікати, а ми без провіянту, якого немає, будемо сидіти як на льоду, дожидаючи або голодної смерти, або теж через голод безславно втікати". Далі повідомляє, що минулої середи на четвер військо Брюховецького з москалями штурмувало Піщану, але їх добре набито, а найбільше Москви та їх офіцерів, і так побившись, Москва пішла до Києва, а дейнеки пішли до Гадяча. Іде орда з трьома солтанами, які тут ані потрібні, ані невідомо, що з ними будуть чинити, "але то не мій клопіт".¹¹

Другий з 10. X особливо цікавий своїми подробицями з чигиринського життя того часу. Жебровський дякує білоцерківському комендантові, що принаймні хоч раз відвідав його своїм писанням через капітана Вержбовського, бо, бачачи у пана гетьмана такі часті листи з Білої Церкви, дивувався, чому зовсім забуто про нього? Далі подає новини: "У вівторок прийшла орда і стала на Цибульнику дві милі від нас. До неї їздив пан гетьман вітати солтана, а я вислав з ним майора, мого ж офіцера. Але по привітанні пана майора пан гетьман одійшов на бік з офіцерами, взявши з собою Мехмеда Челенгія, і самі між собою раду мали. Що там було, не знаю, але зі слів пана гетьмана я так зрозумів, що вони хочуть і вимагають, щоб він заключив з ними лігу, бо не хочуть жадної іншої, як тільки козацької приязні, щоб воювати поляків за те, що вони без їх відома заключають з Москвою мир.

11. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 102.

Від татар, серед котрих маю багато зичливих, довідаюсь, і казали мені напевно, щоб я стерігся козаків, бо вони не мислять нічого доброго, та й від багатьох людей з міста доходять до мене чутки, що була розмова: волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають.¹² Так щось таке буде і вже сталось би, якби пан гетьман не стримував їх... Позавчора держали раду з козаками під містом, і вже коли вона майже кінчалась, прислали за мною мурзи, щоб ішов на раду, та я зразу не пішов, але обіцяв, що прийду, коли того буде треба, а вони мали б дати мені знати. Одначе зразу ж розїхалися і по мене не прислали. Вчора прийшли вже тільки о милю на чати і там стали; не треба кращої облоги від поля — бо ані вийти, ані увійти, зараз же одберуть і заберуть усе. Гетьман учора казав мені, що солтан хоче бачитися з В. М. Паном, вже й фerezію наготовив за три талари, таку, як і мені дав. Челібеї, котрі в мене були, теж казали, але я післав офіцерів з листом, вимовляючись і прохаючи, щоб мені не брав за зле, бо то не манера, а взагалі я побоююся, бо й за Хмельницького такої великої орди не було, і якщо нема Ногайської, то самої Білгородської буде яких 30 000. Думають так довго тут лежати, поки або з козаками погодяться, або з королем братерство потвердять і відомостей про згоду з Москвою не матимуть. А мені найгірше, що провіянту не маю, та й татари щодня докучають; краще вже й не жити, як в такій турбації перебувати: завжди дай, почастуй, а не знаєш — звідки взяти. Коли ж не даси, не почастуєш, то погано, а подарувавши й почастувавши — шкода того”. Одинока потіха, коли довідався з листів короля до гетьмана про мирові переговори. Одначе гетьман поляків, які прибули в посольстві, не впустив і до міста, гніваючись за галаси, які вони тут в трьох полках чинять, і, здається, що про те і йому — Стахорському — відомо. Вчора знову була рада й на тому стали, що орда йде за Дніпро і буде переправлятися за Криловим; там гетьман іде з нею до берега і там переправлятиме її під Сокирною, а потім

12. Порівняти з тим, що переказували Брюховецькому полковники Лизогуб і Мигалевський на початку 1667 р., що Дорошенко, мовляв, хоче собі "удільного князівства, такого як от волоський воєвода має": АЮЗР, т. VI, ст. 160.

повернеться до своїх людей.¹³

Ще більша тривога звучить у листі Жебровського до Стахорського з дня 3. X: йому здається, що грозить турецька війна, бо солтан задумав перебути тут зиму і, стоячи під Чигирином вже майже п'ять тижнів страшенно надокучив. А найгірше, що весь час намовляє гетьмана, щоб збунтувався, обіцяючи в усьому йому допомогти. Сам гетьман казав йому про це. Тепер солтан думає іти аж до Лабуня, бо там, мовляв, сила хліба, який певно скоро весь з'їдять, бо має з собою 50 000 війська, а ще йде з Білгороду 15 000.

В слідуючому листі (маємо з нього лиш недатовану копію) Жебровський пише, що вже четвертий тиждень спить із своїми людьми, не роздягаючись, бо стережеться на обидва боки, на козацький і татарський. Від своїх шпигів довідався він, що татари, перебуваючи тут так довго, тільки те й робили, що під'юджували козаків "на ляхів", а ті своїм звичаєм дуже до того охочі. Показували лист короля до солтана, писаний ще у вересні і заявляли про своє братерство, дай Боже, щоб тому була правда. Доходять і до гетьмана різні чутки, але те все нестрашне, якби лиш залога мала хліб, якого вже не стає до кінця місяця.¹⁴

Ці тривожні реляції, видно, стурбували білоцерківського коменданта, хоч він був переконаний в незрушимій лояльності Дорошенка: гетьман — то "człowiek, który zawsze extra omnem suspicionem wierze Maiestatowi JKr. Mści prestabat usługi", пише він 16. X. 1666 р. до канцлера Пражмовського.¹⁵ "O stałości Pana Hetmana in obsequio Jego Kr. Mści nie wątpię", повторює він в листі до краківського воєводи Станіслава Потоцького з дня 21. X.¹⁶ Тривожило його, одначе, оте братерство з татарами, оте заприсяження, про яке сповіщав його пан запорозький гетьман й копію якого він пере-силає канцлерові. По цій присязі частина орди пішла за Дніпро, а солтан Нураддін залишився на правому боці. Стахорський боявся,

13. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 102. Із показань полоненого татарина виходить, що татар переправилось через Дніпро 10 000 і 9. X. 1666 вони мали сутичку під Голтвою: АЮЗР, т. VI, ст. 157.

14. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 102.

15. Там таки, л. 103. Цей лист був доручений 4. XI через посланих од Дорошенка.

16. Там таки, л. 104.

щоб від цього козацько-татарського братерства не сталася б Польщі згуба. Та найбільше лихо — повний брак провіянту, який стало ще тяжче стягати, відколи коронне військо прийшло на Україну. Біла Церква могла б дещо взяти силою, але це шкідливо відбилося б на стані інших фортець, так потрібних під цей неспокійний час: козаки, якби могли, в одну годину всіх їх вигубили б, і ці фортеці одиноке, що стримує їх вроджений нахил до бунтів. Тому Стахорський просить якнайгарячіше: з одного боку, уконтентувати самого Дорошенка, а з другого — присилати до фортець гроші та провіянт.¹⁷

Журба про гроші й провіянт служить головним мотивом і дальших листів Стахорського до Пражмовського, писаних 1. XI, 13. XI і 28. XI. 1666 р.¹⁸ В другому з цих листів він сповіщає, що орда, якій надокучило стояти на Цибульницьких полях, іде на Білу Церкву, розпускаючи кругом загони, забираючи худобу. Сам хан і солтан Ага писали до Стахорського з Бахчисараю, щоб він умовив Дорошенка прислати в Крим кілька тисяч козаків на поміч проти Черкасів. Стахорський випитував потурченого шляхтича Вільчинського, і той оповів, що збунтувалося сорок мурз в Черкасах. Стахорський побоювався, щоб хан не обернув присланих в Україну військ проти Польщі, інакше б не прислав стільки орди.¹⁹ В третьому листі Стахорський писав, що "братерство татар" так його притисло з усіх боків, що за ордою, яка розложилася по селах коло Білої Церкви, не можна й жовнірів за провіантом вислати, хібащо по кількасот людей разом. Задобрюючи старшого солтана, щоб тільки забрався собі геть з Білоцерківського полку, він обдарував його подарунками на 800 злотих, а той прохав іще грошей і кілька станів лисячого міху. Хоча він, Стахорський, і остерігав козаків та селян, які мешкають поблизу фортеці, щоб ховалися до міста, але вони, сподіваючись, що татари "вистрашать" його з замку, воліли здати свої достатки на "татарську дискрецію", а потім, позбувшись усього майна, тільки з душею повтікали до Білої Церкви. Якщо "браття" не підуть скоро за Дніпро, або яким іншим способом не вдасться їх позбутись, то цей полк, який він так

17. Там таки.

18. Там таки, л. 106, 110, 114; Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 71, л. 661.

19. Bibl. Czart., cod. 402, Nr. 71, л. 661.

беріг, буде зовсім знищений.²⁰

Що околиця людність вороже ставилася до польської залози в Білій Церкві та що Стахорський не почував себе безпечно, маємо відомості і з другої сторони. Ще на початку мая 1666 р. київські купці, що їздили до Польщі по сіль і переїздили через Білу Церкву, оповідали, що в Білій Церкві велика нужда і дорожнеча, що козаки тікають на Запоріжжя, а селяни тікають з голоду на лівий берег Дніпра: "од поляків нема задніпрцям жадної ласки, всіх грабують і руйнують дощенту. Біля Білої Церкви будують земляний город, і поляки примушують козаків і міщан робити, держачи їх на безперестанній роботі; через те вони на ляхів мають замисел, як би їх вирізати, тільки б підступили люди царського величства".²¹

А вже пізньої осени, 2. XI, ніжинський протопоп Семен Адамович передавав чутку, що "коменданть высѣкъ и выжегъ Бѣлую Церковь и самъ сидить въ замку съ драгуны".²² Атмосфера ставала з кожним днем усе більш напруженою. І ось, мов грім серед ясного неба, вдарила звістка, що Дорошенко разом з татарами таки вирушив у спільний поход, тільки не на лівий берег Дніпра, але на захід і розгромив польське коронне військо. Побоювання Стахорського про згубність для Польщі від козацько-татарської спілки збулися.

З усіх тих відомостей, які маємо про збройний конфлікт Дорошенка з польським військом в кінці 1666 р., впливає, на нашу думку, те, що це ще не була одверта війна проти польської держави, яко такої: це була лише збройна демонстрація, яка переслідувала мету — позбутися присутности польських військ в Україні, піднести настрій самого українського народу, придбати собі певну популярність і зробити польську сторону більш уступчивою при переговорах. Безперечно було тут і бажання задовольнити своїх союзників-татар, які рвалися до грабунку й здобичі, все одно де, прийшовши в такому великому числі. Для справжньої війни, яка дійсно почалася, але рік пізніше, треба було соліднішої підготовки: треба було забезпечити себе з боку Лівобережжя, а головне — скрі-

20. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 114.

21. АЮЗР, т. VI, ст. 97.

22. Там таки, ст. 158.

пити себе союзом не тільки з Кримом, але й з Турецькою Портою. Підготовка до такого моменту, коли можна було зовсім одверто виступити проти Польщі, перебравши ініціативу в свої руки, взяла майже цілий рік часу.

Покінчивши літом 1666 р. з бунтом Любомирського, який одержав амнестію, король видав 13. VIII універсал про поворот коронного війська в Україну.²³ Збірний пункт був призначений коло с. Крупи над річкою Горинню на Волині (теперішній Гориньгород, 2,5 милі на схід від Рівного). Коронне військо йшло дуже неохоче, хвилювалося з приводу невиплати жолду і стало на призначеному місці лиш на початку листопада. 10. XI воно відбуло "генеральне коло" для вибору посольства на вальний сейм.²⁴ Начальником над військом коронним гетьман Станіслав Потоцький призначив Себастьяна Маховського, людину дуже непопулярну серед війська. Це був чоловік уже в старших літах. Як характеризує його сучасник, він був хоробрим вояком, але не мав здібностей вождя, через що не мав і поваги у війська, а вславився найбільше тим, що був першим грачем у кості.²⁵ На Україні він був зненавиджений населенням, а Дорошенко не міг йому забути, що він був причиною замордування Виговського.²⁶

Військо Маховського складалося з двох відділів: один, де була головню чужоземна піхота, був розташований під с. Коритницею над Бугом, а другий, що складався головню з польської кінноти, при якому був і сам Маховський, розташувався під с. Крутою, звідки вирушив далі на схід. Лось у своїх споминах переказує чутку, якій він сам не дуже вірив, але яка кружляла тоді в польських військових кругах, ніби з Маховським умисне вислано було на неспокійну Україну саме ті частини коронного війська, які перед тим брали участь у боях проти вірного королеві війська по стороні Любомирського.²⁷

І справді, в Україні стрінула його катастрофа: 19. XII (Лось

23. Acta historica, t. II, pars 1, ст. 249-250.

24. Leopold Hubert (wyd.). Pamiętniki historyczne, t. II. Warszawa, 1861, ст. 43.

25. Kochowski. Annalium Poloniae Climacter III, ст. 254.

26. Kochowski. Historya panowania Jana Kazimierza, wyd. 2, t. II, ст. 85.

27. Żegota. Pamiętniki Łosia, ст. 94.

подає дату 21.-XII) під Браїловом Дорошенко знищив цілий його корпус, і сам він попав у татарську неволю. Найдокладніший опис нещасливого для поляків бою подає Коховський:²⁸ в цім бою брав участь його брат у других Олександр Коховський, який попав у полон, був проданий на галери, де мучився чотири роки й помер у неволі. Автор "Клімактерів" збирав гроші, щоб його викупити, але поки довідався про місце його перебування, його вже не було в живих. Але взятий разом із ним його товариш, хорунжий Соколовський, повернувся на батьківщину, і він то був головним джерелом для В. Коховського в описі нещасливого бою.

Маховський, читаємо у Коховського, підступив спочатку під Ставище, щоб дати тут своєму змученому війську спочинок на зиму. Але завзяті ставищани, дарма що їх містечко було спалене й зруйноване, не пустили його, заявивши: "вже досить наробили нам лиха і біди поляки; якщо вони тепер хочуть знову те саме нам чинити, ми будемо боронитись до останнього; що залишилось з давніх пожарів, те ми самі допалимо до решти і самі з жінками й дітьми кинемось в огонь". Маховський не зважився штурмувати хоробрих ставищах, тим більше, що дістав звістку від своїх шпигів, що на нього йдуть у великому числі татари й козаки.

Покинувши Ставище, Маховський заложив табір під Браїловом, щоб дати спочити своєму виснаженому війську. Всі містечка кругом позамикались і не впускали поляків. Маховський діставав донесення, що наближається 40 000 орди під проводом солтана Нураддіна, який розголошував, що поляки зрадили татар, замирившись з Москвою і вже кілька років не виплачуючи упоминків. З ними було і 20 000 козаків Дорошенка, який прислав кілька разів сповіщення до Маховського, запевняючи, що він зовсім не є орді приятелем, і що коли поляки візьмуть над нею гору, він до них пристане.

Маховський мав при собі начебто всього 6000 коронного війська. Він вишикував рухомий табір з возів. Татари напали перші, але їх було відбито. Від захопленого в полон "язика" довідались про велику силу орди, і це викликало замішання в польському таборі.

28. Kochowski. *Historya panowania Jana Kazimierza*, wyd. 2, t. II, str. 86-89.

Маховський не був такий передбачливий, щоб наперед довідатись про число ворогів, а сам не мав такої поваги, щоб його всі слухали. Він рішив посуватись табором, пробиваючись назад до Ладижина. Він вислав уперед артилерію і обозові тягарі. Але у війську не було порядку, і кожен з старших офіцерів давав накази, не слухаючи інших. Всі нарікали на Маховського. Тоді він, "насунувши шапку на чоло, звелів знову вдарити на татар, але наскочив на самого Дорошенка, який атакував його протягом двох годин. Сімнадцять польських хоругв полягло трупом. Дорошенко наказав обсадити всі перевози в напрямку на Ладижин, куди втікали поляки; козаки порозкидали мости через річки та болота й оточили польське військо. Нарешті вдарив на них Нураддін, щоб докінчити бій, сам виступаючи на чолі своєї кінноти. Поляки пробились були на Батогське поле, пам'ятне для них нещасливою битвою за Богдана Хмельницького; але тут їм перегородили шлях козаки, які «лізли в очі наосліп» й густо били з самопалів. З тилу натискали татари. Тоді все кинулось врозтіч, татари за ними в погоню; взяли в полон самого Маховського, який боронився завзято, взяли кілька полковників, багато рядового товариства. Цілий корпус було знищено. Крим зароївся від польських полонеників". Так представляє погром польського війська Коховський.

Офіційна версія, якщо за таку вважати лист короля до кримського хана з дня 30. І. 1667 р., малює подію в такий спосіб: "Коли з наказу коронного гетьмана кілька десятків хоругв коронного війська наблизилось до Вінниці під проводом полковника Маховського, орда несподіваним наступом вдарила на нього, те саме чинячи й іншим хоругвам, що були недалеко".²⁹

Сучасні хроністи (окрім Коховського) переказують про бій під Браїловом лиш у загальних рисах. Львівський канонік Ян Юзефович, який писав 40 років після самої події, переказує більш-менш те саме, що й Коховський, тільки коротше. Він каже, що Маховський, підступивши під Ставище, це гніздо вічних бунтів, хотів його добувати, але на поміч козакам прийшли татари, і він мусів посунути свій табір до Браїлова. Прийшов Нураддін з 40 000 татар і

29. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. II, str. 137.

Дорошенко з 20 000 козаків. Дорошенко був злий на Маховського за погублення ним Виговського, а татари удавали, ніби гніваються на поляків за те, що ті їх одурили, закликаючи на війну з Москвою й не виплачуючи кілька років упоминків. Почалася битва, не вважаючи на лютий мороз, од якого деревіли руки й не могли вдержати зброї; польське військо боронилося завзято, але після кількох кривавих сутичок мусіло відступити, пробиваючись збройною рукою до Батога, де 14 років перед тим був розбитий Калиновський, і тут було розгромлене і знищене, а сам Маховський попав у полон і був одведений до Криму.³⁰

Короткою згадкою збуває хроніст поразку Маховського, относячи її на 10. XI. Цікава його увага, що козаки, "знісшися між собою, затягнули трьох солтанів і давали їм становища по містечках для відпочинку коням і стації складали, як жовнірам".³¹

З українських літописців коротко згадує за погром Маховського Самовидець, який напевне писав по живих слідах події. Він каже, що та сама орда, яка на Покрову напала була на лівий берег, тепер напала на Маховського, що прийшов під Іван-город (над річкою Кубличем на Поділлі), й коли мешканці не хотіли його пустити, він здобув місто і всіх вистинав. Про це дано було знати Дорошенкові, який прийшов і вдарив з козаками й ордою на Маховського в Браїлові. Маховський кинувся було тікати "до бору", але був розгромлений і попав у полон. З усього війська мало хто і врятувався.³²

Докладніше оповідає Величко, але вже явно на підставі пізніших переказів. Саму акцію він відносить до 1667 року, каже, що Маховського розгромив коло села Печери близько Немирова полковник Уманський Білогруд. Розбитий коло Печер Маховський покинув свій обоз і втік до Браїлова, але Білогруд погнався за ним з козаками й татарами і штурмував Браїлів, де замкнувся Маховський. Тоді Маховський вихопився з трьома надійнішими хоругвами,

30. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изд. "Временная коммиссія для разбора древнихъ актовъ" (далі: Сборникъ лѣтописей). Київ, 1888, ст. 195-196.

31. [Joachim Jerlicz]. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, t. II (далі: Latopisiec Jerlicza). Warszawa, Wyd. K. Wł. Wójcicki, 1853, ст. 112.

32. Лѣтопись Самовидца, ст. 92-93.

думаючи пробитись, але орда його оточила й узяла в полон. "І так, — додає Величко, — невинних православних людей українських не всує на Маховського пролилися сльози: бо, як он з тими бідними людьми поступовал немилосердне, так і сам по правосудію Божію подпал немилосердному з войском своїм убійству і главному поразенію".³³

Звістка про погром Маховського дійшла до Брюховецького. Його посла полковники Яків Лизогуб і Кость Мигалевський переказували 30. І. 1667 р. з його слів у Москві, що "Дорошенко почав бити ляхів на Україні, які були під Маховським".³⁴ Одночасно Маховський доносив, що в Торговиці на просьбу Дорошенка і з наказу хана почали бити монету "бусурманським іменем", щоб тими грішми — срібними, а не мідними, задовольняти татар.³⁵ Протопоп Семен Адамович писав до єпископа Методія з Ніжина 2. XI. 1666 р., що орда, набравши ясиру на лівому березі, переправила його на правий і тут залишила під охороною своїх татар, а сама вирушила під Брацлав, знесла там в полі 17 хоругов польського війська під Стшалковським, вибила ляхів з Кальника, а в Брацлаві поставив їй опір полковник Зеленський(?).³⁶ Один з старшин, що приїхав з Мигалевським у Москву, його обозний Тиміш Гудима, казав, що Дорошенко з ордою був у Брацлаві перед Пилиповим постом і оддав мурзам його жінку за те, що він поїхав служити Москві.³⁷

Допомігши Дорошенкові погромити Маховського, татари посунули далі; вони вдерлись у воєводство руське, знищили Зборів, Глиняни, добра князя Дмитра Вишневецького і деякі Собеського; коло 25 000 людей пішло в ясир, і сама Марисенька — жінка Яна Собеського, ледве не попала в неволю, у своїй Жовкві.³⁸ Соловйов, оповідаючи про ці події, каже, що не тільки татари, але й козаки після погрому Маховського плюндрували під Львовом, Любліном

33. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 134-135.

34. АЮЗР, т. VI, ст. 160.

35. Там таки, ст. 161.

36. Там таки, ст. 158.

37. Там таки, ст. 170.

38. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, ст. 483.

і Кам'янцем, що в полон попали шляхти, селян і жидів коло 100 000, а як самі польські полонені казали — коло 40 000. Він же каже, що козаки не задовольнялися тим, що брали людей у неволю, але ще й чинили над ними страшні звірства: вирізували груди жінкам, били до смерти немовлят і т. ін.³⁹

Київський воєвода Петро Шереметєв доносив 8. II. 1667 р. у Москву, що татари, помігши Дорошенкові розбити Маховського, розпустили свої загони аж до Берестя і, набравши ясиру, погнали до Криму, а людей знатних, чоловіків і жінок, повезли в ридванах і каретах. Коли верталися з ясирем, коло міста Полонного напав на них полковник польської служби Кравченко, але був розбитий, і з цілого його полку врятувався один його син.⁴⁰ Почувши про успіхи Дорошенка, всі містечка коло Білої Церкви перейшли на його бік; комендант опинився в облозі і прохав київського воєводу Шереметєва, щоб той прислав йому москалів на поміч.⁴¹

Звістка про погром під Браїловом зробила в Польщі гнітюче враження. Польський історик признає, що поразка Маховського в 1666 р. означала для ослабленої Польщі те саме, чим були для неї в 1648 р. Жовті Води й Корсунь.⁴² Собеський, як тільки довідався про катастрофу, зараз же видав на самий день Різдва універсал до населення загрожених провінцій, щоб стереглися татар.⁴³ Про подробиці погрому довідався він аж у Варшаві 31 грудня.⁴⁴ Того ж дня доложено було про це гетьману Потоцькому в костьолі у Варшаві, повідомляючи, ніби татари наближаються уже до Любліна.⁴⁵

Але збагатившись таким цінним ясирем, орда не пішла далеко, а повернула назад до Криму. При Дорошенку залишилось всього

39. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 177; Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, кн. VI, ст. 471.

40. АЮЗР, т. VI, ст. 173.

41. Там таки, ст. 175.

42. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, ст. 497.

43. Єрлич каже, що орда просувала на Поліссі аж до Прип'яті: Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 112-114.

44. Tadeusz Korzon. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, wyd. 2, t. II. Lwów—Warszawa—Kraków, 1923, ст. 398.

45. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, ст. 483.

5000 татар, яких розміщено понад Дніпром коло Черкас. По іншій версії їх залишилося всього 4000 коло Умані.⁴⁶ Знов же інша звістка каже, що кілька тисяч орди стояло ще під Меджибожем, звідки чамбули підходили аж під Кам'янець. Ян Собеський зібрав був кілька тисяч війська при десяти гарматах, але сувора зима та глибокі сніги примусили татар прискорити свій відворот.⁴⁷ Залишилася всього одна тисяча, яка разом з тисячею козаків оперувала в околицях Брацлава і Могилева. До Собеського у Львів прибув Іван Сірко і заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана та що готовий зробити диверсію проти Криму.⁴⁸

Польський уряд міг тепер віддихнути спокійніше і розвинути дипломатичні зносини з Кримом. Не ждучи повороту Кобилецького, канцлер Лещинський вислав 8. І. 1667 р. через Яна Карвовського листа до хана з протестом проти "віроломного" нападу татар на Маховського.⁴⁹ Окремого листа під тою ж датою написав канцлер і до ханського візира та до Дедет-Аги.⁵⁰ Карвовському дано було інструкцію в тому самому дусі, помічену днем 4. І. 1667 р.⁵¹ Але, видно, Карвовський виїхав пізніше, бо повіз з собою ще й листа від короля до хана з дня 30. І. В цьому листі король докоряв ханові за те, що він допустив напасти на коронне військо, яке не сподівалося від татар нічого злого, вважаючи їх за своїх союзників. Король писав, що татари, "розпустивши загони, огнем і шаблею сплюндрували нашу землю на кілька десятків миль, забираючи убогих людей у неволю". Він прохав покарати винних у такій сваволі і повернути на свободу забраний ясир.⁵²

46. АЮЗР, т. VI, ст. 173-174.

47. Того року була дуже сувора зима. Київський воєвода Шереметєв писав у Москву, що до Дорошенка приїздило посольство від короля, і з тим посольством було п'ятдесят поляків; до Білої ж Церкви повернулося з того посольства всього шість людей, а решта загинула в дорозі від морозу: АЮЗР, т. VI, ст. 173. Про люті морози, од яких загинуло багато полонених у татар, говорить і Єрлич: *Latopisiec Jerlicza*, т. II, ст. 112-114.

48. Korzon. *Dola i niedola Jana Sobieskiego*, т. I, ст. 511-512; т. II, ст. 42; *Theatrum Europaeum*, Bd. X, ст. 430-531.

49. Hubert. *Pamiętniki historyczne*, т. II, ст. 139.

50. AGAD, MK, Nr. 206, л. 625 і 629; Korzon. *Dola i niedola Jana Sobieskiego*, т. I, ст. 507.

51. Hubert. *Pamiętniki historyczne*, т. II, ст. 140.

52. Там таки, ст. 137.

За кілька день після того було вислано нового посла більського чашника Кухарського до солтанів Девлет-Гірея і Алега з листами від короля до кожного з них окремо. Це були начальники тої орди, яка громила Маховського. Листи з датою 30. І. 1667 р. були того ж самого протестуючого змісту, що й лист до хана.⁵³ Кухарському було доручено в'яснити, звідкіля постала така неприязнь татарська, чи від Порти, чи від козаків, та хто саме був причиною лиха. Також мав він довідатись про Сірка, де він, з якими козаками, і спробувати ввійти з ними в зносини, переконуючи Сірка, що ні під яким іншим паном козаки не матимуть таких вольностей, як під королем.⁵⁴ Але Сірко, як ми бачили, вже й сам встиг появитися у Львові.

Місія послів, виряджених до Криму з порожніми руками, мала за наслідок, як зауважив Корзон, лиш "поетичну відповідь Аділ-Гірея і калги Девлет-Керчема, яка свідчить про літературний талант ханської канцелярії".⁵⁵ Хан закинув полякам, що вони, заприсягши, що не будуть посилати до Москви послів без відома Криму, заключили з Москвою трактати, не давши про це знати в Крим. "А до нас, мовляв, кілька разів Москва присилала, щоб ми з нею погодились, обіцяючи нам усі звичайні подарунки, але ми не згодились, кажучи, що король і Річ Посполита живуть з нами в братерстві й приязні. Тепер ви віддаєте Москві Смоленськ і Задніпрянщину. Далі — ви присягли задля нашої приязні, що козакам, хоч вони й ваші піддані, не будете чинити жадної кривди, а тепер їх обернуто внівець, і мало що з них залишилося. Хоч ми охороняємо козаків, але це для нашого добра, щоб вони під кого іншого не піддалися; знаємо добре, що бути нашими підданими вони не можуть". Як третю причину свого незадоволення, подавав хан те, що його не привітав жаден посол з Польщі, коли він засів на престолі. Далі вилічував кривди, заподіяні солтану нураддіну, між іншим і те, що коли погромлено було Маховського, то в його обозі знайдено в кайданах трьох татарських "язиків"; а хіба ж беруть "язика" у прия-

53. Там таки, ст. 142-147; AGAD, MK, Nr. 206, л. 627-628.

54. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. II, ст. 143-145; AGAD, MK, Nr. 206, л. 630.

55. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, ст. 507.

телів? Маховський сам хотів на татарське військо вдарити — от і сталася битва, а, звісна річ, що в кожній битві хтось один мусить бути переможений! Наостанку хан знову заступався за козаків і сповіщав, що висилає до Польщі посла Ахмет-Агу, а через нього шле королю подарунок: коня з кульбакою й гнuzдечкою. В приписці до свого листа хан хвалив дипломатичний хист Кобилецького і прохав, щоб король тримав його в своїй ласці.⁵⁶ Копія листа Аділ-Гірея, так само як і Гасан-Гірея, бея Перекопського, який сповіщав короля про висилку до нього ханського листа через Ахмет-Агу, дісталася до рук Самуїлові Величкові, і він подав їх у своїй історії. Лист хана, як каже Величко, був вручений у Варшаві в сенаті 3. VI. 1667 р.⁵⁷

Але в той час як польська дипломатія старалася знеутралізувати й знову прихилити до себе Крим, працювала й дипломатія Дорошенка. Андрусівський трактат не тільки перекреслював його пляни щодо об'єднання України під одною булавою, але був у високій мірі небажаним і небезпечним для турецько-татарської сторони. Дорошенко йшов на початку свого гетьманування до того, щоб з'єднати розірвану надвоє Україну, однаково — чи під протекторатом польського короля, чи московського царя: він здавав собі справу з того, що об'єднана і тим самим скріплена Україна може вибороти собі ширшу автономію чи то від короля, чи від царя. А маючи автономію й зручно ведучи політику між Польщею, Москвою й Туреччиною, можна було досягти і повного незалеження. Та якраз такого скріплення України під булавою одного підприємчивого й енергійного гетьмана й не хотіли обидва партнери Андрусівських пертрактацій; страх перед Дорошенком спонукував їх до взаємних уступок і до скорішого закінчення переговорів. Російський історик Соловйов просто каже, що завдяки виступові Дорошенка проти Польщі Київ залишився під Москвою.⁵⁸ Те саме каже й Костомаров.⁵⁹

56. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. II, str. 147-149. Король дійсно нагородив Кобилецького мастностями, сконфіскованими у "зрадника" Михайла Зеленського, що був полковником у Дорошенка. Див. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. II, str. 84.

57. Величко. Лїтопись, т. II, стр. 137-145.

58. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, стр. 186, 176-177.

59. Костомаровъ. Руина, стр. 84.

Величко оповідає, що Дорошенко, довідавшись "о таком всім козакам неполезном Андрусовском торгу, донесл о том жалобливе Діенлет-Кереїну, тогдашньому хану кримському".⁶⁰ Тут перекручено тільки ім'я ханове, самий же факт подано вірно: ще перед закінченням Андрусівських переговорів, зараз же по погромі Маховського, Дорошенко вислав до Криму своїх послів: Брацлавського полковника Михайла Зеленського і Данила Лесницького (сина розстріляного в 1664 р. поляками полковника Миргородського Григорія Лесницького), щоб вони добивались замирення хана з Москвою, не допускаючи до миру з Польщею, і спонукували йти воювати Польщу разом з москалями й козаками.⁶¹

Прибувши 19. II. 1667 р. до Криму, Зеленський і Лесницький зробили спробу ввійти в зносини з боярином Василем Шереметєвим, що сидів у неволі в Чуфут-Кале під Бахчисараєм, але мав змогу листуватись з Москвою й служив до певної міри джерелом інформацій для московського уряду про кримські відносини і орієнтації в них. Не діставши дозволу на побачення з в'язнем, козацькі послы передали йому листа, в якому писали, що раді були б його відвідати особисто, але в цьому їм відмовлено, і тому вони пишуть листа; бажають йому скорішого повороту на батьківщину і зустрічі з ним "на Русі" і подають на це надію, бо, мовляв, козаки знову перебувають з ляхами в неприязні.⁶²

Але і для польської, і для української сторони ще важнішим, ніж прихильність Криму, було прихилення на свій бік Турецької Порти, особливо з огляду на Польщу, бо якраз на початку 1667 р. почали кружляти чутки, ніби Порта хоче воювати Польщу. Турецький уряд справді мав войовничі заміри щодо Польщі, але, здається, не дуже то поспішав з їх здійсненням, маючи війну з Венецією, Персією й дуже загострену ситуацію в Угорщині. Тому в Царгороді спочатку було вирішено звернутися до польського уряду за посеред-

60. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 134.

61. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 177.

62. Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, кн. VI, ст. 472-474; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 178. В донесенні московського агента В. Кікіна з дня 29. V. 1667 подано з слів Брюховецького, що "Зеленской полковникъ за вартою": АЮЗР, т. VI, ст. 185. Чи не означало це якоїсь неласки до нього з боку Дорошенка, може з приводу поводження Зеленського в Бахчисараї?

ництвом молдавського воєводи Іллі-Александра, щоб заявити про деякі свої домагання. Воєвода вислав Андрія Медельніцара і Станіслава Кінярського з листом до короля.⁶³ Посли прибули до Варшави в перших днях січня 1667 р., дістали авдієнцію в короля і виложили домагання Порти, які зводились до урегулювання пограничних непорозумінь над Дністром, до упорядкування взаємної торгівлі і т. п. В разі невиконання цих домагань Порта загрожувала, що зірве з Польщею мир.

Король дав 15. I. 1667 р. відповідь, що зробить охоче все, щоб задовольнити вимоги Порти, а що найближчий сейм розгляне їх докладніше.⁶⁴ До цього часу шляхта не вірила в турецьку небезпеку, думаючи, що король залякує нею для своїх цілей: інші бачили тут інтригу Франції, яка хотіла посадовити на польський престіл принца Конде. Але почали надходити вісті про воєнні приготування Порти. Вона не задовольнилася відповіддю короля і вислала чауша, який віз "меч наголо", себто мав виповісти війну.⁶⁵ Чауша задержали у Львові, бо вже було в дорозі польське посольство до Царгороду. Ще в січні було вирішено вислати Єроніма Радзієвського, колишнього віцеканцлера, що кілька літ тому виступав проти короля Яна-Казіміра по стороні Богдана Хмельницького та шведського короля. Але попереду вислано було посланця Годлевського з листом, в якому король сповіщав, що має намір в скорому часі вислати свого великого посла.⁶⁶ А тим часом вислали спеціальних послів до шведського й данського королів, до курфюрста бранденбурзького та до герцогів бравншвайгського і гольштайнського з просьбою про допомогу.⁶⁷ Радзієвського вирядили, не ждучи повороту Годлевського.⁶⁸ Йому видали на дорогу понад 100 000 злотих, закупили для подарунків матерії, годинники та інші речі в Гданську, і на початку березня Радзієвський вирушив у дорогу, з якої вже

63. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, str. 92; AGAD, MK, Nr. 206, л. 631.

64. AGAD, MK, Nr. 206, л. 634.

65. АЮЗР, т. VI, стр. 175.

66. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, str. 98; AGAD, MK, Nr. 206, л. 619 і 720.

67. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, str. 507-510.

68. Султан дав заяву прийняти посла. Див. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, стр. 111.

йому не судилось вернутися додому. Яко секретар поїхав з ним Францішек Висоцький.

На турецькому троні сидів від 1648 р. (і до р. 1687) султан Мехмед IV, людина дуже неспокійна, жорстока, підозріла до всього — ”завершений продукт упадку старої виснаженої раси”, як каже про нього румунський історик Юрга.⁶⁹ Він хотів власноручно зарізати своїх двох братів (в 1669 р.), і його мати, родом українка, ледве вдержала його від цього вчинку.⁷⁰ Перед його наметом раз-у-раз стирчали десятки, а то й сотні постинаних і настромлених на списи голів. З чужоземними послами поводився він дуже нечемно й різко. Його улюбленою розвагою були лови; він ділив свій час між полюванням і гаремом, мало інтересуючись державними справами. Фактично державою керував від р. 1661 великий візир Ахмед Кепрелі (Köprülü) з впливової родини Кепрелів, що дала Туреччині цілий ряд видатних державних мужів. В 1667 р. йому було всього 37 літ. Це він скинув рік перед тим Мехмед-Гірея з кримського трону й посадовив Аділ-Гірея.

Радзієвський прибув до Адріанополя 8. VI. 1667 р.,⁷¹ а тим часом повернувся до Варшави і Годлевський, везучи листа від султана з дня 15 шевала 1077 р. (= 15. VI. 1667 р.) із згодою прийняти королівського великого посла.⁷² 24. VI Радзієвський був прийнятий каймакамом під Демотікою, а 28. VI дістав авдієнцію у султана.⁷³ Становище Радзієвського було трудне. Воно ще більше утруднилося, коли 4. VII прибули туди ж до Адріанополя українські послы Михайло Раткевич-Портянка і Вирва,⁷⁴ а з ними монах Атанасій Чекаловський, брат Івана Чекаловського, що підписався як

69. N. Iorga. Geschichte des Osmanischen Reiches (далі GOR), Bd. IV. Gotha (1911), ст. 137.

70. Hammer. GOR, Bd. VI (1830), ст. 222.

71. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, ст. 114.

72. Там таки, ст. 112.

73. AGAD, MK, Nr. 206, л. 800; Hammer. GOR, т. VI, ст. 125.

74. АЮЗР, т. VI, ст. 185. В анонімній реляції, надрукованій у Садок Баронча сказано, що було всього двоє послів: ”jeden Otucha z Humania, drugi O. Jasienko”. Див. Sadok Barącz (wyd.). Pamiętnik dziejów polskich, z aktów urzędowych lwowskich i z rękopisów. Lwów, 1855, ст. 80.

писар на Лисянській інструкції.⁷⁵ 6. VII, себто на третій день по своєму приїзді, українці вже були прийняті султаном.⁷⁶ Радзієвський посилав до них, пригадуючи їм королівську до козаків ласку, але вони й слухати не хотіли і відповіли Радзієвському, що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі.⁷⁷

Радзієвський протестував перед каймакамом проти прийому козацьких послів, казав, що козаки з природи люди несталі й нетерпеливі під кожним пануванням, що вони швидко хапаються за нові протекції, але скоро їх покидають; нарешті, що козаки того бунтуються, що їм забороняють ходити на Чорне море й грабувати турецькі володіння. Але каймакам на те відповів, що Порта відкрита для кожного, та що козаки не тепер лиш вдаються до неї, але що вже давно перебувають в її протекції, — по тих словах каймакам устав і вийшов.⁷⁸

Тим часом українські послы дістали в султана і другу авдієнцію. Про це читаємо в турецького історика в збірці "Siliḥdār Tāgīhī". 28 червня у вівторок був прийнятий у Демотіці в авдієнції польський посол і віддав лист. 9. VII мав знову авдієнцію козацький посол; він заявив про підданство козаків, кажучи: ми найнижчі слуги Його Величності; як тільки покличе нас його наказ, ми готові з військом 50 000 людей покласти за нього життя. Взявши до рук свої колпаки, припали обличчям до землі. Падишах їм відповів: витримайте певно в своїй відданості, і будете звідси охоронювані. Тими словами він потішив їх. 16. VII був прийнятий в авдієнції на прощання польський посол, якому було сказано: якщо будете мати мир з московським невірою, і не дійде між вами та ним до меча, то не буду вас охороняти.⁷⁹

Автор анонімної реляції "Droga Pana Posła Radziejewskiego do Porty Othomańskiej 1667" каже, що козаки запевняли султана, що "перевернуть поляків догори ногами".⁸⁰ Радзієвський підіслав яко-

75. АЮЗР, т. VI, ст. 242.

76. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, ст. 123.

77. Там таки.

78. Там таки, ст. 123-124.

79. Siliḥdār Findiklilī Mehmed Āgā. Siliḥdār Tārīhī. Istanbul, 1928, с. I, ст. 472. Див. теж: Dorošenko a Rypka. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, ст. 13.

80. Barącz. Pamiętnik dziejów polskich, ст. 80.

гось вірменина розвідати, про що говорили Дорошенкові послы на авдієнції, й довідався, що козаки зовсім піддалися Порті і мають воювати Польщу за допомогою татар та турків, та що вони похвалялися своєю потугою й багатством. Султан прийняв їх освідчини і постановив вислати Дорошенкові інсигнії, поміч і агу, котрий мав їхати разом з козацькими послами в Україну й там одібрати присягу.⁸¹

Атанасій Чекаловський, оповідаючи в 1668 р. своєму братові Федору про цю подорож до Туреччини, казав, що коли він 3 червня (?) 1667 р. був у цісаря турецького на авдієнції з козацькими послами, прийшов великий посол від короля, на ім'я Радзієвський, і в його листах було написано, щоб султан заборонив орді ходити на поміч козакам, бо король з царем мають одну думку: король вирубає всіх своїх козаків, що під ним живуть, не жалуючи й малої дитини, а цар своїх. І що турчин на ті листи відповів, що тоді лиш заборонить орді помагати козакам, коли сам король розірве братерство з царем московським.⁸²

Розстроєний ходом переговорів і зневагою з боку турків Радзієвський занедужав і помер 8. VIII в Адріанополі.⁸³ Його заступив Висоцький і продовжував його місію далі. Він дістав прощальну авдієнцію у султана, а каймакам сказав йому на прощання, що мир можна зберегти лиш тоді, коли Польща зречеться остаточно України, яка прийняла добровільно турецьке підданство, і розірве з Москвою.⁸⁴

Висоцький виїхав з Адріанополя 19. VIII і повіз з собою турецькі умови, які зводились до таких важніших пунктів: 1) Якщо король заборонить козакам єднатись з тими козаками, що під Москвою, і нападати на турецькі і татарські землі, тоді й султан заборонить татарам нападати на польські володіння; 2) Нехай Польща виплачує ханові упоминки, а він за те буде приходити їй на поміч з військом;⁸⁵ 3) Король не буде помагати жадній хрис-

81. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, str. 125.

82. АЮЗР, т. VI, стр. 242.

83. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, str. 127.

84. Hammer. GOR, Bd. VI, str. 198.

85. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, str. 131-133; AGAD, MK, Nr. 206, л. 779.

тиянській державі, з якою султан мав би війну; 4) Солтан обіцяє повернути бранців, а тих, що вже запродані в неволю, дозволяє викупити за гроші, які за них заплачено. Але головне, щоб король розірвав перемир'я з Москвою і воював її, та щоб не втручався надалі до козаків, які з Дорошенком піддалися Порті. Ці "пакти" були помічені днем 21. VII. 1667 р.⁸⁶ З тої самої дати повіз Висоцький з собою і лист султана до короля, в якому сповіщалося, що козаки прийняли над собою протекторат султана, і тому король не повинен їх зачіпати.⁸⁷

Таким способом Порта в дійності лиш відклала на деякий час вирівняння своїх поррахунків з Польщею. Причиною того, як уже згадано вище, була тяжка війна з Венецією, яку Порта провадила за острів Крит, — на цій війні перебував і сам великий візир Ахмед Кепрелі; далі друга війна, з Персією, а також неспокійний настрій на Угорщині. Дуже можливо, що стримувало Порту ще й роздвоєння між самими козаками — чутки про диверсію Сірка в Криму та про енергійну акцію Яна Собеського в справі організації оборони Польщі.

86. Bibl. Czart., cod. 412, л. 483-489 — переклад пактів Висоцького.

87. Hubert. Pamiętniki historyczne, t. I, ст. 150-151. Костомаров невірно передав дату султанського листа на підставі Коронної Метрики. Див. його: Руина, ст. 92-93.

V

Спроба Дорошенка порозумітися із Запоріжжям. Враження, яке зробила на Січі звістка про Андрусівську умову. Вбивство стольника Ладиженського. Брюховецький посередничас між Запоріжжям і Москвою. Приїзд до Чигирина митрополита Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького. Місія ігумена Вассіяна в Чигирині. Польща готова признати Дорошенкові "udzielność", аби лиш розірвати козацько-татарський союз. Дорошенко йде на Польщу війною. Підгасцька кампанія. Диверсія Сірка в Криму. Підгасцький трактат.

Готуючись до оружно́ї розправи з Польщею, мусів Дорошенко забезпечити себе і своїх татарських союзників з боку Запоріжжя: йому було важно заручитись коли не допомогою, то принаймні дружнім неутралітетом січових братчиків. Вже на початку свого гетьманування старався Дорошенко встановити приятні відносини з Запоріжжям і прихилити його на бік короля. В своїх перших листах до короля ще в кінці 1665 р. він раз-у-раз нагадує про потребу висилки якоїсь грамоти від короля до запорожців, щоб спонукати їх до підданства Польщі.¹ В листі з 25. V. 1666 р. він пише до Стахорського, що "Запоріжжя вже приходить до згоди з нашими людьми на тому боці Дніпра, і взагалі запорожці явно виступають проти Москви".² Начальник московської залози на Січі воєвода Григорій Косагов справді мусів вийти 16. V. 1666 р. з Січі, натерпівшись від запорожців багато лихого.³

1. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 45, 48, 57.

2. Там таки, л. 78.

3. Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XI, ст. 159. Кошовий Іван Ріг, або Ждан-Ріг, вибраний весною 1666 р., вважався за неприхильника Москви. Див. Петровський. Нариси історії України, ст. 286, 400-401; Лѣтопись Самовидца, ст. 93.

Одначе якогось помітного успіху в справі прихилення запорожців на бік Дорошенка протягом цілого 1666 року щось непомітно. Величко оповідає, що Дорошенко, сповіщаючи кримського хана про своє обрання на гетьманство, через тих же своїх післанців ознаймив те саме й запорожцям, прохаючи їх, щоб вони були до нього так само приязні та прихильні, як і до його антецесора Богдана Хмельницького.⁴ Далі Величко наводить в цілості відповідь, яку дали запорожці на лист Дорошенка, закидаючи йому польську орієнтацію та умовляючи, щоб він "на жадній лядській обмани і прелестній обітниці не приклонявся".⁵ Дорошенко, мовляв, затаїв з того часу у своїм серці злобу проти запорожців за таку відповідь і хоч зразу її нічим назверх не виявляв, але пізніше показав їм вже явно своє "коварство".⁶

Не беручи звістки Величка як певний факт, так само як і текст наведеного ним листа, все ж таки не можна не визнати, що в основі цієї звістки була деяка правда: старання Дорошенка прихилити Запоріжжя до себе практичних наслідків не дали. Запорожці дійсно були дуже невдоволені з Брюховецького за його політику. Про це знав і доносив у Москву ще 5. II. 1666 р. Косагов.⁷ Знав про це і сам Брюховецький,⁸ але з того не було жадної користі для Дорошенка, окрім хіба того, що запорожці під час його акції на Лівобережжі літом 1666 р. додержували неутралітет. Брюховецький у листі до царя 22. VII нарікав на запорожців, що вони "безпрестанно съ клятвопреступникомъ Дорошенкомъ ссылаются", і сподівався від них усякого зла;⁹ одначе вже 30. IX він доносив цареві, що 23. VIII у нього були послы від кошового і від усього Низового Війська, які запевняли у вірності Війська цареві й передали йому листи королівські, ханські, солтанські та "измѣнничьи", до них писані.¹⁰ Про "вірну службу" запорожців та їх кошового Ждан-Рога говорив

4. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 98.

5. Там таки, ст. 98-100.

6. Там таки, ст. 100.

7. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 159.

8. АЮЗР, т. VI, ст. 118, 153.

9. Там таки, ст. 138.

10. Там таки, ст. 149.

Брюховецький ще перед тим усно московському післанцеві Іоні Леонтієву 1. IX. Зміну настроїв запорожців треба поставити у зв'язку із тим, що вони дістали від Брюховецького подарунки через спеціальних від нього послів.

На Москву гнівались запорожці головне через перебування московської залоги в Кодаку.¹¹ Та проте вони загравали на обидва боки. Приймаючи послів і подарунки від Брюховецького, приймали послів і від Дорошенка: літом 1666 р., десь в липні, було від нього посольство на Січі, і запорожці відправили його назад до Чигиринна "сь честію" і од себе послів вирядили.¹² Чигиринський комендант Жебровський доносив Стахорському 15. VII, що гетьман Дорошенко "уже началь гораздо кь доброму сь запорожцями", як переклали його слова московські канцеляристи.¹³ Так само "честно" приймав у себе запорозьких послів і Дорошенко.¹⁴

Але відносини між Москвою й Запоріжжям зовсім захмарилися, як тільки дійшла на Січ звістка про заключення Андрусівського договору. Цю звістку привіз до Брюховецького стольник Іван Телепнев, який прибув до Гадячого 27. II. 1667 р.¹⁵ Як відомо, в Андрусівських пактах були статті, які безпосередньо доторкалися Запоріжжя: стаття 3-тя, в якій говорилося, що запорожці мають залишатися під зверхністю обох монархів, польського і московського, і служити їм проти бусурманів;¹⁶ в статтях 18 і 30 було сказано, що запорожці зобов'язані до спільної акції з московськими і польськими військами проти кримського хана, якщо він не буде заховувати приязні до обох монархів, так само як і проти цісаря турецького.¹⁷

Звістка про постанови Андрусівського трактату викликала на Україні, особливо на лівому березі, дуже тривожний настрій. Пішли чутки, що Київ буде уступлений полякам, що скоро почнуть одби-

11. Там таки, ст. 89-93.

12. Там таки, ст. 151, 153; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 160.

13. АЮЗР, т. VI, ст. 118.

14. Там таки, ст. 153.

15. Там таки, ст. 173.

16. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 107.

17. Там таки, ст. 121-122, 130.

рати пограбовані колись по костьолах речі.¹⁸ Навіть такі москвофіли, як Методій Филімонович, були обурені, і сам Брюховецький побоювався, щоб Україну не віддали королю.¹⁹ Дійшли ці чутки й на Запоріжжя, і там обурення проти Москви вилилися весною 1667 р. в драматичний акт замордування царського післанця.

В кінці березня з Москви було вислано до кримського хана з листами, грошми і подарунками стольника Єфима Ладиженського. Разом з ним їхав і татарський гонець Магомет-ага. Коли караван обох послів прибув у перших днях квітня на запорізьку територію, на них коло річки Базавлука напала ватага запорожців і вбила татарського гонця та 13 його спутників, пограбувавши їхні речі. Московський посол прибув 8 квітня на Січ, але тут його затримали і забрали в нього гроші та дипломатичне листування. Ладиженський був свідком, як на Січ приїздило посольство від Дорошенка, як запорожці скликали раду, на якій одні казали, що треба бути заодно з Дорошенком, а другі доводили, що їм відкинутись від царя неможливо. Із Січі було вислане посольство до Чигирини в числі 60 людей під проводом якогось Костя. З них 30 залишилось у Дорошенка, а 30 повернулось на Січ.

Коли в Москві довідались про пригоду з Ладиженським і про вбивство татарського гонця, то негайно вислали до Брюховецького стольника Василя Кікіна з наказом розслідувати події на Запоріжжі, довідатись, чи не Дорошенко виною цих подій, покарати винних в убивстві, повернути все забране у царського гонця й вирядити його негайно до Криму під надійною охороною. Брюховецький вислав з цією місією Гадяцького полкового осавула Федора Донця, який і прибув на Січ 26. V. Самому Кікіну Брюховецький наговорив, що виною подій на Січі інтриги Дорошенка та що Дорошенко і хан Аділ-Гірей присилають на лівий берег "прелестные" листи, намовляючи народ залишити підданство Москві. Але ще перше, ніж Донець прибув на Січ, запорожці замордували самого Ладиженського з частиною його московського конвою й пограбували його майно.

18. Лѣтопись Самовидца, ст. 95.

19. Там таки, ст. 96.

По приїзді Донця було скликано раду. Вона була дуже бурхлива. Виявився певний розкіл між козаками, які прийшли на Запоріжжя з правого берега Дніпра й були вороже настроєні проти Москви, і козаками лівобережними. Видно, запорожці самі злякались можливих наслідків своїх вчинків, і новий кошовий, обраний замість Ждан-Рога, Остап Васютенко, який перед приїздом Донця писав до Брюховецького гіркі докори на адресу царя, тепер написав до нього нового листа, в якому в дуже вітієватій формі запевняв, що Запоріжжя в цілому не повинне в кривавому насильстві над царським послом, що це діло своєвільних людей, а що татарський гонець упав жертвою своїх нерозважних слів, які він казав запорожцям: мовляв, цар має порозумітись з ханом, щоб викоренити запорожців до ноги і саме гніздо їх зруйнувати. Отже запорожці не стерпіли татарських похвалок і вбили його. Кошовий прохав гетьмана поклопотатись перед царем, щоб він пробачив їм їхній злочин, і обіцяв віддячитись вірною службою.

Донець повернувся 2. VI до Гадячого і доложив Брюховецькому, що настрій запорожців дуже непевний, що кошовий, старшина і козаки казали, що коли цар не пробачить їм, то вони пристануть до Дорошенка, та що на Січі зібралось дуже багато народу, значно більше, ніж за минулих літ; більшу частину цих зайдів складають козаки з колишнього полку Костя Мигалевського.²⁰

Брюховецький, доносячи в Москву про результати своєї місії, радив пробачити запорожцям, щоб вони не пристали до Дорошенка. І цар послухав ради Брюховецького.²¹ Запорожці продовжували подвійну гру. Ще не встигнув Донець повернутися до Гадячого, як Василь Кікін доносив цареві з слів Брюховецького, що до Дорошенка в Чигирин прибув на 30 конях із Запоріжжя чигиринський козак Ушул, "здаючись со всьмъ Запорожьемъ, и присягали въ Чигиринѣ отъ всего Запорожья". А в той же час виїхав на Січ од Дорошенка Корсунський піхотний полковник Семен Бут викону-

20. Історія з убивством татарського й московського післанців виложена в: АЮЗР, т. VI, ст. 178-203. Крім того, див. Костомаровъ. Руина, ст. 89-91 і: Д. И. Эварницкій. Історія Запорожскихъ козаковъ, т. II. СПб, 1895, ст. 381-391.

21. АЮЗР, т. VI, ст. 205-207.

вати присягу на Запоріжжі.²²

Донець оповідав Брюховецькому в Гадячому, що від Дорошенка часто їздять на Запоріжжя післанці, але що запорожці "достаточно" з Дорошенком і з татарами ще не сполучились.²³ А полтавський козак Остап, що їздив до Чигирина в своїх справах і виїхав звідти 20. VI, оповідав, що Коробка, полковник Чигиринський, їздив з посольством од Дорошенка і од Війська, але повернувся, не мавши успіху, — не їхню, мовляв, руку запорожці держать.²⁴

Дорошенко, видко, старався всіма способами піддобритись запорожцям, щоб схилити їх на свій бік. Запорожці, які ходили до нього в посольстві в кінці квітня 1666 р., хвалилися, що він дав їм кармазинові жупани, трактував романією й ренським вином.²⁵ Але стоячи між Дорошенком з татарами і Брюховецьким з москалями, запорожці вагались і не схилялись рішуче ні на чий бік. Коли ж восени 1667 р. Дорошенко пішов війною на Польщу, то якраз із Запоріжжя завданий був удар в тил його союзникам-татарам, і це, як побачимо, знівечило все підприємство Дорошенка.

Якщо не вдалося Дорошкові заручитись допомогою запорожців, то саме напередодні його одвертого розриву з Польщею й спільного з татарами походу в Галичину, прибули до нього дві особи, які безперечно дуже скріпили своєю присутністю в столиці чигиринського гетьмана його авторитет і повагу в очах українського народу. Це були київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський і архимандрит Гедеон Хмельницький, син славного Богдана і сам недавно ще гетьман України. Йосиф Нелюбович-Тукальський, родом з шляхетської фамілії на Пинщині, в роках 1657-1658 був архимандритом Віленського Свято-Духівського монастиря; в кінці 1657 р. ми бачимо його в Києві на виборах митрополита по смерті Сильвестра Косова. Тоді ж він став архимандритом ближчого до України монастиря Лещинського коло Пинська. На початку лютого 1658 р. Тукальський бере участь у генеральній

22. Там таки, ст. 185.

23. Там таки, ст. 189.

24. Там таки, ст. 192.

25. Там таки, ст. 200.

раді в Переяславі, на якій було potwierджено вибір Виговського гетьманом.²⁶ Спочатку Тукальський заявляв себе прихильником Москви, — поки була ще надія, що Москва допоможе звільнити з-під Польщі всі українські землі і об'єднає їх під протекцією свого царя,²⁷ але в 1660 р. він став по стороні Юрія Хмельницького, коли той перейшов на бік Польщі.²⁸ 3. VIII. 1661 р. митрополит Діонісій Балабан висвятив його в єпископи на катедру Оршанську і Мстиславську, щоб уневажнити висвячення у Москві на ту ж катедру московського агента на Україні ніжинського протопopa Максима Филімоновича.²⁹ В листопаді 1663 р. значна частина українського духовенства й представники української шляхти та козацтва на раді в Корсуні вибрали Тукальського митрополитом на опорожену по смерті Діонісія Балабана Київську катедру.³⁰ Своїм намісником на Велике Князівство Литовське призначив Тукальський архимандрита Слуцького Теодосія Василевича, який стояв близько до потужного литовського магната князя Богуслава Радиви́ла і держався польської орієнтації.³¹ Сам Тукальський одначе не тішився довір'ям у польських кругах, особливо у канцлера Миколи Пращмовського, як завзятий противник церковної унії. Коли частина православного духовенства (з Галичини й Волині) вибрала в тім же самім Корсуні на митрополита Антонія Винницького, єпископа Перемиського, то король поспішив затвердити цей вибір, хоч уже признав був Тукальського.³² Дуже неприхильний був до Тукальського і Тетеря, котрий в листах до Пращмовського писав одверто, що вибір Тукальського стався проти його бажання, і що тільки не хотючи йти проти єдинодушної волі Війська Запорозького, він подав також і свій голос за Тукальського.³³ Коли в часі невдалого

26. Там таки, ст. 159-172.

27. Там таки, ст. 150-151.

28. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 194.

29. Там таки, ст. 194, 225.

30. Там таки, ст. 225-226.

31. Архивъ ЮЗР, ч. 1, т. IV, ст. 25-27.

32. Памятники, т. IV, ст. 382-408.

33. Автор т. зв. Лизогубівського Літопису каже, що до Марієнбургу були заслані лиш Хмельницький та Гуляницький, а що Тукальський був ув'язнений в

походу короля Яна Казіміра зимою 1663-1664 рр. на лівий берег Дніпра вибухло на правому березі повстання і коли польські круги були обурені на українців, Тетеря повів інтригу проти Тукальського, обвинувачуючи його в нелояльності, і король звелів арештувати митрополита разом із Юрієм-Гедеоном Хмельницьким і одвезти їх до Марієнбурзької фортеці.³⁴ Було заарештовано й вивезено до Польщі також полковника Григорія Гуляницького, героя оборони Конотопу від москалів. Арешт і заслання митрополита і Хмельницького зробили дуже прикре враження в Україні, і той же самий Тетеря, який був головним справцею їх арешту, починає вже з весни 1664 р. клопотатися перед королем про їх звільнення і ручиться, що вони будуть спокійно жити десь коло Пинська або на Волині, не втручаючись до політики.³⁵ В наслідок заходів Тетері були пороблені певні кроки в справі звільнення обох в'язнів. Принаймні 29. XI. 1665 р. від них обох відібрано присягу, що вони не будуть зноситися з ворогами Польщі, а особливо з ребеліантами-козаками, будуть вірні отчизні й послухні гетьману Тетері, живучи там, де він їм вкаже. Обидва "грішники", як вони підписалися, склали присягу, "стоячи навколішках і поклавши два пальці на хрест".³⁶ Присяга Тукальського була пізніше опублікована в універсалі короля Михайла Вишневецького 24. I. 1671 р., дісталася до рук Величкові й була внесена ним до його літопису (II, 290-294). Ще енергичніше, ніж Тетеря, почав клопотатись про звільнення всіх трьох українських в'язнів Дорошенко — від самого початку свого гетьманування, засилаючи просьби в своєму імені і від усього Війська Запорозького.³⁷ Просьба Дорошенка, піддержана просьбою кримського хана,³⁸ мала добрі наслідки. В концепті відповіді коро-

Новому Дворі, звідки й був випущений в 1667 р. Див. Сборникъ лѣтописей, ст. 23 і 25.

34. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 273-274.

35. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 4, 12, 13. Окрім Тетері, клопоталася про звільнення Тукальського і Хмельницького ще й київська шляхта в інструкції 19. II. 1665 р. своїм послам на сейм. Див. Архивъ ЮЗР, ч. II, т. II, ст. 180.

36. Bibl. Czart., cod. 612, Nr. 18, л. 481-482.

37. Bibl. Kras., cod. 4025, л. 46, 48, 57.

38. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 320-321.

лівської канцелярії послам Війська Запорозького з дня 5. II. 1666 р. було між іншим сказано, що "отця Тукальського, єпископа білоруського, і отця Хмельницького, які досі були не у в'язниці і не в кайданах, король казав випустити на волю. Те саме учинить король незабаром із паном Гуляницьким, котрого давні заслуги зостають в короля у респекті".³⁹ Але, коли писано цю відповідь козацьким послам, Тукальський вже був на волі⁴⁰ і 11. II. 1666 р. вже писав з Лещинського монастиря до князя Богуслава Радивиля, прохаючи про затвердження священника Емануїла Ярошевича на парафії Св. Миколая в Слуцьку,⁴¹ а пару днів пізніше — 14. II видає там же, яко митрополит Київський, Галицький і всеї Руси, грамоту з розгрішенням мешканців Могилева білоруського від прокляття неправдо на них положеного Московським патріярхом Никоном.⁴² Перебувши більше року на Білій Русі, Тукальський мусів переїхати на Україну через те, що йому загрожував новий арешт через інтриги якогось "ворога, який виєднав новий ордонанс до пана Тетері, щоб піймав наче якого лотра. Але Господь чудом перестеріг його через добрих приятелів і дав урятуватись". Так писав пізніше 14. V. 1669 р. з Канева сам Тукальський до Богуслава Радивиля.⁴³ Пізніше ніжинський протопоп Симеон Адамович, що був наступником єпископа Методія Филімоновича, як московський агент у Ніжині, оповідаючи про свій полон літом 1668 р. у Дорошенка, казав на допиті в Москві, що митрополит Тукальський утік з Білої Русі з одним лиш челядником у човні Дніпром просто до Черкас, а з Черкас одвезено його в Чигирин до Дорошенка, який "принявъ его съ любовію,

39. Bibl. Czart., cod. 402, л. 611-614.

40. Юзефович каже в своїй хроніці, що митрополит Тукальський з Ю. Хмельницьким перебули в почесному арешті більше року і на просьбу Тетері і значних козаків були з пошаною відпущені на Україну. Див. Tomasz Jan Józefowicz. Kronika miasta Lwowa od r. 1634 do 1690. Lwów, wyd. M. Piwocki, 1854, ст. 281; Сборникъ лѣтописей, ст. 195.

41. AR, cod. 408, Nr. 16549.

42. АЮЗР, т. VII, ст. 92. Пізніше Дорошенко надав митрополитові Тукальському містечко Стайки над Дніпром. Див. Памятники, т. II. Київ, 1846, ст. 227-237; також: Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи (далі АЗР), т. V. СПб, 1853, ст. 119.

43. AR, cod. 408, Nr. 16549.

дворъ даль и чѣмъ питатца маетности”.⁴⁴ Пізніше Дорошенко надав митрополитові Тукальському містечко Стайки над Дніпром.⁴⁵

Ейнгорн на підставі документів з московських архівів подає, ніби Тукальський спочатку спробував зав'язати зносини з Брюховецьким, щоб за його допомогою добитись визнання з боку Москви. Але сам Брюховецький не хотів його визнати і клопотався, щоб митрополита на Україну прислав патріярх Московський. Тукальський дуже скоро придбав великий вплив на гетьмана Дорошенка, став його найближчим дорадником, засідав у старшинській раді, вів дипломатичне листування з впливовими політичними особами, так що в Чигирині вся старшина почала нарікати, що ”гетьман Дорошенко ні з ким не радиться, тільки з митрополитом Тукальським”, його вважали за головного промотора політики, яка вела до підданства турецькому султану.⁴⁶

Одночасно чи може трохи раніше від митрополита прибув до Чигирини Юрій-Гедеон Хмельницький. Йому, так само як і Тукальському, довелося майже тікати з Польщі. Довірений кореспондент князя Радивиля архимандрит Теодосій Василевич доносить своєму патрону 21. IX. 1667 р. з містечка Дятловичі на Білорусі, що ”отець Хмельницький з Варшави виїхав пагащум і, добравшись до Прип'яті човном, вже за два тижні скочив до Чигирини”.⁴⁷ Здається, що Хмельницькому допоміг вибратися з Польщі Ян Собеський, котрий виклопотав йому амнестію й універсал для вільного проїзду в Україну, за що пізніше Дорошенко дякував Собеському в листі з 20. VI. 1668 р.⁴⁸ В своїм слідуючій листі до Радивиля, з дня 23. XII. 1667 р. з Слуцька, той же Василевич пише, що митрополит Тукальський ”przyjęty tam [в Чигирині] honorificentissime, z ojcem Chmielnickim w Subotowie residuje... universus do ojca Chmielnickiego garnie się populus z starszyną, y Orda, którą sobie (ut fertur) znaczną conduxit summą, mając jeszcze residuum zbiorów oycowskich sześćkroć sto

44. АЮЗР, т. VII, ст. 92.

45. АЗР, т. V, ст. 119.

46. АЮЗР, т. VII, ст. 93.

47. Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 137-138.

48. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 382.

tysięcy czerwonych złotych, oprócz kleynotów u srebra”.⁴⁹ Очевидна річ, присутність голови Православної Української Церкви й сина Богдана Хмельницького надавали двору гетьмана Дорошенка особливого блиску і скріпляла його авторитет в очах населення. Недурно, як ми вже зазначали, московський агент Тяпкін писав у своїм донесенні в Москву, що ”черные народы [себто простий народ] по обѣ стороны Днѣпра зѣло люблять и почитаютъ митрополита Тукальського”. Хмельницький, так само як і Тукальський, стає членом найближчої ради у Дорошенка. На одній такій раді, де був митрополит, полковники, вся старшина, були послі від кримського хана і післанці від єпископа Методія й гетьмана Брюховецького, Хмельницький заявив, що він ”усі батьківські скарби одкопає і татарам заплатить, аби тільки не бути під рукою ні царя, ні короля”.⁵⁰ І взагалі він дораджував Дорошенкові не визнавати зверхности ні царя, ні короля, а бути в підданстві у турецького султана і в дружбі з кримським ханом, та намовляв іти війною під Київ і на українські городи, що під царем.⁵¹ Ходила чутка, ніби Юрій Хмельниченко хоче скинути з себе чернечий одяг і знову стати світською людиною.⁵² Дуже можливо, що скарби його, якщо вони дійсно заховалися, прислужилися Дорошенкові для заплати татарам і найманому війську. В кожному разі Тукальський і Хмельницький привезли з собою різко антипольські настрої. Хмельницький ще й в 1669 р. не міг забути своєї неволі в Марієнбурзі і в листі до Яна Собеського 16. IV. 1669 р. писав, що воліє пити каву турецьку, ніж ”Віг піємієскі”, і гірко витикав, як його, ”вбогого мніха, невідомо за що, панове поляки або скоріше католики, або кати мордували”, так що тепер нема чого йому лякатись найгіршого поганина, коли поляки далися йому взнаки гірше плюгавого бусурманина. Жив він кілька літ, як пан, без польської амнеції, а коли її діждався, то зазнав ласки, як пес від вовків.⁵³

49. Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 140.

50. АЮЗР, т. VII, ст. 31.

51. Там таки, ст. 59.

52. Там таки, ст. 31.

53. AR, cod. 46, л. 349. Див. також: Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 147-148. Виїмки з цього листа опублікував з копії, яка переховувалася в Петербурзькій публічній бібліотечі, рукопис 151, л. 81, В. Герасимчук в статті: Смерть Виговсь-

Безумовно, присутність у Чигирині Тукальського й Хмельницького паралізувала заходи, які робив польський уряд восени 1667 р., щоб прихилити до себе Дорошенка, вживаючи для цього духовні особи православної віри: намісника митрополита Антонія Винницького, ігумена Загаєцького монастиря Вассіяна Савчака і єромонаха з львівського повіту Варлаама.⁵⁴ В королівській інструкції Савчаківі, даній 13. IX. 1667 р. у Варшаві, стояло, що він має поїхати до Чигирини і там запевнити гетьмана Дорошенка в королівській до нього ласці, тільки аби він схотів заховати вірність королеві. За це буде присланий йому справжній привілей на булаву й учинена значна рекомпенсата, як колись пану Тетері. Савчак мав далі переказати пану гетьману запорозькому, що король пришле від себе знатну особу для обговорення справ, які стосуються замирення, і для з'ясування всіх потреб Війська Запорозького перед генеральною комісією. Тільки для того, щоб можна було визначити відповідну особу, треба, щоб гетьман прислав на заміну, яко закладника, свого брата, або якусь іншу значну особу у Війську. Савчак мав також віддати королівські листи й універсали до полків і до всього Війська, до черні і до ради, намовляючи, щоб відстали від бусурманської протекції, пам'ятаючи про християнську віру й жалуючи розливу крові й невірників народу християнського. Ігумен Вассіян виконав свою місію, побував у Чигирині й повернувся звідти через Білу Церкву до Києва, а з Києва виїхав до Польщі.⁵⁵

Очевидно цього Вассіяна мав на увазі Теодосій Василевич, пишучи до Радивиля 21. IX. 1667 р., що "bieg znowu wczora zakonnik nasz od króla z listami do Kiiowa i do kozaków, pańską upewniając clementią a (jakiem zrozumiał) obiecuiąc udziałem część Ukrainy kozakom, retrahendo ich od pobratimstwa z Ordą y protectiey (którá infallibiliter przyjęli) Tureckiey". Але, не вважаючи на такі уступки, як признання "udziału", себто самотійности частини України, сам Василевич мав сумнів, щоб місія отця Вассіяна скінчилася успішно,

кого...", ст. 216.

54. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 431.

55. АЮЗР, т. VII, ст. 99-102.

особливо зважаючи на присутність в Чигирині Юрія Хмельницького.⁵⁶

Що король готовий був обіцяти Дорошенкові самостійність, аби лиш зупинити його ворожу акцію проти Польщі в союзі з Кримом, це знаємо з його листа до Яна Собеського з дня 30. ІХ. 1667 р., де він радить йому провадити з Дорошенком кореспонденцію, впевняти Дорошенка в королівській ласці й обіцяти козакам не тільки комісію, але й "udzielność", аби лишень привернути їх до "recollectiey u posłuszeństwa".⁵⁷ Але всі ці уступки приходили запізно, і Дорошенко, без сумніву добре обзнайомлений з труднощами, які переживала Польща, вирішив вибороти собі незалежнення від неї, як перший етап до визволення й об'єднання всієї України — за допомогою зброї. В Чигирині була вирішена війна з Польщею, і вона почалася вже у вересні 1667 р.

Як ми бачили, рік 1667 розпочався для польського правительства під знаком дипломатичних переговорів з Туреччиною і Кримом, які мали одхилити небезпеку турецької війни. Справді, на деякий час турецька небезпека була усунена, але з татарами, які стояли за Дорошенком, відносини ніяк не налагоджувались. Вже 4. ІІІ. 1667 р. Ян Собеський — тепер, по смерті Станіслава Потоцького, великий коронний гетьман — попереджав шляхту Люблінського воєводства про татарську небезпеку.⁵⁸ Коло Зелених свят, себто на початку червня, збільшилася активність татарських і козацьких сил як на Волині й Поділлі, так і на північній Київщині під Білою Церквою. Татарські загони появились під Вишневцем на Волині й наблизились трохи не до самого Львова.⁵⁹ Собеський послав одного спійманого "язика" аж у Варшаву, але там не хотіли вірити.⁶⁰ Взагалі там мало думали про татарську небезпеку. Правда, весняний сейм ухвалив кредити на заплату коронному війську, але постановив, щоб його компут не перевищував 12 500 людей. Король, який уже перед тим рішив зректися трону, тепер, по смерті коро-

56. Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 137-138.

57. Acta historica, vol. II, pars I, ст. 277.

58. Там таки, ст. 264-265.

59. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 11.

60. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 543.

леви Марії-Людвики (вона померла 10. IV. 1667 р.) збайдужнів зовсім до політичних справ, і коли йому казали, що татари дійдуть до Варшави, відповідав, що це йому байдуже, бо вже нема чого тепер йому турбуватись за королеву, а сам він встигне втекти.⁶¹ Один Ян Собеський здавав собі справу з небезпеки і старався, як міг їй запобігти. Він видавав власні гроші, щоб платити жовнірам і вдержати їх на службі.

В липні татари грасували в Галичині під Тернополем і Бережанами, і Собеський вислав хоругви кінного війська, щоб їх розпорошити.⁶² Не встиг він з тим упоратись, як надійшла звістка, що кілька козацьких полків з татарами вже минають Пилявці й загрожують Волині. Дорошенко, казали, стояв у Корсуні й керував акцією. Татар, видко, було при ньому ще небагато. Він вислав до Галичини Уманського полковника Білогруда, який разом з своїм полком і з татарами робив там військову розвідку.⁶³ Ще в половині травня підійшов під Білу Церкву Корсунський полк під командою полковника Ковшевацького, але, як доносив комендант фортеці, був відбитий з великими втратами.⁶⁴ Один полтавський козак, який їздив по своїх справах до Чигирини і виїхав звідти 20. VI, оповідав, повернувшись до Полтави, що Дорошенко має замір "стягатися з військом до Русави на раду" й дожидає приходу кримського хана; що до Білої Церкви він посилає наказним гетьманом генерального осавула Дем'яна Пиляя "ляхів добивати" і з ним полки Уманський, Торговицький, Кальницький і Паволоцький.⁶⁵ Що якась рада на Русаві дійсно відбулася, про це маємо звістку й з польського джерела, з листа шляхтича Пакославського зі Львова 8. VII до Ал. Любомирського, де він подає, що Собеський читав йому листа про козацьку раду на Русаві, з якої Дорошенко ледве втік від черні, яка не хотіла приймати турецької протекції.⁶⁶ Може бути, що в зв'язку з таким настроєм козацької черні до більших операцій не дійшло, і

61. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, str. 8.

62. Theatrum Europaeum, Bd. X, str. 545.

63. АЮЗР, т. VI, стр. 192.

64. Там таки, стр. 212-213.

65. Там таки, стр. 191-192.

66. Acta historica, vol. II, pars 1, str. 268.

вся акція Дорошенка протягом літніх місяців мала характер лиш підготовчої розвідки. Дорошенко дожидав більших сил з Криму.

Вони дійсно прийшли, хоч уже трохи пізніше. 13. VI Собеський вже знав, що калга-солтан з 10 000 татар два тижні перед тим вирушив з Криму,⁶⁷ а 26. VI одержав від своїх конфідентів з Яс пересторогу,⁶⁸ що калга Крим-Гірей вже вирушив на Україну, а що за ним ідуть ще сілістрійський паша з волоським і мультянським військом. 14. VII Собеський з обозу під Білим Каменем видав універсал до шляхти Люблінського воєводства, остерігаючи її про скупчення коло Вінниці великої орди з козаками. А з другого боку Батирша-мурза з тими татарами, що зимували в Україні, і з кількома козацькими полками збирається вдертися на Волинь.⁶⁹ Але ще якийсь час було тихо. Взяті від "язиків" відомості були спокійніші: ні хана, ні солтанів ще не було. Ходили чутки, що Дорошенко й татари пертрактують з Брюховецьким, закликаючи його до спільної акції, але намовити його до того не вдалося.⁷⁰

17. IX з-під Чорнокозинців Собеський сповіщав шляхту, що вже ворог забрав Чигиринську й Білоцерківську фортеці (ця звістка була неправдива і свідчила, що комунікація з Білою Церквою була перервана), іде з усією своєю потугою, з гарматами й табором на Польщу і вже стоїть між Скалатом і Збаражем.⁷¹ Собеський ждав зустрічі з ворогом під Кам'янцем, але, довідавшись, що Дорошенко з солтаном пішли просто на Тернопіль, вирушив 1. X з-під Кам'янця й поспішив зайняти позицію над річкою Стрипою коло Підгайців, проскочивши, як сам признавався, якимсь чудом так, що ворог ще не знав про нього, хоч був од нього всього за чотири милі. До Підгайців прибув 4. X.⁷² Тут довідався, що татари й козаки взяли й зруйнували Зборів, куди збіглося багато народу з околиць сіл, штурмують Поморяни й не сьогодні-завтра з'яв-

67. Antoni Zygmunt Helcel. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób.... Kraków, 1860, ст. 103.

68. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 266.

69. Там таки, ст. 270-271.

70. Там таки, ст. 272.

71. Там таки, ст. 274-275.

72. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 551.

ляться коло Підгайців. Починалася кампанія, яку можна назвати Підгаєцькою, бо її головний акт і саме закінчення відбулося під містом Підгайцями в Галичині.

Які були сили противників? Сам Собеський в листі до жінки з дня 21. IX писав про 120 000 татар і 50 000 козаків з 40 гарматами;⁷³ в другому листі з дня 21. X (вже по закінченні боїв) писав про 160 000 татар і 20 000 козаків при 24 гарматах. Свої ж власні сили обраховував на 5000 кінноти і 3000 піхоти.⁷⁴ Безперечно, число татар і козаків подано в нього гіпотетично і є дуже перебільшене, так само як число власного війська — зменшено. Польський історик Корзон нараховує за Коховським 80 000 татар, 24 000 козаків і 3000 турецьких яничарів; сили ж Собеського обраховує на 7-8000,⁷⁵ але додає, що змобілізувавши двірську службу, ближчі панські надвірні хоругви і навіть хлопів, Собеський мав коло 15 000 війська.⁷⁶ Юзефович, який писав скоро після самої події, каже, що орди було 80 000, козаків 24 000 та ще 3000 яничарів при 12 польових гарматах.⁷⁷ "Gazette de France" у своїй реляції про Підгаєцьку кампанію (з дня 26. XI. 1667 р., ст. 1303) подавала, що Собеський мав 15 000 людей, з яких 10 000 кінноти вислав для операцій в полі, а з 5000 замкнувся в Підгайцях, маючи проти себе 10 000 татар і 20 000 козаків. Головні ж сили ворога в числі 50 000 стояли вже під Львовом.

Можна думати, що звістка "Gazette de France" стоїть найближче до правди, хоч і тут треба допустити скоріше перебільшення числа козацько-татарської армії, ніж її зменшення. В усякому разі сили були нерівні числом, і з огляду на це Собеський вибрав таку тактику: він поділив своє невелике військо, головню кінноту, на п'ять партій (Юзефович каже про три), які в різних місцях мали стягати на себе ворожі удари, ослаблюючи тим сили ворога, а також нападати на окремі татарські загони, які розсипалися по всьому краю для вибирання ясиру. З головними ж своїми силами

73. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 124-125.

74. Там таки, ст. 122 і 125.

75. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 24.

76. Там таки, ст. 30.

77. Сборникъ лѣтописей, ст. 196-197.

він зайняв сильну позицію над річкою Стрипою коло Підгайців. Готуючись до оружно́ї розправи, не залишав Собеський і дипломатії, тим більше, що й сам Дорошенко, хоч напевно нещиро, пропонував йому переговори, як про це сповіщав Собеський підканцлера Великого Князівства Литовського листом з дня 28. IX.⁷⁸ А знов же й король в листі до Собеського з дня 30. IX радив йому, як уже вище згадувалося, удержувати кореспонденцію з Дорошенком, обіцяючи йому не тільки комісію, але навіть і самотійність, аби лишень привести до згоди.⁷⁹

Головним нашим джерелом про хід боїв під Підгайцями являється Коховський і почасти короткі звістки в "Theatrum Europaeum", а також хроніка Юзефовича; дещо дають листи самого Собеського до жінки і до свого приятеля, французького посла de Bonzy. Не треба, одначе, забувати, що це все — відомості, які походять лиш від одної з ворогуючих сторін: з українських джерел, окрім коротких згадок у козацьких літописців, ми нічого не можемо зачерпнути. Отже на підставі вищезгаданих джерел образ боїв під Підгайцями уявляється нам таким способом. Займаючи позицію дуже сильну й захищену — з півдня і з півночі тяглися ліси, зі сходу боронило доступ пасмо ставів, які тяглися аж до Монастириська — Собеський застав на місці вже покопані рови й окопи, які треба було лиш докінчити. Військо Собеського обсадило позицію на два кілометри; фланги були охоронені лісами, ставами й болотами; в центрі розміщено піхоту, захищену шанцями й артилерією. Кінноти залишив при собі всього кільканадцять хоругв рейтарії і драгонії, а решту виправив під Львів громити татарські загони.⁸⁰ Собеський прибув до Підгайців 4. X, і зразу ж почалися бої. Коховський подає промову Собеського до війська перед початком боїв, в якій той порівнював своє становище з становищем Давида в бою з Голіятом або комаря, що часто й слона виганяє з печери, і закликав вмерти або перемагти.⁸¹ Татари спочатку кинулись штур-

78. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 275.

79. Там таки, ст. 277.

80. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 125-126.

81. Kochowski. Annalium Poloniae Climacter III, ст. 287; Historia panowania Jana-Kazimierza, t. II, ст. 127-128.

мувати табір Собеського, але були відбиті й понесли кілька тисяч втрати. Поляки втратили 490 людей.⁸² Тоді почалася облога, під час якої поляки робили випадки й забрали у татар багато коней.⁸³ В обороні польських позицій брала живу участь озброєна челядь і селяни.

Облога протяглась уже два тижні, і становище Собеського стало критичним, коли несподівано виручила його диверсія, яку зробив проти Криму Іван Сірко з запорожцями. Властиво, само по собі це не повинно було бути несподіванкою, бо ще в січні 1667 р. Сірко приїздив до Львова і заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий ударити з своїми запорожцями на його спільників — татар. Сіркові було запропоновано, щоб він напав на Крим тоді, коли татари підуть на Польщу.⁸⁴

І Сірко дійсно вдарив на Крим саме тоді, як орда оперувала в Галичині, і коли татари менше всього сподівалися удару з боку козаків. Коховський вкладає Сіркові в уста промову, яка мала пояснити смисл його походу на Крим: "я ляхів не бороню, цих тяжких нам панів і гнобителів наших вольностей, одначе з двох лих я вибираю одне, менше, і за головного ворога вважаю того, хто забирає наше життя і кров, а не того, хто упоминається у нас про живність і доходи. Орда вогнем і мечем воює, вона наповняє свої пустині нашими жінками і дітьми і подивіться, скільки татари знищили або запродали з козацького народу на галери! З ними треба воювати, сам Бог каже наступати на тих ворогів Христового імени, щоб помститись за кривди, за потоптане ім'я Христове, за спалені або спрофановані церкви Божі. Ідіть за мною, я поведу вас, тепер саме час, коли нема кому боронити Крим, можете за все помститись!"⁸⁵ Дійсно, погром, який учинив Сірко в Криму, був страшний. Як свідчили полонені татари, прислані Брюховецьким аж у Москву, Сірко і кошовий Іван Ріг з 2000 козаками знищили місто Арбаутук з його околицями, сплюндрували улус Шірін-бея під Каффою і захо-

82. Kochowski. *Annalium Poloniae Climacter III*, ст. 288.

83. *Theatrum Europaeum*, Bd. X, ст. 552.

84. Korzon. *Dola i niedola Jana Sobieskiego*, t. I, ст. 511-512; t. II, ст. 42.

85. *Historya panowania Jana-Kazimierza*, t. II, ст. 132.

пили в полон малого Шірін-бейового сина, побили понад 2000 дорослих татар, забрали в полон 1500 жінок і дітей і привели їх на Запоріжжя; окрім того, визволили понад 2000 українських полонеників. Хан поставив їм опір, козаки билися з ним три дні і дві ночі, багато їх було поранено й побито, а ще більше полягло татар. Одначе, козаки з визволеними християнськими невольниками і з своїм ясиром щасливо повернулись на Запоріжжя.⁸⁶ Переполоху наробили страшного, говорено було, що після їхнього гостювання в Криму залишилися тільки "пси та коти".⁸⁷ Ханські жінки вже збиралися тікати до Козлова.

Коховський каже, що Сірко нібито сам не брав участі в поході, занедужавши від страшної спеки на гарячку, він здав команду "сотникові Івашкові", який виконав те, що Сірко задумав.⁸⁸ Але всі інші джерела кажуть про Сірка, яко про керівника і справцю погрому Криму.⁸⁹

Коли звістка про цей погром дійшла до татар, що були під Підгайцями, серед них почалася страшна тривога. Вони втратили довір'я до козаків і до Дорошенка, хоча калга й заспокоював їх, кажучи, що брат за брата не відповідає. Татари почали тікати додому. А тут ще прийшла звістка про погром великого татарського чамбула під Бережанами. Поляки пускалися на всякі хитрощі, підкидаючи під татарський обоз листи, в яких стояло, ніби їм на поміч ідуть великі сили.⁹⁰ Становище Дорошенка раптом змінилося й стало дуже небезпечним. Не довіряючи татарському побратимству, він мусів окопатися в своєму обозі й розставив сильну варту проти татар, а сам потаємно ввійшов у зносини з Собеським.⁹¹ Як пише Юзефович, коли звістка про напад Сірка на Крим дійшла до

86. АЮЗР, т. VII, ст. 1-2.

87. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 327.

88. Historia państwa Jana-Kazimierza, t. II, ст. 132. Також і Ольшевський писав 16. X. 1667 р. до Собеського, що на чолі війська стояв не Сірко, а Iwaszko. Див. Bibl. Narodowa, t. XVII, No. 40.

89. АЮЗР, т. VII, ст. 1; Лїтопись Самовидца, ст. 95; Лїтопись Грабянки, ст. 192-193.

90. Historia państwa Jana-Kazimierza, t. II, ст. 134.

91. Там таки, ст. 133-134.

татар під Підгайці, всі почали нарікати на козаків, котрих підозрівали, що вони ніколи не були їм вірні й знали про напад Сірка. Обвинувачували їх у ганебній зраді й недодержанні вірности; почали ремствувати на невігідний союз і готуватися до повороту до Криму. І Дорошенко, приготовлений до всякого зла з їх боку, хоч сам був привідцею та спільником татар в їхнім поході на Польщу, не вірячи в їх приязнь, хотів по відступі татар приготувати собі безпечну схованку і тому почав входити в переговори з начальником польського війська.⁹²

Дорошенко, який напевно свого часу був при боці Богдана Хмельницького під Зборовом і на власні очі бачив тодішню татарську зраду, розумів, чим може скінчитись для нього така раптова зміна в настроях його татарських союзників, і тому поспішав розпочати переговори з Собеським, щоб вийти з цієї небезпечної ситуації, коли він опинився несподівано між двох огнів. Собеський перед початком формальних переговорів вислав у татарський табір ротмістра Рушціца, який мав брата, що прийняв магометанство, і сам умів говорити по-татарському. Він привіз відомості, що татари незадоволені з козаків за те, що вони втягли їх у цю війну з Польщею. Отже, ґрунт для переговорів був для поляків сприятливий.

Переговори почалися 16. X, спочатку між поляками й татарами. Вони були дуже короткі: за чотири години справа була вирішена і зложено обопільний трактат. В переговорах брало участь з татарського боку четверо мурз, з польського ж: Станіслав Яблоновський, воєвода Руський; Владислав Вільчковський, староста Вишенський; полковник Александер Поляновський і Єронім Куропатницький, підстолій подільський.⁹³ Козаки, як каже Коховський, спізнались на цю конференцію, зайняті окопуванням свого табору й не довіряючи татарам. Козацькі полковники не мішалися до конференції, хібащо кого з них прошено на товмача, і той тоді шпигував, що діється. Козаки зрозуміли, що калга таїть свій гнів проти них, бачачи, що вони добре укріпилися в своєму таборі; про людське

92. Сборникъ лѣтописей, ст. 197; також: Józefowicz. Kronika miasta Lwowa, ст. 287.

93. Historia panowania Jana-Kazimierza, t. II, ст. 136.

око калга твердив, що ці козаки не відповідають за тих, що поробили в Криму шкоди. І щоб скрити свою уразу, він вислав до Собеського Ахиз-мурзу просити за козаків. Собеський, не маючи сам досить війська, погодився на порозуміння, і калга виступив в ролі посередника й поручителя.⁹⁴ Пригадалася мабуть Дорошенкові сцена, яка відбулася між ним і солтаном Нураддіном рівно сім літ перед тим — під Чудневом!

В трактаті калга Крим-Гірей в імені хана Мехмед-Гірея зобов'язувався дотримувати з Польщею вічний мир і дружбу на таких умовах: 1) все, що сталося перед тим, має піти в забуття, і всякі непорозуміння в майбутньому мають полагоджуватися через послів; 2) хан буде ворогом ворогів короля й Речі Посполитої й висилати їй військо для допомоги; коронний гетьман обіцяє в імені короля виплату упоминків і висилає своїх резидентів, які залишаться в Криму доти, доки не привезуть упоминків; хан зобов'язується не посилати своїх військ в Україну й стримувати від того Буджацьку, Ногайську і Білгородську Орди, які не визнають його зверхности; 3) тому що за вставленням хана і калги король і Річ Посполита приймають козаків, яко своїх підданих до ласки, то вони мають задовольнитись тим, що їм буде признано на комісії, призначеній від короля; має бути учинений розмін полонених, в тому числі тих, що їх взято під Браїловом — пана Маховського та інших; 4) калга запевняє, що, вертаючись до Криму, не буде розпускати загонів, в неслухняних дозволяє громити. Під трактатом з датою: Підгайці, 16 жовтня 1667 р., підписалося дев'ять солтанів і мурз з калгою Крим-Гіреєм на чолі. До трактату було долучено й татарську присягу в імені хана, солтана Нураддіна калги, беїв, аг, мурз і всього Криму.⁹⁵

Додатково була уложена умова (оповіщена в універсалі Собеського з 18. X. 1667 р.) про те, що татарам забезпечується вільний вивід з собою до Криму набраного ними християнського ясиру, умова, яку сучасники зовсім слушно називали скандальною.⁹⁶ В

94. Там таки, ст. 138-139.

95. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 285-287; також: Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 146-152 (з помилкою в даті).

96. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 290.

заставу татарам дано офіцерів Миколу Злотницького й Адама Ляховського, які поїхали до Криму, яко "резиденти", а татари від себе дали двох мурз.⁹⁷

Слідом за трактатом з татарами заключено трактат з Дорошенком, з датою 19. X. 1667 р. нового стилю під назвою "освідчення підданства козаків королю й Речі Посполитій". Собеський обіцяв виклопотати перед королем і Річчю Посполитою, щоб усе дотеперішнє було пущено в непам'ять; гетьман і Військо Запорозьке обіцяють однині повне і вірне підданство, відмовляються на майбутнє від усяких протекцій, зобов'язуються давати поміч власникам маєтків та їхнім державцям у безпечному перебуванні, аби лиш козачі хутори були вільні. Тому що коронний гетьман не має повновластей задовольнити всі претенсії Війська Запорозького, то всі його побажання відкладаються до будучого сейму, на котрий Військо Запорозьке вишле своїх послів для випрохання комісії, в чому їм коронний гетьман допоможе. А перед комісією коронний гетьман не буде впроваджувати до міст, де живуть козаки, жадних коронних військ; коронний гетьман дасть наказ коменданту Білої Церкви вивести звідти частину залоги і не робити ніяких кривд людям, до Війська належним. Так само накаже віддати всі церковні речі й ті, що були забрані у полковника Паволоцького. Договір мав бути скріплений обопільною присягою. Підписали договір: гетьман Петро Дорошенко, генеральний обозний Іван Демиденко, генеральні судді Герман Гапонович і Семен Богаченко, військовий писар Лукаш Бускевич, генеральні осавули Жадан Якименко і Дем'ян Пиляй.⁹⁸ Одночасно була зложена й присяга Війська Запорозького за підписом Дорошенка в імені всього Війська,⁹⁹ а також з польського боку за підписом Собеського.¹⁰⁰

97. *Historia panowania Jana-Kazimierza*, t. II, str. 140-141.

98. *Bibl. Czart.*, cod. 402, л. 665-668; видрукувано в: *Acta historica*, vol. II, pars 1, str. 290-292 і у: Величко. *Лѣтопись*, т. II, стр. 152-156.

99. *Bibl. Czart.*, cod. 402, л. 671; Величко. *Лѣтопись*, т. II, стр. 156-158; *Acta historica*, vol. II, pars 1, str. 292-293.

100. *Bibl. Czart.*, cod. 402, л. 669; *Acta historica*, vol. II, pars 1, str. 293-294. Трактати Собеського з калгою і з Дорошенком подано в скороченні в: *Theatrum Europaeum*, Bd. X, str. 552, з невірною датою 8/18. X. 1667 р.

Підгаєцький трактат сам Собеський вважав за чудо, за прояв особливої ласки Божої. В листі до жінки з табору під Підгайцями 21. X він писав, що заключив такий договір, якого не може бути кращого в цілому світі, хвалився, що гетьман запорозький, зсівши з коня, перепрошував його, зрікся всяких протекцій, в тому числі й турецьких, та запряг на вірність королю й Речі Посполитій.¹⁰¹ Але ясна річ, що цей успіх, це "чудо", завдячував він лиш зраді татарами своїх союзників козаків, як це признає й Корзон, котрий говорить навіть про підкуп татар.¹⁰² Можна собі уявити, яким розчаруванням, яким болючим ударом для Дорошенка був такий фінал кампанії, до якої він старанно приготовлювався цілий рік з напруженням усіх своїх сил! Що він був певен перемоги, про це свідчить його лист до магістрату міста Львова, датований 4. X. 1667 р., отже, на самому початку боїв під Підгайцями. Він остерігає львовян перед наближенням татарських і своїх військ, обіцяє старатись, щоб саме місто не дізнало шкоди, і радить завчасу, поки військо не наблизилось до самого Львова, вислати своїх послів "з належним уклоном" до себе і до солтана, обіцяючи повну їх безпечність і недоторканість. Магістрат відповів на другий же день, дякуючи за жичливість, але послів вислати не міг, бо в місті зібралось багато шляхти, од якої, так само як і від королівського коменданта, місто залежало. З того, що Дорошенко підписався гетьманом його королівської величності Війська Запорозького, міщани виводили, що він не схоче чинити щось неприязне місту.¹⁰³

Під час походу Дорошенка під Підгайці найбільше потерпіла українська людність тих околиць, яку татари масово забирали в ясир. Немало одначе полягло й татар, які потім довго згадували про цей нещасливий для них похід.

101. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 126.

102. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 45-46.

103. Barącz. Pamiętnik dziejów Polski, ст. 73-74. Цей лист подав і: Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 551.

VI

Фіяско Підгаєцької кампанії скріпляє у Дорошенка думку про зближення з Туреччиною. Покищо він удає формально свою лояльність до Польщі. Москва зав'язує з ним зносини за посередництвом Гізеля. Приїзд до Чигирини московських агентів: В. Дубенського, а потім Ф. Чекаловського. Приїзд до Переяслава В. Тяпкіна і його зносини з Дорошенком. Московські агенти констатують велику популярність Дорошенка в Україні. Нещирість московської політики. Умови підданства Москві, поставлені Дорошенком. Єпископ Методій довідується про переговори Москви з Дорошенком і попереджає Брюховецького.

Підгаєцька кампанія мусіла ще зайвий раз показати Дорошенкові, яким ненадійним союзником являються татари (як це колись бувало і з Богданом Хмельницьким). Безперечно Костомаров мав слушність, кажучи, що при заключенні умови в Підгайцях не було з боку Дорошенка щирости: "у Дорошенка, — каже Костомаров, — як і у багатьох українців того часу, була одна улюблена думка: зробити Україну самостійною державою".¹ Але досягти цього власними силами, коли Україна була розірвана надвоє й виснажена, коли на сторожі її розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща — досягти об'єднання й незалежнення здавалося ділом зовсім недосяжним. Залишалось тільки одно: опертись на допомогу третьої держави, не так близько зацікавленої в безпосередньому пануванні над Україною, стараючись при тому роз'єднати Польщу з Москвою, бо і замирення між ними не було щире, а було так само вимушене обставинами, як і Підгаєцький трактат Дорошенка з Польщею. Замість шукати непевного союзу з Кримом, треба було ввійти в тісніші взаємини з Туреччиною, яка

1. Костомаровъ. Руина, ст. 96.

могла просто наказати татарам помагати Дорошенкові без усяких претенсій на ролю якогось арбітра між Україною й Польщею.

Найближчим завданням тактики Дорошенка щодо Польщі було в таких обставинах вдержувати з нею мирні відносини й старатись використати всі реальні можливості, які тільки відкривались Підгаєцьким договором. Тому Дорошенко провадить дуже оживлене листування з Яном Собеським, тодішнім великим коронним маршалком (від 1665 р.) і одночасно великим коронним гетьманом (від 1667 р.) і вміє вдержати це своє листування в такому тоні, що, читаючи Дорошенкові листи, можна подумати, що між ним та Польщею існують якісь зовсім ідилічні відносини. Постає навіть легенда, яка вперто держиться в Україні і в Москві, про якусь таємну умову між Собеським і Дорошенком про взаємну піддержку.² Дійсно, Собеський, з свого боку, старається, скільки може, іти назустріч бажанням та інтересам козацького гетьмана. В своїй інструкції Моджеєвському й Казіміру Пивницькому він обіцяє, що буде якнайчастіше обмінюватись листами з гетьманом Війська Запорозького, буде пильнувати, щоб козацькі справи й бажання були прихильно полагоджувані сеймом, обіцяє, що не буде більше посилати коронне військо в Україну, щоб не докучати населенню, запевняє гетьмана в прихильності до нього з боку короля, нарешті, обіцяє прислати йому привілей на Чигиринське староство та повернути булаву й військові клейноди.³ І у відповідь на це дістає від Дорошенка лист, в якому той дякує коронному гетьманові за бажання листуватись з ним, бо хотів би, перше, ніж вишле своїх послів на сейм, подати до його відома пункти, на основі яких хоче унормувати свої відносини до Польщі. Одначе послів вирядить до Варшави не раніше, як перед руськими різдвяними святами, бо попереду ще треба скликати старшину й військо на раду, щоб ухвалити на ній інструкцію для козацьких послів. Дякує за те, що польські залоги будуть виведені з українських міст, і за обіцянку прислати гетьманські клейноди.⁴

2. Див., наприклад: АЮЗР, т. VII, ст. 104, 113, 127, 154-155, 163, або т. XI, ст. 47, 61, 79, 82 та ін.

3. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 301-302.

4. Там таки, ст. 308-310.

Та хоч і писав Дорошенко такі листи до Собеського, який, треба це признати, тішився доброю славою серед козаків і спеціально у Дорошенка, але в дійсності козацький гетьман почував себе дуже гірко після того удару, який завдав його плянам і надіям Підгаєцький трактат. І ці свої почуття вилив Дорошенко в листі до другого магната Речі Посполитої, князя Богуслава Радивиля, конюшого Великого Князівства Литовського. Звертаючись до нього з листом з дня 23. XI. 1667 р. з Чигирин, прохаючи підперти своєю повагою козацьку справу перед литовською шляхтою, щоб вона прихильно поставилась до козацьких бажань на сеймиках, а потім на сеймі, він старається з'ясувати "skąd takowa urasta y ustawicznie trwa w Ouczyźnie kłótnia". А постала вона через несправедливе відношення Речі Посполитої до козаків: замість нагороди за свою вірність та услуги, "права, привілеї, інсигнії, клейноди військові, навіть майно церковне, позабиране паном Тетерею, затримано і, не вважаючи на супліки, не повернуто. Утиснуто залогами, вислане в Україну військо поводитьсь, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисленних кривд — і не пригадати. І на то нема жадної уваги; панове посли наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує й поводитьсь не як у державі короля його милости, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом. Пан гетьман коронний обіцяв нам іменем короля й усієї Речі Посполитої, що на майбутньому сеймі дістанемо повне уконтентування, й ми певні, що коли захочуть зберегти в ойчизні мир, то дадуть нам запряжену й справжню сатисфакцію в наших дезидератах".⁵

Але не встигли ще уложитись в якийсь сталий спосіб стосунки з Польщею, як зайшла зміна у відносинах з Москвою, при чому ініціатива вийшла тим разом з московського боку, і це, як зараз побачимо, послужило певним атутом в політиці Дорошенка. Заклю-

5. AR, cod. 73, No. 3222 (оригінал).

чивши в Андрусові перемир'я з Польщею, Москва не дуже була задоволена з його умов. Спеціально незадоволений був сам цар Олексій Михайлович, який розходився в поглядах на польсько-московські відносини з творцем Андрусівської умови і головним керівником зовнішньої політики (начальником Посольського Приказа, а з 17. VI. 1667 р. також і Приказа Малоросійського) боярином Афанасієм Ордин-Нащокіном. Ордин-Нащокін носився з планами антишведської коаліції й хотів установити по змозі приятні відносини з Польщею, яку хотів приєднати до цієї коаліції. Задля цього він готовий був пожертвувати Україною. Взагалі до українців він ставився неприхильно і ще в 1660 р. дораджував цареві повернути українців, яко людей у своїй вірності непевних, польському королеві.⁶ В 1664 р. він подав цареві меморандум, де, між іншим, писав про можливість "відступити черкасів малоросійських, аби лише швидше замиритись з Польщею".⁷ Але цар, хоч і вважав, що українцям не можна йняти віри, бо вони хитаються, як очерет, то в один бік, то в другий,⁸ але з уступкою України не міг погодитися з причин релігійного характеру; як він висловився в листі до Ордин-Нащокіна, "собакѣ недостойно ѣсть и одного куска хлѣба православного", себто не випадає католикам-полякам володіти хоча б одним правим берегом Дніпра; але це, мовляв, не від нас залежить, і то за наші гріхи так попущено від Бога; але якщо відступити Польщі ще й лівий берег, "если оба куска достанутся собакѣ вѣчно ѣсть, кто можетъ въ томъ отвѣтъ сотворить?"⁹ І тільки скоряючись виразному царському наказу, Ордин-Нащокін відстояв в Андрусівських пактах пункт про затримання Києва на два роки під Москвою, а пізніше при дальших переговорах мусів напружити все своє дипломатичне мистецтво, щоб зволікати з віддачею Києва, знаючи про царське бажання не віддати Києва полякам ніколи. Але для цього треба було знайти якийсь претекст. І ось тут політика Дорошенка, його відносини до Польщі і до Туреччини були дуже

6. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 71.

7. Там таки, ст. 161-162.

8. Там таки, ст. 70.

9. Там таки, ст. 162.

на руку керівникові московської політики: можна було говорити польським представникам, що Києва уступати небезпечно, бо він може потрапити в турецькі руки; знов же таки — чутки про те, що Дорошенко прийняв турецький протекторат, давали підставу вважати, що пункт Андрусівського договору про відступлення Правобережної України Польщі анулюється фактом її переходу під турецьку зверхність. І коли виступ Дорошенка, як уже згадувалося, допоміг московським дипломатам прискорити переговори в Андрусові й виторгувати Київ хоч на два роки, то й далі труднощі, які мала Польща з Дорошенком, були Москві дуже на руку. Була лиш одна небезпека, а саме, що Дорошенко претендував і на лівий берег Дніпра, маючи головним пунктом своєї програми об'єднання України, яка від 1662 р. була розірвана надвоє, і це розірвання санкціонувалося Андрусівським трактатом. Але в Москві не мали нічого і проти об'єднання обох частин України, але під умовою, щоб обидві частини об'єднаної України визнали над собою московську зверхність.

Цим усім пояснюється, що в Москві, принаймні вже з літа 1667 р., помічається бажання ввійти з Дорошенком у зносини і так чи інакше прихилити його на свій бік. Як перший крок у тому напрямі можна вважати лист Григорія Дорошенка до свого брата-гетьмана з московського полону з дня 5. VII. 1667 р., безперечно інспірований московським правительством. В цьому листі Григорій Дорошенко сповіщає брата, що йому цар обіцяв звільнення з полону на просьбу Александрійського патріярха Паісія й Антіохійського патріярха Макарія,¹⁰ і умовляв брата прихилитись під високу царську руку.¹¹ І дійсно, в жовтні того ж року Григорій Дорошенко був уже відпущений в Україну¹² (жінку його одначе задержано, як закладницю), і гетьман дякував за це цареві 20. XI. 1667 р. — вже по закінченні Підгаєцької кампанії.

10. Паісій і Макарій приїздили в Москву для участі в соборі для суду над патріярхом Никоном. З Макарієм був і його небіж, Павло з Алеппо, що залишив відомі записки.

11. АЮЗР, т. VI, ст. 213-214.

12. Д. Н. Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, изд. 4. Киевъ, 1903, ст. 542.

15. VIII. 1667 р. єпископ Методій Филімонович — довірена особа московського правительства в Україні, один з найбільших інтриганів свого часу, перебуваючи в Москві вже цілий рік, як учасник собору, що судив патріярха Никона, мав розмову про українські справи з Ордин-Нащокіном. Методій казав про небезпеку для московських інтересів від Дорошенка, який може викликати завірюху на лівому березі Дніпра. На це Ордин-Нащокін відповів, що йому "плювати на Дорошенка", бо, мовляв, Дорошенкові нема на кого надіятися, тому що кримський хан хоче миритись з царем.¹³ Але це було лиш бажання позбутись такого непевного агента, яким почав уже здаватись Ордин-Нащокіну крутій Методій; в дійсності Ордин-Нащокін уже сам почав зносити з Дорошенком, але за посередника вибрав собі іншу духовну особу, з далеко більшим моральним авторитетом в Україні — Печерського архимандрита Інокентія Гізеля.

Обидва російські дослідники, що писали спеціально про українську політику Ордин-Нащокіна, П. Матвєєв і В. Ейнгорн, згодні між собою в тому, що Ордин-Нащокін мав на увазі не заспокоєння України та її мирне прилучення до Москви, але штучне піддержання в ній стану анархії й боротьби на всі боки. Його політика, як каже Матвєєв, зводилася до умисного роздмухування розрухів на Правобережній Україні й викликання в ній постійного стану дезорієнтації й дезорганізації.¹⁴ В. Ейнгорн просто називає Василя Тяпкіна, висланого для переговорів з Дорошенком — "агентом-провокатором" у відносинах до чигиринського гетьмана.¹⁵ Дійсно, зносини Ордин-Нащокіна з Дорошенком в кінці 1667 і на початку 1668 рр. ні трохи не причинилися до встановлення порозуміння між обома сторонами.

Здається, що думка вжити для зносин з Дорошенком саме

13. АЮЗР, т. VII, ст. 81.

14. П. Матвѣевъ. Малороссія въ управленіе Ордынѣ-Нащокіна Малороссійскимъ Приказомъ, "Русскій Архивъ" 1901, кн. 2, ст. 237.

15. Эйнгорнъ. О сношеніяхъ, ст. 435, а також у статті: Отставка А. Л. Ордынѣ-Нащокіна и его отношеніе къ малороссійскому вопросу, "Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія" (далі ЖМНП) 1897, 314, ст. 98.

Інокентія Гізеля була подана московському правительству київським воєводою П. В. Шереметєвим, який у своїй реляції царю писав, що добре було б, якби "... Печерскаго монастыря архимандрить и иные искусные старцы его, Петра Дорошенка и иныхъ съ ним обратили къ истинѣ а отъ бусурманъ отлучили".¹⁶ Гізель встиг довести свою прихильність Москві в роках 1666-1667, і Шереметєв уважав за можливе довірити йому таку делікатну місію. Особливо покладався він на те, що Гізель перебував у приятельських відносинах з митрополитом Йосифом Тукальським, який знайшов собі притулок у Дорошенка й користувався з його боку великою повагою. Московський уряд не визнавав Тукальського за митрополита, але значна частина українського духовенства, особливо київського, високо шанувала його й визнавала його авторитет. Стараючись сам піддержувати зв'язки з Києвом, Тукальський приїхав до Межигірського монастиря і звідти писав до Гізеля, закликаючи його приїхати на побачення. Гізель не зважився їхати й показав митрополитового листа Шереметєву, а той запитав Москву. Звідти наказали Гізелю неодмінно бачитись з Тукальським і говорити з ним про те, про що написано Шереметєву в спеціальній інструкції, себто про переговори з Дорошенком.¹⁷

Невідомо, чи бачився Гізель з Тукальським, але 15. IX. 1667 р. він вислав листа до Дорошенка. Згадавши в тім листі давні часи, коли то славний народ руський за панування своїх православних монархів, великих князів руських, процвітав у славі й добрі та не мав між собою ніяких роздорів, а в останніх часах Україна прийшла до великого спустошення й упадку, військо зменшилося й близьке до остаточної загибелі. "Всім то ясно, звідки то пішло, що наш народ український, зачавши між собою війну і роздор, сам відступив від свого доброго й могучого заступника, єдиновірного монарха, якого перше сам благав про допомогу, і тепер бусурманам на християн помагає". І далі Гізель намовляв Дорошенка розірвати його спілку з бусурманами й прихилитись до підданства московському царю.¹⁸

16. Эйгорнь. О сношеніяхъ, ст. 421.

17. Там таки, ст. 423-424.

18. АЮЗР, т. VI, ст. 229-231.

Говорячи про цей лист, Ейнгорн зауважує, що Гізель пішов далі, ніж його просили з Москви: ігноруючи Андрусівський трактат з його постановою, що Правобережна Україна має бути під польським королем, він намовляв Дорошенка прийняти московське підданство. Ейнгорн пояснює це тим, що в Україні ще не знали повного тексту Андрусівського договору.¹⁹ Тяжко допустити, щоб Гізель не знав його змісту; скоріше всього він писав згідно з інструкціями Шеремєєва, які той дістав з Москви.

Зносини московського правительства з Дорошенком, хоча й провадились у великій таємниці, не залишились укриті від єпископа Методія, який досі вважав себе за головну довірену особу московського правительства на Україні. Він дуже стривожився, замирився навіть з Брюховецьким, якому при побаченні в Гадячому на початку грудня 1667 р. розповів про зносини Москви з Дорошенком.²⁰ Коли Методій мав підставу боятись в наслідок цих зносин за своє становище "містоблюстителя" митрополичого престолу, то таку ж підставу мав Брюховецький боятись за свою булаву. Це ще більше настроїло Брюховецького проти Ордин-Нащокіна, яко керівника московської політики, і проти самої Москви.

Неуспіх походу на Польщу мусів скріпити у Дорошенка інтерес до переговорів з Москвою, а знов же таки самий похід Дорошенка до Галичини й та небезпека, яка від того походу загрожувала Польщі, мусіла робити з Дорошенка в очах Москви поважного контрагента. Отже по короткій перерві в жовтні-листопаді 1667 р. зносини Москви з Дорошенком провадяться далі. Керував ними з Москви сам Ордин-Нащокін, маючи головним своїм помічником Шеремєєва. Він навіть збирався один час сам приїхати в Україну,²¹ відбувши переговори з польськими послами, що з Казіміром Беньовським (творцем Гадяцької умови) на чолі прибули в жовтні 1667 р. до Москви. При цих переговорах, які ратифікували Андрусівську умову, заключено було союзний договір між Польщею й Москвою проти турків.²² Але переговори затяглися, і Ордин-Нащо-

19. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 424.

20. АЮЗР, т. VII, ст. 63.

21. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ордынь-Нащокина, ст. 98.

22. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 183.

кін приїхати до Києва не міг і доручив провадити пертракції з Дорошенком київському воєводі Шереметєву. Цей вислав 13. XII. 1667 р. до Чигирин дворянина Василя Дубенського і ротмістра Івана Рославлева з листами до гетьмана Дорошенка, до його брата Григорія і до митрополита Тукальського. В листі до гетьмана Шереметєв сповіщав його про затвердження в Москві Андрусівського договору і намовляв відступити від "душепогибельной прелести агарянської" і бути під рукою обох християнських монархів — царя московського і короля польського. Разом із тим повідомляв про намір царя відвідати Київ, щоб поклонитись його святиням.²³ До Григорія Дорошенка було писано, щоб він, пам'ятаючи милість до себе царя і свою обіцянку, намовляв брата; те саме було писано й до митрополита. Дорошенко ще місяць перед тим вислав був листа (20. XI) до царя з подякою за звільнення свого брата Григорія і з проською увільнити також жінку Григорія, яка перебувала в домі свого батька в Києві, і 20 козаків, які сиділи в московській неволі. Тепер на лист Шереметєва він відповів 19. XII, дякуючи за добрі побажання й за клопоти в справі звільнення осіб, за яких він перед царем клопотався, додаючи ще прохання за жінку Апостола, щоб її було відпущено з лівого берега Дніпра до чоловіка. Свою ділову відповідь на пропозиції, передані в листі й, очевидно, усно через Дубенського, передав в окремій записці. На пропозицію Шереметєва відступити від дружби з татарами Дорошенко відповів, що цієї дружби додержує він не сам собою, а тому що король, під зверхністю якого він тепер перебуває, побратався з ханом і заприсяг повну приязнь. Та й попередні гетьмани Війська Запорозького того ж додержувалися, і на доказ Дорошенко цитував пункт з Гадяцької умови про те, що гетьман з Військом Запорозьким залишаються в підданстві у короля й Речі Посполитої, не пориваючи "братерства" з кримським ханом. Отже, — Дорошенко цитує слова Св. Письма — "нѣсть рабъ болѣй господина своего". Що ж стосується до татарських нападів на Задніпрянщину, то це хіба з гніву татар на запорожців за їхні напади на Крим. Але щодо цього обіцяв Дорошенко старатися, щоб таких нападів більше не було.²⁴

23. АЮЗР, т. VII, ст. 4.

24. Там таки, т. VI, ст. 237-238.

В своїй реляції Шереметєву з розмови з Дорошенком, яку Дубенський мав у Чигирині 15. XII. 1667 р., він розповів таке. Дорошенко запевняв, що так, як і раніше, він буде попереджати воєводу Шереметєва про небезпеку від татар. На слова Дубенського, передані йому "словесно" (взагалі ж Дубенський говорив з Дорошенком, маючи з собою писану інструкцію), про царську ласку, яка виявилась у відпущенні на Україну гетьманового брата Григорія, відповів Дорошенко подякою й готовістю разом з братом класти свої голови за царя. Дубенський на це сказав, що найкращою подякою було б, якби він відступив від "агарянської прелести" і служив обом монархам, царю і королю. На це Дорошенко відповів, що такої справи він не може вирішити раніше, ніж відбудеться сейм, на якому має бути заключений договір на підставі трактатів з Яном Собеським. На основі цього трактату Біла Церква мала бути передана йому, Дорошенкові, але цього досі не зроблено, і коли не віддадуть її й після сейму, то він буде згідно з договорами сам її добувати. Щодо скарг на татарські напади на лівий берег, то Дорошенко заявив, що без його відома татари на лівий берег не підуть, а коли взагалі й з'являться там, то єсть у них і у Війська Запорозького ворог і ближче, ніж задніпрянські городи та й почав скаржитися на поляків: служили вони, гетьман і козаки, багато літ королеві, й голови свої за нього клали, а вислужили те, що поляки обернули церкви Божі на унію; король видасть бувало гетьману й старшині привілей на всякі вольності, а потім візьме та й напле поляків та німців, які не тільки однімають усякі вольності, а ще й б'ють козаків, полковників і старшин, мучать, беруть з гетьмана і з старшин осьмачки хліба та і всякі побори, по багатьох містах церкви Божі опоганили й попалили, а інші на костьоли обернули. Отже гетьман і всі козаки будуть стояти за православну віру і за свої кривди. Проливу християнської крові він, гетьман, не бажає, а хоче, щоб усі православні християни були вкупі. Коли б він того побажав, то хай краще проллється його гетьманська кров. Він охоче був би під високою царською рукою, та тільки його досі не кликали. Але від татар відстати він не може, бо хоча б цар і прислав своє військо для оборони від бусурманів, але перше, ніж воно прийде, татари сплюндрують Україну. І в недавні часи, коли

Юрій Хмельницький був гетьманом, а він, гетьман, був у нього полковником, Хмельницький прохав у царя дозволу бути з кримським ханом у миру, і цар на те дозволив, але не схотіли бути з татарами в миру запорозькі козаки. А як боярин Василь Шереметєв ішов походом на поляків, то татари держали сторону поляків. Та й тепер, коли Бог дасть, що він, гетьман, буде під рукою царя, то проситиме, щоб з татарами держати йому мир. Жити з татарами не в миру козакам не можна, бо вони живуть в близьких від них місцях, татари завжди можуть на них напасти. Татари вже не раз хотіли іти воювати українську Задніпрянщину, що під царською рукою, але він, гетьман, завжди їх від того стримував і попереджав воєводу Шереметєва та й надалі остерігати буде. Його бажання бути під царською рукою, але він від царя не хоче ні боярства, ні чого іншого, тільки щоб козацькі вольності і права були цілі.

За обідом гетьман пив за здоров'я царя, і в той час стріляно з гармат і з рушниць. Гетьман казав, що, мовляв, у царя з королем учинився мир, і по договорі Київ має бути відданий полякам; але він, гетьман, з військом голови свої покладуть, а не дадуть полякам Києва.

На другий день 16. XII Дубенський говорив з митрополитом Тукальським і старцем Гедеоном Хмельницьким, знов про це саме: щоб вони намовляли гетьмана розірвати спілку з бусурманами. Обоє обіцяли, що будуть впливати в цьому дусі на гетьмана. Говорив Дубенський і з Грицьком Дорошенком. І той відповів, що буде про те саме старатися, та що гетьман дожидає лиш сейму, щоб добитися виконання договору з Собеським. Усі четверо: гетьман, митрополит, Хмельницький і гетьманів брат говорили Дубенському "тайно": що вони дуже вдячні воєводі Шереметєву за його доброзичливість і обіцяли інформувати його "о всякихъ тайныхъ вѣстяхъ".

Одночасно з Дубенським перебував у Чигирині ще й другий московський агент, присланий з півофіційною місією "для провѣдыванія вѣстей"; це був шляхтич з Новгород-Сіверська Федір Чекаловський. Вислано було саме його, тому що у Дорошенка служив його рідний брат чернець Афанасій, який виконував різні дипломатичні доручення і, видимо, був його щирим прихильником. Служив

у Дорошенка ще й другий Чекаловський — Іван, може бути брат чи просто родич двох перших. В 1666 р. він був військовим писарем; його рукою писано багато важливих документів, які виходили з гетьманської канцелярії. Федір Чекаловський повернувся до Києва з Чигиринна саме на Різдво — 25 грудня 1667 р., разом з Рославлевим, який привіз листи від Дорошенка, його брата і від митрополита Тукальського до Шеремєтева, які той зараз же переслав далі до Ордин-Нащокіна в Москву.

Безперечно Дорошенко знав характер місії Чекаловського і тому говорив перед ним речі, які могли бути приємні для московського правительства. Так само як і Дубенському, він казав, що має бажання служити цареві, але що це все виявиться після варшавського сейму і тоді буде видно, яку то вольность дадуть там козакам. Але, крім того, він заявив, що хотів би віддати під царську руку не тільки правий берег Дніпра, але ще й "все належаче таки панство, то есть княжество Руское, ограниченное было: Премышль, Ярославль, Львовъ, Галичъ, Володимерь, тые головные города княжества Руского, маю въ Богу моемъ надѣю, ажъ поты ограниченное будеть". Він пропонував, щоб московський цар посилав своїх послів до Криму через Чигирин, тоді послі діставатимуть звідти конвой, і ніхто їх не зважиться турбувати, не так, як ото недавно запорожці вбили царського посла і пограбували царські гроші. Знову, як і перед Дубенським, давав пораду жити в братерстві з кримським ханом. Пригадував, що ніколи не був ні в чім перед царем винуватий, бо коли служив полковником Прилуцьким, то мав над собою старших: гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Виговського, і мусів їх слухатись, як і тепер його самого слухають полковники та військо. Казав, що вижидає на святах Різдва великого посла з Криму від хана і обіцяв сповістити Шеремєтева, про що будуть татари говорити.

В тому самому дусі говорив Чекаловському і митрополит: що він має надію, що ціла держава руська, як то колись було, аж по самий Перемишль, буде визволена від безбожних ляхів і піддасться під руку православного царя. Митрополит казав, що він сам буде старатися коло того, щоб об'єднана Україна була під державою царя, а не під польським королем.

Від свого брата, ченця Афанасія, почув Чекаловський "тайно", що "пан гетьман наш Петро Дорошенко якоє діло мислить, щоб усю Україну визволити і городи всі під свою владу взяти, самому ж під владою короля не бути і від татар не відступати; а все своє хоче взяти ласкою; на царські ж городи татар не пустить". Оповів Афанасій брату і про свій побут літом 1667 р. з дипломатичною місією від Дорошенка в Царгороді, при чому казав, що в листах, які мав посол Речі Посполитої Радзівський, була пропозиція від короля і від царя вкупі — винищити козаків, не жалуючи й малої дитини. Цим очевидно мав на увазі Афанасій накинути тінь на відносини царя до України, і взагалі про якісь перспективи підданства цареві не казав він ані слова. Натомість підкреслював, що під королем Дорошенкові "по смерть свою не бути". Афанасій додав, що у Дорошенка є з Собеським умова, щоб Біла Церква була йому здана на Богоявлення Господнє 1668 р., і коли на той термін комендант не здасть йому фортеці, то Дорошенко піде сам її добувати разом з татарами, і по татар посилає вже цими днями.²⁵

Дубенський і Чекаловський були властиво тільки розвідниками. Для справжніх переговорів з Дорошенком уповажив Ордин-Нащокін стряпчого Василя Тяпкіна, одного з кращих своїх дипломатів, budouчого першого московського резидента у Варшаві. Тяпкін прибув до Переяслава в половині грудня 1667 р. і звідти писав до Григорія Дорошенка, викликаючи його до себе в Переяслав для розмови. Москва очевидячки думала, що, визволивши Григорія з полону, купила його собі на віки, та що він буде робити їй всякі послуги в політиці. 19. XII Тяпкін вислав до Чигирина до Григорія Дорошенка листа утретє через поручника Кручину Тютерева, який повернувся правдоподібно разом з Чекаловським, бо 25. XII привіз відповідь від Григорія Дорошенка та цілий ряд відомостей. Дорошенко писав, що брат-гетьман не дозволив йому, не порадившись із своєю старшиною, їхати до Переяслава, але пропонує зїхатись у Черкасах (себто на своїй території, а не в підлеглому Москві Переяславі), куди гетьман вишле його, Григорія, разом з іншими старшинами для переговорів. На словах Григорій Дорошенко пояс-

25. Звіт Чекаловського в: АЮЗР, т. VI, ст. 240-243.

нив, що їхати йому до Переяслава небезпечно, і коли Тяпкін, з свого боку, боїться їхати до Черкас, то краще зїхатись між Золотоношею й Черкасами в Богушевій Слободі, обмінявшись аманатами (закладниками), бо жінка його й досі у неволі, то щоб і йому самому знову в неволі не опинитись. Григорій навіть сам не прийняв від Тютерева Тяпкінового листа, а відіслав його до брата, гетьмана, і той казав писарю вчитати той лист на раді при полковниках. При тому пояснив московському післанцеві, що зносини з московським урядом треба провадити у великій таємниці, щоб не довідався ні король, ні кримський хан.

Бувши в Чигирині, Тютерев довідався, яке тяжке враження зробила на Дорошенка вістка про затвердження у Москві Андрусівського договору, яке сталося 28. X. 1667 р.,²⁶ і про те, що цар московський збирається до Києва. Довідавшись про це з листа Шереметєва, Дорошенко тяжко зажурився з усією своєю радою й лежав хворий два дні.²⁷ Він зараз же вислав до кримського хана переяславського козака Момотенка із звісткою про це. Перед тим були в Чигирині польські послы, але Дорошенко відправив їх ні з чим і вислав до турецького султана своїх послів з тими ж самими вістями про польсько-московське порозуміння. І старшини Дорошенкові всі казали, що від бусурман їм ніяк відступити не можна.

Дорошенко взяв Тютерева з собою до церкви, де правили Службу Божу митрополит Йосиф Тукальський і архимандрит Гедеон Хмельницький; на всіх ектеніях, як зауважив Тютерев, поминали короля польського, а в часі переносу Св. Дарів архимандрит Гедеон поминав і московського царя.²⁸

Посилав Тяпкін до Чигирини ще одного розвідника: ченця Іоіля Меженського з Пинська, який їздив з Чигирини до митрополита і казав Тяпкіну, що везе з собою листи від білоруського духовенства і від Богуслава Радивиля до митрополита, і в тих листах усі прохали митрополита, щоб намовляв Дорошенка покинути свою спілку з бусурманами.²⁹

26. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XI, ст. 182-183.

27. АЮЗР, т. VI, ст. 243.

28. Там таки, ст. 243-244.

29. Там таки, ст. 246-247.

На підставі донесень своїх агентів Тяпкін писав у Москву про свої загальні спостереження щодо настроїв на Україні. Він констатував велику на той час популярність гетьмана Дорошенка по обох боках Дніпра: міщани, козаки, а особливо поспільство дуже любили й поважали Дорошенка й митрополита Тукальського. Старшина на лівому березі була дуже незадоволена з Андрусівського миру й закликала Дорошенка до себе. Взагалі звістка про затвердження в Москві Андрусівських пактів і про намірену подорож царя до Києва викликали загальну паніку: всі ставили цю подорож у зв'язок з віддачею Києва полякам. Дорошенко ж був дуже зажурений, коли довідався про це з листа боярина Шеремєтева. Тяпкін довідався також, що у Дорошенка були польські послы, і що Дорошенко і Юраско Хмельницький тих послів "многими грубыми словами безчестили, и никакой имъ устивости въ Чигиринѣ не было"; що Дорошенко не хоче посилати своїх послів до Варшави на сейм.³⁰ Спостеріг Тяпкін і те, що в Переяславі не було ні одного "вірного й доброго" (себто прихильного до Москви) чоловіка ані з якого стану, всі — бунтарі й хитруни, ані одному слову їх не можна вірити, і такі настрої серед українського населення панували по всіх містах. З Дорошенком у переяславських міщан і козаків постійні потаємні зносини. "Навернути на істину" можна б переяславців тільки силою: прислати яких три тисячі москалів. Тепер же їх зовсім мало, та й ті, що єсть, голі й голодні і розбігаються на всі сторони.³¹

27. XII. 1667 р. Тяпкін, узявши з собою московський конвой, виїхав з Переяслава до Золотоноші, а звідти до Черкас, де мав переговори з висланими задля цього від Дорошенка його братом Григорієм та військовим писарем Лукашем Бускевичем.³² Дорошенкові послы привезли від свого гетьмана листа, датованого днем 1. I. 1668 р. В цьому листі давав Дорошенко огляд московсько-українських відносин і не жалував докорів на адресу Москви. "Хто більше послуг, — писав він, — зробив Москві, як не

30. Там таки, ст. 245.

31. Там таки, ст. 246; Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, изд. 4, ст. 543.

32. АЮЗР, т. VI, ст. 248.

небіжчик Богдан Хмельницький, що своїм розумом і своєю військовою силою привів під царську руку Білу Русь, Литву з Вільною, Львів та Люблін? І хто, як не бувший за того гетьмана писарем Іван Виговський нараяв піддати цареві городи й села й сам святий Київ? А яка була їм обом подяка? Першому така, що коли відбувались у Вільні переговори, то московські комісари не дали козацьким послам місця, осоромили їх перед цісарським послом і тим смертельно уразили гетьмана Хмельницького. Другому ж така, що затвердили спочатку в Переяславі гетьманом, а потім тайним робом нацькували проти нього Пушкаря, Безпалого, Силку і тим викликали серед Війська Запорізького усобицю. А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для Православної Церкви? От у Вітебську не вільно православному мати ані одного храму; в Полоцьку була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочою й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніятські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зложилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли. Радили нам, — закінчував свого листа Дорошенко, — розірвати союз з нашими близькими сусідами (себто татарами), радили перейти з-під королівської руки в підданство царського величства — гляди, щоб не стався ти розорителем договору, який заключили комісари від обох народів!”³³

33. Там таки, ст. 247-248; Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, изд. 4, ст. 542-543.

В. Ейнгорн слушно зауважив, що Дорошенко та його дорадник митрополит Тукальський зрозуміли нещирість московської дипломатії, яка устами Ордин-Нащокіна й Тяпкіна провокували Дорошенка відступити від Польщі й піддатися цареві, не думаючи серйозно про його підданство й бажаючи лише використати його антипольське наставлення, щоб побільше виторгувати від Польщі при переговорах, а головне — мати претекст не уступати полякам Києва.³⁴ Тому то Дорошенко, якому безумовно було на руку піддержувати польсько-московський антагонізм, манячи Москву неясними й непевними обіцянками, поставив їй такі умови, про які наперед можна було сказати, що московське правительство в тодішній ситуації на них не погодиться.³⁵

В писаній інструкції, яку привезли з собою послы Дорошенка, говорилося властиво про справу союзу з кримським ханом. Дорошенко категорично заявляв, що розірвати цей союз, який був внесений, як один з пунктів, і в Гадяцький трактат, він не може, але запевняв, що цей союз не пошкодить інтересам ні царя, ні короля, і обіцяв, що татари не підуть на лівий берег Дніпра, якщо їх не спровокують своїми нападами запорожці.³⁶

Тяпкін у своїм донесенні в Москву передає хід розмов, які він провадив з Григорієм Дорошенком і Бускевичем. Обидва українські дипломати розвивали думки свого гетьмана, виложені в його листі і інструкції. Докоряли Москві за її нещире відношення до України, казали, що не можна розірвати союз з татарами, пригадували сумну долю тих, що вірно служили цареві й пішли на муки й смерть, от як гетьман Сомко, Василь Золотаренко, Іоаникій Силич та інші; натякнули, що Польща не буде вірно додержувати Андрусівських пактів, бо з уступкою Лівобережної України не погодяться князі Вишневецькі та інші магнати і шляхта, які володіли там маєтностями.³⁷

34. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 435-436.

35. Про те, що Дорошенко, ведучи переговори з Тяпкіном, хотів лиш "навѣдатца всякихъ вѣдомостей", одверто говорилося в Чигирині між обивателями. Див. АЮЗР, т. VII, ст. 31.

36. АЮЗР, т. VI, ст. 250.

37. Там таки.

Тяпкін, з свого боку, намовляв прийняти царське підданство, пригадуючи спільність віри і спільність племінного походження "единокупѣльное рожденіе и братство съ московскими народы", обіцяв іменем царя, що все минуле буде забуте і "никоторая вина и грубость" козаків щодо Москви ніколи не буде згадуватись, і запевняв, що московський цар мирним способом доб'ється згоди польської старшини на перехід Правобережної України в його підданство.

Дорошенкові послы казали, що звістка, ніби цар іде до Києва з військом, викликала в Україні великий страх тому, що там усі певні, що цар іде віддавати Київ полякам і допомогти їм в разі потреби силою приборкати непокірний український народ. Але, казали вони, коли поляки почнуть на козаків наступати, то вони будуть боронитись, покликавши собі на поміч своїх союзників татар. Знову, щоб посіяти незгоду між Москвою та Польщею, пригадували, що польські послы, будучи недавно в Чигирині, нарікали на Москву, що вона не додержала Андрусівської умови: а саме — коли орда напала в кінці минулого року на Польщу, то з московської сторони не подано було ніякої помочі; а це може бути причиною розірвання договору. Нарешті не забули пригадати ще й те, що своїм успіхом в заключенні Андрусівського договору Москва зобов'язана гетьману Петрові, який і в 1666 і в 1667 роках ходив на Польщу війною, розбив Маховського, і тоді поляки, "видя себѣ конечную гибель и разореніе", поневолі пішли на уступки; а якби не було козацьких походів на Польщу, то й по цей час не було б згоди між царем і королем.³⁸

Та найважливіше, що мали передати Тяпкіну Дорошенкові послы, — це були умови, на яких він погоджувався прийняти царську протекцію; вони були переказані Тяпкіну "в тайнѣ", однак в присутності ще й полкового писаря Переяславського полку Василя Федорова, який взагалі приймав участь в переговорах, і то не лиш він один, але й "иные многие знатные люди заднѣпрскія стороны". Умови ці були такі: цар мав наказати вивести всі московські залоги з українських міст, щоб не було в Україні московських воєвод і щоб права й вольності козацькі не були б порушені; гетьманом над

38. Там таки, ст. 251-253.

усією Україною обох боків Дніпра має бути Петро Дорошенко; ні з міщан, ні з поспільства не мають стягатися ніякі побори й податки. Гетьман Брюховецький вже задовольнений царем — йому надано маєтності й всякі почесті, отже, він може відступити своє гетьманство Дорошенкові. Переказуючи ці умови Тяпкіну, Григорій Дорошенко і Бускевич пояснили, що не завели їх до писаних "пунктів", щоб передчасно не розійшлася в народі про це чутка, і прохали, щоб, крім Тяпкіна й Переяславського писаря Василя Федорова, ніхто про це не знав.³⁹

Однак про таємні переговори московського правительства з Дорошенком довідалися в кругах, близьких до Брюховецького. Перш за все вони не укрилися від єпископа Методія, який був ними дуже стривожений. Особливо неприємно було йому те, що зносини з Дорошенком, які він розпочав був вже сам потаємно весною 1666 р., намовляючи його до підданства цареві,⁴⁰ доручено не йому, а іншим особам, і серед цих осіб знаходився митрополит Тукальський, про котрого, як писав Ордин-Нащокіну Тяпкін, Методій "радий би був і не чути, а не те, щоб його бачити".⁴¹ Повернувшись до Ніжина з Москви й довідавшись тут від свого клеветника протопопа Адамовича про переговори з Дорошенком, зрозумів Методій, що слова Ордин-Нащокіна, ніби йому "плювати на Дорошенка", були тільки хитрощами з боку московського дипломата, який уже організовував у той самий час зносини з Дорошенком через Шереметєва (ворожо до Методія успосібленого)⁴² та інших осіб. І Методій, по словам його російського біографа й апологета, відчув це, як глибоку собі образу.⁴³ А думка, що московський уряд може визнати Тукальського митрополитом Київським, і тоді скінчиться його, Методієве "містоблюстительство", наповнили його ще більшою досадою. При таких умовах він уважав за потрібне помиритись з Брюховецьким, розуміючи, що їх доля і їх інтереси зв'я-

39. Там таки, ст. 253-254.

40. Там таки, ст. 104.

41. Там таки, ст. 245.

42. Там таки, т. VII, ст. 75.

43. Карповъ. Методій Филимоновичъ, єпископъ мстиславскій и оршанскій, ст. 489-490.

зані між собою. Брюховецький, помічаючи охолодження до себе Москви і знаючи про загальну до себе ненависть в Україні, перший поробив кроки до примирення за посередництвом Гізеля, якого він постарався задобрити різними обіцянками. Methodій поїхав на початку грудня 1667 р. до Гадяча, і тут недавні вороги помирились, скріпивши мир фамілійним зв'язком: Methodій засватав дочку за гетьманського небожа.⁴⁴ Methodій розповів Брюховецькому про зносини Москви з Дорошенком і взагалі дуже його збентежив і налякав.⁴⁵ Ще більше налякав він Брюховецького своїм листом вже по повороті з Ніжина, просто кажучи йому, що тут іде справа "про цілу нашу шкіру", й що його самого, Брюховецького, як небіжчика Барабаша, Москва посадить у казенну "тел'гу" й одішле ляхам замість подарунку.⁴⁶ Копію цього листа вже літом 1668 р. переслав у Москву Дорошенко, щоб здискредитувати єпископа-інтригана.⁴⁷ Залякавши Брюховецького, Methodій і перед іншими людьми в Ніжині говорив, що цар іде з військом в Україну задля того, щоб віддати Київ польському королеві, і тим ще більше ширив панічні настрої на Лівобережжі.⁴⁸

44. АЮЗР, т. VII, ст. 59.

45. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 430-431; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 355.

46. АЮЗР, т. VII, ст. 63-64.

47. Там таки, ст. 62-63. Ейнгорн (О сношеніяхъ, ст. 437-438) силкується довести, що текст Methodієвого листа був зфальшований Дорошенком і Тукальським, але яка рація була фальшувати цей лист, коли суд над Methodієм уже відбувся в Москві зимою 1668-1669 років, а літом 1669 р. Methodій уже сидів "безысходно" в Новоспаському монастирі? Карповъ. Меѳодій Филимоновичъ, єпископъ мстиславскій и оршанскій, ст. 653-660.

48. АЮЗР, т. VII, ст. 63.

VII

Собеський старається не загострювати відносин з Дорошенком. Неприхильні до Дорошенка настрої в Криму. Дорошенко намагається їх злагодити. Він починає зносини з Брюховецьким. Брюховецький замишляє повстання проти Москви. Його зносини з Кримом і з Царгородом. Рада у Дорошенка постановляє бути обом сторонам Дніпра вкупі під його регіментом. Повстання проти Москви на Лівобережжі. Польське посольство привозить Дорошенку клейноди і королівський привілей. Похід Дорошенка на лівий берег Дніпра. Козаки вбивають Брюховецького.

На лівому березі Дніпра зростали настрої, ворожі до Брюховецького й до москалів, зате прихильні до Дорошенка. Знаючи про те, Дорошенко рішив опанувати Лівобережну Україну без усякого порозуміння з Москвою. Щоб забезпечити себе з боку Польщі, він провадить оживлену кореспонденцію з Собеським, перемагаючи гірке почуття розчарування з Підгаєцької кампанії. Треба признати, що Собеський робив з свого боку все, щоб тільки не загострювати відносин. Висилаючи на початку листопада своїх послів до Чигирини — Андрія Моджеєвського й Казіміра Пивницького, він дав їм (в таборі під Вишгородом) з датою 16. XI. 1667 р. інструкцію, в якій заявляє, що не тільки не посуває в Україну жадної хоругви, але й ті, що були в Барі, переносить до Лабуня, щоб українській людності не було жадної кривди. Він випускає з полону в Бережанському замку козацького сотника Торковицького і посилає його до Дорошенка. Почувши, що Юрій Хмельницький, задумавши покинути чернечий стан, почав якісь нові інтриги проти короля і Речі Посполитої, він нагадує гетьману Війська Запорозького, що слід би припинити цю сваволю. Нагадує також, щоб гетьман вислав у свій час послів на сейм, обіцяючи їм з свого боку всяку піддержку, і

запевняє, що король, в подяку за вірне підданство — в чому посвідчив перед королем він сам, Собеський — пришле йому привілей на Чигирин, хоругву, булаву та інші військові клейноди.¹ Про своє розпорядження, щоб протягом зими, принаймні аж до сейму, жадна хоругва коронного війська не входила в Україну, "поті сягає булава теперішнього гетьмана", ознайомив Собеський також і польську шляхту в своїм універсалі з дня 25. XI. 1667 р., з-під того самого Вишгороду (Вишгород — містечко на Волині, недалеко від Збаража).²

На інструкцію Собеського відповів Дорошенко листом у перших днях грудня. Він дякував Собеському за бажання листуватися з ним, а особливо за те, що той забрав з пограничних українських міст свої хоругви; дякував і за визволення та присилку в Україну сотника Тарковицького. Щодо Юрія Хмельницького запевняв, що то все вигадки: присвятивши своє життя Богу, Хмельницький не думає ні про які злі й шкідливі речі. Писав, що Військо Запорозьке буде дуже втішене, коли нарешті по довгому дождданні дістане свої інсігнії. Обіцяв вислати послів на Варшавський сейм, але не раніше, як перед руським Різдом (себто за яких 3-4 тижні, беручи на увагу, що православні різдвяні свята мали наступити 5 січня 1668 року по новому календарю), бо ще треба скликати попереду всю старшину на раду, щоб уложити інструкцію для послів на сейм. Одначе ще перед сеймом хотів би він порозумітися з Собеським про ті головні засади, на яких бажано було б уложити відносини козацької України до Польщі.³ Взагалі увесь лист було написано в дуже лагідному, приязному тоні, неначе забувши, що ще місяць перед тим обидва кореспонденти стояли один проти другого в смертельному поєдинку.

Перебуваючи в Чигирині, послі Собеського застали там московського агента Василя Дубенського. Вони послали до нього 13. XII (очевидно, бачитися їм самим безпосередньо було незручно) військового товариша Полховського, який передав Дубенському від них привіт і повідомлення, що вони приїхали з війська від геть-

1. Acta historica, vol. II, pars I, ст. 301-302.

2. Там таки, ст. 303.

3. Там таки, ст. 308-310.

мана Собеського до гетьмана Дорошенка, щоб він згідно з договором вислав од себе послів на сейм, і що того самого дня вони повертаються в Польщу.⁴ Очевидячки про цих саме післанців пише у своєму звіті Тяпкіну другий московський агент Кручина Тютєрєв, кажучи, що перед його приїздом були у Дорошенка "польського короля послы, щоб Дорошенко по-старому був під королівською рукою", та що, мовляв, Дорошенко "відправив їх ні з чим".⁵ Треба думати, що звідомлення Дубенського було ближче до правди.

Так само ледве чи правдива звістка Тяпкіна в донесенні з 5. І. 1668 р. про те, що польських послів, присланих для намови, щоб Дорошенко по-старому був під рукою короля, Дорошенко і Юрій Хмельницький "многими грубыми словами безчестили, и никакой имъ учтивости въ Чигиринѣ не было. А пословъ же своихъ на сеймъ онъ Дорошенко послать не хочетъ".⁶ З другого боку, Стахорський писав Шеремєтєву, що польські послы, перебуваючи в Чигирині, "зрозуміли хіба тільки те, що Дорошенко при них посилав до татар, закликаючи їх іти за Дніпро".⁷

В усякому разі приязні листи Дорошенка до Собеського не виявили його дійсних настроїв та замірів. Про це свідчить хоча б його оживлена дипломатична акція, яка мала метою забезпечити себе татарською допомогою і яка йшла рівнобіжно з дипломатичними зносинами і з самою Турецькою Портою. Відносини у Дорошенка з Кримом значно прохололи від часу Підгаєцької кампанії. Повертаючись з Підгайців, Дорошенко не попрощався з калгою, за що, правда, потім прохав у хана вибачення.⁸ Козаки забрали тоді човни на Бугу, і багато татар потонуло при переправі. Певна річ, роля, яку татари відіграли в жовтні 1667 р., привела до того, що кампанія була програна й скінчилася упокоренням Дорошенка, а розплатилася за все українська людність, яка масово дісталася в татарський полон і в значній мірі вигинула, коли полонеників серед лютих морозів гнано до Криму. З другого боку, і татари не могли

4. АЮЗР, т. VI, ст. 233.

5. Там таки, ст. 245.

6. Там таки, т. VII, ст. 10.

7. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 333-334.

8. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 290-291.

забути страшної руїни, яку заподіяв їм наїзд запорожців з Сірком на чолі. Хоч це були на той час політичні противники Дорошенка, але в очах татар це були ті самі козаки. Взагалі в Криму панувало зимою 1667-1668 років велике незадоволення. Як доносили польські послы, що прибули в грудні 1667 р. до Бахчисараю в справі ратифікації Підгаєцького договору ханом,⁹ татари були незадоволені з свого хана, який служив слухняним знаряддям у руках турків, нарікали на тяжкі побори на користь турецького скарбу, сподівалися, що незабаром увесь Крим перейде під безпосередню турецьку управу. Ремствували на великі втрати в час походу на Польщу: татари не дораховувалися десятка тисяч своїх людей, які загинули під час Підгаєцької кампанії.

В тому ж самому донесенні польські послы сповіщали, що при них прибули до Криму й послы від Дорошенка: Черкаський полковий осавул Ярош і якийсь товмач з Умані. Вони привезли з собою листа від гетьмана, але були зустрінуті дуже холодно. Копію цього Дорошенкового листа, як і другого пізнішого, польські послы дістали від татар і переслали обидві Собеському.¹⁰ В Бахчисараї сподівалися ще значніших послів від козацької ради. Польські послы благали Собеського, щоб він не вдавався в переписку з козаками, бо вони всі листи, навіть найменші, пересилають до Криму. Татари були дуже люті за погром, учинений Сірком, і збиралися йти на Україну весною по новий ясир. Вони самі прохали, щоб фортеці, в яких пізніше стояли польські залоги, знову відібрати в козаків і обсадити польським військом, обіцяючи з свого боку всяку поміч, навіть в провіянтуванні. Прохали навіть відбудувати Кодак і обсадити польською залогою, бо їхні татарські замки над Дніпром дуже мало стримували козаків.

Не вважаючи на такі неприхильні настрої в Криму, Дорошенко старався таки притягти татар на свій бік, він навіть задумував якусь карну експедицію на Запоріжжя, про що читаємо в його листі до хана з дня 28. І. 1668 р. Виявляється з того листа, що запорожці в часі походу Дорошенка на Польщу восени 1667 р., ладились були

9. Підгаєцький договір був ратифікований кримським ханом 15. І. 1668 р. Див. *Acta historica*, vol. II, pars I, ст. 348-350.

10. Там таки, ст. 326-327.

захопити Чигирин, так що йому довелося, покинувши військо і гармати, поспішити туди, щоб зліквідувати загрозу з боку запорожців.¹¹ Це, видко, примушувало Дорошенка задуматися над тим, як би приборкати запорожців. Як доносили польські резиденти в Криму Злотницький і Ліховський, в квітні приїздили до Бахчисараю послі від Дорошенка "закликаючи проти ляхів і обіцяючи знести Запоріжжя, щоб тим безпечніша була кримська держава од козацьких наїздів".¹² В згаданому листі до хана Дорошенко запевняє його в своїй приязні, обіцяючи чинити все згідно з своєю присягою й бажаннями хана, висловленими в недавньому листі, присланому через посла Мехмета. Він підтверджував тепер на письмі те, що переказав на словах через Мехмета, а саме, що якраз тепер настає okazія зробити хану і всьому Криму велику прислугу: "того, чого раніше ми через нашу взаємну незгоду не могли досягнути протягом кількох літ, тепер нам може принести одна година". Нема сумніву, що мова тут ішла про опанування лівого берега Дніпра, щодо якого у Дорошенка були вже вироблені певні пляни. При кінці свого листа Дорошенко повідомляє про намір московського царя відвідати зимою Київ, що, на його думку, загрожувало Україні небезпекою. Трудно повірити, писав він, щоб Москва з Польщею, погодившись між собою, не захотіли пошкодити Україні: трудно вірити, коли ось, не вважаючи на заприсяжені під Підгайцями пакти, не тільки не виведено німців із Білої Церкви, але ще й воєвода Шереметєв звозить туди з царського наказу провіянт і військові запаси.¹³

Стараючись знеутралізувати хоч на час Польщу й Москву, запевняючи одну в своїй вірності, а другу ваблячи своїм піддан-

11. Там таки, ст. 334. Окрім загрози від запорожців була ще якась причина, що турбувала Дорошенка, а саме якась "факція" Зеленського, що сягнув був по булаву, як про це писали Злотницький і Ліховський в половині грудня 1667 р. до Собеського з Криму, (див. *Acta historica*, vol. II, pars I, ст. 325-326. Правдоподібно цю "факцію" мав на увазі Тяпкін, доносячи ще 29. V. 1667, що "полковникъ Зеленской за вартою": АЮЗР, т. VI. ст. 185.

12. *Acta historica*, vol. II, pars I, ст. 365. Там таки вони подають, що Дорошенко писав 9. IV, що посилає на Січ військового суддю Богаченка трактувати про поворот татарам ясиру, і ніби сам збирається туди в тій справі.

13. Там таки, ст. 333-335.

ством, Дорошенко дбав про забезпечення себе кримською допомогою, бо це була одинока стороння мілітарна сила, на яку він міг опертися, балянсуючи між двома сигнаторами Андрусівської умови і змагаючи до своєї заповітної мети: до об'єднання розірваної надвоє України.

Провадячи переговори з московським правительством, Дорошенко одночасно заводить зносини з Брюховецьким, за посередництвом митрополита Йосифа Тукальського та й сам безпосередньо. Ніжинський протопоп Адамович, оповідаючи про це пізніше на допиті у Москві, казав, що Тукальський потому, як посол Дорошенка в Царгороді Семен Портянка привіз йому звідти виклопотану гетьманом благословенну грамоту патріярха Methodia на Київську митрополію, почав писати до Брюховецького, ніби Дорошенко хоче віддати йому булаву, щоб він став гетьманом обох боків Дніпра.¹⁴ Знов же Самовидець оповідає, що Тукальський з доручення Дорошенка вислав до Брюховецького ченця Пивського монастиря Якубенка, який усно й листами переконував Брюховецького, що Дорошенко готовий зовсім уступити йому гетьманство, "тілко жеби вкупі зоставало козацтво".¹⁵ Грабянка наводить у своєму літопису ціле посланіє Дорошенка до Брюховецького, де він докоряє Брюховецькому, що той "на вѣчноє себѣ проклятіє народъ свободній, недавно отъ лядского плѣненія, зъ многопролітіємъ крови, дерзновеніємъ и мужествомъ свободившійся, доброволнѣ же Москвѣ поддавшійся, ради тягчайшого еще порабощенія, попустиль воеводамъ по всѣхъ градѣхъ быти и дани отъ всякой душѣ и со всѣхъ маетностей, такомъ де пошлини со всѣхъ промышловъ взимать и на воеводѣ всѣмъ людемъ работати, до нихъ же ни гетманъ, ни полковники, ни всѣ начальницѣ козацкіє не имѣють въ вольностяхъ ихъ никакого дѣла, занеже и прежнихъ вѣковъ нашему народу російскому того не бывало; аще когда, допущеніємъ Божіимъ, каковіє монархи и завоевали Русь, обаче отъ того же народу русского старѣйшину въ Россіи постановляли и насиліємъ старѣйшинъ своихъ отъ себе не насилали людемъ, якоже и

14. АЮЗР, т. VII, ст. 92. В дійсності грамота була видана 6. III. 1668. Див. АЗР, т. V, ст. 114-116; АЮЗР, т. IX, ст. 1-7.

15. Лѣтопись Самовидца, ст. 97.

Кгедимѣнь, князь Литовскій, побѣдивши послѣднихъ князей русскихъ, всѣ земли русскіе вручилъ князю Олшанскому Миндогу и его точію Кгедимѣнь вѣдалъ; прочіе же властелини и обладателѣ всѣ отъ русскихъ людей бяху. Егда же послѣдніе ради отъ поляковъ не повинующеся своимъ королямъ, восхотѣвши въ Россіи Малой державы свои распространяти и оттуду велія богатства себѣ протяжати, перве уставиша, даби воеводи, каштеляни и старости зъ росіянъ не были и козакамъ потомъ отъ себе ляховъ на полковничества и сотничества нашла і что козаки, посяжди, коронѣ полской на вѣки невозвратно шкодою и урожомъ заплатили!”¹⁶ Безумовно, відгуком цього послання, про яке збереглася традиція аж до початку XVIII століття, являється лист, який автор “Історіи Русовъ” приписує Дорошенкові, і який починається словами: “Таковъ начальникъ въ народѣ, какъ ты, Іване, повинень есть суду Божію и челоѣческому. Народъ, ввѣрившій тебѣ судьбу свою, пролилъ неизчетное множество крови своей, потерялъ также безчисленныхъ предковъ своихъ и потомковъ, на брани избіенныхъ, ведучи долготные войны съ поляками за вольность свою и свободу” і т. д. Одною своєю фразою (“когда челоѣкъ тонеть, то и за бритву хватается”) цей лист нагадує відомий лист Методія Филімоновича до Брюховецького з приводу Андрусівського договору і кінчиться заявою Дорошенка про себе самого “я готовъ все уступитъ на пользу народа, дажи и самую жизнь свою; но оставитъ его въ тяжкой неволѣ и думать мнѣ несносно”.¹⁷

Агітація проти Брюховецького велася навіть в кругах нижчого духовенства. Якийсь монах, котрий “бігав до Єрусалиму”, писав до своєї сестри, яка, овдовівши, вийшла заміж за Переяславського полковника Дмитрашка (це була вдова Ніжинського полковника Василя Золотаренка), щоб вона намовляла свого чоловіка перейти на бік Дорошенка. І Дмитрашко, що колись служив під Дорошенком, а потім його зрадив, почав тепер листуватись з Дорошенком і схилитись на його бік.¹⁸

16. А. Л[азаревскій]. Опушенная въ печати страница изъ лѣтописи Грабянки, “КСТ” 1894, кн. 11, ст. 297-298.

17. Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго. Архієпископа Бѣлорускаго (далі: Історія Русовъ). Москва, изд. О. Бодянской, 1846, ст. 166.

18. АЮЗР, т. VII, ст. 31.

Брюховецький, вже досить наляканий і дезорієнтований Методієм, зважився на розпачливий крок, повіривши словам Дорошенка, який писав йому, ніби Тяпкін предложив йому, Дорошенкові, в імені царя гетьманство на лівому березі.¹⁹ Як писав Методій, що, мовляв, "утопаючий і за бритву ємеється",²⁰ він ухопився за крайній засіб: самому повстати проти Москви і таким способом випередити й зашахувати неминучий вибух народної ненависти, звернутий однаково проти Москви і проти нього самого.

На початку 1668 р., на Богоявлення, коли звичайно зїздилися полковники до гетьмана, Брюховецький зібрав у Гадячому таємну раду, на якій були присутні полковники: Ніжинський — Артем Мартинов, Чернігівський — Іван Самойлович, Полтавський — Кость Кублицький, Переяславський — Дмитрашко-Райча, Миргородський — Григорій Апостоленко, Прилуцький — Лазар Горленко і Київський — Василь Дворецький; генеральні судді Петро Забіла та Павло Животовський; військовий писар Фесько Михайлов та інші.²¹ Граб'янка про цю раду оповідає так, що вона відбулася за намовою Дорошенка: "по Дорошенковой намовѣ зехавщись по Богоявленіи Господнемъ Бруховецкого генеральная старшина и полковники зъ гультайства запорожского наставленіе, которіе зъ голоты ставши въ началахъ и у крамарей себѣ дщери ихъ въ жены побравши, до онихъ и сами присташа и хитро, яко самоволці, имѣяху всегда на мысли розграбленіе, зъ Бруховецкимъ усовѣтоваше, якби о ніг царского величества отступити".²² На цій нараді, як каже Самовидець, Брюховецький заявив, що треба відступитись від Москви. Коли присутні подумали, що він тільки спокушає тими словами, Брюховецький присягнув на хрест, і присутні взаємно йому присягли. Рада постановила зірвати з Москвою, післати по орду й повиганяти московських воєвод городів, а якщо не схочуть добровільно виходити, то бити їх. Брюховецький наказав держати цю постанову в таємниці, поки він не подасть сам знаку.²³

19. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 357.

20. АЮЗР, т. VII, ст. 63.

21. Там таки, ст. 89-90; Лѣтопись Самовидца, ст. 98.

22. Лѣтопись Грабянки, ст. 298.

23. Лѣтопись Самовидца, ст. 98.

По такій постанові Брюховецький вислав послів до Криму й до Царгороду. До Криму поїхав колишній військовий писар Степан Гречаний і повіз з собою заяву про приязнь та просьбу прислати допомогу проти Москви.²⁴ Він привів з собою вісім полонених москалів на доказ, що з Москвою вже розірвано.²⁵ Як писав ханський візир до Яна Собєського, в Бахчисараї зустріли Гречаного досить стримано і радили залишитися в підданстві у царя,²⁶ але в дійсності хан таки прислав Брюховецькому кілька тисяч орди під проводом Челібея.²⁷ До Царгороду поїхали Лубенський полковник Григорій Гамалія, генеральний обозний Микита Безпалій, канцелярист Лаврін Кашперович і з ними 17 козаків.²⁸ 2. IV. 1668 р. українська делегація була вже в Адріанополі й заявила про бажання Брюховецького прийняти турецьку протекцію.²⁹ Московський посол у Царгороді Нестеров даремно клопотався перед каймакамом, щоб султан "воровъ черкасъ принимать не велѣлъ".

Як оповідав пізніше гадяцький протопоп Григорій Бутович ніжинському протопопу Симону Адамовичу, "Брюховецький послав до турецького султана, віддаючи себе йому в підданство з тим, щоб бути йому князем руським у Києві й перебувати в такому підданстві, як от князь семигородський",³⁰ себто у васальній залежності. Посольству Брюховецького була обіцяна султанська протекція і дано запевнення, що кримському хану буде наказано йому помагати.³¹ Турецький історик подає, що 16 шевала 1078 (= 30. III. 1668 р.) був прийнятий в авдієнції в таборі на березі річки Тунджи козацький посол, який подав грамоту від свого гетьмана. Йому було дано звичайну в таких випадках відповідь: "хто припадає до

24. Там таки, ст. 98-99; Петровський. Нариси з історії України, ст. 292.

25. АЮЗР, т. VII, ст. 92.

26. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 354.

27. АЮЗР, т. VII, ст. 93; Костомаровъ. Руина, ст. 114.

28. Лѣтопись Самовидца, ст. 99; Петровський. Нариси з історії України, ст. 292.

29. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 365-366; Эйнгорнь. сношеніяхъ, ст. 459.

30. АЮЗР, т. VII, ст. 93.

31. Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 279-280; Bd. IX (1833), ст. 456.

мого порогу, той не зазнає лиха; будьте тільки послухні й будете добре захищені”.³²

Анонімний кореспондент Юрія Любомирського доносив йому 14. III. 1668 р. (правдоподібно з Туреччини), що Брюховецький вислав до Царгороду двох послів: Івана Васильківського, вже старшу людину, який умів говорити по-турецьки, і підписка Григорія. Вони прибули 6. III і заявили, що козаки не хочуть бути ані в польським, ані в московським підданстві, а тільки в турецьким. Коли їх запитано, для чого вони відступають від християнських панів, вони відповіли: ”однаково нам гинути”.³³

Але дипломатична акція Брюховецького в Царгороді і в Бахчисараї була зашахована Дорошенком. В тому самому січні, що й у Гадячому в Брюховецького, відбулася рада і в Дорошенка, тільки яких пару тижнів пізніше, та й не таємна, але явна — настільки, що про неї міг довідатись польський шляхтич Ян Сіножацький, який визволився був з татарського полону й перебував довший час у Чигирині в Дорошенка. 28. I. 1668 р. Сіножацький був уже в Києві й оповідав там про цю раду московському воєводі Шереметеву.³⁴ По його словам у Дорошенка була рада з полковниками і з усією старшиною, в присутності митрополита Тукальського, Юрія Хмельницького, татарських послів, якогось монаха, як представника єпископа Методія, і одного знатного козака від Брюховецького. На цій раді Дорошенко казав про Брюховецького, що він ”человѣченко худой и непорадной козакъ”, пощо він наважився взяти на себе такий тягар і почесі гетьманування, чого він зовсім невартий? Дорікав йому, що він віддав козаків москалям з усіми поборами, чого од віку не бувало. І післанець Брюховецького виправдував свого гетьмана, кажучи, що то він учинив неволю, взятий з старшинами на Москву. Дорошенко ніби то задовольнився тим поясненням і разом з усією старшиною положив і затвердив, що обидві

32. Siliḥdār Tārīhī, с. I, ст. 473. Див також: Dorošenko a Rypka. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká polityka, ст. 19.

33. Włodzimierz Stanisław Plater (wyd.). Zbiór pamiętników do dziejów polskich, t. IV. Warszawa, 1859, ст. 158-159.

34. АЮЗР, т. VII, ст. 30-31.

сторони Дніпра мають бути вкупі, складаючи окрему державу й даючи дань турецькому царю й кримському хану, так як волоський князь платить, а щоб ані під царем московським, ані під королем польським не бути; турецький султан і хан кримський мали обороняти українців і спільно з ними воювати Москву. На тій же раді було постановлено царських воєвод і московських вояків по українських містах бити. Були на раді і посли від запорозьких козаків і присягу учинили: бути всім запорожцям під владою Дорошенка. На тій же таки раді, як уже згадувано вище, Юрій Хмельниченко хвалився, що одкопає всі батьківські скарби і оплатить татар, аби лиш не бути під рукою ні у царя, ні у короля. І вже тоді, як переказував Сіножацький, у Дорошенка був уложений плян: татари вже стояли під Чорним Лісом,³⁵ і Дорошенко посилав по них наспіх, щоб прийшли до нього на масницю, а як татари до нього прийдуть, то він одну їх половину з братом своїм пошле на Польщу, а сам з другою половиною піде на московські пограничні міста війною, щоб обидва монархи не поєднались між собою і не пішли на нього й на татар війною.

Войовничий настрій був не тільки в Чигирині: коли цей самий Ян Сіножацький їхав до Києва, то по дорозі в Баришполі — отже на Лівобережжі — козаки йому говорили: побили ми поляків, поб'ємо скоро і воєвод та москалів по наших містах.

Але Дорошенко дожидав розвитку подій, а тим часом зносився в приязному тоні і з Москвою, і з Польщею. Ще 20. II. 1668 р. він пише до воєводи Шереметєва, вже як на Задніпрянщині почалися антимосковські розрухи, запевняє, що він непричетний до жадних задніпрянських замислів, каже, що тримав наготові війська козацькі і татарські, але тільки для того, щоб оберігати цілість України; просить, щоб не робив репресій над українською людиною, бо це сіє тривогу й на правому березі. Наприкінці просить прислати скоріше жінку свого брата Григорія, про звільнення якої вже була грамота від самого царя.³⁶ В той же час Дорошенко, а

35. Про те, що 40 000 татар стояло вже на початку 1668 р. під Чорним Лісом, сповіщав севського воєводу, князя Львова, ніжинський воєвода Ржевський з слів генерального писаря (очевидно Феська Михайлова): АЮЗР, т. VII, ст. 11.

36. Там таки, т. VI, ст. 254-255.

також Тукальський зносились з литовським великим гетьманом Михайлом Пацом.³⁷

Тим часом на Лівобережжі вже починало кипіти. Хоча Брюховецький і наказав тримати постанови Гадяцької наради в тайні, але зараз же по розїзді полковників з Гадячого пішла поголоска між народом, що скоро почнуть виганяти московських воєвод.³⁸ Тайни додержано не було, тим більше, що в тій нараді брали участь старшини, які, от як полковник Дмитрашко, були в порозумінні з Дорошенком.³⁹ Полковник Прилуцький Горленко, що брав участь у нараді, оповідав про її постанови в Ніжині протопопу Адамовичу, кажучи, що про це знає й єпископ Методій.⁴⁰ Адамович негайно по тому дав знати московському воєводі Ржевському, що сидів у Ніжині, й Тяпкіну, а той поспішив донести про це в Москву.⁴¹ Видно, що у Брюховецького було умовлено розпочати погром москалів на масницю, яка того року припадала на початок лютого. Про це ходили вже в січні чутки в народі й доходили до відома москалів.⁴²

Народна ненависть до московських воєвод, до збирання податків з селян та міщан безпосередньо до царської казни і взагалі до порядків, які запровадив Брюховецький по своїм повороті з Москви на початку 1666 р., доходила вже до краю й почала виявлятися отвертими вибухами ще перше, ніж розпочав свою акцію проти воєвод сам Брюховецький. Вже з перших днів січня московські воєводи починають доносити з Миргорода (14. I), Остра (5. I), Прилук (6. I), Батурина, Ніжина, Кролевця, Глухова, Сосниці київському воєводі Шереметєву,⁴³ що міщани почали самовільно вписуватись в козаки, відмовляючись, так само як і селяни, платити

37. Jan Antoni Chrapowicki. *Dyaryusz wojewody witebskiego, przyczynek do dziejów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego*, wyd. I. Rusiecki z Trojanki (далі: *Dyaryucz*). Warszawa, 1845, ст. 3.

38. Величко. *Лїтопись*, т. II, ст. 160.

39. Про підозріле поведження полковника Дмитрашка доносив Шереметєву переяславський воєвода Чіріков уже 17. XII. 1667: АЮЗР, т. VII, ст. 14.

40. Там таки, ст. 90.

41. *Эйнгорнь*. О сношеніяхъ, ст. 444.

42. АЮЗР, т. VII, ст. 16.

43. Там таки, ст. 12, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 29.

податки, що почалися ворожі виступи проти москалів: обшукували й грабували московських післанців, робили спроби заволодіти зброєю московських залог, взагалі учиняли "бунти". Настрій був дуже тривожний; чутки, які розпустив єпископ про намір віддати Київ і взагалі всю Лівобережну Україну полякам, розходились по всіх кутках і викликали паніку. В Ромні 8. І зчинилась тривога і стріляли з гармат. Переказували, що коло Миргорода татари пустошать села.⁴⁴

Почалась загадкова дисльокація козацьких військ і якісь військові приготування: Переяславський полковник Дмитрашко наказав зводити насильно міщан з Кропивної до Золотоноші, а саму Золотоношу фортифікувати й копати біля неї глибокі рови.⁴⁵ Канівський полковник Лизогуб вислав Стародубський полк з гарматами, який стояв залогою в Каневі (одинокому місті на Правобережжі, яке визнавало владу Брюховецького), додому, до Стародуба,⁴⁶ і скоро по тому Дорошенко заняв Канів, виславши туди своїх полковників Гоголя і Жеребила.⁴⁷ 22. І несподівано прийшли до Ніжина полкові сотні Батуринська, Конотопська, Новомлинська, Кролевецька, Спаська, Глухівська й Вержіївська — і заняли місто. На запит воєводи Ржевського, для чого змобілізовано козаків, полковник Артем Мартинов відповів, що такий був наказ від гетьмана.⁴⁸ 30 січня прийшло до Новгороду-Сіверського під двома прапорами більш 200 козацької піхоти, і місцевий сотник, прогнавши московську варту, впустив їх до міста.⁴⁹ У Глухові почалася 27. І "шатость болшая", місцевий сотник Филип Уманець змобілізував козаків і міщан і обсадив своїми людьми пункти, де варту держали москалі.⁵⁰ 1 лютого прийшов до Лохвиці полковник Соха з запорожцями й зразу ж почав виявляти ворожі відносини до Москви.⁵¹

44. Там таки, ст. 11.

45. Там таки, ст. 14.

46. Там таки, ст. 18.

47. Там таки, ст. 30.

48. Там таки, ст. 19, 30.

49. Там таки, ст. 24-25.

50. Там таки, ст. 22.

51. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 161.

Зрозуміла річ, серед представників московської влади в Україні почалася паніка, й на Москву полетіли реляції й благання допомоги. Переляк був тим більше зрозумілий, що стан московських залог по містах, де сиділи воєводи, був справді жалюгідний. Усі донесення в один голос твердять про їх "малолюдство", про погане забезпечення провіантом та одежею та як наслідок того — про страшну дезерцію. Найчисленніша залога стояла у Києві, де в березні 1668 р. стояло всього 3509 вояків при 162 офіцерах.⁵² В Гадячому на початку 1668 р. було 649 людей, а мало їх бути значно більше, бо протягом попереднього року дезертирувало ні більше, ні менше, як 1008!⁵³ Що на той час зменшилася лічба москалів і у Києві, показує скарга воєводи, що в нього в одному полку з 700 людей залишилося усього 100, а в другому з 400 усього 300. У Чернігові було 700, у Глухові стояло 350, в Острі 290, у Стародубі 250 людей, а по інших містах, як у Прилуках і в Батурині, всього по 60, а в Сосниці, то тільки 30.⁵⁴ І скрізь, як скаржилися воєводи, московські вояки, "въ конецъ оскудали, наги и босы" й ходили прохати милостиню.⁵⁵

З Москви на початку лютого були вислані царські грамоти: насамперед до Брюховецького, з датою 6. II, в якій цар, згадавши про різні прояви непослуху і своєвільства козаків, про які доносив йому Шереметєв, намовляв Брюховецького бути вірним "не тільки на язиці, але й на ділі"; натякаючи на Дорошенка, осуджував тих українців, що піддались туркам і перестерігав від того Брюховецького, грозячи, що спільно з польським королем виступатиме проти козацької шатости, наказував скликати разом з єпископом нараду козацької старшини і на ній заспокоїти всіх обіцянкою царської ласки. Коли ж народ на Україні незадоволений хлібними і грошовими зборами, то нехай буде подане прохання в цій справі від усього населення, і цар подбає, щоб полегшити народові; вже й зараз наказано збирати податки на царське військо не воєводам, а полковникам, бурмістрам і війтам, щоб не було кривди.⁵⁶

52. АЮЗР, т. VII, ст. 57-58.

53. Там таки, ст. 55.

54. Там таки, ст. 9, 14, 17-26, 58.

55. Там таки, ст. 31-34.

56. Там таки, ст. 34-39.

Одночасно вислані були грамоти до єпископа Методія, архиєпископа Лазаря Барановича й до Інокентія Гізеля, щоб вони вплинули на Брюховецького й допомогли приборкати розрухи. Слідом за грамотами цар мав вислати свого дворянина Івана Желябужського, якому доручалося привезти з собою точний текст Андрусівського договору і спільно з Брюховецьким та Методієм поміркувати на місці над способами заспокоєння краю. Желябужський був старий знайомий в українських кругах: в 1657 р. йому було доручено підбурювати козаків проти гетьмана Богдана Хмельницького в час походу полковника Ждановича на Польщу, а восени 1665 р. він зустрічав Брюховецького в Москві і провадив з ним переговори. Він мав тепер передати Методію "подарунок" від царя — сто рублів.⁵⁷

Але поки царські грамоти були довезені на Україну, там уже вибухло повстання. 25 січня 1668 р. козаки обложили чернігівського воєводу Толстого.⁵⁸ 4. II обложено замок у Новгороді-Сіверському: воєвода Квашнін відмовився здати замок, хоча йому обіцяно було вільний відступ на Московщину. 29. II козаки здобули замок штурмом. Квашнін оборонявся героїськи, сам один забив більш як десять козаків, хотів зарубати свою жінку (щоб вона не дісталась ворогам на нругу), і нарешті був вбитий одним козаком з мушкета. Його тяжко поранена жінка і діти дісталися в полон запорозькому полковнику Урбановичу, який прийшов з-під Глухова.⁵⁹ 5. II почалася облога й Стародуба; козацькі ватажки Соха і Борона взяли місто, причому воєвода, князь Волконський, наложив головою.⁶⁰ Воєвод у Прилуках, Миргороді, Батурині, Сосниці й у Глухові взято в полон.⁶¹ Утримались воєводи лише в Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі й Острі, видержавши аж до кінця літа облогу або бльокаду.⁶² З Полтави випровадили воєводу й залогу на Слобожанщину, сконфіскувавши тільки їхнє майно.⁶³

57. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 447.

58. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 363-364.

59. АЮЗР, т. VII, ст. 25, 48.

60. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XII, ст. 364.

61. АЮЗР, т. VII, ст. 48, 56, 76, 107; Лѣтопись Самовидца, ст. 98.

62. АЮЗР, т. VII, ст. 77, 125, 126, 137, 145; Лѣтопись Самовидца, ст. 98.

63. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 161.

Найдраматичніші події відбулися в самій гетьманській столиці — Гадячому. 8. II Брюховецький заявив воєводі Огарьову, щоб він вийшов з міста з своїми москалями. Огарьов, маючи всього яких 280 людей, не міг боронитись і наказав відступ. Але козаки замкнули браму й кинулись бити москалів. Загинуло їх тоді 120 чоловіка, 30 москалів покалічених утікло, але здебільшого померзли в дорозі, 120 попало в полон. Тяжко поранений воєвода теж був узятий в полон; його притулив у себе протопоп Бутович і дав на лікування цирульникові. Жінку воєводи схопили, водили просто-волосу, знущаючись по місту й одрізали груди. Покалічену нещасну жінку поклали в шпиталь.⁶⁴ Брюховецький хотів, здається, врятувати від подібної долі чернігівського воєводу Толстого і написав йому 16. II листа, пропонуючи вийти з Чернігова, залишивши гармати, й обіцяючи вільний відступ до Москви.⁶⁵ Але Толстой не схотів прийняти цю пропозицію, так само як не послухав перед тим подібної пропозиції Чернігівського полковника Івана Самойловича, зробленої ще 1. II. Він залишився в облозі й хоробро відбивався в Чернігівському замку.⁶⁶ Козаки зайняли всі шляхи й унеможливили московським воєводам зносини між собою.⁶⁷ Полонених москалів тримали спочатку в Гадячому протягом трьох місяців, потім одіслали до Лубень, де вони просиділи в Мгарському монастирі аж до приходу Дорошенка.

Як тільки почалося повстання, Брюховецький почав розсилати по цілому Лівобережжю грамоти,⁶⁸ в яких поясняв народу, що він відступив від Москви не своєю волею, але з постанови всієї старшини. Причиною цього виставляв те, що Москва разом з Польщею постановили "Україну, отчизну нашу милу, розоряти, спустошити й у ніщо всіх великих і малих на ней жителів вигубив оборотити". Козаки не хотіли москалів з городів українських шаблею виганяти, але москалі, виявляючи укриту в собі злість,

64. АЮЗР, т. VII, ст. 46-47; т. VIII, ст. 56; Петровський. Нариси з історії України, ст. 291.

65. АЮЗР, т. VII, ст. 43-44.

66. Там таки.

67. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 449.

68. АЮЗР, т. VII, ст. 47.

самі почали війну, і тоді дізнали від народного повстання такої шкоди, що мало хто живий міг утікати. Далі Брюховецький закликав усіх, хто бажає добра своїй отчизні Україні, очищати міста від москалів, умовляв не боятись нічого, бо вже з братією нашою задніпрянською учинено згоду, а для помочі стоїть наготові орда.⁶⁹ Такі листи розсилав Брюховецький не тільки по Гетьманщині, але й на Слобідську Україну, закликаючи й слобідські полки відстати від Москви й прилучитися до єдності з Військом Запорозьким.⁷⁰ Пізніше 26. IV звернувся Брюховецький і до "славного, грозного и непобѣдимого Войска Донского" з грамотою, оповідаючи про всі кривди й несправедливості, зазнані українським народом від Москви і умовляючи донських козаків не здатись Москві і стояти з "господином Стенькою (Разіном) за свої вольності".⁷¹

Заклик Брюховецького знайшов свій відгук у Слобідській Україні. Тут на чолі антимосковського руху виступив Іван Сірко, сам, як відомо, родом слобожанин з слободи Мерефи під Харковом, а від 1665 р. полковник Харківський.⁷² 26. II Сірко звернувся до Брюховецького з Мерефи з листом, в якому прохав прислати йому на поміч тисячі три козаків Полтавського полку, щоб не дати "скупитися війську московському" і перешкодити москалям укріпитись у Харкові. Він прохав зробити висилку війська в найбільшій таємниці, щоб ніхто про це не знав "кромі Бога і вашмости", а також, щоб військо не робило "непотрібної шарпани" й не тривожило слобідського населення.⁷³ 4. III повстання вибухло в слободі Красний Кут і на Торських озерах, а звідти перекинулось до Змієва, де Сірко колись теж був полковником. Того самого дня 4. III Сірко, видко не діждавшись помочі від Брюховецького, вирушив сам з Мерефи на Харків; однак харків'яни не пристали до Сірка, вибрали собі замість нього іншого полковника — Федора Рейка і піддержали московського воєводу Ситіна. Сірко мусів відійти від

69. Там таки, ст. 39-41.

70. Там таки, ст. 41-42.

71. Там таки, ст. 60-62.

72. Василь Данилевич. Нові дані для біографії Івана Сірка. — "Записки Українського Наукового Товариства у Києві" (далі: ЗУНТК) 1908, кн. 3, ст. 142-143.

73. Там таки, ст. 147.

Харкова. В квітні він сплюндрував село Борове, в травні пограбував Колонтаїв і Мартовку, які очевидно були московської орієнтації, бився разом із запорожцями проти царського війська;⁷⁴ далі перебув якийсь час у Кишенці і скінчив тим, що пристав до Дорошенка; вже восени того року ми бачимо його в Чигирині.⁷⁵ Москалі не без великого напруження задавили повстання на Слобідській Україні.

Щоб запобігти прилученню запорожців до руху, в Москві вирішили перш за все вислати їм подарунки: 2000 рублів грішми й 100 сувоїв німецького сукна, що й було одвезено разом з царською грамотою на ім'я кошового Івана Білковського. В грамоті дякував цар запорожцям за вірність та за похід на Крим, про що самі запорожці сповістили були царя листом з 7. І. 1668 р. Цар обіцяв допомогти запорожцям своїм військом і комликами, якщо татари нападуть на Україну, сповіщав про зраду Брюховецького та про висилку проти нього князя Ромодановського з військом, котрий мав провадити вкупі з запорожцями боротьбу проти зрадників.⁷⁶

В той же самий час київському воєводі Шеремєтеву було послано наказ допомагати білоцерківському команданту Стахорському, а також своїм воєводам у Переяславі, Ніжині й Чернігові. Цар сповіщав Шеремєтева, що для приборкання Брюховецького висилається військо з Білгорода, Сєвська й Смоленська й наказував не зачіпати Дорошенка, якщо не буде ворожих виступів з його боку.⁷⁷

Справді, царське військо дожидало тільки "поки поросте трава", щоб виступити в Україну з трьох сторін: з півночі, зі сходу й з південного сходу. Вже на початку квітня 1668 р. воєводи, князь Костянтин Щербатов (той самий, що літом 1666 р. втихомирював повстання в Переяславі) і Віхарьов почали наступ на Сіверщину. 17. IV вони побили козаків під Почепом і вирушили на Новгород-Сіверський. 24. VI Щербатов спалив саме місто і, не здобувши замку, заняв Спасо-Преображенський монастир, де сидів архиєпис-

74. Эварницкій. Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. II, ст. 400-401.

75. АЮЗР, т. VII, ст. 104.

76. Там таки, ст. 48-50.

77. Там таки, ст. 50-51.

коп Лазар Баранович. Не зважившись зачепити Барановича, що мав репутацію великого москвофіла, він захопив у полон людей з ближчого оточення архиєпископа й одіслав до Брянська. Сам же відступив назад до Трубчевська, руйнуючи по дорозі села й хутори.⁷⁸ Московське правительство не було задоволене з його акції і, відкликавши Щербатова, 3. VII призначило на його місце німця, генерал-майора Філіпіуса фон Пуковена.⁷⁹ Тоді ж в кінці квітня виступив з значним московським військом боярин князь Григорій Ромодановський і на початку травня обложив пограничне місто Гадяцького полку Котельву, де засіла численна українська залога.

Розпочавши збройну акцію проти збунтованого Лівобережжя, московське правительство інтервеніювало через свого посла у Варшаві Акінфова, доручивши йому через спеціального гінця, висланого 27. II, добиватись, щоб Польща, згідно з союзною умовою, вислала своє військо для втихомирення бунту в поміч царським воєводам.⁸⁰ Польські сенатори відповідали: "їхні козачі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська, а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це явний обман: він нібито сприяє королівському величеству, а сам уже давно турчинові піддався; так само й козаків з того боку підбурює, щоб і їх турчинові піддати. Через те треба якось приласкати хана, щоб до них не приставав. Король вислав універсали до гетьманів коронного й литовського, щоб купили військо й зносились з царськими воєводами".⁸¹

Не знаємо, про який саме лист Дорошенка до Собеського тут мова, бо нам відомий лиш його лист з досить пізнього часу, з 28. IV, в якому Дорошенко виправдується, що не вислав послів на сейм (що розпочався 24. I. 1668 р., а 7. III вже був зірваний, нічого не ухваливши), виставляючи причиною, з одного боку, ворожі виступи коменданта Білої Церкви, а з другої — справи Лівобережжя,

78. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 365; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 453, 467.

79. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 469.

80. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, изд. 2, ч. II, ст. 107-108.

81. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 365.

яке, мовляв, хоче прийти в підданство королеві. Не без певної іронії зауважує він при тому, що кошти, які б мусіла видати Річ Посполита на козацьке посольство, можуть бути вжиті на якісь потрібніші справи, от хоч би на допомогу тим бідним козакам, які, борючись за достоїнство й цілість Речі Посполитої, попали в московську неволю й досі з неї вирватись не можуть. А що стосується до комісії, визначеної до пертрактації з козаками ще перед закінченням сейму, то висловлює побажання, щоб на її чолі стояв сам Собеський та щоб не було в ній учасників прежніх нещасливих комісій. Одначе козаки не приступлять до пертрактації раніше, ніж будуть повернуті Війську забрані Тетерею військові й церковні привілеї, митрополичі ризи й хрест, зложені свого часу в Білій Церкві, які невідомо де поділися. Далі пише, що дістав був листа від Чернігівського воєводи (К. Беньовського), котрий нарікає на тих, що порушили угоди Гадяцьку й Чуднівську; але краще було б нарікати на тих учасників трактатів, які, заключивши в Гадячому умову й заприсягши на неї, потім у Варшаві на сеймі її скасували, засилають аж до Чигирина нові проекти, намагаючись одурити греко-руську релігію і весь руський народ; отже нехай разом з Собеським приїздять такі комісари, які кохаються у старопольській правді і вміють скласти пункти вічної згоди без усяких викрутасів. Дорошенко заперечував, мов би то Підгаєцьким трактатом було йому заборонено зноситись із сторонніми монархами; навпаки, там якраз в трактаті з ордою написано, що згоди досягнуто за татарським посередництвом. Отже трудно тепер не мати з ними зносин, хоча б для того, щоб удержати їх від наїзду в Україну по ясир, з помсти за заподіяні їм запорожцями шкоди. Трудно не зноситись і з Портою в справі збитків, які наробила на Поділлі й на Брацлавщині Білгородська Орда. Але то все діється без усякої шкоди для Речі Посполитої. Та от від чого може бути шкода: 10 січня з королівської канцелярії за підписом короля і за малою коронною печаттю вислано на Запоріжжя привілей, в котрому пораховано за правдивих лицарських людей лиш тих козаків, що перебувають на Січі, а "все Військо Запорозьке зі мною, мізерним чоловічком, його гетьманом, вірним і жичливим підданим короля, пораховано за бунтівників, одсуджуючи від чести й віри, — не

хочучи знати, що жаден козак не вродився на Січі, але в тутешніх городах українських сини того запорозького моря й поля сидять оборонцями”. Цей лист так обурих багатьох з-поміж козацької старшини, що він, гетьман, ледве втихомирив і вдержав від колотнечі. ”Бо тая запорозька братія наша звикла тільки паювати здобич і подарунки, а папери пересилає до військової скарбниці на руки гетьмана, так само й ту королівську грамоту негайно до мене в Чигирин одіслала”. Дорошенко просив в інтересах миру і спокою, щоб король не скріпляв своєю рукою таких актів, ”хоча на пергамені золотом писаних, але не золотом пахнучих”.

Цар московський, пише він далі, з своїх власних скарбів і з усієї Задніпрянщини не тільки щедро обдарував гетьмана своєї частини Війська, але ще й вшанував його боярським (по нашому сенаторським) титулом; ”а я, неборак, в усьому всліджений, тільки тому ношу цей клопітливий тягар, багато терплячи за достоїнство короля й цілість Речі Посполитої; і ось тепер по-старому впишають мене до каталогу нежичливих!” Дорошенко ділиться наприкінці з Собеським ще й такою своєю кривдою: ”тиранськими вчинками білоцерківського коменданта, який пограбував православні церкви, козаків і міщан свого міста, а потім, загнавши, наче худобу, полковника Білоцерківського, всю старшину й поспільство до замку, повкидав у смердючі й страшенно глибокі ями й досі там держить”.⁸²

Хоч польські пани й відгрожувались козакам, наприклад, литовський гетьман Пац казав, що треба царю й королю спільними силами вистинати й випалити всіх зрадників-українців і обернути їхні оселі в пустиню, — султан їх не оборонить, бо він далеко, так що цар і король здолають їх наче собак винищити, але в дійсності вся акція з польського боку обмежилась до того, що білоцерківський комендант, за порозумінням з київським воєводою Шереметєвим, поруйнував околиці Бару й Лисянки,⁸³ а Дорошенко бльокував Білу Церкву. Що Стахорський був страшенно озлоблений проти українського населення, видно з того, як він тішився в листі 15. III.

82. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 361-364.

83. АЮЗР, т. VII, ст. 30, 51-52.

1668 р. до Шереметєва з того, що той нищить козаків, отих "недовірків", і заохочував його "чистити тих віроломних людей шаблею".⁸⁴

Увага польського суспільства в перші місяці 1668 р. була в значній мірі абсорбована бурхливим сеймом і наміром короля Яна-Казіміра зректися трону. Король уже на початку лютого заявив про цей свій намір, потім повторив свою заяву в березні, не можучи заспокоїти суперечок, які врешті довели до зірвання сейму, і вкінці, коли сейм було 7. III зірвано, не будши сам через погане здоров'я всилі провадити справу оборони держави, доручив її Яну Собеському, недавно перед тим іменованому великим коронним гетьманом.⁸⁵ До цього часу відноситься плян надіслання Дорошенкові булави, правдоподібно з тих речей, що були завезені Тетерею й тепер були частинно знайдені. Про цей плян свідчить текст королівського привілею з датою 30. III. 1668 р., що заховався в Коронній Метриці.⁸⁶ Привілей цей міг бути доручений хіба аж 9. V. 1669 р., коли було привезено Дорошенкові частину клейнодів (див. нижче ст. 252). Він дуже цікавий характеристикою, яку в ньому дається Дорошенкові; поза звичайними в таких актах конвенціональними фразами, він містить в собі уступи, які безперечно відбивають погляди, які були в Яна-Казіміра на особу гетьмана Дорошенка. Після досить витієватого вступу читаємо в нім: "Dawno u Nas ku urodzonemu Piotrowi Doroszenkowi ukrywała się łaski inclinatia, czekając tak sposobnej chwili, w którąbyśmy mu szczodroblivość Naszą wyświadczyli. Ten bowiem nie odrodzony od dzielnych Przodków swoich, którzy od kilkudziesiąt lat, jak tylko niezbożne wszczęli się bunty, zawsze jednostajnej Najaśniejszym Królom Przodkom Naszym i Koronie Polskiej wiary i cnoty dotrzymywali, ani się żadnymi na przeciwne strony od Panów swoich dali się odciągnąć przyłudami, równie i on, jako i inszych czasów przed tym, tak i w oczach Naszych podczas świeżych za Dnieprem buntów, rzadki między tym narodem

84. Там таки, ст. 51.

85. Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 25.

86. В числі документів, які Дорошенко передав Самойловичу, здаючи гетьманство в 1676 р., значиться королівський привілей на гетьманство. Див. АЮЗР, т. XII, ст. 809.

stateczny dał przykład wiary. Mężnie przeciw Naszym i Rzptej nieprzyjacielom, tak kędy największe garnęły się niebezpieczeństwa, hojny krwi i życia swego za dostojenstwo Nasze dispensator natarczywie i odważnie, do czego sama go ordinawit natura, stawając. Komu z tedy zwierzchność i dyrectia hetmańska nad wojskiem Naszym Zaporozkim należała, ieżeli nie pomienionemu urodzonemu Piotrowi Doroszenkowi, który w młodości w Woysku i obozach wychowawszy się, biegłością spraw wojennych i niepoślednią umiętnością i roztropnością ozdobiony, może sposobnie Wojskiem Naszym Zaporowskim mężnie i odważnie oprawować?”

Далі стояло в привілеї, що король, згідно з представленою від усього Війська Запорозького елекцією Дорошенка, затверджує його на цім уряді, надає йому булаву, чигиринське староство з містами, селами й хуторами, з усіми правами й вольностями, прерогативами й доходами, в доживотне володіння. Про це доводиться до відома усієї старшини й черні, щоб Дорошенка усі мали за "власного й правдивого" гетьмана, слухались його в усьому й підлягали його юрисдикції.⁸⁷

Не можна сказати з певністю, що саме затримало передачу цього привілею більше як на рік після його підписання королем. Можливо, що причиною були відносини Дорошенка до турецько-татарського світу, які були загрозою для спокою Речі Посполитої, хоч якраз за цих часів відносини Дорошенка з татарами не були особливо близькі й приязні. Польська дипломатія саме в перших місяцях 1668 р. робила старання відтягти татар та турків від підпомагання ними Дорошенка. В Криму старались про це польські резиденти Злотніцький і Ліховський. Вони доносили 17. IV, що татари не довіряють послам Брюховецького, але сторону Дорошенка "держать статечно". Резиденти добули копії Дорошенкових листів до хана й переслали Собеському.⁸⁸ Візир кримського хана в своїм листі до Собеського з дня 16. IV писав, що в Криму не довіряють Брюховецькому, а від Дорошенка вимагають, щоб він, згідно з трактатами, вислав своїх послів на сейм, і докоряють йому

87. AGAD, MK, Nr. 206, л. 620-621.

88. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 356.

за те, що він досі того не зробив.⁸⁹ Татари грозили, що коли козаки не схотять прийняти комісії й бути послухними королю, то з Криму буде дана королю поміч проти них.⁹⁰ Щоб довідатись про турецькі настрої та заміри, було вислано до сілістрійського паші ротмістра Яна Карвовського, який уже не раз виконував різні дипломатичні доручення до Криму. Йому була дана інструкція (16. IV), в якій доручалося дуже обережно говорити про козаків: "ані їх дуже хвалити, ані занадто ганити", головна річ — він мав довідатись про відносини турків до козаків.⁹¹ Ще перед виїздом Карвовського був одержаний лист від самого візира Мустафа-паші з дня 26. III, де про козаків заявлялося категорично, яко про підданих турецького султана.⁹²

Два тижні пізніше (2. V) Злотницький і Ліховський доносили Собеському, що до Бахчисараю прибуло двоє послів від Дорошенка "на Lachów wołając" і пропонуючи, щоб знести Запоріжжя, щоб Кримська держава була безпечніша від козацьких наїздів. Дорошенко в листі до хана під датою 9. IV писав, даючи знати, що посилає військового суддю Богаченка на Січ і сам іде за ним слідом, щоб привести запорожців до єдності й одібрати татарський ясир; просить тільки хана, щоб прислав якогось поважнішого чоловіка з військом, щоб трактувати з Запоріжжя з Кримом про ясир.⁹³

З перегляду дипломатичної акції Дорошенка весною 1668 р. виходить, що він, намірившись опанувати лівий берег, старався забезпечити себе з боку Польщі і задля того манив її обіцянками, що піддасть під королівську руку новоздобуті за Дніпром землі. В Польщі не дуже йому довіряли, але, заняті своїми домашніми справами, не поспішали якось на обіцянки Дорошенка реагувати, поскільки його акція не загрожувала турецькою інтервенцією. Щодо Москви старався Дорошенко не загострювати відносин; увесь час і він сам, і митрополит Тукальський провадять переписку з київсь-

89. Там таки, ст. 354.

90. Там таки, ст. 356.

91. Там таки, ст. 350-352.

92. Там таки, ст. 341-342.

93. Там таки, ст. 356-366.

ким воєводою Шеремєтєвим.⁹⁴ Але, добре розуміючи, що його політика раніше чи пізніше зустрине опір однаково як з боку Москви, так і Польщі, Дорошенко старався забезпечити себе допомогою Турецької Порти, заявляючи, що приймає протекцію турецького султана. Фактично він спирався тільки на татарську поміч, але ця поміч, як уже не раз бувало в історії татарсько-козацьких союзів, виявилася, як ми зараз побачимо, не тільки непевною, але й обернулася проти нього самого.

Дорошенко доти манив Брюховецького обіцянкою передати йому свою булаву, доки той не спалив за собою кораблів, розпочавши повстання проти Москви. Тоді Дорошенко й Тукальський почали до нього писати, щоб він прибув до Дорошенка й покловився йому, віддавши свою булаву. В той же час до Дорошенка надходили листи від полковників Брюховецького про те, що вони хочуть мати за гетьмана його — Дорошенка — і прохають прибути до них на лівий берег.⁹⁵ Особливо гаряче закликав Дорошенка Чернігівський полковник Демко Ігнатович Многогрішний. М. Максимович каже (не подаючи джерела), що Многогрішний "був посиляний на початку 1668 р. в Чигирин з закликом на гетьманство сьогобічної України".⁹⁶ Вже згодом, в 1671 р., сам Дорошенко оповідав приїзному з Македонії архієпископові Манасії, що його закликали прийти на лівий берег Многогрішний, Василь Дворецький, Суховій та інші старшини.⁹⁷ Кликав Дорошенка і Іван Сірко, що з ворога Дорошенка знову став його приятелем.⁹⁸ Приязні відносини, які нібито установилися між обома гетьманами, зразу ж обірвалися. Брюховецький почав арештовувати козаків Дорошенка, а той — козаків Брюховецького. Тим часом прибула до Гадячого з Криму орда в числі 12 000 під проводом Челібея.⁹⁹ Брюховецький дуже зрадів з її приходу, не знаючи, що татари вже змовлялися потай з Дорошенком на його згубу. Брюховецький і Челібей запри-

94. АЮЗР, т. VI, ст. 256-259.

95. Там таки, т. VII, ст. 91-92; Лѣтопись Самовидца, ст. 99.

96. Максимовичъ. Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотень, ст. 744.

97. АЮЗР, т. IX, ст. 391.

98. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, изд. 2, ч. II, ст. 108-109.

99. АЮЗР, т. VIII, ст. 56.

сягли собі взаємно, і Брюховецький роздав татарам 7000 золотих, а Челібею подарував ридван з килимами та кіньми і двоє московських дівчат.¹⁰⁰

Весна 1668 р. була дуже холодна і сніжна. Великдень того року був ранній: 22 березня по старому календарю. 25 березня, як випав сніг, то лежав чотири тижні; стояли великі морози, так що худоба і пташки мерзли.¹⁰¹ Отже, коли взяти на увагу вказівку Самовидця, що військова акція князя Ромодановського проти Брюховецького почалася "скоро трава поросла",¹⁰² то це мусіло статись десь не раніше травня місяця. Ромодановський, стягнувши московські сили з Путивля й з Білгороду, вдарив на пограничні міста Гетьманщини; насамперед він обложив Котельву й Опішню в Гадяцькому полку. Облога затягнулася, бо Брюховецький встиг обсадити обидва міста сильними залогами, які відбивали всі штурми москалів. Тим часом Брюховецький, наказавши своїм полковникам, щоб зараз же прибували до нього "на оборону отчизни", сам рушив з своїми козаками й татарами на одсіч Котельви, не догадуючись, що вже всі козаки, крім запорожців, так само як і татари, готові були його зрадити.¹⁰³ Він, здається, взагалі не брав на увагу, що його колишня популярність серед широких мас давно вже зникла, особливо по тому, як він впровадив московських воєвод та урядовців, і обернулася в завзяту ненависть до нього. Ця ненависть піддержувалася ще й жорстокістю Брюховецького, яка виявилась, між іншим, у тому, що він восени 1667 р. звелів спалити живими шестеро жінок, в тому числі й жінку Гадяцького полковника Остру, за те, що вони начебто навели хворобу на нього й на його жінку.¹⁰⁴ На цю боротьбу Брюховецького з "відьмами" нарікали козаки ще в 1666 р.¹⁰⁵ Виступивши проти Ромодановського, не знав мабуть Брюховецький і того, що йому навперейми вже йшов Дорошенко, який рішив, що тепер настав час для його інтервенції.

100. Там таки, т. VII, ст. 93.

101. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 161; Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 130-131.

102. Лѣтопись Самовидца, ст. 99.

103. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 162.

104. Лѣтопись Грабянки, ст. 197; Дмитро Кравцов. Брюховецький і відьми, "Україна" 1927, кн. 5 (24), ст. 3-5.

105. АЮЗР, т. VI, ст. 146.

В той час, як Брюховецький зближався до Опішні, Дорошенко вже був недалеко. В кінці травня він стояв табором під Голтвою, куди 29. V. 1668 р. привели до нього полонених московських офіцерів з Лубнів. Дорошенко запропонував їм (це були головні офіцери-німці) перейти до нього на службу. Вони відмовились і були одвезені до Чигирина, де їх посадовили в тюрму.¹⁰⁶ Лубенський полк перейшов на бік Дорошенка і присягнув йому на вірність. Свого війська з правого берега привів Дорошенко небагато, яких 2000 людей, але до нього поспішали прилучитись лівобережні полки: Лубенський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський і Стародубський, отже, можна сказати, майже ціле лівобережне козацтво. Всі ці полки йому присягли. З-під Голтви Дорошенко рушив під Опішню. Тут відбулася його зустріч з Брюховецьким. Ми маємо кілька згадок і цілих описів цієї трагічної для Брюховецького зустрічі — перш за все у наших "козацьких літописців".

Граб'янка оповідає про цю зустріч коротко: Брюховецький, мовляв, забезпечивши себе татарською присягою, ішов до Котельви, але Дорошенко, не доходячи Опішні за милю, перепинив йому дальший марш, і козаки Брюховецького, пограбували його ж таки табор і взявши його самого, привели до Дорошенка, і там чернь без усякого жалю його замордувала. І Граб'янка моралізує з цього приводу, що так, мовляв, Бог помстився на Брюховецькому за неповинну кров Сомка та інших полковників, і додає, що, замордувавши Брюховецького, козаки повбивали й багато запорожців.¹⁰⁷ Так само оповідає про події й "Краткая Лѣтопись Малыя Россіи".¹⁰⁸

"Чернігівський Літопис" представляє справу замордування Брюховецького так, ніби "Дорошенко пришелъ подъ Полтаву въ чернецкую Бруховецкій зъ Гадячого ишоль въ тую жъ раду; и тамъ его запорозци забили, а Дорошенко отъ обоихъ сторонъ Днѣпра зосталъ гетьманомъ".¹⁰⁹

106. Там таки, т. VIII, ст. 57.

107. Лѣтопись Грабянки, ст. 197-198.

108. Рубанъ. Краткая лѣтопись Малыя Россіи, ст. 100.

109. Лазаревскій. Черниговская лѣтопись, ст. 85.

Прихильний до Брюховецького Самовидець-Ракушка, оповівши, як козаки, збунтувавшись і пожалувавши табор, "самого Брюховецького узявши до Дорошенка припровадили, которого Дорошенко позволивъ забити голотѣ. И такъ голота тиранско забили и замордовали Брюховецького на полѣ и много людей значнихъ козаковъ и запорожцовъ подобивали".¹¹⁰

Найдокладніше з усіх оповідання Величка, який безперечно написав його на основі безпосередньої усної традиції. Величко оповідає, що Брюховецький, вирушивши з Гадячого, посувався "желвиїм" (черепашиним) ходом, дожидаючи до себе своїх полковників. По тижні затримався він на Шиловці й Човновій, потім прибув під село Диканьку і став трохи далі від нього на Сербинському полі, де колись Пушкар побив сербів Виговського. Там, "на Сербинському полі против рога Острянинова, де Ізуйченків байрак", стоячи під Диканькою, дожидав Брюховецький своїх полків, що "великим гнівом на нього дихали".¹¹¹ Дорошенко ж, почувши, що князь Ромодановський добуває Котельву й Опішню, й хоча одбити його наступ на Україну, зібрав своє козацьке військо і прикликавши орду,¹¹² переправився через Дніпро, рушив на Опішню через Голтву й Решетилівку. Певний, що старшина й чернь козацька з військом Брюховецького до нього прихильні, він ішов безпечно й наблизившись на три гони до табору Брюховецького, отаборився сам. Потім узяв з собою тисячу своїх козаків і старшину, наблизився до табору Брюховецького і ставши сам на Сербинській могилі, вислав до Брюховецького брацлавського сотника Дрозденка — пішки, з кількома десятками козаків, щоб вони взяли й припровадили до нього Брюховецького.

Дрозденко прийшов до намету Брюховецького, переказав йому наказ від Дорошенка і взяв за руку, потягнувши з крісла, щоб вести до свого гетьмана. Але Іван Чугуй, полковник Запорозький, вірний приятель Брюховецького, що від самого початку гетьманування Брюховецького перебував при ньому з кількома сотнями січовиків,

110. Лѣтопись Самовидца, ст. 99-100.

111. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 162.

112. Петровський. Нариси з історії України, ст. 293-294.

побачивши тепер, що діється, вдарив Дрозденка мушкетним дулом в бік так, що той повалився на землю. Але тут вдерлися до намету сотники й чернь козацька, вхопили Брюховецького і з галасом та лайкою повели до Дорошенка. Коли ж привели, то Дорошенко сказав кілька слів, і ті, що привели, почали бити й мордувати Брюховецького, так що тут же перед очима Дорошенка його і вбито.¹¹³ Це сталося 7 червня в понеділок. Покинувши голий труп, козаки повернулися до табору. Чугуй був при тому, він хоч і міцно стояв за Брюховецького та закликав козаків з його війська, щоб убили Дорошенка, але нічого не вдіяв, тільки сам з своїм товариством там же перед очима Дорошенка побив декого з його товариства. Дорошенко виправдувався перед Чугуєм і перед військом, що не хотів смерти Брюховецького і не казав його вбивати. Потому відїхав до свого табору, а старшина Брюховецького з козаками, що його вбили, одійшла до свого табору, і там знову зчинився галас і колотнеча, було вбито й пошарпано кількох старшин. Того ж вечора, додає Величко, "звірокровное" військо козацьке, в обох таборах, Дорошковому й Брюховецького, спільно підпивши, "зашуміло було на вбивство Дорошенка", але кільканадцять куф горілки, які звелів викотити Дорошенко, полагодили діло. Одначе Дорошенко з обережності виїхав на ніч з своєю старшиною аж на край обозу і перебував там "во всякій чулості" доти, доки не вирушив з того місця. Він звелів одвезти тіло Брюховецького до Гадячого і там поховати, що й було зроблено; Брюховецького поховано з почестями в соборній Богоявленській церкві, в якій він був титарем і де збереглися пізніше два дзвони з його гербом.¹¹⁴ Над могилою поставлено "Епітафійон", зложений Лазарем Барановичем:

113. Бантышъ-Каменській, покликаючись на "Малоросійськіє Дѣла" Коллегського Архіву р. 1668, ч. 16, подає, ніби Брюховецького вбили татари. Див. Історія Малої Росії, изд. 4, ст. 544.

114. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 163-164; Бантышъ-Каменській. Історія Малої Росії, изд. 4, ст. 544.

Немаш в світі статку,
Знай з мого припадку:
Бивалем гетьманом,
Звано мене паном —
Єдина година,
А і в тій одміна —
Окрутнем забитий.
Обавляйся і ти,
Ніхто ся з нас смерти
Не может отперти!
Царська корона
Не єсть оборона!
Гетьманська булава
У смерти не слава!
Хорогви звияєт,
Бунчуки складаєт;
Як шаблі, так мечи
Ровно мусят лечи;
Ломяться і луки,
Опадають руки,
Ніхто не одстоїть,
Смерть, що хочет, броїть;
Убогий, багатий
Смерти дають шати.
Я толко убраний
Бил смертю скараний,
Чи за мої злости

Обнажені кости.
За всіх обнажений
Христе! Ах вспомнений
Нехай буду в раю.
От земного краю
Прошу всіх посполу,
В земном лежа долу,
Не стався сурово,
То дай мі слово:
"Вічна кому буди
Память от всіх людій".
Іван в сем зложен
Бруховецький гробі —
Спомни то собі,
Що мій гроб минаєш,
— Я тя зде, не ти мене дочекаєш.
Речеш ли добре що тут надо мною:
Оддасть Бог — взаєм рекут над тобою.
Сорок і пять літ віку мого било, —
До вічності ся прилучило!
"Вічна память" — церковную нуту —
Рекни над гробом:
Бог заплатить цноту!
Тисяча шестьсот шестьдесят осмого,
Седмого іюня, зшолем з світу того.
У понеділок, день Ангелом даний,
Немилостиве єсмь замордований.¹¹⁵

Величко додає, що як тільки вістка про смерть Брюховецького дійшла до Полтави, як там зараз повстали козаки під проводом свого наказного полковника Клима Чорнушенка проти полковника Григорія Витязенка, гвалтом забрали його з дому, прикували до гармати, а потім "тиранско" вбили. Та сама доля зустріла й полко-

115. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 164-165. Також: Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примечаніями, изд. 2. Черниговъ, 1865, ст. 72-73.

вого осавула Івана Обіденка; дома обох пограбовано було дощенту. На полковника був обраний Дем'ян Гуджол.¹¹⁶

Ще докладніше оповідання про смерть Брюховецького маємо в зізнаннях протопопа Адамовича на допиті в Москві в жовтні 1668 р. Там є певні одміни супроти Величка. "Коли Брюховецький, — показував Адамович, — пішов під Котельву, то не знав, що Дорошенко стоїть за Опішнею, а як довідався, то дуже засмутився і почав просити орду, щоб наказала Дорошенкові вертатись на свою сторону. І Дорошенко прислав з Опішні десять сотників до Брюховецького, щоб він здав добровільно булаву, прапор, бунчук і гармати йому — Дорошенкові. Брюховецький тих сотників бив, закував у кайдани і одіслав до Гадячого. А на другий день і сам Дорошенко з військом прийшов до Брюховецького, орда ж відкрила війську Брюховецького дорогу до Дорошенка, і все військо Брюховецького, старшина і чернь, крикнули, що за гетьманство його битись не будуть, що він їм нічого доброго не учинив, тільки війну та кровопролиття почав. І зараз же побігли до возів Брюховецького і все майно його пограбували і намети подерли, а два сотники, схопивши Брюховецького, привели його до Дорошенка. І Дорошенко почав йому виговорювати за те, що «жестоко» (себто зухвало) писав до нього, до Дорошенка, і не хотів булави добровільно віддати. Брюховецький мовчав і нічого не відповідав. Тоді Дорошенко звелів неначе б то забрати Брюховецького до гармат,¹¹⁷ а на другий бік вказав рукою. І вхопили зараз же безбожного Брюховецького, яко раба неключимого, почали шарпати, одержувати на ньому дерти і киями, дулами, чеканами й кілками, мов скаженого пса на смерть забили й покинули нагого. Брат Дорошенка Андрій поклав голий труп на воза й одвіз до містечка Зінькова, де його поклали в труну, підмостивши сіна, а приїхавши до Гадячого переклали до іншої труни, одягнувши в одержу. А на тілі не було ніде цілого місця: так усього побили киями. І поховали його в Гадячому в церкві, яку він сам побудував, а все його майно забрав Дорошенко".¹¹⁸

116. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 164.

117. Звичайна форма арешту: прикувати до гармати.

118. АЮЗР, т. VII, ст. 93.

Московський воєвода Огарьов, що бачив труп Брюховецького, каже, що він був не тільки весь посічений, але ще й над ним учинено особливий спосіб наруги.¹¹⁹ Все це свідчило про велике озлоблення козаків проти Брюховецького. Німець — полковник Гульц, узятий в полон у Гадячому, оповідав пізніше у Москві про смерть Брюховецького в той спосіб, що Брюховецького, мовляв, привів до Дорошенкового табору сотник Чигиринський Сава, що Брюховецький кинувся було по дорозі тікати, і тоді його вбили серденята.¹²⁰ Жінку Брюховецького разом з його скарбами було одіслано до Чигирину. Туди ж одвезено й всі гармати, і то не тільки з Гадячого, але і з інших лівобережних міст.¹²¹ Булаву Брюховецького й бунчук захопили запорожці.¹²² 3. VII. 1668 р. Дорошенко видав у таборі в Талаєвці універсал про заборони чинити даремні докори гадяцькому протопопові Григорію Бутовичу за те, що буцім то він поховав у себе майно Івана Брюховецького,¹²³ очевидячки, такі поголоски кружляли по Гадячому.

Так ганебно скінчилася політична кар'єра діяча, до якого з повним правом можна приложити слова Величка, що він належав до тих, хто "для сребра і злата не тілко дав би виколоти око, але брата і отця свого не пощаділ би; яко ж міг би жаловати матки погибаючої Малої Росії?"¹²⁴

Ніхто з українських літописців, які подали опис загибелі Брюховецького, повторюючи основний варіант Величка і короткий Самовидця та додаючи своє моралізування,¹²⁵ не подав відомостей про те, коли й як відбулося формальне проголошення Дорошенка

119. Петровський. Нариси з історії України, ст. 103 (на основі Московського Архіву Міністерства Юстиції, Книги Малоросійського Приказа, ч. 1, л. 521).

120. АЮЗР, т. VIII, ст. 57.

121. Там таки, т. VII, ст. 91; т. VIII, ст. 53, 168, 177; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 392; Лѣтопись Самовидца, ст. 100; Лѣтопись Грабянки, ст. 198.

122. АЮЗР, т. VII, ст. 98.

123. Копія кінця XVIII ст. в: Архів Чернігівського Дворянського Зібрання, ч. 4954, л. 6 і ч. 5922, літ. С, л. 130. Повідомлення проф. Олександра Оглоблина.

124. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 36.

125. Там таки, ст. 164; Лѣтопись Грабянки, ст. 198; Краткое Описание Малороссии, в: Лѣтопись Самовидца, ст. 269.

гетьманом обох боків Дніпра.¹²⁶ Тільки козацькі бранці, захоплені 11. VI московським підїздом під самою Опішнею, показали в таборі Ромодановського, що "їюня 8 числа Іван Брюховецький з своїм військом, яке з ним було, і з татарами, прийшов з-під Зінькова до Петра Дорошенка в село Будище. І того дня у козаків, які були з Дорошенком і тих, що прийшли з Брюховецьким, і тих, що були в Опішні з кошовим Іваном Берковським, була рада. На тій раді обрали з обох сторін гетьманом Петра Дорошенка, а Брюховецького, нового його бунчужного і запорозького полковника Соху, котрий був у Ніжинському полку полковником, на тій раді козаки вбили".¹²⁷

126. Лѣтопись Самовидца, ст. 100; Лизогубівський літопис в: Сборникъ лѣтописей, ст. 25.

127. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 419.

VIII

Дорошенко гетьманом обох боків Дніпра. Він вертається на правий берег. Оборонна акція проти Польщі і Москви. Шукання допомоги у молдавського господаря. Листування з Собеським. Запорожці в спілці з татарами виступають проти Дорошенка. Суховій претендентом до гетьманської булави. Многогрішний заводить переговори з Москвою. Дорошенко шукає опори в Туреччині. Боротьба з Суховієм. Сірко побиває татар і Суховія під Ольховцем. Лівобережжя знову схиляється до Дорошенка.

Хоч ми й не знаємо подробиць обрання чи проголошення Дорошенка гетьманом обох боків Дніпра, але не підлягає жадному сумніву, що він став ним фактично і, яко такий, був визнаний цілим Лівобережжям. Безперечно це був кульмінаційний пункт його успіхів і його популярності серед українського народу. Але становище його було дуже трудне. З півночі і зі сходу загрожувало Україні московське військо. Татари були дуже непевною допомогою. Запорожці були настроєні явно вороже. Відношення Польщі не могло бути сприятливим, що незабаром і виявилось. А головна річ — саме українське козацтво, здеморалізоване безнастанними переворотами, було податливе на всяку демагогію й на нові переміни та не виявляло твердої прив'язаності до якогось одного провідника, хоча б і дуже популярного на той час.

Першим завданням нового гетьмана обох боків Дніпра було зупинити наступ московського війська, удаючи в той же час, що він зовсім не хоче війни з Москвою і не має супроти неї ворожих намірів. Тому то, вирушивши на виручку Котельви й примусивши князя Ромодановського зняти облогу й відступити до Охтирки,¹

1. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 166.

Дорошенко весь час свого походу провадить листування з своїм давнім кореспондентом, київським воєводою Шереметєвим, запевняючи його, що він ніколи не мав і на думці йти на лівий берег, але що його до цього походу спонукали "слізні просьби" полковників і всього православного люду, надіслані до Чигирина; один тільки спільний ворог, і царський, і Війська Запорозького — Брюховецький виступив проти нього і прийняв за це слушну заплату від Війська. А під Котельву він пішов лиш, аби визволити її мешканців від облоги князем Ромодановським. Як тільки визволив їх з облоги, то далі вже й не йшов.² В листі з 19. VI. 1668 р. Дорошенко писав Шереметєву, що став гетьманом обох боків Дніпра лиш на бажання самих козаків і мусить їх боронити.³ Величко особливо докладний, і, видно, поінформований з перших джерел про події на Лівобережжі літом 1668 р., малює дальші кроки Дорошенка з-під Опішні таким способом: Дорошенко, не бажаючи виявляти незичливість супроти царя, таємно сповістив Ромодановського про своє наближення з військом і ордою, радячи йому завчасу відступити, поки орда не заскочить. Ромодановський, мовляв, з вдячністю прийняв цю пересторогу і поспішив відступити назад до Охтирки. Довідавшись про це (також таємно), Дорошенко поспішно вирушив з Сербинського поля, наче на одсіч Котельви й Опішні; не заставши вже Ромодановського, рушив далі за Котельву, але не зміг догнати москалів і повернув назад від Хухри до Котельви, куди прибув 15. VI. Спочивши кілька день під Котельвою, рушив з усім військом вглиб Лівобережної України, закріпляючи її під своїм регіментом; перейшов Зіньків, Гадяче та інші міста аж поза Срібне (себто аж по північну межу нинішньої Полтавщини), де розпустив по домах лівобережні полки, а сам повернувся з правобережними полками 18. VII до Чигирина, залишивши для оборони з боку Москви значний відділ війська у Ромні під проводом генерального обозного Якова Корицького.⁴

Самовидець трохи інакше оповідає про акцію Дорошенка по

2. АЮЗР, т. VII, ст. 142.

3. Н. И. Петровъ. Описаніє рукописныхъ собраній находящихъся въ городѣ Кіевѣ, вып. III. — "ЧОИДР" 1904, кн. 1, ст. 146.

4. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 166.

вбивстві Брюховецького. Він каже, що Дорошенко, ставши гетьманом обох боків Дніпра, пішов з ордою і козаками, відігнав князя Ромодановського від Котельви і визволив її з облоги. Котельв'яни виселились з міста, залишивши його порожнім. Гетьман же Дорошенко рушив з військом од Котельви до Гадячого, де плюндрував з татарами маєтність Брюховецького, і звідти пішов до Путивля, але що до нього прийшла звістка з дому, ніби його жінка "скочила через плот з молодшим", то він, залишивши війну і здавши команду наказному, повернувся до Чигирина, наказавши добувати царських воєвод у Переяславі, Ніжині й Чернігові.⁵

Що між Дорошенковим військом і москалями відбулися якісь бої, про це показували козацькі бранці, які зізнали, що Дорошенко 10. VI рушив з села Будину повз Опішню до Котельви, 11. VI переправився через Ворскло, і тут почалися бої між підїздами з обох боків.⁶ Про похід Дорошенка під Путивль каже й Граб'янка.⁷ Отже можна думати, що Дорошенко ставив собі завдання вигнати москалів з української території, але про якусь зачіпну війну з Москвою не думав, та й така війна, в його тодішніх обставинах, не була б йому під силу. Але залишення проводу в такий відповідальний момент справді було дуже небезпечним для успіху його діла і могло бути викликане лиш якоюсь крайньою необхідністю.

Звістка про родинний скандал у Дорошенка, яка нібито викликала його несподіваний відїзд до Чигирина, пущена неприхильним до Дорошенка Самовидцем-Ракушкою, була повторена й іншими "козацькими літописцями"⁸ й була прийнята пізнішими істориками від Енгеля до Грушевського. І тільки професор М. Петровський звернув перший увагу на те, що Дорошенко мусів поспішити з поворотом на правий берег через те, що в тилу його почався польський наступ, і треба було негайно вжити заходів для оборони від того наступу. Аналіза усіх звісток, які стосуються до відступу Доро-

5. Лїтопись Самовидца, ст. 100.

6. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 419.

7. Лїтопись Грабянки, ст. 198.

8. Лизогубівський літопис в: Сборникъ лїтописей ст. 26; Краткое Описаніє Малороссіи в: Лїтопись Самовидца, ст. 209; Рубань. Краткая лїтопись Малой Россіи, ст. 101; Лїтопись Грабянки, ст. 198.

шенка з Лівобережжя, привела Петровського до висновку, що звістки Самовидця про родинну драму в сім'ї Дорошенка, як нібито причину його несподіваного відступу, треба визнати за невірну й подиктовану злісно-неприхильним відношенням автора літопису до Дорошенка.⁹ Що справа була дійсно так, про це свідчать матеріяли, вже давно опубліковані в "Actach historycznych" Ключицького: лист Дорошенка в червні 1668 р. до господаря молдавського, де він пише, що "поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік пакти, починають наступати з військовою потугою на Україну";¹⁰ до того ж господаря писав 10. VI і брат гетьмана Грицько, що "прийшла свіжа новина, що гетьман коронний Собеський прибув з військом до табору під Ляховці й має проти нас вирушати";¹¹ і листування самого Собеського свідчить, що він на початку липня вирушив у похід на Україну і в кінці того місяця вже був у таборі під Ляховцями; з дороги він вирядив 2000 людей до Білої Церкви.¹² Нарешті Петровський знайшов в Архіві Міністерства юстиції у Москві "відписку" самого князя Ромодановського цареві з дня 22 липня, де той повідомляє, що Дорошенко повернувся на правий берег Дніпра через те, що дістав від Брацлавського полковника Гоголя (який сам прибув до Дорошенка) звістку про те, що поляки під проводом князя Дмитра Четвертинського й Ляндскоронського обложили Григорія Дорошенка в Кальнику. Перед відїздом казав готувати по містах запаси й обіцяв, що повернеться за місяць назад.¹³

За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству як духовенство. Безперечно, велику роль в цьому відіграв атворитет митрополита Тукальського, який енергійно піддержував, як тільки міг, свого друга-гетьмана. Перш за все він дав наказ, щоб і на лівому березі поминали на ектенії не царя, а "благочестивого і Богом даного гетьмана

9. Петровський. Нариси з історії України, ст. 113, 293-294.

10. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 379.

11. Там таки, ст. 380-381.

12. Там таки, ст. 396-397, 399; Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 187.

13. Петровський. Нариси з історії України, 1, Додатки, ст. 402.

Петра”.¹⁴ Як свідчив у своїм донесенні до царя 20. VI воєвода Щербатов, скрізь по українських церквах вже в червні молилися за гетьмана Дорошенка.¹⁵ Все духовенство Лівобережжя визнало Тукальського своїм митрополитом, навіть Лазар Баранович, який визнав був і Дорошенка.¹⁶ 28. VI в таборі під Ромном Дорошенко видав універсал на ім’я полковників Чернігівського, Ніжинського й Стародубського, — отже полковників цілої Сіверщини — про підтвердження універсалів своїх антецесорів ”небожчика Богдана Хмелницького, небожчика Іоанна Выговского, Юрья Хмелницького и инных” на добра архієпископії Чернігівської і архимандрії Новгород-Сіверської, також на ”ксендзовские езуитские Доминиканские и шляхетские маєтности”, — Лазарю Барановичу, архієпископові Чернігівському, Новгородському ”и всего Сѣвера”.¹⁷ Того ж самого дня був виданий і другий універсал на ім’я новгородського сотника й війта про надання Л. Барановичу ”двора небожчика Бруховецького (в Новгороді-Сіверському) в полное диспонуване и заживане”.¹⁸ Однак Баранович дуже скоро потому попав знову під московську окупацію і поспішив виступити, як зараз побачимо, посередником між Москвою та прихильниками московської орієнтації на Україні. Майже всі вищі представники українського духовенства у Києві: архимандрит Печерського монастиря Інокентій Гізель; ігумен Николи Пустинного монастиря Олексій Тур; ігумен Михайловського Золотоверхого монастиря Теодосій Сафонович (відомий літописець); ігумен Кирилівського монастиря Мелетій Дзик; ігумен Братського монастиря й ігумен Видубицького монастиря Теодосій Углицький; ігумен Межигірського монастиря Іван Станіславський — усі вони вступили в ділові зносини з митрополитом Тукальським, а дехто з них з самим Дорошенком.¹⁹ Цілий ряд українських монастирів на Лівобережжі звертається до Дорошенка за потвердженням права на свої маєтності та за охороною. Вже за кілька

14. АЮЗР, т. VIII, ст. 66.

15. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 465.

16. Там таки, ст. 466-467.

17. Київський Центральний Архів Давніх Актів (далі Київський ЦАДА), ф. 175, ч. 28 (оригінал).

18. Там таки, ф. 175, ч. 29 (оригінал).

19. АЮЗР, т. VII, ст. 68-74.

день по замордованні Брюховецького 12.VI. 1668 р. Мгарський монастир у Лубнях дістав від Дорошенка універсал в таборі над Ворсклом.²⁰ 21. VI в Гадячому видає Дорошенко універсал місту Ніжину, звільняючи його від козацьких стацій,²¹ а 25. VI другий, увільняючи "панів міщан" від усякої підсудности ніжинській козацькій старшині та від плачення датків, налогів та інших повинностей.²² 5. VII. 1668 р. в таборі під Срібним видає Дорошенко універсал з потвердженням права на володіння маєтностями Густинському монастиреві під Прилуками. Вже повернувшись до Чигирини, продовжує Дорошенко видавати універсали монастирям і окремим особам з Лівобережжя або на володіння лівобережними маєтностями. Так, 2. VIII. 1668 р. він видав в Чигирині універсал на ім'я полковника Стародубського про потвердження права жіночого Вознесенського монастиря на Печерську на маєтності під Новгородом-Сіверським.²³ Далекий Глухівський Петропавловський монастир, що лежав на самій московській границі, звертається до Дорошенка й дістає універсал на свої маєтності 10. VIII. 1668 р.²⁴ Ще перед тим 24. VII. 1668 р. видає Дорошенко в Чигирині універсал ніжинському полковому писарю Іванові Биховцеві, що по словах Величка "при тогочнихъ чигринских гетманах бѣ канцеларистомъ",²⁵ на с. Будици Коропської сотні.²⁶ Нарешті маємо універсал

20. АЗР, т. V, ст. 118; у відмінній редакції в Українському Архіві, т. IV. Київ, 1931, ст. 74.

21. Київський ЦАДА, ф. 359, ст. 68. Також: Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1867, ч. 13, ст. 475-476 (тут перший універсал датований, мабуть, помилково 24. VII: в копії у Київському Архіві стоїть 21. VI. 1668, і: Труды Черниговскаго Предвор. Комит. по устройству XIV Археолог. съѣзда. Черниговъ, 1908, ст. 121-123.

22. Київський ЦАДА, ф. 203, ч. 25 (оригінал).

23. Там таки, ф. 170, ч. 5.

24. Уманець. Гетьманъ Мазепа, ст. 428-429. Також: Н. Василенко. Матеріали для історії економіческаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи, т. I. Чернігів, 1901, ст. 373-374. Про цей універсал, потверджений в цілості Д. Многогрішним уже 9. III. 1669, див. П. Федоренко. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. — "ЗІФВ ВУАН", т. XI, 1927, ст. 106.

25. Величко. Пам'ятки українського письменства у його: Сказаніе, ст. 31. Про Ів. Биховця див. у Лазаревського. Описаніе старой Малороссіи, т. II, ст. 101.

26. Архів Чернігівського Дворянського Зібрання, ч. 3849, л. 14. Повідомлення проф. Олександра Оглоблина.

2. IX. 1668 р. з Чигирина сотникові Вобельському (Чернігівського полку) Василеві Борковському, що був пізніше генеральним обозним, на повернення отчистого села Бурковки з приналежностями (в сотні Березанській), яким неправно заволодів був єпископ Методій.²⁷ 11. IX був виданий універсал Гаврилові Єсліковському на с. Кучеровку під Глуховом.²⁸

З-поміж лівобережного духовенства тільки двоє запеклих ворохобників та інтриганів — єпископ Методій і протопоп Адамович — були заарештовані й одвезені до Чигирина, але обом пощастило втекти й приєднатись до московського війська. Однак Москва обом виточила слідство, і кар'єра Методія, обвинуваченого в сіянні смуту напередодні повстання Брюховецького, знайшла свій сумний кінець: його судили в Москві й засадили до Новоспаського монастиря, де по ньому загинув усякий слід.²⁹ Другий ворохобник, протопоп Адамович, хвалився у Москві, на допиті, що коли він сидів під арештом у Чигирині, то митрополит Тукальський і Юрій Хмельницький питалися в нього: чому він не хоче добра своїй батьківщині, а хоче добра Москві? І він на це відповів, що добра Москві хоче тому, що присягнув московському цареві, а тепер, мовляв, коли він у їх руках, то буде робити те, що йому скажуть. А відповідав так, щоб їх обдурити. Коли ж удалося втекти, то втік до Ніжина, під захист воєводи Ржевського.³⁰

Тукальський помагав Дорошенкові не тільки в церковних справах, але і в політичних: він вступив знову в переписку з київським воєводою Шереметєвим і в своїх листах з 21. VI і 5. VII. 1668 р. старався його запевнити, що гетьман не має агресивних замірів проти Москви та що він вирушив на лівий берег лиш на прохання

27. Копія кінця XVIII в. в Архіві Чернігівського Дворянського Зібрання, ч. 5311, л. 4. Повідомлення проф. Олександра Оглоблина.

28. Лазаревській. Описаніє старої Малороссіи, т. II, ст. 479-480. Лазаревський вважає, що цей універсал був виданий 11. IX. 1668, а не 1665 р., як думав Ф. Уманець. Гетьманъ Мазепа, ст. 426-427, що надрукував універсал з копії П. Я. Дорошенка, в якій рік був написаний невиразно.

29. Карповъ. Методій Филимоновичъ, єпископъ мстиславській и оршанській, ст. 660.

30. АЮЗР, т. VII, ст. 92.

самого населення, радив здати Київ Дорошенкові добровільно, одним словом, повторював те, в чому запевняв Шереметєва й сам Дорошенко.³¹

Не маючи запевненого тилу, спираючись на таких непевних союзників, як татари, і не розпоряджаючи значнішими власними силами, не міг Дорошенко, хоч би й хотів, провадити зачіпну війну з Москвою. Та це й не входило в його пляни. По відступі Ромодановського з-під Котельви на територію Слобідської України провадилася з обох боків тільки військова розвідка. Про сутички, які відбувалися на московсько-українським пограниччі в кінці червня і на початку липня дає поняття згадане вже донесення Ромодановського цареві з дня 22. VII. 1668 р., яке подає нові відомості про обставини залишення Дорошенком лівого берега.

Ромодановський двічі вислав підїзди з міста Груні: 19. VII вислав він сотника Охтирського Слобідського полку Данила Авдієнка з 500 москалями і козаками аж під Яреськи Миргородського полку, а 20. VII вислав Олешенського сотника Герасима Рубана з 200 українців ("черкась") під Зіньків. Здобуті тими підїздами "язики" виказали, що Дорошенко стояв з своїми козаками й татарами під Срібним, а звідти рушив за Дніпро, і татари пішли з ним. Деякі пішли просто на Полтаву до Криму, і на лівому березі залишено було близько Гадячого під містечком Хомутцем всього 500 татар.

Дуже цікаві відомості дістав Ромодановський через одного свого підлеглого від сумського обивателя Каленика Краковського, який утік від Дорошенка. Цього Краковського посилав на всеїдному тижні сумський козачий полковник Кондратієв на розвідки до Гадячого. Тут він попав до Брюховецького в тюрму, де й просидів п'ять місяців і був одісланий до Конотопа. Коли Дорошенко прибув до Срібного, то випустив Краковського на волю, взявши з нього присягу, що буде йому служити. Дорошенко простояв під Срібним три дні. Тут довідався Дорошенко, що князь Куракін розбив під Сєвськом³² козацько-татарський відділ та що

31. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 1079-1080 (на основі "Столбців" Московської Сінедальної Б-ки); АЮЗР, т. VI, ст. 256-259 і т. VII, ст. 171; Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ, вып. III, ст. 147.

32. Про те, що татари розпустили були свої загони аж під Сєвськ(на території

московські війська перейшли Ворскло й почали добувати міста на українській території. Дорошенко з-під Срібного з татарами й козаками пішов за Дніпро, а пораненого в бою під Сєвськом мурзу — Саяна, Шірін-бейового сина, одіслав лікуватися до Гадячого, представивши до нього Каленика Краковського, який зумів заслужити довір'я у гетьмана. Але Краковський ганебно порушив це довір'я: він заколов відданого під його опіку мурзу і сам утік з Гадячого до Кам'яного. Коли він перебував у Гадячому, туди приїхали, яко наказний гетьман городничий, Криловський і брат гетьмана Андрій Дорошенко з десятьма хоругвами козаків. Тоді ж при ньому прийшов лист від гетьмана з-під Сокирної над Дніпром про те, що він перейшов з військом за Дніпро. А наказний гетьман писав з Гадячого до Зінькова, щоб зіньківці трималися в облозі й не піддавалися, та що їм в допомогу вислано з різних міст чотири хоругви козаків. Дорошенко залишив на лівому березі в містечку Хомутці близько Гадячого трьох мурз з 500 татарами. Він розіслав по городах листи, щоб готовили запаси й обіцяв, що прибуде за місяць сам.

Далі Краковський переказував, що запорозькі козаки, які були в Гетьманщині, всі пішли на Січ, і були чутки, що вони громили татарські улуси. Одначе деякі запорожці залишились на службі у Дорошенка, бо, як казав Краковський, Іван Сірко був призначений полковником у Ніжин, кошовий Іван Білковський полковником у Прилуки, а Дем'ян Многогрішний призначений гетьманом Сіверським. До Глухова вислав Дорошенко запорозького полковника Казика з 500 козаками. З Срібного³³ пішов Дорошенко 8. VII і з ним чотири полки: Торговицький, Уманський, Корсунський і Черкаський; частина татар пішла з ним, а частина через Полтаву до Криму. Причиною відступу Дорошенка було те, що поляки обложили його брата Григорія в Кальнику.³⁴

пізнішої Орловської губ.) і Брянськ(?), де набрали 40 чоловіка полону, який одбив від них під Сосницею Д. Многогрішний і взяв 20 самих татар, переказував у жовтні 1668 р. у Москві брат Дем'яна, Василь Многогрішний. Див. АЮЗР, т. VII, ст. 89.

33. З табору під Срібним видав Дорошенко універсал Густинському манастирю 5. VII. 1668: Київський ЦАДА, ф. 203, ч. 25.

34. Петровський. Нариси з історії України, ст. 401-403.

Краковський щодо останнього мав рацію: Дорошенко дістав відомості про польський наступ, який грозив знищити всі його успіхи на Лівобережжі. Але на початку червня Дорошенко, як уже згадано, писав до волоського господаря й дякуючи за ласкавий прийом його послів, які їздили до Царгороду й поверталися назад з чаушем Юсуфом, прохав якнайшвидше подати поміч його брату проти поляків; "той неприятель (писав він про поляків), не тільки чигає на згубу нашої України, але й пресвітлій Порті Отоманській доброго не зичить".³⁵ З такою самою просьбою звернувся до господаря й сам Григорій Дорошенко листом з 10. VI з табору під Періївкою. В приписці до листа він додав, що дістав відомість, що коронний гетьман Собеський з цілим своїм штабом прибув до табору під Ляхівцями,³⁶ а в "цидулі", приложеній до листа сповіщав, що вже військо коронне в компуті стоїть під Ляхівцями, і що скоро мають бути вислані звідти два сильні підїзди, один з них проти війська Григорія Дорошенка, другий під Білу Церкву. Отже він дуже прохав господаря вислати йому військову поміч згідно з його "асекурацією", даною на письмі гетьманові Петрові, — бо краще самим зустрінути ворога, ніж дожидати, доки він нападе на нас.³⁷

Дійсно, польське військо вже вирушило в Україну, і в кінці червня Собеський вже був, як ми вже згадували, в таборі під Ляхівцями, звідки 19. VII по новому календарі вислав 2000 війська до Білої Церкви під проводом Фелікса Потоцького, писаря польного коронного.³⁸ Але ще перед тим як Потоцький прибув до Білої Церкви, там уже почалися ворожі сутички між поляками й козаками. Як оповідав у своїй реляції з дня 5. VII Собеському комендант Білої Церкви Стахорський, місцеві козаки бльокували фортецю і полковник Білоцерківський Бутенко кілька разів робив спроби одбити у поляків коней.³⁹ Коли йому це не повелось, він покликав

35. Acta historica, vol II, pars 1, ст. 378-379.

36. Собеський в листі до жінки писав, що виїздить з Москви до табору 24. VI. Див. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 187.

37. Acta historica, vol II, pars 1, ст. 380-381.

38. Там таки, ст. 396-397.

39. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 826.

собі на поміч Паволоцького полковника Яроша, та ще Григорій Дорошенко прислав йому з-під Іллінців 200 чоловік подністриянців. Але Стахорський відбив 2. VII їх спільний напад, захопивши в полон 50 козаків, в тому числі наказного Паволоцького полковника і кілька сотників, а "трупом було забілено поле на три милі". Захоплені бранці на "конфесатах" виказали, що польське військо концентрується коло Вінниці, що його вже є 60 хоругов; що наказний гетьман, Дорошків брат, стоїть під Іллінцями й вислав звідтам на підїзд Левентів, які всі загинули.

Вибравшись походом на лівий берег, Дорошенко не поривав своєї кореспонденції з Собеським; йому було важно забезпечити себе, наскільки можна, від якоїсь диверсії з польського боку. В Кременчуці він дістав від Собеського листа, в таборі під Опішнею дістав другого. На жаль, ми не маємо цих листів і можемо уявити собі їх зміст на основі відповіді Дорошенка, даній в таборі під Голтвою 10 червня старого стилю, себто всього на третій день по убивстві Брюховецького. Лист цей дуже важний для з'ясування Дорошенкової політики щодо Польщі під той час.

Дорошенко згадує Собеському за його старання задоволити Військо Запорозьке в рамках Підгаєцького трактату, за те, що вже одібрав від Тетері військові клейноди, булаву, корогви, гетьманські інсигнії, також за виклопотання у короля привілею на Чигиринське староство й амнестію для всього Війська Запорозького, за призначення комісії й за колишню прислугу в справі дозволу отцю Хмельницькому на поворот на Україну; дякує також за обіцянку постаратись про повернення старих прав і привілеїв, військових і церковних, забраних колись Тетерею, і взагалі надіється, що Собеський буде й надалі дбати про задоволення слухних інтересів Війська та Православної Церкви.

Щодо комісії, то Дорошенко хотів би її зовсім занехаяти під цей час, коли трапляється така зручна okazія, й коли наступила воєнна пора за Дніпром, і можна, скористувавшись з того, повернути за Божою поміччю задніпрянські землі, що відпали були від держави його королівської величності. Вже всі тамошні полки і посполитий люд, надокучивши московською протекцією й регіментом Брюховецького, схилились зовсім під стародавній регі-

мент. Тому що всі одностайно й гаряче прохали в нього допомоги, вирушив він на Задніпрянщину для охорони людей від Москви; коли ж, злучивши свої полки з задніпрянськими й низовими, хотів він почати акцію проти неприятеля-москаля, виступив проти нього Брюховецький; тяжко було з ним порозумітись; "скора була з ним розправа, з ласки Божої: мусів з ганьбою пострадати життя; не описую того; присутній при тому післанець Вашої Милости розкаже все, здаюся на нього". Коли ж Брюховецький поніс заслужену кару, то все Військо вкупі, і обидві задніпрянські сторони залишились під одним регіментом і в послушенстві в нього — Дорошенка. І сталося це 8 червня старого стилю в понеділок на вершині Голтви, миля від Опішні. Тепер, писав Дорошенко, іду в ім'я Боже далі на москалів, пильно стараючись, щоб вигнати ворога з дідичних володінь короля і привернути їх до давнього підданства. Через те не вдалося вислати послів на сейм, як про це писалося в попередніх листах, бо ось і задніпрянські полки просяться до одної з нами інструкції до майбутнього сейму.

Далі скаржитья Дорошенко в своєму листі на те, що перед його походом на лівий берег польські полки напали на Паволоцький і Кальницький полки, особливо ж нарікає на Білоцерківського коменданта, який не тільки держить у глибокій ямі білоцерківських обивателів, але й висилає в околиці свої чати, які поводяться наче в ворожому краї, б'ючи людей і плюндруючи їхнє добро. На закінчення запевняє в своїй жичливості і в лояльному додержанні трактатів, в надії, що за допомогою Собеського Військо Запорозьке буде уконтентоване в своїх потребах.⁴⁰

Але ці запевнення Дорошенка не зупинили маршу коронного війська в Україну й виїзду туди самого Собеського. Правда, до якоїсь поважнішої акції не прийшло, але польський наступ в зв'язку з непевним становищем, яке зайняли татари й запорожці, спаралізував успіхи Дорошенка на Лівобережжі. Єдиним, здається, наслідком листа Дорошенка до Собеського було відкликання Яна Ста-

40. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 381-384. Правдоподібно цей лист Дорошенка мав на увазі Храповицький, записуючи в своєму діярії під 8. VIII. 1668, що йому прислано копію листа Дорошенка до Собеського з ознайомленням його вірності королеві. Див. Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 51.

хорського з посту коменданта Білоцерківської фортеці й заміна його Яном Зигмунтом Льобелем. Ця зміна була переведена Ф. Потоцьким десь у місяці липні,⁴¹ бо вже 31. VII старого стилю Дорошенко звертається до Льобеля з листом у відповідь на лист самого Льобеля; вітаючи нового коменданта, Дорошенко висловлює надію, що він буде краще ставитись до українського населення, ніж його попередник, і що це населення почне вертатися на свої румовища, а купці з обох боків Дніпра матимуть вільний проїзд. Обіцяє вільний переїзд і поворот до Білої Церкви польським жовнірам, аби лиш вони поводитись скромно, та розмін бранцями.⁴²

Дорошенко покинув лівий берег 8. VII. 1668 р., призначивши Дем'яна Многогрішного своїм наказним ще в половині червня,⁴³ і вже в кінці липня був у Чигирині.⁴⁴ 2. VIII він видає універсал жіночому Печерському монастирю в Києві вже з Чигирина.⁴⁵ Там він пробув не пізніше, як до половини вересня. В часі свого побуту в Чигирині Дорошенко видав, між іншим, універсал колишньому генеральному обозному, ветерану з часів Хмельниччини, Тимошу Косачеві, що "з московської неволі до милої повернув отчизни"; яко людину старшого віку і "неволею знедзнілого", бере його гетьман під особливу військову оборону й забезпечує йому спокійне користування з своїх хуторів, млинів, полей, сіножатей в околиці Корсуня і з домів та ґрунтів у самому Корсуні. Універсал було видано 22. VIII. 1668 р.⁴⁶ Взагалі бачимо в цей час, як біля Дорошенка скупчуються найкращі представники тодішньої козацької старшини: Андрій і Михайло Зеленський, Ярема Петрановський, Павло Яненко-Хмельницький, Григорій Гуляницький, Михайло Вуяхевич, Прокіп Бережецький, Яків Лизогуб, Герман Гапо-

41. *Theatrum Europaeum*, Bd. X, ст. 826.

42. *Acta historica*, vol. II, pars I, ст. 403-404.

43. *Эйнгорнь. О сношеніяхъ*, ст. 469 (Архів Москов. М-ва Юстиції, Сполбці Малор. Приказа, ч. 5876).

44. АЮЗР, т. VIII, ст. 57.

45. Київський ЦАДА, ф. 170, ч. 5.

46. Уманець. Гетманъ Мазепа, ст. 429-430; Труды Черниговскаго Предв. Комит. по устройству XII Археолог. съезда, ст. 28-29.

нович, Остап Гоголь, Іван Куницький,⁴⁷ майже всі — представники української шляхетської верстви; вірно служать при ньому обидва його брати Андрій та Григорій, переходить на його бік славний запорозький ватажок Іван Сірко; приблизно в тому часі стає до нього на службу й недавній дворянин короля Яна-Казіміра білоцерківський шляхтич Іван Мазепа.⁴⁸

В часі свого побуту в Чигирині Дорошенкові, здається, вдалося налагодити сяк-так відносини з Польщею і припинити небезпечний для нього рух коронних військ. Як видно, деякі з прохань Дорошенка були Собеським виконані: Стахорського було відкликано з Білої Церкви й визволено арештовану ним козацьку старшину, яку привіз з собою до Чигирини у вересні посланий Собеським Ян Яблоновський. У своїй реляції Собеському з 3. X Яблоновський писав, що привіз два листа від Дорошенка: один був відповіддю на невідомий нам лист короля до Дорошенка, а другий був призначений для Собеського.⁴⁹ Коли зважити, що король Ян-Казімір вже 16. IX прилюдно склав свою корону,⁵⁰ то треба думати, що його лист до Дорошенка належить до першої половини вересня.

Дорошенко, по словам Яблоновського, був дуже вдоволений з визволення своєї старшини, а козаки й поспільство мило згадували Собеського й називали своїм батьком і добродієм. Гетьман обіцяв вислати своїх послів на сейм, як тільки відбуде раду з військом.

В той час, як був Яблоновський в Чигирині, Дорошенко збирав своє військо під Сокирною і сам виїхав туди з Чигирини 27. VIII старого стилю.⁵¹ Але Яблоновський мав сумніви, чи піде Дорошенко знову за Дніпро і чи не обмежиться тільки висилкою туди свого брата Григорія, полковника Брацлавського.⁵² Так воно й справді сталося: в половині вересня Дорошенко вже стояв над Дніпром під Сокирною, маючи при собі правобережні полки Брацлавський, Уманський, Торговицький, Білоцерківський, Паволоць-

47. Lipiński. Z dziejów Ukrainy, ст. 263-266, 278-279, 314.

48. Уманець. Гетмань Мазепа, ст. 39-40; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 342.

49. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 417-418.

50. Słupowski. Dyaryusz, ст. 64-65.

51. Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 137.

52. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 418.

кий, Корсунський, Чигиринський, Кальницький і Серденяцький з 200 прапорами.⁵³ На лівий берег він вислав свого брата Григорія з ордою й козаками.

Його ситуація дуже скоро стала погіршуватись. Перш за все проти нього одверто виступили запорожці в союзі з Кримом. В половині серпня посли з Січі прибули до Бахчисараю й загрозили, що запорожці підуть на Крим, якщо хан не пришле до них орду задля того, щоб з її допомогою скинути Дорошенка й вибрати іншого гетьмана.⁵⁴ Вже був готовий і кандидат в особі кошового писаря Петра Суховія, який стояв на чолі посольства і може бути явився ініціатором цього запорозько-татарського союзу.⁵⁵ Була це ще досить молода людина — мав усього 23 роки — але був "ділом силен, в річах світових цекав і в письмі козакоруском доволен", як характеризує його Величко,⁵⁶ або "досужей" і "ученой", як атестує його протопоп Симон Адамович на допиті в Москві.⁵⁷ Родом з козацької родини на Лівобережжі, він, як каже Величко, захопився прикладом Брюховецького, як той через свою демагогію здобув булаву, і не помишлив про те, який був кінець Брюховецького.⁵⁸ Він зумів вподобатись самому ханові й заключити договір, згідно якому запорожці зобов'язались не нападати на татарські улуси, а хан дав Суховієві двоє солтанів з ордою.⁵⁹ Була чутка, що Суховій обіцяв татарам, що впустить їх до багатьох міст і настановить там татар за начальників.⁶⁰ По його повороті на Січ запорожці в присутності ханських послів вибрали Суховія гетьманом.⁶¹ Ця звістка застала Дорошенка в таборі над Сокирною.⁶²

53. АЮЗР, т. VII, ст. 83.

54. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 470.

55. М. Андрусак. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1689 рр., "ЗНТШ", т. 150 (1929), ст. 197.

56. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 167.

57. АЮЗР, т. VII, ст. 98.

58. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 166-167.

59. Лїтопись Самовидца, ст. 101; Лїтопись Грабянки, ст. 198-199; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 371-372.

60. АЮЗР, т. VII, ст. 153.

61. Суховій фігурує в джерелах також під іменем Удовиченка. Нема сумніву, що це народне прізвище, під яким криється ніхто інший як Суховій.

62. АЮЗР, т. VII, ст. 82.

Тим часом по залишенні Дорошенком лівого берега там продовжувалася військова акція з боку Ромодановського. Відбитий від Котельви, він розпочав новий наступ на Чернігівщину, щоб відбити Ніжин і Чернігів. 8. IX він підступив під Ніжин. Мешканці Ніжина разом з козацькою залогою покинули місто, і Ромодановський сплюндрував його і спалив,⁶³ при чому москалі кололи навіть немовлят у колисках.⁶⁴ З-під Ніжина він вирушив на Чернігів. Під Циблями він переправився через Десну.⁶⁵ Многогрішний, Дорошків наказний, стояв у Седневі й хотів напасти на москалів, але його здержав полковник Стародубський Петро Рославець, так що між ними виникла навіть сварка.⁶⁶ 25. IX Ромодановський узяв Чернігів штурмом і визволив воєводу Толстого з облоги, в якій він просидів у замку 34 тижні від 1 лютого.⁶⁷ Під час штурму спалено було частину нового міста. Дорошенко зміг вислати на одсіч Чернігову по одній версії 600 козаків під проводом Кіяшка-Манжоса (в тому числі одну волоську корогву і свою власну надвірну,⁶⁸ по другій — 200 козаків Брацлавського полку і 200 татар.⁶⁹ Така поміч не могла врятувати Чернігова, а коли скоро потому Многогрішний ввійшов у порозуміння з Ромодановським у містечку Дівиці, то прислані козаки частинно розбіглися, частинно залишилися на службі у Многогрішного.

Порозумівшись з Многогрішним і побоюючись наступу Григорія Дорошенка, який прибув з кількома полками лівобережців та правобережців і з 20 000 орди, Ромодановський почав відступати до Путивля.⁷⁰ Але, видко, Дорошенкові таки не хотілося дуже загострювати відносин з Москвою, принаймні татари докоряли йому потім, що він стріляв по Ромодановському "не кулями, а соломою" і взагалі під час цього відступу Ромодановського під

63. Лѣтопись Самовидца, ст. 101; АЮЗР, т. VIII, ст. 177.

64. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 418.

65. АЮЗР, т. VII, ст. 98.

66. Там таки.

67. Там таки, ст. 88; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 471.

68. АЮЗР, т. VII, ст. 83, 88; т. VIII, ст. 177.

69. Там таки, т. VIII, ст. 82.

70. Там таки, ст. 87, 88, 91.

натиском Дорошенка і татар дійшло між союзниками до розриву: Григорій Дорошенко відпустив з-під Конотопу лівобережні полки Полтавський, Миргородський та Лубенський, які скоро по тому під примусом з боку татар перейшли на сторону Суховія. Пристав до Суховія і Переяславський полковник Дмитрашко. Держався ще Дорошенка полк Прилуцький, де він колись сам був полковником.⁷¹

Григорій Дорошенко, який дістав від брата призначення бути наказним гетьманом, відступив до Козельця. При ньому залишилося всього 3000 козаків з полків Брацлавського, полку Семена Кіяшка-Манжоса, кошового Олександра Урбановича й Павла Яненка.⁷² В Гадячому держався, як намісник Дорошенка, його брат Андрій. Ніжинський полковник Золотаренко і Многогрішний перебували ще в порозумінні з Григорієм Дорошенком і листувалися з ним.⁷³

Всі ці події примусили Дорошенка думати тепер не про боротьбу з Москвою, а про організацію боротьби з татарами й Суховієм. Він старається підтримати добрі відносини з Польщею і Москвою, але, розуміючи, що ні та ні друга не можуть бути для нього опорою в його стремлінні сполучити обидва боки Дніпра, він вертається до своєї давньої думки — шукати такої опори в Туреччині ціною визнання над собою протекторату турецького султана. Скоро по повороті Дорошенка до Чигирини приїхав до нього турецький чауш, висланий з Царгорода 10. VIII. 1668 р. Як оповідав у Москві Адамович, прибуло навіть двоє чаушів: один (осман) до Дорошенка, другий до Брюховецького; приїхали вони разом з полковником Черкаським Гамалією. Дорошенко прийняв і потім виправив обидвох чаушів назад, разом із своїми послами.⁷⁴ Польський поручник Білковський, який перебував тоді в Чигирині в полоні, переказував потім у Києві і в Москві, що султан, пропонуючи Дорошкові вступити до нього в підданство, передавав через чауша, що не хоче брати з України жадних податків і що дасть їй таку саму

71. Там таки, ст. 109.

72. Там таки, ст. 109, 150; Лїтопись Самовидца, ст. 102.

73. АЮЗР, т. VII, ст. 109.

74. Там таки, ст. 93.

”удѣльность”, як і Криму; тільки щоб у Чигирині та в Кодаку стояло по 1000 яничарів, а коли буде потрібна поміч, то султан пришле ще в додаток до татар 40 000 своїх яничарів, а як і цього буде мало, то й сам прийде.⁷⁵ Дорошенко, по словам Белкевича, погоджувався тільки на те, щоб 1000 яничарів стояло в Кодаку. Чув також, що у Дорошенка була нарада з полковниками, на якій усі висловились за тим, щоб прийняти турецьку протекцію.⁷⁶ Були 28. VIII вироблені умови, на яких Україна мала цю протекцію прийняти, і ці умови Дорошенко вислав до Царгороду через послів, писаря Лукаша Бускевича й уманського полковника Білогруда,⁷⁷ які прибули до Царгороду в кінці листопада старого стилю.⁷⁸ Польський посол Рачковський, який перебував у Чигирині, запитував у Дорошенка: чому він вислав до султана свого писаря, не поспитавши короля? Дорошенко відповів, що він писав до султана ”листокъ” і вислав його не з яким значним полковником, а своїм слугою Бускевичем. А про що писав у тому ”листка”, того Дорошенко не сказав.⁷⁹ Замість Бускевича уряд військового генерального писаря зайняв Михайло Вуяхевич, який залишився на цьому уряді аж до самого кінця гетьманування Дорошенка.⁸⁰

Умови, вислані до Царгороду, були виложені в 17 пунктах. В перших двох говорилося, що, наслідуючи договір гетьмана Богдана Хмельницького з турецьким султаном, гетьман Петро Дорошенко хоче заключити такий же самий договір, щоб завжди бути готовим воювати з султановими ворогами. В пункті 3 стояло, щоб усі війська кримські, черкеські, ногайські, буджацькі й інші, які б приходили на поміч українському гетьману, щоб усі вони підлягали гетьману і слухали його наказів. На ознаку цього верховного командування збройними силами гетьман мав дістати булаву й

75. Там таки, ст. 103.

76. Там таки, ст. 103-104.

77. Acta historica, vol. II, pars I, ст. 418; АЮЗР, т. VIII, ст. 118, 229; т. IX, ст. 162.

78. Іорга. GOR, Bd. IV, ст. 141; Петровський. Нариси з історії України, ст. 229.

79. АЮЗР, т. VII, ст. 83.

80. О. Оглоблин. До історії Руїни. — ”ЗІФВ ВУАН”, т. XVI (1928), ст. 203, 210.

прапор, що по-турецькому зветься "туї" (п. 4). Але діставши такий прапор, не хочуть козаки, щоб їх уважали за якихсь підданих або данників, але бажають бути вільними від усяких податків та поборів. Вони не хочуть, щоб султан перемінив гетьмана, обраного Військом Запорозьким, і цей прапор має бути лиш ознакою та свідоцтвом приязні і згоди між козацькими військами і турецькою й татарською потугами в усякій війні проти спільного ворога (пункт 5).

Коли турецькі або татарські війська будуть приходити на поміч козацьким, то не повинні будувати своїх мечетів, а особливо не повинні грабувати й руйнувати руських церков, щоб ставити свої мечети; не повинні нікого грабувати й забирати в неволю з козацького роду й запроваджувати до Царгороду (пункт 6).

Війська, які приходитимуть з Молдавії та Валахії, не можуть робити ніякої шкоди містам, монастирям і церквам, які перебувають під гетьманською владою. Духовенство українське дістає хіротонію від Царгородського патріярха і править ним свій митрополит (пункт 7).

"Гетьман має зоставатись на своєму уряді доживотньо, і султанова влада не може його переміняти; і козаки, які не згодні з нами, не сміють вибирати собі якого іншого гетьмана, бо ми дуже задоволені з панування нинішнього гетьмана і готові всі за нього стояти" (п. 8).

Тому що руський народ тепер поділений між різними країнами, а держить одну віру з греками, і то не лиш в цих сторонах, але й далеко поза їх межами, а саме по Перемишль, Самбір, і од міста Києва на дванадцять миль, до Вісли й Німана, і до Севська і Путивля, надіємось, що в скорому часі наш гетьман усіх їх об'єднає і визволить з-під чужої кормиги, від панування поляків і Москви (п. 9).

Далі йшли пункти про те, щоб усі грамоти, які будуть писатися гетьману від султана, були писані мовою українською або грецькою, і щоб послы, які приходитимуть в Україну, вміли говорити українською мовою; щоб по смерті нинішнього Царгородського патріярха наступника йому вільно вибирав собор єпископів та щоб патріярха не вільно було переміняти; щоб татари, коли приходити-

муть на допомогу в Україну, жили в місцях, для них призначених, і самовільно нічого не брали; щоб у всяких непорозуміннях між козаками й турками кожна сторона судилася по своїм законам; щоб султан або хан кримський не заключали з близькими сусідами, особливо з королем польським і з царем московським, ніяких договорів без відома та згоди українського гетьмана; коли б же султан турецький або хан кримський не схотіли цих умов прийняти і намислили український народ поневолити, тоді гетьман і Військо Запорозьке самі подбають про забезпечення своєї свободи і своїх інтересів, але проти султана вороже виступати не будуть, хібащо до того спонукає їх саме турецьке або татарське військо.

Останній пункт казав про те, що коли Військо Запорозьке завоює за допомогою турецького війська яке місто, то це місто має залишитися під владою гетьмана, і турки не можуть впроваджувати туди своєї залози.⁸¹

Лазар Баранович переказував через свого післанця в Москву, ніби турецький посол, перебуваючи в Чигирині, розпитував кожного поодинці, чи всі хочуть підданства і чи не силує їх до того гетьман? І вся старшина казала йому, що вони не з примусу хочуть у підданство до турецького султана, а з доброї волі, і такого підданства хочуть, як волохи і мультяни. Той же післанець оповідав, що у вересні приїздив до Дорошенка другий посол з Туреччини, який домагався, щоб у Чигирині була турецька залоза, але Дорошенко на те не погодився; він же сповістив, що султан не хоче з України ніяких податків, а тільки щоб Військо Запорозьке було завжди готове йти, куди він скаже.⁸²

Відомий уже нам архимандрит Теодосій Василевич, подаючи князю Радивилу 21. IX. 1668 р. новини з України, писав, на основі

81. АЮЗР, т. VIII, ст. 218-220; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. 1, ст. 208-212; E. Hurmuzachi. Documente privitoare la istoria Romunilor, vol. V. Bucuresti, 1885, ст. 74-76; Iorga. GOR, Bd. IV ст. 141; В. Антонович уважав чомусь автентичність цих пунктів за сумнівну, але зазначив при тому, що вони дуже цікаві тим, що "в них висловлюються побажання людей, які за всяку ціну старались добути для України політичну автономію". Див. В. Антонович и В. Бець. Исторические дѣятели Юго-Западной Россіи въ біографіях и портретах, вип. 1. Київ, 1885, ст. 82

82. АЮЗР, т. VII, ст. 154.

недавньо одержаного ним листа від митрополита Тукальського, що козаки прийняли турецьку протекцію, одначе на підданство просяги не учинили, до чого їх нахиляло турецьке посольство. При тому додавав, що митрополит і клир удержали гетьмана від присяги та що при Дорошенку "вся Україна і Запоріжжя".⁸³

Але поки українські послы могли повернутися з Царгороду й привезти якусь відповідь від султана, треба було зосередити всю увагу коло боротьби з Суховієм і татарами, що його піддержували. Велике було обурення Дорошенка на татар: економ Кирилівського монастиря у Києві Єзекіїль, який був у Дорошенка 16. IX в таборі під Сокирною, оповідав, що гетьман скреготав зубами і, схопившись за шаблю, казав Єзекіїлю, що він цією шаблею переверне до гори ногами увесь Крим, як колись його дід Михайло Дорошенко, що з чотирма тисячами козаків обернув цілий Крим внівець.⁸⁴ Коли до Дорошенка приїхали послы від калги, він "бив їх по губам" і приказував: "скажіть своєму шайтану чи султану, що і йому те буде!" Королівський комісар Рачковський, що був присутній при тій сцені, каже, що коли татарські послы пішли від гетьмана, ще й від себе бив їх "шабельним тилом".⁸⁵

Спочатку становище татар було неясне. В перших днях вересня прибула з Запоріжжя орда під проводом калги і перевозилася на лівий берег під Сокирною, Кременчуком і Переволочною.⁸⁶ Разом з Григорієм Дорошенком вона вирушила проти князя Ромодановського, що оперував на південній Чернігівщині, і змусила його відступити до Путивля. Татари розпустили свої загони, і один з них узяв у полон під селом Гайвороном на Конотопщині сина Ромодановського, князя Андрія, який їхав разом з значним конвоєм до Москви.⁸⁷ Разом із Андрієм Ромодановським їхав і трохи не попав у татарські руки протопоп Семен Адамович, який докладно розповів про

83. Археографический Сборникъ, т. VII, ст. 144-145.

84. АЮЗР, т. VII, ст. 82.

85. Там таки, ст. 83; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. 1, ст. 206.

86. АЮЗР, т. VII, ст. 97.

87. Лѣтопись Самовидца, ст. 101-102; Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 167-168; АЮЗР, т. VII, ст. 87, 94-95; Сборникъ лѣтописей, ст. 26.

свою пригоду у Москві.⁸⁸ Але в час спільного походу між Григорієм Дорошенком і татарами "учинився розвратъ" через те, що татари "без ради і волі Війська Запорозького учинили гетьманом Суховієнка". Солтан хотів забрати у Дорошенка, яко наказного гетьмана, булаву, бунчук і всі військові клейноди; Дорошенко не віддав, дорікав татарам за настановлення Суховієнка і вимагав, щоб татари видали йому Суховієнка.⁸⁹ Оттоді то Григорій Дорошенко покинув татар і повернув від Конотопа назад, розпустивши частину лівобережних козаків, очевидячки тих, що почали схилитись на бік Суховія.

На Лівобережжі почалася усобиця. Деякі полки під терором з боку татар, переходили на бік Суховія, деякі ж, як наприклад Прилуцький, вірно трималися Дорошенка й били татар. Суховій розпустив між народом універсал, зложений в дуже патріотичній формі, але по суті крайнє демагогічний, виставляючи себе оборонцем "милої отчизни, бідної України", яку гноблять москалі й ляхи, закликав до єдності й боротьби за свої вольності й сам заявляв готовність боротись до загину за "милую свою матку, плачущую отчизну і за всіх вас".⁹⁰

Дорошенко розіслав по всіх полках листи, щоб не слухали Суховія й били татар.⁹¹ І дійсно, в одних Прилуках побито їх було зо три тисячі.⁹² Помогло йому й те, що запорожці далеко не всі стояли за Суховія: частина січовиків стояла за Дорошенка. Коли Суховій прислав Дорошенкові листа, щоб він не писався більше запорозьким гетьманом і приклав до листа печать кримського хана — лук і дві стріли, то противна Суховієві сторона писала до Дорошенка, щоб він скликав чорну раду, а вони, мовляв, поламають своїми мушкетами Суховієнкові стріли.⁹³ Від цих противників Суховія прийшло до Дорошенка посольство, шість значних січовиків, і Дорошенко прийняв їх з почеснями, подарував кожному по

88. АЮЗР, т. VII, ст. 94-95.

89. Там таки, т. VIII, ст. 109.

90. Там таки, ст. 46-48.

91. Там таки, т. VII, ст. 150-151.

92. Там таки, ст. 150-153.

93. Там таки, ст. 82.

шубі, шапці і сап'яних чоботях, а на Запоріжжя вислав подарунки й хлібні запаси та овочі.⁹⁴ А головне, що Дорошенкову руку держав під той час популярний на Запоріжжі Іван Сірко. Дорошенко вислав його до Криму зробити диверсію проти орди, так як той самий Сірко рік перед тим робив диверсію в інтересах Польщі.⁹⁵ Потім розіслав до своїх полковників наказ, щоб сходились під Кременчук, щоб ударити на татар, як вони будуть переправляться через Дніпро.⁹⁶ І справді татар громлено під Кременчуком та по інших місцях.⁹⁷ Суховій поробив великі спустошення на Лівобережжі⁹⁸ і мабуть, розуміючи, що через те став ненависним для населення, рішив перенести свою акцію на правий берег. Білгородська Орда, яка не підлягала кримському хану, може бути в зв'язку з переговорами Дорошенка з Турецькою Портою, якій вона підлягала безпосередньо, покинула Суховія.⁹⁹ У Пилипівку Суховій з Кримською Ордою вже гасував в околицях Чигиринна.

На новий рік 1. І. 1669 р. Дорошенко розіслав по всіх полках універсал до всього українського народу. Він писав, що ще так недавно Господь потішив "нашу упадающую Україну, і знову об'єдналися були в первісній згоді й братерській любові обидва береги Дніпра під стародавнім його, Дорошенка, гетьманським регіментом". Але "ворог наш душевний" вивів, наче на поміч, калгусолтана з ордами й Суховія з запорожцями, які, спустошивши Задніпрянщину, перейшли на другий бік Дніпра і плюндрують тут край вогнем і мечем. Але проти них скрізь по містах і по шляхах розставлено військо навкруги, так що куди вони не поткнуться, скрізь їм буде добра зустріч. Білгородська Орда вже покинула Суховія, та й од солтана щодня втікають, так що ледве десята частина залишилася. Далі Дорошенко повідомляв, що докладає всіх сил, щоб зберегти милу отчизну при стародавніх вольностях і

94. Там таки.

95. Там таки, ст. 150, 158.

96. Там таки, ст. 153.

97. Там таки, ст. 168.

98. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 168-169.

99. Андрусак. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668-1689 рр, ст. 207.

тепер за радою старшин і черні хоче прийти до згоди з Москвою і листується з нею, добиваючись, щоб Москва вивела своє військо з усіх міст, з Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина й Остра і жила з Україною в згоді. Тому закликав він усіх, щоб давали московським людям скрізь вільний проїзд і не жалували для них хліба-соли; незабаром буде переведено з Москвою й обмін полонених.¹⁰⁰

В короткому часі після того Суховій почав терпіти на правому березі одну поразку за другою. Наступ на Чигирин не вдався. Під Вільшаною побив його запорозький полковник Семен Корсунець.¹⁰¹ Далі побив його Григорій Дорошенко, що вернувся з своїми полками з лівого берега.¹⁰² Але найсильніший удар завдав Суховію Іван Сірко, котрий держав тепер сторону Дорошенка. 16 січня він розбив під Ольховцем недалеко від Канева Батирчу-мурзу, головного протектора Суховієвого.¹⁰³ Коли запорожці, що були при Суховію, побачили на противному боці свого улюбленого ватажка Сірка, Гната Уляновського та інших відомих січовиків, то перейшли на їх бік і "незбожному Суховію й татарам, мурзі Батирчаті дали доброго чосу, заледво й самого того згубцю не взяли, котрий той незбожник тільки самопят до татар на службу з своїми привідцями втік. А татар уж в нашій землі немаш, і під першого вожа свого Вельможного його милости пана гетьмана Петра Дорошенка не през меч, але доброволне прихилилися, оставивши того незбожного Суховія в єден гуж потягли". Так радісно сповіщали 26. І. 1669 р. отаман Захар Донець і війт міста Ромна Йосиф Петрович з бурмістрами сотника й отамана Конотопського Леська Лисенка, додаючи, що сотник з полковником (очевидячки Ніжинським) поїхали до гетьмана в Чигирин.¹⁰⁴ Сам Дорошенко, сповіщаючи про цю побіду свого брата Андрія, який перебував у Гадячому, і окремо годячан (16. І. 1669 р.), писав, що Сірко був виражений з кінним і піхотним військом, з гарматами, і що татари потерпіли великі втрати. Але остерігав, що кілька тисяч татар подалось на лівий

100. АЮЗР, т. VIII, ст. 6-7.

101. Там таки, ст. 7.

102. Там таки, ст. 53.

103. Bibl. Kras, cod. 330, л. 192.

104. Там таки, cod. 330, л. 189.

берег (тому, що Дніпро замерз, то переправа була легка) за ясирем, то щоб ужили способів охорони.¹⁰⁵ Оповідали, що Суховій утік, маючи всього 15 козаків із собою, подавшись з татарами на Торговицю.¹⁰⁶ Станіслав Беньовський писав про цю перемогу М. Радивиліві, що козаки захопили 800 татар у полон, в тому числі кілька значних, які опинились у Дорошенка в Чигирині.¹⁰⁷ Погром Суховія знову підняв престиж Дорошенка: до нього зїхалися полковники й сотники з Полтави, з Лубнів, з Миргорода та інших міст Лівобережжя,¹⁰⁸ старшина й обивателі Лівобережжя посилали до Дорошенка на Різдвяні свята всяку живність, лисячі й куничі міхи, не вважаючи, що з хлібом і з усякими запасами було дуже скрутно. Післанці Теофіля Бобровича, висланого з дипломатичною місією до Дорошенка з Москви, оповідали, що коли вони верталися з Чигирини до Гадячого, то скрізь чули, як народ вихваляв Дорошенка і бажав, щоб він був гетьманом по обох боках Дніпра, кужучи, що "Дорошенко козак старий і поля знає". Многогрішного не любили й не хотіли мати гетьманом, називаючи його "мужичим сином".¹⁰⁹

Наслідком перемоги над Суховієм міста, які перейшли були на його бік, піддалися знову Дорошенку. До Чигирини було привезено Суховієву скриню з листами, себто його архів, печать, прапори, літаври, бубни й сурми.¹¹⁰ Про самого Суховія ж оповідали, що він побусурманився і навіть прибрав собі татарське ім'я Шамай або Ашпат-мурза.¹¹¹

Дорошенко розіслав до всіх полковників і старшин на лівому березі, а також до духовенства листи, в яких писав, що без усякої з його боку намови приїздили до нього люди з усіх сторін, складали

105. АЮЗР, т. VII, ст. 34.

106. Там таки, ст. 113.

107. *Archiwum Nieświż*, T. 20, ч. 798. В тому ж листі писав Беньовський, що козаків, себто Дорошенка, посварили з татарами скарби Брюховецького; Дорошенко, мовляв, захопив 12 срібних фляш по чотири гарнці кожна, повних самих червоних золотих.

108. АЮЗР, т. VIII, ст. 113.

109. Там таки, ст. 71.

110. Там таки.

111. Там таки, т. VII, ст. 150, 151, 157.

йому присягу й просили, щоб він прийняв їх під свій регімент, і він, не жаліючи життя, ходив до них помагати проти ворогів, бажаючи, щоб уся Україна була вкупі під його регіментом; намовляв, щоб не слухали Кіяшок та Мурашок (що перейшли на бік Многогрішного), пояснив, чому не прислав їм допомоги — бо не було на них московського наступу; запевняв, що він дбає не про якийсь один, але про обидва боки Дніпра, про всю Україну, щоб вона була вкупі при цілості Божих церков, при непорушних вольностях і в бажаному спокою.¹¹²

В тому самому дусі писав аж двічі до Переяславського полковника Дмитрашка-Райчи, що держався ще все Суховія, Канівський полковник Яків Лизогуб, запевняючи, що Дорошенко бажає "святого спокою, братолюбія і сполучення обох боків Дніпра до купи", і що коли в Україні постало було роз'єднання, то не через Дорошенка, а через Брюховецького.¹¹³

112. Там таки, т. VIII, ст. 115.

113. Там таки, ст. 115-116.

ІХ

Місія Теофіля Бобровича в Гадячому. Переговори Шеремстєва з Дорошенком. Полковник Пиво плюндрує містечко Стайки. Дорошенко визволяє полонених москалів. Недовір'я Москви до Дорошенка. Бобрович приїздить до Гадячого вдруге. Охолодження між Дорошенком і Москвою. Приїзд турецьких послів. Рада в Корсуні постановляє держатись турецької протекції. Польські послы привозять до Чигирина клейноди.

Не вважаючи на перемогу під Ольхівцем, з Суховієм було ще далеко не покінчено. Його покровитель, калга-солтан, пішов до Криму збирати свіжу орду, залишивши під Чорним Лісом над річкою Інгульцем мурзу Батирчу, як казали, з 20 000 татар. На весну 1670 р. Суховій збирався знову йти в Україну.¹ Очевидно, що Дорошенко був добре поінформований про наміри Суховія. Це спонукувало його піддержувати миролюбні відносини з Москвою, стараючись в той же час, наскільки було можливо, вдержати під своєю владою Лівобережну Україну. Північна частина Лівобережжя, т. зв. Сіверщина, з полками Чернігівським, Стародубським і почасти Ніжинським, була фактично втрачена для Дорошенка ще восени 1668 р., коли Многогрішний, бачачи, що своїми силами не встоїть проти Ромодановського, а Дорошенко, зв'язаний акцією Суховія, міг подати тільки незначну допомогу, завіз переговори з Ромодановським, а потім за посередництвом Лазаря Барановича безпосередньо з Москвою і став незалежним від Дорошенка "сіверським гетьманом".

Многогрішний, як показує вся його політична діяльність, взагалі не був людиною твердої волі й міцних переконань, він дуже

1. АЮЗР, т. VIII, ст. 66.

легко підлягав чужим впливам і піддавався афектам, не мав широких поглядів і був дуже слабеньким політиком, хоч не можна закинути йому брак любови до рідного краю й бажання йому послужити. Спочатку він дуже сильно піддержував Дорошенка, стараючись притягти на його бік північну Україну. Тому то й Дорошенко призначив його своїм наказним. Але Многогрішний напевно вважав, що справа між Дорошенком і Москвою вирішиться на "східньому фронті", десь під Котельвою чи під Опішнею. Тим часом Ромодановський, відбитий від Котельви, із збільшеними силами ударив на Чернігівщину. Дорошенко зміг вислати спочатку всього кількасот людей, — все, що мав під рукою, навіть свою надвірню корогву. Але це не могло врятувати справу, і коли Ромодановський, спаливши Ніжин, пішов добувати Чернігів, Многогрішний опинився в небезпечній ситуації, стоячи з своїми малими силами в Седневі. Оттоді виринула в нього думка шукати якогось порозуміння з Москвою. Ініціатива до цього вийшла навіть не від нього самого, а від його брата, Василя Многогрішного, та від колишнього полковника Ніжинського Матвія Гвінтовки, яких піддержав у цьому полковник Стародубський Петро Рославець.

Історію своєї змови проти Дорошенка розповіли трохи згодом вони обидва — Василь Многогрішний і Гвінтовка у Москві, очевидна річ, виставляючи її як свою велику заслугу. На підставі їх оповідання² справа представлялася таким способом. Повстання Брюховецького застало їх обох в тюрмі. Василь Многогрішний ще в Пилипівку 1668 року так тяжко побив свою жінку, що вона від того й померла, і за це Брюховецький звелів його закути в заліза і держав спочатку в Гадяцькій тюрмі, де Многогрішний застав і Гвінтовку, який сидів за те, що "вірні служив великому государю". Як тільки вибухло повстання проти москалів, Брюховецький одіслав Гвінтовку до Ніжинської тюрми, а Многогрішного вже за тиждень перед приходом Дорошенка одіслав під сильною вартою до Веприка. Як тільки прийшов Дорошенко, веприцькі козаки, вважаючи, мабуть, Многогрішного за політичного в'язня, випустили його на волю, і брат гетьмана, Андрій Дорошенко, казав йому їхати на

2. Там таки, ст. 87-89, 96-97.

службу до війська під Котельву. Многогрішний ухилився від цієї служби і втік до своєї батьківщини до Коропа. Туди ж прибув випущений з тюрми на поруки і Гвінтовка, й обидва патріоти "плакали, що їх одлучено від милости государя" і думали, як би їм знову бути під високою царською рукою. І от змовились і поїхати до Дем'яна Многогрішного. Прибули в дуже тяжкий для нього час, коли він не знав, на що зважитись. Дем'ян дуже зрадів їх приїзду, вони ж удавали, що мають якусь велику таємницю, але вагаються, чи йому повірити. Тоді Дем'ян заприсяг на ікону Богородиці, що з радістю послухає їхньої ради. Після цього вони почали намовляти, щоб він повернувся в підданство царя. Покликали полковника Рославця, й він погодився і присягнув, що буде вірно служити цареві. Вислали для переговорів з Ромодановським обох ініціаторів того "доброго діла", як вони самі його називали на допиті в Москві. 26. ІХ вони були в Чернігові у Ромодановського й повели переговори. Здобувши Чернігів, Ромодановський сам відступив до містечка Дівиці, і сюди приїхав до нього Дем'ян Многогрішний і учинив присягу на вірність цареві. Тим часом прийшла звістка, що наближається Григорій Дорошенко з своїми полками та з численною ордою, і Ромодановський поспішив залишити українську територію, відступаючи на Путивль. З походу він вирядив 10. X свого сина Андрія і обох ініціаторів "доброго діла" Василя Многогрішного і Гвінтовку, додавши до компанії ще одного московського клеветника, протопопа Адамовича, щоб вони завезли до Москви радісну звістку. По дорозі на них напали татари, й Андрій Ромодановський попав до них у полон, але Многогрішний, Гвінтовка і Адамович врятувались од небезпеки і вже 25-30 жовтня оповідали у Москві про свої "заслуги" та про свої пригоди.

Як тільки про перехід Дем'яна Многогрішного й Рославця на московський бік довідався Лазар Баранович (а вони писали до нього вже 26. ІХ), то гаряче ухопився за справу і з великим запалом виступив в ролі посередника між "сіверським гетьманом" і Москвою.³

3. Там таки, ст. 64-68.

Ми маємо тільки глуху звістку, зі слів Гвінтовки, що Дорошенко писав до Многогрішного (очевидячки десь у вересні), щоб він не піддавався цареві. 2. XII післанець Лазаря Барановича докладав у Москві, що Дорошенко писав Многогрішному, що коли він уже піддався цареві, то принаймні нехай домагається, щоб це підданство було на основі статтів Богдана Хмельницького та щоб було виведено московські залоги з України, за винятком хіба одного Києва.⁴ Писав Дорошенко кілька разів, але не діставав відповіді.

Кінець 1668 р. був для Дорошенка дуже тяжкий через боротьбу з Суховієм. Коли ж нарешті Сірко розгромив Суховія й татар під Ольхівцем, Дорошенко шле до Многогрішного знову листа 30. I. 1669 р. з Чигирина. Титулюючи його "пане полковнику Чернігівський, наказний наш і Сіверський гетьмане", він пише: "през немалий час, любом кілкакрат писал, не міючи з Вашою Мил. листовного зношення, не чому иншому тоє причитать мушу, тілко за гріхи наші од душевного врага бившому взнецонему през бусурман і єго помочника ніякого Суховія межи народом нашим обоєї сторони замішаню, котороє як скоро било воскресло, так за помощею Божією і моїм печалованням о цілости нашого краю старанням і одвагою дня 16 января под містечком Ольховцем іщезло, так же не толко той служитель з порадцами своїми Суховій, леч і сам солтан з великим соромом і утратою сил своїх там і на розних містах од войск наших мусил утікати, за що ми всі, найвищому благодареніє оддавши, любосмо того ж часу універсалами нашими о том і В. Милости зо всім полком увідомляли, і тепер, яко діло доброє і похвали годное увідомленем повторить за реч слушную судилисьмо". Далі сповіщає, що довелося з кримцями з їх вини "троха повархолитися"; тим часом закликає всіх полковників, аби в призначений час і місце якнайшвидше зїхалися, щоб порадитися і постановити, "при кому і на якому фундаменті вольности, права, свободи так Війська Запорожського, яко і церкви, матки нашої покладати і утвержати"; отакій універсал заслано і в полк Многогрішного — отже просьба, щоб і він прибув на нараду, а коли б сам

4. Там таки, ст. 153.

не міг прибути, то щоб прислав якихсь добрих і поважних людей. ”Взялем відомость, якоби В. М. вислал послов своїх до Є. ц. В. к Москві. Если есть так, прошу хтіть мене увідомити, з чим і якими пунктами і яких особ В. М. і як давно вислал, бо і я обітницю мою през бояр, київського князя Ромодановського і князя Куракина, і Єго Ц. В. (же маю своїх послов, нарадившись зо всіма панами полковниками послать) прирекаєм і же за тоєю колотнею не моглем давно ісполнити”. Отже тепер, хочачи те виконати, порозсилав до всіх панів полковників сьогобічних і тогобічних листи; надіється, що Многогрішний додержить ”приречоное мені рицерское слово” і не одмінить своєї приязні, але залишиться в братерському союзі; коли будуть всі разом попережньому в згоді і братерстві жити, то всяка справа міцніше і статечніше угрунтована буде, і жаден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій Отчизні неперестанну згубу.⁵

Не діждавшись відповіді і на цей лист, шле Дорошенко 8. II. 1669 р. другого листа. Висловлюючи своє велике здивування з упертої мовчанки Многогрішного і зміни його поведження, нагадує Дорошенко знову, скільки лиха наробило Україні оте її роздвоєння на дві частини: як по обох боках постала страшна пустиня, а тим часом повно нашої братії в Сибіру і по інших московських сторонах, скільки ми натерпілись великих кривд, утисків і нечуваних звірств. Добре діло жити в згоді з Москвою і з усіма, хто з нами ворогує; добре діло — бути підданими православного монарха, але не на таких умовах, як Брюховецький. Отож, щоб порадитись про всі ці справи, просить Дорошенко Многогрішного приїхати на нараду або прислати яких значних людей до Корсуня, яко славного міста, на першому тижні великого посту, куди мають приїхати всі полковники сьогобічні й тогобічні. В приписці до листа зазначено, що вже вертається з Туреччини наш писар, і з ним їде великий посол од цісаря. Про це буде доложено на тій же нараді в Корсуні.⁶

Але й на цей лист не було відгуку. Мало того: всі листи Доро-

5. Bibl. Kras., cod. 330, л. 192.

6. АЮЗР, т. VIII, ст. 126-127.

шенка Многогрішний, "упадаючи ниць до лица землі" перед стопами царського маєстату, переслав до Москви. Непокоїло його, правда, те, що цар зноситься безпосередньо з Дорошенком, і Многогрішний старався викрити перед царем всю Дорошенкову "привротность" і хитрощі, які виявлялись передусім у зносинах з турецьким султаном; хоч він знав, що цар діставав найпевніші відомості "з усіх сторін і націй, також і з України", але гадав, що і його повідомлення придадуться на щось. Тому обіцяв, що подасть звістку й про те, що діялось на Корсунській раді і що привіз турецький посол. А покищо подавав приємну звістку, що Київський полковник Костянтин Солонина і Переяславський Дмитрашко-Райча піддалися під царську руку, а для більшої віри переслав до царя лист Яненка до Солонини з намовою держатись Дорошенка і прислати до Чигирини на раду "зацних людей". Цей лист Солонина переслав йому, Многогрішному, а він пересилає цареві.⁷

Та вже було й пізно їхати до Корсуня на раду: ще 17. XII. 1668 р. відбулася в Новгороді-Сіверському за порадою й при участі Лазаря Барановича нарада старшини трьох північних полків — Стародубського, Чернігівського й Ніжинського, на якій обрано Дем'яна Многогрішного "совершенним" гетьманом, хоча він і одмовлявся від тої чести, "як стара дівка хорошого жениха" — влучно зауважив з цього приводу Самовидець-Ракушка.⁸ А в перших днях січня 1669 р. вже їхало до Москви посольство від Многогрішного і Барановича договорюватися про піддання Лівобережної України під царську руку. Не трудно було московському правительству одхилити домагання посольства про виведення воєвод з України, про право зносин гетьмана з чужоземними державами, про забезпечення військових вольностей і таке інше, і саме під час тих переговорів один з членів посольства ніжинський вїйт Олександр Цурковський "тайно" заявив думному дяку Башмакову, що міщани й селяни на Україні воліють бути під царськими воєводами, ніж під своєю українською козацькою адміністрацією.⁹ А

7. Там таки, ст. 127-129; Окіншевич, Рада старшин, ст. 29.

8. Лѣтопись Самовидца, ст. 102; АЮЗР, т. VIII, ст. 10; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 502.

9. АЮЗР, т. VIII, ст. 44.

міський писар ніжинський в листі до Цурковського писав: "припадайте до ступени ног престола государева, щоб над нами не було іншої влади, як царська".¹⁰ В той же час знаний московський посіпака ніжинський протопоп Адамович прислав безпосередньо цареві донос на Многогрішного і Барановича, де писав, ніби "весь народ (на Україні) кричить, плаче, не хочучи яко ізраїлтяни під єгипетською, так вони під козацькою роботою жити; знявши руки до Господа Бога, молять, щоб по-старому жити під царською державою і владою".¹¹

Російський дослідник цієї доби В. Ейнгорн зовсім слушно зауважує, що тайні розмови й чолобитні Цурковського, так само як і донос Адамовича, вплинули на те, що московський уряд рішив не виводити своїх воєвод з українських міст, хоч і не дав про це категоричної відповіді посольству Многогрішного, відклавши справу до ради, на якій мали бути остаточно зредаговані й оформлені умови поновного підданства Лівобережної України Москві.¹² А ця рада мала відбутися в Глухові, і дійсно відбулася там на початку березня 1669 р.

Царські представники на цій раді Григорій Ромодановський і Артамон Матвєєв, який скоро по тому був поставлений на чолі "Малоросійського приказа" (в квітні 1669) замість Ордин-Нащокіна і став таким чином керівником української політики Москви,¹³ привезли з собою проєкт "статтей", які після кількадечних переговорів з українськими представниками були прийняті на раді 6 березня. Вони звісні в історії під назвою "Глухівських статтей".¹⁴ Цар помилував гетьмана і все Військо Запорозьке лівого берега Дніпра правами і вольностями "по прежнему їх праву"; воєводи мали залишитись у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі, але вони не повинні були втручатися в суди й адміністрацію; кількість козацького війська встановлена 30 000, й платня йому мала йти з податку,

10. Там таки, ст. 8-9.

11. Там таки, ст. 11.

12. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 527.

13. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокіна, ст. 103.

14. ПСЗ, изд. 1, т. I, №. 447; Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, т. IV, ст. 231-242-248; Бантышъ-Каменскій. Источники малоросійской исторіи, ч. 1, ст. 217-228.

який мав бути збираний з усіх маєтностей, окрім церковних; щодо Києва було сказано глухо, що Київ не буде переданий Польщі в призначений термін; мати чужоземні зносини гетьману заборонено; устанавлявся вільний вибір гетьмана, якого не можна було, одначе, без царського указу позбавляти його уряду й вибирати нового; на прохання гетьмана й старшини цар мав надавати рекомендованим ними особам шляхетство, а також міг стверджувати надані гетьманом маєтності за службу; цар обіцяв дати військову допомогу на випадок наступу татар або задніпрянських козаків і згодився віддати Війську гармати, забрані під час останніх подій, а також і забране церковне майно; наостанку було зазначено, що коли б гетьман Дорошенко прийняв царську протекцію, то козаки обох боків Дніпра мають жити між собою в згоді й спільно боронити свій край проти татар, а покищо гетьман Многогрішний мав інтервенювати перед гетьманом Дорошенком, щоб він звільнив з полону московських воєвод і ратних людей, узятих під час повстання Брюховецького.

Аналізуючи "Глухівські статті", проф. А. Яковлів завважив, що їх правне значення полягало головне в тому, що вони скасовували московські статті Брюховецького 1665 р. і привертали на Лівобережній Україні силу договорів Б. Хмельницького в редакції 1659 р., при чому цар стверджував своїм словом, що ці статті не будуть порушені. Глухівські статті послужили зразком для наступних українсько-московських договорів і привертали до певної міри правний стан, який устанавлено було статтями Б. Хмельницького. Але той же дослідник цілком слушно каже, що "такий ефект Глухівські статті могли дати лиш тоді, коли б вони були всі і вповні здійснені". Але Москва не тільки не спішилася здійснювати Глухівський договір, але ще й ставила його виконанню різні перешкоди.¹⁵

Якщо Дорошенко піддержував приязні на зверх відносини з Москвою, щоб забезпечити себе від якихсь занадто небезпечних для себе виступів, то і в Москві вважали за потрібне так само продовжувати безпосередні з ним зносини. У Москві були не від того, щоб прийняти Правобережну Україну під царську руку, але

15. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 103-104.

не бажали перш за все порушувати Андрусівської умови з Польщею, а подруге, побоювались якихсь нових комплікацій, маючи діло з таким активним і підприємчивим гетьманом, як Дорошенко. Отже, покищо в Москві шукали способів, як би, не доводячи з Польщею до розриву, не вертати їй Києва. Тому, провадячи з Дорошенком переговори в надії створити через його акцію трудне становище для Польщі, при якому вона, і без того заклопотана справою вибору короля, не могла б поставити рішучого опору щодо Києва. Була й ще одна зовсім конкретна мета переговорів: добитись звільнення Дорошенком полонених москалів.¹⁶ В Ордина-Нащокіна виник був проєкт увійти в порозуміння з митрополитом Тукальським, щоб той за ціну дозволу на перебування у Києві згодився визнати свою залежність від Московського патріярха. Добившись цього визнання, Ордин-Нащокін сподівався знайти дуже поважний аргумент проти віддачі Києва полякам. Але ні Тукальський, ні Гізель, до посередництва якого звернувся Ордин-Нащокін, рішуче не схотіли погодитись на підпорядкування української Церкви Московському патріярху.¹⁷

Для переговорів з Дорошенком уповажнено було в Москві українського шляхтича Теофіла Бобровича, який служив в "Іноземськім приказі" і в 1661 р. вже виконував дипломатичні доручення до Гізеля й до Юрія Хмельницького. Брат його Дорофій Бобрович був ченцем Видубицького монастиря у Києві. Коли рішено було вислати Теофіла Бобровича з місією до Дорошенка, ченця Дорофія викликано було до Москви:¹⁸ може для поради, а може як закладника за брата.

Бобрович списався попереду з Путивля з Дорошенком і 21. XI. 1668 р. прибув до Гадячого, надаючи собі характер царського посла. Він прибув у супроводі значного конвою з москалів і слобідських козаків, забезпечивши себе аманатами (закладниками), в числі яких була така поважна особа, як колишній генеральний суддя Павло Животовський, герой оборони Глухова в 1663-1664 рр.

16. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 512.

17. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокіна, ст. 105-118; його ж: О сношеніяхъ, ст. 584-601.

18. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 509.

Перед його приїздом прибув до Гадячого полковник Іван Дуб'яга, присланий Дорошенком, і привіз від гетьмана наказ, як і про що говорити з Бобровичем.

Царського посла зустріли в Гадячому з відповідною помпою: на зустріч йому за три верстви до села Хотців виїхав полковник Дуб'яга з 500 козаками, з трубами й літаврами; при вїзді до самого Гадячого зустріла його ще 1000 піхоти і 200 "польських жолдаків" (очевидячки, найманого Дорошенкового війська); вийшов вїт з міщанами і вітав хлібом-сіллю; стріляли з гармат і рушниць і при світлі свічок (бо вже була глибока ніч) запровадили гостя до господи якогось Константія.¹⁹

На другий день скликали раду, і Бобрович виголосив дуже вітєвату промову з прикладами з Святого Письма. Потім промовив Андрій Дорошенко, гетьманський намісник у Гадячому; всі вигукнули тричі "многа літа" цареві й пішли до "верхньої ізби". Тут, в присутності, певна річ, вже лиш вибраної публіки, полковник Дуб'яга вчитав наказ гетьмана Дорошенка, даний на ім'я Андрія Дорошенка в Чигирині 9. XI. В наказі були з'ясовані умови, на яких Дорошенко готовий був договорюватись про підданство цареві: головне, щоб ніде, навіть у Києві, не було царських воєвод, бо ці воєводи дуже гнобили й кривдили український народ; якщо буде згода на цю умову й на інші, про які ще доведеться договорюватись, то українське військо разом з московським хоч би й зараз вирушить проти татар. На цей випадок нехай князь Ромодановський держить своє військо напоготові, не розпускаючи по домах.

Цей наказ просили повезти в Москву. А на словах говорили: відомо, мовляв, їм, що Київ по умові має бути відданий Польщі; але цього не буде; при цьому натякнули, що у гетьмана Дорошенка єсть якийсь договір з коронним гетьманом, в тому числі й про вибір короля; про це розкаже Бобровичу сам гетьман при побаченні. Прохали відповіді з Москви на Дорошенків наказ не пізніше нового року. Казали також, що прежні гетьмани тільки виманювали в царя "жалування" й соболів, а вони хочуть служити цареві тільки за одне: за їх вольності і не хочуть з царського скарбу ні

19. АЮЗР, т. VII, ст. 113-114.

копійки. Збори з населення, яке не служить в козаках, будуть збирати самі й одсилатимуть цареві, а перед козаками даватимуть звіт.

Того ж дня був на честь гостя парадний обід в Андрія Дорошенка; на обіді були сотники й отамани з Полтави, Зінькова й Комишні. При тостах за царське здоров'я стріляли з гармат та з мушкетів аж до півночі. На другий день Андрій Дорошенко віддав Бобровичу візиту. 24. XI відслужено в соборі молебен за здоров'я царської фамілії. Бобрович розіслав того ж 24. XI листа по городах — в Ромен, Лубні та інші, скріплені підписом Андрія Дорошенка, сповіщаючи про свій приїзд і про те, що він вертається до Москви з наказом від гетьмана Дорошенка про умови підданства, сповіщав населення, що козацькі й московські війська будуть спільно битись проти татар і Суховія, і доручав зноситись в усіх справах з Андрієм Дорошенком, яко представником гетьмана Петра Дорошенка.²⁰ Від себе вислав Бобрович листа до гетьмана, висловлюючи свою радість з того, що він виявляє свою прихильність до царя; повідомляв, що їде до Москви для доповіді цареві, а до Чигирина висилає для деяких словесних переговорів лебединського сотника Семена Шкробку (або Шкробку).²¹

У вечері того ж самого дня 24. XI пригнав із Чигирина гонець від гетьмана і оповістив гадячанам гетьманський універсал з дня 9. XI про успіхи над татарами і з наказом слухатись в усьому гетьманського брата Андрія.²² До Бобровича приїздили делегації з Полтави, Зінькова, Опішні, Рашанки, Комишні, Лютеньки, Веприка і прохали у царя грамоти, щоб знати, на що надіятись.²³ 25. XI Бобрович виїхав з Гадячого, обіцяючи повернутись за тиждень до Різдва. До князя Ромодановського, який стояв у Суджі, він вирядив з листами Чигиринського осавула Гната Слобинського, гадяцького сотника Івана Безрутченка й Веприцького сотника Сенчанського з товариством, бажаючи, певна річ, вже самим складом цього посольства показати, що в нього наладилися дуже гарні відносини з Доро-

20. Там таки, ст. 116-118.

21. Там таки, ст. 110-111.

22. Там таки, ст. 111.

23. Там таки, ст. 111-112.

шенком. Ці його післанці 2. XII вже виїхали з Суджи назад.

В листі до Ромодановського писав Бобрович про рішучий намір Дорошенка піддатись цареві, про непохитну волю українців ні за що не віддавати Києва полякам, а якби ті прийшли добувати Київ, то боронити його до останнього, нарешті, про те, що Дорошенко має договір з Собеським, з волохами й мультянами про те, щоб на польському королівському троні не бути нікому іншому, як тільки царевичу Олексію Олексієвичу.²⁴ Треба зазначити, що взагалі в той час ходили чутки про якісь особливі відносини між Дорошенком і Собеським. Так наприклад, згадуваний вже вище шляхтич Белкевич, прибувши в кінці жовтня 1668 р. з Чигирина до Києва, оповідав там, що між Дорошенком і Собеським велика приязнь, скріплена взаємною присягою під Підгайцями і що Собеський буцім то умовився з Дорошенком воювати Польщу, та що їм тільки задніпрянські бунти перешкодили в тому; що коли приходять до Дорошенка листи від короля, то Собеський слідом за ними присилає своїх післанців і дає знати, як на ті листи відповідати; що Дорошенко про все листується з Собеським і один другого про все повідомляє, а від того всього велика шкода і царю, і королю.²⁵ Знов же якийсь поручник, присланий від Лазаря Барановича в Москву, оповідав там 2. XII, між іншим, що Собеський писав до Дорошенка, щоб він пристав до одної з ним спілки, а в тій спілці, мовляв, були король шведський, курфюрст Бранденбурзький і князь Богуслав Радивил; Дорошенко мав би стояти за шведського короля, який хоче бути обраний на польський престол; а якби не обрали, то піде на Польщу війною. І що, мовляв, шведські послы були у Дорошенка, а король шведський підтвердив договір Собеського з Дорошенком під Підгайцями.²⁶

Але, не вважаючи на весь оптимізм реляцій Бобровича, в Москві не надали їм такого значення, якого він напевно сподівався. Поривати з Польщею задля Дорошенка там не збирались, а щодо можливості вибору на польський трон царевича Олексія, на це не мали великих надій. Керівник московської політики Ордин-Нащокін

24. Там таки, ст. 112-113.

25. Там таки, ст. 104.

26. Там таки, ст. 154-156.

просто сказав цареві, що царевича поляки не виберуть, і коли встрягнути в справу королівських виборів, то страшно й подумати, скільки б це обійшлося московській державі,²⁷ — Ордин-Нащокін мав на увазі підкуп учасників виборів, бо вже й перед тим московський посол роздав чимало соболів перш за все коронному канцлеру Ольшевському.²⁸

Через те саме без великого ентузіазму поставились і до реляцій Шеремєтева про його переговори з Дорошенком усе на ту ж саму тему — про його підданство цареві. Шеремєтєв, як знаємо, не перервав з Дорошенком кореспонденції увесь час од 1667 р. І от коли Дорошенкові стало скрутно через зраду татар і виступ Суховія, прислав він 11. XI до Києва свого військового писаря Нестора Кононовича, давши йому від себе "Інформацію", що він має усно переказати Шеремєтєву, й лист з уповажненням. "Інформацію" або статті в 12 пунктах Кононович переписав власноручно і передав воеводі. Ці пункти Шеремєтєв переслав до Москви із стольником Назаром Засецким.²⁹ У цих пунктах Дорошенко писав, що хоче спільно з московськими військами боротися з татарами, що вже з його наказу почали громити орду під Кременчуком та по інших містах; щоб зробити приємність Шеремєтєву, згадував, що збулася пересторога Шеремєтева про те, що татари мають намір усіх мешканців України і самого гетьмана погнати до Криму, і тому він, гетьман, відставши від татар, почав їх бити; пояснив, що ходив на лівий берег лиш на усильну просьбу населення, щоб оборонити його від наступу Ромодановського, а як тільки Ромодановський з України відступив, то не чинив йому ніяких перешкод на переправах, дав спокійно відійти до Московщини, а сам повернувся назад додому. З огляду на те, що в Польщі нема тепер короля, він, гетьман, з Військом Запорозьким надумав домагатися, щоб поляки обрали царевича Олексія; прохав прислати до Чигирини довірену особу для більшого договору в справах царського величества; сповіщав про свої зносини з князем Ромодановським і засилав Шеремєтєву показати Бобровичеві листи: обіцяв випустити полоне-

27. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 386.

28. Там таки, ст. 384.

29. АЮЗР, т. VII, ст. 166-168.

них по приїзді до Києва якоїсь значнішої особи й нарешті прохав, щоб усі ці зносини були заховані в таємниці від поляків.³⁰

У відповідь на ці пункти Шереметєв вислав до Чигирина підполковника Гаврила Подимова, який повіз із собою листа Шереметєва, де той виявив своє задоволення з того, що Дорошенко розірвав спілку з татарами й хоче жити в згоді з представниками московської влади, вияснив інцидент з польським полковником Пивом під Стайками (див. про це нижче) і прохав якнайшвидше прислати певну й вірну особу для докінчення "того богоугодного діла", себто договору про взаємну приязнь. Писав, що відпускає сотника Михайла Кузенка, взятого в полон у бою, і прохав відпустити полонених царських воєвод.³¹ Подимов дістав від Шереметєва наказ узяти від Дорошенка його умови неодмінно на письмі, за власноручним підписом і за печаттю; вимагаючи від Дорошенка писаного документа, Шереметєв наказував Подимову нічого не давати Дорошенку на письмі, а говорити про все тільки усно. Крім того, наказував Подимову "розвідувати в тайні", які властиво наміри у Дорошенка щодо лівого берега Дніпра. Коли було б зручно, Подимов мав запитати про це самого Дорошенка.³²

Ще не встиг Подимов доїхати до Чигирина, як прибув 15. XI до Києва від Дорошенка чигиринський сотник Степан з листом і словесним наказом — просити, щоб Шереметєв наспіх писав до царя про його "желательныя дѣла" і про те, що він хоче "вѣрно служити" цареві й, зібравши свої полки, йти разом з царським військом бити татар.³³ Дорошенко прислав разом з своїм сотником московського сотника Євдокима Старого, що був у нього в полоні. Через цього Старого переказав "тайно" Дорошенко, що король з сеймом постановили, щоб бути в Польщі на троні царевичу, але що Собєський того не хоче і стоїть за кандидатуру королівського шурина, себто герцога Конде.³⁴ Шереметєв негайно вислав Євдокима Старого до Москви, і той уже 3. XII давав там "сказку" про

30. Там таки, ст. 146-147.

31. Там таки, ст. 107-108.

32. Там таки, ст. 121-123.

33. Там таки, ст. 145-146.

34. Там таки, ст. 147.

становище в Україні; він оповідав, що Дорошенко почав схилитися до підданства цареві й наказував сказати про це в Москві. В Чигирині залишилося ще чимало московських полонених, дехто з них сидів у кайданах, але Дорошенко обіцяв усіх випустити, як тільки прийде від царя грамота про його згоду взяти Дорошенка під свою руку.³⁵

Тим часом Подимов прибув 17. XI до Чигирина. Бачачи, що Дорошенко говорить з ним "безопасно", він запитав його просто, що він думає і які в нього заміри. Дорошенко відповів, що він готовий прийняти царську протекцію, але під умовою, щоб по містах не було воєвод, ані московських залог, щоб усі фортеці, в тому числі й Біла Церква, були під його владою; він погоджувався на московську залогу в самому лише Києві і то з причин стратегічних. На статті Шеремєтева, прочитані йому Подимовим, Дорошенко дав 30. XI відповідь, яка зводилася до того, що він готовий жити з Москвою в дружбі і спільно воювати татар, але щодо присяги цареві, то задля цього вишле своїх уповноважених у Москву. Залогі московські, які стояли у Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі, мали б йому всі підлягати. Якщо цар дасть йому збройну допомогу проти татар, то це дуже прихилить населення України до царської протекції. Дорошенко згоджувався на запропонований Шеремєтевим вільний переїзд купців через українську територію, так само як і царських посильних з Києва до Москви й назад. Погоджувався також увільнити полонених московських офіцерів і рядовиків.³⁶

З такою відповіддю одпустив Дорошенко Подимова, а разом з ним вислав і свого військового писаря Івана Олишинського, який мав переказати ту відповідь Шеремєтеву на словах. 5. XII Олишинський уже мав розмову з Шеремєтевим у Києві. Воєвода заявив перш за все, що за теперішніх неспокійних часів нема що й думати про вивід царських військ, які боронять самих же українців від татар, і прохав передати гетьману, щоб він з своєю старшиною присягнув на підданство царю, як це учинив наказний гетьман Дем'ян Многогрішний; якщо Дорошенко так учинить, то заслу-

35. Там таки, ст. 157-159.

36. Там таки, ст. 124-126.

жить собі від Бога милость, а від царя "жалованье".³⁷ На статті Дорошенка, прислані з Олишинським, Шереметєв сказав, що він дуже радий з того, що Дорошенко відступив від татар і б'ється з ними, що хоче жити в згоді з воєводами та царським військом, а щодо спільної акції проти бусурманів, то для цього треба скласти присягу, так само як і присягнути на вірне підданство цареві.³⁸

Як бачимо з цього, відповідь Шереметєва на категорично поставлену Дорошенком справу підданства цареві й спільної українсько-московської акції проти татар була досить ухильлива. Ціле поведження воєводи, особливо оте бажання мати в своїх руках писаний документ, а самому передавати свої бажання лиш "тайно" і на словах — показувало, що Шереметєв не брав справу поважно. Вислухавши Олишинського і трохи з ним посперечавшись,³⁹ Шереметєв вислав того ж самого Гаврила Подимова до Многогрішного з дуже приязним листом, запевняючи "свого приятеля-друга і добродія", що під царською рукою вірним царським слугам буде милость, ласка і жалування "найпаче прежняго", та що цар шануватиме козацькі вольності й боронитиме Україну від ворогів.⁴⁰

Ведучи зносини з самим гетьманом безпосередньо, Шереметєв зносився також і з його братом Григорієм, що стояв з військом у Козельці, тримаючи в своїх руках шляхи з Києва на Чернігів і на Москву. Дорошенко звернувся був до Шереметєва з листом, на який той відповів через ротмістра Івана Рославлева, того самого, що вже рік тому виконував подібну місію у гетьмана Дорошенка в Чигирині. Рославлев приїхав до Козельця 13. XI. 1668 р. Вичитавши Шереметєвого листа, в якому той пропонував йому скласти присягу на вірність цареві, Григорій Дорошенко відповів Рославлеву при полковниках: прийшов він до Козельця не для війни й кровопролиття, а щоб не було ніяких воєнних зачіпок і тривоги: щодо присяги, то з якої неволі йому ту присягу складати? "Я тепер, — сказав Григорій, — плаваю по своїй волі, як орел сизий!" Потім і Григорій, і полковники казали, що війна у них сталася не за що

37. Там таки, ст. 126-127.

38. Там таки, ст. 127-128.

39. Там таки, ст. 126-127.

40. Там таки, ст. 128-130.

інше, як за козацькі вольності, і неволею привести їх до присяги трудно; ми, казали, за свої вольності помремо всі до останнього. От коли цар виведе своїх воєвод та військо і учинить так, як учинено з коронним гетьманом, тоді будемо радо його слухатись. А Військо Запорозьке для московської держави, як і для польської, все одно, що кам'яний мур проти татар. Потім ще додали: мають вони свого гетьмана, пана Петра Дорошенка, і без його волі та без ради військової нічого самі чинити не можуть, а на чому Військо Запорозьке постановить, то вони його волі послушні, і ніякої одміни у них не буде.⁴¹ Результатом місії Рославлева було лиш те, що він привіз до Києва деякі інформації про становище на Лівобережжі.

Приязні відносини гетьмана Дорошенка з Шереметєвим закаламутив був польський полковник Ян Пиво-Запольський, який прийшов на початку жовтня з відділом коронного війська (одні казали 500, другі 2000) і зайняв містечко Димер на Київському Поліссі.⁴² Пиво явився в Київ до Шереметєва з товариством у 20 чоловік і показав йому універсал Собєського про те, що він, Пиво, має іти на Полісся для приборкання своєвільних людей, які почали вчиняти бунти під обороною Війська Запорозького, і прохав допомоги в цій справі у Шереметєва. Перша така карна експедиція була виконана спільними силами Пива і москалів під проводом полковника Тургенєва над містечком Стайками, 45 верст на південь від Києва над Дніпром, яке визнавало над собою владу Дорошенка. Спільники "выжегли и высѣкли" містечко, після чого повернулись до Києва.⁴³ Але в Києві Пиво так надокучив міщанам, у яких його поставлено на квартирі, що Шереметєв почав побоюватись, щоб від тих утисків міщани не порозбігались,⁴⁴ і нарешті мусів виселити його з Києва.⁴⁵ В справі сплюндрування Стайок, а також спустошення Пивом маєтностей київських монастирів Дорошенко протестував перед Шереметєвим,⁴⁶ і той в листі, посланому по приїзді

41. Там таки, ст. 108-109.

42. Там таки, ст. 98, 104, 150.

43. Там таки, ст. 140-141.

44. Там таки, ст. 139.

45. Там таки, ст. 158.

46. Там таки, ст. 158, 168-169.

до Києва Нестора Кононовича, виправдувався, що сплюндрування Стайок сталося з вини самих мешканців містечка, які не схотіли впустити до себе полковника Пива й почали стріляти в московських вояків, що приплили Дніпром на байдаках.⁴⁷

Одержав Дорошенко листа і від головного начальника московських військ, які оперували на Україні, від князя Григорія Ромодановського. Спираючись на те, що Дорошенко писав через Лебединського сотника Семена Шкробку, присланого до нього Бобровичем, до сумського полковника Гарасима Кондратієва⁴⁸ про своє бажання прийняти царську протекцію, Ромодановський вислав 19. XII. 1668 р. з Суджи до Чигирина ротмістра Карпа Бабкіна для переговорів в справі звільнення полонених москалів. У своєму листі до Дорошенка виявляв Ромодановський радість з наміру гетьмана жити в згоді з Москвою, прохав допомогти визволити з татарського полону його сина, обіцяючи за це свою вічну вдячність і приязнь, а також прохав впустити московських воєвод і ратних людей.⁴⁹

Бабкін прибув до Чигирина 31. XII і залишався там 12 день. 20. I. 1669 р. він уже повернувся до Суджи і привіз листа від гетьмана з датою 10. I. 1669 р., де той сповіщав Ромодановського про свої успіхи над татарами, обіцяв порушити при переговорах з ними справу обміну або викупу полонених, кажучи, що має у себе в полоні багато мурз і простих татар, на яких потім можна буде виміняти християнських полонених. Щодо полонених москалів, то казав, що без військової ради не може їх покищо впустити, а як тільки, прогнавши бусурманів, зійдеться рада, всіх до одного буде випущено.⁵⁰ В приписці обіцяв Дорошенко, що коли, прогнавши бусурманів, збере генеральну раду, то вишле до царя своїх послів і відпустить усіх полонених. Покищо відпускає полковника Гульца і прапорщика Тараса Смирного.⁵¹ Разом з цим листом заслав Дорошенко спис українських невільників, позасиланих Брюховецьким.

47. Там таки, ст. 107-108.

48. Кондратієв прихильно ставився до Дорошенка, на що дуже нарікав Многогрішний. Див. АЮЗР, т. VIII, ст. 64, 266.

49. АЮЗР, т. VII, ст. 165-166.

50. Там таки, т. VIII, ст. 53.

51. Там таки, ст. 53-54.

Серед них були полковники Дмитро Чернявський, Матвій Папкевич, Тимофій Цицюра, Децик, Семен Третяк, Василь Кропивницький, кілька старшин і о. Віктор, ігумен Мгарський; всі вони перебували, хто в Соловках, хто на Сибіру (на річці Лені, в Наримі, в Єнісейську, Томську та інших місцях), і тільки дехто знаходився в Москві або в Нижньому Новгороді.⁵²

Бабкін привіз із собою спис полонених москалів: їх було 75 в Чигирині і 34 в Брацлаві. Серед них було кілька офіцерів — німців. Крім того, в Чигирині перебувала жінка Брюховецького. 5. XII Дорошенко звелів усім полоненим присягнути, що вони будуть йому служити і битися проти спільного ворога бусурмана, поки він спишеться з царем; а як спишеться, тоді всіх їх повипускає. Коли ж полонені заприсягли, тоді їх було випущено з тюрми, знято з них кайдани, кожному дано по шубі, по шапці й чоботях, поставлено по дворах у чигиринських обивателів й звелено годувати й поїти, а сам гетьман запрошував їх до свого стола.⁵³

Однак всі ці приязні відносини,⁵⁴ вся ця зовнішня куртуазія й обіцянки не приводили до якихсь реальних результатів: у Москві приймали заяви Дорошенка про його охоту до підданства дуже стримано, а його умови, очевидна річ, не могли бути московським політикам до вподоби. Доказом цього служить царський наказ з 6. XII. 1668 р. київському воєводі Шереметеву: він мав умовляти на словах Дорошенка боротись з татарами й не зачіпати царських військ, а щодо прийняття під царську руку мусів "говорить опасно и остерегаются", себто поводитись дуже обережно, не давати ніяких писаних документів і взагалі переговорюватись "со всякимъ опасеньемъ". Тепер, коли в Польщі нема короля, сенатори й шляхта пиячать та б'ються на поєдинках. От коли будуть з московського боку переговори з Польщею, "авось" тоді поляки поступляться Правобережною Україною, а до того часу треба бути дуже обережними.⁵⁵

52. Там таки, ст. 54-55.

53. Там таки, ст. 54-56.

54. Були ще зносини у Дорошенка з князем Куракіним: він мав лист від нього через одного путивльського пана і поручника, але коли ті вертались з його листом до царя, то попали в полон до татар.

55. АЮЗР, т. VII, ст. 160.

10 січня 1669 р. знову появився в Гадячому Теофіл Бобрович, але він не привіз того, чого від нього в Україні сподівалися: рішучої відповіді про умови, на яких цар згоджувався прийняти під свою протекцію цілу Україну по обох боках Дніпра. Натомість привіз тільки грамоти до гадячан, полтавців і до деяких інших міст східнього Лівобережжя, щоб вони "били челомъ" цареві й вислали своїх послів до Москви. 12. I. 1669 р. грамоти, привезені Бобровичем, були вчитані на раді; одні були задоволені, другі ж казали, що Бобрович мусить їхати до гетьмана в Чигирин.⁵⁶ Але до Чигирина він боявся їхати без аманатів. Він, видко, й сам заплутався в тому, що йому було вільно говорити, а що ні. Крім того, він боявся їхати до Дорошенка ще й через те, що колись з службового обов'язку писав до нього "грубо" і тепер мав страх, що Дорошенко йому цю "грубость" пригадає.⁵⁷ Він і до Гадячого боявся їхати без аманатів і поїхав, повіривши на слово.⁵⁸ В Гадячому Бобрович зауважив певну зміну настроїв; правда, й на цей раз зустрічали його з почеснями, але вже не з такими, як перший раз: зустрів його за три верстви лиш міський отамаан Вечірка з сотнею.⁵⁹ За обідом в Андрія Дорошенка не пили за царське здоров'я, а в церкві не поминали царя, а тільки гетьмана Петра.⁶⁰ Тоді Бобрович почав проситися на кілька день до Кам'яного й Лебедина, але його не пустили та ще й приставили до нього варту. В розмовах з місцевими людьми зауважив Бобрович, що "всі покладаються на гетьмана Дорошенка, всі до єдиного говорять, що хочуть служити цареві, а гетьманом нікого, крім Дорошенка, не хочуть та ще хочуть, щоб обидва береги Дніпра були вкупі".⁶¹ Андрій же Дорошенко казав, що коли вся Україна буде вкупі, то всі раді бути в підданстві у царя, а коли ні, "то й король нас прийме, і татари не відступлять".⁶² Бачачи такі настрої, Бобрович таки втік 23. I до Кам'яного і звідти

56. Там таки, т. VIII, ст. 27, 59.

57. Там таки, ст. 28.

58. Там таки, ст. 27.

59. Там таки, ст. 27, 59.

60. Там таки, ст. 60.

61. Там таки, ст. 27.

62. Там таки, ст. 59.

вже писав до Андрія Дорошенка, що поїде до Чигирини лиш тоді, як дістане запросини від самого гетьмана. 3. II прийшли такі запросини, але Бобрович і тоді не зважився їхати. Він уже почув про те, що після перемоги над Суховієм настрої в Чигирині змінилися; Дорошенко попускав волі полоненим москалям лиш доти, доки була небезпека від татар, а як здалося, що тая небезпека минулася, казав знову посадити москалів у тюрму.⁶³ Скінчилося тим, що Бобровича відкликано було до Москви.

Змінив Дорошенко свій тон і у листах до московських воєвод. В листі до Ромодановського з 13. II. 1669 р. він писав, що держить москалів у полоні лиш для виміни на засланих на Московщину українців і держатиме, доки не буде їх визволено, і гірко докоряв Ромодановському за зносини з Многогрішним помимо його, гетьмана. Писав, що через таку політику Україна, яка од віку була вкупі і так рясно за останні роки полита була кров'ю, тепер знову приходить до розділення.⁶⁴ І до Шереметєва писав 19. II те саме, нарікаючи на "покутних гетьманчиків", таких як Многогрішний, що від них усе лихо. Грозив, що коли Москва буде далі провадити таку політику, як досі, то з нього може статись велике лихо, чого й він — Бог бачить — не бажає.⁶⁵

Та тепер уся увага Дорошенка була скупчена біля іншої справи: він дожидав приїзду турецьких послів. Уже в листі до Многогрішного з дня 8. II він писав про скорий поворот свого писаря Бускевича разом з великим послом од султана і про раду в Корсуні, яка в зв'язку з приїздом турецького посла мала відбутися на першому тижні великого посту.⁶⁶

Про поворот Дорошенкових послів і про раду в Корсуні маємо доволі багато звісток, але здебільшого між собою суперечних. Ці звістки походять головне від московських агентів або від полонених, що сиділи в Чигирині і ледве чи могли мати точні відомості. Є

63. Там таки, ст. 67, 69, 70.

64. Там таки, ст. 74.

65. Там таки, ст. 116-117.

66. Там таки, ст. 127. Беньовський писав 26. III. 1669 до Мих. Радивиля, що рада відбулася в Корсуні "в цих днях", отже в половині березня старого стилю: Несвіжський AR, cod. 20, ч. 798.

звістки і з польських рук. Вже 20. II Льобель писав з Білої Церкви до київського воєводи Шереметєва і переказував на словах, що до Чигирини повернулись писар Бускевич і полковник Білогруд, та що з ними разом приїхав посол від турецького султана чауш Селім із сотнею турків.⁶⁷ Станіслав Беншовський писав 28. III. 1669 р. до Михайла Радивиля, подаючи цю звістку зі слів поляків, що повернулись з Чигирини, що в Корсуні відбулася "в цих днях" рада, отже в половині березня за старим стилем.⁶⁸ Московський прапорщик Соболев, який вийшов з чигиринського полону, оповідав 1. IV у Києві, що турецькими послами були "візирь Магмуд і паша Делівер", а з ними волоський посол, при них було 50 знатних турків; проводило їх 20 000 (?) татар до Ташлику.⁶⁹ Про волоських послів казав і другий москаль, поручник Кромин.⁷⁰ Але, здається, що Білогруд разом з Бускевичем не повернувся і був якийсь час затриманий у Царгороді, бо й Дорошенко затримав був потім у себе турецького чауша до повороту з Царгороду Білогруда.⁷¹ Про поворот самого тільки Бускевича писав 5. II з Чигирини Павло Яненко-Хмельницький до Костя Солонини, закликаючи прислати від Київського полку певних людей на раду.⁷²

Дорошенко зустрічав турецького посла з великою парадом: виїхав сам назустріч аж за Суботів, і потім увесь день у Чигирині стріляли з гармат і з рушниць, і три дні йшов бенкет на честь турецьких гостей. Післанців від князя Ромодановського було вислано перед тим із Чигирини вночі, щоб не було небажаних свідків. На четвертий день усі поїхали на раду.⁷³ Ця рада відбулася в традиційній місцевості над річкою Росавою під Корсунем, "в полі на Богуславському гостинці". Тяглася вона десять день. Почалася десь у перших днях березня (в кінці другого або на початку третього тижня великого посту, що почався в 1669 р. 22. II), і 14. III вже

67. АЮЗР, т. VIII, ст. 118-119.

68. AR, cod. 20, ч. 798.

69. АЮЗР, т. VIII, ст. 137-138.

70. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 420.

71. АЮЗР, т. VIII, ст. 145.

72. Bibl. Kras., cod. 330, л. 194; АЮЗР, т. VIII, ст. 122.

73. АЮЗР, т. VIII, ст. 137-138.

кінчалася.⁷⁴ В усякому разі 10. III. 1669 р. вона ще не була закінчена, як це видно з того, що 10. III Дорошенко видав жидові Шльомі Мордухаєвичу атестацію "під час зїзду всієї старшини Війська Запорозького при спільній раді коло добра посполитого"; сама ж атестація була видана "на раді в Корсуні".⁷⁵ Була це, судячи з її складу, т. зв. генеральна рада самої лишень старшини і, видно, це викликало незадоволення козацької черні, яка хотіла загальної, т. зв. чорної ради.⁷⁶ Київські козаки, вислані Шереметєвим спеціально для розвідки, Степан Єремїєнко і Василь Глущенко, оповідали 16. III у Києві, що на раді було старшин з правого берега 500, з лівого 20 та ще 11 запорожців. Серед лівобережних делегатів пізнали вони Полтавського полковника Гамалію.⁷⁷ Запорозький козак, який був на раді, оповідав кілька місяців пізніше у Москві, що учасників було всього 800, і зазначає, що на раді не було Гоголя, Щербини і Сїрка, які пішли до річки Богу в околиці Очакова добувати татарських "язиків".⁷⁸

Очевидна річ, що головним змістом нарад була справа турецької протекції. Видко, що рада була бурхлива і що проти турецької протекції була певна опозиція. Наприклад, Уманський полковник казав, що треба бути при царю, або при королю, і за те був позбавлений Дорошенком свого полковницького пернача.⁷⁹ Видко також, що й самі турки не мали повного довір'я до Дорошенка і навіть виставляли кандидатуру Юрія Хмельницького: визволений з чигиринського полону офіцер оповідав 5. IV Шереметєву, що турки "взяли були Юраска Хмельницького й обірали його гетьманом", але Юрій відмовився, кажучи, що нехай збереться чорна рада в кінці посту або після Великодня, тоді він скине з себе чернечу одягу, і нехай його тоді вибирають. І турецькі послы казали Хмельницькому, що коли він стане гетьманом, то нехай чинить так, як його батько Богдан Хмельницький чинив з московським царем, з

74. Там таки, ст. 134; Окіншевич. Генеральна рада, ст. 420; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 222.

75. Bibl. Kras., cod. 332, л. 19.

76. АЮЗР, т. VII, ст. 121, 127.

77. Там таки, ст. 145.

78. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 420.

79. Там таки.

польським королем і з турецьким султаном, а Дорошенкові докоряли за те, що не додержує своєї присяги і зраджував царя, короля і султана. Та й старшина, і козаки на раді казали, що Дорошенкові гетьманом не бути, а бути Юрію Хмельницькому.⁸⁰ Другий полонений, прапорщик Соболев, оповідав І. ІV Шереметєву зовсім інше: що турецькі послы взяли його на раду і обирали гетьманом, але Хмельницький заявив, що не хоче битися проти московського царя, бо він йому присягав, а піде на Запоріжжя й буде татар воювати. І турецькі послы "його, Юраска, не возлюбили й обрали совершенним гетьманом Дорошенка".⁸¹ З усіх цих звісток, при всіх їх недоладностях, видно, що про кандидатуру Юрія Хмельницького таки була мова на раді. Є звістка про незадоволення козаків з Дорошенка та про аспірації до булави ще й другого претендента — а саме Ханенка — і з другого джерела: про це писав у згаданому вище листі Беншовський до Радивиля.⁸²

Дуже суперечні звістки й про постанови ради. Тимофій Кромин каже, що на раді приговорили, щоб бути в підданстві у турецького султана, але присяги в тому не складали.⁸³ Знов же Соболев оповідає, що на раді "Дорошенко з старшиною й черню учинили присягу бути під державою турецького султана з усією українською землею, з городами й церквами, і з церков хрести зняти (!), і що Дорошенкові гетьманом бути по смерть, а по ньому його синові і внуку, і ніяких рад без відома турецького султана не заводити".⁸⁴ Розвідчики Шереметєва, козаки Єремієнко і Глущенко, які краще могли орієнтуватися, ніж полонені москалі, й які були на самій раді, оповідали, що на раді перш за все обрано Дорошенка "совершенним гетьманом", і щоб бути йому на обох боках Дніпра єдиним гетьманом. Далі була прочитана грамота турецького султана, в присутності посла, щоб Дорошенко з усією Україною був у підданстві в турецького султана на тих умовах, що й волоська земля. Дорошенко з старшиною приговорили, щоб бути в приязні з

80. АЮЗР, т. VIII, ст. 137.

81. Там таки.

82. AR, cod. 20, ч. 798.

83. АЮЗР, т. VIII, ст. 137.

84. Там таки, ст. 138.

султаном і з кримським ханом, але присяги в тому ще не чинили; виявили бажання бути під польським королем, тому що цар не схотів прийняти під свою високу руку, але також присяги не чинили. Собеський прислав на раду послів з заявою, що Польща буде твердо стояти на ґрунті Підгаєцького договору і нічого порушувати не буде. Тому мабуть було винесено постанову вибрати з усіх полків старих козаків, самих добрих і вірних, по двоє від полку, і вислати на сейм до гетьмана Собеського і до senatorів для договору. Посол від Собеського виїхав на другий день після ради до Польщі, а після Великодня мали приїхати комісари для договору. Зїзд мав відбутися в Корсуні. На тій же раді ухвалено було встановити число реєстрових козаків на 12 000, а серденят розпустити. Були присутні на раді і двоє поляків від полковника Пива, які після ради поїхали з Дорошенком до Чигирина.⁸⁵ Чутка була ніби запорожці хочуть видати Суховія Дорошенкові.

Запорозький козак, що був на раді, оповідав, що Дорошенко прийняв турецьке підданство і дістав від посла "чугу", але що козаки піддалися "усно", а не на "письмі".⁸⁶ Він же каже, що було ухвалено вислати до Царгороду білоцерківського козака Половця. Та й Гізель у листі до царя з 10. IV. 1669 р. писав, що козаки на раді постановили "держати з турками дружбу", але не присягали.⁸⁷ Самовидець-Ракушка, взагалі неприхильний до Дорошенка, головне за його турецьку орієнтацію, каже, що на раді в Корсуні "всі кричали, не хотючи подданими бути Турчинові, але Дорошенко тим вимірался, що тільки на хана і на солтанов з жалобою посилал, же не хотят йому помагати, але єще на него з запорожцями встают, і так згоду тамтую з цісаром турецьким принял. І так в той раді подишовши козаков, яко простих людей, і з позволенієм усеї тої ради, приняв того чауша турецького і що хотіл, тоє з ним трактовал".⁸⁸

Сам посол Дорошенків до Туреччини писар Бускевич, який дуже близько приймав до серця нещастя "бідної України, милої отчизни нашої" і гірко нарікав на нерозсудних своїх земляків, які

85. Там таки, ст. 145.

86. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 420.

87. АЮЗР, т. VIII, ст. 130.

88. Лїтопись Самовидца, ст. 103-104.

”самі на себе шаблі свої обертають”,⁸⁹ писав 18. IV з Чигирина до Многогрішного, що ”многих посольство моє в Турки побунтовало, розуміючи, що з подданством туди єго милость пан Гетьман послав мене — токмо того не дай Боже, щоб ми так нерозсудително сліпим поспішенієм в турецкое іго шиї свої оддали”. І далі поясняє мету свого посольства, як бажання ”підданством” такому могучому монарху, як турецький султан, захистити себе від ворогів, а в першій лінії від ”лицемірної” татарської дружби.⁹⁰ В іншому своєму листі він лякав Многогрішного тим, що Москва має уступити Київ Польщі, прохав розважити, чи це буде на користь, чи на шкоду Україні, і написати про це ”кратко узловато” (себто умовним циферним письмом) і радив відкласти всі свої внутрішні досади з огляду на спільну небезпеку.⁹¹

З того всього, що тут наведено, з усіх тих протирічливих звісток, виходить, що властиво підданство на Корсунській раді оформлене не було, бо не було перш за все неминучої в таких випадках присяги. Скоріше була мова про військовий союз і взаємну поміч. А може так говорилося — про союз — лиш задля того, щоб не викликати серед козацької маси невдоволення з ”турецького підданства”; поняття ”служби” було для неї зрозуміліше. Маємо відомості, що власне Дорошенка обвинувачувано в тому, що він разом з митрополитом Тукальським вирішив справу ”підданства” султану, а війську заявив потім, що він прохав тільки допомогу і установив дружбу. Ханенко також обвинувачував Дорошенка, що він під виглядом ”дружби” в такій формі, як Валахія й Молдава, в дійсності учинився в підданстві.⁹²

В усякому разі пертрактації з турками мали провадитися далі. Зараз же після Корсунської ради Дорошенко вислав до Царгороду Михайла Раткевича-Портянку. Василь Дворецький, колишній полковник Київський і великий прихильник Москви, що пробув цілий рік у полоні в Дорошенка і визволився з ”чигиринської неволі” 13.

89. АЮЗР, т. VIII, ст. 142.

90. Там таки, т. IX, ст. 153.

91. АЮЗР, т. IX, ст. 168.

92. В 1668 р. благословенну грамоту митрополитові Тукальському привіз Семен Портянка: АЮЗР, т. VII, ст. 92; може це був брат Михайла Портянки?

V, оповідав, що Портянка був висланий з двома товаришами, а крім того було вислано ще численну делегацію від 10 правобережних і 8 лівобережних полків, по три представника, які всі виїхали разом з турецьким послом. Дорошенко доручив своєму посольству поскаржитись перед султаном на кримського хана, обвинувачуючи його в тому, що він хоче за допомогою козаків скинути з себе турецьку зверхність; тому Дорошенко з Тукальським домагались, щоб Аділ-Гірея було скинуто з престола; хан же, знаючи про такі наміри Дорошенка, збирався прийти сам на початку літа до Чигирини й захопити в свої руки Дорошенка з його старшиною. Той же Дворецький оповідав, що митрополит Тукальський радив підкупити Суховія, щоб відлучити його від татар, а Дорошенко обіцяв навіть, з тою ж метою, видати за Суховія свою дочку, але все це для того, щоб виграти час, поки прийде турецька поміч.⁹³

Московський полонений Соколов, узятий в полон в Новгороді-Сіверському, втік з Чигирини 24. III. 1669 р. і оповідав, що турецький посол, виїздячи з Корсуня, дав Дорошенкові формулу, як молитись за турецького султана, і що Дорошенко, повернувши до Чигирини, наказав молитись за "великого найяснішого цесаря над всіми царями, Божого внука і сторожа Гроба Господня".⁹⁴ Але звістки, подані Соколовим, мають трохи фантастичний характер, особливо про "турецьке підданство", бо, якби так справді було, то ми напевно мали б відгуки цього ж і з інших джерел. Однак це "підданство" робило Дорошенка непопулярним в широких масах, і московський гонець Телешов, який їздив до Чигирини, оповідав 6. V у Москві, що в Лубнях козаки лаяли Дорошенка за те, що присягнув турецькому султану, а чернь по обох боках Дніпра проклинала його.⁹⁵ Другий московський агент доносив, що Дорошенка за Дніпром усі козаки не люблять.⁹⁶

Та піддаючись під протекцію султана чи стаючи до нього "на службу", Дорошенко не міг забувати, що турки припускали ще й

93. АЮЗР, т. VIII, ст. 229; т. IX, ст. 162-163. Про посилку трьох сотників Полтавського полку згадує і московський післанець Шілов: АЮЗР, т. VIII, ст. 266.

94. АЮЗР, т. VIII, ст. 138.

95. Там таки, ст. 187.

96. Там таки, ст. 165.

іншого претендента на гетьманство: Юрія Хмельницького або навіть Суховія. Про це згадує в своєму листі до Ол. Любомирського Ян Собеський.⁹⁷ Дорошенко розумів, що турки хотіли б мати про запас, як писав Собеський в своєму другому листі, ще й Юрія Хмельницького, так, як вони тримали у себе, як закладників, представників пануючих фамілій Волощини, Семигороду, Молдавії, Криму, щоб на випадок потреби мати змогу скинути з престолу одного й посадовити другого. Як Москва, так і Турецька Порта, хочаби мати в своєму підданстві Україну, нерado бачили на її чолі людину з сильною волею, з певними принципами, якою був Дорошенко. Як Москві миліші були Брюховецький, Многогрішний, Самойлович, як полякам — Ханенко, так і туркам миліший був Юрій Хмельницький, навіть Суховій, ніж Дорошенко. Не дурно, ще на самому початку виступу Суховія ходила чутка, що він вислав своїх послів до Царгороду з пропозицією підданства на тих умовах, що і Дорошенко, та що начебто султан на це згодився і наказав кримському хану допомагати Суховію.⁹⁸ Тому то Дорошенко зовсім не думав "ставити все на Туреччину", як писав комендант Білої Церкви Льобель.⁹⁹ Одночасно з переговорами про турецьке підданство, властиво про турецьку збройну поміч, він піддержував приятні стосунки з Польщею і не зривав також з Москвою, хоч і втратив на неї надію після Глухівської ради. В своєму надзвичайно трудному становищі між трьома потужними силами він мусів до часу викручуватися і політикувати, дожидаючи, аж поки надійде нарешті зручна хвилина для здійснення його улюбленої думки про незалежність об'єднаної України.

Як уже було зазначено, на самій Корсунській раді було двоє поляків, присланих полковником Пивом-Запольським. Ще не встигли турецькі послы покинути межі України, як прибув до Чигирини ("у вівторок на середохрестному тижні", себто 23. III) донський козак Телешов, який привіз Дорошенкові грамоту від царя, а Тукальському від патріярха Александрійського Паісія, який пере-

97. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 458.

98. АЮЗР, т. VII, ст. 154.

99. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 414.

бував тоді у Москві.¹⁰⁰ Цар похвалив Дорошенка за те, що той не віддав полонених москалів татарам, і просив відпустити їх на волю.

За пару тижнів прибуло (9. IV) і польське посольство, 12 чоловік; на його чолі стояв "Подгорецкой", підстароста білоцерківський,¹⁰¹ договорюватись в справі висилки Дорошенком послів на сейм. Телешов застав у гетьмана і послів від Многогрішного, які були відпущені разом з ним, везучи з собою листи. Телешов виїхав з Чигирин на Провідному тижні, себто в кінці квітня. Він переказував потім у Москві, що, як тільки він передав царську грамоту гетьману і митрополиту, Дорошенко зараз же вислав доганяти й завертати турецького посла і своїх послів, і вони були задержані в Брацлаві над Дністром; так само задержано було в Чигирині й польського посла.

Дорошенко звелів розкувати московських полонених на Великдень (за винятком двох), але не випускати їх з верхнього замку. Він відпустив разом з Телешовим нещасливу жінку воєводи Огарьова, покалічену в Гадячому під час повстання Брюховецького, з дочкою і ще з чотирма жінками. Телешов довідався що жінка Брюховецького вже померла, а його дочку одіслано було до Гадячого. Сестра ж Брюховецького була затримана в Чигирині.¹⁰² В своєму листі до царя з дня 18. IV Дорошенко писав, що не може визволити полонених москалів, поки не повернуться з Московщини позасилані туди за гетьманування Брюховецького українці. Те саме писав він і до патріярха Паісія. В тому ж сенсі писав він і до князя Ромодановського: він сам давно б радий був повипускати московських полонених, але родичі й приятелі українських в'язнів, що на Московщині, благали його не відпускати москалів, поки не повернуться додому близькі їм люди. "Хоч я, — писав Дорошенко, — ношу на собі в нашому українському народі уряд гетьманства, одначе по нашому звичаю без ради військової старшини не смію нічого учинити".¹⁰³ 6. V Дорошенко писав до царя через Телешова, що як

100. АЮЗР, т. VIII, ст. 186.

101. Там таки.

102. Там таки, ст. 187.

103. Там таки, ст. 185-186.

тільки буде повернуто з московської неволі українців, засланих Брюховецьким, тоді й він зможе випустити полонених москалів.¹⁰⁴

9. У приїхало до Чигирин друга польське посольство і привезло так довго ждані тут військові клейноди: булаву, прапор, бунчук, літаври і привілеї; все те побрав був і вивіз до Польщі Тетеря. Привіз клейноди в імені примаса й цілої Речі Посполитої (короля ще не було обрано) якийсь "Тенецкой", в другій копії звіту названий "Дѣтенецкой". З цього приводу була велика радість: гетьман дав бенкет, на який запрошено було не тільки польських гостей, але й полонених московських воєвод, — очевидно з політичною метою, щоб задемонструвати перед ними цю увагу до гетьмана з боку поляків. Клейноди віддав післанець прилюдно, і всі їх бачили, в тому числі і автор реляції про цю урочистість колишній Київський полковник Василь Дворецький.¹⁰⁵

104. Там таки, т. VIII, ст. 184; т. IX, ст. 166.

105. Там таки, т. VIII, ст. 230; т. IX, ст. 164.

Х

Суховій "запорозьким гетьманом". До нього втікає Юрій Хмельницький. Суховій облягає Дорошенка в Конотопі. Ханенко обраний в Умані гетьманом. Турецький посол привозить Дорошенкові санджакі. Місія Лобойка в Царгороді. Акція Дорошенка на Лівобережжі. Погром Ханенка під Стебловом. Юрій Хмельницький попадає в полон. Дорошенко здобуває Умань. Бунт Білгородської Орди паралізує його успіхи. Зносини Дорошенка з Польщею і Москвою. Польсько-московська комісія в Мігновичах. Південна частина Лівобережжя схиляється до Многогрішного.

Повернення клейнодів було мабуть одинокою втіхою Дорошенка в тих тяжких часах, бо вже знов почали збиратися над ним хмари. Татари й Суховій були для нього постійною загрозою. Спроби порозумітися з ними, про що доходили чутки аж до Москви, не мали успіху. Одночасно доводилось оперувати й на лівому березі, щоб вдержати за собою принаймні його південну частину. Дуже непевне було становище запорожців. Один Сірко ще підтримував Дорошенка, більша ж частина січовиків стояла за Суховію. Коли Дорошенко вислав був після Корсунської ради своїх послів на Січ, кошовий отаман звелів одних повішати на вербах, а других одіслав до Криму в неволю.¹

Вже в часі побуту московського післанця Телешова в Чигирині, себто в другій половині березня й на початку квітня татарські чамбули підбігали під самий Чигирин, Суботів і Крилов, забирали людей у неволю, а других порубали. На великодньому тижні в суботу Дорошенко вислав Чигиринського полковника з тисячею людей стерегти татар на шляхах і бити їх. Татари кублились

1. АЮЗР, т. VIII, ст. 161.

головне коло Чорного Лісу, де було їх постійне пристановище.

25. IV по старому стилю Суховія обрано на Січі "запорозьким гетьманом", і він почав приготовлятися до рішучої боротьби з Дорошенком.² Його піддержував кримський хан Аділ-Гірей, який прислав йому на поміч орду під проводом солтана Мурата, та ще й порозписував листи до Прилуцького полковника Маценка і до Переяславського Дмитрашка-Райчи, доводячи їм, що не варто "задля єдиного гетьмана (себто Дорошенка) бути в неприязні з Кримом, і що вони можуть собі на раді вибрати нового гетьмана, кого самі схочуть".³ Суховій писав 26. V з Коша на Чортомлику від себе до Маценка, намовляючи не вірити Дорошенкові, який хоче за продати Україну в турецьку неволю.⁴ Писав до Маценка й колишній Прилуцький полковник Лазар Горленко, який перебував на Січі і тягнув руку за Суховієм. Він сповіщав про вибір Суховія в гетьмани і що Суховій з татарами й запорожцями іде на Чигирин.⁵ Але Маценка й Дмитрашка не треба було переконувати: обидва в той час уже перейшли на бік Многогрішного і всі ці листи переслали через нього до Москви.

Хоча Суховій однаково не визнавав ні Многогрішного, дарма що той озвався був до нього, як до кошового, дуже приязним листом з дня 10. V,⁶ ні до Дорошенка, але до останнього мав більшу злість і тому вдарив спершу на нього. Він розпустив татарські загони по всьому Правобережжю, де вони забирали людей у неволю, пљондрували й палили села. Сам Суховій підступив був під Чигирин, але здобути його не міг і тільки позахоплював в його околицях худобу.⁷

4. VI приїхало до Чигирини 8 запорожців од Суховія й покликано Дорошенка на раду на урочище Цибульник.⁸ Взагалі в цей тривожний час поміж козацтвом носилася думка про загальну чорну раду, на якій би вибрано було нового гетьмана і тим ніби

2. Там таки, ст. 180, 182.

3. Там таки, ст. 179.

4. Там таки, ст. 222.

5. Там таки, ст. 182.

6. Там таки, ст. 176-178.

7. Там таки, ст. 250.

8. Там таки.

заспокоює б загальну колотнечу. Того самого дня прибув до Чигирини й посланець від московського царя сотник Шилов і привіз нові грамоти — від царя і від патріярха Александрійського Паісія з просьбою все про відпуск полонених.⁹ Цим разом Дорошенко вже не став зволікати і відпустив усіх полонених москалів, які ще в нього залишились числом 36, і Шилов виїхав з ними 25. VI до Москви. Разом із транспортом полонених вирушив Дорошенко свого обозного Хведора Коробку, полковника Василя Волошина і писаря Василя Хилкієва, які везли лист від Дорошенка до царя з датою 27. VI.¹⁰ Дорошенко сповіщав, що відпустив полонених і прохав натомість випустити з Московщини українських в'язнів.¹¹

Ввесь час поки Шилов перебував у Чигирині, настрої там був дуже тривожний. Татари таборували зовсім близько в Княжих Байраках, яких 30 верст від Чигирини.¹² 27. VI був бій під самим Чигирином.¹³ Скоро потому Дорошенко виступив з Чигирини і 5. VII стояв у Черкасах, бо того дня він писав звідти до Дмитрашка-Райчи, закликаючи його на раду над Росавою.¹⁴ З Черкас він вирушив на Росаву, маючи з собою 1500 серденят при 16 прапорах, всього одну сотню городових козаків та 18 гармат.¹⁵ Він залишив у Крилові заставу, щоб берегти переправу через Тясмин (там, де Тясмин впадає у Дніпро);¹⁶ в Ладжині стояв Григорій Дорошенко з Сірком, маючи при собі 2000 козаків. З своїм невеликим військом гетьман охороняв місцевість понад Росавою і Россю, і під його захистом місцеве населення відбувало жнива.¹⁷ Це був критичний час для Дорошенка: розагітоване агентами Суховія городове козацтво покидало його; Самовидець каже, що в той час полки Корсунський, Уманський, Кальницький і Торговицький передались були

9. Там таки, ст. 265-266.

10. Здається, що правильніше буде дата 21. V, зазначена в царській грамоті у відповідь на цей лист, див. АЮЗР, т. IX, ст. 36, хоч там напевне помилково стоїть "іюль" замість "іюня".

11. АЮЗР, т. VIII, ст. 269.

12. Там таки, ст. 266.

13. Там таки.

14. Там таки, ст. 262.

15. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 421.

16. АЮЗР, т. IX, ст. 42.

17. Там таки.

на бік Суховія.¹⁸ Сам Суховій писав 6. VII з табору на Росаві — з-під Ірмовця до полковників Прилуцького й Переяславського, намовляючи перейти на його бік і сповіщаючи, що полковники Корсунський, Уманський, Торговицький, Кальницький, Білоцерківський і Паволоцький вже прихилились до нього, і що він хоче давати опір кожному, наступаючому на Україну ворогу — москалям і ляхам.¹⁹

Тукальський в листі до Гізеля писав 21. VII, що Суховій заманив і побрав під Смілою полковників Корсунського, Білоцерківського й Паволоцького, і тоді частина козаків розбіглася, а друга перейшла на його бік.²⁰ У Києві були одержані вже 9. VII звістки про перехід до Суховія полків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького й Паволоцького.²¹ Тоді ж і Дмитрашко писав до Київського воєводи про те, що від Дорошенка до Суховія перейшли полки Корсунський, Уманський, Кальницький і Торговицький та що при Дорошенку залишились тільки полки Чигиринський, Черкаський та серденята.²² Як каже Самовидець, при ньому залишилось усього 6000 піхоти та кілька компаній кінного війська.²³ Взагалі серед тої міжусобної колотнечі та загальної дезорієнтації серед козацтва розвинулася масова дезерція в обох ворожих таборах: Тукальський писав у згаданому листі до Гізеля, що козаки, які вийшли з Суховієм із Січі, мало не всі розбіглися, а городові козаки щодня кидали своїх полковників.²⁴ При Суховію залишилося всього 500 людей,²⁵ із січовиків залишилося в нього всього 300, а решта розбіглася.²⁶

Саме в той час утік від Дорошенка до Суховія Юрій Хмельницький. Судячи з того, що цілий ряд звісток з того часу говорить про намір козаків вибрати Хмельниченка гетьманом, можна думати,

18. Лѣтопись Самовидца, ст. 105.

19. Черниговскія Епархіальныя Извѣстія, 15 іюня 1867, ст. 467-470.

20. АЮЗР, т. IX, ст. 40.

21. АЮЗР, т. VIII, ст. 263.

22. Там таки.

23. Лѣтопись Самовидца, ст. 105.

24. АЮЗР, т. IX, ст. 42.

25. Там таки, т. VIII, ст. 263.

26. Там таки, т. VII, ст. 157.

що це й було причиною його втечі. Ще перед самим Петровим днем він обідав у Дорошенка в Чигирині, а потім за кілька днів виїхав потаємно з Суботова до татар та до Суховія.²⁷

Дорошенко, закликаючи козаків на раду на Росаві, кликав туди й Суховія. Але солтан затримав Дорошенкового післанця й замість ради рішив ударити на нього боєм.²⁸ Здається, вже тоді почалися у Суховія якісь непорозуміння з татарами.²⁹ Кожна сторона закликала другу на раду. Дорошенко, ставши табором у селі Комончі, писав до Суховія, щоб той їхав до нього, бо на Росаву він не піде; Суховій же прислав до Дорошенка якогось полковника Оршанського, щоб Дорошенко йшов таки до нього на Росаву. Оршанський казав Дорошенкові, що в Суховія "вчора весь день раду радили", домагаючись, щоб Дорошенко відіслав від себе серденят, а вони тоді відішлють від себе татар; тоді, мовляв, городові козаки виберуть з-поміж себе гетьмана, а Дорошенка гетьманом військо не хоче мати; і взагалі на тій раді було поставлено, щоб серденят між козаками більше не було. І з тим полковник поїхав назад.

Певна річ, що при таких настроях противної сторони не було чого Дорошенкові їхати на ту раду. Його післанець, повернувшись назад, оповідав, що татари готують сире реміння — в'язати серденят.³⁰ І дійсно татари вневдовзі облягли Дорошенка в Комончі. При ньому були, як подає Граб'янка, полки Канівський і Черкаський та ще 6000 "піхоти й компанії".³¹ Самовидець і Граб'янка кажуть, ніби Дорошенко залишався в тій облозі п'ять тижнів.³² Але цей термін напевно дуже перебільшений. Полковник Прилуцький Маценко, пишучи про ці події зі слів наочного свідка одного прилуцького обивателя подає тільки, що був сильний бій, під час якого було поранено з Дорошенкового боку Черкаського полковника Вронченка та бунчужного, якому куля з янчарки "вийшла ротом".³³ З тої облоги, як каже Самовидець, вирятував Дорошенка

27. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 422.

28. Там таки, ст. 421.

29. АЮЗР, т. VIII, ст. 260-261.

30. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 421.

31. Лѣтопись Грабянки, ст. 202.

32. Лѣтопись Самовидца, ст. 105; Лѣтопись Грабянки, ст. 201-202.

33. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 421.

турецький чауш, який, прибувши з його послами до Сорок, прислав звідти наказ татарам негайно припинити боротьбу. Хоч татари й порубали козаків, які привезли цей наказ, а турків Суховій узяв до в'язнення, але все таки татари не посміли не послухатись наказу в імені турецького султана і, відступивши від Комончі, подалися до Криму, ведучи з України силу ясиру.³⁴

З-під Комончі Суховій з своїми козаками подався до Умані, і тут 23. VII відбулася рада. На цій раді був присутній і Юрась Хмельниченко, який начебто добився тільки того, що йому було повернуто батьківське майно і скарби.³⁵ В гетьмани його не вибрано, як не вибрано й Суховія по тому, як він по козацькому звичаю "поклонився за уряд", а вибрали Уманського полковника й уманця родом Михайла Ханенка, діяча ще з часів Богдана Хмельницького, який держався польської орієнтації, починаючи з Гадяцької умови. Ханенко зразу ж заявив себе непримиренним ворогом Дорошенка. Зразу ж після свого вибору він написав листа до Переяславського полковника Дмитрашка-Райчи, закликаючи його до спільної боротьби з Дорошенком.³⁶ З тим самим звернувся він і до Многогрішного, виставляючи себе оборонцем "оплаканої отчизни" і заповідаючи похід на Чигирин з козаками Суховія (який залишився при ньому за писаря) і ордою.³⁷ Взагалі, треба сказати, цілих п'ять років свого ефемерного гетьманування був Ханенко одною з найбільших перешкод для внутрішньої консолідації Правобережжя і для здійснення Дорошенкових плянів об'єднання й незалеження України.

Увільнившись від облоги в Комончі, рушив Дорошенко до Лисянки, знову привертаючи під свою владу полки, які були його покинули.³⁸ Так він підійшов під Умань. Туди прибув до нього турецький посол, Ктуджи-паша Алі-ага. Ханенко спробував було його затримати, але Григорій Дорошенко, який зустрів посла над Дністром, провів його до свого брата-гетьмана.³⁹ 25. VIII відбу-

34. Лѣтопись Самовидца, ст. 106; Лѣтопись Грабянки, ст. 202.

35. Костомаровъ. Руина, ст. 155.

36. АЮЗР, т. IX, ст. 43-44.

37. Там таки, ст. 44-46.

38. Лѣтопись Самовидца, ст. 106.

39. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 459.

лася у Дорошенкових козаків під Уманню рада; Дорошенко склав булаву, але козаки одностайно заявили, що нікого не хочуть мати гетьманом, як тільки його. Тоді він згодився взяти булаву знову в свої руки. На цю раду прибув турецький посол і передав Дорошенкові "санджаки": булаву, бунчук, корогву і кафтан, як знаки протекції з боку султана, а також і султанську грамоту.⁴⁰

Приїзд посла був наслідком місії Михайла Портянки до Туреччини. Український посол дістав 1. VI авдієнцію у султана в Доганкої (коло Єнішегра). Турецький історик оповідав, що "падишах прийняв за посередництвом каймакана-паші в авдієнції козацького посла, котрий йому вклонився й передав листа з скаргою на татар і з просьбою про поміч. Падишах відповів через товмача: нехай додержать вірно підданство; я дам своїм візірам наказ, щоб козаки дістали охорону".⁴¹ Самовидець оповідає про цю авдієнцію ще докладніше. Він каже, що турчин не квапився приймати Дорошенка в підданство, бачачи козацьку нестаточність, що жадному монархові не додержують слухного підданства, і султан виговорював козацьким послам: "я по вас не посилав, ані вас мені не треба; якщо щиро бажаєте від мене допомоги, щоб я боронив вас від ворогів ваших, то я зроблю по вашій просьбі, але майте на увазі, щоб додержали своєї вірности, бо я вам не король польський, ані цар московський, ані король венгерський, котрих ви одурювали і зраджували; на вашу просьбу я учиню те, що вас прийму, але щоб ви держалися, бо як не додержите, то побачите, що з вами буде".⁴² Граб'янка каже, що султан затримав у себе Портянку і санджаки переслав через чауша та через суддю Білогруда. Він також зазначає, що султан довго не приймав Дорошенка в підданство "вѣдая его непостоянство" і, виряджаючи чауша, казав йому передати, що якби Дорошенко "мѣгъ ему тако змѣнити, яко королевѣ польскому и венгерскому, то не можетъ его зло минути".⁴³

40. АЮЗР, т. IX, ст. 43, 47-48, 131.

41. Silihdār Tārīḫī, с. 1, ст. 551; див. теж: D. Dorošenko a J. Rypka. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, ст. 124.

42. Лѣтопись Самовидца, ст. 104.

43. Лѣтопись Грабянки, ст. 201.

Султанова грамота, датована днем 1. V. 1669 р., дісталася в копії до Ханенка, переслана йому до відома Дорошенком. Ханенко переслав її 27. VIII. 1669 р. з Умані в латинському тексті при листі, також по латині писаному, до білоцерківського коменданта.⁴⁴ Ось текст грамоти згідно тій копії, поданій в московському перекладі: "нехай кожен відає: хто приступає до дому отця мого, дідів і прадідів моїх, і до нашого престола, хто б то не був, Господь Бог повелів нам творити йому поміч і милость. Благали ви нас, щоб на тому боці Дніпра і за Дніпром всьому Війську Запорозькому Низовому, у всіх трьох частинах, був старшим ти, Петро Дорошенко. Будь здоровий і щасливий. І од тих трьох частин, за радою всіх полковників, осавулів, сотників, отаманів і всієї старшини й черні до нашого престола в листах з послами своїми писали, і посли згідно з листами говорили, що обидва боки Дніпра і все Військо Запорозьке Низове, всі на службу мені готові, і прохали, щоб я прийняв їх в підданство, так як служать мені господарі Волоський і Мультянський, православні християни, то щоб і їх так само прийняв і боронив, і на тому постановили. І як ви на раді військовій обрали гетьманом Петра Дорошенка, бо він вам добра хоче, посилаю вам бунчук і прапор не на підданство, тільки на знак приязні і на страх ворогам вашим. Задля більшої певности посилаю вам присягу і мій лист. І прийняв я вас і всіх людей, щоб земля ваша в спокою була, і щоб ніхто її не пустошив. 1080 року, мая 1 дня. Цей лист я написав, також присягу, і ви маєте цей лист держати у великій повазі і зберігати, а я вам даю моє слово й обіцяю.

Петро Дорошенко має присягу свою додержати й слова свого не уступити, а по правді мені служити. А я його з усіми військами, старшиною й меншими людьми, з усіми містами й замками буду як своїх боронити. А від хана кримського і від татар буджацьких та ногайських, від пашей і господарів, і від усіх слуг моїх ніякої кривди не бійтеся і будете жити в спокою. А ще ви мені, того боку Дніпра Військо Запорозьке казали: військо ваше буде як твоє, а куди ти нам з гетьманом скажеш, там ми раді служити. І за те не хочу від вас жадної дані, праці й дарів, але надаю Вам вольності,

44. Jan Zameyszowicz Ostrowski. Svada latina. Lublin, 1747, Epistolae, ст. 49-50.

при яких можете непорушно жити. Тільки ви, як буде мені потрібне військо, мусите йти з гетьманом, куди буде наказано.

Ханові кримському, слугі моєму, наказую: кримський хан з військом слуга мій, а Петро Дорошенко з Військом Запорозьким також мій слуга, отже нехай вони обоє, так як і раніше, мають між собою певне братерство; а для більшої певности нехай Петро Дорошенко дасть до Криму закладником свого брата, а хан пошле в Україну визначного пашу. Коли ж Кримці і Ногайці або Білгородці схочуть на Україні кочувати, то не сміють бути в Брянску(?), а нехай кочують в українських степах: якщо буде учинено кому шкоду, нехай про те Дорошенко дбає, щоб оддано було слухному господарю все, що буде забрано. На цім боці є сторона лядська, на тім московська; коли б на московській стороні мали обрати собі начальника, нехай це станеться за порозумінням з Дорошенком і за радою всіх полковників. А хан кримський нехай до справ Війська Запорозького не втручається. І Військо Запорозьке нехай пришле до нас вірного й певного чоловіка, щоб був у нас резидентом і про все нас повідомив.

Якщо будете непорушно держати слово, буду всім Вам і землі вашій оборонцем. А гетьман Дорошенко і полковники, і військо — слуги мої. Якщо будете по правді жити і слово держати, то всіх вас візьму під свої крила, і будете жити. А цей лист мій, що вам засилаю, майте до нього віру й бережіть його. Я ж, що вам писав у своїм листі і що говорив, ніколи слова свого не уступлю”.⁴⁵

Можна думати, що якраз цей лист султана має на увазі Гаммер, називаючи його в своїм реєстрі державних актів "Kaiserliche Vertragsurkunde mit Pietro Doroszenko, dem Hetman der Kosaken vom gelben Rohre, Varabasch und Potkal", даним в перших числах Могаррему 1080 (початок червня 1669 р.).⁴⁶ Іорга згадує й про султанський фірман з мая 1080 геджри, котрий був переданий через каймакана Мустафу-пашу представникові Дорошенка греку Стамателло (Астаматію), і що на основі того фірмана не мали вже козаки боятись татар і могли держати свого резидента в Царгороді.⁴⁷

45. АЮЗР, т. IX, ст. 173-174.

46. Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 461, N. 1624.

47. Iorga. GOR, Bd. VI, ст. 142.

Разом із турецьким послом прийшло 12 000 Білгородської Орди, 1000 мультянів і 1000 волохів,⁴⁸ як переказує про це Єрлич — джерело, на яке вповні покластись в даному разі не можна.

26. VIII Дорошенко вже передав через посла листи до каймакана і до великого візира. В обох листах він дуже скаржився на Кримську Орду, що була з Суховієм під проводом солтана Мурата і яка спалила й сплюндрувала багато містечок та сіл й позабирала людей в ясир. Каймаканові писав, що таке поведження татар викликало велике замішання серед козаків, і тільки по відході Мурата вдалося їх заспокоїти і знову привести до послуху. Повідомивши каймакана про свій поновний вибір на раді під Уманню, Дорошенко просив його посередництва перед візиром, щоб той наказав ханові кримському й сілістрійському баші помагати йому в разі потреби проти поляків та москалів.⁴⁹ Про те саме прохав Дорошенко великого візира й безпосередньо.⁵⁰

На цій раді Ханенко і Суховій мусіли піти на якийсь компроміс з Дорошенком і пообіцяли, що прибудуть до Чигирина. Самовидець подає, що уманці не впустили Дорошенка до себе та що Ханенко з своєю старшиною до нього не виходив, тільки обіцяв, що приїде до нього в Чигирин; але бачачи, що при Дорошенку орда, уманці почали з ним трактувати і "приняли згоду".⁵¹ Єрлич каже, що уманці не хотіли брати в раді участі, але Дорошенко обложив місто, попалив хутори, позабирав коней і худобу, і тоді уманці мусіли піддатися.⁵²

Повернувшись до Чигирина, Дорошенко щедро обдарував турецького посла і відправив його до Туреччини. Один московський агент доносив своєму уряду, ніби Дорошенко дав султану за санджаки 80 000 єфимнів, послу дав 10 000, а його товаришеві 5000. Перед своїм відїздом посол написав до кримського солтана, що ще був задержався на південній границі Правобережної України, докоряючи йому за спустошення, які поробила його орда, і наказу-

48. Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 147.

49. Hurmuzachi. Documente privitoare la istoria Românilor, vol. V, ст. 77-78.

50. Там таки, ст. 78-79.

51. Лѣтопись Самовидца, ст. 106; АЮЗР, т. IX, ст. 131.

52. Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 147-148.

вав негайно повертатись до Криму, бо, мовляв, Дорошенко зробився підданим турецького султана, так як волохи й мультяни; в противному разі загрожував йому "турецькою шаблею".⁵³

Історик Туреччини Гаммер каже, що Дорошенко вислав до Царгороду Василя Лобойка, який мав подякувати падишахові в імені гетьмана за прапор і бунчук, прохати про дальшу охорону і про відповідні накази кримському хану та сілістрійському баші. Цей Лобойко віз також листи до каймакана і до великого візира, маючи від Дорошенка інструкцію у восьми пунктах.⁵⁴ Лист був доручений візиріві 25. IX. 1669 р. під Ларісою, і вже 27. IX до кримського хана був написаний султанський лист "наме", про те, що Дорошенкові передано санджаки.⁵⁵

Покладаючись на турецьку допомогу, Дорошенко міг знову взятись за справи Лівобережжя, де йому ще були вірні полки Лубенський, Гадяцький, Полтавський і Миргородський.⁵⁶ Полтавський полковник Філон Гаркуша писав 1. VII. 1669 р. до Многогрішного в імені "всього поспільства, товариства й міщан", щоб він шукав собі милости і покою у ясновельможного пана гетьмана Петра Дорошенка, а до них щоб не звертався і не залякував, бо вони в Полтаві мають 10 000 шабель наготові. Гаркуша докоряв Многогрішному за те, що він "возгордів милостю нашого великого ясновельможного пана гетьмана Петра Дорошенка" і уподобився сатані, що повстав проти Бога.⁵⁷

Щоб піддержати вірні собі полки, Дорошенко ще перед своїми боями з татарами та Суховієм на правому березі вислав кілька відділів кінноти і піхоти під проводом Івана Канівця, Носа, Перебийноса і Івана Сірка, які пообсаджували Лубні, Лохвицю й Ромен. Многогрішний вислав проти них Михайла Кіяшку. Дорошенківці, сполучившись з лівобережними полками Лубенським та Миргородським, під проводом Гамалії, напали на табор Кіяшки, але були відбиті, при чому стратили, як доносив царю Многогрішний, 400

53. АЮЗР, т. IX, ст. 48.

54. Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 280, 693-695; Bd. IX, ст. 688.

55. Там таки, Bd. IX, ст. 461, N. 1625.

56. Лѣтопись Самовидца, ст. 106; АЮЗР, т. IX, ст. 130, 145.

57. АЮЗР, т. VIII, ст. 259.

убитими й 150 полоненими. Серед останніх був і полковник Канівець; взято було прапор і літаври.⁵⁸ Щодо Канівця, то можна мати сумнів, бо вже за яких три місяці ми його бачимо знову на чолі Дорошенкових козаків, які билися проти Многогрішного.⁵⁹

Повернувшись з-під Умані до Чигирина, Дорошенко вислав на лівий берег новий відділ під проводом наказного гетьмана Якова Корицького й полковника Остапа Гоголя, давши їм в поміч тисячу білгородських татар. До них прилучився Гамалія з полками Лубенським, Миргородським і Полтавським та з 3000 Білгородської Орди. Це вже була досить значна сила. Проти неї виступив сам Многогрішний, скупавши полки Ніжинський, Переяславський, Прилуцький, Київський, три піхотних полки, всього 20 000. Він благав московських воєвод прислати йому допомогу, але йому прислано було всього пару сот стрільців.⁶⁰ Не дуже то покладаючись на власні сили, Многогрішний старався держатись ближче до границі Слобожанщини, де в Сумах стояв Ромодановський з московським військом. Він підійшов під Лохвицю, але не наважився її здобувати і рушив до Ромна. Під час походу витримав бій з відділом Дорошенківців, який складався з 800 козаків і 200 татар. Мешканці Ромна піддалися йому⁶¹ і видали Дорошенкових козаків з Чигирина, яких Многогрішний забрав у полон.⁶² Піддалося й кілька ближчих містечок. Многогрішний поставив у Ромні свою залогу, і на тому операції припинились. Корицький з своїми козаками пішов на правий берег, бо саме надійшли вісті про наступ Ханенка з кримськими татарами, а Многогрішний розпустив своє військо під тим претекстом, що воно зголоділо, перебуваючи чотири тижні в поході серед спустошеного краю.⁶³ Він повернувся до своєї резиденції в Батурині і звіттам вислав 15. X до царя обширну реляцію про свої подвиги, переславши її через генерального хорунжого Василя Свиридова. В цій реляції Многогрішний писав між іншим, що дістав був листа від Ханенка, де той просив у нього допомоги

58. Лѣтопись Самовидца, ст. 106; АЮЗР, т. IX, ст. 130, 145.

59. АЮЗР, т. IX, ст. 32-33.

60. Там таки, ст. 79.

61. Там таки, ст. 72.

62. Там таки, ст. 101.

63. Там таки, ст. 121.

проти Дорошенка; але він відповів, що про це ані мислить, "нехай, мовляв, самі між собою управляються, а він радий буде, якщо нахилить до підданства цей бік Дніпра, а не те, щоб іще Ханенкові помагати".⁶⁴ Таке становище Многогрішного знайшло повну апробату з боку царя.⁶⁵

Про кампанію Дорошенкового війська на Лівобережжі літом і восени 1669 р. доволі докладно розповідає й Величко, але явно з поплутаною хронологією подій. Він каже, що Дорошенко вже зараз після Великодніх свят вирядив на лівий берег певну частину свого війська, наказавши йому "ласкою й гнівом" одлучати населення від Многогрішного і нахилити під свій регімент. Многогрішний вислав проти цього війська свої полки городових козаків під проводом наказного гетьмана Стриєвського (Костянтин Стриєвський), додавши йому для помочі два полки компанійців з полковниками Кіяшкою і Ворошилом. Цей наказний зійшовся з Дорошенковим військом під Рогинцями і побив його; потім станув коло Ромна і мав ще сутички того літа з Дорошенківцями в різних місцях. Тоді, мовляв, Дорошенко, бачачи, що його війську не ведеться, прикликав до себе значну частину Кримської Орди і переправив її на лівий берег разом з козацьким відділом під проводом Гамалії. Це військо заскочило Стриєвського перед Різдом Богородиці, в перших днях вересня в Глинському повіті під Новою Греблею і так його побило, що Стриєвський трохи не втратив свого обозу; якби не досвідчений полковник Кіяшко, що встиг зібрати остаток розбитого обозу й війська, то певно "ніхто з війська Стриєвського не побачив би більше свого дому"; сам наказний Стриєвський, вражений погромом свого війська, забіг від нього кудись без вісти і, туляючись по всіх усяодах, "спасл гонор всій гетьманській титулом школярським". Військо ж Дорошенкове, не можучи завдати більшої шкоди остатку ворожого війська під твердою рукою Кіяшка, повернуло назад до Дорошенка з вели-

64. Очевидячки, цей лист, що крім АЮЗР, т. ІХ, згадується у: Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраний, находящихся в городѣ Кіевѣ, ст. 149.

65. АЮЗР, т. ІХ, ст. 126-127.

кою здобиччю, утвердивши під владою Дорошенка всю Лубенщину.⁶⁶

В зв'язку з цим походом Гамалії Величко наводить докірливого листа запорожців до Дорошенка, писаного на Січі 18. X. 1669 р. кошовим отаманом Лукашем Мартиновичем.⁶⁷ На цей лист, додає Величко, Дорошенко не дав жадної відповіді, але затаїв у серці злобу й чигав на винищення запорожців. Лист, що його наводить Величко, можна думати, належить до його власної композиції, як і більшість подібних листів, якими він прикрасив свій літопис, щоб надати йому більше літературного ефекту.

В кожному разі, опанувати цілу південну частину Лівобережжя не вдалось Дорошенкові й цим разом. Так само як і літом попереднього 1668 р., його акція на лівому березі була спаралізована виступом Суховія, так тепер став йому на заваді виступ Ханенка. Угода, заключена під Уманню, не була Ханенком додержана. Тількищо Дорошенко залишив Умань, як Ханенко почав писати до Многогрішного, намовляючи його до спільної акції проти Дорошенка: перший його лист з Умані був 26. VIII, другий 10. IX звідти ж.⁶⁸ Після Покрова Ханенко діждався собі на поміч Кримську Орду і вирушив разом з Юрієм Хмельницьким та Суховієм проти Дорошенка, а Дорошенко післав по Білгородську Орду, яка підлягала не кримському хану, а сілістрійському паші.⁶⁹ Ханенко з своїми запорожцями й татарами зустрівся з Дорошенком під Стебловом. Між обома противниками стався бій. Самовидець каже, що цей бій був дуже жорстокий. Ханенко добував табір Дорошенка штурмом, і вже його козаки були на валу, коли наспів Сірко з Білгородською Ордою, й ситуація раптом перемінилася. Ханенко мусів тікати.⁷⁰ Комендант Білої Церкви Льобель писав про цей бій до київського воєводи князя Козловського, що заступив з квітня 1669 р. Шереметєва, що Ханенко з мурзою Батирчою добували Дорошенка дві доби, але на поміч Дорошенкові прийшов Канівський полковник

66. Величко. Лїтопись, ст. 223-224.

67. Там таки, ст. 224-226.

68. АЮЗР, т. IX, ст. 44-47.

69. Лїтопись Самовидца, ст. 106-107.

70. Там таки, ст. 107.

Яків Лизогуб і тоді в одну годину збили Ханенків табір, забрали велику здобич — в тому числі шість гармат.⁷¹ Сам Козловський довідався від свого розвідчика, що Ханенко з запорожцями штурмував табір Дорошенка зранку до вечора, що вночі прийшов Григорій Дорошенко з Лизогубом; вони вдарили на Ханенка, розбили, побили всю його піхоту й багато побрали в полон. При Дорошенку було всього 200 татар, бо Білгородська Орда ще не прийшла.⁷² Черкаський полковник Яким Головченко писав, що Ханенко покинув свій табір і втік, залишивши обоз, гармати, намети, коней, рушниці. Багато його козаків було порубано.⁷³ Нарешті сам Дорошенко в листі до короля з дня 29. X. 1669 р., датованому в Стеблові, писав, що Ханенко з Суховієм, грасуючи попід українськими містечками, вогнем і мечем дощенту випалили пограничні міста Торговицю, Звенигородку, Тарасівку, які були власне щитом проти бусурман, а людей оддали у неволю; тепер до них пристав і Хмельниченко, уганяючи за своїми нещасливими приватними інтересами. Отже, спіткавши їх під Стебловом в числі 10 000 військ козацьких — і татарських під Батирчою мурзою, він, Дорошенко, розбив їх на голову 29. X і забрав у свої руки весь обоз з усім військовим добром.⁷⁴

Про цей очевидячки бій і доносив князю Богуславу Радивилу 14. IX. 1669 р. з Слуцька його довірений К. Вінклер, пишучи, що Дорошенко з Сірком побили за Корсунем п'ять тисяч татар, одбили силу ясиру й одірвали від татар козаків, що були з ними, та що вся орда потягла до Криму, ведучи з собою Суховія як в'язня.⁷⁵

З усіх цих джерел можна вивести без усякого сумніву, що погром Ханенка був повний. Сам Ханенко з недобитками втік на Січ, а Юрій Хмельницький був пійманий Білгородською Ордою,⁷⁶ яка запровадила його спочатку до Білгороду, звідки він був відкуп-

71. Петровський. Нариси з історії України, ст. 403.

72. Там таки, ст. 404.

73. АЮЗР, т. IX, ст. 132.

74. Biblioteka Raczyńskich (далі Bibl. Racz.), ч. 360, л. 41-42.

75. AR, cod. 432, Nr. 17469.

76. АЮЗР, т. IX, ст. 158.

лений до Царгороду й поселений в Єдикульському замку.⁷⁷ Була звістка, що Дорошенко хотів викупити Хмельницького, але сам Хмельницький не схотів того викупу, і тоді татари, скувавши його, повезли до Криму (?).⁷⁸

Погромивши Ханенка, Дорошенко захотів і Умань, обсадивши замок і місто своїми серденятами.⁷⁹ Білоцерківський комендант писав, що в Умані поставлено було полковника Жеребила з двома полками і орду в тисячу коней.⁸⁰ Після того Дорошенко розложив орду, якої прийшло ніби аж 40 000, по всіх полках, містечках і хуторах, оповістивши, що вона піде на лівий берег, як тільки замерзне Дніпро. В тому числі десятків тисячів орди призначено до Білоцерківського полку, що немало стривожило Льобеля, який бачив у цьому велику загрозу для Білої Церкви.⁸¹ А Собеський у своєму універсалі до обивателів Люблінського воєводства писав, що Білгородська й Ногайська Орди, котрі прийшли воювати Ханенка, розложені по всій Україні, аж по самий Ново-Костянтинів, де татари вибирають стації за прикладом польського війська.⁸² Те саме подає Самовидець, кажучи, що Білгородську Орду поставлено зимувати "по всій Україні аж до Дністра", маючи на думці йти зимою воювати лівий берег.

Але ці пляни, якщо вони були, перекреслила зовсім несподівана подія — бунт Білгородської Орди. Татарам було наказано купитись коло Мошнів перед Різдвом, що орда й учинила, але потім раптом збунтувалась під тим претекстом, що гетьман не пішов з нею, повернула назад від Дніпра в свої улуси, забираючи по дорозі ясир. Самовидець додає, що коли Дорошенко послав на це скаргу до турецького султана, то його скаргу обернули в жарт, нікого не повернули; кого були взяли, той пропав, хібащо кого викуплено.⁸³ В Лизогубівському літопису коротко згадано про цей

77. Лїтопись Самовидца, ст. 107; Петровський. Нариси з історії України, ст. 301.

78. АЮЗР, т. IX, ст. 160.

79. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 489.

80. Там таки, ст. 463, 489.

81. Там таки, ст. 463.

82. Там таки, ст. 489.

83. Лїтопись Самовидца, ст. 107-108; Лїтопись Грабянки, ст. 203.

бунт, що коли Дорошенко розложив орду по кватирах, вона, побравши людей у полон там, де хто стояв, пішла зрадницьким способом додому.⁸⁴ Дмитрашко-Райча привіз до Батурина вістку, що збунтована орда перейняла Дорошкових послів, які верталися з Польщі з листами, перечитала листи, самих послів порубала й побігла до своїх кочовищ, наробивши спустошення в околицях Корсуня й побравши людей в полон.⁸⁵

Найдокладніше про цей бунт орди записав у своєму літопису Єрлич. Він оповідає, що Дорошенко поставив 6000 орди на зимові квартири, почавши від Бару, Меджибожа, Костянтинова, Острополя, Любартова аж до Полісся, до Корця і Звягеля, і що ця орда побрала у неволю багато людей, яких багато загинуло від лютих морозів: більш 8000 невільників, опріч самих "псів поганських", себто татар. Кількасот цієї орди здибало під Чудновом козацького посла, який вертався з коронаційного сейму і віз листи з подарунками. Самого посла і його спутників татари порубали, а листи прочитавши, побігли до паші(?), показуючи листа, яко доказ Дорошенкової зради. Коли паша довідався, що козацького посла порубано, він вихопив шаблю й заколов татарського мурзу, який привіз королівського листа, а сам, осідлавши коней, скоріше втік з України. За ним повтікали татари, а козаки, де заскочили якого татарина, то живим не пускали.⁸⁶ Ходила чутка, що козаки взяли в неволю 600 татар.⁸⁷

Можна думати, що цей бунт і зрадницька утеча Білгородської Орди не тільки зашахували пляни Дорошенка щодо дальшої акції на Лівобережжю, але в значній мірі розхолодила його відносини з турками. Всі урочисті заяви з обох боків, зроблені протягом 1669 р., мали, як показалось, чисто декларативне значення. Ні у Дорошенка до Турецької Порти, ні у Порти до Дорошенка не було довір'я. Ян Собеський у цитованому уже нами листі до Олександра Любомирського, воєводи Краківського, дуже влучно зауважив, що "турки будуть держати Хмельниченка у себе для того, щоб скинути

84. Сборникъ лѣтописей, ст. 27.

85. АЮЗР, т. IX, ст. 158.

86. Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 148-149.

87. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 499.

Дорошенка і посадовити на його місце”, так, мовляв, ведеться в Криму, в Семигороді, Мультиях і Волощині, і тому вони давно вже потребували мати від козаків кілька найстарших, щоб мати їх про запас, за прикладом Родосу, де завжди турки держать кілька десятків солтанів з фамілії кримських ханів, щоб спихати одного й замінити другим.⁸⁸ Старання Дорошенка не зривати з Польщею й утримувати з нею приязні відносини вважалися турками за зраду з боку Дорошенка. Польський посол Карвовський, що їхав весною 1670 р. до Криму, наслухався в Білгороді (Акермані) в турецьких кругах багато злого про Дорошенка: турки “аж пальці собі гризли, гніваючись на Дорошенка, кажучи, що якби Господь Бог дав нам його піймати, ми б його на штуки порізали й сире його м’ясо їли, за те, що одурив Порту й нас усіх”. Але з Царгороду їм було наказано, щоб не виявляли своєї неприязні до Дорошенка, але навпаки — писали до нього ласкаво, щоб якимнебудь способом виманити й захопити живцем. Оповідали, що силістрійський паша піде з усіми Ордами Білгородськими, Буджацькими й Ногайськими в Україну, щоб захопити якимнебудь способом Дорошенка і винищити його старшину, а на місце Дорошенка посадовити Юрія Хмельницького, бо Юрась просив у цісаря турецького за гетьманство, обіцяючи привести до повної покори всіх козаків разом з цілою Україною. Одним словом, Дорошенко й козаки зовсім втратили довір’я у турків і в Білгородській Орди.⁸⁹ Знов же таки й татарський посол у Варшаві називав Дорошенка зрадником і стояв за доручення гетьманської булави Ханенкові, а писарського уряду Суховієві.⁹⁰

Бачачи, що турецька протекція не наближує його до здійснення улюбленої ідеї об’єднання України, Дорошенко справді не поривав з Польщею, тим більше, що мав тепер перед собою нового активного ворога в особі Ханенка, який спирався на запорожців, а також шукав зближення з Польщею. Можна догадуватись, що кінець 1669 р. був для нього добою тяжкої духової кризи; недурно якийсь московський офіцер, що побував у Чигирині, оповідав, що Дорошенко, так як колись козацький батько Богдан в тяжких хвилинах

88. Там таки, ст. 493.

89. Там таки, ст. 498-500.

90. Там таки, ст. 502.

життя, шукав розради в горілці: ”пив по тижню, потів витверезявся; п’яним був шалений; ходячи од двора до двора, пив із козаками, вибивав їм шиби; по тверезому ж був уважний, діяльний і красномовний”.⁹¹

Польське правительство також, з свого боку, вважало за потрібне не поривати відносин з Чигирином і переговорювало з Дорошенком, трактуючи його як підданого короля. Ми бачимо польських послів у нього протягом цілого 1669 р. Один із них, як відомо, привіз йому ще весною того року частину військових клейнодів, забраних колись Тетерею.⁹² Собеський був постійно в курсі зносин Дорошенка з Портою, але робив вигляд, наче нічого про них не знає.⁹³ Так само й Дорошенко поводився так, наче нічого особливого не сталося.

Ще на елекційний сейм, який відбувся 2.V-4.VII і закінчився вибором в королі Михайла Вишневецького, вислав Дорошенко ”пункти” про різні кривди і потреби Війська Запорозького,⁹⁴ але посольства не вислав. Автор відомого ”Діарія” вітебський воєвода Храповицький подає, що ці пункти були читані аж на коронаційному сеймі 7. X. 1669 р., додаючи свою увагу, що, мовляв, ”wszystko zdrauce niesprawiedliwie i paszkwilnie popisali”.⁹⁵

Вирядивши від себе турецького посла, що привіз йому санджаки, вислав Дорошенко до Польщі своїх послів: Івана Демиденка, бувшого обозного генерального, і Саву Ковальського, писаря Чигиринського полку, давши їм 3. X інструкцію ”од мене, Петра Дорошенка гетьмана і од всего Войска Запорожского” за своїм власним підписом.⁹⁶ Коронаційний сейм розпочався 1. X. 1669 р. Він був дуже бурхливий; кілька разів його зривали представники шляхти з українських та білоруських земель, утрачених Польщею в часах козацьких війн, які тепер домагались від польської держави відшкодування у формі т. зв. ”вакансів”, себто різних посад, зв’язаних

91. Там таки, ст. 492.

92. АЮЗР, т. IX, ст. 164.

93. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 459-460, 489.

94. АЮЗР, т. IX, ст. 96, 99.

95. Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 162.

96. Bibl. Czart., cod. 602, Nr. 77, л. 677-684.

з доходами з приписаних до тих посад маєтностей. 5. XI сейм було зірвано остаточно. Атмосфера для вислухання козацьких домагань була не дуже сприятлива. 11/21. XI, зразу по зірванні сейму, козацькі послы були прийняті королем, віддали йому листи від Дорошенка й "Інструкцію" та побажали йому щасливого панування. Саме перед тим на королівській раді було прочитано листа від сілістрійського паші, де він повідомляв, що Дорошенко піддався Порті. Козацьким послам відповів коронний канцлер, що вони дістануть звичайну відправу з канцелярії, "і на тому все скінчилось", зауважує присутній на авдієнції Храповицький.⁹⁷ "Theatrum Europaeum" оповідає, ніби козацькі послы, впавши перед королем лицем до землі, залилися сльозами й ледве могли вимовити привітання з коронацією.⁹⁸

Ще послы Дорошенка не виїхали з Кракова, як одержано було через білоцерківського коменданта Льобеля нового листа від Дорошенка, писаного в Стеблові 29. X старого стилю, себто зразу ж після погрому Ханенка. Дорошенко писав, що, виславши своїх послів з "Інформацією", довідався, що й Ханенко так само вислав од себе послів з брехливим донесенням, ніби він, Дорошенко, піддався турецькому султану, взявши від нього санджаки. Дорошенко поясняв, що хоч він і прийняв санджаки, але виключно задля того, щоб зберегти в цілості Україну; татари, братаючись то з Україною, то з Польщею, то з Москвою, всіх дурять і тільки руйнують Україну своїми частими наїздами. Так ото, щоб вони не появлялись більше з своїми гетьманами (натяк на Суховія та Ханенка), він узяв на пострах їм санджаки. Він старався тільки зберегти свій край, не дати ні одної душі в татарську неволю, старався жити в мирі з усіми сусідніми державами і тому заключав з ними трактати. Оповівши про наїзд і погром Ханенка, обіцяв, що по заспокоєнні краю від війни пришле особливих послів з татарськими "язиками". Просив не вірити жадним на нього вимислам і повідомляв, що під його регіментом залишаються не тільки всі полки на правому березі Дніпра, але ще й полки Полтавський, Лубенський і Мирго-

97. Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 176-177.

98. Theatrum Europaeum, Bd. X, ст. 53.

родський на лівому. Тепер ось він вислав супліку до короля й до станів Речі Посполитої в справах, які доляють Україну й віру православну. А що він не звертався до короля досі, то причиною цього були нещасливі часи, які доводиться переживати.⁹⁹

Правдоподібно цей саме лист мав на увазі Храповицький, записавши в своїм "Діярії", що, мовляв, до короля прийшов лист від Дорошенка, який пише, що він туркам не піддавався.¹⁰⁰ На Дорошеноків лист король відповів 1. XII. 1669 р., висловлюючи своє задоволення з заяви Дорошенка і сповіщаючи, що призначає комісію для заспокоєння цілого руського народу. Король писав, що не тільки не мислить ні в чім кривдити руський народ або порушувати права і вольності Війська Запорозького, але хоче їх ще більше скріпити; він запевняв, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про Дорошенка, особливо тепер, по його повторній заяві про свою вірність.¹⁰¹

Ясна річ, що це була тільки дипломатія, бо коли в сенаті кілька день по дорученню королю згаданого листа від Дорошенка обмірковувалися питання: як відправити послів від Дорошенка, а також і других послів від Ханенка, то винесено було постанову: "obu рієкніє, a żadnemu nie wierzy".¹⁰²

Доля Дорошенкового посольства на коронаційний сейм була дуже сумна: коли послы повертались з Кракова, на них напав між Котельницею й Паволоччю загін збунтованої татарської орди й захопив їх разом з листами, які вони везли.¹⁰³ Повстання Білгородської Орди, що її був розмістив Дорошенко на зимових квартирах в Україні, дуже стривожила польський уряд, в зв'язку з чутками про ворожі наміри турків,¹⁰⁴ і, ще не діставши відповіді на свій лист з 1. XII. 1669 р., король пише 2. I. 1670 р. до Дорошенка нового листа, запитуючи, що це означає, що з границі України ввійшла Білгородська Орда і вибирає собі "консистенції"? Поява

99. Bibl. Racz., Nr. 360, л. 41-42.

100. Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 185-186.

101. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 296-297.

102. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 461.

103. Bibl. Racz., Nr. 360, л. 86-87; Latopisiec Jerlicza, t. II, ст. 148-149.

104. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 487-490.

цієї орди й захоплення нею шляхів мусіли, як пише король, затримати "обіцяну і майже зложену вже" комісію для заспокоєння Війська Запорозького.¹⁰⁵

Пертрактуючи з Польщею про комісію, яка мала метою урегулювати відносини між Польщею й Правобережною Україною, Дорошенко в той же час провадив далі свої зносини з Москвою, яка нізащо не хотіла уступати, згідно з Андрусівським договором, Києва Польщі й леліяла надію, що може їй вдасться повернути під свою владу й цілу Правобережну Україну з Дорошенком. І цю надію піддержував і сам Дорошенко, раз-у-раз заявляючи, що його сердечною мрією є об'єднати всю Україну під протекцією московського царя.¹⁰⁶ Заключаючи з Польщею договори, Москва в той же час свідомо збиралася їх не дотримувати, хоч і не хотіла доводити діло до розриву. Стремління Дорошенка до незалежнення від Польщі, хоча б навіть ціною турецького протекторату, були московським політикам дуже на руку, бо давали їм підставу не вертати згідно з договором Києва під претекстом турецької небезпеки.

Керівник московської закордонної політики А. Ордин-Нащокін, вишукуючи способи, які б давали легальну підставу не вертати Києва, зупинився був на думці підпорядкувати Київську митрополію Московському патріярхові, сподіваючись, що й сам митрополит Тукальський, діставши санкцію Москви засісти на кафедрі в Києві, буде сприяти цьому плянові, а тоді при переговорах з поляками можна було б говорити про небажання українського духовенства і всіх узагалі українців допустити поворот Києва до Польщі.¹⁰⁷ Цю ідею Ордин-Нащокін розвинув аж у трьох меморіялах до царя і дістав від нього апробату. Він уважав, що, навіть якби й довелось колись віддати Київ полякам, то підпорядкування української Православної Церкви Московському патріярхові завжди даватиме Москві претекст до втручання у внутрішні справи польсько-литовської держави, і це раніше чи пізніше поведе до прилучення до Москви й західньої України. Ордин-Нащокін знав, якою болючою

105. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 297-298; Bibl. Racz., Nr. 360, л. 57.

106. АЮЗР, т. VIII, ст. 152; т. IX, ст. 166.

107. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокина, ст. 105-106; а також: Очерки истории Малороссии, ст. 578-579.

була для українського духовенства сама думка про можливість віддачі Києва в польські руки.¹⁰⁸ Він уважав, що даний момент особливо надається до переведення його пляну в життя з огляду на перебування в Москві Александрійського патріярха Паісія, котрий яко "суддя Вселенної", мав владу і над патріярхом Царгородським і міг поблагословити перехід Київської митрополії під владу патріярха Московського.

Але ані сам митрополит Тукальський, ні Інокентій Гізель, ні Лазар Баранович — не хотіли підпорядкування української Церкви Московському патріярху, а патріярх Паісій рішуче відмовлявся втручатися до справ чужої епархії, не бажаючи мати неприємностей від турецького уряду, на котрий міг вплинути Дорошенко й примусити Царгородського патріярха не переводити не бажаної йому зміни в українській церковній ієрархії.¹⁰⁹ Але московський дипломат не занехав своєї думки.

25. IX. 1669 р. розпочала в селі Мігновичах свої переговори в справі "вічного миру між Польщею й Москвою" мирового комісія. На чолі московської делегації стояв сам Ордин-Нащокін, на чолі польської Як Гмінський, воєвода хелмінський.¹¹⁰ Зразу ж постало питання про заспокоєння України й відтягнення її від турецького підданства. Ордин-Нащокін подав записку, в якій поясняв, що Київ не було віддано в призначений термін через те, що Правобережна Україна, яка при підданстві у короля, має нахил до турецької протекції, через що Київ міг би опинитися в руках у бусурманів, якщо вивести з нього московське військо. В переговорах з польськими комісарами він навіть висловився, що причиною нахилу українців до турецької протекції єсть їх церковна залежність від Царгороду. З того випливало, що треба би підпорядкувати українську Церкву Московському патріярху: тоді, мовляв, українці перестануть тягти до Царгороду. Але польські комісари, в тому числі й православний пан Маркіян Огінський, рішуче постали проти цього, дово-

108. АЮЗР, т. IX, ст. 165-170.

109. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординь-Нащокина, ст. 107-117; Очерки истории Малороссии, ст. 585-601.

110. Про переговори: Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординь-Нащокина, ст. 124-143; Соловьевъ. История России, т. XII, ст. 396-397.

дючи, що таке підпорядкування довело б тільки до війни, а згода на нього з боку митрополита Тукальського була б просто зрадою. Коли, одначе, польські комісари запитали Ордин-Нащокіна, який же, на його думку, був би спосіб утихомирити Україну й одвести від турецької протекції, Ордин-Нащокін запропонував запитати саме українське духовенство й мирян, що шукають турецької протекції: які, на їх думку, єсть способи для заспокоєння України. Задля того він радив або перенести комісію до Києва, або закликати до Мігновичів виборних депутатів з України, бо, якщо між Москвою й Польщею буде заключено договір без участі українських представників, то самий договір буде прийнято в Україні з великим недовір'ям, і там постане ще більший заколот.

Польські комісари пристали на те, щоб вислати в Україну заклик, хоч і здавали собі з того справу, що такі запросини українських представників до участі в нарадах комісії можуть бути корисними для московської сторони, бо викличуть враження, ніби московський цар більше заступається за Україну. Були зложені відозви окремо від московської делегації, окремо від польської, і вислані через поручника Тадея Крижевського, що був приділений до московської делегації, в Україну. Крижевський мав перш за все заїхати в Новгород-Сіверський і там передати по примірнику відозв Лазарю Барановичу, потім у Київ, щоб передати відозви київському духовенству й міщанам, а далі в Чигирин до Дорошенка. Він мав давати списувати відозви кожному, хто б з українців цього забажав. До Гізеля Крижановський віз ще листа від Ордин-Нащокіна з просьбою вплинути на митрополита Тукальського. В окремому листі до Барановича Ордин-Нащокін прохав його помочі в наверненні Правобережної України "на путь истини", а ті лівобережні полки, які ще тримались Дорошенка, щоб підпорядкувалися Многогрішному. Щодо того, що у відозвах не згадано зовсім Многогрішного, Крижевський мав на словах пояснити Барановичу, що це зроблено з розмислом: спочатку, мовляв, треба привести "на путь истини" тих українців, які піддаються бусурманам, а потім будуть закликані на комісію й післанці від Многогрішного.

Відозва в імені й за підписом членів московської делегації,

датована днем 22. X. 1699 р. з Андрусова, закликала людей духовного й рицарського стану на Україні вибрати з-поміж себе "благо-разумних особ" і прислати на комісію, щоб разом поміркувати, яким би способом усунути "замішанину" в Україні. Вона зверталася до "панів гетьманів, полковників, отаманів, осавулів, сотників і всієї старшини та до міщан" і зокрема до "гетьмана його королівської величності Петра Дорошенка".¹¹¹ Польська делегація зверталася до Дорошенка і до всього Війська Запорозького, до духовних і світських людей; вона писала, що хоч до неї й доходили чутки про те, ніби Дорошенко, зневірившись у прихильності до себе обох християнських монархів, "прихилився до чужої оборони", але вони тому не вірять, бо не може, мовляв, того бути, щоб він, котрий дав стільки доказів своєї мужности в боротьбі з бусурманами, задля оборони християнського імени і слави сарматського народу і тим придбав собі безсмертну славу, щоб він схотів віддати християнські душі в руки ворогів святого хреста. Отже, прохали Дорошенка, задля заспокоєння України і недопущення розливу християнської крові прислати своїх виборних на комісію. Лист мав дату 31. X. 1669 р.¹¹²

Місія Крижевського ніде не мала успіху. Лазар Баранович, як влучно каже Ейнгорн, зовсім не хотів, щоб Тукальський став таким же агентом московського правительства, яким він був сам. Він не тільки нічого не зробив у справі присилки якихсь виборних на комісію, але навіть не відповів на листа Ордин-Нащокіна. Многогрішний, до якого Крижевський таки заїхав, хоч і не мав наказу це зробити, страшенно обурився, що в обох відозвах не згадано навіть його імени, тоді як Дорошенка названо гетьманом обох боків Дніпра. Образився й на те, що Ордин-Нащокін не прислав до нього ніякого листа. Зрозумівши польську відозву так, що й козаків Лівобережної України закликають на сейм до Варшави, він, схопившись за шаблю, гукав, що не зарікається класти свою шаблю на польські шиї. Одначе відпустив Крижевського з його товаришем-поляком до Дорошенка. А вони, їдучи по городах і селах Лівобережної України, закликали на сейм до Варшави.

111. АЮЗР, т. IX, ст. 88-91.

112. Там таки, ст. 91-95.

бережжя, скрізь ширили свої відозви, і це викликало велику тривогу серед населення, бо люди розуміли так, що йде мова про передачу полякам не тільки Києва, але й усієї Лівобережної України.¹¹³

Лазар Баранович писав до царя, що листи комісарів до Дорошенка й ігнорування Многогрішного створили в Україні такий самий "трус", як колись за Брюховецького грамоти про похід царя до Києва. "Ми, — писав Баранович, — передаючи слова Многогрішного, вибивши з України ляхів, добровільно піддалися православному монархові, а тут віддають нас королю".¹¹⁴ 26. XI. 1669 р. Баранович вислав у Москву ігумена Максаковського монастиря Єремію Ширкевича, який мав особисто з'ясувати московському правительству всю недоречність ширення на лівому березі відозви польських комісарів.¹¹⁵ Цар мусів заспокоїти Многогрішного спеціальною милостивою грамотою.¹¹⁶

У Києві обидві відозви були прочитані всьому "освященному собору" духовенства і війту з міщанами. Ті і другі винесли таке враження, що справа вдержання Києва за Москвою стоїть непевно. Київське духовенство в своїй колективній відповіді 14. XI. 1669 р. комісарам написало, що ніколи не мішалось до козацьких рад, не знає, через що козаки схилилися до бусурманів, і просило тільки, щоб при заключенні вічного миру його права були забезпечені.¹¹⁷ Очевидно київські ігумени не мали певности, що Київ не буде повернуто Польщі. В такому самому ухильчивому дусі відповів і війт в імені свого поспільства.¹¹⁸

Одинокий Гізель поставився до справи прихильно і в листі до Ордин-Нащокіна прохав, щоб були забезпечені інтереси православ'я і права Печерського монастиря, повідомляв, що допоміг Крижевському проїхати до Чигирина до Дорошенка і написав від себе до Тукальського. Дорошенко дав 1. XII. 1669 р. Крижевському відпо-

113. Там таки, ст. 147-148.

114. Письма пресвященнаго Лазаря Барановича съ примечаніями, ст. 121.

115. АЮЗР, т. IX, ст. 146-148.

116. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокіна, ст. 136-137.

117. Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній находящихся в городѣ Кіевѣ, ст. 148.

118. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокіна, ст. 131.

відь на ім'я Ордин-Нащокіна. Він писав, що дуже тішиться з того, що царський комісар старається коло святого миру в Україні й коло припинення кроволиття, але не може вислати своїх представників на коронаційний сейм і сподівається призначення спеціальної комісії для заспокоєння України. Щодо відповіді на запит Андрусівських комісарів, чим журиться Україна і через що доходить до одчаю, то Дорошенко подав коротку історичну справку: як під королівською державою важко переслідувано православну віру, а Війську Запорозькому порушувано його права; як з другого боку — від москалів учинялись свари, як не куплена і не продана ніколи Україна добровільно піддалася під царя разом з столицею Великого Князівства Руського — Києвом з його святинями, і як тепер вона поділена й розірвана на частини й обливається кров'ю; не таємниця й те, що коли Київ перейшов під Москву, то з наказу московської влади поруйновано в ньому римські костьоли; отже, коли Київ знову опиниться під королем, то щоб не було гвалту над православними церквами. Далі Дорошенко писав, що комісії найкраще відбуватись у самому Києві; скаржився, що царські воєводи Ромодановський і Скуратов вогнем і мечем руйнують міста і села на Лівобережній Україні, через що на просьбу полків Полтавського, Миргородського і Лубенського доведеться йти їх обороняти. І коли що станеться, то вже не його, гетьмана Війська Запорозького, вина буде, а тих, хто цю війну викликав. Але й це нехай не буде перешкодою для переговорів у Києві про мир.¹¹⁹

Окремим листом з тої самої дати відписав Дорошенко і польським комісарам. Він повідомив їх, що вислав своїх послів на коронаційний сейм до Кракова. Як тільки прийде від короля наказ — чи посилати своїх послів на спеціальну комісію, чи на ту, що радить в Андрусові, то так і буде зроблено. Справи православної віри найкраще вирішати не в далекому Андрусові, а тут в Україні, у Києві. А щодо вольностей Війська Запорозького, то про це будуть переговори в місті і в терміні, вказаному королем.¹²⁰

119. АЮЗР, т. IX, ст. 95-98.

120. АЮЗР, т. IX, ст. 98-100 проф. М. Петров згадує про лист Дорошенка з 23. XII. 1669 до комісарів, де він відмовляється вислати своїх представників на з'їзд, бо

Ордин-Нащокін був задоволений з наслідків місії Крижевського на Правобережну Україну, вважаючи, що ця місія викликала у Дорошенка прихильність до російського царя.¹²¹ Але на Лівобережжі посилка відозв викликала, як уже згадано, велику тривогу, і в Москві були дуже незадоволені з цілої тої справи з відозвами. Одначе там звернули пильну увагу на можливість переходу Дорошенка під царську протекцію, що передбачав Ордин-Нащокін, і вислали до нього запит, чи не можна зробити так, щоб, не порушуючи Андрусівської умови, прийняти Дорошенка в царське підданство, якщо він відкинеться від турків, а під польським королем бути не хоче? Але Ордин-Нащокін уважав, що це було б передчасно і пошкодило б заключенню мира з Польщею.¹²² На польських комісарів відповідь Дорошенка зробила неприємне враження, вони зрозуміли плян Ордина-Нащокіна і, припинивши всякі розмови про заспокоєння України, почали домагатись визначення терміну передачі Києва Польщі.¹²³ Однак Ордин-Нащокін повів справу так, що вкінці польські комісари згодились не настоювати на визначенні такого терміну, і на останньому засіданні комісії 7. III. 1670 р. було підтверджено Андрусівський пакт про перемир'я та Московську союзну умову "в усіх статтях, комах і точках". Щодо невиконання статей цих договорів було постановлено, що вони будуть виконані за півроку, коли московські уповноважені послы прибудуть до Варшави, а польські до Москви. Було постановлено, що в присутності цих послів монархи особисто скріплять прежні договори присягою, а послы не тільки постановлять, як здійснити ще невиконані статті, але й обміркують "способи, як одірвати українців від бусурман та привести їх до належного послуху". Таку свою постанову комісари скріпили взаємною присягою.¹²⁴

Та хоч Москва і не хотіла виявляти супроти Дорошенка агресії на правому березі Дніпра, носячись з думкою раніше чи пізніше

хоче переговорювати окремо з Москвою й окремо з Польщею, див. Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся в городѣ Кіевѣ, ст. 148.

121. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокина, ст. 133.

122. Там таки, ст. 138.

123. Там таки, ст. 140-141.

124. Там таки, ст. 141; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 397.

прихилити його до підданства цареві, але настоювала на поверненні лівого берега під регімент Многогрішного, хоч і тут старалася вживати більше способів дипломатичних, аніж військової сили. Ще восени 1669 р. полки Полтавський, Лубенський і Миргородський і шість міст Переяславського полку "голдовали" Дорошенку.¹²⁵ Щоб їх прихилити на свій бік, цар Олексій вислав 30. X. 1669 р. грамоти до Полтавського полковника Костя Кублицького, до Миргородського Грицька Гладченка і Лубенського Филипа Плісенка, намовляючи їхати до Многогрішного і скласти у нього присягу на підданство, обіцяючи за те повну амнестію; в противному разі грозив, що дасть наказ князю Григорію Ромодановському йти на них війною разом із Комлицькою Ордою, і тоді нехай самі на себе нарікають.¹²⁶

Однак царські грамоти не мали зразу якогось впливу. Як зауважив московський ієродиякон Мелетій, посланий проводити Александрійського патріярха Паісія до Києва, українське населення на Лівобережжі, бачачи, що московські купці приїздять і вільно торгують в полках, які визнають владу Дорошенка; що з правого боку приїздять раз-у-раз послы від Дорошенка, — кажуть, що бути гетьману Дорошенку на обох боках Дніпра гетьманом. І сам Многогрішний з своєю старшиною, бачачи милість царя до Дорошенка, побоюється, щоб з ними не було того, що з Сомком і Васютою.¹²⁷ Многогрішний в листі до царя з 30. VIII. 1669 р. гірко скаржився на величання Дорошенка "гетьманом обох боків Дніпра" і взагалі виявляв великий неспокій,¹²⁸ котрий, як ми тількищо бачили, іще збільшився, коли Ордин-Нащокін прислав свої відозви.

Але на початку 1670 р. мешканці міста Лубнів, видко захиталися у своїй вірності Дорошенкові, і тоді група Дорошенкової старшини з наказним гетьманом Яковом Лизогубом на чолі вислала до них з Горошина 27. I. 1670 р. листа, надзвичайно цікавого для зрозуміння ідеології Дорошенківців. Адресуючи до сотника, до городового отамана й всього старшого й меншого товариства в

125. АЮЗР, т. IX, ст. 130.

126. Там таки, ст. 122-124.

127. Там таки, ст. 130.

128. Там таки, ст. 57.

Лубнях, до осіб духовного й світського стану, до міщан і черні, автори писали: "Кожен, хто тільки Бога і правду любить, мусить признати, що пан гетьман Дорошенко, особливою поміччю й милостю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одности, так, що всі з тої єдности тішились; того милого отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому. А коли діло, так нашому народові корисне і потрібне, тепер знову зачинає хитатись через нерозумних людей і ворогів святого спокою, і городи в нашій отчизні знову приходять до міжусобного порізнення, то розумійте, що все те чинить лукавий ворог, що ненавидить наш український народ. Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни. Не треба нам слухатись на те, що чужі держави принаджують до себе наших лакомих на уряди людей, не думаючи про майбутнє, високими військовими урядами і обіцянкою великих милостей: то все лиш одне на народ наш тайне лукавство. Гадаємо, кожен з вас пам'ятає, як багато гетьманів в недавні часи було учинилось в Україні, отчизні нашій, за допущенієм московським; як багато за їхнім приводом виведено з отчизни нашої чесних людей; як багато крові неповинних душ з народу нашого розлито по зруйнуванні різних міст в Україні; як багато і по цей час братті нашої, хоча їх уже й звелено випустити на свободу, перебуває на московському засланні у неволі; те все діялось на наших очах і за нашої пам'яті. Я тільки те подаю на ваше обміркування: чи це для добра нашого народу чи для його знищення Москва нацьковує народ наш і Військо Запорозьке, щоб ми один другого різали? Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитись? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись. До цього маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була

роздвоєна і порізнена, мислить; задля того він і на комісії відзивається й свого старання докладає. Тільки ж ви самі не жадайте добровільно од Війська Запорозького і од природної отчизни до чужої держави одриватись, бо як не будемо між собою триматись одної думки, то якої вольности і якої безпечности кожен з народу нашого може потім сподіватись? Про це все поміркуйте. А що Орда на поміч на цей бік, на ваше бажання не поспішила, то нема чого нарікати, бо так гетьман то з розмислом учинив, про цілість вашого майна дбаючи: побачивши, що так багато Орди прийшло, а посилати нема проти кому, боявся він, щоб вона замість помочі не наробила вам шкоди. Хоча Орда й повернулася скоро додому, але це не значить, щоб з нею розірвано мир. Якби не можна було без того обійтись, то знайдеться на те у Війська Запорозького спосіб, — і без тих Кіяшок та Мурашок, що тільки, як розбійники кров людську в нашій отчизні проливають і колотнечу міжособну піддержують. Пощо нам чуже військо на поміч закликати? Самі б могли, кого треба, приборкати, якби тільки одної думки тримались... Чи вам краще своє життя й майно довірити Мурашкам і на їх здатись оборону, чи пану гетьману й всьому Війську Запорозькому? Де тих Мурашок отчизна, подумайте тільки? І як вони можуть більше добра бажати Україні, аніж ми? Пан гетьман завжди про те дбає, щоб Україна, отчизна наша, ніколи не була поділена, але перебувала б у повній єдності. Самі тільки не пожалійте старання, а ми, з свого боку, під проводом пана гетьмана, готові життя своє покласти за вашу оборону; нехай вороги не сміються більше з нашої отчизни і з Війська Запорозького". Під листом підписались, крім Лизогуба, ще: Григорій Гамалія, полковник Лубенський, Микола Раєвський, полковник кінного полку; Іван Вербицький та Ігнатій Шульга, полковники кінних полків, і Іван Пригара, полковник наказний Чернігівський.¹²⁹ Щоб піддержати настрій серед правобережного козацтва, Дорошенко пише 6. II. 1670 р. з Чигирина листа до полковників Білоцерківського й Паволоцького сповіщаючи їх про те, що сілійстрійський паша обіцяє йому свою приязнь, і наказуючи списати всі шкоди, пороблені татарами по їхніх полках, і надіслати

129. Там таки, ст. 181-185.

йому, так само і реєстр зловлених татар.¹³⁰

Але вдержати за собою Лівобережжя ставало для Дорошенка чим далі все тяжче. В половині лютого 1670 р. полковник Переяславський Дмитрашко-Райча, зібравши полки Переяславський, Чернігівський і Київський, почав наступати на міста на лівому березі, які належали до Черкаського полку. Дорошенко звернувся 20. II. 1670 р. з листом до полковника Білоцерківського Степана Бутенка, щоб він скупив полки Білоцерківський, Паволоцький і Київський (очевидячки ту його частину, що лежала на правому березі) і разом з полковником Пивом-Запольським, якому про це вже написано, ішов давати відсіч Дмитрашкові і приборкувати містечка, які колись самі прохали врятувати їх від Москви, а тепер платять також невдячністю.¹³¹ Того ж 20. II Дорошенко видав універсал про призначення Бутенка наказним гетьманом і про його виправу, наказавши розіслати цей універсал по всіх трьох згаданих полках.¹³²

Ми не знаємо, як відбулася ця виправа. Видко, вона не мала бажаних наслідків, бо в цей час Дорошенка знову почав тіснити Ханенко з запорожцями й кримськими татарами, так що з страху перед татарами сам Бутенко мусів спровадитися з своїми козаками, з жінкою і дітьми до Білої Церкви, обіцяючи й присягаючи коменданту, що буде йому вірним і допоможе укріпити місто так, як було перше за небіжчика Стахорського.¹³³ Одночасно із згаданим вище листом до Бутенка Дорошенко звернувся до білоцерківського коменданта з просьбою передати королю, що після того, як орда його одурила, не подавши помочі, полки Лубенський, Полтавський, Миргородський, які досі були під його регіментом, мусіли на цей час поклонитися московському гетьману, хоча й держаться ще доброї приязні до нього, та й тепер ще деякі міста тих полків обсажені його Дорошенковим військом. Отже Дорошенко прохав запитати короля: чи Задніпрянина має залишатися під Москвою, чи ця батьківщина короля — князів Вишневецьких, належна до польського королівства, буде тепер по стару границю комісарами в Андру-

130. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, str. 315.

131. Б-ка Краків. Акад. Наук, code 1070, л. 194.

132. Там таки, л. 193-194.

133. Там таки, л. 194.

сові назад під свого пана відібрана? Бо коли залишиться під московським царем, то він накаже їм шукати собі належного пана і не буде сам нарушувати заприсяжені обома монархами пакти.¹³⁴ Про те саме запитував Дорошенко і Собеського листом з дня 19. II старого стилю, в якому він так само розвивав плян опанування Задніпрянщини й загрожував, що коли цей плян буде відкинуто, то доведеться самим дбати про свою оборону, і тоді невідомо, чим скінчиться: "бо наш народ як той очерет — хилиться до того, чия потуга сильніша; а куди нахилиться військо, туди і я, рад-не-рад мушу нахилитись".¹³⁵

Фактично Полтавський і Миргородський полки ще в квітні визнавали над собою Дорошкову владу, хоч, стероризовані погрозами і Дорошенка, і Многогрішного, "сиділи, замкнувшись по містах, і ні того, ні другого не слухались".¹³⁶ Нарешті аж 15. V новий Полтавський полковник Федір Жученко склав разом із своїми сотниками і військом присягу в Батурині на підданство цареві й вірність Многогрішному,¹³⁷ так що Многогрішний міг 28. V донести цареві, що нарешті весь лівий берег його визнав.¹³⁸ Але настрої в Батурині були не дуже певні. Московський піддячий Савин, який прибув 28. III до Батурина, чув того ж дня від генерального писаря Карпа Мокрієвича, що незадовго перед тим приїздили до Многогрішного знатні особи-післанці від Дорошенка: чигиринський гетьман намовляв Многогрішного, щоб він був із ним в приязні і союзі, про те саме прислав свій універсал і до полковників, і до старшини. Союзу домагався Дорошенко через те, що на нього наступали запорожці і татари. І гетьман Многогрішний дав післанцям відповідь на лист Дорошенка та й відпустив їх. Але два дні після виїзду Дорошкових послів прийшов з Криму, з полону, один козак і наговорив гетьману, що Дорошенко хоче його одурити так, як одурив колись Брюховецького: тепер на нього наступають запорожці й татари, хочуть його міста поруйнувати, так він

134. Там таки, л. 193-194.

135. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 299-300.

136. АЮЗР, т. IX, ст. 188.

137. Там таки, ст. 215.

138. Там таки, ст. 211-212.

хоче від тої біди перейти на лівий берег Дніпра. Почувши таке, простодушний Демко післав доганяти й завернути Дорошенкових послів, але їх уже не могли догнати, і Многогрішний дуже каюся, що відпустив тих послів, не допитавши в них дійсної правди.¹³⁹

17. IV, вертаючись уже з Києва, Савин був у Многогрішного на обіді, коли до нього поприїздили всі полковники з Лівобережжя, крім Полтавського і Миргородського, поздоровити, як то був звичай, з Великодніми святами. І ось гетьман говорив до полковників і до старшини таку промову: чув він і мав відомості, що його козаки не люблять; коли не люблять, то хай виберуть собі іншого гетьмана, і він йому уступить булаву; але поки він ще гетьманом, то буде своєвільників приборкувати, бо на те він царю присягав і не хоче бути Юдою-зрадником як Брюховецький. Та покищо тим своєвільникам і не крутиться, а дітись їм, опріч царя, нема куди. На цю мову гетьмана Дмитрашко-Райча, вдаривши по столу, вигукнув із сльозами: "та годі вже нам тих гетьманів обирати і за ними кров християнську проливати! Будемо вже тільки одного великого государя мати собі невідступно, а своєвільників приборкувати". На другий день Многогрішний мав раду з полковниками й старшиною, і всі присягли, що не будуть схилятися ні на які "прелести" з боку ворогів, будуть вірні цареві й послушні гетьману.¹⁴⁰

139. Там таки, ст. 185-186.

140. Там таки, ст. 186-187.

XI

Дорошенко просить короля прискорити комісію. Острозька комісія не приводить до порозуміння. Польські комісари заключають угоду з Ханенком. Дорошенко відновляє зносини з Туреччиною. "Неблагословенна грамота" патріярха на Многогрішного. Татарські інтриги проти Дорошенка. Ігноруючи Острозький договір з Ханенком, Дорошенко веде далі переговори з Польщею. Многогрішний не перепускає клейнодів для Ханенка на Січ. Суховій сходить остаточно з політичної арени.

Початок і вся весна 1670 р. пройшли під загрозою турецького нападу на Польщу й татарського на Україну. Дорошенко, запитуючи 19. II. 1670 р. через Льобеля польський уряд, як йому бути з Задніпрянщиною, прохав одночасно призначити комісію так, щоб вона могла бути скінчена ще перед виходом орди, бо "коли вже Орда вийде, на той час уже не комісії, але кожному треба думати про цілість життя і охорону України, а народ наш є дуже слабкий в статечности, яка сторона здається йому дужчою, до тої він і пристає". Тому він заздалегідь прохав уконтентувати Військо Запорозьке в його дезидератах і прийти з ним до комісії, щоб можна було одностайно на ворога стати. Одночасно з тим він сповіщав, що запорожці напевно вже почали зноситись з московським гетьманом і за самою Москвою "брати лігу", бо вже по кілька разів посольства свої одправляють і щось поки, між собою злучившись, кнують. Отже й тому треба запобігти і на те не покладатися, що вони своїх послів до короля вислали.¹

На лист Дорошенка з 16. I. 1670 р., де він сповіщав про захоп-

1. Bibl. Racz., cod. 360, л. 138.

лення в полон його послів ордою, король відповів аж в початку березня. Він писав, що наказав канцелярії виготовити нові привілеї замість забраних ордою; писав, що не вірить ніяким вимислам на Дорошенка і щиро прагне заспокоїти весь український народ і Військо Запорозьке. На доказ своєї уваги до прохань Дорошенка сповіщав, що не тільки дав наказ відкликати ротмістра Пиво-Запольського з України, але віддати його під суд великому коронному гетьману (себто Собеському).² Наказав також звільнити Лісницького. Інші побажання Дорошенка має заспокоїти комісія, призначена на кінець березня.

5. III. 1670 р. розпочався у Варшаві сейм. На цей сейм Дорошенко вислав своїх послів: Семена Білоцерківця й Павла Смардовського, які дістали від нього "Інформацію". Посли мали передусім прохати видати наново відповіді, які були дані на супліки, вислані на елекцію та на сейм, особливо, якщо були видані якісь привілеї або листи до Війська Запорозького чи до духовного стану. Далі послы мали довідатися, на коли й де визначена комісія і хто до неї призначений, а також просити, щоб та комісія відбулася в якнайскорішому часі, щоб вона могла бути затверджена сеймовою конституцією. Посли мали довідатись в справі Задніпрянщини: чи обіцяти їй поміч, чи залишити їй піддатися під московську протекцію. Закінчувалася інформація просьбою випустити на волю сина Лісницького і про знесення баніції на пана Яна Бонія. Ця інформація була підписана з наказу гетьмана Дорошенка генеральним писарем Михайлом Вуяхевичем.³

На цю інформацію дана була з королівської канцелярії в місяці березні відповідь. Висловлено в ній жаль з приводу загибелі послів, які повертались з коронації у Кракові. Король наказав видати наново документи, які були загинули. Комісія визначалась на 30 березня⁴ і мала відбутися в якнайскорішому часі, щоб Військо Запорозьке, як тільки наступить воєнна пора, могло дати одсіч ворогам

2. Дійсно, вже в кінці червня Пиво з своїм відділом вже стояв над Горинню. Див. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 527.

3. *Bibl. Rocz.*, Nr. 360, л. 84.

4. Спочатку мала бути в Кам'янці, див. рукопис Б-ки Акад. Наук, cod. 1070, л. 219.

Речі Посполитої. Щодо Задніпрянщини буде сказано в королівській інструкції комісарам. Лісницького буде випущено, а баніцію над "Вопоіет" не можна знести, аж поки не будуть переглянуті акти його судового процесу.⁵

Єсть підстави думати, що причиною форсування Дорошенком комісії була загроза для нього з боку турків, які видвигнули були з початком 1670 р. справу кандидатури Юрія Хмельниченка на гетьманство. В надзвичайно цікавій реляції польських комісарів, зложеної вже восени 1670 р., коли переговори з Дорошенком скінчилися повним фіяском, з'ясовано політику Дорошенка в такий спосіб. Коли в кінці 1669 р. вигнано було збунтовану Білгородську Орду, яка підлягала безпосередньо турецькій владі, з України, при чому багато татар було побито, а багато загинуло від морозів, це змінило відносини Порти до Дорошенка. Запанував погляд, що невелика з Дорошенка користь, хоч би його і прийняти в протекцію, а то з тієї рації, що й низовці проти нього повстали, і городові козаки йому не вірять, та ще й те, що він допустив знести Білгородську Орду, яку сам закликав на поміч. Та й кримські татари з цього приводу незадоволені з Порти. Отже, бачачи, що через саму особу Дорошенка не тільки Україна, але й самі бусурмани між собою сваряться, вирішено було покинути й відступитись від Дорошенка, а на його місце впровадити на гетьманство Хмельницького, думаючи, що через Хмельницького поєднають низовців з городовиками і всю Україну, та через того ж Хмельницького прихилять її до Порти і запровадять турецьке панування в Україні.

Для здійснення цього пляну наказав сілістрійський паша Хмельницькому, щоб написав до низовців, аби його прийняли на гетьманство, і запевнив їх, що, коли зроблять його гетьманом, тоді проженуть Дорошенка, і Україна повернеться до такого щасливого стану, як була колись за його батька. Хмельницький написав такого листа, якого одержано на Січі 24. І. 1670 р. Копія того листа дісталася Дорошенкові. Тоді Дорошенко, маючи явні перестороги, що орда копає під ним яму і хоче посадити на його місце Хмельницького, почав домагатися від польського короля призначення якнай-

5. Bibl. Rocz., cod. 360, л. 85.

швидше комісії. Одночасно він мав підданством Москву, а до Туреччини вислав в посольстві Половця з Білогрудом, щоб примиритись з Портою. Його послі мали поскаржитись на кримського хана за його вороже відношення, причиною якого було те, що він, Дорошенко, старається нахилити Україну до турецького підданства, чого Крим зовсім не бажав. Він вислав Порті текст конфедерації, заключеної 26. VIII. 1669 р. між Кримом та Запоріжжям; на основі цієї конфедерації Крим обіцяв усяку поміч запорожцям, аби вони не піддавалися Порті, і вічну приязнь, навіть на випадок турецького наступу. Посли Дорошенкові мали ознаймити, що його перетягає на свій бік великими обітницями цар московський; вони мали прохати вибачення з того, що гетьман вислав своїх послів до Польщі з просьбою про комісію, — це не є ніякою зрадою Порті, а робиться так для того, щоб виграти час, поки прийде поміч від турків. Дорошенкові послі прибули саме впору, бо і спроба Хмельницького не повелася, і обвинувачення Криму, оперте на автентичні документи, здалося дуже імовірним. Тому, не можучи впровадити на гетьманство Хмельницького, Порта знову прихилилася до Дорошенка.⁶

Справді, вже з половини березня можна помітити певну зміну в ставленні Дорошенка до справи комісії. 17. III відбулася у короля нарада для вироблення інструкції для комісарів. 20. III козацькі послі були на бенькеті у князя Михайла Чорторійського, воєводи Волинського, призначеного членом комісії; козаків приймали дуже урочисто і щедро обдаровували.⁷ 30. III їх відправлено додому. Того ж дня була готова й інструкція для комісії.⁸ 12. IV вироблено й королівську "пленіпотенцію" для комісарів на ім'я гетьмана Дорошенка і всього Війська Запорозького.⁹

Комісію призначено в Острозі на Волині без точного означення терміну. На членів комісії визначено від сенату: двох біскупів — Станіслава Сарновського і Томаша Уейського; двох воєвод —

6. Там таки, л. 139-140.

7. Б-ка Академії Наук, cod. 1070, л. 221.

8. AGAD, Libri Legationum, Nr. 25, л. 63-68. Також подано: Величко. Лїтопись, т. II, ст. 241-251.

9. Bibl. Racz., cod. 360, л. 92-93.

Волинського воєводу князя Михайла Чорторійського і Чернігівського — Станіслава Беньовського; каштеляна Волинського — Казіміра Беньовського і каштеляна Холмського — Любовицького; від посольської ізби призначено Фр. Білінського, мечника коронного; К. Ваповського, стольника київського; старост: Канівського — Ст. Чарнецького, Брацлавського — Ст. Пясочинського; київського підсудка Яна Олізара, незнаного нам з імени підсудка Подільського; Криштофа Бялозора, маршалка Упільського; лідського хорунжого і писаря земського Берестейського, обох нам з імени незнаних.¹⁰

Але ще не встигли повернутись козацькі посли з Варшави, як Дорошенко пише дуже різкого по формі листа до підканцлера коронного Андрія Ольшевського (15. III. 1670 р.). Він виправдується з цілого ряду закидів, зроблених йому в листі, якого тексту ми не знаємо. Щодо листування з Ордин-Нащокіном він каже, що лиш відповів на його листа (правдоподібно в справі згаданої вище відозви про посилку представників на Андрусівську комісію). Що торкається кореспонденції з Портою, то така мусить бути, як була за попередніх гетьманів і буде за майбутніх, бо доводиться скаржитись на татар; "даремно накладати на Військо Запорозьке мундштук". Дякує за королівський універсал про комісію і запевняє, що з українського боку не буде жадних труднощів для її успішного переведення, хіба що панове поляки намагатимуться знести радикальним способом православну релігію, не подадуть руку помочі королеві в заходах щодо припинення утисків Церкви Божої, духовенства, шляхти і поспільства руського і не захочуть звернути того, що забрали панове уніяти; при чому не один владика митрополит Київський, але й "ми всі голови наші за віру свою класти мусимо". Чи ж нам не домагатись, щоб припинились безбожні переслідування, коли постійно чиняться з боку уніятів гвалти над Божими церквами, стинаються люди нашої релігії, як ось недавно було в Белзі? Далі йде цілий ряд скарг на різні прояви тих утисків, які терпить "бідна Русь" за свою віру.

Порушує Дорошенко в своєму листі і справу образи короля за те, що в одному з листів до нього від Дорошенка пропущено в

10. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 240-241; Bibl. Racz., cod. 360, л. 92-93.

титулі слова "великий князь руський". Він пише, що сталося це безперечно з вини його канцелярії, за що понесе кару писар. Але звертає увагу на те, що в документах, які виходять з польських урядових установ, дуже часто згадуються тільки Корона Польська і Князівство Литовське, а "Русь викидають за плот". І хіба ж це справедливо — писати короля "князем руським", а саме князівство руське не згадувати? Так само даремне ображаються панове комісари, що в звертанні до них не ужито титулу "ясновельможні". Аджеж і з польського боку прежніх гетьманів запорозьких "і мене, їх недостойного наступника, не задля моєї особи, але з огляду на мій уряд" титулюють тільки "вельможним".¹¹

Обидві сторони — і Дорошенко, і поляки — приступали до комісії без щирого наміру договоритись неодмінно до якихсь позитивних результатів. Кожна сторона мала щось в резерві: Дорошенко — турецьку протекцію (або навіть московську), поляки — Ханенка і запорожців. Величко каже, що комісари, їдучи до Острога, мали вже з Ханенком умову, що він пришле своїх послів і комісарів, з якими буде зроблено договір.¹² Оповідання Величка про акцію Ханенка і про Острозьку комісію взагалі — дуже неточне з хронологічного погляду, але що між Ханенком і Польщею існували зносини, а може й тайне порозуміння, це не підлягає сумніву.¹³ При таких обставинах праця комісії не могла посуватися успішно, а відношення до неї Дорошенка робить враження, що він справді хотів тільки виграти час, проволікаючи переговори, для того, щоб здійснити якусь іншу політичну комбінацію.

Настрої й бажання обох сторін найкраще з'ясовуються на основі інструкцій, даних комісарам, як польським, так і українським.

Польські комісари дістали обширну інструкцію в 31 пункті, яка в значній мірі торкалася справ, порушених у козацькій петиції, засланій ще на торішній елекційний сейм. Комісари мали поспішати скоріше до Острога, щоб козацькі комісари не виїхали, їх не діждавшись. Можна було перенести саму комісію до якогось іншого

11. Bibl. Kras., cod. 4026, л. 15.

12. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 238-239.

13. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 529, 537, 539, 546.

міста, якщо козаки були б цього дуже домагалися. Робота комісії мала провадитися в тісному контакті з обома гетьманами — коронним — Собеським і польним — Дмитром Вишневецьким. Комісари могли оповістити іменем короля і Речі Посполитої амнестію, але при умові, щоб козаки зреклися турецької протекції і наперед зобов'язалися не приймати ніяких чужих протекцій. Разом із тим вони мусіли в'яснити, чи щиро козаки хочуть миру, і допитатися, чому вони порушили Підгаєцьку умову, чому прийняли турецьку протекцію, чому не допускали панів до їх маєтків, чого Дорошенко шукав протекції московського царя, чому пропустив титул "князя руського", звертаючись до короля. Щодо справ церковних, мало бути сказано, що заспокоєння грецької релігії король бере на себе; покищо він не може про це трактувати, бо ще не вибрано нового папу,¹⁴ а без згоди Апостольської столиці цієї справи вирішити не можна; в усякому разі церкви, які були в руках уніятів перед війною, мають у них лишитися. Коли б козацькі послі дуже настоювали, то треба звернутися до Гадяцької умови, як там ті справи вирішено, але поводитись дуже обережно і пам'ятати, що католицьке духовенство з постанов у Гадячому в церковних справах дуже незадоволене. Бажання козаків мати власний судовий трибунал комісари мали відхилити. В крайньому разі могли погодитися на те, щоб спори на ґрунті релігійних відносин розбирались в спеціальних мішаних комісіях при коронному трибуналі. Допускалось увільнення маєтків Православної Церкви від жовнірських стацій нарівні з Костьолом Римо-Католицьким. Так само й православні священники мали бути звільнені від "роботи, кормлення псів і інших опресій". Король згоджувався передати митрополичі шати, переховувані в Білій Церкві, отцю Тукальському; так само, якби козаки дуже налягали, згоджувався спонукати єпископа Вінницького відступити претенсії до Київської митрополії й уконтентувати його чимсь іншим. Щодо академій та шкіл, якщо інакше зробити буде не можна, комісари могли погодитись на таке вирішення, як у Гадяцьких пактах, однак з тим застереженням, щоб по школах не вчилися і не навчалися оріяни, лютерани і кальвіни, бо й саме Військо в

14. По смерті Климента IX (1667-1669) був обраний Климент X (1670-1676).

своїй супліці того домагалось. На духовні посади можна обирати по давнім звичаям, тількищо єпископами можуть бути лиш особи шляхетського стану. Щодо претенсій до пана Тетері, комісари мали заявити, що без судової розправи в коронному трибуналі того вирішити не можна. Уже було повідомлено гетьмана і Хмельницького, щоб покликали пана Тетерю до генерального каптурового суду, і сам п. Тетеря пильнував тої розправи у Варшаві, але ніхто з боку Війська Запорозького в тій справі не виступив.

Щодо козацьких домагань виділення їх території в окрему цілість, комісари мусіли доложити всіх старань, щоб їх від того відмовити. Натомість могли забезпечити козакам вільне перебування на своїх дворах, хуторах і оселях, повну свободу від військо-вих постоїв і незалежність від юрисдикції підстарост та їх намісників і щоб узагалі, яко люди лицарські, вони були вільні і тільки своєму гетьману підлягали. Реєстр козаків міг бути зменшений; він мав складатися щороку і оддаваний коронним гетьманам, щоб усі знали, хто козак, а хто підданий. Військо мало вибирати чотирьох кандидатів на гетьмана, і король затверджуватиме одного з них; йому будуть висилатися через комісарів клейноди: корогва, булава і бубни. Змінити гетьмана без попереднього порозуміння з королем не можна. Гетьман на має права зносин з сторонніми монархами, а якби довелось в якій наглій потребі прийняти чужих послів, то не давати їм відправи без відома короля або коронних гетьманів. Резиденцією гетьмана мав бути не самий лиш Чигирин, але на переміну Корсунь, Канів і Чигирин. Шляхта має вільний доступ до своїх маєтків, і гетьман мусить подбати про її безпечність. Білої Церкви не мали комісари жадним способом уступати, а тільки забезпечити, щоб тамошнім міщанам та іншим людям не було від жовнірів утиску. Щоб Військо Запорозьке не висилало, як досі, численних делегацій, по кілька десятків людей, бо від цього людям багато клопоту, а то і шкоди. Щодо Задніпров'я, то гетьман і Військо не повинні діяти нічого, противного трактатам з Москвою. Щодо Гадяцької умови, на яку раз-у-раз покликаються козаки, то комісари мали пояснити, що ту умову заключено в часі шведської війни, і в ній дозволено було козакам багато чого, аби вони залишались вірні Речі Посполитій. Одначе козаки скоро самі її зру-

шили, піддавшись знову Москві, а потім під Чудновом зреклися Гадяцької умови, вважаючи, що з неї користь тільки приватним людям, а не всьому війську. Та вже та умова втратила й свій сенс по повороті до Москви Лівобережжя.¹⁵ Комісари мали доложити всіх старань, щоб ратифікації Гадяцької умови жадним способом не було.

Дорошенко дав 10. V своїм комісарам, генеральному писарю Михайлові Вуяхевичеві і бувшому судді генеральному Герману Гапоновичу, котрим були додані депутати від усіх полків, наказ у 24 статтях. На першому пляні стояли справи православної віри, для якої українські комісари мали домагатись повної свободи як у Польщі, так і у Великому Князівстві Литовському, "поки язик народа руського засягає", мали домагатись свободи ставлення православних церков та монастирів і повороту захоплених уніятами церков, монастирів, єпископій і архимандрій. Сама унія, як причина незгоди між руським і польським народами, не повинна була відновлятись і ширитись. Світські державці не повинні були мати ніякої юрисдикції над православним духовенством. Київський православний митрополит і п'ять єпископів: Луцький, Львівський, Перемиський, Холмський і Мстиславський (на Білорусі) мали дістати місця в сенаті, як це було колись постановлено в Гадячому.

В Київському воєводстві всі сенаторські, двірські і земські посади мали б обсаджуватись тільки шляхтичами православної віри, в Чернігівському ж та Брацлавському по черзі — православними і католиками. Так само й православні міщани мають користатись з тих самих прав і вольностей, що й католики; "русська віра" не повинна бути перешкодою для магістратської служби.

Цілі три пункти були присвячені справам освіти: щоб було вільно заложити в Києві академію, де б Русь училася грецькою, латинською і руською мовами, з такими ж правами і вольностями, як і Академія Краківська. Щоб не було між студентами сварок, всі колишні єзуїтські школи мають бути перенесені з Києва десь інде. Також і другу академію в Могилеві Білоруському або тут на Україні щоб вільно було заложити з тими самими правами, що й

15. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 241-251; AGAD, Nr. 25, л. 63-68.

київська; щоб школи і друкарні, скільки їх буде треба, вільно було закладати і науки викладати і всякі книги друкувати.

Мала бути проголошена загальна амнеція, і всі взаємні кривди мають бути забуті; всі сеймові конституції й судові постанови, противні вольностям Війська Запорозького і всього народу українського, мають бути анульовані й скасовані.

Військо Запорозьке може вільно перебувати в воєводствах Київському, Чернігівському й Брацлавському в границях, які будуть зазначені на комісії, в королівських, княжих, шляхетських і духовних добрах. Ніхто з козаків не може бути обмежений в своїм праві вільно володіти домами, хуторами, млинами, ставами, сіножатями, лісами, займищами, варити пиво, курити горілку й шинкувати.

Для того щоб не було порушення козацьких вольностей і щоб між обома сторонами був твердий мир, Військо Запорозьке хоче мати свою окрему територію, в склад якої повинні ввійти полки: Київський, Паволоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський, Торговицький, Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський. На цій території не може перебувати ані коронне, ані литовське військо й вибирати собі "хліба"; так само не можуть вїздити власники маєтків та їх управителі, і тільки раз на рік можуть одбирати податок по обопільній умові. Доми, хутори і ґрунти козацькі мають бути вільні від усяких чиншів і податків, а помимо того особливою конституцією мусить бути забезпечено, щоб козаків ніхто не приневолював до найменших панських услуг, та щоб з козаків ні в Короні, ні в Литві не бралось мита по шляхах і перевозах.

Коронне або литовське військо лиш тоді може входити в Україну, коли його покличе гетьман Війська Запорозького на поміч проти ворогів, але тоді воно має залишатись під його реґіментом і по скінченні війни негайно з України вийти за відомом гетьмана. Наємні війська, кінні й піші, які стоять на службі у гетьмана, мають діставати харчі, одежу й платню з доходів королівських і духовних маєтностей воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського.

На булаву гетьманську має бути потверджене староство Чигиринське, а на армату військову староства Лисянське, Корсунське і

Богуславське. Козацькій старшині мають бути визначені, згідно з Гадяцькою умовою, доходи з інших українських староств.

Якщо король і Річ Посполита будуть потребувати служби Війська Запорозького, то наказ до гетьмана має присилати сам король, а не гетьмани польний і коронний; тоді гетьман вишле певну частину війська під проводом свого наказного. За час перебування на королівській службі поза Україною те військо діставатиме платню від короля.

Білоцерківська фортеця має бути передана Війську Запорозькому, так само й Київ, коли він буде повернутий московським царем. Манастир Трахтемирівський з усіма належними до нього селами й ґрунтами має залишитись при гетьману Війська Запорозького.

Київський митрополит має обиратися усіма чинами, духовними і світськими українського народу, з гетьманом, і кого буде обрано, того король має затвердити; нікого іншого, кого Військо Запорозьке і всі стани українські не хочуть, накидати на Київську митрополію не можна, і ніхто не сміє називатись Київським митрополитом поза українською границею. Свята Софія і всі церкви та манастирі у Києві і по інших містах повинні бути забезпечені у володінні своїми добрами й ґрунтами.¹⁶

Проф. О. Оглоблин підкреслює, що на чолі козацької делегації був поставлений генеральний писар Михайло Вуяхевич, цей "державний канцлер України", як він його називає, людина дуже близька до гетьмана Дорошенка.¹⁷

Навіть поверхового ознайомлення з обома інструкціями досить, щоб побачити велику різницю між поглядами польської і української сторін, що при упередженості й недовір'ї з обох боків не віщувало успіху комісії. Про самий хід переговорів і всі обставини цієї комісії, яка почалася задля договору з Дорошенком, а скінчилася договором з його противником Ханенком, найкраще знайомить нас реляція польських комісарів, зложена по закінченні комісії.

Ця реляція попереджена дуже цікавим вступом про причини скликання самої комісії й про загальну політику Дорошенка, яка

16. АЮЗР, т. ІХ, ст. 196-206.

17. Оглоблин. До історії Руїни, ст. 203, 204.

унеможливила порозуміння. Мотивами скликання комісії автори реляції вважають природну доброту й гуманність короля Михайла, а також козацькі петиції, подавані на сейми елекційний, коронаційний і весняний (1670 р.). Час показав, що ці петиції не мали в собі щирости і правди, а скоріше мали явну зраду. Бо не задля того хотів Дорошенко комісії, щоб привести її до skutku, а задля іншої мети: перша, — щоб, забезпечивши себе від польського збройного нападу, здійснювати свої замисли; друга, щоб на випадок, як не вдасться йому з турецькою протекцією, не цілком настроїти проти себе Польщу.

Дорошенко, ця амбітна людина, за порадою Тукальського, задумав, не задовольняючись гетьманством запорозьким, за прикладом своїх попередників, які одні на цьому уряді гинули, других же вигнано, здобути собі титул господаря або удільного князя й володіти Україною, поневоливши козаків. Щоб легше було цього досягти, він прийняв турецьку протекцію. Його хитрощі зрозуміли перш за все Низові козаки, яких з'єднати з турчином і підпорядкувати Порті — річ немислима. Спостерегли те саме й кримські татари, котрі скоріше покинуть свій Крим, ніж стерплять оттоманське панування над Україною, і взагалі зрозуміла це вся Україна з перестороги низовців. Звідси причина бунту і повстання проти Дорошенка. Спочатку низовці послали до нього, щоб склав булаву, але він прийняв їх послів зневажливо. Тоді низовці обрали собі гетьманом Ханенка і вислали на коронаційний сейм послів з просьбою про комісію.

Прочувши про це, вислав і Дорошенко послів на коронацію з суплікою про комісію. В той час Дорошенко, бачачи зріст повстання і непевний свого життя, впровадив на Україну Білгородську Орду, що ще більше озлобило український народ, бо, справді, білгородці дуже докучили Україні, навіть послів самого Дорошенка, як ті верталися з Кракова, постинали на дорозі. Нарешті Україна повстала, татар вигнали, багато їх позабивали, інші загинули від морозів. Це обурило й Порту, і вона висунула була проти Дорошенка кандидатуру Юрія Хмельниченка. Але ця справа не вдалася, а Дорошенко, одночасно прохаючи короля про комісію, вдався знову до Порті, розкриваючи перед нею татарські інтриги. Так

прийшло у нього до нового порозуміння з Портою. Через своїх послів Половця і Білогруда предложив Дорошенко Порті таку лінію відграничення України від Польщі: "взявши від Кракова, як ріка Вислок впадає в Вислу, тим боком Висли просто на Казімеж, од Казімежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуді, взявши до Смоленська цим боком Дніпра, не зачіпаючи лівого берега Дніпра, бо то цар московський заплатив королю й Речі Посполитій". Щодо Задніпрянщини застеріг тільки Дорошенко, щоб гетьманом там обрали когонебудь за порозумінням з ним. Ордам Білгородській і Ногайській дозволив Дорошенко кочувати з жонами, дітьми й усім майном на Волині між Меджибожем, Старим Костянтиновом і Баром, та щоб у Лабуні, Полоннім і Збаражі стояли залогою три тисячі яничарів і серденят. Але й таких обіцянок було туркам замало, щоб довіритись Дорошенкові, і вони здержали висилку йому помочі, боячись, щоб запорожці, городові козаки і кримці не об'єднались з королівським військом і, вдаривши на Дорошенка, не погубили б і турецьких йому підкріплень. Тим часом Дорошенко, не довіряючи ні запорожцям, ні городовикам, засів у Чигирині, тримаючись тільки серденятами, яких має коло 10 000. Тих серденят зненавиділа вся Україна, а через них і самого Дорошенка, і якби його десь застукали в полі, то вбили б. Городові козаки й чернь не тільки готові прийняти комісію, але й дуже її бажають, для чого й вибрали представників по два від кожного полку, і ці комісари справді прибули вже до Павлочі.

Але Дорошенко, поладнавши свої справи з Портою, шукав способів обійти короля й Річ Посполиту, а також і своїх козаків, що прагнули заспокоєння, і взагалі щоб з цієї комісії нічого не вийшло.

Далі йде реляція про хід справ комісії. 3. V. 1670 р. польські комісари, дуже поспішаючи вдень і вночі, прибули до Острога, але жадних козацьких комісарів там не застали. 8. V прибув від Дорошенка з листом козак Яків Корбач, скоріше для розвідки, ніж з надією на якісь трактати.¹⁸ Дорошенко писав, що перше, ніж поси-

18. Величко пише, що Дорошенко "вирозумівши лядскую ку собі незичливість і обману... барзій фиглюючи і о їх вивідуючись афектах, чрез первого посланця Якова Корбача писал до комісаров, спрашиваючи їх — если совершенное они, камі-

лати своїх комісарів до Острога, він хоче знати, чи вже станули там польські комісари, і просив, щоб його сповістили: 1) чи мають вони повновласті вирішувати всі справи відповідно до поданих суплік на елекцію й коронацію; 2) щоб прислали йому королівську інструкцію, щоб знати, яку інструкцію дати своїм комісарам; 3) щоб прислали закладників для заміни і 4) що не пришле своїх комісарів, поки не дістане відповіді на цей свій лист.¹⁹

На цей лист комісари відповіли того ж дня, як його одержали — 8. V н. ст. Вони запевняли Дорошенка, що мають повновласть від короля задовольнити всі слушні й справедливі супліки Війська; щодо безпечности козацьких комісарів, то покликались не тільки на *jus gentium*, але й на попередню практику польсько-українських дипломатичних зносин; запевняли в своїй братерській любові і пошані. З тим листом і відправили Корбача, уконтентувавши його і обдарувавши.²⁰ Потім ждали аж до 22. V, коли, знетерпелившись, вислали листа в Чигирин до Дорошенка, щоб швидше прислав своїх комісарів. По висланні цього листа прийшов лист від козацьких комісарів з-під Михайлівки за Корсунем, де вони сповіщали, що скоро прибудуть. В цьому листі не було вимоги щодо закладників, козацькі комісари задовольнялись асекурацією на совість. На цей лист була відповідь, що польські комісари готові заприсягти безпечність козацьких комісарів, аби лиш скоріше приїздили. Про всі ці зносини сповіщали короля й обох коронних гетьманів. Але король був тої думки, що Дорошенко, оточений ордою, Ханенком, Суховієм і Многогрішним, ”потребує не комісарів до Острога, а збройної допомоги”.²¹

Лист комісарів не задовольнив Дорошенка, і він домагався закладників, а коли б закладників вони дати не схотіли, то щоб провадити переговори листами. На це йому відповіли, щоб дав

сари польськії, на чиненне комісії от короля і Річи Посполитої іміют собі злеценне”. Див. Лѣтопись, т. II, ст. 240.

19. Цей лист з датою 20. IV ст. стилю видруковано у: Grabowski. Ojczyzta spominki, t. II, ст. 300-301.

20. Grabowski. Ojczyzta spominki, t. II, ст. 301-303.

21. Bibl. Racz., cod. 360, л. 101-102; Б-ка Акад. Наук, cod. 1070, л. 303.

спокій з закладниками, задовольнився присягою й прислав скоріш комісарів.

Тим часом надійшов лист від короля, щоб не давати закладників і провадити переговори листовно. На думку комісарів, це було зовсім слушно, бо Дорошенко на те, мовляв, потребував закладників, щоб одіслати їх до Порти, так само й писаних трактатів. Саме тоді Собеський надіслав комісарам листи Дорошенка, писані до Порти й перехоплені на дорозі. А козацькі комісари повідомили, що вони мають запитати свого гетьмана, чи він дозволить їм їхати без заміни закладниками. 8. VI вони прислали листа, що їм дано наказ не виїздити, аж поки не буде прислано закладниками двох панів каштелянів та кілька інших осіб. Одночасно скаржились на полковника Пива за грабунки в українських містечках і селах, а також на коменданта Білої Церкви за утиски над міщанами. На останку заявляли, що поки не буде повернуто речей, вивезених Тетерею — клейнодів, скарбів, грамот і т. д., доти не можуть приступити до трактатів.

На це комісари відписали, що мусять звернутися до короля і дадуть остаточну деклярацію 3. VII. Козацькі комісари відповіли, що термін деклярації приймають, але від вимоги дати закладників не відступають. Разом із тим заявляли, що вимагають задоволення всіх потреб греко-руського народу й Війська Запорозького, заявлених у петиціях на елекцію і на коронацію. Повідомляли, що Богаченко їде в посольстві від своєвільних козаків (себто від Ханенка), то щоб йому не вірили і з ним не трактували.

20. VI прийшов лист від короля за ухвалою сенату, що ніяк не можна давати закладників або евакуювати Білу Церкву. Король доручав, щоб комісари старались протягти комісію до сейму, і сповіщав, що до Тетері написано, щоб якнайшвидше одіслав привілеї і клейноди.²² В листі з 20. VI до комісарів Ольшевський остерігав їх перед хитрощами Дорошенка, який хотів видобути Білу Церкву, і радив їм протягати переговори аж до скликання сэйму.²³

22. Собеський писав 23. VI до жінки, що комісари польські розїхалися, відклавши комісію до 3. VII, написавши до короля, щоб прислав яких сенаторів в заклад, бо з комісарів ніхто не хоче: Hencel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 193.

23. A. Załuski. Epistolae historico-familiares, t. I, ст. 244-245.

За кілька часу прийшов лист від Льобеля з Білої Церкви з сповіщенням, що 24. VI прибув до Чигирин турецький посол для конфірмації заприсяжених пактів. Разом з тим повідомляв, що один невольник, який три тижні як вийшов з Царгороду, оповідав, що турки не думають нападати на Польщу і навіть бояться, щоб козаки, замирившись з Польщею, на них не ударили.

Згідно з листом короля польські комісари написали до козацьких, умовляючи їх всіма способами, щоб вони зреклися своїх непотрібних вимог і приступили до трактатів, даючи зрозуміти їм, що, коли вони не будуть задоволені в певних пунктах, тоді ці справи доведеться відкласти до сейму, що збереться у вересні. Написали знову й до Дорошенка, даючи йому термін для декларації до 17. VII. Звернулися й до митрополита Тукальського, апелюючи до його патріотизму й миролюбія, щоб він вплинув на свого гетьмана.

Прийшов лист від короля з датою 12. VII. Король знову писав, щоб ніяким чином не давали закладників, бо це не відповідає гідності Речі Посполитої, а, крім того, було б вчинком нелюдським і жорстоким віддавати заслужених громадян на хлопську дискрецію.

Нарешті прийшли відповіді й від Дорошенка, від його комісарів і від Тукальського. Дорошенко писав, що він згоджується з резонами комісарів, але що Військо не хоче, щоб комісари його їхали до Острога без закладників, і він мусить заявити, що без закладників обійтись не можна. Додавав, що їдуть запорозькі послы, та щоб з ними не пертракувати, бо це торкається Війська городового. Тукальський писав ухильчиво, дивувався, чому для комісії вибрано таке далеке від України місце, хвалив свого гетьмана, підкреслюючи його жичливість, скаржився на полковника Пива і на уніятів.

Комісари козацькі писали, що висилають з-поміж себе двох своїх колег: Михайла Корицького (сотника Синявського), і Олександра Лішковського, через котрих заявляють, що без заміни жадною мірою не виїдуть з України; якщо її не може бути, то хай усе буде відкладено до будучого сейму, а тим часом просять заключити перемир'я і засилають про це писану заяву. Коли ці козацькі комісари прибули, польські комісари негайно дали знати королю й коронному гетьману, а самі почали говорити з козаками "на

чистоту”, себто настроювати їх проти Дорошенка, кажучи, що він вже ввійшов у спілку з турками і за їх допомогою хоче осідлати Україну. Козацькі послы висловили велике своє здивування, просили дати їм копії документів, що їм показано, щоб перестерегти Військо, і, мало не присягаючи, запевняли, що по їх повероті комісари прибудуть до Острога. Сам автор реляції признає, що козацькі послы дуже боялися, щоб їх не заслали до Марієнбургу, і ніякі приязні ”трактаменти” не могли їх заспокоїти. Коли під той час прийшов лист від Льобеля, що Дорошенко формально облягає Білу Церкву,²⁴ вони не могли заперечити, що їх гетьман поводитьсья ”перфідно”, і тільки запевнювали, що саме Військо Запорозьке є зичливе.

Прийшов тим часом лист від Собеського. Він апробував тактику комісарів, ставився до заключення перемир’я негативно і радив намовляти Дорошенка всіми способами, щоб він приступив до трактатів, запевнивши безпечність його комісарам присягою в його, Собеського, власнім імені.²⁵ Комісари ще раз написали до Дорошенка, до Тукальського і до козацьких комісарів. Але від козацьких комісарів прийшов з Паволочі, з датою 22. VII ст. ст. лист, що вони не можуть далі дожидатись закладників, бо вже геть чисто витратились, і розїздяться по домах.

Хоч уже було зовсім ясно, що з комісії нічого не вийде,²⁶ але ще раз було написано до Дорошенка, щоб таки прислав своїх комісарів. Та коли післанець з цим листом прибув до Паволочі, тамошній полковник так його побив, що його ледве живого повезли до Полонного. Лист, одначе, дійшов до Дорошенка, і той відповів 10.

24. Собеський писав у своїх листах, що люди Дорошенка в числі 2000 серденят облягли Білу Церкву, щоб не дати звести з поля збіжжя. Командував ними капітан Бідерман, німець з колишньої Чигиринської залоги, тепер капітан гвардії Дорошенка. Собеський вислав проти нього 2500 війська, при наближенні якого Бідерман відступив. 12. VIII польське військо вже повернулось до свого обозу під Золочевом: Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 197-199; Grabowski. Ojczyście spominki, т. II, ст. 323-324; АЮЗР, т. IX, ст. 285.

25. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 525-531, 535-536.

26. Собеський писав 13. VIII до своєї жінки, що вже втратив надію, що з комісії щось буде: Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 199.

VIII, що не змінив своїх поглядів і хоче замирення, але без закладників до комісії не приступить. Дуже прикро писав про Тетерю, який саме тоді виїхав з Польщі до Волощини;²⁷ мовляв, вільно було полякам його випускати, але Військо Запорозьке від своїх домагань усе одно не відступить; без повороту клейнодів, грамот і гармат, які Тетеря з собою напевно не повіз, до трактатів приступати не можна.

Цей лист Дорошенка одержано в Острозі в кінці серпня (по н. ст.), коли туди приїхали вже інші козацькі комісари — від Михайла Ханенка. Розгромлений Дорошенком під Стебловом восени 1669 р., Ханенко перебував на Січі і провадив звідти зносини на два боки: з Москвою і Польщею. 16. VI. 1670 р. Ханенко писав до стольника Артамона Матвєєва листа з заявою про готовість запорожців воювати проти бусурманів і з просьбою прислати на Січ гармати, пороху, олову і сукна. Підписався як "гетьман з Військом Запорозьким".²⁸ Трохи згодом Ханенко, вже як кошовий отаман, вирядив до царя посольство під проводом полковника Степана Обіди, з такою ж самою заявою готовости запорожців служити обом християнським монархам у боротьбі з бусурманами. Лист, привезений Обідою, був доложенний царю 20. VII, а 28. VIII вже вислано Ханенкові царську грамоту, в якій запорожцям прощалися їх вчинки проти царського величества, в тому числі убивство стольника Ладиженського, наказувалося величати Многогрішного не "сіверським гетьманом, а гетьманом Запорозьким", і сповіщалося, що цар шле на Січ дві гармати, всякі до них запаси, олово, порох і сукно.²⁹

Безпосереднє звернення Ханенка до царя прийшлося дуже не до смаку Многогрішному, і він листом з дня 7. VII до Матвєєва прохав не вірити Ханенковому післанцю Обіді й скаржився на титулування його "сіверським", замість запорозьким гетьманом.³⁰ Але Ханенко зносився не тільки з Москвою. Ще в часі коронацій-

27. Grabowski. Ojczyzste spominki, т. II, ст. 235.

28. АЮЗР, т. IX, ст. 220-222.

29. Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской истории, ч. 1, ст. 230-232.

30. АЮЗР, т. IX, ст. 234.

ного сейму 1669 р. когось посилено з Варшави до Ханенка.³¹ 26. VI. 1670 р. до Собеського в обоз під Золочевом приїздили з Запоріжжя послы.³² 2. VII Собеський писав до підканцлера Ольшевського про приїзд до короля численної запорозької делегації з заявою підданства і що це сталося за його порадою.³³ Трохи згодом 1. IX в листі до того самого Ольшевського, він писав, що ласкава відправа цієї делегації королем доводить Дорошенка трохи не до відчаю.³⁴ В першому із згаданих листів Собеський писав також, що Ханенко вже двічі звертався до нього за допомогою грішми, прохаючи прислати хоч пару тисячів червоних; отже Собеський дуже радив Ольшевському виплатити цю невелику суму, щоб привабити так потрібну для Речі Посполитої людину, бо ця невелика сума може заощадити мільйони.³⁵

Тетеря відіграв справді якусь посередницьку роль між Яном Собеським і Ханенком, а в запорожців мав таке довір'я, що вони прислали йому за своїми підписами чистий блякет, щоб він написав на ньому такий трактат між Запоріжжям і Річчю Посполитою, який сам уважатиме за потрібний. Тому то Собеський дуже стривожився, почувши, що Тетеря виїхав до Туреччини.³⁶ Більше всього боявся він, щоб Тетеря, вдавшись під турецьку протекцію, не помирих Дорошенка з Ханенком, бо тоді "вся махина обернеться

31. *Theatrum Europaeum*, Bd. X, ст. 54.

32. *Helcel. Listy Jana Sobieskiego*, ст. 194.

33. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 526-527.

34. Там таки, ст. 546. До короля їздив кошовий Григорій Пелех, див. АЮЗР, т. IX, ст. 259.

35. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 529. Підканцлер згоджувався, що варто дати тисячу червоних, але покищо тих грошей не було звідки взяти: *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 539.

36. Собеський писав 13. VIII до підканцлера, що Тетеря з досади за зроблені йому кривди, за які він не дістав сатисфакції, виїхав до Молдавії (*Grabowski. Ojczyście wspominki*, т. II, ст. 325), а 29 VII писав до жінки "Тетеря, що був у козаків гетьманом, з досади, що деякі пани забрали тут у його все добро, і що король писав до його якогось несмачного листа, покинувши все, виїхав до Волох, удаючись під протекцію султана": *Helcel. Listy Jana Sobieskiego*, ст. 197-198. Про обставини виїзду Тетері з Польщі див. М. Andrusiak. *Z ostatnich lat P. Tetery*. — "Kwartalnik Historyczny" 1937, zeszyt III, ст. 558-561; порівн. Соловьевъ. *Исторія Росції*, т. XII, ст. 414 — про зустріч царського посла Христофорова з Тетерею в Ясах.

проти Польщі". Тому він прохав підканцлера подбати, щоб виманити якимось Тетерю назад до Польщі, де б він був, коли не гетьманом, то напевно першим дорадником у запорозького гетьмана, себто у Ханенка. І підканцлер дійсно доручив був польському послу в Туреччині Висоцькому намовити Тетерю до повороту.³⁷

Беручи на увагу, що з Ханенком давно вже велися зносини і напевно говорилося й про можливість заключення з ним договору, приїзд його делегатів 31. VIII. 1670 р. до Острога не був ніякою несподіванкою, і дуже можливо, що про нього було вже наперед умовлено. Переговори з Ханенковими комісарами відразу пішли дуже гладко: вони на все згоджувалися, аби лиш швидше договоритися. Сам Собеський признавався, що з ними "щиріше" трактовано, як з Дорошенком.³⁸ Запорозька делегація складалася з таких осіб: Семен Богаченко, Яків Ярошенко, Роман Малюк, Іван Полтавець, Іван Завіша, Стефан Білий і Василь Олексієнко з товариством.³⁹ Старшим у делегації, як з усього видно, був Богаченко, колишній генеральний суддя у Дорошенка, один з тих, що підписував з Дорошенком Підгаєцький трактат 1667 р.

Польські комісари спочатку добре "утракували" запорозьких делегатів, а на другий день приступили до трактатів. Вони запропонували були попереду пождати, поки Дорошенко надумається прислати своїх комісарів, щоб договорюватися не з самими тільки запорожцями, але і з городовими козаками. Але запорожцям власне на тому й залежало, щоб обійтися без Дорошенкових комісарів. Через те вони й заявили, що Дорошенко ані трактувати, ані своїх комісарів прислати не може, бо вже став оттоманським невільником. Тому вони не хотіли дождати і навіть загрозували, що, коли справу протягти далі, то Військо Запорозьке з одчаю учинить щось таке, чого б польська сторона собі не бажала. Перш за все вони просили якоїсь грошової допомоги, бо те, що дістали у Варшаві, вони вже прожили і "не мають чим гарцювати". Далі запорозькі делегати заявили, що вони пертрактують також в імені всіх

37. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 621.

38. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 199.

39. АЮЗР, т. IX, ст. 351-352; Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 252.

городових козаків, доводячи, що то неподобна річ задля одного зрадника Дорошенка, щоб усе військо між собою ворогувало. Вони запевняли, що городові козаки приймуть разом із ними цю комісію і будуть воювати Дорошенка. Комісари спробували були ще раз з'ясувати їх щирість, але вони "з мужицькою простотою" заявили, що "коли нас відправлять без комісії, то ми погодимось з городовими козаками і пошукаємо собі іншого пана, бо видно Польща нас не потребує".

Тоді польські комісари, зваживши між собою всі pro і contra, — коли і трактувати, і не трактувати однаково було небезпечно, втративши, одначе, надію на Дорошенка, приступили до комісії й покінчили її 2. IX. Після того пішли до костьола отців єзуїтів і подякували там Господу Богу, а потім обдарували запорозьких делегатів, обмислили їм шлях для повороту і, нагадавши, щоб твердо берегли вірність, відправили з Острога. По скінченні комісії написали до Дорошенка, умовляючи, щоб вислав своїх послів на сейм з повновластями до трактатів, обіцяли з'ясувати справу з закладниками, і радили, щоб він не "скандалізувався" відправою низовців, "бо не годиться нікого відпускати від себе сумним". Тим часом прийшов від короля лист, щоб іще пождати на рішення Дорошенка, але комісари, бачачи, що вже й сейм скінчився, залишили тільки одного з-поміж себе, а самі поспішили до Варшави скласти реляцію.

Так представляє хід Острозької комісії реляція самих комісарів.⁴⁰ Коротенько переказує її (в тому самому дусі) королівський універсал з приводу затвердження умови з Ханенком.⁴¹ Значно інакше представляє її Величко, кажучи, що Корицький і Лішковський залишилися в Острозі, "хоч здалеку прислухаючись" до переговорів з Ханенковими делегатами, а по їх скінченні "жадного от комісаров польських Дорошенку отвіта уже не допросившись, отїхали зо встидом з Острога к Чигирину".⁴²

40. Переказуємо на основі копій з: *Bibl. Racz.*, Nr. 360, л. 139-140 та: *AGAD, Libri Leg.*, Nr. 25, л. 50-57.

41. АЮЗР, т. IX, ст. 348-350; те саме: Величко. *Лїтопись*, т. II, ст. 255-261.

42. Величко. *Лїтопись*, т. II, ст. 239-254.

Постанови комісії з Ханенком були підписані з польського боку Казіміром Беньовським, одним з творців Гадяцької умови 1658 р., який правдоподібно відіграв головну роль й при переговорах в Острозі; Яном Любовицьким, Яном Пясочинським, Юрієм Манецьким і Стефаном Пясочинським. З українського боку — Семеном Богаченком, Романом Малюком і Іваном Полтавцем. В імені козацьких делегатів підписав умову військовий писар Андрій Тарасенко. Уложена в дуже пишних виразах, Острозька умова містила в собі пункти про амнестію, про те, щоб грецька віра користувалася з таких прав, як було перед війною, щоб стародавні військові права та привілеї були заховані в цілості; щоб новообраний гетьман затверджувався королем; козаки відмовлялися від усякої опіки чужих монархів і не мали з ними зноситися; польський уряд обіцяв, що в оселях і хуторах козацьких не будуть мешкати коронні жовніри й не будуть вимагати стацій; на найближчому сеймі будуть повернуті Війську булава, бунчук, печать і комишина, а гетьман і старшина, дістаючи ці клейноди, мусітимуть присягти на вірність королю й Речі Посполитій. Впорядкування церковної справи й забезпечення утримання гетьмана відкладалося до сейму.⁴³

Оцінюючи цю угоду, Костомаров справедливо зазначає, що вона не давала надій на тривке сполучення України з Польщею: з боку козаків давалося більше зобов'язань, ніж з боку поляків; унія залишалась в повній силі, ніякого відокремлення України, власники маєтків повертались без усяких обмежень, гетьман позбавлявся права зносин з чужими державами і мав ходити в походи з наказу коронних гетьманів, а не короля, як того домагався Дорошенко.⁴⁴ Навіть польський історик Корзон признає, що пункти цієї умови були зредаговані "не дуже виразно".⁴⁵

Польське правительство, заключаючи договір з Дорошенковим противником і претендентом до булави, розуміло, що цим дуже

43. АЮЗР, т. IX, ст. 351-355; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 263-271, оригінал у: AZ, code 1807, л. 126; копії в Б-ці Акад. Наук, code 1070, л. 301-302 і: AGAD, Nr. 25, л. 49-50 і 68-72.

44. Костомаровъ. Руина, ст. 167-168.

45. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, ст. 396.

ослаблює позицію Дорошенка, яка і без того вже була значно захищена: підканцлер Ольшевський мав у Варшаві відомості, що "чернь українська стратила серце до Дорошенка, і тільки старшина, боячись повороту панів, ще тримається його". Городові козаки були ослаблені відділенням від них запорожців, які обрали собі окремого гетьмана в особі Ханенка. Хан кримський пропонував свої послуги проти Дорошенка.⁴⁶ Нема сумніву, що причиною зволікання справи з Острозькою комісією була з боку Дорошенка його орієнтація на Оттоманську Порту, з якою він не переривав зносин. Цілий 1670 р. перейшов на польсько-молдавському пограниччю у великому напруженні; весь час до Польщі надходили звістки про турецьке озброєння і приготування до війни. Польського посла Висоцького турки довго тримали в Адріанополі і раз-у-раз заявляли йому, що до України вже більше Польща не сміє мішатися, бо вона піддалася султану. Турецька небезпека здавалася один час такою близькою, що Собеський вирушив з коронним військом 3. VIII під Кам'янець,⁴⁷ а король оголосив 11. IX посполите рушення, відкликане, правда, 31. X. 1670 р.

На жаль, ми не маємо точних і певних даних про зносини Дорошенка з Портою в 1670 р. Маємо тільки загальні згадки. У відповіді підканцлера Ольшевського з Варшави 21. VII. 1670 р. на інструкцію, прислану Собеським з обозу через хорунжого Станіслава Стоковського, двічі згадано про "легації Дорошенка до Порти".⁴⁸ В реляції острозьких комісарів говориться про місію до Царгороду Половця і Білогруда, які предложили Порті проєкт відграничення України від Польщі.⁴⁹ Гаммер згадує про якийсь лист Дорошенка до султана з 1670 р., але ближчих відомостей про цей лист не подає.⁵⁰ Самовидець під 1670 роком подає, що "гетьман Дорошенко свого резидента до царя турского послал, і от того часу зоставали резиденти у Турчина козацкії",⁵¹ та що "юж Дорошенко

46. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 536-537.

47. Там таки, ст. 531.

48. Там таки, ст. 535-536.

49. Bibl. Racz., cod. 360.

50. Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 465, Nr. 1673.

51. Лїтопись Самовидца, ст. 108.

гетман цале держал с Турчином”.⁵² Докладніше оповідав про турецькі зносини Дорошенка Величко, але в нього хронологія так поплутана, що трудно з’ясувати собі справжній хід подій. Величко представляє справу так, що Дорошенко, довідавшись про заключення в Острозі пактів із Ханенком і зрозумівши небезпеку від тих пактів не тільки для свого гетьманства, але й для самого життя, ”удався зараз бистротечними посланцями своїми до Константинополя, повіряючи себе зо всею тогочасною Україною в протекцію Порті Оттоманській і от нас желяючи собі помиселної оборони... Порта теди тому желанію Дорошковому рада будучи, яко вдячне приняла об свою протекцію Дорошенка з Україною тогочасною, так вскорі і послов його назад одправивши, виправила з оними к нему і нарочного значного посла свого з многими і великими подарунками... которий в Чигирин прибувши і подарунки оніе отдавши, потвердил єго іменем царя свого на том Чигиринском гетманстві, вручивши єму і особо даний от царя свого клейноти войсковиї і утвердивши к тому, словом царским, кріпкої Порті Оттоманскої, от всяких навітов посторонніх, єму Дорошенку і всей Україні обороною”.⁵³

Комендант Білої Церкви Льобель писав 7. XII. 1670 р. до Собєського про якусь раду, що незадовго перед тим відбулася у Дорошенка з полковниками в Чигирині, та що на цій раді ухвалено було прийняти турецьку протекцію. Звістку цю Льобель подав зі слів одного втікача з Чигирини (сотника Тарасовського), який, мовляв, покинув усі свої достатки і втік з жінкою, не хотячи бути в підданстві у бусурманів.⁵⁴ Чи не про цю саме раду оповідав у січні 1671 р. у Москві колишній компанійський полковник Дорошенка І. Шульга, що, мовляв, 19. XI. 1670 р. Дорошенко, полковники і вся старшина присягу між собою учинили на тому, щоб бути їм у вічному підданстві у турецького султана.⁵⁵

В усякому разі між Дорошенком та Царгородом існували

52. Там таки, ст. 109.

53. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 253-254.

54. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 603.

55. Окіншевич. Рада старшин, ст. 66.

близькі і приязні відносини, про що свідчить історія з "неблагословенною" грамотою Царгородського патріярха Методія на Многогрішного, яка наробила багацько клопоту батуринському гетьману. Того часу провадилася боротьба за православну єпископію у Львові між двома претендентами: Єремією Свістельницьким, обраним по смерті єпископа Арсенія Желиборського в 1667 р. частиною православної шляхти і Львівським братством, та Йосифом Шумлянським, якого висвятили на початку 1668 р. два грецькі митрополити, що були під "запрещенієм" од Царгородського патріярха і втікли до Польщі.⁵⁶ Митрополит Тукальський і Дорошенко взяли в цьому спорі сторону Шумлянського та, щоб його піддержати, вирядили весною 1670 р. до Царгороду Романа Ракушку-Романовського, правдоподібного автора літопису "Самовидця", який незадовго перед тим переселився на правий берег Дніпра, висвятився і став протопопом у Брацлаві.⁵⁷ Ракушка мав добитись у патріярха Методія благословенія для Шумлянського на єпископа. Коли патріярх відмовив, Ракушка звернувся до султана, і каймакан Кара-Мустафа наказав патріярху видати потрібну грамоту. Коли патріярх і на цей раз відмовив, Ракушка добув грамоту від самого султана, і тоді вже патріярх не посмів сперечатись і мусів таку грамоту видати.⁵⁸ Але Ракушка не обмежився дорученою йому місією і виклопотав у патріярха ще іншу — "неблагословенну" грамоту — себто прокляття на "Демка Ігнатенка" за те, що той пограбував майно "чесного отця Романа", себто самого Ракушки. А тим "Демком Ігнатенком" був не хто інший, як лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний, що справді побрав деяке майно

56. Докладніше про цю боротьбу за Львівську єпископію див. Мирон (Ів. Франко). Іосифъ Шумлянській и его метрика, "КСт" 1891, кн. VI, ст. 340 і далі; А. Петрушевичь. І. Шумлянській. Галичанинь, "Литературный сборник", кн. I, вып. I, Львовь, 1862, ст. 119 і далі; М. Andrusiak. Józef Szumlański. Lwow, 1934, ст. 26-32.

57. В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка. — "Записки Укр. Академії Наук" (Київ) 1920-22, кн. II-III, ст. 29-59; М. Петровський. Про певність відомостей літопису Самовидця, "ЗНІНО" (Ніжин) 1926, кн. VI.

58. Петровський. Нариси з історії України, ст. 158-161; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 414-416.

Ракушки в Погарі на Чернігівщині і переслідував його, так що той мусів тікати на правий берег Дніпра під Дорошенка. Повернувшись на Україну, Ракушка написав з Канева листа 8. VI. 1670 р. до Многогрішного, приложивши копію "неблагословенної" грамоти й пропонував повернути йому пограбоване майно та загрожував, що в противному разі буде просити митрополита, щоб про грамоту було прочитано по церквах.⁵⁹ Многогрішний перелякався й вислав до царя протопопа Симеона Адамовича з просьбою поклопотатись перед патріярхом, щоб прокляття з нього було зняте.⁶⁰ Лазар Баранович також вступився за Многогрішного.⁶¹ Цар вислав до Царгороду спеціального післанця К. Христофорова, і той добився від патріярха (який мабуть справді не знав, хто такий був "Демко Ігнатенко") анулювання "неблагословенної" грамоти і видачі нової, вже "благословенної".

Ракушка, якщо прийняти, що він же був і автором літопису, сам розповів про свою подорож, але не зовсім точно і в тенденційнім дусі, оповідаючи, що Многогрішний спочатку "леже собі тоє поважил" з неблагославленною грамотою, але зараз же був за це покараний од Бога, впавши з ганку і "зламавши шию", так що не міг протягом немалого часу й говорити.⁶² Але, як слушно зауважує проф. Петровський, Христофоров виклопотав у патріярха благословенну грамоту в кінці жовтня, а Многогрішний занедужав 6. XII. 1670р., як про це доносив у Москву ніжинський воєвода Ржевський.⁶³

Дослідник зносин українського духовенства з Москвою В. Ейнгорн уважає, що "неблагословенна" грамота патріярха на Многогрішного була вповні ділом Тукальського, а що Ракушка явився лиш виконавцем доручення свого митрополита; Тукальський же, мовляв, гнівався на Многогрішного за те, що він не допускав його порядкувати церковними справами на лівому березі.⁶⁴ М. Макси-

59. Петровський. Нариси з історії України, Додаток, ст. 404-405.

60. Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примечаніями, ст. 124-129.

61. Эйнгорнъ. О сношеніяхъ, ст. 696-719; Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка, ст. 36-38.

62. Лѣтопись Самовидца, ст. 109.

63. Петровський. Нариси з історії України, ст. 303-304.

64. Эйнгорнъ. О сношеніяхъ, ст. 696.

мович уважав клятву на Многогрішного ділом Дорошенка, який таким способом мстився на ньому за зраду.⁶⁵ Але, здається, ціла справа була ділом самого таки мстивого Ракушки. В усякому разі вона свідчить про впливи Дорошенка в Царгороді.

Не зовсім ясними уявляються нам відносини Дорошенка з Кримом за цей час. Відомо, що татари були настроєні до нього вороже: кримські послы у Кракові і у Варшаві пропонували свої послуги проти Дорошенка.⁶⁶ Кримський хан провадив переговори про мир і з Москвою і з Польщею. Турецька Порта, яка в дійсності була абсорбована в 1670 р. боротьбою за острів Крит з Венецією і в дійсності не збиралася ще починати нову війну на півночі, сама стояла за замирення Криму з Москвою.⁶⁷ На початку літа 1670 р. кримські послы заключили в Москві мир з московською державою.⁶⁸ Польський посол до Криму Корвовський, який пробув у Криму з весни до кінця року і який, між іншим, був посередником і в зносинах Собєського з Ханенком,⁶⁹ повернувся до Польщі з потвердженням приязні кримського хана на основі Підгаєцького трактату й привіз ряд оригінальних листів Дорошенка, Ханенка та інших українських діячів, які могли добре поінформувати польські круги про українсько-татарські взаємини. Разом з Карвовським прибув татарський посол, який мав дістати від Польщі "упоминки".⁷⁰ Ханенко добиваючись польського підданства, старався з свого боку втримати Крим від ворожих виступів проти Польщі.⁷¹ Восени 1670 р. поширились чутки, ніби кримський хан хоче воювати Дорошенка і посадовити на гетьманство Юрія Хмельницького: про це доносили Многогрішному полковник Іван Сербин і Михайло Кіяшка, поставлений в полковники лубенські.⁷² Священик з Переволоччини Гр. Мужилівський І. ІХ подавав такі відомості: кримський калга і

65. Максимовичь. Собрание сочинений, т. I, ст. 744.

66. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 536.

67. АЮЗР, т. ІХ, ст. 210-211.

68. Там таки, ст. 218-219; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 611.

69. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 527.

70. Там таки, ст. 611-612.

71. АЮЗР, т. ІХ, ст. 226-227.

72. Там таки, ст. 262-265.

Нураддін уже вийшли з ордою і дожидають Хмельницького, який уже ніби прибув з Царгороду і висадився в Тавані, а з Хмельницьким, мовляв, 60 яничарів, і хан сам "своєю собачою особою" хоче йти в Україну. І все це ніби діється з наказу турецького султана. Коли ж хан сповістив про свої наміри Запоріжжя, то на Січі відбулася рада, на якій, одначе, виявився дуже ворожий настрій щодо Хмельницького: січовики казали: "хай тільки вийде з Ордою, дамо йому гетьманство!" І на Ханенка були незадоволені за його намір іти воювати "на Русь".⁷³ 19. IX. 1670 р. післанці Многогрішного оповідали в Москві, що "Юраско Хмельницький з татарами наступає на Петра Дорошенка, хочачи одняти своє майно, а при Хмельницькому п'ять солтанів з татарами і 10 000 яничарів"; що Хмельницький посилав на Запоріжжя, щоб разом ішли з ним на Дорошенка, але запорожці йому відмовили, кажучи, що не хочуть бути в підданстві у турецького султана, а коли він має яке до них діло, то хай приїздить на Січ, і там буде скликано раду; і це казали запорожці, бажаючи заманити до себе Хмельниченка.⁷⁴ Очевидячки, це були тільки чутки, але вони свідчать, що відносини Криму до Дорошенка в 1670 році не були приятні.

При такій непевній і мало для себе корисній ситуації Дорошенко бачив себе змушеним до своєї звичної дипломатичної гри на три фронти, і навіть після такого афронту з боку Польщі, як заключення в Острозі договору з Ханенком, не тільки не поривав з нею зносин, але робив кроки для досягнення порозуміння. Спочатку він попросту ігнорує визнання Ханенка з боку Польщі. 9. IX. 1670 р. почався у Варшаві сейм. 15. IX прибуло до Варшави двоє запорожців і привезли трактат, заключений в Острозі.⁷⁵ На цей сейм вислав Дорошенко своїх послів — одного з найкращих своїх полковників і дипломатів Ярему Петрановського і генерального осавула Михайла Харлана та, давши їм інструкцію, ухвалену 2 жовтня 1670 р. "з обради Війська Запорозького".⁷⁶ Інструкція ця повторювала майже

73. Там таки, ст. 265-266.

74. Там таки, ст. 285.

75. Б-ка Крак. Акад. Наук, cod. 1070, л. 306.

76. Польська копія інструкції: AGAD, Libri Leg., Nr. 25, л. 58-63. В оригіналі в: АЮЗР, т. IX, ст. 300-311.

дослівно статті, послані 10. V на Острозьку комісію з суддею Гапоновичем, з додатком ще таких вимог: щоб усі духовні посади: митрополита, єпископів, архимандритів (з докладним переліченням архимандрії) мали обсаджуватись достойними людьми без огляду на їх шляхетське чи нешляхетське походження; щоб руська (себто українська) мова була знову запроваджена в коронних і В. Кн. Литовського канцеляріях, щоб цією мовою споряжались судові декрети, і щоб приймались писані цією мовою інструкції українським послам до короля і Речі Посполитої ("нашим прирощеним діалектом"), а також, щоб усні і писані відповіді на ці інструкції давались в руській мові.

На останку йшов ряд пунктів про різні окремі справи: про поворот 1000 червоних золотих і митрополичих шат, забраних Тетерею; про поворот усіх привілеїв, грамот великих князів литовських і польських королів, військових клейнодів, корогов, гармат, наметів, так само завезених Тетерею; про дитину судді Ковалевського та її майно, теж завезених Тетерею до Польщі; про речі отця Заєнчковського, про майно вдови Данила Виговського та її дітей; про анулювання всіх контрактів, фундацій і легацій, пороблених Тетерею коштом військового скарбу; нарешті, про покарання полковника Пива і поворот пограбованого ним майна Межигірського монастиря.⁷⁷

Трудно допустити, щоб, ставлячи до Польщі — вже після того, як вона визнала Ханенка — такі максимальні вимоги, як фактична автономія козацької України, як скасування унії і т. д., Дорошенко вірив у можливість їх задоволення, і виставлення їх треба вважати за акт чисто демонстративного характеру, обрахований не стільки може, з огляду на Польщу, як з огляду на саме українське громадянство. І Костомаров мав повну рацію, коли сказав про неї, що виконання цих домагань Дорошенка було б для шляхетської Польщі XVII століття духовим самогубством.⁷⁸

Петрановський і Харлан прибули до Варшави тоді, коли сейм

77. Інструкція була видана в українському оригіналі в: АЮЗР, т. IX, ст. 300-311. Частина її, без початку й кінця, мав у своїх руках С. Величко й умістив у своєму: Лїтопись, т. II, ст. 227-232.

78. Костомаровъ. Руина, ст. 166.

уже закінчився (останнє засідання відбулося 31. X. 1670 р.),⁷⁹ і свою інструкцію подали 2. XII. 1670 р. Король негайно призначив комісію, до якої ввійшов підканцлер Ольшевський, кілька сенаторів і коронних урядовців, для розгляду привезених від Дорошенка статей. На засіданні комісії козацькі послы, як писалося про це в офіційному звіті, заявили, що не мають повноважень для заключення якогось договору та що гетьман Дорошенко нагадав їм про це спеціальним листом з дня 9. X. 1670 р.ст. ст. до Петрановського, дорученим йому вже в Меджибожі, на дорозі.⁸⁰ Отже з огляду на це, а також і тому, що послы прибули вже по закінченні сейму, до якого були адресовані привезені ними статті, члени комісії рішили, що трактувати неможливо, хоч деякі окремі статті король обіцяв задовольнити. Собеський писав до Дорошенка 6. I. 1671 р., що його послы були прийняті королем "по-батьківському".⁸¹

В спеціально виданому 23. XII. 1670 р. універсалі⁸² король переказував коротко про безуспішні спроби порозумітись з Дорошенком на комісії в Острозі, повідомляв, що бажаний договір було заключено таки в Острозі, але з послами Ханенка, затвердженого на гетьманстві королем, і що цей договір має обов'язуючу силу не тільки для низових, але і для городових козаків. Далі був поданий зміст Острозької умови з 2. IX. 1670 р., затвердженої сеймовою конституцією 22. XII. 1670 р.,⁸³ і подавалися пояснення, чому не можна було задовольнити вимоги Дорошенка: скасування унії не залежало від світської влади, для цього треба було просити папу, щоб скликав синод духовенства, а король, наскільки це буде від нього залежати, старатиметься усунути всякі спори між духовенством; відокремлення України в особливу територію визнавалось неможливим, бо тоді постало б "Князівство Руське", якого самі козаки зреклись під Чудновом. Дати місце православному митрополитові і єпископам у сенаті незручно, бо на це треба згоди біскупів

79. Bibl. Czart, cod. 844.

80. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 608.

81. Там таки.

82. AGAD, Nr. 25, л. 68-75.

83. Volumina Legum, t. V, 1860, ст. 30.

католицьких. Залоги з Білої Церкви вивести неможливо, тим більше, що й Києва досі не повернуто; в цьому переконують різні документи, які були показані Петрановському й Харланові,⁸⁴ і вони їх читали. Комендант Льобель прохав гетьмана Дорошенка, щоб він відкликав полковника Бутенка, а сам пропонував його сердюкам провіянт, аби лиш вони забралися з міста; але завзятий Бутенко не згодився і навіть повбивав жовнірів, які стояли на варті, і силою хотів добути фортецю.⁸⁵ Так само й полковник Пиво прибув на поміч Білій Церкві тоді, як її бльокував Лизогуб. Одним словом, це була така сама відповідь, яку давали інструкції польським комісарам на Острозьку комісію — на козацьку петицію, подану в 1669 р. на елекційний сейм. Наприкінці королівського універсалу було висловлено незадоволення з митрополита Тукальського за те, що він, забувши про свій сан і про свою присягу, тепер, живучи в Україні, дає злі ради і, з помсти за свої особисті образи, підбурює увесь край і Військо Запорозьке.⁸⁶ Щоб скомпромітувати Тукальського, король опублікував окремою грамотою з дня 24. I. 1671 р. текст присяги, зложеної 29. XI. 1665 р. Тукальським на вірність Речі Посполитій.⁸⁷ Друковані примірники Острозької комісії з сеймовою конституцією й апробатою короля були надіслані білоцерківському коменданту, який розіслав її по козацьких полках.⁸⁸ А щоб скомпромітувати Дорошенка перед турками, Ольшевський, як свідчив грек Стафарій, післав копію одного Дорошенкового листа в Царгород.⁸⁹

З порозуміння з Ханенком і надання йому гетьманської булави був дуже незадоволений Собеський, якому властиво було доручено керувати політикою щодо України і якого попросту обійшли,

84. В декларації він помилково названий Тарасенком. Ця помилка була спростована в спеціальному листі короля 28. XII. 1670 р. до Війська Запорозького. Див. AGAD, Nr. 25, л. 75-76.

85. Мабуть тим пояснюється трагічна смерть Бутенка в 1675 році, коли він, шукаючи в Білій Церкві рятунку, був забитий з наказу коменданта фортеці.

86. АЮЗР, т. IX, ст. 348-357; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 255-289.

87. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 291-294.

88. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 208.

89. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 627.

відправивши послів Ханенкових, а потім і Дорошенкових без порозуміння з ним. Вже 5. XI в листі до жінки він писав, що "Дорошенко доведений вже до останнього одчаю; він тільки до мене був до цього часу добрий, і ось тепер, за шаленою й злою радою, булаву віддано Ханенкові".⁹⁰ Собеський держався думки, яку він висловив 23. I. 1671 р. в листі до Ольшевського, що "Дорошенка і козаків не тільки запорозьких, але й городових, бо в їхніх руках Україна і наші маєтки, до часу ще треба гладити, дати знову комісію, подати надію ласки, а не доводить до одчаю; бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх плянів? Аджеж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевно обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сіцилія, і Мальта чинять великі приготування до тієї війни. І коли ми за такий довгий час не змогли завоювати самих лише козаків з татарами, і то з такими силами, які мала тоді Річ Посполита, то якже звоюємо їх тепер, коли в них за спиною стоятимуть турки? Отже, на милість Божу, треба гладити всіх і ждати, куди їх замисли обернуться".⁹¹

Властиво кажучи, й сам підканцлер не дуже був захоплений промоцією Ханенка на гетьманство, бо в листі до Вл. Рея, люблінського воєводи, з дня 14. IV. 1671 р., писав, що воно й добре, що цар московський не пропустив булави до Ханенка, бо й Ханенко тепер зобов'язаний, і Дорошенко матиме добру надію, що вона та інші клейноди можуть йому дістатися.⁹² За "нешчасливе" вважав надання булави Ханенкові й арцибіскуп Гнезнєнський, примас Польщі Микола Пражмовський, котрий, так само як і Собеський, вважав, що Дорошенка треба було б "гладити", а не дразнити і не доводити до одчаю, який і привів його до турецької протекції.⁹³

Булаву з польських рук Ханенкові цим разом справді не вдалося дістати. Його посли: Семен Богаченко, Григорій Пелех, Федір

90. Новыя данныя о службе Спаарія въ Россіи (1671-1708 гг.). Съ предисловіемъ Юрія Арсеньева, "ЧОИДР" 1900, кн. IV, ст. 36.

91. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 618-619.

92. Bibl. Racz., Nr. 360, л. 157-159.

93. Там таки, л. 161-162.

Бардай(?), Завіша Білий, Завалій, Грицай та інші, одержали у Варшаві від коронного скарбу всі разом понад 20 000 золотих.⁹⁴ Король визначив від себе комісаром для одібрання присяги від Ханенка і для передачі йому клейнодів Андрія Жальського, стольника Поморського, видавши йому задля цієї місії універсал з дня 18. XI. 1670 р.⁹⁵ Богаченко поїхав, везучи з собою корогу й літаври, через Полісся й лівим берегом Дніпра на Січ — щоб не попасти в руки Дорошенкові — залишивши у Варшаві своїх товаришів, які мали привезти інші клейноди. Але гетьман Многогрішний нерадо дивився на зносини запорожців з Польщею, і ще коли Григорій Пелех їздив на коронаційний сейм, затримав був у себе одного з його товаришів — Василя Завалія, так що сам король мусів інтервенювати, щоб його визволити.⁹⁶ Тепер затримав він і Богаченка, давши знати у Москву про його приїзд. Він уважав, що запорожці, маючи військові знаки від царя, не повинні діставати їх ще і від короля. Трохи згодом виїхала з Варшави решта Ханенкових делегатів, разом із стольником Андрієм Жальським і сином Ханенка, везучи з собою булаву й бунчук.⁹⁷ Але Многогрішний затримав їх у себе в Батурині до царського наказу. Цар звелів запорожців одпустити на Січ, а Жальського з булавою завернути назад до Варшави, мотивуючи це тим, що по Андрусівському договорі запорожці мають бути в підданстві не в одного, а в обох монархів, отже король і Річ Посполита учинили противно договору, посилаючи клейноди на Запоріжжя без попереднього порозуміння з царем.⁹⁸

В той час, як Ханенкові послі заключали в Острозі умову про підданство польському королеві, закінчилася досить непочесним способом політична кар'єра Ханенкового попередника в боротьбі з Дорошенком — Петра Суховія: захопивши з військового скарбу

94. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. II, ст. 396.

95. AGAD, Nr. 25, л. 57-58.

96. АЮЗР, т. IX, ст. 290-293.

97. Там таки, ст. 326; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 614, 647; Новыя данныя о службе Спафарія въ Россіи (1671-1708 гг.), ст. 37.

98. АЮЗР, т. IX, ст. 382; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 637.

170 ефимків, він потихеньку, нікому не сказавши, утік із Січі до Многогрішного. Про це писав 10. IX. 1670 р. до Многогрішного з коша Ханенко, домагаючись повороту тих грошей.⁹⁹ Невідомо, чи виправив Многогрішний з Суховія ці 170 ефимків, але сам Суховій з цього часу сходить з сторінок історії. Тільки на початку 1672 року виринає його ім'я знову, коли лівобережна старшина, скинувши Многогрішного й видавши його Москві, серед обвинувачень проти бувшого гетьмана виставила й таке, ніби він, збираючись воювати з Москвою, намірявся вислати Суховія до Криму по татарську поміч.¹⁰⁰ Але ця служба Суховія Многогрішному (якщо вірити тільки обвинуваченням старшини), видно, не пошкодила Суховію принаймні серед старшини, яка в березні 1672 р., скоро після арешту Многогрішного, складала перед начальником московських стрільців Неєловим присягу на вірність цареві, на другому місці на акті присяги фігурує підпис: "полковник Петро Суховій".¹⁰¹

99. АЮЗР, т. IX, ст. 284.

100. Там таки, ст. 754.

101. Там таки, ст. 818.

XII

Відносини між Дорошенком та Польщею напружуються щораз більше. Поляки замордовують послів Дорошенка. Місія Шумлянського в Чигирині. Корсунська рада. Польський уряд підбурює козаків проти Дорошенка. Протести козацької старшини. Листування з Запоріжжям. Спроба Дорошенка ввійти у зносини з курфюрстом Бранденбурзьким. Його зносини з Степаном Разіном. Воснна нарада у Варшаві. Місія Рачковського в Чигирині. Дорошенкові умови порозуміння в Польщею. Дорошенко осягає зміни на ханському троні в Криму. Похід під Білу Церкву.

В своєму першому по відїзді Петрановського листі до Собеського з дня 29. XI. 1670 р. скаржився Дорошенко на те, що поручник Ласко, висланий Собеським для ліквідації "Білоцерківської й Поліської замішанини", не вивів польської залоги з Димера й не повернув церковного й обивательського майна, завезеного до Білої Церкви, через що обивателі Білоцерківського полку терплять великі збитки, а мешканці Димера не мають безпечного прожитку на своїх попелищах. Так само скаржився й на те, що коронне військо, яке стояло під Кам'янцем, поробило великі шкоди та збитки пограничним селам Подільського полку. Дорошенко запитував, чи це все діялося з відома й волі коронного гетьмана, і коли ні, то прохав учинити справедливість. Бо вчинки в околиці Димера й на Поділлі являються прямим порушенням Підгаєцького договору, і коли тепер робляться заходи щодо замирення, то бажано було б, щоб доводити людей не до відчаю, а до взаємного довір'я.¹

На цього листа відповів Собеський 6. I. 1671 р. — так пізно мабуть тому, що післанець Дорошенка довго його шукав і застав

1. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 599-600.

аж у Яворові за Львовом, звідки він, як пише Собеський, вже був відпущений з листом негайно. Саме перед тим Собеський прийняв і вислухав у Яворові згадуваного вже сотника Тарасовського (Леська Руданина), що втік з Чигирини до Білої Церкви і звідти, випрохавши собі у коменданта для охорони одного офіцера, поїхав до Яворова, а потім і до Варшави. Перекинчик розповів, що у Дорошенка відбулася на початку грудня рада в Чигирині з полковниками. На цій раді було постановлено піддатися турецькому султану. Причиною цієї постанови була, мовляв, образа за те, що король вислав клейноди Ханенкові "шинкареві, наймитам, вівчарям і джурам нашим". Зараз же по раді було вислано до Порти колишнього полковника Паволоцького Яреша і полковника Брацлавського Лисицю — до хана Аділ-Гірея. Руданин, мовляв, не схотів бути під бусурманським ярмом і тому втік, покинувши усі свої достатки — забрав з собою тільки жінку. Він казав, що деякі полковники обіцяли королеві свою вірність, як тільки прийде коронне військо, і що серденята, "котрі нам, козакам, докучили і кров нашу п'ють", теж передадуться до короля; що орда гнівається на Дорошенка, бо через його підданство турчинові не матиме в Україні облогу; що доля волоського господаря зовсім не приваблює козаків, бо контрибуції турецькі дуже тяжкі — по сто талярів від найменшої хати. Руданин радив, щоб король уповажнив його скликати чорну раду для вибору гетьмана вільними голосами. А тим часом нехай клейноди переховуються в Білій Церкві. Сірка треба піддержувати в жичливості до короля.²

Про цього Руданина Собеський вже знав з листа Льобеля, про який було згадано вище. Він сам не скористався з пропозиції зрадника, але скористалися з нього, як побачимо далі, у Варшаві. Собеський поспішив тільки відповісти на Дорошенкового листа, писаного ще в кінці листопада. В своєму листі Собеський насамперед запевнював Дорошенка, що він, як досі старався заспокоїти Військо Запорозьке й усю Україну в їх потребах, так буде й надалі те саме чинити. Він вияснив, що Димер обсаджено було залогою не

2. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. III, ст. 1-2 ("Rationes setnika Tarasowskiego 9 stycznia 1671", переховується в бібліотеці Оссолінських у Львові, Nr. 244, лл. 114-116).

тільки з його відома, але й з волі короля й усієї Речі Посполитої, а це задля того, щоб забезпечити постачання провіанту й амуніції Києву, як тільки він буде перебраний від московського царя. Але людям із залоги наказано поводитися якнайскромніше. Щодо церковного майна, то Ласко жадного такого майна не знайшов. Для в'яснення справи коменданта Білої Церкви викликано до Варшави. Що стосується до Подністрянщини, то Собеський ручився своїм словом, що там і ноги жовнірської не було, але це певно подільські пани посиляли своїх людей вибирати доходи, чого пункт 2 Підгаєцького трактату не забороняє.

На запит про послів (такого запиту в листі Дорошенка нема — може він пропущений в тій копії, з якої подано його до друку в "Actach historica") сповіщає Собеський, що вони прибули до Варшави вже по закінченні сеймової сесії, були по-батьківськи прийняті королем і на днях вже будуть з поворотом у Чигирині. При тому, одначе, перестерігав Дорошенка, "як добрий здавна приятель", що прийшли з України відомості, ніби рада, яка тепер відбулася в Чигирині, не мала нічого сприятливого для миру й для короля та Речі Посполитої, а якраз навпаки. Цьому не хочеться вірити, але бажано знати, як воно було насправжки, щоб мати змогу запевнити короля в вірності й зичливості Дорошенка.³

Лист Дорошенка до Собеського, як бачимо, був писаний в спокійному діловому тоні, і видно, що вісті про наслідки місії Петрановського та про затвердження королем трактатів з Ханенком до Чигирини ще не дійшли. Та зовсім в іншому тоні був писаний лист Дорошенка до короля 7. XII — всього який тиждень після листа до Собеського. Очевидячки, до Дорошенка вже дійшли якісь вісті з Варшави: "хоч минулий акт комісії в Острогу, — пише він, — був утруднений обопільними диференціями, і майже скасований божевільним насильством пана коменданта Білоцерківського над старожитним містом Білою Церквою, а тепер свіжо п. Пива, який з наказу Вашої Королівської Милости (як він пише) і панів гетьманів коронних, завітавши на Полісся, залив невинною кровію село Ольшанку, постинавши і удусивши більш як чотириста душ разом з

3. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 607-608.

жінками й дітками, а саме село спалив дощенту — все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій Королівській Милості”. Такими нелюдськими вчинками відкинуто усіх від короля й держави, від батька і від отчизни і не дається утримати миру, заключеного коронним гетьманом під Підгайцями; видно, що король не хоче мати його, Дорошенка, своїм гетьманом, ані Війська Запорозького, а тому доводить до такого одчаю, що приходить ся шукати іншої протекції, яка б не дозволяла плюндрувати, палити, грабувати і обертати в нівець наше убозтво, а давала б одному війську одного гетьмана. Одначе, занехавши шкідливих способів, ”стаємо з заплаканими очима в тій нашій супліці, я з Військом Запорозьким, перед маєстатом королівським і всією Річчю Посполитою на цьому сеймі”, домагаючись востаннє справедливости на такі тиранські вчинки білоцерківського коменданта й пана Пива, та взагалі на всі наші потреби, на першому місці кладучи церковні утиски. Якщо король задоволить наші проськи, будемо старатися віддати нашу вірну службу королеві, коли ж ні, то не перестанемо допрошуватись. Коли ж король схоче заспокоїти нас комісією, то нехай би одправлялась не в таку далечінь, як в Осторгу, а десь в Меджибіж або в Бар, та щоб неодмінно при участі і під головуванням пана великого гетьмана коронного.⁴

Та справжню бурю незадоволення викликав поворот Петрановського і його звіт. Величко каже, що Петрановський і Тарасенко повернулись у Пилипівку і донесли Дорошенкові, що поляки, прочитавши його ”пункти”, були дуже вражені й обурені, послів відправили ні з чим, одклавши комісію на інший час, а Дорошенкові вимоги збули ”фіглями й листовними через його послів компліментами”.⁵ Але, як видно з інших джерел,⁶ Петрановський повернувся пізніше. Бо, наприклад, у своєму листі до Собеського з дня 18. I. 1671 р. (до того ще правдоподібно старого стилю, як звичайно датував Дорошенко свої листи) він писав, що ще не бачить своїх послів до короля і не має жадної звістки про їх повернення.⁷

4. Археографическій Сборникъ, т. VII, ст. 149-150.

5. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 232.

6. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 608, 613, 614, 630.

7. Там таки, ст. 613-614.

Тим часом сталася подія, яка мусіла ще дужче загострити взаємини між Дорошенком та польською стороною: вислані ним до Собеського післанці хорунжий Паволоцького полку і сотник полку Подільського були вбиті, перший за Залізцями на галицько-волинському пограниччі, а другий під Деражною в околиці Бару. Пізніше виявилось, що замордовання Подільського сотника було ділом якогось Кавецького, сина Подільського судді. Собеський пояснив убивство тим, що хотіли забрати листи, везені післанцями.⁸

Звістка про вбивство послів викликала з боку Дорошенка гарячий протест в формі згаданого листа до Собеського 18. I. 1671 р. В цьому листі він докоряє, що ще ні разу ні на один пункт своїх частих петицій до короля Військо Запорозьке не дістало найменшої потіхи. І з донесень Петрановського знає тільки одне, що йому раз-у-раз дорікають санджаками, а він же по ці санджаки не посилав і їх не добивався, а коли їх прислано, то Військо прийняло їх не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і од інших монархів приймало. Петрановський і канівський осавул дають знати, що на Запоріжжя, помимо його, Дорошенка, вислано через Мальського і Ханенкового сина булаву, бунчук та інші знаки; коли це так, то чого ж тепер йому і Війську сподіватись, якої королівської ласки? Тепер хоч би й як старався, але не тільки на сейм, але й до коронного гетьмана не можна буде знайти людей охочих їхати, коли бачать, що за це треба платити своїми головами. На останку просить Собеського постаратись, якщо зможе, перед королем, щоб хоч частину козацьких домагань було сповнено, бо коли, не дай Боже, "помимо нас жичливих і щиро до монарха горнучихся вшановано буде когось іншого", то нехай потім не нарікають.

Пізніше, коли Дорошенко довідався, що винувником замордовання його посла був Кавецький, він вислав 28. II. 1671 р. спеціального листа до Собеського, вимагаючи покарання справців убивства і повороту пограбованих при тім розбою риштунків, коней, грошей і накуплених різних речей.⁹

Така сама доля, що й забитих під Баром послів, трохи не зустріла й самого Петрановського, коли він повертався з Варшави:

8. Hencel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 224.

9. Acta historica, vol. II, pars I, ст. 625.

так само і на нього зроблено напад в Ямполі на Волині, в маєтку князя Костянтина Вишневецького: при його проїзді ударено на гвалт, хотіли вбити, і він урятувався, пробивши собі шлях оборонною рукою, але позбувшись своїх речей.

Про враження, яке зробили привезені Петрановським з Варшави документи: друковані королівські універсали про Острозьку комісію з Ханенком, сеймова конституція і лист короля до Війська, оповідає наочний свідок — єпископ Шумлянський. Він об'їжджав свою єпархію і на Богоявленський ярмарок заїхав до Могилева на Дністрі. Тут його захопив Дорошенко й казав привезти до себе до Чигирина. Так оповідає Самовидець,¹⁰ хоч можна думати, що Дорошенко просто запросив Шумлянського, і той не міг ухилитись від запросин. Дорошенко прийняв його з великою пошаною. За кілька день по тому прибув Петрановський і насамперед розповів про свою пригоду; коли Дорошенко почув та коли побачив привезені Петрановським документи, де його самого називано зрадником, а Ханенка гетьманом, де так само зрадником названо й Тукальського, "котрого духом живе гетьман і вся Україна", то зараз же вночі скликав раду.¹¹ На другий день він запросив до себе Шумлянського і тут однова, і гетьман, і митрополит, "з великим плачем і присягаючи", почали казати, що вони щиро прагнули миру й вірного підданства королю й Речі Посполитій; що, давши слово під Підгайцями і склавши присягу, вони обоє вірно додержували слова і коли шукали турецької протекції, то тільки на те, щоб оберегти свій край від татарських наїздів. "Але, — казав Дорошенко, — коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитись християнська кров. Ти, отче владико, тікай якнайшвидше, бо вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!"¹²

Давши Шумлянському листа до короля, Дорошенко відпустив його, і обоє — гетьман і митрополит — радили йому поспішати, щоб не попасти в татарські руки, а Дорошенко ще дав йому з-під себе коня. Потім ще в дорозі наздогнав його післанець Тукальсь-

10. Лѣтопись Самовидца, ст. 110.

11. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 630.

12. Там таки.

кого, даючи знати, що в Україну ввійшла Білгородська Орда, і щоб Шумлянський поспішав або щоб сховався десь в укріпленому місті.¹³ Треба зазначити, що подорож Шумлянського дала підставу деяким польським кругам до обвинувачень його в потаємному зв'язку з Дорошенком задля своїх особистих цілей (затвердження на єпископії у Львові за допомогою Дорошенка і Царгороду). Казали ніби Шумлянський агітував за недопущенням чорної ради і за тим, щоб усі справи в Чигирині вирішувала тісніша рада Дорошенкових старшин.¹⁴

Шумлянський повернувся до Львова 14. III і здав звіт зі своєї подорожі Собеському. Він писав, між іншим, що скрізь, де не зупинявся в Україні, не чув злого слова про Дорошенка, що це неправда, ніби він втратив у народі довір'я. А самий Чигирин справив на нього таке враження, що це вже не хлопи, а самотійний народ; зникло вже там грубіянство, тиранство, пияцтво і всяке варварство. Гетьман завжди відбував раду з митрополитом вночі або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського магната. Козаки найбільше сміялися з того пункту Острозької комісії, де стояло, що духовенство і пани можуть вертатися до своїх маєтків, і питали: чому ж пани не їдуть, адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив? Дорошенко перебуває в порозумінні з лівобережним гетьманом Многогрішним і з тим Стенькою, що царя московського воює, зноситься частими листами. Про Ханенка нічого не чути; мабуть при ньому на Запоріжжі мало людей. Ті татари, що йдуть на Польщу, не кримські, а ті, що під владою сілістрійського паші.

Одночасно з реляцією Шумлянського одержав Собеський донесення з Бару від Мочидловського, що на Польщу йде Білгородська Орда під проводом Суїк-Кази Аги, що колись брав участь в боях під Варшавою за часів шведської війни, а з ним козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя.¹⁵ Як виявилось пізніше, татари перейшли Дністер по льоду і під містечком Стіною з'єдналися з козаками, яких було з тисячу серденят і деяке число городових

13. Там таки, ст. 628-631.

14. Bibl. Waworowskich (далі Bibl. Wawor.), 255/ 11, fol. 31. III. D., к. 20.

15. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 630-631.

козаків. Татар було 4000. З-під Стіни рушили під Бар і Меджибіж, попалили багато сел, набрали ясиру, а коли вертались, то напали на них мешканці Бару і одбили багато ясиру й здобичі.¹⁶ Собеський писав до жінки, що причиною відступу татар була весняна розталь. Козаки попалили села Кавецького з помсти за вбивство своїх послів.¹⁷ Отже, це був звичайний наїзд, а не справжня війна, хоч обидві сторони приготовлялись вже до тої війни.

Але, готуючись до війни і ждучи лиш весняного часу (того року зима була довга й холодна), Дорошенко і тоді ще не зривав з Польщею дипломатичних зносин, а в себе переводив тим часом, коли так можна висловитись, моральну мобілізацію козацтва. Зразу ж по повороті Петрановського він скликав у Корсуні раду з старшин і з військової черні. На цій раді читано королівського листа до Війська. Сам Дорошенко прибув на раду під самий її кінець, щоб не в'язати її своєю присутністю.¹⁸

Рада відбулася правдоподібно 22. II ст. стилю, бо цим днем позначено всі документи, що були її наслідком. Перш за все лист самого Дорошенка до короля, де він підкреслював свою неприсутність на раді — маючи на увазі, що в листі короля було кинуте на нього підозріння, ніби він рішає всі справи без відома ради. Щождо своєї "підлої особи", то скаржився, що його нічим не повинного в неуспіху Острозької комісії, комісари обмовили, осоромили перед світом і впровадили в королівську неласку; це все вони чинили для таємної комусь услуги і ніяк не з жичливости до короля й Речі Посполитої; приписали йому небувалу впертість і амбіцію та, обминаючи вірне й статечне Військо Запорозьке городове, намовили короля передати, на глум тому Війську, клейноди військові — Низовому Війську. Та не дивлячись на це, він не перестає благати короля й Річ Посполиту про уконтентовання Війська Запорозького принаймні хоч на основі диплому, виданого сеймом по Зборівській експедиції, або на основі Чудновської деклярації.¹⁹

Московський агент Костянтин Христофоров, вертаючись з

16. Там таки, ст. 635-636.

17. Hencel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 225-226.

18. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 622.

19. Bibl. Nar., cod. 135, л. 99-100; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 622-623.

Царгороду разом з грецькими купцями, чув від грека Мануйла, що "замешався с посполством", побував на самій раді й оповідав, що на раді читано перш за все лист від короля; в тому листі було написано, щоб у козаків "по старому було шість полковників, а решта, щоб була мужиками; і коли так не зроблять, то щоб на весну дожидали його (короля) до себе в гості. Почувши це, поспільство почало гукати, що всі будуть стояти проти поляків своїми головами й умирати, а держатимуться сторони турецького султана... і з тієї ради вислав Дорошенко до султана своїх післанців".²⁰

Можна думати, що Корсунська рада була відповіддю не тільки на королівський лист з його спробою дискредитувати Дорошенка в очах Війська Запорозького, але й на акцію польського уряду, скеровану до того, щоб підбурити проти Дорошенка козацькі маси й кинути гасло чернецької або чорної ради. Цю акцію інсценізував на початку 1671 р. підканцлер Андрій Ольшевський, висилаючи в Україну, яко королівського комісара, Миколу Рачковського, королівського дворянина, додавши йому в помічники Тарасовського сотника Леська Руданина. Цей Руданин довго служив при Дорошенку, зробив йому значні услуги під час боротьби з Суховієм, був на раді полковників в Чигирині, де вирішувалась справа турецької протекції і де "примушувано" їх підписуватись під ухвалою цю протекцію прийняти; але коли він спостеріг "зраду Дорошенка" королеві, то "одірвався" від Дорошенка, дав знати в Польщу про всі Дорошенкові "факції", прибув сам до Варшави, й тут йому доручено було їхати знов в Україну, агітувати проти Дорошенка й за скликання чорної ради.

Рачковський і Руданин виїхали, доставши з королівської канцелярії цілу пачку документів, виданих в один день 24. I. 1671 р.²¹ — перш за все два королівські універсали про чорну раду, один "на цілу Україну", другий на ім'я Ханенка. Король рекомендував Ханен-

20. М. Петровський. З матеріалів до історії м. Ніжина, т. I-III. Ніжин, 1932, ст. 89-90 (на основі звіту Христофорова, що переховується в Центр. архіві в Москві, Діла грецькі, ч. 75).

21. Усі вони в копіях знаходяться в: AGAD, Libri Leg., cod. XXV, л. 191-197 (раніше переховувались в Москв. головному Архіві Мін-ва закордонних справ і по ревіндикації повернуті до Варшави).

кові Леська Руданина як людину, що відкинулась від Дорошенка за його "зраду" і за турецьку протекцію. Далі — королівський універсал самому Руданину з обіцянкою ласки; універсал короля до козаків "Друковців" у Білій Церкві — видно якогось охотницького полку; Ольшевський писав від себе до Ханенка, до київського воєводи і до Гізеля. Воєводі рекомендував Рачковського, як людину розумну й знаючу Україну; король посилає його яко свого комісара, щоб відводив козаків від Дорошенка і від турецького підданства. Просив вірити Рачковському й помагати в його місії.

В листі до Гізеля Ольшевський рекомендував Рачковського, як королівського комісара, що має доручення "запобігати злим радам Дорошенка і турецькій протекції" та зноситись з вірними королю і Речі Посполитій козаками. Спеціально жалівся на о. Тукальського, що, забувши про свій духовний сан, про свій шляхетський стан і про свою страшну присягу, яку власноручно підписав і подав на вічні часи до актів Метрики, тепер являється найбільшим винуватцем турецької протекції на згубу християнських душ. Ольшевський писав, що посилає Гізелю точну копію присяги Тукальського. При цьому додавав, що властиво Тукальський не має королівського привілею на митрополію, а сакру Царгородського патріарха він добув собі недобрим способом. Тому то він і робить в Україні заколот, бо, якби було спокійно, то його спитали б про право, на підставі якого він іменує себе митрополитом. Але, якщо б Тукальський взявся за розум і учинив би прислугу королю й Речі Посполитій, то це могло б йому допомогти, і він, Ольшевський, приложив би свого старання, щоб о. Тукальського якнайкраще уконтентувати.²²

Нарешті сам Рачковський дістав інструкцію, якою поручалося йому разом з Леськом Руданином підбурювати козаків проти Дорошенка і агітувати за скликання чорної ради, постанови якої король обіцяв негайно затвердити. Рачковський мав вибрати своїм осідком Білу Церкву, дбати про її провіантування, але не втручатися в компетенцію коменданта. Зноситись з Варшавою він мав через львівську пошту. Доручалося йому побувати в Києві і вступити в зносини з київським царським воєводою та з печерським архимандритом Гізелем.

22. AGAD, Libri Leg., cod. XXV, л. 196-197.

В приписці до свого листа Ханенкові, Ольшевський сповіщав його, що Ханенків син Павло залишився в Замості у княгині-матері (Грізельди Вишневецької, матері короля Михайла) до безпечнішого часу, і висловлював побажання, щоб королівські післанці, які везли Ханенкові клейноди, доїхали благополучно.²³

Згадуючи про місію Рачковського, Ейнгорн справедливо зауважує, що польський уряд доручав йому прохати у Гізеля допомоги в тому, чого саме не хотіли у Москві, де тільки того й дожидали, щоб поляки самі визнали Правобережну Україну за край, підлеглий Туреччині, і тим дали московському царю легально прийняти Дорошенка під свою руку, не порушуючи Андрусівської умови.²⁴ Тому, коли Рачковський приїхав до Києва, Гізель опинився в дуже ніяковій ситуації, тим більше, що саме тоді прибув до Києва післанець з Москви Іван Чертовський. Гізель мусів виждати, поки збувся польського гостя і аж тоді прийняв московського післанця. Відомості про те, як польське правительство ставиться до митрополита Тукальського, Гізель переказав у Москву.²⁵

Місія Рачковського й Руданина, як видно, не мала успіху. Хоч йому й доручалося заїхати до Собеського, щоб поінформувати про своє завдання, але в листуванні Собеського ми не знайшли про Рачковського якоїсь згадки. Натомість Дорошенко, пишучи до Собеського, з великим обуренням згадує і про Рачковського, і про Руданина.

Цей лист, який має дату 27. II. 1671 р., замітний, між іншим, певною різкістю тону, але разом із тим і деякою інтимністю, яку можуть дозволити собі люди, які зв'язані давнім знайомством і, якщо не симпатією один до одного, то певною пошаною. Починаючи з докорів не тільки королю, але й Собеському, Дорошенко писав, що не може не використати нагоди, коли комісари завітали в Україну, щоб не вилити перед Собеським свого й усієї України жалю. Не досить, писав він, того, що його послів одправлено з Варшави з тими друкованими, так для нього образливими екземплярами комісії, й поза статечним військом ушановано "нестатків",

23. Там таки, л. 195.

24. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 764-765.

25. Там таки, ст. 769.

але ще й повіривши тому "лисому зводникові", що "бавиться чортячими гуслами", понаписувано листи на розбурхання вогню й бунтів на Україні до різних осіб, аби, за порадою "тої лисої, не маючої у нас ніякої поваги (хоч і з довгою бородою) голови", скликати у нас чорну раду. Але чорна рада, яко шкідлива та згубна, давно вже, Богу дякувати, вивелась у Війська; пора б уже викинути її з нашої отчизни, яка вже більше як двадцять літ ополоскується кров'ю, до інших країв, а самим нам — тішитись з святого спокою. За промотора при пану комісару Рачковському прислано того ж самого пекельного ремісника, гойно перед тим його обдарувавши. Стоячи ще при вірному підданстві всієї України своєму природному панові, Дорошенко звертається тільки до Собеського, яко до першого громадянина й оборонця отчизни, з просьбою постаратися перед королем, щоб таким "фальшивим псевдопророкам і бігунам" не давали віри та щоб статечне Військо і весь народ український заспокоїли — не якимись викрутками, як це було на Острозькій комісії, а хоч би зразу й помалу — клейнодами, привілеями та іншими орнаментами уконтентувати Військо Запорозьке. Дізнавши такої ласки, Військо буде кров свою проливати й голови класти проти кожного неприятеля Отчизни. В приписці до листа Дорошенко нагадує про залоги в Білій Церкві й Димері, які коштують Речі Посполитій великих грошей, а користи жадної не приносять і тільки служать поводом до сварок. Краще б ті кошти, що ідуть на ті фортеці, витратити на щось інше.²⁶

Стараючись підкопати становище Дорошенка в самій Україні агітацією за чорну раду, керівник польської зовнішньої політики того часу підканцлер Андрій Ольшевський старався також підірвати до нього довір'я з боку турків, доручаючи польському послу в Царгороді Висоцькому²⁷ скомпромітувати й здискредитувати Дорошенка в очах турецького правительства. З цього погляду дуже ціка-

26. Grabowski. Ojczyznie spominki, t. II, st. 305-307. Ключинський чомусь не передрукував цього листа в своїх *Aktach historycznych*.

27. Про переговори Висоцького з турками цікаві подробиці передає секретар французького посольства в Царгороді François de la Croix в своїй історії польсько-турецької війни. Див. німецьке видання: *Geschichte des Krieges, welchen die Türken mit Polen... geführt haben*. Nürnberg, 1775, st. 14-27.

вий лист Ольшевського до Висоцького, пересланий останньому з Варшави через каноніка ("canonicus Tornacensis"), який в січні 1671 р. приїхав був до Варшави з Адріанополя й привіз од Висоцького реляцію.²⁸ Лист цей з датою 3. II. 1671 р. доручає в'яснити великому візиру, що Дорошенко й Тукальський дурять Порту, дбаючи тільки за свої приватні інтереси. За Дорошенком стоїть тільки купка його прихильників-полковників; йому йде про своє гетьманство, а Тукальському про митрополію. На цих урядах обоє вони при нормальних відносинах вдержатись не могли б, через те сіють заколот. Дорошенко зневірений в ласці до себе короля, бо булаву віддано Ханенкові, якому дано також велику суму грошей і заключено з ним в Острозі умову. Тукальський не має королівського привілею на митрополію, отже, він пристав до Дорошенка і має амбіцію стати удільним патріархом руським; про це може докладно розповісти візиріві патріарх Царгородський.

Дорошенко недавно вислав до Туреччини колишнього полковника Паволоцького, Яроша з листом за підписом багатьох полковників, але Порта не може на тому базуватись, бо то була приватна рада без відома і без участі Війська і обивателів України. Багато підписів просто зфальшовано, в чому візир зможе переконатись, якщо візьме на екзамен козацького посла. По тій раді всі полковники, окрім чотирьох, вислали потаємно до короля значного козака, тарасовського сотника Леська Руданина, з в'ясненням, що вони підписались неволею, бо у них "над карком" стояло кількасот серденят, умисне спроваджених до Чигирина. Ольшевський долучав два листи Дорошенка, з яких видно, як йому дошкулила місія Леська.

Ольшевський доручав сказати візиру, що Дорошенко зовсім не має тої поваги, як старі гетьмани, бо на Запоріжжі сидить Ханенко, при котрому войовниче козацтво, а третій гетьман Многогрішний сидить на Задніпров'ю. Найслабший серед них — Дорошенко, що держиться тільки головою й пером Тукальського, маючи всього

28. Про цього каноніка див. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 609-610i: Załuski. Epistolae historico-familiares, t. I, ст. 282. Ім'я цього каноніка було von Journay de Bart.

ледве 6000 війська, так що поза Чигирин і висунутись не може. Держитись самими серденятами, але й ті охочі перейти до короля. Це все скоро виявить чорна рада, котру король скликає на Росаві і шле туди свого комісара Рачковського. Там доведеться Дорошенку або згинути, або тікати до Порти в компанію до Юрія Хмельницького й Тетері, бо деінде протекції мати не може, а цар московський прийняти його не хоче. Про це все Висоцький має інформувати візира сам або через Панайота.²⁹ Помиляється Порта, коли думає, що Польща тепер безсила: не звоювали її король шведський, цар московський, Ракочі, курфюрст Бранденбурзький і Хмельницький, то не звоює ніхто тепер, коли вона має за собою приязнь цісаря, царя і курфюрста. Козаки і Україна не відступлять Польщі, а зраджують її тільки Дорошенко і Тукальський.³⁰

Розуміється, вся ця акція Ольшевського не залишалася таємницею для Дорошенка і не могла не підкопувати його довір'я до всіх поєднавчих спроб з боку Польщі. Щоб спаралізувати цю акцію, здискредитувавши її в очах самого польського уряду, Дорошенко й круги, що стояли за ним, організують висилання листів з протестами в імені козацької старшини й всього Війська. Нам невідомо, чи був висланий до короля якийсь спільний лист від учасників Корсунської ради. Збереглися (наскільки ми могли встановити) тільки листи від окремих полковників, писані в імені їх полків, та від обох генеральних суддів: Прокопа Бережецького й Семена Половця. Головною метою всіх листів було засвідчення повного довір'я з боку Війська до гетьмана Дорошенка й висловлення апробати його політиці.

”Як тільки, — писали Бережецький і Половець, — повернулись послі Війська Запорозького Петрановський і Харлан до нашого Пана Гетьмана, то зараз же, як велить звичай, Пан Гетьман, не затримуючи в себе, розіслав до нас свої універсали, щоб ми зїхалися до Корсуня, столичного полкового міста; одібравши ці універсали, ми

29. Агент християнських монархів і московський конфідент у Царгороді, див. *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 905 і: *Новыя данныя о службе Спаоарія въ Россіи (1671-1708 гг.)*, ст. 5.

30. AGAD, *Libri Leg.*, cod. XXV, л. 198-199.

читали їх по полках. Виконуючи свою повинність до свого старшого, ми зїхалися й читали присланий од В.К.В. до нашого Гетьмана лист, в котрому В.К.В. зволиш згадувати, наче б то наш Пан Гетьман мав сам з кількома особами приймати й одправляти посольства, а нас, Військо, про те не повідомляти. То мабуть наговорили В.К.В. люди, які не жичать нікому добра і не хочуть святого спокою. А ми так свідчимо, що Пан Гетьман наш, як завжди чинив усе за порадою всього Війська, так і тепер не тільки листів В.К.В., але й листів менших осіб не затаював. В друкованому листі ми вчитали, що В.К.В., упослідивши нас, котрі мають жінок, дітей і свої оселі і котрі вірно з своїм Вождем і старшиною до підданства В.К.В. горнутья та як і предки наші хотять послугами своїми заслужити ласку, зволив ушанувати низових заволок, утікачів з нашого Війська. І хоч як великий нам з того жаль, але ми, не тратячи надії, покійно просимо: не зволь нас, щиро горнучихся, від себе віддаляти, бо на такій обітниці — «як було перед війною» — шкода будувати надії. Адже тоді не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло великі утиски й мусіло з такого ярма визволятись. Вже двадцять років, як не можна загасити тої пожежі. Звольте, В.К.М., виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб. Тоді й ми, дізнавши ласки, не будемо вагатись класти свої голови за В.К.М. Спеціальних послів рішили ми не посилати, а то з тої причини, що Паволоцького хорунжого з товариством під Ожиговцями, а сотника Могилівського з кількома людьми під Деражною забито. І теперішніх послів, Петрановського та Харлана, мала стрінуги в Ямполі така ж сама ганебна смерть, якби вони не вийшли оборонною рукою. Отож, не маючи безпечної дороги і не можучи знайти охочих їхати послами, складаємо проте наші вірні услуги біля стіп королівського маєстату”.³¹

Очевидячки задля того, щоб надати ухвалям Корсунської ради більшої поваги в очах короля, кожен з полковників, як городових, так і охотницьких полків написав в імені свого полку окремого

31. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 623-624.

листа до короля. Відомі листи від таких осіб: генеральний обозний Іван Гулак, Чигиринський полковник Яків Корицький, Канівський полковник Матвій Павлович, Білоцерківський полковник Степан Бутенко, Олексій Гуторка — суддя Брацлавський, Григорій Гамалія — Паволоцький полковник, Гаврило Коваленко — Кальницький, Степан Щербина — Торговицький, Григорій Білогруд — Уманський, Федір Кандиба — Корсунський; охотницькі (піші й кінні) полковники: Кіндрат Жеребило, Іван Гладкий, Іван Канівець, Кость Данилович і Семен (Палій?). Всі листи писані в Корсуні, позначені одною датою 22. II. 1671 р., з одного, очевидно, оригіналу, бо різняться між собою тільки в окремих словах та виразах, в деяких часом скороченнях, обумовлених правдоподібно помилкою переписчиків. Більшість одмін мають характер діалектичних особливостей мови.³²

Зміст цих листів майже ідентичний з листом Половця й Бережецького і являється актом довір'я до Дорошенка з боку кожного полку в усьому його складі, з полковником, обозним, суддями, осавулами, сотниками, отаманами й "усією черню". Усі ці листи були одіслані до Білої Церкви, звідки комендант фортеці Льобель переслав їх королеві.³³

Пересилаючи ці листи на руки Собеського, Льобель писав, що мав свого шпига на Корсунській раді, але той доніс тільки, що рада була коротка і дуже таємна. Він довідався лише від декого з козаків, що "не хотять мати миру з Річчю Посполитою". Льобель зазначив також зріст ворожих настроїв з боку козаків, що виявлялось в різних інцидентах.

Про Корсунську раду і взагалі про події й настрої з нею зв'язані були ще інші відомості, які походили одначе з тої самої Білої Церкви. Це була писана реляція якогось сотника, чоловіка, як його атестував Льобель, "доброго і жичливого", котрий на доказ своєї вірності спровадив до Білої Церкви свою жінку з дітьми

32. Оригінал цих листів переховується в: *Bibl. Czart.*, cod. 844. Один з них — лист Ф. Кандиди видрукував М. Возняк у своїй праці: *Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця*, "ЗНТШ", т. 153 (1935), ст. 43-44 (крім того фототипічний знімок), де він перевів, між іншим, язикову аналізу листів.

33. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 627.

(може бути, що це був той самий утікач з Чигирини, про якого згадував Льобель в листі до Собеського з 7. XII. 1670 р.). Відомості подані цим сотником, дісталися до рук підканцлера Ольшевського, котрий на їх підставі писав до воєводи Люблінського Рея, що "відправа Петрановського ніскільки не вразила Дорошенка і козаків, як це видно з листів того ж Дорошенка, отця Тукальського і всіх полків. Аджеж Петрановський був ще у Варшаві, коли Дорошенко з полковниками підписався в Чигирині на турецьку протекцію, і коли йому на раді говорено, щоб затримався з тим до повороту Петрановського, відповів на те, що мала втрата, коли Петрановський і загине. На остатку примусив терором, спровадивши до Чигирини кількасот серденят, підписати згадані листи і присягти; старшина того жалувала і вислала потаємно сотника Тарасовського до короля, благаючи, щоб визволив їх од тиранії Дорошенка.³⁴ Вже з одного того, що листи підписувано в Корсуні, а не в Чигирині, видно тенденційність й малу імовірність реляції чигиринського втікача.

З Корсунської ради вислано було листи не тільки до короля: зібрана на раді старшина вислала ще від себе колективного листа й на Запоріжжя на ім'я кошового і всього товариства. Як слушно зауважив дослідник цієї доби, той лист особливо цікавий тим, що коли листи до короля були стилізовані більше в урядовому тоні, то лист до запорожців має характер, так би мовити домашній, свобідний. Тут старшина, вірна ідеям Дорошенка, висловлює досить ясно свою програму, закидаючи партії Ханенка "сервілізм" та занадто велику податливість у пертрактаціях в Острозі з польськими комісарами.³⁵ Дорошенкова старшина сповіщає, що посли її привезли з Польщі друковану "комісію", заключену в Острозі Богаченком. Король потішає в своєму універсалі, що Військо Запорозьке залишиться при всіх тих вольностях, про які написано в комісії. Отже старшина, зїхавшись у Корсуні з радними, умисне, щоб цю комісію

34. Bibl. Racz., Nr. 360, л. 157-159.

35. О. Целевич. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-72 р., "ЗНТШ", т. 25 (1898), ст. 14.

зрозуміти, читали її і не знайшли в ній нічого більше, як обіцянку вольностей, які були перед війною. Але про це не треба багато писати, кожен знає, що то були за "вольності". І тепер, двадцять літ воювавши, сором був би тими "вольностями" задовольтись, через які й сама війна постала. "Знайте, милі браття, що ми всі, Військо Запорозьке, як за прежніх гетьманів, так і за теперішнього пана Петра Дорошенка, чоловіка достойного того уряду, батьківського сина, гетьмануючого мудро і нам усім даючого провід в обороні церков Божих і наших вольностей, стараємось про більші вольності, ніж ті, що були перед війною. І на тому, що ви комісією в Острозі постановили, ми залишатись не хочемо, товариства військового зменшати не мислим, так, як ви постановили, — щоб пани й старости до своїх маєтків по всій Україні наїздили і підданими, як було перед війною, володіли. Негаразд і те посли ваші перед Є. М. королем учинили, подаючи неправдиві про Єго Милость Пана Гетьмана відомості, ніби Єго Милость без нашого відома послів до Польщі та до інших місць посилає і не оповіщає, що ті посли привозять. Отже, знайте, що Єго Милость Пан Гетьман усе робить з нашого відома і нічого не таїть перед нами. Не сам Єго Милость Пан Гетьман і тепер чинить, але ми всі одностайно і згідно з порадою своєю постановили більших вольностей і більшого їх забезпечення у Короля Єго Милости допевнитися маєм. Про це ми писали з сього ж Корсуня до Короля Є. М., і якщо він нам бажаних вольностей не позволить, будемо, скільки нашого розуму та сил стане, старатися й промишляти при помочі Божій о задержанні цілости і вольностей наших". Наприкінці старшина закликала запорожців поміркувати над Острозькою комісією і не губити з своєї упертости спільного діла, а краще знести з Городовим Військом і робити так, щоб "старожитная предков наших слава не вменшалася". Під листом, датованим з Корсуня 22. II. 1671 р., підписалася старшина: Іван Гулак — обозний, Яків Лизогуб — осавул, Прокіп Бережецький і Семен Половець — судді і полковники: Яків Корицький, Павло Білий (Черкаський), Гр. Білогруд, М. Павлович, Гр. Гамалія, Ф. Кандиба, Ст. Бутенко, Ст. Щербина, Гавр. Коваленко, А. Зеленський, суддя паволоцький Ол. Гуторка іменем свого полковника і всього товариства полкового, в

імені всієї старшини і товариства Війська Запорозького.³⁶

Величко подає лист від Дорошенка до запорожців на ім'я кошового отамана Лукаша, позначений ним 11. II. 1671 р., яко відповідь на колишній їх лист. Уже з самого титулу: "Гетьман Найяснішої Порти Оттоманської Україно-Малоросійський і всього Війська Запорозького" — видно, що цей лист, як і більшість листів та промов, які наводить у своїй історії Величко, являється фальсифікатом. Але він цікавий тим, що українські патріоти початку XVIII віку вкладали в уста Дорошенкові такий лист, як його *profession de foi*, виявляючи тим самим признання патріотизму й історичних заслуг чигиринського гетьмана. Лист цей подає короткий перегляд української політики за 20-ліття після смерти Б. Хмельницького і апологію власної політики Дорошенка. Дуже різко витикаючи низовцям їх "невіжество" в політиці,³⁷ Дорошенко каже, що основою його політики єсть "аби було єдине стадо і єдин пастирь". Він різко докоряє різних честолюбців, таких, як Сомко, Брюховецький, Суховій, а тепер Многогрішний, що задля власної користи й амбіції почали міжусобну колотнечу і довели Україну до розділу на дві частини, а тепер, "з коварних і злобних концептов людських" і за допомогою самих запорожців, ще й на третю частину з Ханенком. Коли б запорожці розуміли, до чого це приведе, то мусіли б допомогти йому, Дорошенкові, на "нерозумного честолюбця" Ханенка.

Щодо турецької протекції, яку йому витикають, то прийняв її він, "не з якого легкомислія", а з великої нужди; коли московський цар уступив полякам в Андрусові половину України, наче "безсловесних і нічто невідущих скотов", а поляки почали "огнем і мечем воювати і плюндрувати Україну, отчизну вашу", то довелося з ними воювати, прикликавши на поміч Кримську Орду. Але коли

36. Оригінал в: *Bibl. Czart., cod. 844*, л. 27-28. В польському перекладі подано Грабовським в: *Ojczyznie spominki*, т. II, ст. 303-305, в українському перекладі видрукував: Возняк. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?, ст. 39-42.

37. "ви в отлеглих от отчизни своєї низо-Дніпрових лугах, тернах і хобтах, яко дикії мешкаючи, і ніочом, що ся дієт в мирі і отчизні вашей, досконале не відаючи, своїми власними мілко пораєтесь промислами, і в них яко дикіє утиваєте вепрове": Величко. *Лїтопись*, т. II, ст. 295.

цар заключив Андрусівський пакт, довелося волею-неволею й собі заключити Підгаєцький трактат; хоч він мало в собі мав доброго, але коронний гетьман Собеський запевнив своїм словом, що сейм забезпечить Україні і Війську старі права й вольності. Але того не сталося. І коли в Острозі поляки учинили гетьманом Ханенка, одкинувши всі домагання Війська Запорозького, тоді "рад-не-рад, з жалем сердечним" довелось удатись до Оттоманської Порти. Отже тепер нехай самі запорожці поміркують: що корисніше для України, чи під лядським насильством зоставати, чи під властю турецькою, "при неповрежденних святія віри своєї догматах і сакраментях, при древніх і предковічних, тепер от Порти утверджених, правах і вольностях зоставати?"³⁸

Як додає Величко, коли цей Дорошенків лист був вичитаний на раді в Січі, тоді одні з запорожців "невігласи і п'яниці" Дорошенка і післанця його лаяли, а другії — "статечніі і разумніі", плакали, зрозумівши значення цього листа. Отаман хотів дати відповідь, але "халастра" запорозька не дозволила. Одначе післанця відпустили з словесною відповіддю і подякою. Але Дорошенко, не діставши письмової відповіді, узяв те собі за зневагу з боку запорожців і "відновив у собі ку ним гнів свій і недоброхотство".

Із козацьких листів підканцлер Ольшевський зрозумів, що Дорошенко і його прихильники хочуть не чого іншого, як тільки того, щоб "народ руський і провінцію руську зробити самостійною й незалежною". Отже, на його думку, помилялися ті, що, укладаючи Острозьку комісію, думали накинути козакам, неначе переможеним, уступлення з усіх маєтностей в Брацлавському воєводстві, а в Київському перебування в самих лишень королівських добрах. Щодо готовності Дорошенка задовольнитись Зборівськими або навіть Чуднівськими пактами (котрі він, яко головний комісар, укладав і перший підписав), то підканцлер мало в те вірив, поки він не зрікся сторонніх протекцій і не прислав королеві турецьких інсигній: з того властиво він мусів би й почати; а потім щоб відкликав свого резидента з Порти. Доки того не зробить, вірити йому не можна. Але з огляду на тяжкий стан Польщі, яка не могла на той

38. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 295-301.

час виставити в поле більше як 7000 війська, Ольшевський не вважав можливими відкидати мирові пропозиції Дорошенка і зрікатись спроби полагодити конфлікт мирним способом. Так писав Ольшевський до воєводи Люблінського Рея 14. IV,³⁹ а до Собеського писав 10. IV, що для нього ясно, що козаки не дотримають навіть Чуднівської умови і хочуть зовсім скинути панування над собою Речі Посполитої.⁴⁰

Дуже скептичний погляд на стан військової оборонності Польщі висловлював примас Польщі Микола Пражмовський. Він пригадував королю, що Польща має тепер вже не таке військо, як було колись під Хотином, Берестечком і Жванцем,⁴¹ що шляхта не хоче дозволяти нових податків на збільшення війська, котрого фактичний стан, коли відрахувати залоги й офіцерський корпус, не виносив більше як 7000 людей.⁴² Собеський сам рахував число війська на 8000 та 2000 в залогах у Білій Церкві, Кам'янці і Барі.⁴³ Пражмовський намовляв короля, щоб скликав посполите рушення; в такому ж дусі висловилася й королівська прибічна рада.⁴⁴ Король призначив на початок травня воєнну раду у Варшаві, щоб обміркувати воєнну ситуацію і вжити необхідних заходів для оборони держави.

Вже як тільки надійшли реляції Шумлянського й Мочудловського про появу на границях Польщі Білгородської Орди й козаків, Собеський наказав чернігівському каштеляну Сільницькому вирушити для охорони Волині й Поділля на лінію Кам'янець—Бар—Меджибіж з кількома кінними хоругвами й драгунськими полками, а також з охочим полком Пива, до ближчих воєводств розіслав універсали з осторогою про татарську небезпеку.⁴⁵ 25. III він писав до Ольшевського, що вже з Бару приведено до нього козацьких і татарських "язиків" та що з Кам'янця й інших міст надходять до

39. *Bibl. Racz.*, Nr. 360, л. 157-159.

40. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 643.

41. Там таки, ст. 632.

42. *Bibl. Racz.*, Nr. 360, л. 161-162.

43. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 646.

44. Там таки, ст. 636-637.

45. Там таки, ст. 629, 633.

нього відомості, що турки пригтовляються до будови трьох мостів через Дунай. Сільницький і Пиво доносили, що зразу кинулись були в погоню за ворогом, але не могли догнати, і що козаки й татари розложились в кількох милях од пограничної лінії по містах.⁴⁶

28. III Сільницький доніс з Кам'янця, що прийшла відомість, що під Меджибіж пішла свіжа орда і що вслід за нею має вирушити з Могилева полковник Подільський Бускевич. Через те він дав наказ усім своїм хоругвам, щоб негайно вирушили до Солобковець (на півдорозі між Кам'янцем і Баром), рушає туди з Кам'янця сам і висилає роз'їзди під Меджибіж і Бар.

12. IV Собеський видав до шляхти універсал, в якому оповіщав, що по повороті з Варшави в Україну козацького посла Петрановського Дорошенко розпочав ворожу акцію; в Україну ввійшли Орди: Білгородська, Буджацька, Добрузька й Очаківська і злучились під Стіною з козаками, над якими наказним гетьманом призначено Гоголя і напевно він має замисел іти, не дожидаючи воєнної пори, далі вглиб королівства. Через те Собеський остерігав шляхту про цю небезпеку.⁴⁷ Сам, одначе, Собеський ще не думав, що вже зразу почнеться справжня війна з участю турків. Він гадав, що султан турецький, наказавши татарам і козакам зробити наїзд на Польщу, хотів лиш випробувати козаків, чи вони дійсно зрікаються підданства королю й Речі Посполитій. "Ось до чого довела козаків відправа Петрановського і замордування Дорошенкових послів" — додає він в листі до Ольшевського.⁴⁸ Якраз тоді дістав Собеський листа від Дорошенка й копії листів козацької старшини до короля. З цих листів він дорозумівався, що козаки не зрікаються мирних способів полагождення конфлікту, і тішився з того, бо вважав, що коли Річ Посполита кілька років тому, ще не будши так виснажена, погодилася на Чуднівську умову, то тим більше повинна шукати мирного виходу тепер, коли вона так знищена. Та все таки, не вірячи, що Україна піддасться вповні, він уважав за необхідне бути готовим і до війни.⁴⁹

46. Там таки, ст. 635.

47. Там таки, ст. 644-645.

48. Там таки, ст. 634.

49. Там таки, ст. 634-635.

Властиво сили Дорошенка були невеликі, а міжнародне становище його було дуже непевне. Основою його військової сили були п'ять сердюцьких полків, приблизно яких 10 000 людей.⁵⁰ Зруйновані й виснажені довголітньою війною й усобицями, городові полки Правобережної України ледве чи могли виставити хоча б других 10 000. Союзником була тільки Білгородська Орда. Кримський хан був вороже настроєний до Дорошенка, і його посол у Варшаві заявив, що він готовий власною рукою стинати татар, які тепер напали б на Польщу.⁵¹ В тилу в Дорошенка були запорожці з Ханенком, готові кожної хвилини нанести удар в спину. Ольшевський писав Ханенкові, щоб він не допускав білгородських татар до з'єднання з Дорошенковими козаками, сповіщав, що сам король наближається до України і скликає посполите рушення; що кримський хан уже вдруге прислав свого посла до Варшави з освідченням приязні; радив Ханенкові зноситись з Польщею через Білу Церкву.⁵² Щоб відтягти турків від Дорошенка, Ольшевський писав до польського посла в Туреччині Фр. Висоцького, щоб він з'ясував візиру, що Дорошенко й Тукальський не мають сили і обдурять Порту, а що Польща сильна і має союзників. Він доручав Висоцькому намовляти Тетерю, який вже перебував в Адріанополі, вертатись до Польщі, запевнивши, що поляки до нього прихильні. Але післанець, який привіз цей лист підканцлера, вже не застав Тетерю в живих.⁵³

Дорошенко добре здавав собі справу з труднощів своєї ситуації і розвивав дипломатичні зносини на всі боки. Щоб зашахувати Польщу, він звернувся навіть до Пруського курфюрста Фрідріха-Вільгельма, нав'язуючи до традиції свого великого попередника Богдана Хмельницького. Щоб зробити уступливою Москву, він завів зносини з Стенькою Разіном, що захитав був самі основи соціального ладу в московській державі.

50. Полонений козак з полку Жеребила казав, що їх у полку 2000 людей: *Acta historica*, vol. II, pars I, ст. 636.

51. Там таки.

52. Там таки, ст. 637.

53. Там таки, ст. 654.

28. III. 1671 р. він вислав з Чигирин до Фрідріха-Вільгельма листа такого змісту: "не тайна це для всього майже світу, що Військо Запорозьке споконвіку з дідів і прадідів своїх, як люди лицарські, за ніщо інше, як тільки за свої церкви православні, за віру християнську — і в них за помноження вольностей своїх і всього народу руського — застаючи під пануванням польських королів і не жалуючи свого здоров'я, багато на Марсових полях голов поклало й обильною кров'ю своєю за достоїнство Мил. Пана свого землю в різних державах напувало. Свідком цього — турецькі краї, які не один раз, морем і суходолом, Військо Запорозьке воювало. Не зітреться в пам'яті людській славна експедиція Хотинська, не замовчить Смоленськ і багато міст і волостей Московської держави про таку ж лицарську відвагу Війська Запорозького, де певно б Польське Коронне Військо прогало, якби його не підперла в тих і в багатьох інших експедиціях мужність і відвага Війська Запорозького. А те все робилося не задля чого іншого, як тільки, щоб згадана вище віра, церкви і народ руський зуживали свободи. Коли ж ми одначе не могли цих вольностей за такі відважні діла наші у королів польських заслужитись, коли навпаки — через повертання старинних церков наших на костьоли, через наvertання силоміць на унію, а нас, людей лицарських, завдаючи в невільниче підданство, мордуючи й тирансько вбиваючи, — нас і увесь народ руський у чим раз тяжче запрягало ярмо, то найвищий усіх справ Правитель зглянувся над нашою, людей християнських тяжкою кривдою, поблагословив був славної пам'яті відважного мужа, небіжчика Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких. І скинули були ми це тяжке ярмо з плечей наших. Бажаючи, одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишатись під природним Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших заключали угоду за присягою самого Й. М. Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити. Коли ж волею Божою оцей уряд гетьманства Війська Запорозького положено на мою Особу, то і я — Бог бачить — та й майже всі сусідні держави чули, щиро горнувся через багатьох моїх

послів з моїм і всього Війська Запорозького підданством, до Маєстату Й. М. польського короля — прежнього і теперішнього, але не міг дістати нічого втішного на свої бажання; навпаки, від Короля і від усієї Речі Посполитої діставав не батьківські, але зовсім ворожі наслідки. Бо замість того, щоб дати нашій вірі спокій, повернути церкви, забрані під костьоли й віддані уніятам, та підтвердити криваво здобуті вольності наші і всього народу руського, вони, відбираючи взагалі всі наші вольності, задумують запрягти нас у ще тяжче ярмо, і вже розділили край наш на дві частини: одну сторону запродали москалеві, а нашу хочуть обернути в дике поле. Та як до сього часу не дали ми їм замислу їхнього на нас здійснити, так і далі, поки віку нашого, про нашу й тутешнього краю цілість дбати і при помочі Божій боронити не перестанемо”.⁵⁴

Далі, згадавши про те, що він довідався від певних і прихильних до нього людей у Польщі, що курфюрст Фрідріх-Вільгельм може засісти на польському троні, Дорошенко озивався до нього в імені Війська Запорозького й народу руського з ”служебним поклоном” і висловлював певність, що Фрідріх-Вільгельм, ставши королем, задоволить всі потреби України, чого не можна було досі допроситись у польського короля. Він виявляв готовність допомогти з своїм військом здобути польський трон і стати до послуг проти кожного ворога курфюрстового. Він тільки просив дати по змозі швидше відповідь на цього листа, бо вже близько літо — воєнна пора, так що треба бути напоготові.⁵⁵

Що саме спонукало Дорошенка звернутись до курфюрста Бранденбурзького? Дорошенко, який вийшов із дипломатичної школи Богдана Хмельницького, безперечно знав про зносини великого гетьмана з Бранденбургом. Як каже Дройзен, в 1668 році, перед самим зреченням Яна-Казіміра, появилась у бранденбурзького посла у Варшаві Овербека якась делегація від українських козаків, зложена з православного духовенства, з просьбою прийняти Україну під протекцію курфюрста. Козаки обіцяли дійти аж до Торна,

54. І. Крип'якевич. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка, ”ЗНТШ”, т. 117-118 (1914), ст. 127-129.

55. Там таки. Лист зберігається в: Bibl. Czart., cod. 1376.

щоб там сполучитися з військом курфюрста. Вони казали через своїх делегатів, що мають доволі сил, щоб оборонитись від турків і розгромити Польщу. А все ж воліли б бути під турками, ніж під католиками.⁵⁶ Правдоподібно до тої делегації належав відомий уже нам Василевич.

Довідавшись, що в Польщі на ґрунті незадоволення з недоугого Михайла Вишневецького постала думка віддати корону Фрідріху-Вільгельму, Дорошенко пропонував йому тепер свої послуги, зовсім слушно сподіваючись, що курфюрст, здобувши польську корону, дасть, як польський король *taхітїм* бажаної автономії Україні. Та навіть якби плян осадження курфюрста на польському троні й не мав успіху, зв'язок України з Бранденбургом мусів спонукати поляків до якнайбільших уступок Дорошенкові. Безперечно, саму думку про курфюрста навів Дорошенкові князь Богуслав Радивил, який ще 24. II. 1669 р. звернувся був з листом до митрополита Тукальського і до Дорошенка, рекомендуючи їм Фрідріха-Вільгельма, як дуже бажаного кандидата на польський трон: *"qui (себто курфюрст) est Monarcha potens, demens, liberalis, non pauper, nummis abundans, habet in aestinatum religionem graecam, eiusque defensor, hostis in caput Papistorum"*. Листи ці віз ігумен Василевич, але вони, здається, не попали на Україну, хоч сам Василевич місію свою виконав, і митрополит Тукальський відповів 14. V. 1669 р. Радивилу, але до його пропозиції поставився негативно. Листи Радивиля видрукував з копії Ватиканського Архіва А. Тайнер (Theiner).⁵⁷ Крип'якевич здогадується, що про проєкт віддати польську корону Фрідріху-Вільгельму міг повідомити Дорошенка колишній генерал артилерії В. Кн. Руського Степан Немирич, що під ту пору перебував при дворі курфюрста.⁵⁸

Але увесь плян Дорошенка розвіявся з тої причини, що лист його замість до курфюрста потрапив до рук короля. Про це довідався Дорошенко від самого ж таки короля, який прислав йому 26. IV. 1671 р. навіть копію згаданого листа, а листом з 3. VIII

56. J. G. Droysen. Geschichte der preussischen Politik, Bd. III. Leipzig, 1865, ст. 239.

57. Vetera Monumenta Poloniae at Lithuaniae, t. III. Roma, 1863, ст. 574-576.

58. Крип'якевич. Під протекцією курфюрста, ст. 132.

сповістив про кореспонденцію Дорошенка з курфюрстом Ханенка. Трохи згодом повідомив Дорошенка про пригоду з листом до курфюрста і Собеський листом з дня 10. VII. 1671 р. Він заспокоював Дорошенка, що його лист до курфюрста не буде мати якихсь лихих наслідків, бо все буде пущене в непам'ять, як тільки Дорошенко помириться на комісії з Річчю Посполитою."І то пишу, — читаємо в листі Собеського, — давньої моєї до В. М. Пана конфіденції, яку зволив ти мені пригадати, а заразom із-за неї повідомляю, що драгот, висланий В. М. Паном до Курфюрста, віддав ці листи в руки самому Й. М. Королеві. Одначе В. М. Пан, не роби собі з того нічого, бо і все те, що мало місце до сього часу, тепер по щасливому закінченні комісії піде в серці Й. М. Короля і цілої Речі Посполитої у вічну непам'ять, і не тільки в серцях, але дасть Біг, буде й правом знесено на прийдешньому сеймі вічною амнестією".⁵⁹

Дорошенко, видно, справді не дуже прийняв до серця пригоду з своїм листом до курфюрста, який по суті був лиш тактичним ходом з його боку — і так це й зрозуміли в польських кругах. Принаймні в своєму листі з дня 27. VII. 1671 р. до Собеського він зовсім спокійно писав, що звернутися до курфюрста спонукала його нещира й незичлива для України політика польського уряду. Відповідаючи 26. IX. 1671 р. Дорошенкові на його, на жаль, не зохований лист, король вичисляв усі дотеперішні провини гетьмана, в тому числі й ту, що він "піддався електору бранденбурзькому і в імені своїм, а також Війська, запропонував йому престол Маєстату Польщі", але обіцяв усе пробачити, якщо тільки Дорошенко вернеться до вірного підданства.⁶⁰

Одночасно з спробою нав'язати безпосередні зносини з курфюрстом задумав Дорошенко зашахувати другого свого противника — Москву — втручанням до справи Степана Разіна. Саме в березні того ж таки 1671 р., користуючись з переїзду через Україну Македонського архиєпископа Манасії, просив Дорошенко запро-

59. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 314.

60. Załuski. Epistolae historico-familiares, t. I, p. 1, ст. 304.

понувати цареві його послуги, щоб привести до послуху Стеньку Разіна, що вже другий рік загрожував Москві своїм грізним бунтом. Те саме, що й Дорошенко, говорив Манасії в Каневі митрополит Тукальський.⁶¹ Певна річ, що ці просьби були лиш тактичним ходом, якому в Москві не надавали великого значення,⁶² а пропозиція щодо Разіна ледве чи могла припасти московським політикам до смаку, як це слушно зауважив один з наших істориків.⁶³

Дорошенко дійсно зносився з Разіном,⁶⁴ посилав до нього листи й одержував від нього. Ще в кінці 1667 р. прибула до Чигиринна від Разіна делегація з 10 козаків, яка пропонувала спільну акцію проти Москви. Але Дорошенко був зайнятий тоді іншими справами. На початку 1670 р. зносини відновилися. Адамович доносив, що в Кременчуці спіймано Дорошенкового агента сотника Михайла Карачевського, який віз від гетьмана листа до Разіна.⁶⁵ На цей раз Дорошенко закликав Разіна до спільного виступу проти Москви, і звістка про це дуже стривожила московські круги. Карачевського москалі замордували на допиті.⁶⁶ Дорошенко умовлявся з донським отаманом навіть на побачення. Одначе, шляхи їх розійшлися: як каже спеціальний дослідник зносин українського гетьмана з Разіном, Дорошенко дбав про національне визволення й про незалежність України, а Разін мав на меті тільки соціальне визволення. Хоча Дорошенко готовий був послуговуватись Разіном як політичним союзником, щоб зробити Москву більш уступчивою, але він боявся, щоб соціальна боротьба, яку провадив Разін, не перекинулась на Україну; страх перед соціальною революцією примусив Дорошенка зірвати зносини з Разіном.⁶⁷ На раді в Корсуні 25. IX. 1670 р. Дорошенко читав листа від Разіна й, прочитавши,

61. АЮЗР, т. IX, ст. 390-398.

62. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 722.

63. Уманець. Гетманъ Мазепа, ст. 36-37.

64. Про зносини Дорошенка з Разіним писав і Шумлянський, див. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 630-631.

65. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 727-728, 730, 797.

66. Д. Кравцов. Отголоски Разинщины на Украине. — "Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР", т. II. Москва, 1934, ст. 87-88.

67. Там таки, ст. 98-99.

розірвав.⁶⁸ Є відомості, що Разін зносився також і з Ханенком.⁶⁹ Але й Ханенкові, видно, було з Разіном не по дорозі.

13. V. 1671 р. відбулася у Варшаві воєнна рада в присутності Яна Собеського. Рада постановила скликати посполите рушення на половину липня, і мало б воно зійтися під Львовом. Король сам заявив, що 10. VII виїде з королевою до Львова, щоб бути ближче до фронту.

Одною з ухвал ради було рішення продовжувати переговори з Дорошенком. З цією метою доручено Миколі Рачковському поїхати до Чигирина. Тим часом обговорювано плян нової комісії, на якій королівські комісари разом з представниками Дорошенка обміркували б його пропозиції й спробували б прийти до порозуміння. Вже була уложена інструкція Вацлавові Тележинському, що мав їхати в Україну і там спільно з Рачковським організувати з'їзд комісарів з обох боків. Комісія мала відбутися в липні місяці. Якби з боку Дорошенка знову виникли якісь сумніви щодо безпечности його комісарів, то Рачковський і Тележинський мали б залишитися у нього закладниками.⁷⁰

27. V. 1671 р. Дорошенко вислав до короля листа, в якому сповіщав, що прийняв Рачковського "під титулом комісара", але привезену ним інструкцію, видану з малої коронної канцелярії, він вважає і буде вважати за доказ і документ неласки до нього з боку короля і Речі Посполитої. Хай впадуть загопи орди на голови тих, хто потурав звірствам Пива, який стинав, випалював українські міста й містечка, хто дозволив йому величатись Божим бичом на Русь, хвалитись наказом від короля й коронних гетьманів на знищення наших церков та монастирів (а Печерський монастир зруйнувати дощенту й самі печери завалити). Чого шукали, чого прагнули й прагнуть увесь час, того й досягли. Нехай же король не бере того за зле, що, знати, сам Господь Бог постановив помститись за довготерпелівість нашу, за невинну кров і сльози людські, пролиті через

68. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 722; Петровський. З матеріялів до історії м. Ніжина, ст. 90 (звіт К. Христофорова).

69. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 706.

70. AGAD, Libri Leg., cod. XXV, л. 206.

того безбожника.⁷¹ Дорошенко у відповідь на пропозиції Рачковського уложив сім "Пунктів", які в головних своїх рисах були повторенням "Інструкції", посиленої з Петрановським в кінці 1670 р.

Прислані від Дорошенка пункти вже 19. VI. 1671 р. читалися в королівській раді в монастирі отців камалдулів на Білянах під Варшавою, де король перебував літньою порою.⁷² Кілька днів згодом (24. VI) надійшов лист з Чигиринна від Рачковського, писаний в дуже оптимістичному тоні. Рачковський радив сповнити бажання Дорошенка якнайскоріше, бо вже новий кримський хан стоїть наготові й тільки жде наказів від Дорошенка.

Згадка Рачковського про нового хана в Криму, властиво, дає нам ключ до зрозуміння певної зміни політичної ситуації на користь чигиринського гетьмана, а через те, мабуть, і зміни тону в листі Дорошенка до Собеського, висланого з Чигиринна того самого дня 24. VI, що й лист Рачковського. Діло в тому, що Дорошенкові вдалося добитися від Порти зміни на кримському троні: Аділ-Гірей, що помагав Ханенкові, був скинутий, а на його місце був посаджений Селім-Гірей, який на початку квітня вже прибув до Криму.⁷³ Селім-Гірей, ще молодий і добре, як на східні поняття, освічений, був у душі тайним польонофілом, але лояльно помагав султанові й українському гетьманові в їх боротьбі з Польщею. Калгою став брат Селім-Гірея Селамет-Гірей, а нураддіном його брат у других Сафа-Гірей.⁷⁴ Тепер становище Дорошенка дуже скріплялося, він міг сміливіше провадити активну політику супроти Польщі.

В половині червня Собеський прибув до свого війська до Золочева. Він не знайшов, однак, нічого наглого й небезпечного. Правда, неприятель вибрався був трьома шляхами; один відділ мав іти на Покуття і Підгір'я, другий на Волинь і Полісся, третій просто на Львів; але, натрапивши на коронне військо, яке прикривало всі шляхи, подався назад, захопивши польського "язика" й

71. Grabowski. Ojczyście wspominki, t. II, ст. 307-308.

72. Там таки, ст. 308.

73. Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 281-282, 695-696.

74. В. Д. Смирновъ. Крымское ханство. СПб, 1887, ст. 586-587; Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 445, ч. 1675, 1676 і 1680.

одбивши в одній хоругви табун коней. Побачивши бойову готовість війська, орда подалась назад; вислана за нею погоня не змогла її здогнати.⁷⁵ Ця сутичка сталася 18. VII. Собеський виїхав був за один день до Жовкви, але скоро повернувся до обозу, прибувши туди 22. VII.

Тим часом у Варшаві відбулася сенаторська рада, про постанови якої довідуємось з листа Ольшевського до Собеського з 10. VII, де він пише, що справу миру чи війни з Україною рада здає цілком на Собеського. На пропозиції Дорошенка в справі Білої Церкви найкраще нічого не відповідати й закинути йому в листі зносини з курфюрстом. Остаточні умови угоди з Дорошенком будуть подані по приїзді короля до Львова. Рачковського краще б відкликати від Дорошенка й вислати на його місце Тележинського.⁷⁶ Але Рачковський був уже відкликаний листом короля від 12. VI.⁷⁷ Його діяльність викликала багато нарікань. Комендант Білої Церкви закидав йому, що він повидавав усіх вірних королю козаків, довідавшись про них від Ханенкового сотника Порубовського, і одного з них — Улановського — Дорошенко наказав розстріляти.⁷⁸

Переговори в справі комісії, яка мала б привести до згоди між Дорошенком та Польщею, згоди, в яку не вірила вже ні одна, ні друга сторона, не перешкодили тому, що війна фактично розпочалася без усякого формального wypowiedження. Розпочав її Дорошенко походом під Білу Церкву, яку він конечно хотів мати в своїх руках. Як доносив 24. VIII комендант Білої Церкви, Дорошенко заповів свій похід на Петра і Павла, цебто на 29. VI.⁷⁹ Не маємо точних дат цієї кампанії під Білою Церквою, але вже 27. VIII датує Дорошенко згаданий вище лист до Собеського: "з табору під Білою Церквою".⁸⁰ Перед тим, як приступити до облоги фортеці, Дорошенко мав якусь раду і потому стягнув свої полки під Білу Церкву.⁸¹ Про число війська, яке було при ньому, подавано різні

75. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 233; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 657.

76. Polska Akad. Um., cod. 1070, л. 359.

77. AGAD, Libri Leg., cod. XXV, л. 218.

78. Polska Akad. Um., cod. 1070, л. 367-369.

79. Там таки.

80. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 319.

81. Polska Akad. Um., cod. 1070, л. 360.

відомості: за одними звістками він мав при собі "всі" правобережні полки,⁸² за другими — сім полків,⁸³ за третіми 10 000 піхоти (серденят), кінноту і артилерію.⁸⁴ Орди (Білгородської) було при ньому небагато, хоч з польського боку й приходили звістки, ніби її 30 000.⁸⁵

Перед походом під Білу Церкву, з табору між Ставищами й Володаркою на Київщині, остерігав Дорошенко населення, наказуючи всім ховатися до укріплених міст.⁸⁶ Післанці Многогрішного, що виїхали з Батурина 3. VIII, оповідали у Москві, що Дорошенко з усіма своїми полками пішов до Білої Церкви і став коло неї табором, але "приступу" ще не чинив, і боїв ще ні з ким не було".⁸⁷ Один київський обиватель, який пробув у Дорошенка в обозі цілий тиждень, оповідав 24. VIII у Києві, що Дорошенко не штурмував Білої Церкви, а тільки обстрілював її з гармат. Поляки робили часті вилазки з замку і зводили з козаками бої.⁸⁸ Комендант фортеці Гергард Фітінгоф, який був призначений замість Льобеля, спалив передмістя, і ціле населення Білої Церкви з жінками й дітьми скупчилося в замку, і від того постав голод: запасів у замку було для самої лише залоги всього на 3-4 тижні; населення, зігнане до замку, не маючи хліба, вимагало від коменданта, щоб він або почав переговори з Дорошенком або здав йому фортецю.⁸⁹ Та, видно, Дорошенко сам не хотів добувати замку штурмом, щоб його не руйнувати, а сподівався примусити капітулювати голодом. Про це свідчать його листи до коменданта і до населення Білої Церкви, в яких він намовляв піддатись йому.⁹⁰ На його бік передавалось багато людей із замку, в тому числі й старший пушкар, який присягав, що найдалі за три тижні здобуде

82. АЮЗР, т. IX, ст. 419.

83. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 659.

84. АЮЗР, т. IX, ст. 437.

85. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 667.

86. АЮЗР, т. IX, ст. 413.

87. Там таки, ст. 419.

88. Там таки, ст. 437.

89. Там таки, ст. 414.

90. Там таки, ст. 331-334.

фортецю.⁹¹ З-під Білої Церкви Дорошенко провадив оживлені зносини з Кримом; як каже польський посол в Криму Карвовський, від Дорошенка "бігали до хана посол за послом"; між іншим, зустрів там Бускевича, який перед тим побував у сілістрійського паші. Турки із свого боку налягали, щоб хан скоріше давав Дорошенкові допомогу, але його стримувала небезпека з боку запорожців, які вже розпочали ворожу акцію проти Криму, пустошачи околиці замків на нижньому Дніпрі — Кизи-Керменя й Шан-Керменя — і заступивши всі шляхи від Очакова до Перекопу.⁹² Щоб допомогти ханові боронитись від запорожців, а разом з тим довести йому свою вірність турецькій орієнтації, вислав Дорошенко до Криму Кальницький полк, який залишився в Криму аж до половини грудня.⁹³ 11. VIII прийшла до Дорошенка звістка, ніби хан уже стоїть над річкою Цибульником, цебто зовсім близько від Чигирина, і 13. VIII він вислав Кальницького полковника Лобойка назустріч ханові.⁹⁴ Але диверсія з боку запорожців затримала кримську поміч, а тим часом надійшла звістка про польський наступ і загрозу з боку поляків Григорієві Дорошенкові.⁹⁵ Це примусило Дорошенка зняти облогу Білої Церкви, яка тяглася 3-4 тижні.⁹⁶ 20. VIII Дорошенко рушив з-під Білої Церкви виручати брата, залишивши в її околицях лише невеликий татарський загін в 400 душ для обсервації. Перед відходом він написав до коменданта листа, пояснюючи свій відступ тим, що почув про зближення коронних гетьманів і хоче йти до них, щоб пертракувати про справи Війська Запорозького, і перестерігав, щоб комендант не зачіпав околиць

91. Там таки, ст. 416-418.

92. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 662-663, 666; АЮЗР, т. IX, ст. 448.

93. Про Кальницький полк у Криму, див. АЮЗР, т. IX, ст. 414, 445-446; Hencel. *Listy Jana Sobieskiego*, ст. 239; *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 692, 749; Grabowski. *Ojczyste spominki*, t. II, ст. 144, 155. К. Христофоров у своєму звіті каже, що Дорошенко після Корсунської ради вислав до Криму "в омонатах" Паволоцького полковника на заміну полковника Білоцерківського. Див. Петровський. З матеріалів до історії м. Ніжина, ст. 90.

94. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 666.

95. АЮЗР, т. IX, ст. 637.

96. *Polska Akad. Um.*, cod. 1070, л. 365.

містечок.⁹⁷ Фітінгоф писав до київського воєводи Козловського по відступі Дорошенка, нібито козаки мали великі втрати під час облоги, а польська сторона хіба тільки те, що було спалене місто кругом замку.⁹⁸

97. АЮЗР, т. ІХ, ст. 436-437.

98. Там таки, ст. 444.

XIII

Польський наступ на Поділля. Ханенко приєднується до польського війська. Оборона Кальника. Запорожці проголошують Ханенка гетьманом. Контрнаступ Дорошенка. Погром полків під Тростянцем. Лист Ханенкової старшини до Дорошенка. *Votum* Собеського в справі відносин до Дорошенка на варшавському сеймі. Непорозуміння у Дорошенка з ордою. Бунт в Умані. Батуринський переворот і відношення Дорошенка до Многогрішного.

Плян Собеського полягав у тому, щоб узяти Дорошенка в два вогні. Від заходу мало наступати коронне військо, посилене підкріпленнями з Польщі і — в разі небезпеки з турецького боку — посполитим рушенням. З півночі мало прийти литовське військо, а з півдня мав здержувати татар Ханенко й робити диверсію в тилу в Дорошенка. Але, йдучи на завоювання Правобережної України, Собеський не залишав думки домовитись з Дорошенком, якщо той, бачачи себе стиснутим з усіх боків, погодиться на подиктовані йому з польського боку умови. В листах Собеського до різних високих достойників у Польщі раз-у-раз пробивається страх, щоб Дорошенко, доведений до "десперації", не впустив до себе турецьких залог і не втягнув через те Польщу в війну безпосередньо з Туреччиною, яка досі, абсорбована війною за Крит і з арабами, обмежувалася тільки погрозами, спонукуючи до помочі Дорошкові своїх васалів: господарів Молдавії й Валахії, кримського хана й Білгородську Орду.

Загроза Білій Церкві прискорила, очевидячки, наступ польського війська. Кампанія мала провадитись під спільною командою обох гетьманів — коронного — Яна Собеського і польного — князя Дмитра Вишневецького. Але фактично керував операціями сам Собеський, який, дарма що був хворий, виявив справді надзви-

чайну енергію і зручність у провадженні війни з невеликими, порівнюючи, силами, маючи не більше 10 000 війська, якщо не рахувати запорожців Ханенка. Коронне військо було поділене на дві частини: одна стояла під Кам'янцем, друга, разом з польним гетьманом князем Дмитром Вишневецьким, між Збаражем і Тернополем.¹ Було його разом 12-14 000. Собеський перебував в половині липня в Яворові, коли прийшов лист від коменданта Бару з дня 16. VII про те, що в околицях Бару появилася орда в числі 40 000, яка поділилася на кілька загонів з наміром напасти на польські провінції. Головна її частина в 20 000 зупинилась з своїм обозом разом з кількома полками козаків коло Вінниці.² Собеський того самого дня виїхав до армії під Збараж. По дорозі в Жовкві він одержав 21. VII нові відомості, що татари вже в кількох місцях зробили напади. Висланий з Бару підїзд під Брацлав привіз звістку від одного селянина про те, що сотник брацлавський голосно казав своїм людям, що вони будуть облягати Бар, і звелів пильнувати, щоб нікого не випускати з міста, щоб хто не доніс ворогові.³ В Тернополі Собеський дістав 23. VII звістку аж з Відня про те, що султан обіцяв прислати Дорошенкові в поміч 6000 яничарів. Він скликав військову раду при участі князя Вишневецького і вищих офіцерів, і було рішено, що частина війська залишиться стерегти границь Галичини й Волині, а сам Собеський з більшою частиною негайно рушить під Кам'янець. 30. VII був Собеський вже під Кам'янцем і оглядав його укріплення. Кам'янецька фортеця була в дуже лихому стані й не витримала б натиску турків і три дні. Собеський наказав привести її наспіх до порядку. Армія розташувалася під мурами Кам'янця. Собеський розсилав на всі боки підїзди, щоб довідатись про ворога. 3. VIII він вислав у Крим до нового хана ротмістра Карловського з подарунками, а в дійсності для того, щоб розвідати, що, властиво, у татар та турків на думці.⁴

1. Akad. Um., cod. 1070, л. 362-363.

2. Ulryk Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671. — "Scriptores rerum Polonicarum", t. IV. Cracoviae, sumptibus Academiae; apud Bibliopolam Societatis Librariae Polonicae, 1878, ст. 209-210.

3. Там таки, ст. 210; Akad. Um., cod. 1070, л. 363.

4. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 212.

7. VIII прийшла вістка з Бару, що Дорошенко з своїми козаками й татарами облягає Білу Церкву. Собеський написав до Дорошенка листа, де висловлював своє здивування, чому він противно всім своїм запевненням у приязні до польської республіки нападає тепер на Білу Церкву. Як каже учасник походу німець Вердум, справжньою метою посилки цього листа було бажання дізнатися, скільки війська у Дорошенка і що він задумує.⁵

Тим часом прибув 15. VIII гонець від Ханенка в 30 конях. Він пробився з великими зусиллями й небезпекою через Україну. Взагалі зносини з Ханенком, цебто з Запоріжжям, були дуже утруднені. Так одного гінця, висланого від князя Вишневецького кружним шляхом через Полісся, полковник Пиво відправив з Димера човном — на щастя, згідно, як він висловився, з українським прислів'ям: "я тебе не чаю(?) і не убезпечаю".⁶ Цей гонець, на ім'я Ковалевський, мало що не дістався до рук Дорошенкової варти, одначе втік і привіз на Запоріжжя листи.⁷

16. VIII Ханенків гонець мав авдієнцію у Собеського. Він переказував, що Ханенко має 16 000 козаків і 5000 комликів, з якими хоче вдарити на Дорошенка ззаду; нехай тільки польське військо скоріше йде на Україну, щоб узяти Дорошенка в два вогні. Дорошенко посилав у Крим за допомогою, але звідти йому значної помочі дати не можуть, бо в Криму йде усобиця між старим ханом і новим Селім-Гіреєм, і татари бояться, щоб, коли їх багато піде на Україну, то Ханенко з своїми запорожцями скористається з цього і вдарить на Крим. Післанець Ханенка дістав відповідь, що поляки саме так і хочуть зробити і тільки ждуть, поки повернуться гінці, послані до Дорошенка на розвідку.⁸ Тим часом прийшла звістка, що полковник Пиво "зніс" на північній Київщині два містечка: Черногородку і Бишев.⁹

17. VIII над вечір одержано з Бару відомості, що там коло міста появилася була тисяча татар, в яких удалося захопити в полон

5. Там таки, ст. 213.

6. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 666.

7. АЮЗР, т. IX, ст. 415-454.

8. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 213-214; Akad. Um., cod. 1070, л. 365-366.

9. Akad. Um., cod. 1070, л. 365.

8 бранців. На допиті вони показали, що серед татар настав був переполох: розійшлася чутка, ніби з Польщі йде на них ціле посполите рушення шляхти, і тоді вся маса орди кинулася додому в Крим, ведучи з собою ясир і захопивши здобич. В Україні залишилося всього дев'ять чи десять тисяч татар, з тих 3000 поставлені коло Умані, бо Дорошенко боїться, щоб уманці якнебудь не порозумілися з Ханенком, що був у них довго полковником. 3000 відіслані під Білу Церкву; решта стоїть між Вінницею і Браїловом. Разом з ними знаходиться 1500 козаків під командою Григорія Дорошенка. Вони дожидають підкріплень з Криму.¹⁰ Полонених татар припровадили до Кам'янця, і сам Собеський допитував кожного з них поодинці. З інших джерел довідався він, що Григорій Дорошенко підступає з 2000 козаків і 6000 Білгородської Орди до Бару з боку Стіни.¹¹

Собеський рішив заскочити ворога несподівано. Він вислав князеві Вишневецькому з Збаража наказ вирушити негайно на сполучення з ним в означеному наперед місці й сам виступив 20. VIII з-під Кам'янця до Бару, взявши з собою 4000 кінноти і залишивши всю піхоту, артилерію й обози в таборі коло Кам'янця.¹² Але його пляни розстроїло місцеве населення, яке співчувало Дорошенкові й доносило йому про кожен рух ворогів. В дорозі припровадили до нього двох селян, які пристали були до козацького війська; не вважаючи на тяжкі муки на допиті, вони не дали ніяких відомостей про своїх.¹³ Собеський скаржився на запеклість населення в листах до короля і до жінки.¹⁴ Під час маршу прилучився до нього полк кінноти воєводи брацлавського Потоцького, а коло зруйнованого села Маньківці прилучився і князь Дмитро Вишневецький з своєю кіннотою і драгунами.¹⁵ Собеський так тихо прийшов вночі з 23 на

10. Werdum. *Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 214; Grabowski. *Ojczyście spominki*, t. I, ст. 174.

11. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 659; АЮЗР, т. IX, ст. 419; Grabowski. *Ojczyście spominki*, t. I, ст. 174.

12. Grabowski. *Ojczyście spominki*, t. I, ст. 174; Werdum. *Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 215.

13. Werdum. *Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 215.

14. Helcel. *Listy Jana Sobieskiego*, ст. 238; *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 668.

15. Werdum. *Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 215.

24 серпня повз Бар, що в місті й не спостерегли того. Щоб швидше йти вперед, в містечку Станиславчику покинули легкі польові гармати, що були при війську. Але захопити Григорія Дорошенка не вдалось: його попередили про наближення польського війська, і він відступив до укріпленого Брацлава.¹⁶

24. VIII поляки дійшли до с. Ворошилівки над Бугом. Тут передова сторожа донесла, що показалися татари. Але вони втікли, поки надійшло військо. Негайно направлено міст через Буг, зруйнований татарами, і військо рушило лівим берегом в погоню. Нарешті 26. VIII дійшли до Брацлава. Це було доволі значне місто, колишня столиця воєвідства, торговельне; мало воно чотири церкви, і мешкали в ньому самі козаки. Місто ділилося на верхнє, добре укріплене, положене на досить високій горі, що круто обривалась над Бугом, і нижнє; між обома був широкий став; нижнє місто було обведене земляним валом, сухим ровом і палісадами.¹⁷ Того самого дня 26. VIII почалися бої під Брацлавом.

При наближенні ворога козаки встигли замкнутись у місті, а татари стали обозом коло міста під охороною його гармат. Тим часом зав'язалася з обох боків перестрілка. Головним завданням Собеського було роз'єднати козаків і татар. З цією метою, коли не вдалося виманити татар в поле, він вдарив на нижнє місто й запалив його; тому що воно було ціле з дерева, то воно скоро згоріло. В той самий час польське військо, не зважаючи на сильну канонаду з верхнього міста, врзалося між ним і татарським табором. Бачачи себе звідусіль оточеними, татари кинулись навмання тікати, і тут стався їх страшний погром. Полягло 500 простих татар і кілька мурз. Ясир і багата здобич дісталися полякам. Самих коней погубили татари 3000, за іншою версією навіть 7000. Щоб швидше втекти, татари покидали не тільки рушниці, шаблі, луки, але й кожухи, сідла, скидали з себе навіть усю одягу і так гнали голі. Поляки без утоми гналися за ними, сам Собеський брав участь у цій погоні. Гнали їх аж за Бершадь, де починався вже

16. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 668-669; Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 239; Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 175.

17. Ksawery Liske. Cudzoziemcy w Polsce — L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch. Lwów, Nakładem Cubrynowicza i Schmidta, 1876, ст. 143-145.

дикий степ. Спочили аж на Батогськiм полі, де колись Хмельницький розгромив польську армію, де тоді поляг і старший брат Собеського Марко.¹⁸

Погром татар справив велике враження на околишні містечка, і цілий ряд їх піддався Собеському: Батiг, Четвертинівка, Немирів, Ладижин, Красне, Шаргород, Браїлів. В ніч з 27 на 28. VIII Собеський повернувся з погоні під Брацлав, де залишені ним гусари, драгуни й артилерія пильнували, щоб Дорошенко не вдарив на поляків з тилу.

Григорій Дорошенко замкнувся у Брацлаві з цілим Брацлавським полком, серденятами й значним числом озброєних селян. Собеський скликав військову раду, на якій вирішили, що, не маючи ані піхоти, ані важкої артилерії, не можна ані штурмувати міста, ані його облягати. Не даючи змученому своєму війську відпочити, Собеський наказав негайний відворот до Бару. Перед своїм відступом він вислав листа до гетьмана Дорошенка з датою 27. VIII, пишучи, що татарські наїзди на Волинь і Поділля привели його аж під Бар. Він запевняв, що польське військо скрізь по-людськи поводитиметься з населенням, як про це можуть засвідчити міста Печери, Ладижин, Четвертинівка, Красне та інші. Прохав приступити до переговорів і відпустити його офіцера Скшетуського, що попав у полон під Брацлавом. Одночасно вислав листа й до Григорія Дорошенка з тою самою проською. Григорій Дорошенко дійсно відпустив одного польського бранця, але не того, за якого прохав Собеський, бо той уже був одісланий, як "язик" до гетьмана Дорошенка.¹⁹

31. VIII Собеський вже був під Баром, який став на довший час його головною базою, звідки він керував операціями. Становище поляків серед зруйнованого краю було досить важке. Багато жовнірів загинуло в боях і в дрібних сутичках. Українське населення, хоч і піддавалося, але було настроєне дуже вороже. Хоч сам

18. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 217-218; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 694; Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 230; Grabowski. Ojczyzta spominki, t. I, ст. 176.

19. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 664-665; Grabowski. Ojczyzta spominki, t. I, ст. 177; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 221.

Собеський і наказував поводитись гуманно, але його підвладні не завжди це виконували. Так сучасний свідок оповідає, що мешканці м. Ялова, рішили піддатись, вислали до польського війська депутатів, але поляки постинали їм голови й кинулись добувати місто. Мешканці ставили розпачливий опір, але поляки за шостим штурмом опанували місто й вирізали все населення, крім жінок та дівчат, яких поділили між собою. Довідавшись про це, Собеський наказав випустити всіх бранок на волю.²⁰ Серед польського війська розвинулась дезерція, на яку гірко нарікав Собеський.²¹ В здобутих містах довелось ставити залоги, і це зменшило контингент польської армії до 5000 людей.²² Біла Церква була бльокована.²³ Собеський в листі до своєї сестри гірко скаржився на короля й на Річ Посполиту, що завели його в надіях на поміч і залишили самого "з горсткою людей" здобувати Україну.²⁴ При таких обставинах вважав Собеський необхідним не переривати переговорів з Дорошенком в надії, що може вдасться прийти з ним до порозуміння або принаймні виграти час.

8. IX одержаний був від Дорошенка лист, писаний 25. VIII/4. IX "з табору" під Ставищами. Він писав, що був дуже здивований нападом польської армії на Україну, що це йде всупереч з договором, заключеним у Підгайцях; він мав надію, що Собеський приступить до заспокоєння Війська Запорозького, натомість бачить, що він вдерся з військом в Україну... Дорошенко запевняв, що його ніщо інше не віддаляє від Польщі, як тільки непевність королівської ласки, і це примушує його шукати чужих протекцій, щоб передати Україну своїм наступникам визволеною з неволі. Не потребує хвалитися, що має досить військової сили, але волів би, щоб кров християнська не проливалась.²⁵

Собеський відповів того самого дня 8. IX, що нема чого дивуватись його приходові з військом, скоріше б слід дивуватись

20. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 221-222.

21. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 674-675.

22. Там таки, ст. 668-669.

23. Там таки, ст. 675-677.

24. Там таки, ст. 678.

25. Там таки, ст. 673-674; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 224-225; Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 320-321.

вчинкам Григорія Дорошенка, що разом із ворогами Св. Хреста почали нападати на Волинь і на Поділля. Та й самому Петрові Дорошенкові дорога до комісії лежала зовсім не через Білу Церкву! Але що сталося — нехай іде в непам'ять. Краще взятися обома руками до святого діла миру. Нема чого ждати відповіді короля щодо комісарів: за комісарів визначені обидва коронні гетьмани, а місце для переговорів хай буде тут, у Барі.²⁶ 9. ІХ Собеський прийняв Дорошенкового посла і передав йому цього листа.²⁷ Разом з тим послом поїхав і післанець від Собеського, щоб швидше дістати відповідь. В листі до А. Требізького з 15. ІХ Собеський признався, що мусів поводитись з Дорошенком так лагідно просто тому, що мав мало війська — не ставало навіть для залог по здобутих містах: якби було досить війська, то розправився б з Дорошенком інакше!²⁸

Але поки прийшла ця відповідь, військові операції не припинилися з обох боків. Дорошенко знову впровадив свої залоги до Немирова, Ладижина і Печер, які піддалися були полякам, а сам "скочив" на короткий час до Чигирин.²⁹ Облога чи краще сказати блокада Брацлава провадилася далі. 14. ІХ Єронім Любомирський, висланий від Собеського, здобув Вінницю; всі оборонці міста полягли. 120 козаків засіли в мурах Єзуїтського костьолу й завзято боронилися; коли їх залишилось живих усього 23, вони здалися, і поляки зараз же 15-ом постинали голови, а вісім — сотника з старшиною — одіслано до Бару.³⁰ Поляки захопили багато жінок і дітей, яких забрали в неволю. Але Собеський звелів усіх випустити. Вердум оповідає, що одна мати, не маючи ніякої змоги прогодувати в спустошеному місті своїх семеро чи восьмеро дітей, залишила при собі двох, а решту продала по дукату за дитину польським офіцерам. Вона гірко плакала не так над тим, що віддає дітей в

26. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 680-681; Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 321-322.

27. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 225.

28. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 682.

29. Там таки, ст. 683, 684.

30. Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 178, 179; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 682-683; 694, 696; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 225.

неволю, як над тим, що їх повернуть з православія на католицтво.³¹ Не довіряючи своїм воякам, Собеський сам перевірів усі вози, де було знайдено захованих жінок і дітей, в тому числі кілька гарних козацьких дівчат. Собеський усіх випустив на волю.³²

Коли був висланий підїзд під Могилів, то зараз же з другого боку Дністра переправились волоські хоругви й помогли відбити поляків. При цьому був поранений син полковника Гоголя, а сам старий Гоголь разом із Кіяшкою "uskrobat".³³ Тоді ж таки озвалася з підданством Стіна, дуже сильна кріпость; потім піддався Ямпіль. Тим способом увесь край понад Бугом від самого Меджибожа аж за Вінницю до Брацлава схилювся до підданства королеві. Собеський вважав, що минуть цілі століття, поки трапиться друга така okazія до повороту України під Польщу.³⁴ Польські підїзди тривожили безперестанно весь край між Дністром та Бугом, а ротмістрові Рущицові вдалось захопити Дорошенкових післанців, що поверталися з Криму.³⁵ 16. IX прибули до Бару нові послы від Ханенка. Ханенко сповіщав, що стоїть з 8000 війська недалеко від Чигирина і нав'язав таємні зносини по цілій Україні та що до нього прибув Іван Сірко. Разом з Сірком Ханенко збирався іти громити татарські улуси в околицях Тягині, щоб зробити диверсію в тилу у Дорошенкових союзників — білгородських татар. Він просив Собеського прислати свій універсал на Січ, щоб заохотити запорожців до боротьби з Кримом.³⁶

В особі Сірка придбав собі Ханенко надзвичайно цінного союзника. Король ще на початку червня дістав від Сірка через козака Олексу Полеранку листа, де Сірко запевняв, що ніколи не брав участі в ребеліях проти Польщі і хоче й тепер вірно її триматись. Король відповів листом 12. VI. 1671 р., де похваляв Сірка за його вірність, заохочував до дальшої служби, сповіщав про комісію в

31. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 226.

32. Там таки, ст. 227.

33. Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 178; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 697.

34. Там таки, ст. 178-179; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 689, 690, 693.

35. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 693.

36. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 143-144; Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 689; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 226.

липні місяці й заповідав свій приїзд в Україну.³⁷ Сірко пробрався на Січ в товаристві дев'яти людей, зрадивши Дорошенка, до якого пристав був 1669 р. Вже 7. VIII рибалки, що ходили на Низ, оповідали в Голтві, що бачили Сірка на власні очі, і що січовики прийняли його з великою радістю й видали йому з січового скарбу одягу та просили бути ватажком.³⁸ Сірко порозумівся з Ханенком,³⁹ і вже в половині вересня за старим календарем київський воєвода Козловський мав із Корсуня й Канева відомості, що Сірко з Ханенком заступили кримському хану, що йшов до Дорошенка, переправи й билися з ним три дні; після того, мовляв, замирились на тих умовах, щоб хан ішов воювати Дорошенка.⁴⁰ У своєму листі з дня 27. IX ст. стилю до Многогрішного скаржився Дорошенко, що його "хлібоїдець" Сірко, давній зрадник своїх старших, злигався з таким самим зрадником Ханенком і пішов помагати ляхам.⁴¹

Одночасно з приїздом Ханенкових послів Собеський дістав відомості з Молдавії, що Сірко з Ханенком дійсно напали на білгородські татарські улуси й поробили там великі шкоди.⁴² Собеський щедро обдарував Ханенкових послів і відправив їх назад з такою відповіддю: щоб Ханенко якомога швидше пробирався до нього з своїм військом, щоб почати спільний наступ. А коли б до цього не дійшло, то щоб прислав до нього Сірка, хоча б сам-другого, щоб Сірко міг збирати військо на ім'я короля й Ханенка, особливо серденят, серед яких багато таких, що бували з ним на Запоріжжі; та щоб боронив переправи від кримських татар і послав по комликів, а сам щоб залишався на Низу, щоб серед тамошнього нестачного люду не зайшла яканебудь зміна. Разом з Ханенковими післанцями відправив Собеський і тих Ханенкових послів, що повертались від короля, але не могли пробратись через Полісся. Для конвою дав їм кілька сот людей під проводом Скшетуського, який провів їх аж до самого Дикого Поля. Вислав з ними Собесь-

37. AGAD, Libri Legationum, cod. XXV, л. 218.

38. АЮЗР, т. IX, ст. 415.

39. Kochowski каже про давню службу Сірка з Ханенком. Див. *Annalium Poloniae Climacter III, L. IV, ст. 166.*

40. АЮЗР, т. IX, ст. 445-446.

41. Там таки, ст. 454.

42. *Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 689.*

кий і свого довіреного, щоб той на місці познайомився з Ханенковим військом.⁴³ Посли везли з собою королівського листа з дня 25. IX, який був відповіддю на Ханенків лист до Собеського з 1. VIII.⁴⁴ Король писав, що кожне посольство від Ханенка і Війська Запорозького справляє йому велику приємність, дякував за присилку ханського листа, з якого було видно, що хан не воюватиме з Дорошенком, як із турецьким підданим; хвалив Ханенка й "правдиве" Військо Запорозьке за те, що вони гидують турецькою протекцією; інтенція короля була така, щоб з'єднати сили польські та козацькі, ставити чоло бусурманам.

Та не встиг Собеський упоратись з одними козацькими послами, як прибули 19. IX другі — від Дорошенка: приїхав з двома товаришами Василь Хилькевич, литовський шляхтич, "великий франт", як називає його автор польського діяря (за іншою версією він називався Чишкевич, а за третьою Фалькевич). Він привіз листа від Дорошенка, якого залишив недалеко від Умані в таборі під Ціммерманівкою, разом з Суінказі-агою, начальником помічної Білгородської Орди.⁴⁵ В своєму листі Дорошенко запевняв, що хоче згоди і трактатів, але одночасно грозив, що має великі сили: 100 000, а то й більше козаків, мультян, волохів і татар.⁴⁶ Привіз Хилькевич і листа від Суінказі-аги, але то був, як писав Собеський до Ольшевського, "скоріше пасквіль і сатира, тільки дуже простацька і дурна".⁴⁷

В "приватній" авдієнції Дорошенків посол говорив зовсім в іншому тоні, ніж у часі офіційного прийому. Він запропонував в імені свого гетьмана, щоб Собеський відступив з своїм військом назад; бо, як тільки прийдуть великі підкріплення, доведеться наступати на Собеського, а цього гетьман не бажав би. Коли б Собеський відступив, то можна б татар направити куди інде, наприклад, на лівий берег Дніпра, вимовившись незручним для війни часом, а

43. Там таки; *Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 226.

44. *Grabowski. Ojczyście spominki*, t. II, ст. 142-143.

45. Там таки, т. I, ст. 178; *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 690; *Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego*, ст. 226.

46. *Grabowski. Ojczyście spominki*, t. II, ст. 179.

47. *Acta historica*, vol. II, pars 1, ст. 690; самий лист Суінказі: Там таки, ст. 671.

тим часом можна покінчити трактати. Собеський на це відповів, що не відступить і перед самим турецьким цісарем. Тоді Хилькевич заявив довірно, що Дорошенко просить від себе і в імені Війська "асекурацію", що він залишиться при булаві, а Тукальський при митрополії, тоді він з свого боку обіцяє "nie trudnić condicjami u coś znaczego uczynić dla Rzeczyrtey". Собеський не дуже вірив у щирість цих пропозицій, але бажану асекурацію видав.⁴⁸

21. IX Собеський давав у честь Дорошенкових послів бенкет. Поляки старалися напоїти Хилькевича з його товаришами, щоб у них розв'язалися язики; козаки випили сильно, але нічого не зрадили.⁴⁹ Того самого дня Собеський писав до жінки, що має багато клопоту з Дорошенковими послами.⁵⁰

Коли з Дорошенком Собеський тільки політикував, то звістки про Ханенка мусіли його дуже підбадьорити. Тепер він міг розпочати новий наступ. Добрим знаком здався йому також і лист від полковника Михайла Зеленського про його перехід на польський бік.⁵¹ Собеський гадав, що цей заслужений в козацькому війську полковник, співробітник Богдана Хмельницького, "людина в Україні значна", як писав про нього сам Собеський, своїм переходом зробить Речі Посполитій великі прислуги.⁵² Вердум каже, що Зеленський гнівався на Дорошенка за те, що той двічі його арештував і випустив лиш за великий викуп. Пригадаймо, що в кінці 1667 р. польські послы з Криму писали до Собеського про якусь "факцію" Зеленського: що він начебто сягнув по гетьманську булаву.⁵³ А ще 5. V. 1667 р. московський агент Тяпкін доносив своєму урядові, що "полковник Зеленской за вартою".⁵⁴ Зеленський, як каже Вердум, був вдячний Собеському за те, що він визволив у Львові з тюрми зятя Зеленського, якого мали за щось стратити. За це Зеленський завжди виявляв свою прихильність до Собеського.⁵⁵

48. Там таки.

49. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 227.

50. Hencel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 241.

51. Про Зеленського див. Lipiński. Z dziejów Ukrainy, ст. 278-279.

52. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 692.

53. Там таки, ст. 325-326.

54. АЮЗР, т. VI, ст. 185.

55. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 230-231.

29. ІХ він здав полякам Стіну, яка вважалася за найміцнішу, після Кам'янця, фортецю на Поділлі. Слідом за нею пішли Ямпіль, Туманівка, Яруга. Могилів був бльокований. Собеський робив заходи, щоб підкупити полковника Костянтина, обіцяючи йому нобілітацію.⁵⁶

Тим часом прийшли нові післанці від Ханенка й Сірка, даючи знати про наближення їх до Бершаді на повороті з Білгородщини, де вони загорнули велику здобич, головно в худобі. Коло Саврані (малий доплив Буга з правого боку) Ханенко зійшовся з Дорошенком, але той, нібито не зважився на нього напасти.⁵⁷ А сам Дорошенко в листі до Многогрішного з 27. ІХ/8. Х писав, що він застукав був Сірка з Ханенком, але через великий розлив Буга не міг переправити ні своєї піхоти, ані кавалерії і, пробуючи переправи, поніс значні втрати в людях. Якби не ця причина, додавав він, то вже був би кінець війні.⁵⁸ Отже, довелося "з жалостію немалою" зріктися дальшої операції й перепустити Ханенкове військо. Про цю свою невдачу згадував Дорошенко і в другому своєму листі до Многогрішного з 9/19. ІХ, кажучи, що розлив Буга перешкодив йому напасти на Ханенка.⁵⁹ Коло того часу відділ Дорошенкового війська в 1000 козаків і 3000 татар зробив спробу відбити Вінницю, але й тут став на перешкоді великий розлив Буга. Проте, поляки залишили зруйновану Вінницю.⁶⁰

28. ІХ повернувся висланий від Собеського його післанець, що мав оглянути Ханенкове військо. Він розповів, що Ханенко вже має всього 6000 людей, але таких бравих, що не уступлять 15 000 Дорошенківців. За його відомостями, Дорошенко відступив так поспішно до Чигирини ніби тому, що татари, зачувши про наступ поляків, так швидко його покинули (окрім мурзи Суінказі), що він і сам мусів поспішно відступити, навіть покинув частину возів з обозу. Той самий післанець розповів, що Дорошенко в сподіванні татарської допомоги, вислав до Криму цілий Кальницький полк, ніби

56. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 676.

57. Там таки, ст. 692.

58. АЮЗР, т. ІХ, ст. 454.

59. Там таки, ст. 600; Akad. Um., cod. 1070, л. 577.

60. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 694.

закладників, та що він дав наказ не досить добре укріпленим містам — піддаватись Собеському добровільно, щоб уникнути руїни.⁶¹ 29. ІХ повернувся й висланий разом із Хилькевичем жовнір, який привіз від Дорошенка листа, з якого було видно, що він готовий до переговорів, але мусить із деяких причин трохи з цим почекати.⁶²

Підбадьорений цими вістями Собеський вирушив 29. ІХ на Могилів. Він звелів переправлятися через греблю в Барі навмисне цілих три дні й волочив за собою човни, спроваджені з Меджибожа й Ляticheва, щоб навести на ворога страх, ніби йде величезне військо.⁶³ Його воєнні хитрощі мали успіх. Могилів захоплений був без бою. При наближенні польського війська полковники Гоголь і Кіяшка втекли на молдавський берег. Так само й Костянтин, якого не вдалося переманити на польський бік. Під час поспішної переправи потонуло багато людей.⁶⁴ Кількасот козаків таки втікло на другий бік Дністра й отаборилося в Молдавії, дістаючи від господаря "стацію". Одначе, Гоголь і Костянтин прислали за кілька день, коли прибув до Могилева сам Собеський, листа, заявляючи, що готові йти з своїми людьми до Ханенка, і тільки прохали видати їм "асекурацію", яка й була їм видана.⁶⁵

Собеський прибув до Могилева 5. X. Під час його маршу наздогнала його делегація з Брацлава — 4 сотники, які заявили, що місто готове піддатися.⁶⁶ Собеський оглянув укріплення Могилева, наказав інженерам направити їх і заборонив своїм воякам грабувати населення.⁶⁷ 7. X вирушив Собеський до Стіни, але полковник Зеленський вже виїхав звідти та не до коронного війська, а просто до Ханенка.⁶⁸ Обсадивши Стіну залогою, Собеський рушив до Брацлава, який уже здався Ханенкові й був обсаджений його козаками. Перед тим обсадив Ханенко Ямпіль і не впустив туди польсь-

61. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 231.

62. Там таки, ст. 232.

63. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 699-700.

64. Там таки, ст. 700.

65. Там таки, ст. 702; Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 147.

66. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 233.

67. Там таки, ст. 234.

68. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 700.

кої залози.⁶⁹ Ще 2. X прийшли звістки, що здалася на королівське ім'я Умань.⁷⁰ Залишивши в Стіні залозу, Собеський рушив на Брацлав і 8. X прибув до польського обозу коло Брацлава. Тут відбулася його перша зустріч з запорозькими союзниками.

До намету, де засіли обидва коронні гетьмани (Собеський і Вишневецький) впровадили Ханенка, Сірка, Зеленського, Лисицю, Іскрицького та іншу старшину; Ханенко держав промову, ознаймуючи свою вірність Речі Посполитій і піддаючись коронним гетьманам. "Козаки робили багато оферт, — каже свідок, — але те все було нещире". На другий день Собеський шанував Ханенка бенкетом, при чому стріляно було з усіх гармат. 9. X відбули спільно воєнну раду, на якій ухвалено було йти добувати Кальник. Після наради відбувся у Собеського бенкет, на якому і поляки, і козаки сильно випили.⁷¹

Вердум, який був свідком усіх цих подій, залишив дуже цікавий опис, як виглядав Ханенко, й подав його характеристику і дуже важні біографічні подробиці. "Була це, — каже він про Ханенка, — людина років сорока,⁷² середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають з ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там

69. Werdum. *Dyaryusz wuprawy Jana Sobieskiego*, ст. 235.

70. Там таки, ст. 233.

71. Grabowski. *Ojczyście spominki*, t. II, ст. 146-148; Werdum. *Dyaryusz wuprawy Jana Sobieskiego*, ст. 236.

72. Дорошенко писав 2. XII. 1672, що Ханенко десять років був полковником в Умані, див. АЮЗР, т. XI, ст. 86-87. Маємо відомості, що Ханенко вже 1660 р. був полковником в Умані, див. AGAD, *Libri Legationum*, cod. XXV, л. 111. Відомо, що Ханенко 18. XI. 1657 писав листа до гетьмана Івана Виговського з Умані, див. АЮЗР, т. IV, ст. 61. Восени 1658 р. він бере участь з своїм полком і з кримським ханом у виправі на поміч Ракоцію, і там з ним сталася якась пригода: АЮЗР, т. IV, ст. 165. Восени 1659 р. Ханенко бере участь у раді на Росаві, де вибрано гетьманом Юрія Хмельницького: АЮЗР, т. IV, ст. 254. 17. X. 1659 р. він бере участь у Переяславській раді й підписує її статті: АЮЗР, т. IV, ст. 273. А у Грушевського: *Історія України-Руси*, т. IX, читаємо, що семигородський посол — Шебеші був 14. VIII. 1656 в Умані "у полковника Ханенка" (ст. 1300).

полковником, але попав у неласку в Дорошенка і перейшов до запорожців разом з іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку; старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовому замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля".⁷³ Про жінку Ханенка є відомості, що вона була полька з роду Лукомських.⁷⁴

В своїй реляції підканцлерові Ольшевському Собеський також подає коротку характеристику обох запорозьких ватажків. "Ханенко, — писав він, — є людина добра і королеві жичлива, але, маючи над собою силу інспекторів, мусить до них підлажуватись і ходить сам не свій; через те мусить бути дуже обережний, бо не певен свого життя; та й війська при ньому небагато, і воно голодне й голе." Сірко людина дуже тиха, лагідна, лицарська; здається — дуже жичлива і має велике довір'я у Війська Запорозького. Низові козаки заступаються за найменшу кривду тутешніх людей і раз-у-раз при найменшій оказії кажуть: підемо назад до Січі. Обсадження фортець (польськими залогами) дуже їм не до вподоби. Про Острозьку комісію говорять, що вона не вдовольняє городових козаків, і тому, мовляв, її треба змінити. Одним словом, всі козаки однакові, одна віра, і ворон воронові очей не виклює".⁷⁵

Дійсно, в справі залог зразу ж почалися непорозуміння: козацька старшина, і навіть сам Ханенко, й слухати не хотіли про те, щоб впустити до Брацлава польську залогу. Вони казали: "Доволі того, що ми вам кланяємось і беремо Вашу протекцію, але залог не приймемо". Собеському довелося піти на хитрощі: за таємним порозумінням з Ханенком виманили старшину з міста, ніби на нараду, а тим часом польське військо опанувало брами й після короткої сутички з козацькою вартою заволоділо містом. Це

73. Werdum. Dyaryusz wuprawy Jana Sobieskiego, ст. 236. К. Христофоров, будши в Царгороді, чув, ніби Ханенків син побусурманився й перебуває в Адріанополі, живучи в якогось паші: Петровський. З матеріалів до історії м. Ніжина, ст. 86.

74. Ал. Маркевичь. Ханенко, Михайль Степановичь. — "Русскій біографическій словарь", т. XXI. СПб, 1901, ст. 272.

75. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 700.

сталося 12. X. Сам Собеський признавався в листі, що захоплення цього майже неприступного замку було якимсь чудом.⁷⁶ Ханенко дуже каявся, що допоміг полякам опанувати місто, бо через це, як каже Вердум, його популярність серед козаків дуже підупала.⁷⁷

Ханенко привів з собою всього 6000 запорожців, але до нього щодня приставало багато козаків, навіть серденят, на яких, як писав комендант Могилева Прушковський, Дорошенко покладав свою останню надію.⁷⁸ Як доносив І. X хотинський буркулаб (що, очевидно, був таємним прихильником Польщі), козаки тікали від Дорошенка і приставали до Сірка, "як було колись за Хмельницького, що всі до нього липли, так тепер пристають до Сірка, і міста йому піддаються".⁷⁹ Той самий буркулаб повідомляв, що Білгородська Орда, яка була при Дорошенку, повтікала від нього, почувши про наїзди Сірка на її улуси, а Крим помагати не може, бо сам у біді: проти нього об'єдналася Московська Орда з-понад Волги, комлики і черкеси. Султан-калга пішов проти них з військом, але сам ледве втік, а військо його було знесене. Просив допомоги в хана, але в хана самого залишилося не більше 20 000 людей, і він не міг через те рушитися. Дорошенко вислав ханові на поміч 2000 своїх козаків, які й досі перебувають у Криму. Хан ординував було до Дорошенка свого султана Нураддіна, але той йому заявив: "Ти виряжаєш мене з одною тисячею людей, хочеш мене погубити!" — і не схотів іти, бо боявся.⁸⁰

Подібні відомості про скрутне становище кримського хана подавав З. X з Лабуня в листі до підканцлера Ольшевського пан Пшеоровський. Він писав, що проти хана Селім-Гірея виступив колишній хан Аділ-Гірей, який закликав собі на поміч донських козаків Степана Разіна, Астраханську Орду й комликів, і тепер між ними точиться міжусобна війна.⁸¹

13. X Собеський, намовлений Ханенком, перейшов із військом

76. Там таки, ст. 699-701, 704-705; Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 148.

77. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 238.

78. Akad. Um., cod. 1070, л. 378.

79. Там таки, л. 377.

80. Там таки.

81. Там таки; АЮЗР, т. IX, ст. 576.

на лівий берег Буга і рушив під Кальник. Це було досить значне полкове місто — Кальницького городового полку і добре укріплене. Воно складалося з двох міст і замку, досить обширного й добре уфортифікованого. Від заходу і від сходу захищали місто два глибоких стави і річка Соб, роблячи його майже неприступним з цієї сторони, а від поля місто було оточене глибокими ровами, валами й палісадами. В Кальнику засіла частина городових козаків його полку під проводом наказного полковника Олександра Урбановича, що колись в 1668 р. бив москалів під Глуховом під час повстання Брюховецького, і тисяча серденят. До міста збіглося багато людей з околиць сіл і містечок, з жінками й дітьми. Козаки самі спалили місто й засіли в замку разом з усім народом. Вони хотіли понищити й усі сади, але поляки перешкодили тому.⁸²

Собеський не збирався штурмувати Кальник, маючи з собою дуже небагато піхоти і незначне число гармат легшого калібру. Він боявся, за його власними словами, що покладе тут решту свого війська, і взагалі він ішов під Кальник лише тому, що його дуже намовляв до цього Ханенко,⁸³ який взагалі тягнув Собеського вглиб України, щоб там засісти на гетьманстві.⁸⁴ На Білгородщину для диверсії вислали ротмістра Рушица з кількома польськими хоругвами й 2000 запорожців. 15. X військо наблизилося до Кальника; проминули велике й добре укріплене містечко Іллінці і отаборились на березі Соба коло високої могили Сороки, звідки можна було далеко оглядати цілу околицю. Кругом було багато стародавніх могил. На полях було ще багато незвезеного збіжжя в снопах.⁸⁵ Поляки захопили в Іллінцях багато збіжжя і великих запасів, покинутих населенням. Вони хотіли сплюндрувати три місцеві православні церкви, але Собеський не допустив до того.⁸⁶

16. X Собеський відбув воєнну раду з участю Ханенка. З огляду на те, що Кальник був сильно укріплений, а польське військо ослаблене, рішили не здобувати міста штурмом, а спробу-

82. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 239.

83. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 701.

84. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 242.

85. Liske. Cudzoziemcy w Polsce, ст. 151.

86. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 238-239.

вати почати переговори. Вислали до начальника міста полковника Урбановича пропозицію піддатись добровільно, обіцяючи залозі й мешканцям міста повну недоторканість життя й майна, мовляв, "і волос нікому не спаде з голови". Урбанович відписав, що без наказу свого гетьмана здати міста не може, тим більше що з Кальницького полку пішло до Криму 3600 козаків, які позалишали в Кальнику свої сім'ї і майно. Отже, коли б хан довідався, що місто піддалося добровільно, то побрав би тих козаків у неволю.⁸⁷ Вердум оповідає трохи інакше. Він каже, що Ханенко дуже налягав на те, щоб перед містом зробити збройну демонстрацію, що в нього є багато таємних прихильників у Кальнику, і, коли польське військо почне наступати, вони здадуть місто. І Собеський пристав на це, наслідком чого на другий день почався обстріл Кальника. Вже аж потім, як це не вплинуло на кальничан, Собеський з Ханенком написали до них, щоб вони піддалися, бо інакше ціла околиця буде спустошена вогнем і мечем.⁸⁸

Інший учасник походу каже, що після того, як побачили, що не візьмуть кальничан просьбою, рішили взяти грозьбою і почали 17. X (за іншою версією 18. X) бомбардувати місто з 12 польських гармат і 2 мождрів, та ще з 5 гармат Ханенкових, які він забрав у Брацлаві. Від гранат запалилися деякі хати, але серденята зганяли народ, чоловіків і жінок, і ті гасили вогонь. Під час обстрілу вбито чимало людей у місті, але кальничани оборонялись героїськи: "ми засіли на смерть", вигукували вони. На бомбардування вони відповідали вогнем із гармат і гаківниць, і одна куля трохи не влучила в самого Собеського. Вердум каже, що поляки стріляли не дуже влучно: з понад 120 випущених гранат ледве 7-8 попало в місто, а з 8-9 кинутих бомб, попала лиш одна. Натомість кальничани постріляли багато людей і коней із ворожого війська.⁸⁹

Бачачи, що не можна взяти місто штурмом, Собеський рішив узяти його голодом. 19. X він відступив з-під Кальника до Іллінців, де стояв табором і Ханенко, який мав при собі 3000 козаків,

87. Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 180-181; АЮЗР, т. IX, ст. 573.

88. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 241-242.

89. Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 181; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 241-242.

кінних і піших разом.⁹⁰ Тим часом поляки спалили всі околишні хутори і хліб на полях, не залишивши, як каже свідок, "ані одного снопка на полі". Польські жовніри вишукували ями, де люди переховували збіжжя, а часом і цінніші речі, і забирали все, що знаходили. Козаки робили два випадки з міста, щоб перешкодити цьому нищенню, але були відбиті. Залякані цією руйнацією міста Дашів, Монастирське і Галаганівка піддалися полякам добровільно.⁹¹ 18. X піймали козака, який віз листа до кальничан від Дорошенка, писаного під Лисянкою. Дорошенко підбадьорював кальничан, щоб держались кріпко і запевняв, що до них іде сильна допомога і не тільки козаки, але також брат кримського хана з 40 000 татар, щоб вигнати ляхів з України. Того самого дня, нарешті, Ханенко й Сірко злучили свій табір з польським, маючи 4000 людей.⁹²

Тим часом справи Дорошенка, видно, трохи покращали. Він побував у Чигирині і, повернувшись на фронт, почав підготовляти нову офензиву. Він звернувся до Многогрішного за допомогою, апелюючи так би мовити до його патріотичного почуття. Многогрішний, не зважаючи на дані поміч одверто, з огляду на Москву, дозволив охотникам з-під свого регіменту вступати до Дорошенкового війська.⁹³ Москва дивилася на це крізь пальці і навіть заборонила підвозити з Лівобережжя провіант на Січ — свого роду репресія проти запорожців, які служили польським інтересам.⁹⁴ Та головна річ — Дорошенкові удалося знову дістати підмогу з Криму. Турецький султан інтервеніював, з одного боку, перед Польщею за Дорошенка, як свого підданого,⁹⁵ а, з другого, наказав кримському ханові прислати йому поміч. Дорошенко посилав у Крим полковника Федора Коробку, який привів, як ішла чутка, 40 000 татар (число безперечно прибільшене), які розложилися між Корсунем та

90. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 708.

91. Liske. Cudzoziemcy w Polsce, ст. 151-152; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 242.

92. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 242; Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 181.

93. АЮЗР, т. IX, ст. 457-458.

94. Там таки, ст. 613-615.

95. Там таки, ст. 449-450, 458, 577-578.

Городищем. Дорошенко з братом Григорієм стояв у Лисянці й дожидав, поки до нього зберуться козацькі полки.⁹⁶ Він навіть рішив допомогти Кальникові, посилаючи туди військо, але в той самий час, за звичаєм козацької дипломатії, провадив і переговори, очевидячки для того, щоб виграти час.

На виручку Кальника Дорошенко вислав одного з найкращих своїх полковників, Ярему Петрановського, з відділом козаків і 2000 вибраних кримських татар. 20. X о третій годині вночі Собеського збудили, даючи знати, що під Кальником запалали великі вогні та що наближається якесь військо. Собеський ще вдосвіта вирушив зі свого табору і на ранок вдарив на Петрановського. Одначе, Петрановський встиг впровадити своїх козаків до міста, а татари скупчились біля греблі, яка вела через став до замку. Між верхнім містом (замком) і нижнім був став, а на ньому гребля й млини; гребля була з обох боків огорожена такими високими палями, що не те, щоб її перекопати, її навіть бачити не можна було. На татар упав цілий удар польської кінноти у вузькому місці, де вони не могли розгорнути свого шику. Козаки робили з замку вилазки, щоб допомогти своїм союзникам, але поляки їх відбили. Татари билися завзято кілька годин, та нарешті були розбиті. Багато їх потонуло в ставу, коло 300 загинуло в бою, кілька десятків попало в полон, в тому числі тяжко поранений мурза Урак.⁹⁷ Серед убитих було також кілька мурз. Від полонених поляки довідались, що Дорошенко вже з'єднався під Смілою з Нураддіном і жде тільки приходу Білгородської Орди.

Саме тоді прибули з Польщі до табору Собеського королівські післанці, які привезли гетьманські клейноди і тисячу червоних золотих для Ханенка. Собеський зараз же поділив гроші: 300 дав Ханенкові, 200 Сіркові ("na którym tu wszystka rzecz zależy"), а решту поділив між старшиною і черню. Але Ханенко не наважився сам узяти булаву, бо це б означало його затвердження на гетьманстві, а тим часом король у своїх універсалах запевняв козакам віль-

96. Akad. Um., cod. 1070, л. 413.

97. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 708-709, 713; Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 182; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 246-248; Chrapowicki. Dyaryusz, ст. 265.

ний вибір гетьмана. Тому то Ханенко й боявся, щоб ця королівська ласка "не зіпсула йому кредиту серед черні й поспільства". Через те вирішили стриматись з передачею булави, поки біля Ханенка збереться більше городових козаків, бо досі його визнав один лише Брацлавський полк, або, як каже Вердум, усього 4 або 5 городів в Україні. Одначе, не так склалося, як міркував Ханенко та його старшина, яка радила розписати листи по городах, щоб зібрались на раду для вибору гетьмана. Запорожці почали вимагати, щоб Ханенко перебрав клейноди для Війська. Собеський, зі свого боку, умовляв їх не робити виборів, поки зберуться козаки з усіх полків. Але притьмом збіглася тисяча запорожців, і, як тільки каштелян Лужецький передав урочисто раді клейноди, козаки підхопили Ханенка на руки й проголосили гетьманом. Після того запорожці почали стріляти на radoщах з гармат і мушкетів, а потім сильно напилися. Сталось це все 27. X.⁹⁸

Вердум каже, що на раді були голоси й за Сірка, і завважує від себе, що коли судити безсторонньо, то булава скоріше личила Сіркові, ніж Ханенкові, бо Сірко був далеко розумніший, мав більший досвід і в усіх випадках показав себе витриманішим і сміливішим. Але йому пошкодило те, що він придбав собі під час цілої тої кампанії більше пошани й слави, ніж хто інший з-поміж козацької старшини, і вона нацькувала на нього козацьку чернь, яка мало не порубала була його одного разу шаблями, а деякі просто вимагали, щоб його вбити.⁹⁹ "Як та елекція сподобається городовим полкам, яким король запевнив вільний вибір, — писав з приводу вибору Ханенка Собеський, — не трудно догадатися".¹⁰⁰ Взагалі він був дуже незадоволений з проголошення Ханенка гетьманом і з наділення його клейнодами з королівської руки.¹⁰¹ Між ним та Ханенком не склалось особливо приятних взаємин і, мабуть, відчуваючи це, Ханенко старався шукати собі опертя у самого короля. Між ним та королем зав'язується дуже жвавий обмін листами.¹⁰²

98. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 712; АЮЗР, т. IX, ст. 576; Лѣтопись Самовидца, ст. 111; Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 251.

99. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 251-252.

100. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 712.

101. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 342.

102. AGAD, Libri Legationum, cod. XXV, л. 398-310.

Саме в день імпровізованої елекції Ханенка прибув до табору Собеського післанець від Дорошенка з-під Лисянки, якийсь вихрест з жидів. Він привіз, як писав Собеський до підканцлера Ольшевського, "просто неймовірні пропозиції й обіцянки", передані, до того, усно, а не на письмі: Дорошенко, мовляв, прохав тільки, щоб йому була гарантована безпека його життя. Собеський каже, що він не повірив усьому тому, що перед гонцем була затаєна елекція Ханенка й його відправив назад до Дорошенка з обіцянкою, що Дорошенко за всі свої пропоновані послуги дістане забезпечення не тільки свого життя, але й фортуни.¹⁰³ Докладніше про місію цього післанця оповідає нам у своїм щоденнику Вердум. Він каже, що післанець, що прибув 27. X, передав на другий день Собеському свої "кредитиви" і висловив бажання, щоб була призначена якась довірена особа комісаром, бо він має переказати про дуже важні справи. Собеський призначив Марка Матчинського, старосту грабовецького. Тоді післанець "узяв повний кулак порошу з землі й поклав собі на голову, проказавши закляття, що нехай Господь оберне його самого і всю його справу внівець, у порошок, якщо він не буде казати правди від серця, бо це у греків і русинів найбільша клятьба". Після того він почав казати, що Дорошенко тепер зрозумів свої тяжкі провини перед польською республікою, і, коли б тепер дійшло знову до примирення з Польщею, то він видав би полякам султана Нураддіна і всіх його мурз та значніших татар. Одначе, тому що саме під цей час Ханенко дістав листа з пограниччя про те, що вже 30 000 Білгородської Орди вирушило для сполучення з Нураддіном, то польські полководці вирішили, що це все хитрощі з боку Дорошенка, щоб приспати чуйність поляків, виграти час, поки він збере до купи всі свої і татарські сили. Тому вирішили одноголосно, щоб уникнути небезпеки, відступити з усією армією до Брацлава, під охороною якого можна було стояти спокійно. Разом із тим принята була ухвала розложити військо в Україні на зимові квартири.¹⁰⁴

З Кальником не могли нічого вдіяти. Ще 22. X він дістав від Дорошенка нову допомогу, яких 2000 людей. Натомість татари,

103. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 712.

104. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 252.

які ще залишились в Кальнику, не маючи паші для коней, вимкнулись вночі потихеньку з міста й помчали прямою дорогою до Чигирина. В Кальнику залишилось усього 160 поранених татар.¹⁰⁵ Поляки перехопили якогось цигана з листом від Дорошенка до Рашківського сотника, якому гетьман доручав вишукати спосіб, як вигнати з Рашкова польську заложу, яку рашківці прийняли були до себе, і обіцяв подати від себе поміч.¹⁰⁶ Кальничани держались твердо, і сам Собеський скаржився, що за цілий тиждень не можна було намовити ані одного сердюка, щоб передався на польський бік. Тим часом надійшли вісті, що Дорошенко з Нураддіном стоять усього в десяти милях від Кальника, під Кам'яним Бродом. Собеський дожидав з години на годину приходу литовської армії, яка вже зібралася в Дубенці над Західним Бугом. Але явився тільки Андрій Потоцький з десятком хоругв. 30. X прийшла звістка, що перекреслювала всі пляни Собеського: литовське військо, якому не виплатили платні, збунтувалося, покинуло свої хоругви й розійшлося на всі сторони. Собеський сподівався, що з приходом цих свіжих сил він вирушить просто на Дорошенка й положить кінець не тільки цій кампанії, але й українській війні взагалі. Тепер ці надії розвіялись. Собеський був дуже пригноблений: вже вдруге одурила його Річ Посполита, не додавши в рішучий момент помочі; уперше під Підгайцями, а оце вдруге під Кальником. Він писав, що мільйон разів скоріше б сподівався смерті, ніж того, що сталося з литовським військом.¹⁰⁷

А тут вдарили морози. Наступала зима, і треба було припинити операції. Собеський зробив перегляд війська і 30. X відступив до Брацлава. Тут 1. XI відбулося генеральне коло, на якому військо вибрало своїх депутатів на сейм. Собеський зробив дислокацію війська на зимові квартири, суворо наказавши, щоб по-людському поводитись з населенням і нічого дурно не забирали. Ханенкові надав право вибирати індукту й евекту з Брацлавського воєвідства і сам виїхав до Львова, здавши команду Вишневець-

105. Там таки, ст. 249-250.

106. Acta historica, vol. II, pars 1, ст. 714.

107. Там таки.

кому. Але й Вишневецький, хворий на подагру, не залишився й виїхав також, здавши свої обов'язки регіментаря. Вижицькому. Військо було розложене по цілому краю між Дністром та Бугом, від Меджибожа на півночі до Рашкова й Бершаді на півдні, по всіх значніших містах.¹⁰⁸ Ханенко вибрав для себе Бершадь, а Сірко — Ладижин. Вважали, що Ханенко вибрав для своїх козаків найкращі зимові квартири, і Собеський "з ріжних решпектів" мусів на це пристати.¹⁰⁹ Взагалі польські жовніри були незадоволені з того, що доведеться зимувати в спустошеному краю. На півночі, крім Білої Церкви, польські залоги станули в Димері, Борщагівці, Погребіщах, Володарці, Антонові та по інших містечках.¹¹⁰

Поляки не почували себе певно в здобутому краю. Не чував себе певним і Ханенко, бо перед самим відїздом Собеського заявив йому, що спостеріг щось недобре серед сотників Брацлавського полку і просив дати йому для особистої охорони десять польських хоругв.¹¹¹ Серед запорожців уже йшли нарікання, що вони на королівській службі нічого не заробили, і вони на весну збиралися покинути Сірка й Ханенка. Запорожці воліли бути в підданстві у московського царя, ніж у короля.¹¹² Між козаками Ханенка й польськими жовнірами раз-у-раз доходило до сутичок. Поляки нарікали, що козаки — погані товариші, які роблять все лиш за гроші та ще й вимагають, щоб їм платили доброю срібною монетою, тоді, як польські жовніри діставали свою платню в поганих мідяних грошах. Між самим Ханенком і Сірком відносини ставали напружені. Сірко під рукою інтригував проти Ханенка, очевидячки, завидуючи, що йому дісталася гетьманська булава; серед запорожців мав Сірко значно більшу повагу, ніж Ханенко, що боявся за своє життя і боявся власних старшин. Коли Ханенко почув, що Дорошенко робить пропозиції свого підданства Польщі, то зовсім одверто заявив, що він готовий уступити Дорошенкові свою булаву, аби лиш Дорошенко випустив на волю його жінку й

108. Там таки, ст. 702-703.

109. Там таки, ст. 712.

110. Там таки, ст. 702.

111. Там таки, ст. 713.

112. АЮЗР, т. IX, ст. 647-648.

старшого сина, та щоб король надав йому в Польщі добра, з яких він міг би вижити. Вердум не без іронії завважує, що Ханенко вдовольнився б і невеликими достатками, бо звик до простого життя, заробляючи за молодих літ кушнірством.¹¹³

За таких обставин до польського командування доходили дедалі все тривожніші вісті про те, що до Дорошенка вже прибули значні татарські сили на поміч та що він замишляє наступ на поляків. 6. XI прийшов лист від Сірка, який сповіщав, що всі буджацькі й білгородські татари стоять напоготові, щоб прилучитися до султана Нураддіна, і дожидають тільки, поки замерзнуть ріки. Щодо Кримської Орди, то невідомо, чи вона прийде до Нураддіна, бо в Криму тягнеться усобиця, яку роздмухує колишній хан, спираючись на черкеських татар. Через те нинішній хан завернув у липні 60 000, які вже були в дорозі в Україну, і сам Дорошенко мусів тоді, згідно з договором про союз, вислати своїх кращих людей до Криму. Щоб обдурити поляків і своїх людей, Дорошенко розпустив чутку, що він вислав козаків до Криму як закладників за ті значні сили, які ось-ось мають прийти до нього на поміч.¹¹⁴ Багато міст, які спочатку поневолі піддалися Ханенкові, тепер знову почали схилятися до Дорошенка, навіть Умань, яка так прив'язана була до свого земляка Ханенка. Козаки проклинали Ханенка за те, що він впровадив польську залогоу до Брацлава. 20. XI одержано в Барі вісті, ніби сілістрійський паша з наказу султана перейшов 13. XI Дністер коло Тягині і вже сполучився з Дорошенком під Лисянкою і став табором коло Кальника. Його прихід вплинув так на українську людність, що вже добрих два десятки менших міст між Бугом і Дністром, які влітку піддалися були Польщі, тепер знову вернулися до підданства Дорошенкові. 21. XI прийшла звістка, що паша привів з собою три або чотири тисячі турків і тисячу татар, та що козаки Ханенкові в Ладжині, Рашкові та інших містах б'ються трохи не щодня на шаблях з польською залогою.¹¹⁵ Все це дуже тривожило польське командування.

Дорошенко, як це він сам двічі підкреслив у своїх листах до

113. Werdum. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego, ст. 257-258.

114. Там таки, ст. 257-259.

115. Там таки, ст. 260.

Многогрішного, дожидав, поки замерзне Буг і поки підійдуть до нього татари, щоб почати офензиву проти поляків і Ханенка.¹¹⁶ З огляду на непевність і неточність вказівок, які походять здебільшого з московського боку, досить тяжко встановити докладний образ його рухів протягом жовтня-листопада 1671 р. З тих усіх звісток, які потверджуються з вістками, добутими від полонених татар поляками, можна зробити висновок, що Дорошенко майже цілий листопад провів під Лисянкою й Корсунем, що мобілізація козаків проходила дуже помалу, і козаки взагалі не виявляли великого запалу до війни; татар було небагато, і Крим затримувався з висилкою допомоги. Але наприкінці місяця сподівана татарська поміч таки прибула. Дожидаючи приходу татар, Дорошенко розіслав 16/26. XI універсал з-під Лисянки до наказних полковників Корсунського, Канівського, Черкаського й Чигиринського і до всієї старшини і всіх посполитих людей по городах та містечках, щоб були дуже обережні з огляду на наближення татарських і турецьких військ; щоб люди "не плуталися по гостинцях" та щоб з товарами своїми й набитками трималися в обережності по містах коло свого добра, бо голодне й сильне військо може шарпати живність. Гетьман наказував, щоб цей його універсал усі, перечитавши, негайно пересилали далі "і вдень і вночі".¹¹⁷

На початку грудня московські розвідчики, що їх вислав з Ніжина воєвода Ржевський, донесли, що 18/28. XI прибуло 20 000 білгородських татар і 10 000 турецьких яничарів і що Дорошенко дожидався з часу на час кримського хана, до якого їздив полковник Урбанович.¹¹⁸ Щодо числа татар і турків, правдоподібною здається цифра, що її подав пізніше на допиті в Москві полонений мурза, який казав, що всієї Орди, Ногайської і Кримської, було при Дорошенку 20 000, а турецької кінноти всього одна тисяча. Той самий мурза казав, що Дорошенко мав 20 000 серденят і 15 000 кінноти, — правдоподібно городових козаків.¹¹⁹

116. АЮЗР, т. IX, ст. 600.

117. Bibl. Kras., cod. 330, л. 215.

118. АЮЗР, т. IX, ст. 612-613.

119. Там таки, ст. 623-624.

Діставши татарську поміч, Дорошенко міг розпочати новий наступ. 24. XI/4. XII він вирушив під Ладижин, куди його закликали місцеві козаки й міщани, приславши сказати, щоб він ішов до них, а вони видадуть йому Ханенка з запорожцями. Московські розвідчики чули, начебто до Дорошенка приходили в Лисянку послы від коронних гетьманів з пропозицією миру, але Дорошенко відмовив, сказавши, що буде миритися під Львовом, а не тут в українських містах.¹²⁰ З польської сторони довідалися, що Дорошенко в перших днях грудня стояв із 7000 козаків і 20 000 татар під Цибулівкою й Скибівцями. З Брацлава були вислані підїзди, щоб добути "язика", але Дорошенкове військо так міцно трималось купи, що за цілий тиждень поляки не могли здобути ані одного "язика".¹²¹

Дорошенко підступив до Ладижина, але Ханенко зачинився в замку з своїми запорожцями і з польською залогою. Була чутка, що ладижинці таки справді хотіли його видати.¹²² Але ця чутка не справдилася. Дорошенко не мав з собою важких гармат і не міг штурмувати замку. Він одійшов від Ладижина і став табором між Кальником і Монастирищем, розсилаючи звідти підїзди. Поляки почали стягати свої менші залоги до значніших і краще укріплених міст: до Могилева, до Рашкова, Бару. Цілий ряд міст, які піддалися полякам, тепер знову перейшли до Дорошенка: Тульчин, Черняхівці, Вінниця, Ямпіль, Кам'яниця.¹²³ Начальник польських військ на Побужжі київський хорунжий Вижицький, що заступав польного гетьмана Вишневецького, вислав гетьману тривожне донесення. Сповіданий був і Собеський, який видав 5. I. 1672 р. універсал, щоб усі офіцери й рядові товариші коронного війська негайно повертались до своїх полків, поспішаючи і вдень, і вночі.¹²⁴

Тим часом Дорошенко перейшов Буг і підступив 24. XII н. ст. під Тростянець, маючи при собі 12 000 війська, в тому числі 2000 орди. На самий день латинського Різдва серденята і городові козаки взяли штурмом місто, вирізали польську залогоу. Тільки

120. Там таки, ст. 612.

121. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 154.

122. АЮЗР, т. IX, ст. 612.

123. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 156.

124. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 752-753.

невелика частина встигла укритися в замку, але там не було ні дров, ані води; знайшли в замку порох, але не було куль. Один запорожець викрався з замку і пробрався через ворожий табір в Ладжин до Ханенка; але Ханенкові козаки не схотіли йти на одсіч, і Ханенкові удалося тільки передати обложенцям запас куль. Дорошенко здобув у Тростянці великий запас одежі, так що міг приодягти своє військо, і забрав багато коней.¹²⁵ "Часу нема писати, тільки — плакати над таким розливом крові нашої братті, як це сталося в Тростянці" — писав один учасник облоги. Але й Дорошкові тяжко було провадити облогу серед глибокої зими, з татарами, які взагалі не любили облог. 30. XII він відступив від Тростянця.¹²⁶ Не став він добувати й Могилева та Брацлава, де позамикались поляки.¹²⁷ Татари понабирали багато ясиру. Дорошенко сам віддав їм у неволю мешканців містечка Соболівки і ще одного, які, правдоподібно, занадто тримались Ханенка.¹²⁸ З січня 1672 р. за старим календарем Дорошенко повернувся до Чигирина з Чигиринським полком і 200 серденятами, решту козаків розпустив додому, а ще перед тим повернувся з Криму Кальницький полк. Частина татар пішла додому, а частину Дорошенко залишив зимувати в Україні, лаштуючись до весняної кампанії; він розмістив їх на території Корсунського, Канівського й Черкаського полків.¹²⁹

Серед польських кругів поразка під Тростянцем зробила гнітюче враження. По містах, де позачинялись польські відділи, не було куль і пороху, не було запасів сіна для коней, не було грошей.¹³⁰ При таких обставинах звістка про відступ Дорошенка являлася для польської сторони рятунком. Ходила серед поляків чутка, що Дорошенко тому повернувся до Чигирина, що там за його відсутності полковник Паволоцький хотів заволодіти булавою.¹³¹

125. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 156-160; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 753-754.

126. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 159.

127. АЮЗР, т. IX, ст. 628.

128. Там таки.

129. Там таки, ст. 625.

130. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 754.

131. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 161.

Ідучи на Ладжин, Дорошенко звернувся до козаків, які були при Ханенку, закликаючи їх правдоподібно до переходу на свій бік. Цей Дорошенків лист нам невідомий, але збереглася копія відповіді йому Ханенкової старшини — в польському перекладі. Ця відповідь настільки цікава для характеристики ідеології Ханенкової партії, що я наведу її майже в цілості. Лист датований 9. XII. 1671 р. за старим календарем з Ладжина.

”Дійшло до нас, — читаємо в цьому листі, — писання В. М., в котрому В. М. бажаєш нам здоровля, чого й ми взаємно листом, а не серцем, того ж В. М. бажаємо. Пишеш до нас В. М., що жичливість В. М. Пана супроти Отчизни і всього Війська Запорозького і без листів єсть явною. Одначе, признавши правду, не знали б про неї до цього часу, як би В. М. не озвався тепер до нас своїм листом. Тепер же, коли ми довідалися, що В. М. хоч і не впору, з великою під час зими прикрістю, рад-не-рад не заспав виступити проти головного неприятеля, свого дідичного короля і проти нас, Війська Запорозького (котре, не бажаючи мати з поганцем ліги і противлячись бути в підданстві у бусурмана, зостається при дідичному пану, монарху християнському, свому королю), то мусимо признати, що ти таки справді — опікун і батько оплаканої отчизни нашої України: хто ж не бачить твого батьківського коло отчизни печаловання! Коли в малій тільки частині задля її цілости, а усією думкою задля задержання себе на уряді гетьманства, як з листа В. М. вичитуємо, витягши сильну орду, обертаєш її в руїну. Хто ж в тім не впевнився! Вишедши тобі на поміч, татари не тільки попас або становище своє мають, не можучи розложитися в містечку, обертають церкви Божі в свої стайні, кухні і срамотні свої хліви. Хто це заперечить? Кожен татарин в місті брат, а в полі або денебудь не на людях — вовк, драпіжник і тиран кожному християнинові. Дізнав того Тульчин, де татари, зостаючи при твоєму брату Грицьку, з Суїн-Казі мурзою, й тут на Побужжі козачок і седмилітніх дівчат без Божого страху погвалтували. Свідчать про те Ладжин, Цікуновка, Рашків і Козинець, що де тільки поневолений християнин з тяжкої неволі втік, там В. М., крім заплати грішми за невільника нагорожав татарську шкоду видачею в неволю вільних людей, поважних міщан. Є чимало таких і в полку Брац-

лавському козаків, що, стоячи з братами твоїми за твоє гетьманство, дізнали тих вольностей військових, будши з твоїми ж листами посилені, по шляхах були або до нага татарами обшарпані, або й без душі з соромом додому повертались. Не одного значного у Війську Запорозькому козака, боячися, щоб не зіпхнув тебе з гетьманського уряду, засадив ти в Царгороді! Не один Кримський або Білгородський мурза тішиться з твоїх подарунків, про котрі тільки ніч і твої потаємні справці знають, як з братерського дому, з замкової темниці і міської тюрми Чигиринської, поневолені християнські душі віддавав ти в неволю і віддавати не перестаєш. Пам'ятаємо ми в цім таборі про твої хитрозичливі універсали, які ти висилав під час виходу нас, Війська Запорозького, в городи: нагадував ти в них тутешнім людям, що коли б вони з-під твого регіменту передались на чиюсь іншу сторону, то з жонами і дітьми підуть в татарську неволю. Дійшло до нашої відомости й те, що, не можучи ціле літо й осінь діждатись собі на поміч орди, пообіцяв ти татарам в нагороду християнські душі... було ж таке, що ти містечка Зятківці, Чечелівку, Жерденівку та інші, тут під боком нашим, спалив еси вогнем, а людей усіх огулом в неволю віддав. Міркуєш, як бачимо, своїм високим розумом так, що поки гетьманство, доти й живота, а орда і на другий час потрібна; через те не тільки боїшся її гнівити, але й усе б християнство віддав би їй в неволю задля свого гетьманства. Отже, хто не знає твоєї турботи про цілість милої отчизни України, про розширення Церкви Божої і віри православної, про утвердження криваво заслужених вольностей військових, той докладніше довідається з цього нашого одвіту, ніж з твого листа. Не добре учинив гетьман наш Запорозький, що, приділивши часть України до пана дідичного короля Його М., пообсаджував залогами лядськими замки; неслухно учинило Військо Запорозьке, що допустило владу панів християнських над остатком християн, яких іще ти не встиг завдати в татарську неволю! Одначе ж через то не сталося ані вірі святій пониження й кривди, ані вільностям військовим гвалту. От якби прийшло батьківське В. М. старання про отчизну, от тоді б ми діждалися нещасливого часу, коли за твоєї горячої опіки ці замки не лядськими, але турецькими були б обсажені залогами! І не християнські пани, але жичливий вірі

християнській бусурманин, котрому ти вручив душу й тіло задля гетьманства, над християнами панував би, і турчин з діток християнських десятину вибирав би, як люди бжіл. Оттоді б вольності військові були б, коли б не убозтвом, а власними дітьми чоловік платив би. Там би то розширення Церков Божих було, коли б вони без хрестів залишились, як от в самому Царгороді... І коли не сталося так, як ти замислив, то просимо, покинь спокушати нас своїми листами. Тоді б нам була втіха, якби ми, злучивши наші сили з В. М., такий облов з татар мали, який тепер з твого дозволу самі татари мають. Тоді б напевно запевнив нас у своїй зичливості. Але коли таку нам нагороду обіцяєш, як своєму серденяцькому війську, що не з своєї власної шкатули, але з кривавої людської, з прокльонами тобі самому і твоїм помічникам, набутої праці серденят зодягаєш задля свого гетьманства:¹³² тоді такої не прагнемо ми заплати; маємо в Бозі надію, що, залишаючись при королю, не з датку королівського, але з самої одваги нашої над поганцями і ворогами нашими дістанемо достойну заплату. Вичитали ми з листа один зводничий секрет — даєш нам знати, з своєї до нас прихильності, що Його М. Пан Гетьман наш, взявши шість тисяч червоних, поділився ними з старшиною. Коли б так було, то ми б тільки тішились з того, що вірна служба Гетьмана нашого у короля й Речі Посполитої має достойний респект, і бажали б ми, щоб, поділившись тою сумою, спожили на здоровля; тільки ж не було того, аж поки разом з нами Й. М. Пан Гетьман з усією старшиною з скарбу королівського дістане уконтентування...

Пам'ятно нам, що до нас В. М. на Кош писав, що, мовляв, одступляться Орди, а самі з Військом Запорозьким виходьте, тоді заключимо згоду. Але, пишучи так до нас, сам хотів одурити християн, а з Кримцями бажав мати згоду, бо, як тільки ми одступилися Орди, зараз же В. М., як до міцного муру, до неї прихилився. Так тебе на тому нещасливому гетьманстві поблагословив

132. В 1684 р. на раді старшин у гетьмана Самойловича міркували, на які кошти утримувати компанійські (серденяцькі) полки, що перейшли від Дорошенка, і тоді дехто пригадав, що Дорошенко брав з поспільства побори і давав війську на одягу; але інші казали, що такі побори були дуже утяжливі для населення, і воно од тих поборів розбігалось. Див. АЮЗР, т. XI, ст. 167.

Камамбет-Мурза, що не шість тисяч червоних, як нашому Гетьману брехливо дорікаєш, але всіх християн, а на останку й власну душу (купавши попереду за скарби небіжчика Брюховецького безхресні санджаки для себе) поганинові записав еси... І якщо хоч одробина боязні Божої залишилася у В. М., радимо: віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному своєму панові і в підданстві в нього залишися без облуди, і не фіглюй так трактами з Паном, як на Острозькій комісії. Тоді, коли побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь В. М. певен, що Його М. Пан Гетьман наш дані собі од короля клейноди і знаки військові положить, і по злученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. І тоді Військо або В. М., або кого улюбить, на той гетьманський уряд вибере, а король щасливіше його поблагословить, ніж Камамбет-Мурза. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми... Невелика Вашій Милості пам'ять і слава, що одну церкву в Чигирині і то чужим коштом вибудував, а всі інші доми Божі в руїну і на наругу віддав. І єдиного отця Тукальського за його хитрі і зрадливі ради великими достатками удовольнив, а багато старців і побожних ченців, як от недавно святих отців Скитських, разом з посполитими людьми в тяжку неволю бісурманську віддав”.

Під листом загальний підпис: ”старшина й чернь Війська Й. К. М. Запорозького”. В приписці до листа його автори просять відповіді: чи Дорошенко згоден миритись, чи буде далі провадити свою згубну політику; в такому разі будуть з ним битися, бо ось уже князь Вишневецький з коронним, литовським і бранденбурзьким військом простує до нас і вже близько.¹³³

Довідавшись про відступ Дорошенка, Ханенко відчув велику полегкість. Він ввійшов зовсім у ролю гетьмана ”Його Королівської Величності” й готовився вислати своїх послів на Варшавський сейм, який мав початися вже в січні 1672 р. А покищо вже 15. XII. 1671 р. вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, просячи внести на сейм пропозицію про уконтентування Війська Запорозь-

133. AZ, cod. 1807, л. 129.

кого.¹³⁴ Своїм послам дав Ханенко інструкцію, датовану 29. XI. 1671 р. В ній була просьба заступитися за релігію грецьку проти уніятів і заспокоїти її сеймовою конституцією, запевнити їй свободу не тільки в Україні, але і скрізь в Короні і на Литві. Далі був пункт про Київську Академію і взагалі про школи. Якщо колись Україна прийде до спокою, то щоб козаки були забезпечені в своїх вольностях, як у королівських, так і духовних та шляхетських маєностях. Наприкінці пригадував Ханенко свою вірну службу, під час якої пострадав милої дружини і двох синів, що сидять у в'язенню, про що він має вічну журбу, і прохав не забувати його милостями Речі Посполитої. Дезидерати від Війська обіцяв списати й вислати на найближчий сейм.¹³⁵

Справді на сейм (що розпочався 26. I. 1672 р., а вже 14. III був зірваний) прибули 24. II Ханенкові послы й привезли писану "Інструкцію" з датою 26. I. 1672 р. з Ладижина, а на другий день прибуло посольство і від Дорошенка під проводом Хилькевича, який вже виконував 1671 р. посольську місію до Собеського. Він привіз з собою кілька польських бранців як би в подарунок.¹³⁶ На лівому березі ходили чутки, що поляки дуже запобігають перед Дорошенком, і Многогрішний оповідав 7. III. 1672 р. московському післанцеві Танєєву, що литовський гетьман Пац прислав Дорошенкові шаблю та інші подарунки, а від короля приїздили послы з пропозицією "быть въ соединеніи съ королевськимъ величествомъ".¹³⁷ В усякому разі Польща хотіла прийти з Дорошенком до згоди. Одночасно старалась задобрити й Ханенка. На початку 1672 р. Ханенко дістав сукно для свого війська.¹³⁸

26 січня 1672 р. розпочався у Варшаві сейм, який мусів вирішити справу з Україною, а також справу відносин з Туреччиною, яка зовсім недвозначно готовилася до війни з Польщею. Собеський не поїхав сам на цей сейм, бо лежав хворий у Львові, але вислав

134. Akad. Um., cod. 1070, л. 421.

135. Там таки.

136. AGAD, Libri Legationum, cod. XXV, л. 346; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 843.

137. АЮЗР, т. IX, ст. 633-634.

138. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 752.

надзвичайно цікаве *votum*, з датою 19. II, в якому висловив свій погляд на тогочасне становище Польщі супроти небезпеки турецької війни, до якої вона була дуже слабо підготована. На думку Собеського, було три способи, як вийти з тяжкої ситуації, в якій опинилась Річ Посполита. Перший спосіб: зректись України і відступити її туркам. Але цей спосіб був би нечесний та й небезпечний, бо тільки на час відрочив би небезпеку, яка грозила не тільки Польщі, але й усьому християнству. Туркам би дісталось Запоріжжя, яке їм здавна коле очі і не раз підкурювало їх під самий ніс; татари перестали б ходити по ясир в Україну, зате всі свої наїзди робили б на Русь і на Волинь. Отже, краще було б якось помиритись з Кримом і з Туреччиною і обернути свої сили проти Москви.

Другий спосіб — згодитись на все, чого домагається Дорошенко, а Ханенка, яко вірного й жичливого, затримати в королівській службі. За порозуміння з Дорошенком промовляють такі резони: Україна міцно стоїть за нього і жадною мірою одступити від нього не хоче, хоч бачить свою згубу від польських і від татарських військ, і хоч Дорошенко платить татарам за їх услуги християнськими душами, видаючи татарам цілі міста й містечка; не тільки городи стоять при ньому, але й серденята так йому вірні, що й одного ми, стоячи під Кальником, не могли до себе переманити. Другий резон: турецький султан узяв Дорошенка в свою протекцію, та й цар московський стояти при ньому умислив, бо наказав своєму гетьману Многогрішному заодно з Дорошенком тримати (як про це пишуть до нас комісари з Москви). Останній резон, що й Ханенко, або скоріше сказати Запоріжжя, домагаються того самого, що й Дорошенко, як це видно з їх суплік через послів: щоб унію знести, щоб Війська Запорозького було 50 000, щоб і нога польського жовніра в Україні не стояла, щоб до українських полків належав і полк Подільський, а Могилів щоб був пограничним українським містом; вже козакам мало вольности, щоб двоє третього могли судити: хочуть, щоб і вабити двом одного було вільно. Отже коли претенсії в обох однакові, то вже краще миритись з Дорошенком, бо за ним стоїть більша половина України; але миритись з ним при умові, щоб зрікся турецької протекції. Користь з цього

була б та, що турки, побачивши, який це зрадливий, нестатечний і невірний народ, перестали б його піддержувати та замирившись з нами, шукали б способу винищити цей злий і невірний народ, який, піддавшись Москві або Польщі, нападав би своїм старим звичаєм на оттоманські володіння морем і сушею. А якби й тоді турки не втратили охоти воювати з Польщею, то мусіли б попереду напасти на Україну, а тоді козаки в спілці з польським військом далися б туркам у знаки, доказом чого служить Хотинська війна. Коли б король і Річ Посполита схотіли прийняти цей другий спосіб порятунку, то треба поспішати, поки не прийшли в Україну сильні турецькі й татарські війська, бо вже тоді б і Дорошенко, і Україна не розпоряджались собою. Неприємна річ задовольнити всі Дорошкові домагання, але нема іншої ради: треба виждати кращих обставин і кращої погоди; а з перемінами на Україні нетрудно, бо то Африка, де завжди щось нове, і де завжди постають якісь дива.

Нарешті третій спосіб, це мужньо стати до боротьби за віру і за Отчизну, та й за ціле християнство. Треба вивести в поле всі сили, на які тільки може здобутись Річ Посполита, але задля цього треба завчасу підготуватись. І тому що напевно не можна буде уникнути війни з турками, татарами, козаками, а може і з Москвою, то треба знати всі недостачі, які є у війську, в фортецях і в артилерії. Військо коронне, піхота і кавалерія сильно зруйновані. Кавалерія, відбувши кампанію у виголоднілому краю, прийшла до крайньої нужди. Вона позбулася під Тростянцем десяти хоругв. Інфантерія в ще гіршому стані; не дістаючи платні, без відпочинку, виснажена працею коло укріплення фортець. Багато її загинуло від хвороб, від ворога, багато розійшлося самовільно. Та хоч би військо було і в порядку, його не вистарчить, щоб обсадити всі фортеці й здобути в Україні міста. По фортецях багато дефектів і недостача в артилерії та муніції. На випадок війни, а вона майже певна, треба укріпити не тільки Кам'янець, але також Львів і Краків. Треба укомплетувати полки, затягти чужоземців, перш за все — німців. На все це потрібні кошти, і їх не треба жалувати, бо "краще позбутись шерсти, ніж усього тіла". Між іншим, радив Собеський дати певну суму запорожцям, щоб вони побудували

човни і робили на морі диверсію проти турків.¹³⁹

Але сейм не встиг винести якихнебудь ухвал в справі кредитів на оборону, дарма що коронний канцлер на засіданні 30. I отверто заявив, що турецький чауш "приніс нам війну";¹⁴⁰ 14. III він був зірваний, а нова сесія сейму почалася аж у травні місяці.

Військова акція в Україні припинилася з відходом Дорошенка в кінці 1671 р. до Чигирина, а також через бунт в польському війську: незадоволені з невиплати їм жолду, вояки заложили конфедерацію й покинули свої "лежи" на Поділлю. Регіментар Вижицький не тільки не зумів їх заспокоїти, але своїм брутальним поведженням ще більше їх роздратував. Собеському вдалось втихомирити бунт, і в половині лютого коронне військо знову почало вертатися на свої місця. Регіментарем Собеський призначив Підляського каштеляна Лужецького замість Вижицького.¹⁴¹ Граб'янка пише, що загальна команда над польським військом була доручена Ханенкові, та що "все войско полское, по становискахъ замковихъ расположившися, зѣло мирно й тихо зъ людьми обхождахуся, доволствуючися платою королевскою".¹⁴²

Але дрібна партизанська війна не припинялась увесь час. На півночі Льобель, який знову повернувся на своє становище коменданта Білої Церкви, провадив разом з полковником Пивом боротьбу з околицьними містечками, добуваючи від них провіянт. Містечко Насташка піддалося добровільно, але Льобель забрав у неволю двадцять мешканців.¹⁴³ Пиво пограбував і спустошив Межигірський монастир і маєтки київських монастирів, загрожуючи самому Печерському монастиреві.¹⁴⁴

Татари, які зимували на Київщині, розпускали свої чамбули по Волині й Полісся. Один татарський загін було погромлено під Старим Костянтиновом, при чому загинуло вісім мурз. Другий загін під проводом Кантемір-мурзи набрав ясиру і повернувся з

139. Там таки, ст. 862.

140. Там таки, ст. 764.

141. Там таки, ст. 848-854, 866-867.

142. Лѣтопись Грабянки, ст. 205.

143. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 876.

144. АЮЗР, т. IX, ст. 650-651; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 861-862.

ним до Корсунського полку, але всі міста — Богуслав, Канів, Корсунь позамикались і не хотіли пустити татар до себе. Постійна тривога й небезпека від татар і поляків примушували населення правого берега тікати з своїх селищ і шукати спокійнішого життя на лівому березі. Цілі валки таких "прочан", як їх називали, старалися переправитися за Дніпро, і щоб зупинити цей відплив населення Дорошенко мусів видавати спеціальні універсали, як от універсал з 27. II. 1672 р. З Чигирина на ім'я полковника Черкаського, де гетьман уже вдруге наказував не перепускати "прочан" на лівий берег: "суворо приказуєм, — писав він, — жибисте на всіх шляхах в полку своєм найдуючихся уставичную міючи сторожу, жадного живого духа, опріч купцов, на тамтую сторону прочан не пускали; а міли би над наш заказ силовати, теди маетки і всю худобу у таких одбирати, самих зась до вязеня брати позволяєм і розказуєм".¹⁴⁵

На ґрунті непорозумінь з татарськими "союзниками" виник у Корсуні бунт, про який маємо не зовсім ясні, а часом і суперечні відомості. Льобель доносив 9. III Собеському, що полковника Корсунського вбито за те, що хотів впустити орду, а брат гетьмана Андрій Дорошенко мусів тікати. І Нураддін-солтан "розгнівався на Дорошенка і в неприязні повернув до Криму з усією Ордою".¹⁴⁶ З Кам'янця, зі слів Ханенкових післанців, подавано про це вісті в такій формі: чернь Дорошенкова вбила двох своїх полковників: Ганібила(?) Корсунського і Гамеку(?) Паволоцького, та ще писаря корсунського; татар не впустили і дали знати Ханенкові, щоб ішов до них на поміч; також вислали й до Пива, щоб якнайшвидше наступав на Корсунь.¹⁴⁷ Знов у іншій формі, не згадуючи про бунт, оповідав про татарські рухи на Київщині грек Ян Томара, який їздив у січні 1672 р. з листами від Дорошенка до Многогрішного. На початку лютого він казав ніжинському воєводі Ржевському, що 21 січня всі татари, які зимували на Київщині, зібралися під Корсунь до солтана, з яким прибув Андрій Дорошенко з полками Каневсь-

145. Ал. Лазаревській. Два акта для історії "руїни" правобережної України 1672-1682 гг., "КСГ" 1887, кн. II, ст. 368-370.

146. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 875.

147. Akad. Um., cod. 1070, л. 474.

ким і Торговицьким, з серденяцьким полком Жеребила та з охотниками з усіх полків. У них відбулася якась нарада, на якій постановлено стати кошом у трьох містах: у Хвастові, Паволочі й Немирові, з тим щоб іти на польські городи, на Полісся, на Дубно і на Кам'янець.¹⁴⁸ Певна річ, Томара оповідав про події ще перед бунтом. Але що невдовзі по тому вибухли якісь непорозуміння між татарами й самим гетьманом Дорошенком, це видно з слів Многогрішного, який 7. III оповідав московському післанцеві Танєєву, що, мовляв, татари ходили трьома загонами по ясир. Два з них набрали багато полону, а третій загін хотів було кинутись на лівий берег, але Дорошенко рішуче того не дозволив і "бив по щоках" самого солтана.¹⁴⁹ Як видно, Дорошенко не дуже панькався з своїми татарськими союзниками: пригадаймо, як він "бив по губах" татарських послів восени 1668 р.¹⁵⁰ Солтан мусів послухатись, та, вертаючись до Криму, прохав у Дорошенка охорони, і той послав з ним свого брата Григорія, який провів татар аж за Чорний Ліс.¹⁵¹ Про якісь непорозуміння між Дорошенком і Батирчею-мурзою писав Льобель з Білої Церкви до Козловського ще 6. I. 1672 р.¹⁵²

Але взагалі історія з корсунським бунтом представляється дуже неясно, і здається, що деякі події, переказані в джерелах, змішуються з іншим бунтом, який мав місце в Умані. Діло в тому, що у Величка маємо дуже докладне з подробицями оповідання про бунт уманців проти Дорошенкової залоги, яка складалася з кінного компанійського полка Суличича і піхотного полка Жеребила. В самий день Великодніх свят, коли всі були напідпитку, уманці завелися з обома полковниками, сварка перейшла в бійку і потім в отвертий бунт уманського населення проти Дорошенкової залоги. Суличича було вбито, а його компанійці розбіглися. Жеребила схоплено і одіслано до Ханенка. Скоро потому Ханенко прислав польську залогу, яка обсадила Умань. Вся ця подія відбулася за

148. АЮЗР, т. IX, ст. 658-659.

149. Там таки, ст. 669-670.

150. Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. I, ст. 206.

151. АЮЗР, т. IX, ст. 670.

152. Bibl. Kras., cod. 330, л. 227.

Величком в 1673 р.¹⁵³ Тим часом Самовидець, оповідаючи коротко про уманський бунт, мовляв: "уманці, збунтувавшись, полковника Жеребила убили і інших козаков значних з старшини, а чернь вигнали з міста і місто здали гетьманові Ханенку на ім'я королевскоє", — відносить саму подію до 1672 р.¹⁵⁴ Знов же таки й Льобель писав 3. V. 1672 р. до київського воєводи Козловського, прохаючи прислати 200 коней, щоб почати акцію проти Дорошенка, що "в Умані так сталося, що ту сваволю серденят вибито, самого полковника Семма(?) вбито, полковника Жеребила забито в кайдани, і вся Умань здалася королеві".¹⁵⁵ З листа регіментаря Лужецького з дня 25. V довідуємось, що польське військо обсадило Умань та що Корсунь і Черкаси дуже стривожені відступом Ханенка (який, мовляв, збирався їхати на Січ), бо вже виповіли були послушенство Дорошенкові і сподівалися приходу польського війська.¹⁵⁶ Нарешті в одному пізнішому листі Собеського згадується, що в Умані було вбито сердюцького полковника.¹⁵⁷

З огляду на неясність та суперечність усіх цих відомостей можна думати, що тут змішані дві події, які мали місце весною 1672 р., одна в Корсуні, друга в Умані. Але обидві свідчать, що населення України було дуже невдоволене з Дорошенка за його союз з татарами і доходило часом до розпачу. Спеціально в Умані долучалась до того ще й прив'язаність уманців до свого давнього полковника. Не треба також забувати, що серденята, які набиралися з усякого бродячого люду, ніде не були бажаними гістьми і мали серед населення погану славу.

Але що перехід Умані під королівську руку таки відбувся на весні 1672 р., про це свідчить акт "присяги або скоріше рескрипту учиненої присяги козацького полку й поспільства міста Умані р. 1672". В цьому акті уманці ознаймують, що вони скинули з себе "бридку турецьку протекцію і владу Дорошенка, одізвавшись з жич-

153. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 337-338.

154. Лѣтопись Самовидца, ст. 112.

155. Bibl. Kras., cod. 330, л. 224. Московську копію цього листа бачив проф. Петровський в Архіві М-ва Зак. Справ у Москві: Нариси з історії України, ст. 308.

156. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 981.

157. Там таки, ст. 1087.

ливістю до ясновельможного гетьмана Ханенка”, та що вони будуть підтримувати йому послушенство, а королю вірність. Далі йде текст присяги і підписи: Михайло Стефанович, полковник Уманський; Федір Григорієвич, війт з усім поспільством уманським і з бурмістрами; Єфстафій Тимофієвич, городовий отаман.¹⁵⁸

Часове залишення коронним військом України дуже збентежило Ханенка й довело його, як писав Собеський, просто до одчаю,¹⁵⁹ а його посла на варшавський сейм заявили отверто 29. I. 1672 р., що коли за пару тижнів не буде прислано 10 000 коронного війська, то вони примушені будуть, так як і Дорошенко, самі про себе помислити.¹⁶⁰ Поворот коронного війська підбадьорив Ханенка, і він навіть перебрав на якийсь час ініціативу до своїх рук. 9. III він прислав до нового регіментаря Лужецького післанців з пропозицією спільної акції проти татар. Лужецький дав наказ своїм хоругвам збиратись на 19. III під Лятичевим. Ці післанці оповіли й про акцію Сірка вкупі з молдавським боярином Гінкулом проти молдавського господаря Дуки: нібито Сірко, оженивши свого сина з дочкою Гінкула, посадовив свого свата на господарство.¹⁶¹ Інша сучасна звістка (з Язлівця 6. III. 1672 р.) каже, що Дука, укріпившись на господарському троні потому як він заплатив сілістрійському баші 500 торбинок левів або чангів, дозволив вибрати в Гінкулових маєтностях 500 душ ясиру, та ще й татарам дозволив вибирати ясир окремо, і вони набрали його чимало. Прочувши про це, Гінкул з'єднався з Сірком, і вони вдарили з 6000 війська на Яси та страшенно їх пограбували.¹⁶² Ті самі Ханенкові післанці, що прибули до Лужецького, оповідали, що Кіяшка, який передався до Ханенка, затягав до нього у військо охотників у Чернівцях; він склав перед Ханенком присягу королю.¹⁶³ Про Гінкула маємо звістку, що він восени 1672 р. з відділом 700 добрих молодців служив Польщі й помагав Собеському нищити татарські загони.¹⁶⁴

158. AGAD, Libri Legationum, cod. XXV, л. 355-356.

159. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 872.

160. Там таки, ст. 765.

161. Akad. Um., cod. 1070, л. 474.

162. Там таки, л. 473.

163. Там таки, л. 474.

164. Grabowski. Ojczyzste spominki, т. II, ст. 346.

Ні Костянтин Мігалецький, ні Гоголь, які втікли після здобуття Могилева Собеським до Молдавії, не користалися, видко, з "асекурації", яку їм видав коронний гетьман; вони пішли разом з Дукою до мультян.¹⁶⁵ Весною 1672 р. Костянтин перебував знову на Волощині, і Дорошенко давав йому доручення оперувати разом з турками проти польських військ.¹⁶⁶

Ханенко, опанувавши Умань і дістаючи заклики з Київщини, почув себе, видко, настільки сильним, що почав думати про те, щоб перебрати в Дорошенка булаву по козацькому звичаю на раді. Як доносив військовій старшині в Батурині полковник Миргородський Дуб'яга, Ханенко, скупчивши біля себе полки Уманський, Могилівський, Торговицький і Брацлавський, вислав до Дорошенка колишнього чигиринського обивателя Семена Химниченка з пропозицією йти на Росаву на раду. Але Дорошенко забив післанця в кайдани і посадив у в'язницю в Чигиринському замку.¹⁶⁷ Про це саме писав до наказного полковника Переяславського сотник леплявський Іван Петкало: мовляв, "єсть відомість, що мієт Ханенко под Ольховець (прибути) зо всім табором і пише до Дорошенка, щоб ішов на Росову в раду, кого, мовит, товариство zvolит, тому нехай дадуть (булаву), а нам битися ні за що".¹⁶⁸ Ханенко посилав свої універсали і на лівий берег: так, маємо його універсал з дня 9. V. 1672 р. до Ніжинського полку, де він закликає стати проти Дорошенка, який "для свого гетьманства усилював оддати в невольничую правє протекцію бісурманськую" український народ, і запевняв, що сам він "уховай Боже, не для вряду гетьманського і жадного собственного зиску" веде свою акцію, — не так як Дорошенко, що "для свого гетьманства з душею і тілом народ невинний запродав".¹⁶⁹ Дорошенко, з свого боку, також розсилав універсали, підбурюючи проти Ханенка його козаків.¹⁷⁰

165. Akad. Um., cod. 1070, л. 474.

166. АЮЗР, т. IX, ст. 887-888.

167. Там таки, ст. 888.

168. Bibl. Kras., cod. 330, л. 246.

169. Там таки, л. 248.

170. Akad. Um., cod. 1070, л. 474.

Дорошенко, певна річ, і не думав ходити на раду, на яку закликав його Ханенко, як не ходив він свого часу й на раду, на яку закликав його Суховій. А Ханенко тим часом стратив дуже поважного співробітника (а може й конкурента!) — Івана Сірка, який весною 1672 р. зовсім несподівано опинився на лівому березі Дніпра, з'явившись туди нібито в інтересах агітації за поміч Ханенкові. Але, здається, причиною його появи на Лівобережжі було щось інше, а саме — спроба підхопити в свої руки булаву, якої саме тоді позбавлено Демка Многогрішного. 12. III. 1672 р. стався в Батурині переворот; старшина заарештувала вночі свого гетьмана, вивезла потаємно до Москви й оддала до рук московському правительству, обвинувачуючи Многогрішного в зраді. Нещасний Демко нібито ввійшов у таємну змову з Дорошенком, маючи на думці скинути московське підданство й прийняти протекторат турецького султана. Троє дослідників розглянули докладно справи арешту й суду над Многогрішним: М. Костомаров,¹⁷¹ В. Ейнгорн¹⁷² і П. Матвєєв.¹⁷³ Український історик уважав, що Многогрішний загинув зовсім безневинно; своєю різкістю й нестриманістю він обурих проти себе старшину, і вона, скориставшись з його необережних і різких, хоч зовсім правдивих висловів на адресу Москви, сказаних перед московськими агентами, обвинуватила його в "зраді" й погубила. Інакше дивляться на справу обидва московські дослідники. І Ейнгорн, і Матвєєв вважають, що Многогрішний упав жертвою інтриги Дорошенка. Ейнгорн писав, що "Дорошенко, щоб опанувати східну Україну, завів зносини з простакуватим Многогрішним, зовсім так, як в 1668 р. зносився з Брюховецьким", та що Многогрішний, людина недалекого розуму, вступивши в спілку з Дорошенком, діяв не самостійно, а за радою самого Дорошенка, митрополита Тукальського й ченців, які приїздили до нього від митрополита.¹⁷⁴ Так само дивиться на справу й Матвєєв, гадаючи,

171. Костомаровъ. Руина, ст. 190-206.

172. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 828-846.

173. П. Матвѣевъ. Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г. — "Русская Старина", т. IX, ст. 667-690; т. X, ст. 131-146; т. XI, ст. 459-470.

174. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 802, 826.

що Многогрішний піддався інтригам Дорошенка, який, сподіваючись приходу турків на Україну, дуже хотів викликати заколот на Лівобережжі. Отож, "задумавши жити власним розумом", простакуватий Демко піймався в сильце хитрому Дорошенкові й почав свою фронду супроти Москви.¹⁷⁵ Але обидва московські дослідники не беруть під увагу те, що Демко Многогрішний, який він там не був простакуватий, був українським патріотом. Одбігши Дорошенка, бо не бачив іншого виходу для Лівобережжя, як піддатися Москві, він ворогував з Дорошенком, доки той наступав на нього збройною рукою. Але як тільки Дорошенко залишив його в спокої, а сам почав боротьбу за незалежнення Правобережної України від Польщі, симпатії Многогрішного схиляються виразно на бік Дорошенка. Йому, як кожному українцеві того часу, здавалася невиносимою сама думка про те, щоб Київ з його святинями опинився знову в латино-польських руках. Були у Многогрішного ще й особисті причини нелюбови до Польщі: адже не дурно король Ян-Казімір під час свого маршу на лівий берег видав 12. II. 1664 р. наказ про конфіскацію рухомого й нерухомого майна братів Демка й Василя Многогрішних, яко "ребелізантів і кривоприсяжників", і про віддачу того майна шляхтичеві Стефану Папроцькому.¹⁷⁶ Це все спонукало Многогрішного стати тепер, коли загострювався знову польсько-український конфлікт, по стороні Дорошенка.

Ф. Уманець слушно зауважив, що Многогрішний властиво "завжди залишався під моральним впливом Дорошенка та його патріотичної програми і тільки поневолі, під тиском обставин, посувався в інший бік".¹⁷⁷ Отже з того часу, як Дорошенко починає знов боротьбу з Польщею, Многогрішний не тільки йому співчуває, але й помагає йому. Він затримує Ханенкових послів; висилає Дорошенкові збройну поміч, дозволивши участь лівобережних охотників у його війську.¹⁷⁸ Многогрішний позичає Дорошенкові гроші:

175. Матвѣевъ. Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г. — "Русская Старина" (1903), X, ст. 140.

176. AGAD, Sigillata, ks. 8, л. 4.

177. Уманець. Гетман Мазепа, ст. 51-52.

178. АЮЗР, т. IX, ст. 452, 455; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 51-52.

по одних відомостях посилає йому 6000 золотих, по других 24 000 єфимків.¹⁷⁹ Свої симпатії до Дорошенка не скриває Многогрішний настільки, що п'є прилюдно на бенкетах за здоров'я чигиринського гетьмана.¹⁸⁰ Він постійно листується з Дорошенком, але звідси ще далеко до реальної "зради" Москві — про це Многогрішний, мабуть, і не помишляв. Самі московські політики напевно це добре розуміли, але пішли назустріч бажанням старшини, сподіваючись за ціну голови Многогрішного збільшити свої впливи на внутрішнє життя України. "Москва, — як зауважив П. Матвєєв в одній своїй праці, — не дуже дорожила в Україні людьми, які засвідчили їй свою вірність. Вона відступала від них, як тільки вони втрачали популярність і вплив серед своїх, і навіть видавала ворогам на поталу, як це сталось з Сомком і Васютою Золотаренком. Для неї було байдуже, кого б козаки не вибрали в гетьмани; вона затвердила б кожного, кого вибрала рада, аби лишень він заявив перед Москвою свою покірливість".¹⁸¹

В Польщі також зауважили симпатії Многогрішного до Дорошенка: там були певні, що обсадження козаками Стародубського полку деяких сіл понад Сожею, було диверсією з боку Многогрішного, щоб відтягти литовське військо і тим облегшити становище Дорошенка.¹⁸²

Москва вже давно не довіряла Многогрішному. Ще на початку 1671 р. прибув до Москви Микола Спафарій, який вступив на московську службу, що в ній перебував аж до своєї смерти в 1708 р. Він привіз з собою лист від Єрусалимського патріярха Досіфея, а на словах переказав від патріярха і від перекладчика при Турецькій Порті, грека Панайота (московського конфідента) такі відомості: патріярх і Панайот — обидва — люди, віддані Москві — остерігали царя, щоб не довіряв гетьману Многогрішному, бо Многогрішний має з Дорошенком "совѣтъ и соединительство" і тільки дожидає слушного часу, щоб піддатись султанові й бути разом з

179. АЮЗР, т. IX, ст. 674, 679, 715, 770.

180. Там таки, ст. 644.

181. П. Матвѣєвъ. Москва и Малороссія въ управленіе Ординъ-Нащокина. — "Русскій Архивъ" 1901, кн. I, ст. 443.

182. Akad. Um., cod. 1070, л. 443.

Дорошенком в турецькому підданстві.¹⁸³ Він казав також, що Дорошенко писав до султана, щоб той забрав у Тетері булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завіз із собою, та щоб прислав те все Дорошенкові. Але султан булаву, клейноди і привілеї у Тетері забрав, але до Дорошенка їх не післав, боячись, щоб Дорошенко з тими привілеями по-прежньому не приступив до поляків. І Тетеря скоро по тому вмер. Юрій же Хмельницький сидить у Царгороді в Семівежах у кайданах, і корму йому дають по дві гривни на день. А держать його задля того, що коли козаки покинуть Дорошенка, або він сам зрадить турків, то вони зразу настановлять Хмельницького гетьманом і, давши йому немале військо, вишлють в Україну. І козаки до нього пристануть, і турки сподіваються, що козаки Хмельницького дуже люблять.¹⁸⁴

Довідавшись про батуринський переворот і про те, що на лівому березі ладяться вибирати нового гетьмана, Сірко рішив спробувати щастя, покладаючись на свою популярність серед козацької черні та на свої знайомства серед московських воєвод. На початку квітня 1672 р. він несподівано появився на Полтавщині, везучи з собою, яко презент для воєводи князя Ромодановського, пораненого мурзу Тенмамбета, захопленого в степу над річкою Куяльником, де було погромлено чамбул білгородських татар. Сірко пробирався в Курськ, де стояв тоді з військом Ромодановський. Але в містечку Новому Санджарові заарештував його Полтавський полковник Федір Жученко, забив у кайдани і одвіз до старшини в Батурин. 19. IV. 1672 р. Жученко посвідчив у Батурині в присутності генеральної старшини, полковників, сотників, отаманів і всього товариства — отже на старшинській раді — що Сірко заявив прилюдно в Санджарові, на запит, чого він прийшов на цей бік, що прийшов він, маючи надію підгорнути під свою руку Полтавський і Гадяцький полки, а підгорнувши, мав на думці вислати звідти допомогу Ханенкові.¹⁸⁵

183. Новыя данныя о службѣ Николая Спаоарія въ Россіи (1671-1708 г.г.), ст. 34.

184. Там таки.

185. АЮЗР, т. IX, ст. 843-844.

Але якщо Сірко рахував на свою популярність в широких масах рядового козацтва, то ніяк не мав підстави думати про прихильність до себе з боку старшини: старшині напевно дуже мало всміхалось перспектива мати такого гетьмана, як Сірко, з його політичною безпринциповістю, нахилом до демагогії і навіть браком якоїсь логіки в поступуванні. Отже, піймавши його в свої руки, вона думала лиш про те, якби його запроторити кудись якнайдалі. Вже 22. IV старшина вислала до царя листа, де, дякуючи за дозвіл вибрати нового гетьмана, сповіщала про арешт "превратника" Сірка, який, мовляв, прибув на лівий берег Дніпра, "для вс'янія между народовъ бунтовъ".¹⁸⁶ З Москви прийшов наказ відправити Сірка в Москву, звідки він помандрував на Сибір.

В Польщі вважали, що Сірко впав жертвою інтриги Дорошенка і доводили це перехопленим листом Дорошенка до Білгородської Орди. Там дуже прийняли до серця долю Сірка, і вже в липні 1672 р. прибув до Москви гонець з Варшави клопотатись про визволення Сірка й висилку його до польського війська.¹⁸⁷ Одночасно прохали про поворот Сірка з заслання і запорожці, які прислали в Москву своїх післанців.¹⁸⁸ Але цар наказав визволити Сірка з заслання аж тільки на початку слідуєчого року, коли турецько-татарська небезпека стала загрожувати й Москві.

З приводу арешту й заслання на Сибір Многогрішного забрав голос Дорошенко. В листі до воєводи Козловського з 1. IV. 1672 р. він писав, що гетьман Многогрішний пострадав зовсім безневинно: "я, — писав він, — заставав з паном Дем'яном Ігнатовичем в приязні не для якоїсь зради (як удають самі превратніє голови), шкодливої добру посполитому християнської віри нашої, але для ствердження добрих речей православного християнства, к вікупомной славі єго царського величества пресвітлого трону, же для удання нецнотливих злих людей пана Дем'яна Ігнатовича, зичливого єго царському величеству, струтивши нагле з того гетьманського вряду, не знати, де подіто. Єсли в том єго царського величества разсмотрінія

186. Там таки, ст. 849.

187. АЮЗР, т. XI, ст. 10-11.

188. Там таки, ст. 15.

не будет, то сам Господь на каждом позицет его невинности, естем певен”.¹⁸⁹ Само собою розуміється, цей шляхетний жест Дорошенка не міг полегшити долі Многогрішного; заступництво чигиринського гетьмана могло тільки скріпити московський уряд, що донос старшини про ”зраду” свого гетьмана мав певні підстави.

189. Там таки, т. ІХ, стор. 837.

XIV

Туреччина грозить Польщі війною. Безрезультатність травневої сесії варшавського сейму. Мохаммед IV в союзі з кримським ханом і Дорошенком ідуть на Польщу. Сили противників. Погром поляків і Ханенка під Четвертинівкою. Собеський намагається рятувати ситуацію. Дорошенко під Кам'янцем. Облога і капітуляція Кам'янця. Операції в Галичині. Переговори про мир. Відворот турків. Собеський громить татарські загони.

Наближалася весна і з нею пора воєнних дій. Погроза Дорошенка "порушити проти Польщі самий Ахеронт" зовсім не була порожнім словом: над Польщею справді нависла гроза турецької війни. Туреччина ще 6. IX. 1671 р. заключила мир з Венецією, який віддав їй острів Крит і поклав кінець довгій, виснажуючій війні.¹ Тепер у Порти були розв'язані руки для нових воєнних підприємств. Ще 9. XII. 1671 р. прибув до Варшави чауш з листами від султана Мохаммеда IV і візира Ахмета Кепрелі, які властиво заповідали війну, хоч у Варшаві їм не хотіли цьому вірити.² Турецький історик Рашід-Ефенді (відомий нам з польського перекладу Сєнковського) освітлює справу так, що гетьман Дорошенко звернувся в 1671 р. до султана за допомогою проти поляків і татар, обіцяючи взаємно помагати султану у війні, якби вона почалася на границях Румелії. Султан вволив його бажання, післав йому бубни і бунчук, а коли кримський хан Аділ-Гірей, "людина нестала і зухвала", почав піддержувати Ханенка, султан скинув Аділ-Гірея, а до польського короля вислав чауша Каракулак-Ахмед-агу з листом, в якому писав, що "гетьман Дорошенко, котрий дістав од нашої

1. Iorga. GOR, Bd. IV, Gotha, ст. 133-134.

2. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. III, ст. 83.

влади бунчук і бубни, вступив з цілим своїм народом в число невільників нашого Високого Порога, а тому його земля включена тепер до наших обширних областей, і безпечність козацької землі заручена між нами умовою". Далі султан перестерігав перед "безправ'ям" та "насильством" проти гетьмана Дорошенка, бо інакше буде війна.³ Великий візир писав до короля: "падишах дочувсь, що ви замишляєте наїзд на козацьку землю, котра належить до обшару його володінь. Через те посилається Тобі найвище намє. Як тільки познайомитесь з його змістом, негайно дайте нам знати, які заходи вважаєте за корисні для себе, для своєї землі і підданих".⁴ Здається, одночасно був присланий лист і до підканцлера Ольшевського, до якого Гаммер додає зовсім невірну примітку, називаючи його листом султана до короля і датуючи 1640 р.⁵ Цей лист звучить так:

"Падишах довідався, що Ваш пан і наш королівський приятель рушає, щоб чинити шкоду землі козацького гетьмана Дорошенка, послушного хаканам з округи Високої Порти. В цьому змислі було видане султанське намє. Згідно з цим вияснить негайно своє становище. Козацький народ віддавна прихиляється до кримських ханів, є їм послушний, а через них є в давнім підданстві у падишаха. Згаданому Дорошенкові передано від Високої Порти прапор і почесне убрання. З найвищого наказу встановлено його гетьманом того краю. Сам він зачислений до слуг Високої Порти, а його вілаєт, як і всі інші, є під охороною. Тому рішено охороняти згаданого гетьмана та його вілаєт і землю. Це ви добре знаєте. Якщо не перестанете діяти на шкоду миру, відомо вам з султанського намє, що з тою справою буде. Ви будете причиною порушення миру".⁶

3. Sękowski. *Collectanea*, t. II, ст. 2-10. Очевидно цей лист цитує і Костомаров у вільному перекладі, не подаючи джерела: Руїна, ст. 206, а також: Hammer. *GOR*, Bd. VI, ст. 281; Bd. IX, ст. 465 (1684); *Silihdār Tāghī*, с. 1, ст. 565 наводить цей документ *in extenso*, подаючи мотивацію зовсім подібну до Рашідової.

4. Інша орієнт. Акад. ч. 24; Див. теж: Dorošenko a Rypka. *Hetman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*, ст. 34.

5. Hammer. *GOR*, Bd. IX, ст. 439 (1337).

6. Інша орієнт. Акад. ч. 25; Див. теж Dorošenko a Rypka. *Hetman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*, ст. 35.

Щоб запобігти війні, польський уряд вислав до Царгороду на початку 1672 р. удруге Франціска Висоцького,⁷ але його місія не мала успіху, і він прислав на січневу сесію сейму дуже тривожні відомості.⁸

Безперечно, Дорошенко був в курсі воєнних приготувань Порти і знав, що війна її з Польщею майже неминуча. Він, як оповідав у Москві Епіфаній, заохочував султана до війни з Польщею. Він писав, що, мовляв, хоче віддати Київ і усі завойовані городи полякам, і ті поставлять по тих містах своє військо і тим знесиляться. І от тоді б був слушний час султану напасти на поляків і відібрати Польщу. А Тукальський начебто з свого боку домагався, щоб султан наказав вселюбним патріярхам зробити його в Малій, Червоній і Чорній Русях патріярхом, і що коли почне дуже про це султана просити, то султан, певна річ, накаже його учинити патріярхом.⁹ Та проте Дорошенко, обертаючись раз-у-раз у зачарованому трикутнику Москва — Польща — Туреччина, старався не зривати зносин ні з одною з цих держав навіть тоді, коли війна вже висіла на волоску. Маємо відомості про живі його дипломатичні зносини протягом усього початку й весни 1672 р., як з Туреччиною, так і з Польщею. До Царгороду їздив від нього послом Атанасій Волошин,¹⁰ до кримського хана Матвій Бойченко і Суличич.¹¹ 25. II. 1672 р. в часі сеймової сесії появилися від нього у Варшаві послы.¹² Льобель писав 9. III до Собеського, що до Білої Церкви прибув післанець від Дорошенка з листом до Собеського, і цей післанець зараз же поїхав далі.¹³ Ольшевський в листі з дня 1. IV говорить про таємне уповноваження Собеського до переговорів з Дорошенком.¹⁴ Знов же Собеський пише 6. V про приїзд до нього Дорошенкового посла Василя Хилькевича, який привіз йому кілька

7. Johann W. Zinkeisen. GOR, Bd. V, Theil. Gotha 1857, ст. 68-69.

8. Acta historica, t. II, pars II, ст. 767.

9. Новыя данныя о службѣ Николая Спафарія въ Россіи (1671-1708 гг.), ст. 35.

10. АЮЗР, т. IX, ст. 887.

11. Там таки, ст. 736-737.

12. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 843.

13. Там таки, ст. 874.

14. Załuski. Epistolae, t. I, ст. 346.

бранців.¹⁵ Про цього самого Хилькевича, яко посла від Дорошенка, згадує в своєму листі з дня 8/18. У Миргородський полковник Дуб'яга.¹⁶ А Дорошенків посланець до Многогрішного Ян Томара говорить, що 11. I були у Дорошенка в Чигирині послы від литовських гетьманів у справі миру, він сам навіть бачив привезені ними листи.¹⁷

Але вся ця оживлена дипломатична діяльність мала з боку Дорошенка метою хібащо приспати чуйність противної сторони, бо що стосується до Собеського, то він до останнього моменту стояв за тим, щоб не доводити Дорошенка до "десперації" й за всяку ціну шукати з ним якогось порозуміння.

Тим часом Туреччина дуже помалу, але неухильно готовилась до війни. По висланні згаданих вище листів у цілій турецькій державі було проголошено війну і видано наказ, щоб війська Румелії й Анатолії збиралися до Адріанополя на день 23. IV. "З наступленням зими наказано було коменданту Перекопському Галіюпаші перезимувати в тих околицях і, як тільки покажеться в тому потреба, іти на поміч гетьману Дорошенку. Але польський король не припинив своєї акції, бо не припускав, щоб з боку падишаха могло дістатися стільки помочі Дорошенку, і вважав за виключене, щоб падишах, який ще перебував у Бруссі, міг проти нього виступити. Він задержав посланого чауша Ахмета кілька день, але не дав себе переконати султановим листом. Навпаки, згаданий паша доносив, що король продовжує в своїх заходах проти миру. Це викликало гнів падишаха, і була наказана мобілізація на день Хізр на Адріанопольській долині". Так оповідав про початки війни турецький історик.¹⁸ Тільки аж 14. V. 1672 р. повернувся чауш Каракулак-Ахмед-ага з листом від короля, в котрому вказувалося на те, що Польща довгий час вдержувала козаків од нападу на турецькі землі і що власне це спонукало козаків обернути свою ненаситність проти Польщі. Далі повторювалося, що Україна є віддавна землею, яка належить польським королям, а Дорошенко є їх підданим; що

15. Teki Lukasa XX, cod. 155.

16. АЮЗР, т. IX, ст. 888.

17. Там таки, ст. 658-660.

18. Silihdār Tārīhī, c. I, ст. 566.

цей Дорошенко є негідник, розбійник, який заслуговує на презирство; забувши сором, він спочатку передався на московський бік, але за свою нестатечність був звідти вигнаний, через те й не випадає давати йому чужі землі. Король висловлював надію, що Дорошенко з козаками буде покинутий султаном, і в такому разі мир буде збережено.¹⁹

Султан звелів візиру вислати відповідь на ім'я Ольшевського. В тій відповіді говорилося, що козаки були вільними людьми, що поляки їх поневолили, і тоді козаки, не витерпівши польської жорстокости, несправедливости, утиску й поневолення, взяли за шаблі, удалися під охорону кримських ханів, а потім Високої Порти. Яким правом сміють тепер поляки називати Україну своєю дідичною землею? І як великий падишах може не взятися за зброю, щоб увільнити пригноблений народ од його гнобителів? Наприкінці говорилося, що похід проти Польщі почнеться вирушенням султана з Адріанополя 5. VI. 1672 р.²⁰

18. V почалася нова сесія варшавського сейму. Хоч головною справою його нарад мало бути вишукування засобів для оборони держави і винесення відповідних про те ухвал, але й ця друга в 1672 р. сесія проминула в завзятих суперечках про різні партійні й особисті справи. На одному з перших засідань Станіслав-Казімір Беншовський, що відіграв таку визначну роль в польсько-українських відносинах, у довгій патетичній промові закликав до проголошення посполитого рушення, до побільшення контрингенту війська і до заспокоєння всіми способами України; він радив якнайласкавіше обходитись з Ханенком і дозволити козакам робити морські виправи на море, щоб нападати на турків; з того козаки матимуть забавку і знайдуть вихід для своєї енергії.²¹ Але голос Беншовського потонув в хорі голосів шляхетських послів, з котрих кожен домагався задоволення передусім якихсь приватних інтересів.

В кінці травня повернувся з Туреччини посол Висоцький і 1. VI здавав звіт перед сенатом, а потім і перед палатою сеймових

19. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 11-15; Silihdār Tārīhī, c. I, ст. 569.

20. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 15-21; Silihdār Tārīhī, c. I, ст. 570; Dorošenko a Rybka. Hetman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, ст. 36.

21. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 895-897.

послів. Він дуже розводився про свої пригоди і заявив, що йому візир дав зовсім виразну декларацію: якщо Польща не відступить від України й Дорошенка, то буде війна. Слідом за ним мало вирушити "незчисленне військо, щоб взяти в протекцію Україну й допомогти Дорошенкові. Одначе про турецьке військо казав, що воно не таке вже велике й страшне, і якби зразу ж тепер на нього вдарити, то можна наганати на нього великого страху". Звіт Висоцького був зустрінутий дуже гострою критикою й лайкою з боку послів, і як тільки потім він появлявся в сеймі, на нього накидались з останньою лайкою.²² Гаммер подає, буцім то Висоцький на слова візира, що Порта не може відмовити своєї допомоги Дорошенкові, вигукнув, що коли б навіть король і вся Річ Посполита згодились відступити Україну, то він, як польський шляхтич, ніколи на те не пристане.²³ Московський агент у Львові Павло Пірховський доносив 5. VI київському воєводі, що Висоцькому не дано було турками жадного респонсу на письмі, а тільки заявлено усно, що дадуть декларацію тоді, як стануть з військом під Кам'янцем.²⁴

Одночасно з Висоцьким прибув до Варшави Ханенків син. 3. VI він мав авдієнцію у короля і представив йому кілька старшин Уманського полку, які склали королю присягу на вірність. Від короля молодий Ханенко ходив з козаками до посольської палати. Його було відправлено з дуже ласкавою відповіддю.²⁵ 6. VI сенат виніс постанову, щоб негайно вирядити в Москву до царя пана Ковалевського з просьбою повернути Сірка з заслання.²⁶

Тим часом з України приходили недобрі для поляків вісті. 13. VI польський агент доносив з Яс, що вже 50 000 турків з великим візиром на чолі переправилось через Дунай, що вже турецький цісар вирушає з Адріанополя, а кілька десятків тисяч татар з'єдналось з Дорошенком.²⁷ 21. VI підканцлер Ольшевський читав у сеймі листа від великого візира з дня 1. VI, де той писав, що хоч

22. Там таки, ст. 901-903, 905-906.

23. J. Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, XI. Paris, 1838, ст. 364-365.

24. Bibl. Kras., cod. 360, л. 253.

25. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 905, 934.

26. Там таки, ст. 910.

27. Там таки, ст. 919.

турки вже вирушили на війну, але ще готові трактувати з поляками про мир — під умовою, щоб Польща відступила від України і зобов'язалася платити султану щороку гарач.²⁸ Правдоподібно це був той самий лист, про який згадують турецькі джерела (див. вище). Та не вважаючи на всю серйозність ситуації, сейм був зірваний 30. VI вдруге і розійшовся, не винісши ніякої постанови.

По зірванні сейму справа оборони краю від турецької небезпеки стала предметом нарад сенату з участю короля. Однак і ці наради, які відбулися в днях 4-8. VII, не принесли якогось радикального вирішення справи. Собеський, який також узяв участь в нарадах, дорікав, що не було взято на увагу його "votum", подане ще на першій сесії сейму, і приєднався до тих пропозицій, які робили майже всі присутні: а саме, просити московського царя виступити проти турків на основі Андрусівського договору і просити допомоги в курфюрста Бранденбурзького, і то краще людьми, а не грошми; скликати посполите рушення; Собеський додав від себе, щоб порозумітись з Дорошенком, не доводити його до одчаю і задовольнити деякі його слушні домагання. З тими пропозиціями погоджувався і король, який так само стояв за тим, що, хоч Дорошенко показав себе за всі останні роки завзятим і дуже нежичливим, однак, щоб його "łaskawym i łagodnym responsem głaskać"; з другого боку, заявив король, що треба дати якнайласкавішу відправу й послам Ханенковим.²⁹

Однак і цим разом не винесено якихсь конкретних ухвал. Серед панів загострилася опозиція проти короля; на чолі тої опозиції стояв примас Микола Пражмовський; до неї пристав був і Собеський. Закладались конфедерації й снувались пляни скинути короля з престолу й посадовити французького принца; деякі магнати стягали свої власні військові відділи до Варшави, і по столиці ходили чутки, що замишляється якийсь переворот.³⁰ В одному меморіалі, зложеному противниками короля Михайла, його просто обвинувачувано в тому, що він "нічого не робить і тільки сварить

28. Там таки, ст. 933.

29. Там таки, ст. 944-950.

30. Там таки, ст. 982, 989-991.

Ханенка з Дорошенком; одного хоче прихилити не до Речі Посполитої, а до себе покутними посольствами, другого дразнить і примушує шукати поганських протекцій, від чого, дай Боже, щоб Річ Посполита не заплатила останньою руїною”.³¹

З України раз-у-раз надходили тривожні вісті; вже в травні місяці цілий ряд міст, які піддалися були королю, тепер верталися до Дорошенка з страху перед репресіями з його боку й тяжко плакали на поляків, кажучи: ”ніколи вже ляхам вірити не будем”. Городові козаки уманські й торговицькі покинули Ханенка й пішли додому.³²

Хоча польський уряд і звертався до Москви за допомогою, нагадуючи про обіцяні 25 000 війська, але цар Олексій обмежувався тим, що посилав грамоту за грамотою на Січ, щоб запорожці робили диверсію проти татар. Такі грамоти були послані 22. IV, 12. VI і 8. VIII.³³ Коменданти Білої Церкви й Димера раз-у-раз зверталися до київського воєводи Козловського, щоб дав їм поміч хоча б провіантом. Звертався Льобель і до Ромодановського. В листі з 7. VII він писав Ромодановському, що до Білої Церкви повернувся гонець, який возив до Ромодановського листа від Ханенка; він жалкував, що московський воєвода ні слова не відповів на Ханенків лист, сповіщав, що кримський хан вже ввійшов в Україну і мав сутичку з Ханенком.³⁴ Дорошенко також зносився з московським урядом і з московськими воєводами, що стояли на Україні. Польські послы, що перебували в Москві, доносили 29. X. 1671 р. звідти, що до Москви прибув від Дорошенка якийсь Мочульський, передаючи просьбу гетьмана, щоб цар не віддавав Києва Польщі та щоб дозволив сіверським козакам з'єднатися з ним для оборони від поляків. В крайньому разі домагався неутралітету. Дорошенко казав, що хоче на старість стати черцем у Києві, постригти в черниці і свою жінку.³⁵ 27. IV Дорошенко писав з Чигирини до воєводи Козловського, дорікаючи за те, що перехопив

31. Там таки, ст. 989-990.

32. Там таки, ст. 980-981.

33. Bibl. Kras., cod. 330, лл. 241, 254, 268.

34. Там таки, л. 267.

35. Akad. Um., cod. 1070, л. 443.

його післанців; дорікав і взагалі московському уряду за те, що заарештував його людей, які їздили за покупками на лівий берег, були захоплені в Батурині й одвезені до Москви (мова за післанців Дорошенка, взятих до Москви скоро після арешту Многогрішного). Яко репресія з боку Дорошенка було затримання ним посланців Козловського до Білої Церкви. Він виправдував це тим, що в цих грамотах Козловський зносився з Льобелем "о згубі краю нашого", що було прямим порушенням добросусідських відносин.³⁶

Султан вирушив з Адріанополя 26. V. 1672 р.³⁷ Повідомляючи про це кримського хана, він вислав йому 15 000 дукатів на озброєння.³⁸ Вже перед тим великий візир писав до хана: "Ваш лист одержано. В ньому Ви сповіщаєте, що готові до походу і ждете найвищих наказів. Вже раніше було до Вас писано від падишаха, щоб Ви порозумілись з валієм Сілістрії Халіл-пашею в справі охорони козаків перш ніж прийде падишахове військо. Отже так і чиніть. Подавали Ви нам, що ще перед поворотом до столиці вирушив до призначеного місця Нуроддін-султан. Від одержання звістки, що доручене йому військо відійшло від Акерману, минуло вже чимало часу. Не було б добре, якби тільки воно само туди прибуло. Як би то вже Нуроддін звідти прийшов! Постарайтеся, щоб він виконав доручену йому службу. Падишах хоче вирушити з Адріанополя до тих країв 8 сафера (5. VI). Подавайте неустанно відомості".³⁹

Кримський хан Селім-Гірей виступав у поход проти Польщі без усякої охоти. Для характеристики його настроїв дуже цікава його розмова, яку він мав ще в кінці 1671 р. з польським послом Карвовським на потаємнім з ним побаченні. "Я, — казав хан, — від душі жалую втрати Вашої приязні, яко той, що зазнав багато добра від покійного короля. Маю багато знайомих і приязнь з усіма Вашими панамі, а особливо з маршалком (Собеським), з котрим був довший час на війні в Україні. Але що ж маю робити?"

36. Bibl. Kras., cod. 330, л. 240.

37. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 21.

38. Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 466 (1685).

39. Інша орієн. Акад., ч. 42.

Не моя воля, то воля цісаря, мого пана, з котрого ласки я сів тут на господарство. До того скажу тобі, повір мені, тільки мене не видавай — коли б я бачив, що ви такі сильні, як бували перед тим, тоді б я станув при вас і сказав би цісарю: стій, пане, не винні поляки нічого, то наші приятелі, вони дотримують з нами дружбу у злomu й доброму. Так би сказав і цілий Крим; але коли чую й бачу, що ви такі вбогі тепер і слабі і не маєте приятелів, то що маю чинити? Я б і себе згубив і вас не порятував”.⁴⁰

Тяжко вирахувати дійсне число військової сили, що йшла під егідою турецького падишаха на Польщу. Звичайно вісті, які доходили до Варшави, перебільшували цифри турецького війська, і самі турки також подавали величезні цифри, щоб навести на ворога страх.

На підставі порівняння відомостей, добутих від ”язиків”, Собеський зробив такий обрахунок ворожих сил: яничарів і спагів 100 000; волохів і мультяннів 8000; литовських татар, які передались на бік турків, 2000; козаків Дорошенка 12 000; кримських татар 50 000; татар добрузьких і білгородських 15 000; разом 277 000.⁴¹ По іншим відомостям турецького війська було 120 000 і татар 80 000.⁴² Говорилося навіть про 500 000 війська при 200 гарматах.⁴³ Коховський каже про 200 000 турків, 100 000 татар і 40 000 допомогового війська.⁴⁴ Перебіжчики оповідали про ”велику силу” турецького війська і про 200 гармат, з них кілька десятків важкого калібру.⁴⁵

Безперечно, ці цифри треба вважати за гіпотетичні і в усякому разі перебільшені, але навіть і зменшивши їх на добру половину, треба визнати, що це була грізна сила, якій Польща, через свій внутрішній нелад, могла протиставити дуже незначні контингенти. Але над Польщею, як висловлюється Ол. Єфименкова, чував її добрий геній в особі Яна Собеського,⁴⁶ який робив усе, що тільки

40. Acta historica, vol. II, pars I, ст. 748.

41. Там таки, vol. II, pars II, ст. 1052-1053.

42. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 174; J. Zinkeisen. GOR, Bd. V, ст. 71.

43. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 167; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1039.

44. W. Kochowski. Rocznikow Polski Klimakter IV. Lipsk, 1853, ст. 188-189.

45. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1045.

46. А. Ефименко. Южная Русь, т. I. СПб, 1905, ст. 96.

було в людських силах, щоб задержати грізну інвазію. Головна надія була на Кам'янецьку фортецю, яка мусіла затримати ворога під своїми мурами, поки можна було зорганізувати оборону краю й укріпити запілля.

В половині липня Дорошенко появився над Бугом, ідучи на сполучення з турецькими силами під Кам'янцем. У нього було, по польським відомостям, 5000 серденят, 2000 городових козаків, 15 000 орди і 5000 турків.⁴⁷ Йому мали заступити дорогу Лужецький з 6000 коронного війська і Ханенко з своїми козаками. Московські полоненики, які вертались з Туреччини, оповідали, що Ханенко мав у Ладижині 17 000 польського, волоського й запорозького війська.⁴⁸ Він стягнув до Ладижина й полк Перебийноса, в якому було 1500 козаків. Дорошенко вислав свого брата Григорія з серденятами й татарами, які облягли Перебийноса під с. Четвертинівкою на правому боці Буга. 8. VII Ханенко з Лужецьким вирушили на відсіч, але на фатальному для поляків Батогському полі вдарили на них головні Дорошенкові сили і розгромили впень. Лужецький обвинувачував у погромі Ханенка, який занадто поспішно відступив з-під Четвертинівки, не сповістивши поляків. Але Ханенко сам остерігав його, щоб він не заривався далеко. Головні втрати понесли поляки. Деякі полки й хоругви були знесені дощенту. Багато дісталось в полон. Взято було всю артилерію і два прапори разом з прапороносцями. Недобитки польського війська разом з Ханенком замкнулися в Ладижині. У Ханенка не залишилося й 2000 козаків⁴⁹. Коховський каже, що, власне, Ханенкові завдячували недобитки польського війська, що їм пощастило врятуватися. Татари чотири тижні облягали Ладижин за допомогою серденят, але не могли добути й відійшли. З цього скористався Ханенко з Лужецьким і втікли до Білої Церкви⁵⁰.

47. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1024.

48. Опис погрому під Четвертинівкою див. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1021-1024; Akad. Um., cöd. 1070, лл. 522-523; Grabowski, Ojczyście spominki, t. II, ст. 162-166; Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 330-331; Hammer, GOR, Bd. VI, ст. 289; Lato-pisiec Jerlicza, t. II, ст. 190-191.

49. АЮЗР, т. XI, ст. 18-20.

50. Kochowski. Rocznikow Polski Klimakter IV, ст. 190-194.

Звістка про погром Лужецького й Ханенка викликала велику радість в турецькому таборі.⁵¹ Українські міста почали одне за одним піддаватися Дорошенкові. Полковник Лисиця, що восени 1671 р. піддався був полякам, тепер перший перейшов з Брацлавським полком до Дорошенка, здавши йому Тульчин.⁵² Нарешті звільнився від бльокади Кальник, де сиділо 1600 серденят. Дорошенко видав у самий день перемоги 18. VII в таборі під Скибинцями універсал про свою перемогу над поляками й Ханенком, де описував події таким способом: "скоросьмо притягли з войском ку ріці Богу, оскочилисьмо ніякого Перебийноса, ідучого з Бершаді ку Ладижину; на полі тоє войско поконано промислом нашим, бо не могло ся болій боронити на тих місцях... Ханенко з войском, которе в кільки десят корогвей од обоїх гетьманов коронних свіжо з Польци било прислано, вийшол на одсіч до своїх обложених противко войску нашому з Ладижина; але не виратовал, але і тоє лядское до згуби подвіл войско, бо за ласкою Бога всемогущого не тилко утратил свой бунчук, армати, которі при нас тепер уже зостають, і лядскіі гусарскіі і розних полков бубни і корогви войсками нашими побралисьмо, але із них самих хіба хто на барзо коню поуфалом увійшол і то до лісов добравшися, одні там же на пляцу трупом пали, а другіі живцем в войско чужоземское розобрани, а при арматах і вся піхота лядская і Ханенкова, которая була вийшла о кілька тисяч, пропала, же жаден не вийшол з тої поражки... а скоро по той над ними поражці прибил сам хан особою своєю до нас з свіжими кримськими, ногайськими, черкеськими, білгородськими і турецькими потугами, при которих не тилко тих колотников всюда помислне повскромити за ласкою Божією сподіваємся, але би і з самим Королем о церкві Божіі, о волности войскової і за цілость всеї України чинити розправу тілимом з ним, що все до відому вам подавши, поручаєм вас Господу Богу. Петро Дорошенко гетман, рука власная".⁵³

Один польський офіцер, який утік з полону, оповідав, що Доро-

51. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 47-48.

52. Akad. Um., cod. 1070, л. 522.

53. Bibl. Kras, cod. 330, л. 259.

шенко дав вибрати в ясир орді кілька міст, щоб усіх тих невільників віддати туркам.⁵⁴

Як подає турецький історик, падишах прибув з своїм військом до Яс 24 рабі І і затримався там з тиждень.⁵⁵ В цей час великий візир вислав до Дорошенка листа — з наказом від султана прилучитись до турецького війська: "Дійсному гетьману козацькому Дорошенкові привіт і сповіщення: твій лист з твоїм післанцем дійшов до нас, і все, що там писано, ми зрозуміли. Також і бранець (себто "язик"), тобою післаний, прибув. Сьогодні прийшов наш падишах з незчисленим військом до околиць Яс на границях Мултяна. Похід відбувся без затримки і досягнуто ворожих границь. Падишах доручив хану, щоб, зібравши все татарське військо і цісарські полки, що в тебе, а також вірних Порті козаків, прилучився до цісарського війська. Отже й ти з ханом та з козаками прилучись до цісарського війська. Поскілки є потреба, щоб деякі полки залишились для охорони твоєї землі, про це дається писаний наказ хану. Згідно з тим, що потрібно, учини всі розпорядження відповідно наказу й думці хана. Вирушай спільно і разом з ним прилучайся до цісарського війська".⁵⁶ Тоді ж було вислано й лист до хана, щоб помагав Дорошенкові.⁵⁷ 26. VII. 1672 р. в таборі під Тростянцем хан Селім-Гірей видав універсал до мешканців Ладжина і взагалі Забузької землі, в яким оповіщав, що йде з своїм військом на поміч гетьману всієї України Петрові Дорошенкові, як це чинили татари і за славного гетьмана Богдана Хмельницького, намовляв, щоб покинули внутрішні незгоди й усобиці, щоб перестали "самі своєю власну кров пити і своєю землею пустошити, чого рідко можна бачити між іншими народами і чому треба дивуватись"; закликав слухатись ними ж вільно обраного гетьмана Дорошенка, що дбає щиро про добро і цілість усієї України, і не вірити полякам, з-під ярма котрих хани кримські вибили українців своєю шаблею. Коли ж не послухають, то грозив, що потовче хліб

54. Akad. Um., cod. 1070, л. 528.

55. Silihdār Tārīhī, с. I, ст. 579.

56. Інша орієнт. Акад., лист ч. 25а; Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 464 (1664); Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 47.

57. Hammer. GOR, Bd. IX, ст. 465 (1622).

на полях, спалить хутори, забере все майно, а їх самих вигубить.⁵⁸ Там же і того самого дня написав хан листа до Ханенка, намовляючи його прийти до згоди з Дорошенком і не руйнувати своєї землі, беручи на себе, що він не зазнає в разі згоди ніякої неприязні від Дорошенка.⁵⁹

3. VII почалася у Варшаві воєнна рада. Примас Празмовський радив те саме, що було пропоноване й на травневій нараді в сенаті. 7. VIII вона закінчилася. Ми не знаємо її постанов, але, судячи з пунктів, поставлених на обміркування, говорено про відповідь Дорошенкові, про вирядження посла до турків, про забезпечення провіантом фортець, в першій лінії Білої Церкви й Кам'янця, про звернення за допомогою до курфюрста Бранденбурзького й до царя московського, про посилення інфантерії й затягнення ланової піхоти, про збільшення артилерії, про притягнення до спільної оборони й Великого Князівства Литовського і т. п. Собеський радив іти на можливі уступки Дорошенкові. Згоджувався на скликання посполитого рушення й задля недостатчі фондів радив заставити клейноди Речі Посполитої.⁶⁰

Про Дорошенка ходили чутки, які перебільшували його силу та впливи: сам Собеський писав 27. VII до коронного підскарбія Морштина, що ціла Задніпрянина збунтувалася проти царя, що козаки мали раду під Козацькою Дібровою для вибору гетьмана, але що Ромодановський наближався до них, то розійшлися з тої ради, не вибравши й дали знати про те Дорошенкові, котрий посилав їм кілька тисяч козаків і кілька десятків тисяч орди, і Ромодановський вже відступає до своєї границі; що татари були під Білою Церквою й під Києвом, де стинали Москву й взяли одного значного ротмістра, і коли воєвода Київський послав по нього, Дорошенко відповів, що й цар на столиці не всидить. З того всього виводив Собеський, що коли б Дорошенко договорився з Польщею, то хотів перенести цю війну до Москви, для прилучення до себе Задніпрянини, де в нього багато прихильників, бо він там

58. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1032-1033.

59. Там таки, ст. 1030-1031.

60. Там таки, ст. 1005-1008.

був немалий час полковником в Прилуках, ще за старого Хмельницького; з тої причини й Многогрішного на столицю взято, бо одно з ним думав. Тепер трудно сподіватися диверсії від Москви, бо самі будуть напевно мати, чим *diverti*.⁶¹

Собеський виїздив на фронт дуже розстроєний, вважаючи, що втратив у Варшаві і час, і здоров'я. Він писав 25. VII до Лужецького (саме за день перед тим як одержав від того Лужецького звістку про його поразку під Четвертинівкою), що в результаті всіх нарад у Варшаві нічого не рішено в справі оборони. Виїздячи з Варшави, він не міг допроситися якогось порядного коменданта для Кам'янця, а вже про людей, провіант, муніцію, фортифікацію то й думати нема чого було, не те, щоб говорити. В наслідок усіх нарад одна конклюдія: посполите рушення під Грубешовом 15 або 20 серпня. При таких обставинах не бачив Собеський іншого способу, як всі сили обернути на оборону Кам'янця і там придержати на якийсь час ворога. Він доручив Лужецькому перенести всю стрільбу до Кам'янця, спровадивши з усіх міст і залишивши залоги тільки в Брацлаві й Могилеві; наказав просити Ханенка дати зо дві тисячі стрільців з самопалів, бо ці люди найкраще надаються до оборони і знають турків. Самому Ханенкові радив залишитись у Брацлаві, а не в Ладжині, бо там слабе місце. Щодо Кам'янця, то вдалося випросити у підканцлера Ольшевського 20 000 злотих, які вже відвезені туди й добре вжиті. Дав досить від себе й генерал артилерії (М. Контський), що дуже придалось при бідності скарбу Речі Посполитої.⁶²

Довідавшись про поразку Лужецького під Четвертинівкою, писав Собеський до Ольшевського, що тепер уся надія тільки на Боже Провидіння, бо що було справного війська і досвідчених офіцерів, те все загинуло. Він вислав усю піхоту, яка тільки була під рукою, до Кам'янця. Але тієї піхоти не було більше, як тисяча людей. Хотів Собеський вирядити й ланову піхоту, але король не дозволив її займати.⁶³

61. Там таки, ст. 1027.

62. Там таки, ст. 1028-1029.

63. Там таки, ст. 1040.

Дорошенко з кримським ханом помалу посовувались на захід. Усі міста здавались Дорошенкові. На його бік знову перейшли Лисиця, полковник Брацлавський, і Зеленський, котрі в 1671 р. покинули були Дорошенка й передалися до Ханенка.⁶⁴ При наближенні хана з Дорошенком до Ладижина Ханенко з Лужецьким хотіли покинути місто, але населення й запорожці їх не пустили, боячись помсти за свою зраду Дорошенкові. Союзники одначе не затримались під Ладижином і рушили далі на Бар.⁶⁵ Усі міста, такі, як Немирів та інші, здавались Дорошенку, і він залишав у них свої залоги.⁶⁶ Як тільки хан відійшов від Ладижина, Ханенко і Лужецький вийшли 9. VIII звідти й подались до Білої Церкви. Ходили чутки, що між Ханенком і Лужецьким нема згоди.⁶⁷ По дорозі вони напали на козацький Білоцерківський полк, який скупився в селі Шамраївці, і 13. VIII розгромили його, взявши три гармати. Село Шамраївку знесли так, що й сліду не залишилось. На звістку про цю подію, всі околичні містечка: Триліси, Фастів, Мотовилівка, Синява, Рокитно, Насташка заявили свою покору і почали звозити провіант до Білої Церкви.⁶⁸ Звідси Ханенко й Лужецький поновили зносини з московськими воєводами, прохаючи їх зробити диверсію проти Дорошенка. Ханенко кілька разів ще з Ладижина звертався і до київського воєводи Козловського і до князя Ромодановського, але не діставав жадної відповіді. Востаннє писав він з Ладижина 23. VII/1. VIII до Козловського, закликаючи до виступу проти "бридкого бісурманина, ізмінника Дорошенка".⁶⁹ Лужецький, з свого боку, вислав 3. VIII з Ладижина листа до Ромодановського через післанця Важинського, який виїхав разом з Ханенковими післанцями; удруге писав з-під Білої Церкви.⁷⁰ Але Ромодановський відписав з Курська 15/25. VIII, що без царського указу не може подати помочі.⁷¹

64. Там таки, ст. 1042-1054; Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 346.

65. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1039.

66. Там таки, ст. 1047.

67. Там таки, ст. 1045.

68. Там таки, ст. 1056.

69. АЮЗР, т. XI, ст. 17.

70. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1056.

71. АЮЗР, т. XI, ст. 21, 22.

Простоявши в Білій Церкві з тиждень, Ханенко дістав від короля наказ іти під Кам'янець і 11/21. VIII вирушив туди через Любар і Полонне.⁷² Разом з ним рушив і Лужецький. Майже всі козаки повтікали від Ханенка, і при ньому залишилися ледве зо дві тисячі.⁷³ Між Лабунню і Полонним напали на Ханенка і Лужецького татари й турки і побили десять хоругв польської кінноти. Ханенко встиг замкнутись в Полонному. По його відході з Білої Церкви всі містечка кругом знову визнали Дорошенкову владу.⁷⁴

Лужецький прилучився до головного війська Собеського 15. IX під Телятиним, а Ханенко пішов до Замостя, звідки вирушив для партизанської боротьби з татарами під Белз.⁷⁵

Та головна акція покищо зосередилася коло Кам'янця. 31. VII М. Потоцький доносив Собеському з Кам'янця, що турецька армія наближається до Хотина.⁷⁶ 4. VIII було зайнято без усякого спротиву Жванець. Литовські татари, що були під командою подільського підкоморія Лянцкоронського передалися на бік турків і ледве не потягли за собою й самого Лянцкоронського.⁷⁷ Через Дністер було збудовано міст, по якому турецька армія перейшла ріку. Тут між Жванцем і Кам'янцем прилучились до турків Дорошенко і хан Селім-Гірей. 15. VIII хан, а 16. VIII Дорошенко мали авдієнцію в султана. Дорошенко явився до султанського обозу з присланими йому перед тим бунчуком і прапором. Він був впущений до султанського намету сам один, без старшин та козаків.⁷⁸ Мохаммед IV подарував гетьману дорогий кафтан, булаву й коня з усім прибором, а старшині козацькій сукна.⁷⁹ 18. VIII почалася облога Кам'янця.

Кам'янець, який недурно Собеський назвав "чудом природи", дійсно був захищений природою більше, ніж працею людських рук.

72. Там таки, ст. 32, 35.

73. *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 1063.

74. АЮЗР, т. XI, ст. 33.

75. *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 1090.

76. Там таки, ст. 1034-1035.

77. Там таки, ст. 1039, 1041; АЮЗР, т. XI, ст. 34.

78. АЮЗР, т. XII, ст. 435.

79. Sękowski. *Collectanea*, t. II, ст. 53-54; Смирновъ. Крымское ханство, ст. 587; Hammer. *GOR*, Bd. VI, ст. 209; АЮЗР, т. XI, ст. 60.

Положений на овальній формі скелястому острові, утвореному річкою Смотричем, з високими стрімкими берегами, він сам з природи уявляв собою фортецю, зміцнену баштами й мурами. Вже скоро по своєму заложенні десь близько 1362 р. він був укріплений, і окрім самого міста, поруч з ним на скелі, від якої він був відділений вузькою шиєю, наче природним мостом, збудовано було ще й замок. Литовські князі, судячи з опису цього замку з 1494 р., не дуже дбали про його укріплення, але в половині XVI в. він був значно підправлений, а в першій чверті XVII сторіччя коло мурованого т. зв. старого замку прибудовано новий замок, укріплений високими земляними валами з казематами під ними, і між тими валами широкі та глибокі рови, обложені тесаним камінням.⁸⁰ Місто разом з двома замками творило одну оборонну цілість.

Перед приходом турків місто мало доволі значне число гармат і муніції; залога його складалася за одними відомостями лиш з 1100 жовнірів і 500 озброєних міщан, по другим — з 2000 жовнірів і 10 000 озброєних міщан.⁸¹ Але чого Кам'янцю бракувало, як справедливо каже один історик, так це розумного коменданта, який би розумів силу фортеці й характер її оборони та зумів як слід використати засоби, які були в його руках.⁸² Тому що місцевий староста Микола Потоцький, який мав виконувати обов'язки коменданта, залишив Кам'янець, то фактично комендантом став підстароста Альс, а начальником артилерії майор Геклінг.⁸³ В місті було 400 гармат, але зовсім мало пушкарів.

Облога Кам'янця почалася 18. VII, а 27. VII місто вже скапітулювало.⁸⁴ Зараз же на початку турки почали робити підкопи й висаджувати в повітря укріплення нового замку. Одночасно бомбардовано місто й замок з гармат. Одна гармата влучила в склад

80. Є. Сіцинский. Оборонні замки Західнього Поділля XIV-XVIII ст. — "ЗІФВ ВУАН", т. 17 (1928), ст. 173.

81. АЮЗР, т. XI, ст. 60; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1060.

82. K. Górski. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcyą w latach 1672-1673. Warszawa, 1890, ст. 10.

83. Там таки, ст. 10-11.

84. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1060-1063; Hammer, GOR, Bd. VI, ст. 291; Iorga. GOR, Bd. IV, ст. 144; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 60-62; Silihdār Tārīhī, c. I, ст. 602-604; АЮЗР, т. XI, ст. 27; Zinkeisen. GOR, Bd. V, ст. 71-72.

набоїв у місті й спричинила страшний вибух. Зараз по тому турки почали штурмувати новий замок. 26. VIII вони висадили мінами частину муру й підложили міни під чотири башти. Коли обложенці спостерегли це, то зараз же вивісили білу корогву і приступили до переговорів. Безперестанні день і ніч бої виснажили сили залоги, а, крім того, почав їй докучати голод. Це, в зв'язку з небезпекою висадження в повітря чотирьох башт, спонукало залишити думку про дальшу оборону. 27. VIII, коли переговори про капітуляцію були вже майже закінчені, стався в старому замку грізний вибух, і ціла башта вилетіла в повітря, поховавши під своїми руїнами коло 500 людей. По одній версії — майор Геклінг сів на бочку з порохом і підпалив, від чого вибухло 200 бочок пороху, що переховувався в підземеллях тої башти.⁸⁵ По іншій версії — згідно з листом Собеського до Ольшевського — самі оборонці міста з необережності підпалили склад з порохом.⁸⁶ De la Croix каже, що Кам'янецьку фортецю боронили головно німецькі вояки, що в їх руках була й артилерія Кам'янця. Вони билися дуже хоробро і, коли побачили, що не здолають оборонитися проти ворога, самі себе висадили в повітря.⁸⁷

Умови капітуляції були дуже лагідні: оборонцям міста дозволено вийти з ручною зброєю в руках, залишивши тільки гармати. Мешканцям Кам'янця дозволено виїхати з своїм майном; їм дано підводи і конвой. Тим, хто залишився, обіцяно особисту свободу й цілість майна. Обіцяно свободу релігії, а шляхетські дома увільнено від постою війська. Для кожного з трьох християнських обрядів: православного, католицького і вірменського, залишено по одному храму.⁸⁸ Приймаючи польських парламентарів, великий візир подарував кожному по кафтану.

85. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1062; Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 170.

86. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1067; те саме в Aviso зі Львова 9. IX. 1672, де сказано, що п'яні жовніри підпалили порох; Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 172.

87. De la Croix. Geschichte des Krieges, ст. 129.

88. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1062; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 61.

В здобутому Кам'янці турки поздїймали хрести і дзвони. Частину дзвонів перелили на гармати, а частину султан подарував Дорошенку.⁸⁹ Ходили чутки, ніби турки казали мостити вулиці міста образами, щоб султан міг по них вїхати до міста.⁹⁰ Оповідючи про урочистий вїзд султана з Дорошенком до Кам'янця, українські літописці докоряють Дорошенкові за те, що "не заболіло його серце з такого безчестія образів Божиїх".⁹¹ До обивателів Кам'янця була видана султанська грамота, — "найвищий нішан".⁹² Дорошенко від себе видав 20. VIII під Кам'янцем універсал до наказного полковника Кам'янецького, сповіщаючи його про здобуття Кам'янця і про те, що султан відпускає його з військом на заспокоєння України і на погублення осад лядських та що він скоро вибирається назад на Україну.⁹³ Взагалі, перебуваючи в поході, Дорошенко раз-у-раз озивався своїми універсалами до українського населення, повідомляючи про свої успіхи й даючи різні накази в зв'язку з воєнною ситуацією. 2. IX вже з табору під Микулинцями він видає універсал до полків Паволоцького і Білоцерківського, сповіщаючи, що "запам'яталий превратник" Ханенко вийшов з ляхами з України, а що він сам іде до Львова; він повідомляв також, що між коронним гетьманом і королем панує незгода, і що ходять чутки про те, що польська сторона хоче договорюватись про мир; наостанку остерігає, що скоро буде повертатись через Україну до Криму татарська орда, то щоб обережно їздили по шляхах, скоріше звозили збіжжя з поля й молотили, аби орда "мимоходом не учинила убитку".⁹⁴ Треба зазначити, що звістки про незгоду Собеського з королем і якесь його таємне порозуміння з

89. Щоб одібрати й вивезти ці дзвони до Чигирина, приїхав на початку місяця лютого 1673 р. до Кам'янця післанець від Дорошенка: Grabowski. *Ojczyznie spominki*, t. II, ст. 198, але великого дзвона ніяк не могли зрушити з місця й вивезти, бо всі вози під ним ламалися, і так його й залишили на місці: там таки, ст. 204.

90. Kochowski. *Rocznikow Polski* Klimakter IV, ст. 195-197.

91. Лїтопись Самовидца, ст. 115; Лїтопись Грабянки. Дїйствія презїльної брани, ст. 206.

92. Götting. *Turc.* 29 fol. 207b-208c.

93. АЮЗР, т. XI, ст. 26-27.

94. Там таки, ст. 30-31.

Дорошенком фігурують в цілому ряді московських донесень.⁹⁵ Один київський міщанин, висланий воєводою Козловським на розвідки, сам читав 8. X на торгу в Ставищах універсал Дорошенка, щоб населення жило обережно, звозило хліб з поля, не випускало далеко в степ худоби, бо скоро з Польщі підуть в Україну турки й татари, та що він сам, Дорошенко, буде скоро з військом під Києвом; що до нього прибули від короля послы — каштелян Волинський Лубенський (Любовіцький?) з товаришами трактувати про мир, і що незабаром поляки вийдуть з Білої Церкви до Польщі.⁹⁶ Один чумак, що їздив до Коломиї по сіль і пристав був до Дорошкових козаків, чув від них, що Дорошенко розіслав по всіх містах і містечках коло Києва й Чигирини універсали, щоб звозили з поля хліб і готовили стацію для війська.⁹⁷

Ще не закінчилась облога Кам'янця, а вже татарські та козацькі відділи почали ладитись до дальшого походу до Галичини. Сам султан залишив Кам'янець 5. IX, затримався кілька день недалеко Жванця, забавляючись полюванням, і вирушив через Борщів, Гусятин під Бучач. По дорозі добуто Ягельницю й Язловець.⁹⁸ Турки не робили жадних насильств над населенням, нічого не нищили; великий візир піддержував у своєму війську сувору дисципліну.⁹⁹ Місто Будзанів, де замкнувся Хома Лужецький (брат регіментаря, побитого Дорошенком під Четвертинівкою), поставив завзятий опір. Турки взяли місто штурмом і, вважаючи той опір за образу султанської величності, постинали голови Лужецькому, трьом братам Понятовським та іншим шляхтичам, яких побрали в Будзанові.¹⁰⁰

Одночасно з походом султана під Бучач хан з Дорошенком рушили до Львова. Недалеко від Кам'янця, в селі Оринині, вони зустріли послів від Собеського Злотницького і Венявського, висланих ще перед упадком Кам'янця. Собеський прохав хана взяти на

95. Там таки, ст. 47, 61, 65, 77, 79.

96. Там таки, ст. 67-68.

97. Там таки, ст. 79-80.

98. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 69-70; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1105.

99. АЮЗР, т. XI, ст. 46; Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 431.

100. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1105; Kochowski. Rocznikow Polski Klimakter IV, ст. 204-205.

себе посередництво для переговорів з султаном про мир. Він вибрав Злотницького й Венявського (вірменина зі Львова) яко людей, що бували в Криму й були особисто знані хану. Знаючи, що до татар та турків не можна приступати з голими руками, Злотницький заявив, що не поїде, якщо не матиме з собою подарунків для візира та інших достойників, і Собеський дав йому два власні дорогоцінні годинники і кілька дорогих речей, позичених для цього від купців.¹⁰¹ Хан, в душі прихильний до поляків,¹⁰² здавав собі справу, як слушно зауважив Костомаров, що не в інтересах Криму лежало б збільшення турецької потуги і ослаблення Польщі.¹⁰³ Він прийняв послів дуже прихильно, оболівав над тяжким становищем Польщі і нарікав, що поляки не мають такого війська, з яким принаймні могли б добре оборонятись, а тоді й про мир трактувати.¹⁰⁴ В листі, який він написав до Собеського з Гусятина 5. IX, Селім-Гірей був більш стриманий: він писав, що тепер, коли Дорошенко з Військом Запорозьким стоїть при султані, а Кам'янець здобуто силою, нема про що говорити, а треба лишень прохати султана, щоб виявив побільше милосердя. Отже нехай Польща сплачує щороку гарач (дань) і відступить Поділля. Коли на це пристане, то хан згодиться посередничати між Польщею й султаном. В противному ж разі до ніякого посередництва не візьметься.¹⁰⁵ Хан заявив послам на словах, щоб поляки поспішали з відповіддю й прислали її не пізніше 15. IX.¹⁰⁶ Венявський побував 6. IX у великого візира, який передав листа до підканцлера Ольшевського.¹⁰⁷ Разом з Злотницьким хан вислав і свого посла Абдерамана з листом до короля.¹⁰⁸

101. *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 1055, 1063.

102. Це спостерегли турки і не дуже йому довіряли. Див. Kochowski. *Rocznikow Polski Klimakter IV*, ст. 213.

103. Костомаровъ. Руина, ст. 224.

104. *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 1068.

105. Там таки, ст. 1065-1066; Grabowski. *Ojczyzste spominki*, t. II, ст. 170-171; Kochowski. *Rocznikow Polski Klimakter IV*, ст. 363-364.

106. Grabowski. *Ojczyzste spominki*, t. II, ст. 174; *Acta historica*, vol. II, pars II, ст. 1067.

107. *Acta historica*, vol. II, pars II ст. 1067, 1064-1065.

108. Там таки, ст. 1066-1067.

10. IX Злотніцький з Абдераманом вже були у Собеського в Яворові і негайно були ним вислані до короля. Собеський був у розпачі. Він розумів, що коли турки "хоч оком здалека побачать Львів", то будуть говорити вже не тільки про Подільське, але й про Руське воєводство, а вимога гарачу ставила Польщу на становище якоїсь Волощини.¹⁰⁹ В його душі, як каже польський історик, відбувся перелом: бачачи, що нема надії на обсадження польського трону якимсь французьким принцем або королем льотрінгським, він рішав обороняти батьківщину разом з таким королем, який був: "niedołężnym, niewojennym, tchóźliwym",¹¹⁰ хоч цей король і доводив його до відчаю своїми суперечними й непослідовними розпорядженнями, як він скаржився в листі до підканцлера Ольшевського.¹¹¹ 12. IX він одержав звістку, що король призначив, за порадою сенаторів, Францішка Любовіцького, каштеляна Волинського, комісаром для трактатів з турками. На третій день виїхав Собеський до Грубешова, де мали зійтися недобитки польського війська і куди простував Лужецький з-під Білої Церкви разом з Ханенком. Король також виїхав ще 12. VIII з Варшави з своєю гвардією, але перебував у безчинності в Яновці, ждучи на посполите рушення, яке збиралось дуже помалу й неохоче.

Тим часом турецько-татарське військо наблизилось до Львова. Міста по дорозі здавались найбільш охоче Дорошенкові, який робив, що міг, щоб заощадити край і населення. Зближаючись до Львова, він вислав до міського магістрату листа, в якому остерігав про наближення козацького й татарського війська і радив заздалегідь "одізватись з належним поклоном і вшанувати" як солтанакалгу, так і його самого. В такому разі обіцяв подбати, щоб міщани не утерпіли жадної шкоди, інакше й передмістя і саме місто "окуряться димом", а села й фільварки будуть зрівняні з землею. Запевняв, що коли місто пришле своїх уповноважених, то вони будуть прийняті прихильно і з відповідною пошаною, а потім спокійно повернуться додому. Магістрат на другий же день відпо-

109. Там таки, ст. 1071, 1073.

110. Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 422, 432.

111. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1072-1073.

вів, що місто не розпоряджає саме своєю долею, бо в ньому зібралось багато шляхти, а всім керує комендант; магістрат прохав Дорошенка прислати своїх людей з деклярацією, чого властиво він хоче; зважаючи на те, що Дорошенко підписався гетьманом короля його милости, міщани висловлювали надію, що він не виявить якоїсь неприязні до міста, тим більше, що вже пішли від Порти до короля чауши для переговорів про мир. Лист має дату 5. X.¹¹²

В тому часі козаки обсадили Крехівський монастир, де начальником залози поставлено Івана Мазепу, майбутнього гетьмана. Але Каплан-паша, не знаючи про це, вислав був відділ турецького й татарського війська добувати монастир. Коли те військо приступило до монастиря, то ченці й Мазепа не тільки не впустили бусурман до монастиря, але завзято оборонялись і побили багато турків, між іншим вбили й ханового небожа. Сам Мазепа застрелив з рушниці кілька турків. Так оповідає про це Чернігівський літопис.¹¹³ Зрозуміла річ, що ця подія викликала великий гнів у хана, і Дорошенко мусів інтервеніювати, щоб урятувати монастир від знищення. Він вислав 25. IX з табору під Львовом листа до ігумена й братії монастиря з докором за побиття татарсько-козацького (як він каже) підїзду із наказом негайно зложити ханові чотири тисячі талярів, щоб тим себе "од згуби рятувати". Інакше прийде козацьке військо з гарматами, прийдуть турки й татари, і тоді все знесуть "огнем і мечем".¹¹⁴ Автор монографії про Крехівський монастир уважає цей лист за дипломатичний крок Дорошенка перед його союзниками з метою зберегти від грабунку Крехівський монастир — твердиню української культури і "руської віри".¹¹⁵ 5. X монастир уже вплатив хану Селім-Гірею викуп, частиною в грошах, частиною

112. Sadok-Barącz. Pamiętnik dziejów polskich, ст. 73-74. В датуванні листа Дорошенка 5. X і відповіді магістрату 5. X якась неточність, бо вже 24. IX Дорошенко стояв під Львовом. Чи нема тут помилки перепищика або видавця?

113. Бѣлозерскій. Южнорусскія лѣтописи, т. I, ст. 33 і: Лазаревській, Черниговская лѣтопись по новому списку (1587-1725), ст. 25-86.

114. Ф. Голійчук. П. Дорошенко і крехівські василіяни, "ЗНТШ", т. 76 (1907), ст. 156-157.

115. В. Січинський. Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. Львів, 1923, ст. 14.

в церковних речах, золотих і срібних. Бачачи ці дорогоцінні речі (хрести, старинної роботи гробниця і т. п.), Дорошенко намовив хана не брати їх в окуп, і хан дійсно повернув ці речі монастиреві, а недостаючу суму подарував.¹¹⁶ Між іншим, коли польські комісари, призначені для переговорів з турками, їхали до Львова, то по дорозі зустріли 29. IX крехівських ченців, які везли в супроводі двох татар "легомини" для кримського хана, "бо вже Крехів піддався і мав свою залогу, а від козаків був на залозі Мазепа".¹¹⁷

20. IX появилися перші татарські розїзди під Львовом, а 24. IX прибули Дорошенко й хан Селім-Гірей, і почалася облога. Вже при перших звістках про здобуття турками Кам'янця заможніші мешканці Львова почали покидати місто, і сам Собеський захоплював, щоб зайві люди виїздили, щоб не обтяжувати міста на випадок облоги. Та все ж таки багато й залишилось, самих жінок і дітей залишилось понад 20 000,¹¹⁸ а, крім того, у Львові шукало собі схованки багато шляхти і поспільства з близької околиці. Залога складалася з яких пару тисячів регулярного війська й кількох тисячів озброєних міщан та селян. Комендантом Собеський призначив полковника Лонцького, чоловіка дуже досвідченого, що провів довший час на службі в Голляндії. Він встиг підправити укріплення навкруги міста, очистити рови, підсипати вали.¹¹⁹ Всі двори й сади на передмістях, які утрудняли оборону, він наказав спалити.¹²⁰ 24. IX Львів знову по 17 літах побачив під своїми мурами козацьке військо. Цим разом прибули разом з козаками турки, татари, волохи і мультяни. Дорошенко зайняв позицію на висотах з північного боку, між костьолами Св. Лазара й Магдалини; його намети стояли коло церкви Св. Юра.¹²¹ 25. IX начальник

116. Там таки, ст. 16. Залишився незруйнованим і другий монастир Підгорецький (коло Бродів); в літопису того монастиря згадується, що ченці в час приходу турків і Дорошенка "оніи в замку Подгорецком, иніи во обители и во вертепахъ кріющася... всі цѣло сохраниени обѣша". Одначе "злочестивіи въ монастири килка келій огнем сожегше и прочая вещи". Див. Лѣтопись Подгорецкого монастыря, "КСГ" 1890, Приложенія, ст. 125.

117. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1100.

118. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1102.

119. Kochowski. Rocznikow Polski Klimakter IV, ст. 217-218.

120. Jósefowicz. Kronika miasta Lwowa, ст. 311.

121. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1102.

турецького війська Каплан-паша зажадав від міста, щоб воно піддалося. Магістрат відповів через своїх послів, що без королівської згоди не може того зробити. Тоді почалося бомбардування Львова. 27. IX вночі турки опанували монастир Бернардинів і почали стріляти з його вежі до міста; одночасно повели підкопи під міські мури. I. X міська рада, щоб рятувати місто від руїни, упрохала єпископа Шумлянського, щоб він, "jako miły i dobrze znany Dogoszenkowi", поїхав до козацького гетьмана прохати його заступитись перед турками й татарами.¹²² Дорошенко вболівав перед Шумлянським над нещасливою долею Львова і згодився інтервеніювати перед своїми союзниками. Це врятувало Львів.

Тим часом до татарського обозу прибули 30. IX королівські комісари Любовіцький і Шомовський, уповноважені до трактатів про мир. Вони взяли на себе також і посередництво в справі окупу за місто Львів. Хан і турки погодились на тому, що Львів заплатить за себе 20 000 червінців. Але зубожіле місто ледве могло зібрати 5000. Яко застав за виплату решти магістрат дав закладниками 12 заможніших обивателів польської, української, вірменської і жидівської народностей, яких відправлено було до Кам'янця.¹²³ Щодо миру, то вироблено було кілька пунктів, які одначе мали бути ратифіковані самим султаном. Українські фортеці згідно з цими пунктами мали бути евакуйовані поляками, й Україна відступлена Порті; Польща зобов'язувалась платити туркам річний гарач, який названо "упоминками"; Львів мав сам договоритись про свій окуп.¹²⁴

Вертаючись на конях з переговорів з татарами до своїх наметів, польські комісари побачили Дорошенка та його старшину, що теж сиділи на конях. Вороги мовчки уклонилися один одному, знявши шапки. Дехто з козаків не втерпів і запитався голосно: "як ся маєте,

122. Сборникъ Лѣтописей, ст. 201; Andrusiak. Józef Szumlanski, ст. 153; Jósefowicz. Kronika miasta Lwowa, ст. 326.

123. Зубрицький каже про 11 закладників, називаючи кожного по імені: Jósefowicz. Kronika miasta Lwowa, ст. 425. Вирвич каже, що були дані закладники: 4 від міської ради, 4 від духовенства, 2 від жидів і 2 від вірмен: K. Wygwick. Konfederacya Golańska. Poznań, 1862, ст. 164.

124. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1102.

панове?” Але розмова не зав’язалася. Один тільки Петрановський, наздогнавши Любовіцького, привітався з ним і трохи побалакав. ”Ой, панове, панове, — сказав на прощання Любовіцький, — що робите — робіть мудро і думайте, який то з того буде кінець!”¹²⁵

6. Х турецьке військо розпочало свій відступ з-під Львова до Бучача, де був цісарський табір. 7. Х рушили за ним і польські комісари.¹²⁶ Татарам спочатку хан заборонив брати ясир,¹²⁷ але, як тільки Каплан-паша передав польським комісарам свої умови миру, і татари побачили, що скоро буде війні кінець, зараз же татарська старшина збіглася до ханського намету, і вирішено було розпустити загони. Не помогли ні просьби, ні обітниці польських комісарів.¹²⁸ Татарські загони кинулись над Вислу, за Буг, Стир і Дністер, палячи села й забираючи людей у неволю. На боротьбу з татарськими загонами виступив Собеський. Він закликав до того й Ханенка, але хитрий Ханенко, стараючись піддобритись королю, не дуже то слухавсь коронного гетьмана: як каже польський історик, він ”багато обіцяв, по кілька разів презентував королю своїх молодців, одбирав жолд і подарунки”, але наказу Собеського іти до нього для спільної акції не послухав.¹²⁹ А проте і він немало прислужився в боротьбі з татарськими загонами. Собеський провадив цю боротьбу з надзвичайною енергією й завзяттям. З невеликими силами він розбивав часом дуже сильні татарські загони й визволив десятки тисяч християнських душ.¹³⁰ Було знищено кілька тисяч хижаків, але загинуло чимало й ясиру, бо татари, бачачи, що надходять польські війська, перше, ніж тікати, часто кидались різати полонених; крім того, загинуло багато малих дітей, покинутих в лісі, чи на дорозі.¹³¹ Собеський, де міг, старався їх рятувати й відвозити цілими возами

125. Grabowski. Ojczyście spominki, t. I, ст. 189-190.

126. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1103-1104.

127. Там таки, ст. 1110.

128. Wyrwicz. Konfederacya Gólabaska, ст. 164.

129. Górski. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcyą, ст. 23.

130. Подобиці цієї боротьби дає: Dziennik pogromu Tatarów 15. IX. - 15. X., виданий в: Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1090-1096. Огляд її дає: Górski. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcyą, ст. 20-26 і: Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 432-438.

131. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1093.

до ближчих сіл. Інакше, ніж татари, поводитись турки: чутка, що вони "не рубають і не забирають в полон", дійшла аж до Києва,¹³² а Собеський писав, що в турецькім "така справедливість, така скромність, додержання слова", що це мусіло присоромити християн. Між іншим, він згадує, що коли турки захопили в Бучачі жінку брацлавського воєводи Яна Потоцького, то не виявили щодо неї найменшої неповаги і не зробили їй ніякої шкоди в її майні.¹³³

Разом з татарськими загонами ходили й невеликі козацькі відділи, може бути для догляду або для контролю. Вони разом з татарами підпали розгромові від Собеського й Ханенка. Під Краснобродом, де погромлено було великий татарський чамбул, кілька десятків козаків замкнулось у каплиці й рішили битись до останнього. Але коли було підпалено каплицю, вони здались Собеському.¹³⁴ Під Комарном розгромлено великий турецько-татарсько-козацький відділ, де було 220 козаків і "польська надвірна корогва Дорошенка", при чому взято в полон Івана Бернату, сердюцького полковника, "великого фаворита Дорошенка".¹³⁵ Посилаючи його до короля, Собеський прохав його повернути, щоб виміняти за нього капітана Вульфа, взятого під Ладжином, та інших польських вояків. Собеський вважав його за "великого конфіданта у Дорошенка".¹³⁶ Діярій подає цікаву подробицю, як козаки, щоб не потрапити в полон, "виривали собі чуприни" і старались замішатися між одбитим у татар ясирем, але "то їм не вдалося".¹³⁷

В той час як Собеський робив героїчні зусилля, щоб оберегти Галичину від татарської руїни і одбити, скільки можна, захопленого татарами ясиру, король стояв безчинно під Голомбом, збираючи посполите рушення. Він задержав при собі 3000 війська,

132. АЮЗР, т. XI, ст. 46.

133. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1121.

134. Wyrwicz. Konfederacya Golabska, ст. 164; Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1083.

135. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1093; Grabowski. Ojczyzste spominki, t. I, ст. 193.

136. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1087. Цього Бернату відпущено було до Дорошенка аж восени 1673 р. разом з сотником Савою Тупталом. Див. АЮЗР, т. XI, ст. 329.

137. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1096.

в тому числі 500 драгунів, присланих курфюрстом Бранденбурзьким і кілька литовських хоругв.¹³⁸ Він боявся Собеського і не довіряв йому. Він навіть Лужецькому й Ханенкові, замість під Кам'янець, казав іти під Грубешів, щоб вони були ближче нього.¹³⁹ Посполите рушення збиралось дуже помалу. Одначе, коло 5. X зійшлося вже коло 80 000 озброєної шляхти, окрім 3000 королівського війська і козаків Ханенка.¹⁴⁰ Історик кампанії 1672 р. справедливо зауважив, що коли б ці сили зібралися так, як це малось на увазі, 15-20 серпня та якби вони були віддані до розпорядження Собеському, то безперечно це вплинуло б на результати війни.¹⁴¹ Але й зібравшись під Голомбом, посполите рушення, замість вирушати на фронт, зайнялось політикуванням, стало в обороні нібито загроженого з боку "мальконтентів" короля і заложило під проводом Стефана Чарнецького (небожа відомого воєводи Київського) конфедерацію, з якою солідаризувався сам король; "замість воювати з ворогом, замість бити турків, шляхта розправлялася, побрязкуючи шаблями й стріляючи з пістолетів, із своїми антагоністами".¹⁴² Та вже було й пізно йти воювати, бо, в той час як посполите рушення складало свої декрети проти "мальконтентів", в тому числі і проти одинокого оборонця батьківщини Собеського, королівські комісари вже докінчували під Бучачем переговори про мир.

Не прийняли участі в операціях проти турків під Кам'янцем і в Галичині також і польські залоги, залишені ще з осені 1671 р. в Ладжині, Брацлаві, Могилеві й Барі. Довідавшись напевно, що Кам'янець уже впав, коменданти цих залог увійшли в переговори з Дорошенковими козаками й виговорили собі вільний вихід з зброєю й навіть гарматами; вони передали в цілості зайняті ними міста козакам і самі пішли до Польщі.¹⁴³ Паволоцький полковник Григорій Гамалія писав 27. IX до архимандрита Гізеля, що польські залоги в Брацлаві, Могилеві й Ладжині поздавались Дорошенко-

138. Там таки, ст. 1057.

139. Там таки, ст. 1072.

140. Там таки, ст. 1132.

141. Górski. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcyą, ст. 27-28.

142. Там таки, ст. 28.

143. Лѣтопись Самовидца, ст. 116.

вому наказному Кіндрату Тарасовичу й були "ціло і здорово" відправлені. В той саме час "одізвалися з поклоном і міста з волинсько-подільського пограниччя: Меджибіж, Синявки, Костянтинів, Любар, Полонне, Лабунь та інші, а деякі здалися безпосередньо йому — Гамалії".¹⁴⁴ Здалася тоді й Умань, що так довго й уперто держалася Ханенка. Почувши про упадок Кам'янця, вона визнала Дорошенкову владу. 500 козаків-ханенківців (по іншій версії 1500) утікло до Білої Церкви.¹⁴⁵ Дехто з уманців, особливо ті, що приймали участь в бунті весною 1672 р. і в вигубленні серденят, тепер тікали на Запоріжжя; дехто шукав "протекції" у московського царя. Поляки, які були в Умані, пробралися вже в половині вересня до Собеського.¹⁴⁶

144. АЮЗР, т. XI, ст. 65.

145. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 192; АЮЗР, т. XI, ст. 101.

146. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1074-1075.

XV

Бучацький мир. Побачення Дорошенка з турецьким султаном коло Жванця. Дорошенко в Умані. Реакція в настроях у Польщі. Справа передачі Білої Церкви. Розчарування Дорошенка і козацької старшини з результатів кампанії проти Польщі. Рада в Чигирині ухвалює одначе залишитися під турецькою протекцією. Московські пляни порозуміння з Дорошенком. Самойлович тому противиться. Польща теж робить заходи коло порозуміння з Дорошенком. Приїзд Шумлянського до Чигирини. Старання Дорошенка здобути Білу Церкву. Самойлович намовляє Москву до збройної акції проти Дорошенка. Невдача цієї акції. Другий приїзд Шумлянського. Місія Серапіона Полховського в Чигирині.

13. X. 1672 р. в турецькому таборі коло Бучача розпочалися остаточні переговори про мир. Турки виставили чотири головні пункти: 1) щоб були вільно відпущені сім'ї литовських татар (т. зв. липків), які передалися на турецький бік; 2) щоб Польща виплачувала 100 000 червінців гарачу щороку; 3) щоб ціле Поділля і всі замки у воєводстві Руському відійшли до Туреччини; 4) щоб Дорошенко держав Україну так, як було за прежніх гетьманів.¹ Щодо пунктів, які були вироблені перед тим у татарському таборі під Львовом, турки заявили, що вони не мають ваги. Якби польський посол, казали вони, явився під Адріаноподем, було б інакше; якби він застав султана ще на тім боці Дунаю, знов було б інакше; якби застав його над Дністром або принаймні під Кам'янцем, то ще було б інакше. Але коли султан зайшов так далеко, то вже треба трактувати, здаючись на його волю; вже й те з його боку ласка, що взагалі ведуться переговори. Якщо не буде вволено його волю, то

1. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1106.

на слідуєчу весну султан піде з своїм військом аж до Гданська. Польські комісари сперечались, як тільки могли. Вони приставали на те, щоб Дорошенко держав під своєю владою Україну, та щоб православні церкви було повернуто скрізь, де жили козаки, але вони пригадували туркам, що все лихо пішло від цих самих козаків: це вони викликали війну; повстання своє вони підняли через те, що Польща всіма способами хотіла точно дотримати Хотинську умову, збудувала Кодак і не пускала їх на море. Коли комісари хотіли виторгувати Галичину, кажучи, що по таких страшних спустошеннях Польща не в силі буде виплачувати контрибуцію, турки відповіли: наш цісар коли що візьме, то вже ніколи не відступає. Шкода й згадувати про Поділля й Україну, бо то цісарське, а не ваше; воно й так не було вашим через постійні війни з козаками, і тому ви втратили те, чого не мали. Дорошенкові представники хотіли взяти участь у переговорах, але польські комісари на це ніяк не погодились. Проте вони перед кожним засіданням мирової комісії мали свої наради з каймаканом, що провадив переговори. Козаки виставляли з свого боку такі домагання: 1) Границі України окреслити по Лабунь і Горинь; 2) Віддати їм усі гармати по фортецях; 3) Віддати їм шість гармат, забраних небіжчиком Стефаном Чарнецьким з Чигирина; 4) Щоб іншого митрополита, крім Тукальського, не було, і щоб йому підлягали всі церкви в Польщі; 5) Щоб усі уніятські церкви були знесені, і щоб усі ґрунти, де колись були церкви, а потім костьоли, були віддані православним.

Нарешті після довгих спорів і торгів були вироблені 16. X пункти договору: 1) Литовські татари, т. зв. липки, з усіми своїми сім'ями й рухомим майном могли вільно перейти до володінь султанових або по своїй волі залишитись; 2) Польща зобов'язувалась виплачувати султану щороку 22 000 золотих, доставляючи їх на 26. X/5. XI, в день св. Дмитра; 3) Поділля уступалося Порті; польські залоги могли вийти з своїм майном і зброєю, окрім гармат; шляхта могла вільно залишитись у своїх маєтках, зберігаючи свої прежні привілеї, але виплачуючи за себе і за своїх селян податок. Хто не хотів залишитись, міг вільно виїхати з своїми сім'ями і рухомим майном на протязі двох місяців; 4) Україна в її давніх границях уступалася козакам; Біла Церква та інші фортеці

мали бути їм передані з усіма гарматами й запасами, польські ж залоги могли повиходити вільно з своїм приватним майном. Козаки, що були з Ханенком, могли вільно повернутись до своїх домівок, але сам Ханенко не смів повернутись; 5) Всі старі трактати між Портою й Польщею залишались в силі, окрім тих пунктів, які містилися в цьому новому трактаті.²

Польські комісари самі признавались, що до прийняття таких понижуючих, ганебних умов спонукало їх перш за все бажання припинити дальший розлив шляхетської крові і спустошення польських провінцій: щодня бачили вони перед собою в турецькому обозі, як гнано в неволю, мов худобу, тисячі людей, серед них багато шляхтичів і шляхтянок; крім того, боялися вони рішучости й завзяття як великого візира, гордого своєю перемогою над Венецією, так і самого султана.

17. X комісари були прийняті візиром і дістали підписані пакти, а 18. X мали авдієнцію у султана, котрий сказав, що міг би залишити на зиму своє військо у Львові, але не хоче нищити до кінця такий добрий народ і тому вирушає назад; перестерігав, щоб поляки вірно додержували заключеної умови та щоб не забували виплачувати належне кримському хану і жили з ним у приязні.³

20. X розпочався відступ турецької армії до Кам'янця.⁴ На перший день головна маса турецької армії стояла вже над самим Дністром коло Жванця.⁵ Тут султан прощався з Дорошенком і Селім-Гіреєм. Султан подарував гетьману шитий злотом жупан.⁶ І султан, і великий візир, і хан кримський ставились до Дорошенка з великою пошаною й величали його князем. Одначе не так ставились турки до простих козаків: в часі походу козаки терпіли велику нужду, а турки називали їх свиньми; побачать де свиню й називають козаком; татари ж дуже не злюбили козаків за те, що підда-

2. Там таки, ст. 1106-1115; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 71-86; Рашід-Ефенді, fol. 72b.; Silihdār Tārīhī, c. I, ст. 615 і далі; Nišan-hūmajum, Gött., fol. 209a-211b. Див. Dorošenko a Rypka. Polsko, Ukrajina, Krym, ст. 69.

3. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1115-1117.

4. Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 294, 704 каже, що відступ почався 21. X.

5. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1118.

6. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 88.

лись турецькому султану, і, насміхаючись, називали дурнями.⁷

Після авдієнції у султана Дорошенко мав розмову з великим візиром. Бачачи, що з Дорошенком було небагато війська, візир спитав: — Славне Військо Запорозьке було велике, чого ж воно тепер таке мале? — Дорошенко на це відповів, що Військо розділилось на три частині, одні на Запоріжжі, а більша частина за Дніпром у царя в неволі, так само й Київ. Візир питав: чому він, Дорошенко, не просив у царя задніпрянської сторони з Києвом? Дорошенко відповів, що цар тої сторони не віддасть. — А яким же способом та задніпрянська сторона опинилася у царя в неволі: чи шаблею він її звоював, чи самі піддались? — спитав візир. Дорошенко відповів, що спочатку самі піддались, а потім одложились, цар прислав багато війська, і вони піддались, живуть тепер у неволі. — Так потерпіть трохи, і моліться Богу, поки ми зовсім подолаєм польського короля, і він стане нашим данником, тоді й Задніпрянська Україна й Київ будуть наші.⁸

В Чигирині оповідали, що, прощаючись з Дорошенком, султан залишив при собі закладниками чотирьох важніших людей з-поміж його старшини: Петрановського, писаря Вуяхевича і ще двох; що султан пообіцяв Дорошенкові Київ, та що він пишеється тепер підданим турецького султана й київським воєводою.⁹

За шість тижнів султан був уже в Адріанополі і прислав звідти, а може ще з дороги, "нішам" (грамоту) з середини місяця реджебу (себто 2/11. XI) Дорошенкові. Він потверджував у ній Дорошкову владу над Україною і звертався до всього її населення, щоб воно слухалось свого гетьмана і виконувало всі його накази.¹⁰

Ще Дорошенко не покинув Галичини, а вже до Києва, звідти ж до Москви, почали надходити одна за одною вісті, що він думає іти з військом з-під Львова на Київ і далі на Лівобережну Україну.¹¹ Кружляли всякі чутки, ніби він іде разом з Яном Собеським і з ханом кримським, і що до походу на Київ намовляв його Тукальсь-

7. АЮЗР, т. XI, ст. 168.

8. Там таки.

9. Там таки, т. XI, ст. 76.

10. Götting. Turc. 29, fol. 212b-213a.

11. АЮЗР, т. XI, ст. 75, 79-80, 82-83.

кий своїми безперестанними листами, а що Дорошенко сам надіється бути скоро під Києвом,¹² що поляки трактують з ним через волинського каштеляна та інше.¹³ Але ці чутки не відповідали дійсності. Сам Дорошенко писав, що він повернеться до Чигирини на Пилипів піст.¹⁴ Ніжинський протопоп Семен Адамович писав зі слів Дмитрашка-Райчи, що Дорошенка сподіваються в Чигирині 3/13. XI.¹⁵ Білоцерківський комендант писав 4. XII, що Дорошенко вже в Чигирині, що він повернувся всього з 200 козаками, і ті були так змучені, що од вітру падали.¹⁶ Що Дорошенко вже повернувся, про те повідомляв 12. XII гетьмана Самойловича і кошовий Запорозький з Січі над Чортомликом Лукіян Андрієвич.¹⁷ Він розсилав універсали, ознаймуючи, що війна вже скінчена, і всі міста на Правобережній Україні йому піддалися, в тому числі й Умань. 1500 запорожців, що держали руку Ханенка, втікли до Білої Церкви.¹⁸ Ханенко прислав був до Чигирини свого сотника "сь писмы и съ выговоромъ", і Дорошенко казав того сотника розстріляти.¹⁹

Ще перед Уманню він попрощався з ханом, який пішов до Криму дикими полями. Величко переказує дуже цікаві відомості про побут Дорошенка під Уманню. Коли Дорошенко, оповідає Величко, вертався з-під Кам'янця, проходив повз Умань з своїми серденятами й компанійцями, то проминув її і став якусь милю від неї в містечку Христинівці. Довідавшись про це, уманці почали радитись між собою, чи вшанувати Дорошенка "уклоном", чи ні. Врадили заявитись з уклоном і вирядили до нього делегацію, яка складалася з представників духовенства, значніших козаків та міщан. Вони взяли з собою всякого "провіянту", пісного і скоромного, також усякого хліба і питва і привітали Дорошенка в наметах

12. Там таки, т. XI, ст. 77; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 883.

13. АЮЗР, т. XI, ст. 68.

14. Там таки, ст. 76.

15. Там таки, ст. 58.

16. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 192.

17. АЮЗР, т. XI, ст. 85.

18. Там таки, ст. 101.

19. Там таки, ст. 102.

під Христинівкою. Дорошенко прийняв їх ласкаво і сказав до них довгу промову, докоряючи уманцям їхню несталість, що його були покинули і Ханенка собі гетьманом настановили, що повірили й вірять облудам і нещирим обітницям та запевненням лядським; згадав і те, що через лядські хитрощі й коварство їхня батьківщина Україна розділилася на три частини і під трьома гетьманами доходить до останньої руїни; він "предкладав їм образци і візерунки з древніх гісторій і незгод людських, яко то Ієручалимськую, во время крайного запустінія і розоренія бившую, Греческую во время взятія турками царяграда прошедшую, і інші тим подобніі вражби і несогласія людськіі, а барзій і свої українськіі свіжо тогда прошліі междоусобія і кровопролитія со розоренієм і опустінієм многих міст і селеній людських, і із всенароднім веліім (що єсть найжалостійше) умаленієм".²⁰

По скінченні своєї обширної промови просив Дорошенко уманців, щоб вони покинули гетьмана Ханенка і лядську протекцію і по давньому прихилилися під його регімент та під турецьку охорону, ні трохи не сумніваючись в цілості віри православної, стародавніх вольностей і всієї України. Уманці обіцяли те учинити. Потім Дорошенко, почастивавши всіх по кілька разів, залишив у себе декого зі значніших на обід, а решту відпустив додому. А по обіді відпустив і тих, а сам вирушив до Чигирина. Прибувши туди, він за півтора тижня прислав до Умані, щоб до нього, до Чигирина, прибули задля певних справ і поради значніші уманські люди: полковник Білогруд, осавул Пиляй, суддя Яроватий, Грозденко та інші козаки й міщани. Коли вони прибули, то, обвинувачуючи їх у різних учинках, казав суддю Яроватого повісити, осавула Пиляя розстріляти і інших покарати по їх вині. Решту, невинуватих або винуватих мало, відпустив до Умані, призначивши полковником Грозденка, якому доручив постратити ще декого в самій Умані, згідно з його вказівками. Грозденко з іншими уманцями присягнув у Чигирині на вірність Дорошенкові.²¹

20. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 332-333.

21. У Граб'янки маємо звістку, що повертаючись з походу Дорошенко "Ханенкового Наказного уловиль и въ Чигиринь запровадивши погубиль": Лѣтопись Грабянки, ст. 207.

Прибувши до Умані, Грозденко звелів постратити уманських значних козаків, що противились Дорошенкові, а саме Говора, Корсунця, Малинку та інших. Жінок — Ханенкову й Білогрудову казав одіслати до Чигирина.²²

Повернувшись до Чигирина, де в його відсутності заступав його брат Андрій, Дорошенко вислав 2. XII листа до запорожців. Він скидав вину за війну й руїну України на тих "честолюбців", що, "ганяючись за урядом" (гетьманським), були причиною всього лиха, а особливо на Ханенка; пригадував, що Ханенко, зостаючи з ласки війська десять років на полковницькім уряді в Умані, ніколи не бував на Січі, аж поки не закортіло йому гетьманувати; тоді кинувся він за Пороги й завів колотнечу, а потім передався до ляхів. Дорошенко намовляв запорожців, щоб вони перестали слухати згубних порад Ханенкових, який сам з жінкою й дітьми утік до Польщі, наробивши несканованого лиха бідним українським людям; усилено пригадував запорожцям про інтереси отчизни й про вікопомну славу козацьку та закликав їх бути з ним, Дорошенком, по-давньому в братерській згоді й приязні.²³ Запорожці, одначе, не дали себе переконати цим листом, вони задержали в себе Дорошенкових післанців, а самий лист переслали Самойловичу.

Посилав Дорошенко якісь "прелестні листи" і на той бік, на Переяславщину. Посилав він їх не тільки по повороті з походу, але й перед тим. 19. IX. 1672 р. Гізель переслав воєводі Козловському копію "прелестного" універсалу Дорошенкового.²⁴

Як тільки минулася небезпека, і турки з татарами повернулися додому, поляки дуже скоро отямилась з усього пережитого й почали думати про реванш. Страшний удар і ганьба понижуючого миру викликали в них певну реакцію. Тепер Ян Собеський, який один не стратив голови під час турецького наїзду і, як міг, обороняв батьківщину, придбав собі велику повагу, так що до його голосу всі

22. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 333-334. Оповідання Величка безумовно неточне, коли він каже, що наслідком "зрадецького" вчинку Дорошенка було "шемрання" уманців, а потім бунт і забиття Жеребила. Щодо Ханенкової жінки, то наведений нижче лист Дорошенка подас, що вона виїхала з чоловіком до Польщі.

23. АЮЗР, т. XI, ст. 101-102.

24. Там таки, ст. 77, 93; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 878, 887.

почали прислухатись. Польща не ратифікувала й не виконувала умов Бучацького договору, а, навпаки, зразу ж почала думати про нову війну й готуватись до неї. В початку січня 1673 р. зїхалися конфедерати, прихильники короля Михайла Вишневецького, до Варшави, а "мальконтенти" — до Ловича, резиденції примаса Пражмовського, проводиря опозиції проти короля, і між обома таборами почалися переговори, які довели до компромісу, заключеного у Варшаві 1. III. 1673 р.: конфедерати зрікалися своїх постанов проти мальконтентів, винесених у Голомбі, а мальконтенти зобов'язались не виступати проти короля.²⁵ Тоді ж почали міркувати й про способи нової війни з турками.

Одним з головних пунктів Бучацького договору, що його невиконання особливо дошкулювало Дорошенкові, було небажання поляків здати Білу Церкву Дорошенкові. Вже зразу по своїм поверті до Чигирини з походу Дорошенко писав у перших днях листопада до білоцерківського коменданта, щоб він здав йому фортецю, приславши йому на щось Гадяцькі пакти.²⁶ Комендант відповів, що зробить це тільки тоді, як дістане наказ від короля. 27. XI він вислав відділ польського війська під Фастів; поляки взяли місто штурмом і спалили, а мешканців вирізали.²⁷ В своєму донесенні з 4. XII він хвалився, що вислав відділ, котрий разом з Ханенковими козаками взяв і вирізав Семенівку і Фастів.²⁸ Обурений цим Дорошенко писав 20/30. XI до київського воєводи Козловського, дорікаючи йому, що він тримав руку білоцерківського коменданта і помагає полякам нищити українське населення; яко репресію, Дорошенко затримав московського капітана Лічковського, який їхав з Києва до Білої Церкви з листами до коменданта.²⁹ Одначе вже в слідуєчому листі з дня 24. XI/4. XII Дорошенко сповіщав, що таки відпустив Лічковського разом з кількома рейтерами, а 8/18. XII Лічковський вже здавав у Києві звіт перед Козловським про

25. Історія Голомбської конфедерації виложена у спеціальній розвідці, написаній ще в другій половині XVIII в. і приписуваній ксьондзу К. Вирвічу: Wyrwicz. Konfederacya Gołąbska.

26. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 193.

27. АЮЗР, т. XI, ст. 95.

28. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 192-193.

29. АЮЗР, т. XI, ст. 96-98.

те, що чув і бачив у Чигирині. Лічковський просидів у Чигирині в кайданах з березня місяця. 24. XI/4. XII Дорошенко прикликав Лічковського до себе і казав йому "сь пристрастіємъ", щоб він передав воєводі Козловському про велике незадоволення гетьмана з зносин Козловського з його ворогами-поляками.³⁰

На невіддачу Білої Церкви поляками поскаржився Дорошенко й Порті, що видно з листа великого візира з дня 30. I. 1673 р. до кримського хана. В цьому листі візир писав, що поляки замість здати згідно умові в одномісячний термін Білу Церкву, спалили й зрівняли з землею всі околиці міста Фастова; крім того, досі тримають своє військо коло Меджибожа. З огляду на це, хану доручалося, як тільки він зауважить присутність польського війська з ворожими замірами, мусить негайно вирушити з військом, щоб одвернути небезпеку для українського пограниччя. Так само козацькому гетьману Дорошенкові й господарям Волоському й Мультянському наказано бути наготові з своїми військами. Коли ж би самому хану була потрібна поміч, нехай звернеться до Дорошенка або до господарів Волоського й Мультянського.³¹

Трудно допустити, щоб Дорошенко був вдоволений з наслідків кампанії 1672 р. Взагалі він не міг не бачити, наскільки згубною для українського населення буває кожна поява його мусулманських союзників, не тільки татар, але й турків. Нетактовне поведення турків і ті насильства, які вони дозволяли собі в самому Чигирині, збільшували крайню непопулярність турецької протекції серед українського народу. Баришевський сотник Максименко писав 12. VI. 1672 р. до Дмитрашка-Райчи зі слів одного диякона, який побував у Чигирині, що турки, прибувши до Чигирини (мова очевидно про ту тисячу яничарів, які прийшли до Чигирини весною), дозволяли собі всякі насильства, гвалтували жінок і дітей, так що їх люди вигнали кілками поза місто, зчинивши тривогу. Щоб укоськати їх, Дорошенко прислав туркам сто баранів. Вибрався Дорошенко в похід під Кам'янець, видко, з тяжким серцем, бо прийшов до митрополита по благословення і сказав: "господине і пастирю,

30. Там таки, ст. 99-102.

31. Gött. Turc. 29, fol. 213b-214a.

за твоїм благословенням всі люди й ми підемо в неволю”. І митрополит сказав: ”іди в Божу путь”, а на слова Дорошенка не відповів.³²

Коли ж уже повернувся з походу, то, як доношено в Москву, стався такий інцидент. Митрополит Тукальський служив у соборі молебн з приводу повороту гетьмана. Турки, що були з Дорошенком, ”сміялись і словами глумились явно й називали собаками”. Потім, коли митрополит ішов в процесії навколо міста, турки з цікавості пішли також, і начальник турецький побачивши на митрополиті мітру, почав казати по-турецьки, що в Царгороді у греків ніколи так не ходять, і митрополити таких шапок, окрім патріярха, не носять, і почав наказувати, щоб ту шапку з митрополита зірвати. Але один козак, що розумів турецьку мову, сказав зараз же про це Дорошенку, а Дорошенко йшов за митрополитом і почав прохати турка, щоб не займав митрополита, бо султан пообіцяв шанувати всі вольності й церковні обряди. Турок залишив митрополита в спокої, але Тукальський довідався таки про його слова і почав казати Дорошенку: ”даремне піддалися ми туркам, вони явно хочуть учинити у нас те саме, що і в Кам’янці — обернути церкви в мечети. Треба нам якось з-під турків вибитись”.³³

Народ, бачачи утиски з боку турків, проклинав Дорошенка і всю старшину, та й сам Дорошенко журився, що піддався туркам, і не знав, що робити.³⁴ Люди плакали й не знали, що робити.³⁵

Та головною причиною журби Дорошенка було безперечно те, що він був одурений в своїх плянах, затримати за допомогою турків під своєю владою всю Правобережну Україну. Значна частина української території — Західне Поділля й частина теперішньої Галичини з Чортковом і Ягольницею — зробилася просто турецькою провінцією, а Дорошенко залишився гетьманом напівзруйнованого й обезлюдненого Східнього Поділля й Київщини, де були цілі округи (наприклад, Уманська), готові кожної хвилини від нього відпасти. Ян Собеський писав про ”констернацію” Дорошенка й

32. АЮЗР, т. ІХ, ст. 970-971.

33. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 887 (на основі Моск. Главн. Арх. Мин. Иностран. Дѣль. Дѣла Малоросс. 1673 г., No. 1).

34. АЮЗР, т. ХІ, ст. 166.

35. Там таки, ст. 181.

козаків з того приводу, що не тільки в Кам'янці, але й в Могилеві, Ямполі, Рашкові, Брацлаві, Барі, Кальнику, Язлівці, Снятині, Жванці та Ладжині були поставлені турецькі залоги.³⁶ Особливо незадоволений був Дорошенко з обсадження Могилева, як це видно з реляції польського агента в Кам'янці з дня 12. II. 1673 р.³⁷ і з султанового диплому, виданого Дорошенкові в кінці січня 1673 р.: "Власник цього диплому, дійсний козацький гетьман Дорошенко прислав до мене посла з просьбою про цісарський берат у такій справі: щоб по містах і осадах Українського вілайету, що є під моєю владою, не чинити насильства церквам, але залишити їх в його руках, так само щодо церков у кріпості Могилеві й поза нею в підлеглих їй паланках, що належали колись Польщі й на підставі заключеного торік з Польщею миру були у Польщі взяті й мною вищезгаданому гетьману подаровані. Поки він є гетьманом, повинен ними правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкоджати й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до іслямських земель. Тому я видав цей диплом і наказав: в містах і осадах Українського вілайету, котрі знаходяться під його владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам".³⁸

Ширилося незадоволення з турецької протекції й серед самої генеральної старшини Дорошенкової. Коли на Різдво 1672 р. зїхалася була, як звичайно, старшина до Чигирина, то Дорошенко спочатку усунув кількох полковників з їх уряду, але потім повернув, взявши від них присягу; він закликав кожного окремо до своєї світлиці й передавав йому полковницькі клейноди: шестопери й прапорці.³⁹ Він мав певні підстави не довіряти своїй старшині, бо саме тоді один з впливовіших полковників Дорошенка Яків Лизогуб Канізський, задумав йому зрадити, передавшись на московський бік. Причиною цього задуму було, як він сам признався московсь-

36. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1098; АЮЗР, т. XI, ст. 181, 152.

37. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 198.

38. Gött. Turc. 29, fol. 214a. Цей самий лист з невірною датою в: АЮЗР, т. XII, ст. 760-761.

39. АЮЗР, т. XI, ст. 125.

кому агенту, те, що, мовляв, "приходять лихі часи, розволокуть нас турки на всі боки"; якщо вірити Лизогубу, він думав навіть про те, щоб вбити Дорошенка, а самому втекти на московський бік. Але сталося так, що саме тоді ж довелося йому зробитись Дорошенкові сватом: задумав він оженити свого сина Єфима з падчерицею Переяславського полковника Дмитрашка і поїхав прохати на це дозволу в гетьмана. Дорошенко, мабуть, уже догадувався про непевність Лизогуба й задумав прив'язати його до себе родинним зв'язком: порадившись з митрополитом, він заявив Лизогубу, що той даремне хоче поріднитись з Дмитрашками: яко люди багаті, Дмитрашки будуть його сином гордувати, а от у нього, у Дорошенка, єсть дочка, і він його сином гордувати не буде. І мусів Лизогуб учинити те, "чого душа його не бажала": одружити сина з гетьманівною.⁴⁰ Весілля відбулося дуже скоро — в кінці січня 1673 р., в присутності самого гетьмана, у Каневі.⁴¹ Можна думати, що Дорошенкові взагалі не хотілося, щоб його полковник став "сватом" його завзятому ворогу Дмитрашкові.⁴² Але Лизогуб не покинув своєї думки про зраду, став таємним московським конфідентом, а пізніше, як побачимо, й одверто перейшов на бік Москви з своїм Канівським полком.

В час різдв'яного з'їзду в Чигирині відбулася у Дорошенка старшинська рада зараз же після свят. Дорошенко сказав промову: "наближається весна, і носиться чутка, що цар московський з усіма своїми силами іде на Україну, і не на кого іншого, тільки на нас. Але сам я мало тому вірю, бо й минулого літа, як були ми під Кам'янцем-Подільським, були чутки, що цар з усіма силами стоїть над Дніпром. Отже й тепер ледве він прийде на Україну, бо напевно царю відомо, що у короля в державі незгода, і король не схоче порушувати мирної постанови з турецьким султаном і знову вою-

40. Там таки, ст. 167-168.

41. Там таки, ст. 123, 125.

42. Восени 1671 р., як уже згадувалося вище, задумав був одружитися з падчерицею Дмитрашка Ганною брат Дорошенка Григорій і засилав до Дмитрашок сватів. Але, здається, з цього сватання нічого не вийшло. Зберігся лист Гр. Дорошенка в цій справі до пані Дмитрашкової з дня 28. X. 1671. Див. АЮЗР, т. IX, ст. 458-459.

вати”. І попрохавши, щоб полковники й старшина поміркували й потім йому сказали, що постановлять, — кого держатися і як бути з турецьким султаном, — сам вийшов із світлиці, не бажаючи в’язати своєю присутністю учасників ради. А коли повернувся, то старшина заявила, що постановлено, хоч і нужду терпіти, але від турецького султана не відставати, поки він оборонятиме Україну від ворогів. Тепер, мовляв, окрім як до султана, нема де подітись: цар під свою руку прийняти не схоче, а під королем бути самі не хотять. Коли ж від султана відступити, то він прийде з військом і буде мститись.⁴³

На тому й присягу покладали — держатись покищо турецької протекції. Один київський міщанин, що, вертаючись з Яс, переїздив через Кальник і Умань, чув ще такі подробиці про раду: мовляв, митрополит Тукальський докоряв на раді Дорошенкові й старшині за те, що піддалися туркам, які тепер руйнують церкви і ставлять мечети; він радив, щоб тримались союзу з одними татарами, а щоб від турків відлучились. Тоді обозний генеральний Іван Гулак⁴⁴ озвався до митрополита: ”годі тобі, отче митрополите, вступатись до наших рад! Краще б ти пильнував свого духовного діла, а не нас. Ти вже так нам нарадив, що не скоро і відрадиш”.⁴⁵ За ці слова Дорошенко звелів узяти Гулака під варту.⁴⁶

За пару тижнів після цієї ради прибули до Чигирина турецькі й ханські послы приводити козаків до присяги султану. Митрополит Тукальський приводив до присяги Дорошенка, полковників і всю старшину. Потім Дорошенко вислав від себе одного свого полковника до Умані, щоб привести до присяги й уманців. Уманці присягли, а для певности вислали до Чигирина закладниками полковника Скидана й отамана Єжевського.⁴⁷ Але що в Умані не

43. АЮЗР, т. XI, ст. 162-180.

44. Іван Гулак був генеральним обозним у Дорошенка шість років: 1669-1675. По упадку Дорошенка перейшов на лівий берег і в рр. 1679-1682 був полковим обозним Переяславського полку. Див. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 366.

45. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 450.

46. АЮЗР, т. XI, ст. 153.

47. Там таки, ст. 152-153.

було щирої прихильності до Дорошенка та до його політики, свідчить хоча б такий факт: полковник Лисиця, що перебував тоді в Умані, просив московського розвідчика остерегти московських воєвод у Києві, що Дорошенко збирається разом з турками на весну йти добувати Білу Церкву, Київ і Лівобережну Україну.⁴⁸

В Москві звістка про упадок Кам'янця й про дальші турецькі успіхи зробила велике враження й викликала тривогу, особливо в зв'язку з настирливими чутками про намірений похід султана з Дорошенком на Київ і на Лівобережну Україну. Московські воєводи з Києва й Чернігова писали царю про мале число московського війська по гарнізонах на Україні, про лихий стан самих кріпостей, про непевний настрій населення й про загрозу нападу з боку Дорошенка вкупі з турками й татарами. Ніжинський протопоп Адамович писав, що "внук Люципера пекельного" Дорошенко просто з-під Львова іде на Київ. Під враженням таких тривожних вістей цар уже 4. XI. 1672 р. грамотою своєю наказав воєводі князю Григорію Ромодановському бути з своїми полками напоготові для виступу в Україну.⁴⁹

Чутки про весняний похід турків на Київ і Лівобережну Україну ставали все настирливішими, і серед населення її почали виявлятися ознаки тривоги й непевності. Київський воєвода Козловський писав у Москву 19. XI, що мешканці лівого берега Дніпра, особливо переяславці, готові піддатися Дорошенкові.⁵⁰ Між народом ішли балачки, що московський цар буде кланятися турецькому султану, як кланявся польський король.⁵¹ І Козловський,⁵² і гетьман Самойлович⁵³ прохали царя прислати своє військо негайно, щоб підкріпити місцеві сили.

Тоді цар грамотою 5. XII. 1672 р. сповістив Самойловича, що висилає на Україну з військом князя Юрія Трубецького.⁵⁴ 1. II

48. Там таки, ст. 153.

49. Там таки, ст. 69-70.

50. Там таки, ст. 107-109.

51. Там таки, ст. 73.

52. Там таки, ст. 89.

53. Там таки, ст. 89-90.

54. Там таки, ст. 131.

Трубецького з великою помпою зустрічав перед Сосницею гетьман Самойлович,⁵⁵ 13. II. 1673 р. Трубецькой уже прибув до Києва, де його урочисто зустріло духовенство з Гізелем на чолі. Не так радісно зустрічало москалів населення: ідучи походом, москалі дозволяли собі всякі насильства, "за хохлы драли и всякими скверними словами безчестили", палили двори, грабували й обкрадали, взагалі "такой налоги бѣднымъ людямъ еще никогда не было", поводитись не згірше татар та турків.⁵⁶ Трубецькой був призначений воєводою в Київ замість Козловського. Нові воєводи були прислані й до Чернігова, Ніжина й Переяслава.⁵⁷

Але час ішов, султан повернувся до Туреччини, і ніщо не вказувало на якісь приготування Порти до нової війни. Тоді у московських політиків постала думка: використати незадоволення Дорошенка з наслідків турецької протекції й спробувати перетягти його на бік Москви. Тепер, по тому як Польща по договору в Бучачі зреклася Правобережної України, прийняття тої України під царську руку не могло, на думку московських політиків, служити порушенням Андрусівської умови. У Москві мали підставу думати, що Дорошенко, який не раз заявляв про своє бажання прийняти московське підданство, тепер, коли минула для нього польська небезпека і коли перестала існувати 4-та стаття Андрусівської умови про залишення Правобережної України під Москвою, що тепер він нарешті схоче здійснити цей свій намір. Адже ще в квітні 1671 р. Дорошенко через Македонського архиєпископа Манасію писав у Москву, що він піддається бусурманам лиш "на час", щоб позбутись польських утисків, але що найкраще було б для нього, якби цар прийняв його під свою високу руку.⁵⁸ Московське правительство поспішило надати цьому листу "значення великої політичної події",⁵⁹ і керівник московської закордонної політики А. Матвєєв доручив негайно московському послу в Польщі Чаадаєву пред-

55. Там таки, ст. 129-130.

56. Там таки, ст. 174.

57. Там таки, ст. 89.

58. Там таки, т. IX, ст. 390-391.

59. Эйнгорнь. Отставка А. Л. Ординъ-Нащокина, ст. 168.

ложити польському правительству відступити Правобережну Україну Москві — як спосіб уникнути війни з Туреччиною.⁶⁰ Але варшавський уряд і польський посол Ян Гнінський, який в кінці того ж 1671 р. прибув до Москви, категорично відмовилися від такої трансакції.⁶¹

Буцацький договір перекреслив, на думку Матвєєва, 4-ту статтю Андрусівського договору, і він уже три місяці після заключення Буцацької умови доручає своїм агентам довідатись, "чи не скучає Дорошенко від того, що піддався турецькому султану, чи нема від турків якихнебудь утисків правобережним українцям, і чи не шукає Дорошенко способу, як би відлучитись від турецького султана, і в кого у підданстві бажав би він бути".⁶² Відповідь була така, що Дорошенко справді розчарований в турецькій протекції і не від того, щоб піддатися цареві.⁶³ В січні 1673 р. було вислано на Україну піддячого Семена Щоголева довідатись, що думає про переговори з Дорошенком гетьман Самойлович.⁶⁴ Але Самойлович і чути не хотів про якісь переговори, про якесь порозуміння з Дорошенком: він боявся, що діло скінчиться тим, що Москва признає Дорошенка гетьманом над обома сторонами Дніпра. Він радив не вступати ні в які переговори з єретиком Дорошенком, а просто йти на нього війною; тоді Дорошенко пропаде, а Правобережна Україна опиниться під московською владою. Тільки треба робити це швидше, щоб Дорошенко не встиг прикликати на поміч собі турків.⁶⁵

Наляканий плянами московського правительства увійти в порозуміння з Дорошенком, Самойлович поспішив вислати у Москву досвідченого інтригана протопопа Адамовича, давши йому таємну на словах інструкцію переконати московський уряд, що з Дорошенком не слід вступати в ніякі переговори, а треба вислати проти нього військо; для диверсії ж зробити експедицію проти

60. Там таки.

61. АЮЗР, т. XI, ст. 366-367.

62. Там таки, ст. 157-158.

63. В.Эйнгорнь. Дипломатические сношения московскаго правительства съ правобережной Малороссией въ 1673 г. — "ЖМНП", т. 5, 1897, ст. 123.

64. АЮЗР, т. XI, ст. 156.

65. Там таки, ст. 160.

Криму.⁶⁶ Одночасно, для запевнення своєї вірності цареві, Самойлович вислав до Москви, яко закладників, двох своїх синів Григорія та Семена.⁶⁷ Пропонуючи московському правительству українсько-московський похід на Крим, Самойлович був дуже проти того, щоб Москва випустила з заслання Сірка, чого так домагалися і поляки, і запорожці. Боячись в особі Сірка популярного в масах суперника, він і листом до Матвєєва і через Адамовича клопотався, щоб Сірка, вже привезеного з Сибіру, було задержано в Москві.⁶⁸

Зразу після приїзду Адамовича до Москви явився туди присланий також Самойловичем колишній регент хору в Барановича, який потім служив у єпископа Шумлянського у Львові й не тільки перебував у Львові в час облоги його Дорошенком, але побував навіть у таборі самого Дорошенка й тепер, мовляв, міг повідомити про пляни Дорошенка.⁶⁹ І справді він оповідав у Москві, буцім то бачився під Львовом з Григорієм Дорошенком і чув від нього, що гетьман Дорошенко хоче неодмінно добувати Київ, але, аби не було кровопролиття, то має намір просити царя відступити йому Київ добровільно, так само як за часів Хмельницького зайняли Київ добровільно війська московські.⁷⁰

10. III у царя відбулася нарада, на якій Адамович переказав думку гетьмана Самойловича про похід на Крим і про акцію проти Дорошенка. Щодо кримського походу, цар наказав "такой способъ до времени отставить". Щодо Дорошенка, то ухвалено запропонувати йому піддатися цареві добровільно, а якби він не схотів, то негайно йти на нього війною, при чому, якби обидва береги Дніпра знайшлися під царською рукою, то на правому березі мав бути окремий гетьман, а на лівому залишився б Самойлович.⁷¹ По закінченні цієї наради туди ж до палати, де вона відбувалася, введено Івана Сірка, і тут цар, в присутності боярського сінкліту й ніжинського протопопа, умовляв Сірка вірно служити в Україні.

66. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 890.

67. АЮЗР, т. XI, ст. 134.

68. Там таки, ст. 140.

69. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 892.

70. Там таки.

71. Там таки, ст. 893-894.

Цар сказав, що відпускає Сірка з огляду на заступництво гетьмана Самойловича (котрий, як відомо, просив про зовсім протилежне — щоб Сірка не пускали!) і на просьбу польського короля. Після царя патріярх грозив Сіркові клятвою, якщо він замислить щось погане. Слідом за патріярхом умовляв Сірка весь боярський сінкліт, особливо князь Юрій Долгорукий та боярин Артамон Матвєєв. Після такого, як писав Адамович, "страшного суду" над Сірком його відпустили з царської палати, а 30. III він уже виїхав з Адамовичем на Україну.⁷²

Тому що справу з Дорошенком хотіли вирішити спішно, то ще перед відїздом Адамовича, на другий день по нараді була вислана Самойловичу грамота про царське рішення в тій справі,⁷³ а 16. III було вислано князеві Ромодановському й Самойловичу інструкцію, як провадити з Дорошенком переговори і як поводитись на випадок, якщо Дорошенко не схоче прийняти московського підданства.⁷⁴ В цій інструкції, між іншим, було сказано, що, якби задніпрянська старшина й козаки того хотіли, то щоб перевести вибір в гетьмани на Правобережній Україні полковника Якова Лизогуба. Отже намір Лизогуба зрадити свого гетьмана був уже Москві відомий. Для Дорошенка і Тукальського пересилались окремі царські грамоти. Дорошенкові пригадувалось, що він ще в 1671 р. просився в царське підданство, а Тукальському, що він про те саме писав до царя 1669 р.⁷⁵

В Москві не без підстави сумнівались, чи виконає Самойлович точно інструкцію щодо переговорів з Дорошенком, і тому доручили вислати до нього потаємно двох ченців з Києво-Печерського монастиря.⁷⁶ Написали й до Лазаря Барановича, щоб він від себе писав про те саме до митрополита Тукальського.⁷⁷

72. Там таки, ст. 894, 897; Эварницкій. Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. II, ст. 449-450; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. I, ст. 248.

73. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 895.

74. АЮЗР, т. XI, ст. 196-203.

75. Там таки, ст. 203-207.

76. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 901.

77. Там таки, ст. 901-905.

Взагалі в Москві були певні, що настала найзручніша хвилина опанувати Правобережну Україну без особливих зусиль, і старалися якнайшвидше зав'язати безпосередні зносини з Дорошенком. Вісті, що приходили з України, ще більше впевняли в тому. Гізель повідомляв нового київського воєводу Трубецького, що Дорошенко дуже незадоволений з кримського хана за те, що той хоче провести на гетьманство Суховія(?), і скаржитися на хана турецькому султану.⁷⁸ До Москви було привезено Дорошенкового післанця Сенкевича, який вертався з Криму і був перехоплений запорожцями. Сенкевич дав на допиті дуже важні для Москви відомості. Він розповів, що Григорій Дорошенко намовляє свого брата гетьмана Петра, щоб він піддався московському цареві, а Петро Дорошенко двічі його за те бив; тепер же, мабуть, можна сподіватися, що, якщо його запевнити, то піддасться. Дорошенко про все радиться з Тукальським, який живе поперемінно то в Каневі, то в Чигирині. Якщо цар зволить своєю ласкавою грамотою через нього, Сенкевича, заохотити Дорошенка, то треба післати грамоту й до Тукальського, але тільки потай, щоб ані в Криму, ані в Туреччині про це не довідалися, а Дорошенко й Тукальський хочуть бути під царською рукою і лиха йому не мислять; щодо Києва, то не хочуть, щоб він був під турком. Здійснити підданство Дорошенка цареві радив Сенкевич таким способом: вислати до Дорошенка таємно розумного чоловіка, щоб ніхто, опріч Тукальського, не відав, особливо ж запорожці й лівобережні козаки, і умовити Дорошенка; тоді Дорошенко піде з військом ніби проти Ромодановського, а як зустрінуться, то з'єднаються з ним і так від султана відпаде, а прихильність у Дорошенка з Тукальським до царя — знов запевнив Сенкевич — є безумовно.⁷⁹ Певність слів Сенкевича була підкріплена тим, що саме в той час прийшли вісті від київського воєводи про те, що Дорошенко й Тукальський начебто вирішили залишити турецьке підданство.⁸⁰ Московське правительство увільнило Сенкевича й вислало його до Чигирини з царською

78. Там таки, ст. 907; АЮЗР, т. XI, ст. 360.

79. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 907-908.

80. Там таки, ст. 908.

грамотою на ім'я Дорошенка. 31. III Сенкевич виїхав, але був на повороті затриманий Самойловичем, який усіма способами старався перешкодити зносинам Москви з Дорошенком.⁸¹

Зовсім на руку плянам московського правительства здалася й звістка, яку привіз до Києва намісник митрополита Тукальського — Антоній, що повертався з Польщі до Чигирина і переказав воеводі, що буцім то поляки не думають вже домагатися Києва, бо все одно згідно з Бучацьким договором прийдеться відступити його туркам, і тому вони готові задовольнитись грошевою замість нього виплатою.⁸²

Але на шляху до здійснення московських плянів виникли перешкоди перш за все з боку Польщі. Польща, вирішивши знову воювати з Туреччиною, поновила свої претенсії й до Правобережної України і почала старатись перетягти на свій бік Дорошенка, хоча б ціною широких уступок, правда — тимчасових. 4. I. 1673 р. розпочався у Варшаві т. зв. "пацифікаційний" сейм, який мав привести до порозуміння прихильників короля і "мальконтентів". На цьому сеймі вже 21. I винесено було постанову, що "nie przez traktaty, ale armis z Turczynem tamy progredi".⁸³ На воєнній раді, скликаній для обміркування способів майбутньої війни 6. III в Варшаві, Ян Собеський виступив з внесенням, щоб почати трактувати з Дорошенком, "позволивши йому на час Україну", аби лишень відірвати його від турків. Те саме радив учинити й щодо полковників Дорошенка, про яких були певні відомості, що вони готов відірватись від султана.⁸⁴

Дорошенко справді, якщо вірити донесенням, які прислав до Москви Самойлович, робив спроби порозумітись з Польщею. Так він іще "въ мясоѣдное заговѣйно", себто на початку лютого (бо Великдень в 1673 р. припадав на 1. IV ст. стилю), вислав було полоненого поляка Ланцуцького до короля з пропозицією свого підданства на умовах Гадяцького договору. Того післанця перехопили за Меджибожем турки й завезли до Кам'янця, давши про те знати

81. Там таки, ст. 914; АЮЗР, т. XI, ст. 285.

82. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 907.

83. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1172.

84. Там таки, ст. 1237.

султану. Султан зараз же вислав до Дорошенка свого чауша, довідатись, для чого він так робив. І Дорошенко дав через чауша таку відповідь: "робив я це умисне, обдурюючи поляків, щоб вони не наступали на мене, поки прийдуть ваші турецькі сили". Інформатор Самойловича додавав від себе, що дійсно так було, себто, що Дорошенко дурив поляків. Щоб задобрити чауша, він подарував йому кілька десятків поляків, яких держав у своєму замку в неволі.⁸⁵ 10. IV. 1673 р. один поворотець з турецької неволі заявив у Києві воєводі, що, йдучи через Меджибіж, він зустрів на початку березня п'ятдесят кінних козаків Дорошенка, які вертались до Чигирини з Варшави і оповідали, що вони були в посольстві до короля, якому заявили від Дорошенка, що коли король виведе поляків з Дорошенкових городів і запевнить козакам їх старі вольності, то він буде у короля у вічному підданстві й воюватиме з ним проти турків; коли ж король не відкличе своїх полків і не забезпечить козакам вольностей по старим привілеям, то Дорошенко в підданстві у нього не буде. Між іншим, самі Дорошенкові післанці казали, що король прийняв їх ласкаво й передав через них Дорошенкові булаву, прапор і літаври, які вони везли потай, щоб не довідалися турки.⁸⁶

Може бути, що в зв'язку з цією таємною місією Дорошенка 13. IV. 1673 р. (н. ст.) було винесено сеймову постанову "вжити велебного о. Йосифа Шумлянського, Львівського владику, котрого вірність королю добре знана, для приведення Дорошенка до послуху й вірности". Шумлянському було доручено запевнити Дорошенка й Тукальського, що вони, якщо піддадуться королеві, дістануть усе, чого бажають, що Дорошенко матиме доживотно булаву, а Тукальський митрополію.⁸⁷ Шумлянський дістав 15. IV "пленіпотенцію" повідомити Дорошенка, що Москва хоче його спокусити і вступити з ним в договори, але нехай він тому не вірить, бо то все на його згубу. Шумлянський мав звернутись за піддержкою до

85. АЮЗР, т. XI, ст. 224, 237.

86. Там таки, ст. 239-240.

87. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 910-911.

Тукальського, якому обіцяно особливу ласку короля й Речі Посполитої.⁸⁸

Певна річ, Шумлянського вибрано як людину, особисто знайому Дорошенкові, у якого він уже раз був 1671 р. в Чигирині і перед яким успішно інтервенював на користь обложеного Львова восени 1672 р. Саме в тому часі Дорошенко провадив з Шумлянським листування в справі вивезеної Тетерею до Польщі сироти Ковалевської, дочки колишнього генерального писаря, долю якої Дорошенко приймав близько до серця.⁸⁹

Але ведучи переговори з Польщею — можна думати без серйозного наміру до чогось договоритись — Дорошенко не спускав з ока воєнних приготувань Польщі, посилаючи своїх розвідників аж до Глинян, де мало збиратись польське військо,⁹⁰ і старався здобути Білу Церкву, яка була йому дійсно сіллю в оці і яку поляки, не зважаючи на Бучацьку умову, не хотіли йому віддавати. Він придбав несподіваного союзника в особі полковника Пива-Запольського, який досі був його завзятим ворогом. Невідомо з яких причин він залишив польську службу і у Велику п'ятницю, себто 30. III, присягнув у Павлоччі разом із своїм полком на вірність Дорошенку. Присяга була виконана в присутності спеціально присланого задля цього генерального осавула Шуліки. Дорошенко відступив Пиву поліські міста й дав йому охочекомонний полк Шульги в 600 чоловіка.⁹¹ Пиво почав набирати до свого полку різних охочих людей і зобов'язався оберігати володіння Дорошенка від поляків, а перш усього від Білоцерківського коменданта. Він дуже скоро довів свою службу українському гетьману, захопивши на Страсному тижні коло Димера королівського післанця, який віз з Білої Церкви листи і гроші. Цього післанця Пиво відіслав до Дорошенка в Чигирин.⁹²

Ці вістки про службу Пива у Дорошенка викликають великі сумніви, бо маємо два листи самого Пива до київського воєводи

88. AGAD, Libri Legationum, cod. XXX, л. 522.

89. Andrusiak. Józef Szumlanski, ст. 153.

90. АЮЗР, т. XI, ст. 232.

91. Там таки, ст. 231.

92. Там таки, ст. 232.

князя Трубецького, один з 26. III. 1673 р., другий з 24. VII — обидва у ворожому до Дорошенка дусі.⁹³ Так само маємо лист Трубецького до царя про те, що Пиво 2. III просився на московську службу, в чому йому було відмовлено.⁹⁴ Взагалі про Пива ходили в той час дуже дивні вісті, наприклад, про те, ніби він пристав до татар, або що його під Лабунем розбили козаки Ханенка.⁹⁵

Дорошенко почав робити приготування до походу на Білу Церкву. Він вислав Мазепу до Криму, і той прислав звідти 31. III гінця, що кримський хан іде з усією своєю й Ногайською Ордою. З огляду на це Дорошенко призначив був і термін, коли він мав прийти з своїми козаками і з ордою до Білої Церкви: 14/24. IV.⁹⁶ Комендант Білої Церкви писав 23. III князеві Трубецькому, що піхота Дорошенка і серденята збираються прийти до Синявина і Рокитної і вже переправляються через Буг та що разом з ними мають іти під Білу Церкву полки Паволоцький і Білоцерківський.⁹⁷ А Дмитрашко-Райча доносив 27. III Трубецькому, що 20. III. до Дорошенка на Цибульник прийшло 7000 орди, яку привів чигиринський отаман Колоша, і сподіваються ще, бо в Криму й досі сидить Нужний, якого Дорошенко послав по орду. Ті татари, що вже прийшли, пішли з наказним Дорошенка Шулікою під Білу Церкву. Шуліка мав бій з поляками під містечком Настаскою в 15 верстах від Білої Церкви, де втратив свого хорунжого і багато козаків. Сподівалися приходу під Білу Церкву й турків. Дорошенко мав від своїх агентів — від одного поляка, що втік до нього з Польщі, і від жида з Берестя — відомості про рухи польського й Ханенкового війська.⁹⁸

Однак до якоїсь більшої акції під Білою Церквою не дійшло, може бути тому, що вже прибув до Лабуні на Волині Шумлянський і звідти вислав до Чигирини ігумена львівського монастиря Йосифа Творенського з відомостями про польські пропозиції й просьбою

93. Там таки, ст. 221-223, 259-291.

94. Там таки, ст. 215-217.

95. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1180, 1185.

96. АЮЗР, т. XI, ст. 231.

97. Там таки, ст. 220.

98. Там таки, ст. 223-224.

прийняти його самого якнайскорше в Чигирині. Крім того, Дорошенко опинився під загрозою військової акції з боку Самойловича. Лівобережний гетьман за всяку ціну старався не допустити до якогось мирового порозуміння між Москвою та Дорошенком. Він уперто стояв на тому, що з Дорошенком треба покінчити силою зброї. Йому вдалося переконати в тому й князя Ромодановського. Вони зїхалися 17. IV в Сумах і умовилися виступити спільно проти Дорошенка, замість того, щоб переслати йому й Тукальському царські грамоти або вступати з ним в переговори. 22. V Самойлович і Ромодановський зійшлися з своїми військами над Сулою між Лохвицею й Глинським і вирушили до Лубнів.⁹⁹ Але вони не захопили Дорошенка неприготовленим: вже в кінці травня Батирша-ага станув з 10 000 орди під Чорним Лісом недалеко від Чигирина; вся козацька старшина була змобілізована, і козаки дожидали тільки гетьманського універсалу, щоб явитись на призначені для збору місця. Дорошенко перехопив московського посла, що вертався з Царгороду і завіз його до Чигирина; він наказав арештовувати скрізь москалів і звозити їх до Чигирина. Так доносив 25. V польський "секретний конфідент".¹⁰⁰ 1. VI передовий відділ українсько-московського війська переправився через Дніпро й підступив до Канева. Полковнику Канівському Лизогубу було запропоновано піддатись. Очевидячки, мали надію, що Лизогуб, який ще з початку року вів таємні переговори з московською стороною, піддасться без бою. Але Лизогуб відмовився. Не знаємо, чи був під Каневом бій, але вислане спільниками військо поспішило переправитись назад на лівий берег. Правдоподібно це сталося в зв'язку з появою на лівому березі татар, які розгромили під Коломаком висланого проти них Харківського полковника слобідських козаків. Самі Ромодановський і Самойлович відступили з Лубнів до Гадяча, а москалі потім аж до Білгороду. Вони виправдувались потім перед царем, що не могли з усім військом переправитись через Дніпро, бо Дорошенко поодганяв човни, а ріка того року дуже розлилася.¹⁰¹

99. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 449.

100. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 215.

101. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 912-913; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 449-450.

Фіяско їхнього походу викликало насмішки в Україні. Особливо глумився з того неприхильний до Самойловича Сірко: "кому, — кепкував він, — доручено гетьманство — мужикові, що вміє тільки своїх руйнувати!"¹⁰²

Коли в Москві довідалися про невдачу імпрезу Самойловича і Ромодановського, цар висловив їм гостру догану. Тим часом Гізель дістав царську грамоту з дня 5. V з наказом розпочати з Дорошенком переговори. Гізель вибрав задля цієї місії ієромонаха Печерського монастиря Серапіона Полховського і вирядив його до Чигирин, куди той прибув 28. VI.¹⁰³

Але перше ніж появився в Чигирині Полховський, там встиг уже побувати посередник з польського боку — Йосиф Шумлянський. Ще перед приїздом Шумлянського у Дорошенка відбулася на Росаві, в три милі від Канева, рада, в якій взяли участь козаки з полків, що були змобілізовані для відсічі військ Самойловича і Ромодановського. Сам Дорошенко, однак, на ту раду не поїхав, бо, як каже одна польська реляція, не довіряв козакам;¹⁰⁴ друга ж польська реляція пояснює його неприсутність тим, що у козаків при великому многолюдному зібранні "добра не буває".¹⁰⁵ Натомість прислав Дорошенко свого брата Андрія з військовими клейнодами, що, на думку новішого дослідника, мало бути ознакою законности ради,¹⁰⁶ і тодішнього наказного гетьмана Якова Лизогуба. На раді міркували про те, щоб не бути в підданстві у турецького султана, а бути у вічному підданстві у московського царя або в польського короля.¹⁰⁷ Здається, рада не винесла ніякої постанови. Дмитрашко-Райча писав 20. VI, що Дорошенко звелів розпустити полки, а старшині наказав прибути до нього на раду в Чигирин.¹⁰⁸ Згідно ж з польською реляцією, козаки з-під Росави всі разом рушили до Чигирин, але Дорошенко й там до них не вийшов, а покликав до

102. АЮЗР, т. XI, ст. 360.

103. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 914-917.

104. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1277.

105. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 238.

106. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 311.

107. АЮЗР, т. XI, ст. 271.

108. Там таки, ст. 274-280.

себе полковників, осавулів та інших, кого вважав за прихильнішого до себе, і тут нагадав їм про кривди, які Україна терпіла від польських жовнірів, що від них хутори, жінки й дочки не мали спокою; а коли тепер козаки живуть у безпечності й спокою, то завдячують це оттоманському монархові. Далі казав, що вони добре знають, яку коли їхні гетьмани мали нагороду від поляків, та що поляки завжди були до них більше жорстокі, ніж татари і ніж теперішній добрий пан. Зворушені промовою Дорошенка і пам'ятаючи кривди від жовнірів, що стояли консистенцією в Україні, козаки підлягли його намовам і знову присягли, що від нього не відступлять.¹⁰⁹

Ми не знаємо подробиць першого в 1673 р. побуту Шумлянського в Чигирині. Знаємо тільки з московських джерел (зі слів одного київського священика, який ніби чув те від самого митрополита Тукальського), що Шумлянський начебто привіз Дорошенку пропозицію повернутися в підданство королю на основі Підгаєцької умови, а Дорошенко погоджувався лиш на Гадяцьку умову Виговського.¹¹⁰ Відомо також, що Дорошенко сповістив Галіл-башу, кам'янецького коменданта, про побут у нього Шумлянського,¹¹¹ а всі привезені Шумлянським листи переслав в оригіналах до султана, чим здобув собі у султана велику ласку.¹¹² Шумлянський пробув у Чигирині недовго. Вже 16. VI його сподівалися з поворотом у Львові.¹¹³

По повороті до Варшави Шумлянський здав звіт з своєї подорожі на воєнній раді, яка відбулася 30. VI — 2. VII. Собеський писав до бускупа Краківського Андрія Пшебіцького в листі з 5. VII, що Шумлянський повернувся "dobrym dziełem" та що він має їхати до Дорошенка знову.¹¹⁴ Рада постановила, щоб він їхав до нього з лагідними словами.¹¹⁵

109. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 238.

110. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 923.

111. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 217.

112. Там таки, ст. 228.

113. Там таки, ст. 223.

114. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1273.

115. Grabowski. Ojczyście spominki, t. II, ст. 229-231.

Шумлянський вирушив у свою другу подорож у товаристві восьми "панів" зараз же після варшавської наради,¹¹⁶ але Дорошенко наказав затримати його в дорозі, щоб тим часом відбути переговори з висланцем Москви Серапіоном Полховським.¹¹⁷ Відбув він також і раду з своїми старшинами з приводу пропозицій, які привозив Шумлянський. Про цю раду Самойлович мав такі відомості, що на ній ставлено було умовою підданства королеві збереження тісного союзу з кримським ханом.¹¹⁸

Перед тим як явитись до Дорошенка в Чигирин, Полховський зупинився на короткий час у Каневі в Тукальського й передав йому листа від Гізеля з дня 25. VI. 1673 р. Печерський архимандрит нагадує митрополитові, що той ще в 1669 р. клопотався перед царем про підданство Дорошенка, і про нові його заходи разом з гетьманом у цій справі в 1671 р.; але тоді цар не міг задоволити їх бажання, бо був зв'язаний Андрусівським трактатом. Але тепер, мовляв, цар порозумівся з королем і охоче прийме Дорошенка та боронитиме його від турків. Гізель благав митрополита нахилити Дорошенка до підданства цареві, бо, мовляв, ніхто краще від нього не зможе "персвадовати пану гетьману і всьому рицерству".¹¹⁹ Слова про порозуміння царя з королем зовсім не відповідали дійсності, бо король і не думав поступатись царю Правобережною Україною.¹²⁰

27. VI Полховський передав лист Гізеля Тукальському. Той, прочитавши, сказав: "не в свій час обізвався цар з підданством, не хотів він нас тоді прийняти, коли Дорошенко сам просив його про це!"¹²¹ Московський історик, подаючи ці слова Тукальського на підставі звіту Полховського, зауважує, що митрополиту була відома інструкція, з якою приїздив перед тим Шумлянський і де було попереджено Дорошенка, щоб не довіряв московським пропо-

116. АЮЗР, т. XI, ст. 286.

117. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 920.

118. АЮЗР, т. XI, ст. 284.

119. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 915-916; Н. Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ, ст. 152 (л. 105-107).

120. АЮЗР, т. XI, ст. 370.

121. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 916.

зиціям.¹²² Тому митрополит заявив далі Полховському: "довіряючи полякам, людям зрадливим, чи не на нашу згубу звертається до нас цар: хоче нас випитати, а потім перекаже полякам, а поляки донесуть туркам".¹²³ Та проте Тукальський не відмовився повідомити Дорошенка про зроблені йому московським урядом через Гізеля пропозиції і того ж дня вирудив Полховського до Чигирини з листами Гізеля й своїм.

28. VI Полховський вже був у Чигирині і того самого дня увечорі був прийнятий гетьманом. Прочитавши листи й знаючи від Шумлянського, що поляки не вважають себе щодо Правобережної України зв'язаними Бучацьким договором, Дорошенко зауважив: "невідомо, для чого це цар робить, чи не хочуть вони вдвох з польським королем мене зловити і звести мене з світу? Про своє життя мені байдуже, але чи буде від того краще цареві? Адже моїми заходами Лівобережна Україна залишається в спокою". Далі гетьман казав, що нехай цар не гнівається: не прийняв його у свій час, так що довелося з одчаю піддатися туркові, тепер же він гетьман, боїться, що всі ці переговори Москва веде тільки, щоб усе вивідати, а потім розголосити.

Коли Полховський почав казати, що цар дійсно хоче прийняти Правобережну Україну в своє підданство і боронити її від турків, Дорошенко заявив, що він тільки тоді згодиться прийняти московську протекцію, коли цар заприсягне додержуватись договору про вольності, яких він, Дорошенко, буде вимагати; інакше він буде боятися, щоб не стало з ним того, що з Сомком, Васютою та іншими небіжчиками, що були дуже прихильні до царя. Сам він дуже бажав бути під царем, яко під православним монархом; пропонують йому і поляки заключити з ними договір, але він добре розуміє польський обман; що ж торкається турецького підданства, то його легко збутися; треба тільки, щоб переговори з царем велись у найбільшій таємниці, а коли договір буде вже заключений, і великоросійська поміч буде забезпечена, він, Дорошенко, покине турецьку протекцію; до того є готовий і претекст:

122. Там таки.

123. Там таки, ст. 917.

турки противно договору обернули церкви й костьоли в мечети; та й війна з турками тепер йому не страшна: зрозумів він, як з турками воювати.

Згадавши далі про зроблені йому через Шумлянського пропозиції від поляків і повторивши, що не хоче заключати договору з Польщею, Дорошенко виложив ті умови, на яких він міг би прийняти московське підданство. "Поперше, — казав він, — на обох боках Дніпра має бути один гетьман; я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не загубив. Мене Господь Бог за мої тяжкі гріхи навідав тим гетьманством, од якого ніколи спокою не маю, й на каторзі не можна гіршого лиха терпіти, як на цьому клопітливому гетьманстві я терплю: ніколи не маю вільного дня, ні години, ввесь час треба думати, як би себе й цього кутка України не загубити. А щодо вольностей, яких собі козаки бажають, то про це нема чого довго розводитись, скажу лиш одне: цар буде козаків обороняти, а командувати ними буде гетьман, який за ту оборону буде по всяк час готовий на службу цареві. Коли, дасть Біг, уся Україна об'єднається, то цар буде діставати з неї мільйон і більше доходу, й не буде такого, як тепер, що царський скарб не має з Лівобережної України ніяких доходів... Для чого купець і всякий міщанин по містах не мав би платити податків? Щождо селян, то лиш ті мали б платити до царського скарбу, які не роблять на пана. Україна мала б бути упорядкована ось як: козак повинен мати коня й добру рушницю і бути завжди готовий на війну; посполиті ж люди — для чого б не мали платити йому на його потреби і на свою оборону?"

В цій мові Дорошенка дуже ясно виложена не тільки політика, але й соціально-економічна програма, якої він додержувався. Це був ідеал станової держави з поділом обов'язків: козак (або пан — в оригіналі стоїть "господинь") мав боронити державу; селяни мали йому підпомагати, тим самим оплачуючи безпеку; купці, міщани й вільні селяни мусіли платити податок цареві за загальну оборону ним краю. Це був загально прийнятий в тодішній Європі порядок, і даремне московський історик робить Дорошенкові докір в тому, що він, висловлюючи такий ідеал, ішов нібито всупереч змаганням до "національних стремлінь козаків" і "самобутности

своєї батьківщини”:¹²⁴ іншої форми культурної держави за тих часів бути не могло; стремління до необмеженої ”козацької волі” провадило тільки до анархії, руїни й до поневолення України кимсь із її сусідів.

З’ясувавши Полховському умови, на яких було можливим прийняти московську протекцію, Дорошенко прохає переслати ці умови до Москви через гінця, який би їхав день і ніч, для того щоб дістати якомога швидше відповідь: йому було важно знати цю відповідь перед тим, як Шумлянський привезе йому відповідь на його пропозиції полякам. Він ще раз підкреслив необхідність якнайбільшої таємниці цих зносин: про них мав знати лише Гізель, київський воєвода й та особа, якій цар доручить провадити переговори. Окрім задніпрянців треба держати їх в таємниці від поляків, котрі, як він, Дорошенко, наслухався власними ушима під Кам’янцем, хочуть, замирившись з турками, воювати з царем. Нарешті Дорошенко прохав відпустити з Москви його післанця — Сенкевича. Він не знав, що Сенкевича вже відпущено з царською грамотою до нього, але що його самовільно затримав Самойлович.

Записавши для пам’яті все, що казав гетьман, Полховський 29. VI виїхав з Чигирини в Канів до митрополита, везучи з собою гетьманського до нього листа. Прочитавши той лист, Тукальський поставився до місії Полховського не так суворо, як кілька днів перед тим, обіцяв свою поміч, але під умовою, щоб цар їх не завів та щоб уся справа провадилася в найбільшій тайні. Далі він передав Полховському копії з привезених Шумлянським листів із Польщі. 2. VII Тукальський відпустив Полховського до Києва з листом до Гізеля, в якому докладно вияснив причини, що спонукали Дорошенка прийняти турецьку протекцію й обіцянкою, з свого боку, сприяти ділу переходу Дорошенка під протекцію царя. Цей лист разом із звітом Полховського з його місії вже 3. VII був висланий з Києва до Москви. 14. VII вони вже були доставлені в Москву й негайно доложені царю Олексію, котрий поклав свої ”укази” на кожне з заявлених Дорошенком і Тукальським домагання, побажання й зауваження.

124. Там таки, ст. 918-919.

Цар наказав пояснити гетьману й митрополиту, що раніше не можна було їх прийняти в підданство з огляду на Андрусівську умову, тепер же можна прийняти, бо недавно сам король писав цареві, що Дорошенко учинився підданим султана. Щодо вимоги, аби цар присягнув на додержання козацьких вольностей, було наказано написати, що цар буде держати Україну на основі статей Богдана Хмельницького та інших гетьманів, але, щоб цар своєю особою присягав, цього ніколи не бувало й не може бути. Вимога Дорошенка, щоб на обох боках Дніпра був один лиш гетьман, зустріла категоричну відмову: цар знаходив, що на лівому березі має залишитися Самойлович, а на правому березі Дорошенко. Щодо внутрішнього устрою України, то московський уряд уважав, що Правобережна Україна, опинившись в підданстві у царя, повинна користуватися з тих самих прав і вольностей, що й Лівобережна, і що податки в ній мають покищо збиратись на тих самих умовах, що й на лівому березі, пізніше ж можна буде скликати раду й на ній обміркувати, як бути з податками.¹²⁵

З огляду на кілька разів висловлене Дорошенком і Тукальським побажання, щоб переговори велись у таємниці, було обіцяно, що про них будуть знати тільки ближчі до царя люди та Гізель із Трубецким. Але якраз цей пункт сама Москва й порушила, повідомивши про свої переговори з Дорошенком Самойловича. 30. VII прибули до Батурина царські післанці Лаврецький і Щоголев і поінформували гетьмана про переговори, ведені з Чигирином через Полховського. В цю "таємницю" посвячено було з наказу Москви і Семена Адамовича. Як і можна було сподіватись, Самойловичу ці зносини Москви з Дорошенком дуже не сподобались, і він 3. VIII написав до царя, що Дорошенко, вступаючи в переговори, тільки хитрує, що він не тільки турецьких послів приймав з пошаною, але й з ляхами зноситься і напевно хоче обдурити царя, як уже не раз обдурював польського короля. Одначе Самойлович обіцяв держати подані йому відомості в таємниці, хоча й звертав увагу московського уряду на те, що сам Дорошенко не скриває своїх зносин з

125. Там таки, ст. 920-925 (на основі Архіва Міністерства Юстиції, Малоросійський приказъ, кн. ч. 21).

Москвою, бо йому, Самойловичу, було про них відомо ще перед приїздом Лаврецького з Щоголевим.¹²⁶ Не задовольнившись цим листом, Самойлович вирядив у Москву Чернігівського полковника Василя Борковського переконувати московське правительство, щоб воно не приймало Дорошенка в підданство, а коли вже прийме, то щоб не давати йому гетьманства на правому березі, бо коли він дістане гетьманство на правому березі, то зараз же захоче бути гетьманом і на лівому березі, а як захопить обидві сторони, то захоче бути "самовладѣтелемъ України", себто самостійним володарем.¹²⁷

Щоб заспокоїти Самойловича, йому було послано грамоту, що Лаврецький і Щоголев, вертаючись з правого берега, зайдуть до нього й поінформують про свої переговори з Дорошенком, а якщо Дорошенко вишле своїх послів до Москви, то нехай і Самойлович пришле туди Семена Адамовича та інших тямучих людей, що знають латинську мову, для ознайомлення з ходом переговорів.¹²⁸

7. VIII Лаврецький з Щоголевим прибули до Києва й привезли Трубецькому й Гізелю грамоти для Дорошенка й Тукальського. Ці грамоти Гізель вислав до Чигирини 10. VIII з тим самим Серапіоном Полховським, що вже недавно туди їздив. Полховський привіз і листи від Гізеля до Дорошенка й Тукальського, в яких той всіма способами старався нахилити гетьмана й митрополита до підданства царю.¹²⁹

Ще перед приїздом Полховського побував в Чигирині, вже вдруге, Йосиф Шумлянський. Він прибув туди 6. VIII. Про це друге перебування Шумлянського у Дорошенка знаємо (з московських джерел) тільки те, що він привіз від короля обіцянку погодитись на умовах Гадяцького трактату, аби лишень Дорошенко відстав від султана, і що Дорошенко "не відмовлявся, тільки хотів, щоб король віддав йому Білу Церкву". Але, як видно, й ця друга подорож Шумлянського до Чигирини практичних наслідків не мала.

126. Там таки, ст. 925.

127. Там таки, ст. 926.

128. Там таки, ст. 927.

129. Там таки, ст. 928-929.

Полховський поїхав з Києва просто до Чигиринна, не затримуючись в Каневі, бо довідався, що митрополит виїхав до гетьманської резиденції з огляду на сподіваний приїзд польських послів (Шумлянського?), бо сам Дорошенко "нічого не робив і послів, і гінців, і листів ніяких нікуди не висилав без поради з митрополитом, який керував усіми справами у Дорошенка".¹³⁰ Гетьман і митрополит зустріли Полховського дуже привітно; вони присягались перед іконами, що дійсно хочуть бути в підданстві у царя. Однак вимагали точно зазначити, які будуть прислані сили для оборони їх від турків. Дорошенко заявив, що війська проти султана треба багато, а саме піхоти московської, комликів і козаків; що самих городових козаків буде замало, доведеться зформувати сорокатисячний корпус наємних козаків, полковників для котрих можна прислати з Москви. Таке численне військо було потрібне для того, щоб перше, ніж бусурмани прийдуть в Україну, самим напасти на їх землю. Якщо турки будуть побиті, то проти них повстануть волохи, мултяни, серби, македоняни, арнаути, навіть ногаї.

Дорошенко вимагав також, щоб цар уступив йому Київ, або принаймні дав запевнення, що не віддасть його полякам; далі, щоб точно були зазначені границі України від Польщі та щоб до гетьманської України увійшли всі землі воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського.

Щодо пункту про те, щоб було два гетьмани — на лівому березі Самойлович, а на правому він, Дорошенко, — гетьман заявив, що цього ніяк не можна допустити: там, де два господаря, там порядку мало; нечувана це в Україні річ, щоб гетьман на тім боці Дніпра колись був; при двох гетьманах буде так само мало порядку, як у Польщі, де гетьмани завжди між собою у сварці.¹³¹

Коли Полховський завважив, що Самойлович обраний на раді козаками і затверджений царем, Дорошенко сказав: "не хвалюся, але нехай пан Самойлович буде й такий, як я. Але чи козак він з діда-прадіда? Чи знає він Запоріжжя, річки, проливи морські,

130. Там таки, ст. 929.

131. Там таки, ст. 932.

ріки, саме море? Чи на багатьох війнах він був? Чого він надивився? Чи мав коли діло з монархом, воював чи договорювався, щоб тепер уміти почати щось для услуги царському величеству? Якщо він на собі покаже, що знає все і може щось доброго зробити, то я йому уступлю, ще й вклонюсь низенько за те, що з мене цей тягар зійме. А то він і козаком недавно; чи трапилось йому хоч раз бути у війську? Чи довго він був полковником? Чи всі наші старшинські уряди перейшов від малого до великого?¹³² А ще мені пакості робить: козаків з нашого боку забирає, на конях козацьких, на нашій стороні крадених, сам їздить; злодія, котрий у мене, служачи, прокрався і на той бік перейшов, не велів видати; Дмитрашка, на зло мені, ключником зробив. Хай же після цього царське величество розсудить: як ми можемо погодитись, чи може він мені в потребі допомогти?..¹³³ Не про мене йде; в мене дітей нема, зберу другу, третю тисячу піхоти, піду в поле — і там проживу. Йде про всіх людей, що через мене можуть загинути. Якщо цар покладе на мене гетьманство обох сторін, то буду старатись йому послужити. Коли ж цар буде слухатись Самойловича, то добра не буде”.¹³⁴ Якщо цар хоче мого підданства, казав далі Дорошенко, разом з цією стороною, то хай зробить так, як я прошу. Що ж торкається Самойловича, то може я, на його щастя, скоро помру, як і бажаю цього, воюючи за віру в поганській землі; тоді він, Самойлович, може спокійно панувати, а не з такими клопатами, як доводиться тепер мені. Поки Самойлович буде на тій стороні панувати, доти мені неможливо стати царським підданим:

132. Дорошенко пізніше, восени 1674 р. докоряв Самойловичу, що він гетьманства "своею охотою и богатствомъ докупился и дѣтей своихъ заслалъ въ московскую неволю". Див. АЮЗР, т. XI, ст. 672.

133. Дорошенко скаржився в листі до Гізеля, що Самойлович пограбував у нього худобу, що золотаря злодія (на ім'я Олександра, що втік 26. III з Чигирин до Батурина, див. Там таки, ст. 222-225, 238) до себе прийняв, котрий покрав золото й срібло в багатьох козаків і в нього самого; коли ж прислані були по нього козаки, забив їх у кайдани і в Батурині у в'язенні мучить: Сенкевича перед відпустом пограбував, а товариша його, відпущеного царем, задержав, і всякі інші злоти чинить. Див. Эйнгорнъ. О сношеніяхъ, ст. 930.

134. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 459-460. Порівн. Костомаровъ. Руина, ст. 239. Розмови Полховського з Дорошенком найдокладніше передає Ейнгорн.

Самойлович до того не допустить, як це видно з його вчинку із Сенкевичем: цар відпустив до мене Сенкевича з своєю милостивою грамотою, а Самойлович його схопив і з царською грамотою посадив до тюрми. Та й не один Самойлович перешкодить прийняти мене в підданство: он і протопоп ніжинський на те добре діло не дозволить: тоді б довелось їм слухати пильного ("бдящаго") пастиря (себто Тукальського), а тепер, що хочуть, те й роблять.¹³⁵

Боячись розголосу, Дорошенко прохав, щоб переговори надалі велися через ченців, найліпше через якогось монаха-білоруса, котрий не повинен казати, що їде від царя, а говорити, ніби він їде з Вільни до митрополита в своїх справах. Цьому післанцеві Дорошенко обіцяв відкрити дальші способи і таємниці, а покищо може сказати тільки, що коли цар згодиться визнати його гетьманом обох боків Дніпра, то про це до часу не треба розголошувати, а Великим постом прислати до Дніпра військо, і тоді вже Правобережна Україна присягне царю. Щоб показати, до якої міри небезпечно розголошувати про переговори, Дорошенко сказав Полховському, що за свої зносини з Шумлянським він мав прикrostі від турків, і тому що до Києва прислані султаном шпиги - греки, то він напише до Гізеля листа у ворожому до Москви дусі: турки допитуються в нього, чи не зноситься він з московським царем, так нехай би довідався про цей лист до Гізеля кам'янецький паша.

Так Дорошенко й зробив: відпускаючи Полховського, він дав йому для Гізеля листа, в якому прохав не спокушати його неслухними пропозиціями про підданство Москві, котра, прийнявши в 1654 р. Україну під царську протекцію, не оборонила її від поляків, а потім і поділила; тепер же він піддався такому цареві, котрий буде Україну захищати; цар же московський не прийняв його, коли він прохав про це, і навіть не виклопотав перед польським королем хоча б того, що б не переслідувано православної віри.¹³⁶ А для царя передав Дорошенко списані умови — "статейки для памяти предложить, кому надлежит", і листа з подякою цареві за ласкаве слово і з згодою прийняти протекцію на умовах, списаних у "статейках" і

135. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 932-933.

136. Там таки, ст. 934.

переданих усно через Полховського. Тукальський теж передав від себе листи до царя і до Гізеля.¹³⁷

3. ІХ Полховський був уже в Києві, і тому що Дорошенко ніяких післанців від себе не прислав, то Трубецкой негайно ж вислав усі привезені Полховським документи в Москву, запитуючи, як далі провадити з Дорошенком переговори.¹³⁸

137. Там таки, ст. 935.

138. Там таки, ст. 936.

XVI

Ханенко знову впливає на історичну арену. Він покидає Польщу і, розбитий військом Дорошенка, проситься в московське підданство. Москва продовжує зносини з Дорошенком через Полховського. Польсько-турецька війна 1673 р. і пасивне становище Дорошенка. Місія Сави Туптала в Чигирині. Спільний московсько-український похід проти Дорошенка. Зрада Лизогуба. Бої під Чигирином. Погром Григорія Дорошенка і його полон у Лисянці. Сірко бере сторону Дорошенка. Переяславська рада 17. III. 1674 р. Місія Мазепи в Переяславі. Наступ поляків на Поділля. Андрій Дорошенко відвойовує правобережні міста. Нові польські пропозиції Дорошенкові. Мазепа попадає в полон. Його зізнання в Москві. Новий наступ Самойловича і Ромодановського і облога Чигиринна. Фіяско їхньої виправи.

Поки велись переговори Москви з Дорошенком через Полховського, знову вплив на політичному обрії Ханенко. Становище його було взагалі дуже непевне. Собеський був від самого початку проти того, щоб промувати його на гетьманство, воліючи порозумітись якимнебудь способом з Дорошенком. Визнання Ханенка за гетьмана він називає в інтимному листі до жінки справою "злою й божевільною". Не почувавши під собою ґрунту в Україні, піддержуваний лиш запорожцями, які отверто признавались, що воюють лиш із-за здобичі, Ханенко шукав опори у короля і взагалі у королівської партії. Ще на початку своєї політичної кар'єри він за допомогою Тетері добився, що його сина Павла було прийнято до королівського двору "до наук",¹ і на видатки, зв'язані з перебуванням

1. Bibl. Czart., cod. 3912, N. 85.

сина при дворі, Ханенко дав Тетері 2000 червоних золотих.² Павло Ханенко тішився спеціальною протекцією матері короля княгині Грізельди Вишневецької і служив посередником між батьком та правительством Речі Посполитої, виконуючи, як ми бачили, дипломатичні доручення свого батька. Старий Ханенко задумав оженити його з дочкою шляхтича Гульчевського.³ В 1673 р. молодий Ханенко був страчений у Перемишлі з присуду тамошнього суду за якусь невідому нам ближче справу неполітичного характеру. В трагічні дні осені 1672 р., коли турки йшли на Польщу, а між королем та Собеським були дуже напружені відносини, Ханенко станув по стороні короля. Він не слухав наказів Собеського, оперував проти татар на сласну руку і прилучився до королівського війська під Замостям. В кінці жовтня 1672 р. Ханенко з парою тисячів своїх козаків пішов до Любліну і взяв участь у Голомбській конфедерації. Його козаки страшенно пустошили околиці, в яких перебували, викликаючи загальні скарги і нарікання.⁴ Правдоподібно, стоячи в Замості, Ханенко поповнював своє військо різним охочим людом. 28. X. 1672 р. він разом з сином "презентував", себто робив парад у своїм людям перед королем; в нього було тоді три хоругви новозатягнутого товариства з доброї шляхти і кілька десятків козацьких хоругов; всі "справно давали вогню", себто показували стріляння.⁵ В кінці року й козаки Ханенка рушили за королем до Варшави, хоча й були дуже обідрані. Одні казали, що їх було 600, другі, що 2000.⁶ Можна думати, що король уживав Ханенкову збірну дружину для репресій проти своїх противників, "мальконтентів". Сучасний польський мемуарист Ємйоловський оповідає, що Ханенко з своїми людьми пустошив маєтності панів, які не прилучилися до короля в його обозі під Голомбем.⁷

Але Ханенко вважав, що його в Польщі недосить шанують і доцінюють. Він уже задумував її покинути й піддатись під царську

2. Там таки, cod. 402, л. 693.

3. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1224.

4. Там таки, ст. 1124.

5. Там таки.

6. Там таки, ст. 1130.

7. Pamiętniki M. Jemielowskiego. Lwów, 1850, ст. 226.

руку. Перебуваючи в кінці 1672 р. у Варшаві, він мав потаємну розмову з московським післанцем Семеном Протасовим і заявив йому про своє бажання прийняти царську протекцію. Але московський уряд не звернув тоді на це уваги.⁸

В березні 1673 р. Уманський сотник Хохленко з товаришами оповідав у Києві царському післанцеві Щоголеву, що він був у числі тих 50 козаків, яких король забрав з собою з Замостя до Варшави, а потім відпустив назад до Замостя до Ханенка. Цього Хохленка Ханенко вислав з листами на Запоріжжя. Але на дорозі недалеко Києва напали на нього люди полковника Пива, побили, забрали в полон і хотіли вбити; але він із своїм товариством підпоїли свою варту і втекли.⁹

Може бути, що цей напад стояв у зв'язку з ворогуванням Пива з Ханенком, ворогування, яке для Пива, як побачимо, скінчилося трагічно. Про причини цього ворогування сучасні джерела подають такі відомості. Дорошенко вислав був турецькому султану в подарунок черкешенку, дівчину чудової вроди. Довідався про це Ханенко, перейняв її на дорозі й віддав "у депозит" коменданту Білої Церкви Льобелю. Можливо, що Ханенко, залишившись без жінки, яка попала в полон до Дорошенка,¹⁰ хотів мати черкешенку своєю коханкою. Буваючи в Білій Церкві, Пиво бачив не раз ту красуню й прохав коменданта, щоб той видав її йому. Але Льобель казав, що без згоди Ханенка, від якого він мав бранку в депозиті, зробити того не може. Тоді Пиво підробив руку Ханенка і прислав до коменданта листа, щоб той видав йому бранку. Комендант не догадався про обман, і бранку привезено до Димера. Пиво жив з нею, як з коханкою, чотири місяці, а потім з нею й одружився. Ханенко був тим глибоко вражений, але до якогось часу затаїв почуття помсти.¹¹

8. Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, 1903, ст. 291.

9. АЮЗР, т. XI, ст. 180.

10. З листа Гізеля до Ханенка 25. III. 1672 довідуємося, що Ханенко прохав Гізеля поклонитись перед митрополитом Тукальським про визволення його жінки. Див. AGAD. Libri Legationum XXV, л. 354-355. Ейнгорн зрозумів листа Гізеля так, ніби Ханенко клопотався про розвід з жінкою: Эйнгорнъ. О сношеніяхъ, ст. 770. Він же помилково відносить лист до 1670, замість 1672 року.

11. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 251, 253.

Взагалі з весни 1673 р. у відносинах Ханенка до Польщі наступила різка зміна. Мабуть, він і сам зауважив, що тепер, при змінній політичній ситуації, він уже не так потрібний полякам, а його заслуги перед Польщею оцінювались, на його думку, не так, як належало. З огляду на загальні скарги на його молодців, сенат ухвалив 1. II. 1673 р. спровадити його дружину з-під Замостя деінде.¹² 28. III було видано королівський універсал до Ханенка й до "всіх козаків", щоб вони вертались в Україну, з закликом до козаків та посполитих, щоб його в усьому слухались і помагали. Такий же універсал написано було окремо й до запорожців. Того ж самого дня 28. III було написано королівського листа до долінського старости Конецьпольського про те, що Ханенкові дозволено консистуватись в Замойській волості до 12. IV, поки він не дістане платню від Речі Посполитої, але під умовою, щоб Ханенко не дуже обтяжав населення.¹³ 13. IV сенат доручив Собеському (якого Ханенко боявся й слушно вважав за свого неприхильника) вирядити нарешті Ханенка з його козаками в Україну і порозумітись з ним, яким би то способом перетягти Дорошенка на польський бік, щоб випередити тим заходи з московського боку.¹⁴ З такого доручення Ханенко міг збагнути, що його роля "гетьмана" Правобережної України може дуже скоро скінчитися.

Десь в половині квітня 1673 р. Ханенко вирушив на Волинь і став у Старому Костянтинові. При ньому було, як довідався Дмитрашко, 12 000 людей,¹⁵ по іншим джерелам тільки 6000.¹⁶ Він помалу посувався в бік Білої Церкви, зносячись з її комендантом.¹⁷ Ходили чутки, ніби він іде до Кам'янця.¹⁸ 9. VI Ханенко вирушив із своїм військом з Луцька до Олики.¹⁹

В половині липня до Львова дійшли чутки, що Ханенко перейшов цілу Волинь і прибув під Білу Церкву з 12 000 "дородних",

12. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1177.

13. AGAD, Libri Legationum XXV, лл. 389, 486, 487.

14. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1260.

15. АЮЗР, т. XII, ст. 225.

16. Там таки, т. XI, ст. 281.

17. Там таки, ст. 284.

18. Там таки, ст. 272.

19. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 224.

здорових і "лицарських" людей.²⁰ Але Ханенко йшов уже з наміром передатись на бік Москви. Ще 4. III він писав з Лисянки до князя Трубецького і поясняв свою зраду Польщі тим, що, збувшись жінки і дітей на вірній службі королю й Речі Посполитій, він не тільки не дістав найменшої нагороди, а ще й примушений був тікати од "вражби і незбожної злости" гетьмана Яна Собеського, який без вини наказав тиранськи замордувати його старшого й умишляв на його власне життя.²¹ 23. IV. 1673 р. Ханенко писав уже цареві в Москву і, "падши раболѣпно къ ногамъ царского престола", просився в підданство. Він нарікав на поляків, скаржився, що, проливаючи кілька років кров за короля, не дістав ніякої нагороди і зазнав лиш кривди від "сенаторської пихи".²² З Москви відповіли Ханенкові, що він, згідно з Андрусівськими пактами, повинен служити обом монархам, царю й королю, але якщо вдасться йому зайняти місце Дорошенка і він з усіма козаками, що перебувають тепер в турецькому підданстві, буде "бити чолом" государю, то його приймуть з турецького в царське підданство.²³

Не дуже покладаючись на власні сили, Ханенко вислав двох священників Василя Грековича та Григорія Куршевича до князя Трубецького і до князя Ромодановського, прохаючи обох їх поклопотатись перед царем, щоб його було прийнято в підданство. Тут же подав він донос на Самойловича, буцім той зноситься з Польщею через Куницького.²⁴

Дорошенко знав про наближення Ханенка і зробив спробу порозумітись з ним мирно в ім'я добра України. Він доручив Тукальському написати до Гізеля, щоб той намовив Ханенка здати добровільно гетьманство, аби не руйнувати рідного краю. Ту-

20. Там таки, ст. 234.

21. Симбирській Сборникъ, ст. 116-117; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 464 помилково відносить цей лист до 1674 року.

22. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 449; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 936. Порівн. звістку Ємйоловського, що Ханенко вийшов з Польщі "неуконтентований" і боячись Собеського. Див. Pamiętnik M. Jemiołowskiego, ст. 230.

23. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 936-937.

24. Там таки, ст. 937; АЮЗР, т. XI, ст. 284.

кальський дійсно написав такого листа 8. IX. 1673 р.²⁵ Ще перед тим 2. IX Дорошенко вислав листа до Ханенкових козаків. Змалювавши, скільки лиха витерпіла Україна через Ханенка, він радив їм покинути його, обіцяючи їм свою "ласку і респект", обіцяючи "обмислити їх на зиму хлібом та одежою" і забезпечити їм повну свободу: кожен міг вільно залишитися або тут на Україні, або йти на Запоріжжя. Коли б же й сам Ханенко схотів повернутись до нього, то Дорошенко запевняв його своїм "ненарушальним словом", що він зостане "при вшеляком здоровлі й безпеченстві, при ласці войсковій, і жадного не узнаєт на повазі ущербку". Про себе ж писав, що він дбає не про що інше, тільки про добро Православної Церкви, про заспокоєння милої отчизни та про помноження слави й вольностей Війська Запорізького.²⁶

Ханенко переслав цього листа до київського воєводи князя Трубецького 12. IX.²⁷ Коли ж Гізель показав Трубецькому листа до нього від Тукальського в справі Ханенка, воєвода висловився проти того, щоб Гізель давав Ханенкові якісь поради, які могли б суперечити відповіді, даній Ханенкові з Москви.²⁸

Спір між Дорошенком і Ханенком мав вирішитися остаточно силою зброї. Дорошенко був повідомлений про рух Ханенка і вислав проти нього ще на початку серпня чотири козацьких полки, які зібралися в Павлоччі; разом з ними були й татари — "черемиси".²⁹ Сам Дорошенко залишався в Чигирині й передав команду наказному гетьману Якову Лизогубу. Разом з Лизогубом був і гетьманів брат Андрій. Маючи з собою війська 15 000 людей, Лизогуб зупинився в Мотовилівці.³⁰ Мали прибути до нього на поміч кримські татари, і Дорошенко розіслав універсал, щоб населення спішило звести хліб з поля і щоб торгові люди їздили по шляхах обережно з огляду на татар. Цей універсал вичитувано по містах

25. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 937.

26. Симбирскій Сборникъ, ст. 11-12.

27. Там таки, ст. 11.

28. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 937.

29. АЮЗР, т. XI, ст. 296.

30. Симбирскій Сборникъ, ст. 13-14.

прилюдно на базарі.³¹ Ханенко тим часом підійшов зовсім близько під Київ і став коло Печерського монастиря. Київські воєводи відси- лали його назад до Димера, але Ханенко казав, що не може туди пройти, бо на нього наступає Дорошенкове військо. 11/21. IX між Ханенківцями й Дорошенковим військом стався бій над річкою Либіддю, який тягнувся години три. В цьому бою взяло участь з боку Ханенка 2000, з боку Дорошенка 1500 людей. Ми не маємо відомостей, чим цей бій скінчився, але з того, що було далі, можна вивести, що скінчився він не на користь Ханенка.³² Московські воєводи не знали, що робити, і запитували Москву, як їм бути, коли Лизогуб почне наступати з своїм військом на Київ.³³

Величко оповідає про бій між Дорошенком та Ханенком, який стався під Стебловим і який мав рішаче значення для скінчення політичної кар'єри Ханенка. Він каже, що Дорошенко, не діждав- шись орди, вирушив з своїми козаками проти Ханенка, але був обложений Ханенком у Стеблові; облога тяглася кілька день і "Ханенко близько уже такого бил щастя, же могл Дорошенка достати і в свої руки загарбати"; але наспіла татарська орда, і Дорошенко, вдаривши разом з нею на Ханенка, розбив Ханенка на голову так, що з його війська мало хто врятувався від смерти, а сам Ханенко ледве втік на Запоріжжя.³⁴ Звістка ця явно неточна, як неточна, а то й неправдива більша частина звісток Величка з 1673 р.

В усякому разі Ханенко потерпів під Києвом невдачу й, отаборившись на острові Чорторії на Дніпрі коло Києва, усильно домагався, щоб його було прийнято в підданство і пропущено лівим берегом Дніпра на Запоріжжя.³⁵ Перед тим як покинути правий берег, Ханенко помстився над Пивом. Переходячи повз Димер, заманив його до себе на бенькет і вбив його в своїм наметі під Димерським замком.³⁶ Це мало статися в другій половині серпня, бо ще 18. VIII Пиво посилав з Димера донесення (Grabowski. Ojczyste spominki, t. II, ст. 244), а в кінці серпня прийшла

31. Там таки, ст. 13.

32. Там таки; АЮЗР, т. XI, ст. 313.

33. Симбирській Сборникъ, ст. 14.

34. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 349-340.

35. АЮЗР, т. XI, ст. 302.

36. Grabowski. Ojczyste spominki, t. II, ст. 251, 262.

вже звістка, що його вбито. Є звістка, що в замордуванні Пива брав участь син Ханенка, який перший кинувся на нього.³⁷ Це коштувало самому молодому Ханенкові життя: скоро по вбивстві Пива він виїхав до Перемишля, де мав наречену, якусь шляхтянку Гульчевську.³⁸ Але його схоплено й віддано під суд, який покарав його смертю. Суд цей відбувся на домагання родичів Пива. Поки Ханенко стояв на Чорторії, козаки його розбіглися на всі сторони, так що при ньому залишилось зовсім мало людей.³⁹ Самойлович запитував 2/12. IX царя, що робити з Ханенком і чи перепускати його на Запоріжжя.⁴⁰ Цар відповів 23. X, що пустити Ханенка на лівий берег можна, тільки треба дуже стерегтись, щоб його люди не чинили населенню шкоди, і як тільки з його боку виявиться якась "шатость", то зараз же його приборкати; на Запоріжжя пустити його також можна.⁴¹ Ханенко справді скоро показав свою "шатость": 6. XI Самойлович писав царю, що Ханенко надумавсь було знову вернутись до Польщі, але прочув, що Собеський гнівається на нього за вбивство полковника Пива, і пішов на Полісся, потім наблизився знову до Дніпра і писав з м. Брагина до нього, до Самойловича, прохаючи, щоб йому було дозволено або знову збирати своїх козаків, що були розбрелись по Лівобережжю для "воїнського промислу", або щоб перепущено було його на Запоріжжя.⁴²

Відомості Самойловича сходяться з тим, що подає один сучасний польський діярій під 21. X, що Ханенко блукав десь на Поліссі, і Дорошенко трохи його був не впіймав; при ньому всього кілька десятків людей.⁴³

Собеський ще 15. IX писав до коронного референдарія Малаховського про зраду Ханенка, подаючи, що "hultaj" Ханенко скаржився йому на польські хоругви, котрі, спостерігши його непевні

37. Załuski. Epistolae historico-familiares, t. I, ст. 477, 481.

38. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1224.

39. АЮЗР, т. XI, ст. 313.

40. Там таки, ст. 317.

41. Там таки, ст. 318-319.

42. Там таки, ст. 320-321.

43. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1314.

замисли, перестали його слухатись і пішли від нього. Собеський написав Ханенкові, щоб він задержався на тому місці, де застане його цей лист, і пождав на людей і на гармати, які мали бути виправлені в Україну. Але виявилось, що Ханенко ще в Варшаві заприсягнув московському посланникові, з котрим увесь час пиячив, і, вже ідучи до Москви, показав ознаку своєї зради: виманивши Пива до себе з Димера, казав його замордувати, а Димер забрав на царське ім'я і обсадив. Собеський додає, що прочував пророчим духом зраду того гультя, але коли він про це говорив чи писав, то йому не вірили. А якби тому гультю не було дано булави, то ніколи не почалась би турецька війна, і Польща не понесла б стільки втрат.⁴⁴

В наведеному вище листі Самойлович подав звістку, що разом з Ханенком прийшли й запорізькі послы, які вертались від короля. Їх вислано було з Січі одночасно з послами до царя:⁴⁵ мова йшла про диверсію запорожців проти Криму. Ці послы на допиті у Самойловича оповіли, що вони прохали короля, щоб було передано на Січ ті клейноди — булаву, бунчук, а також полеві гармати, що їх дістав був Ханенко; король сказав: забирайте собі ті клейноди від Ханенка і везіть на Січ, а там дайте їх, кому схочете. Але Ханенко не схотів віддати клейнодів, а гармати він залишив у Димері й боявся тепер туди навідатись, сподіваючись помсти з боку жовнірів Пива, які там перебували. Самойлович вважав, що дозволити Ханенкові набирати якесь нове військо — незручно, а щодо його виходу на Запоріжжя, то властиво йому нема з ким і з чим іти туди, бо всі його люди розбрелися і волочаться по лівому березі, і він, Самойлович, писав до своєї старшини, щоб не давали Ханенковим козакам ні їсти, ні корму для коней, та щоб дуже їх стереглися. Взагалі Самойлович дуже не довіряв Ханенкові і ставився до нього підозріло.⁴⁶

Поки Ханенко блукав в околицях Києва, переговори московського правительства з Дорошенком продовжувались далі. 17. IX

44. Там таки, ст. 1297.

45. Grabowski. Ojczyście wspominki, t. II, ст. 244.

46. АЮЗР, т. XI, ст. 321-325.

були одержані "статейки" Дорошенка у Москві, а І. Х був посланий царський "указ" у відповідь на них.⁴⁷ Ейнгорн поясняє таке запізнення з відповіддю тим, що в Москві було одержано відомості про те, що турецька небезпека не загрожує безпосередньо,⁴⁸ не вважаючи на те, що Дорошенко не переставав закликати турків на поміч,⁴⁹ а, крім того, Самойлович увесь час переконував московський уряд не вірити Дорошенкові й не вести з ним переговори, бо він усе переказує туркам та полякам.⁵⁰

Але, не вважаючи на доноси Самойловича, у Москві вважали потрібним вести з Дорошенком переговори далі. Йому відповіли, що мають бути такі два гетьмани, бо Самойловича усунути не можна; на докори Дорошенка на адресу Самойловича цар відповідав, що дуже тому дивується; адже, мовляв, усі гетьмани, крім Б. Хмельницького, були незнатного походження, і були вони всі вибрані вільними голосами; Києва ні в якому разі уступати не збиралися, і не тільки Дорошенкові, але й польському королеві; на формування корпусу найманого війська теж не було згоди, бо це, мовляв, було б порушенням військових справ; увага Дорошенка, що, мовляв, протопоп Адамович "не дозволить" прийняти його в московське підданство, дуже зачепила царя, і він відповідав, що протопопу нема ніякого діла до справи Дорошенкового підданства, і Дорошенкові нема чого тут боятися.⁵¹ Це була явна брехня, бо самий же московський уряд два місяці перед тим втаємничив Адамовича нарівні з гетьманом Самойловичем у справу переговорів.

Відповідь на статті Дорошенка разом з грамотами до нього та до Тукальського наказано було відвезти до Чигирини знову тому ж Полховському, котрий мав усім казати, що ніби він їде з Вільни або з Білорусі до Тукальського в церковних справах; царські грамоти він мав везти в великій таємниці і передати Дорошенкові потаємно. Грамоти з Москви повезли піддячий Савін і стольник Бухвостов; перший мав їхати аж до Києва, другий тільки до Бату-

47. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 938.

48. АЮЗР, т. XI, ст. 296, 303.

49. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 936.

50. АЮЗР, т. XI, ст. 297.

51. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 938-939.

рина, де він повинен був дати перечитати Самойловичу всі грамоти й пояснити йому, чому Москва настоює на переговорах з Дорошенком. 14. X післанці вже були в Батурині. Пояснення Бухвостова не переконали Самойловича, і він стояв на тому, що з Дорошенком можна говорити тільки мовою зброї.⁵²

24. X Полховський вже їхав до Чигирина, везучи, крім царських грамот, листи Гізеля до гетьмана й до митрополита. Дорошенка він переконував прийняти царське підданство й вислати негайно своїх послів у Москву, поклавшись на царську волю. А Тукальського благав вплинути на гетьмана, щоб він не настоював на умовах, які створюють перешкоди для полагодження справи.⁵³

По приїзді до Чигирина Полховський мав побачення з Дорошенком і Тукальським в митрополичому домі. Перш за все Дорошенко висловив своє обурення з приводу того, що вже ціла Задніпрянина знає про переговори, які він прохав тримати в найбільшій таємниці, і заявив, що далі може пертракувати лиш одверто, а саме — має порадитись з старшиною і тоді вислати своїх послів, одначе при умові, що йому буде запевнене гетьманство на обох боках Дніпра. На слова Полховського, що можна зробити так, що Військо Запорізьке вийде весною в поле і там, учинивши раду, може вибрати Дорошенка, тоді цар його затвердить. На це Дорошенко відповів, що це річ зовсім непевна, і що цар, коли схоче, може просто сам усунути Самойловича з гетьманства. Крім того, Дорошенко вимагав від царя одвертої заяви, що він Києва й України полякам не віддасть, бо поляки хваляться, що будуть ними володіти і його, Дорошенка, на свій бік перетягають.⁵⁴

В своїх листах, з якими відпущено було 30. X Полховського, гетьман і митрополит запевняли царя, що хоч умови, які ставив Дорошенко для підданства, не виконані, але він не відмовляється від нього, якщо дістане відповідні запевнення. Щождо послів, то їх можна буде вислати тільки після наради з старшиною. 6. XI Полховський повернувся до Києва, звідки повіз привезені з Чигирина

52. Там таки, ст. 940-942.

53. Там таки, ст. 943-944.

54. Там таки, ст. 944-946.

листи до Москви. 12. XI він був уже в Батурині, де поінформував Самойловича про свої переговори з Дорошенком. Самойлович знову казав, що Дорошенку не треба вірити, що він одночасно пертрактує з поляками, і що з ним треба не переговорювати, а йти на нього війною, при чому треба вдарити і на Крим. 14. XI Полховський виїхав з Батурина і 24. XI був уже в Москві.⁵⁵

В Москві нарешті переконались, що Дорошенко на тих умовах, які йому пропонувалися, підданства не прийме. Саме перед Полховським прибув до Москви ігумен львівського монастиря Йосиф Твардинський, присланий єпископом Шумлянським, прохати допомогу на відбудову львівських церков. Він розповів про зносини Дорошенка з Польщею, яку запевняв у своїй готовості прийняти королівське підданство.⁵⁶ Тоді вирішено було виступити проти Дорошенка війною.

20. XI цар видав указ Ромодановському, Самойловичу й Сіркові розпочати проти Дорошенка військову акцію; коли б Дорошенко згодився піддатись, то прийняти його на умовах залишення його гетьманом лиш правого берега, якщо козаки самі схочуть його залишити; в противному ж разі — перевести вибір іншого гетьмана — ”добраго и досужаго, а наипаче вѣрнаго”.⁵⁷

Про зносини Дорошенка з Польщею після другого приїзду до нього Шумлянського не маємо докладних відомостей, але з тих звісток, що доходили до Києва й до Москви, видно, що ці відносини восени 1673 р. не були ворожі. Дмитрашко доносив Самойловичу 28. IX ст. ст., що Дорошенко визволив з арешту Рачковського, писаря коронного гетьмана і капітана Вульфа, взятого в полон під Білою Церквою; він прикликав їх до себе, дав їм прочитати царські грамоти — очевидячки ті, що привозив Полховський, і відпустив їх усіх трьох до короля, пропонуючи ніби через них, щоб король розірвав свій союз з царем, натомість помирився б з турками і разом з ними воював Москву. Це діялось на початку вересня старого стилю.⁵⁸ Київський міщанин, що побував у Раш-

55. Там таки, ст. 948-949.

56. Там таки, ст. 948; Симбирській Сборникъ, ст. 26-27.

57. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 849.

58. АЮЗР, т. XI, ст. 297-298.

кові, оповідав 20. X Трубецькому, що Дорошенко дістав був з Старого Костянтинова від своїх людей звістку, що поляки наступають на його володіння; його запитували, що мають робити: чи битися з поляками в полі, чи відсиджуватися в місті? Дорошенко вислав до короля полоненого німця Вульфа і тепер дожидав од короля відповіді.⁵⁹

На осінь 1673 р. Польща закінчила свої приготування до війни з турками. 8. X король Михайло міг оглядати під Львовом військо, якого, як каже польський історик, Польща не бачила з часів Берестечка:⁶⁰ було в ньому 40 000 піхоти й кавалерії і 50 гармат, окрім кількох тисяч озброєної челяді; крім того, наближалось 12 000 литовського війська. Було тут і кілька сот козаків під командою колишнього Ханенкового наказного Мотовила.⁶¹ 11. X армія рушила в похід. На чолі її стояв Ян Собеський. Король збирався їхати сам з військом, але хвороба його і загальне ослаблення затримали його у Львові на велику досаду його самого і противників Собеського.⁶² Обставини цим разом сприяли полякам, хоч пора для походу була трохи спізнена: кримський хан був хворий, і в цілому Криму панувала епідемія; Сірко, діставши з Польщі гроші, непокоїв татар своїми нападами, а потім вирушив з 10 000 козаками на поміч Собеському до Волощини;⁶³ а головне — хан дістав з Польщі щедрі "упоминки":⁶⁴ воєводи Молдавський і Волоський передались на бік Польщі, маючи кожен по кілька тисячів війська.⁶⁵

Дорошенко цим разом не виявляв великої охоти йти на війну. До нього приїздив до Чигирина турецький посол з наказом збиратися з військом на війну проти поляків. Він казав задержати того посла в місті Буках.⁶⁶ Самому турецькому послу Дорошенко докоряв, що його, так само як і кримського хана, не було під

59. Там таки, ст. 300.

60. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. III, ст. 384.

61. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1306-1310.

62. Wyrwicz. Konfederacya Gołabska, ст. 269.

63. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 239, 253; АЮЗР, т. XI, ст. 329-330.

64. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. III, ст. 381.

65. Iorga. GOR, Bd. IV, ст. 146-148; Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 295-296; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 93.

66. АЮЗР, т. XI, ст. 324.

Кам'янцем нічим вшановано, одначе не відмовлявся іти на війну проти поляків.⁶⁷ Він дістав 40 возів турецької амуніції — кулі і гранати, але волів ужити її проти Білої Церкви, яку обложив козацькими полками і татарами-липками під проводом свого наказного Чернявського; частину ж полків розложив понад Дніпром. Взагалі, як писав Пиво, він "як чайка над дітьми" старався одвести татар та турків од Києва і од України, чим здобував собі популярність навіть на лівому березі.⁶⁸ Як писав князю Трубецькому посол литовських гетьманів Островський, він у своїм Чигирині вижидав, чия сторона візьме гору, щоб до тої й прихилитися.⁶⁹ Одначе в той же час остерігав турків перед зрадою молдавського і волоського господарів.⁷⁰ Операції під Білою Церквою були закінчені якимсь компромісом, принаймні Самойлович писав 16/26. X Ромодановському, що Дорошенко обмінявся з комендантом Льобелем взаємно в'язнями й учинив за присягою згоду на тому, щоб Льобель з своїми жовнірами вийшов з Білої Церкви й передав її Дорошенкові.⁷¹ До такої передачі не дійшло, але в кожному разі ворожа акція з обох боків була припинена. В жовтні Собеський відкликав Льобеля і на його місце призначив комендантом Раппа.⁷² Дорошенко вислав тільки відділ свого війська до Могилева та до інших міст на Дністрі, щоб він там оберігав його володіння, щоб часом туди не увійшли поляки.⁷³

11. XI. 1673 р. Собеський розбив під Хотинем турецьку армію Гусейна-паші, а на другий день піддався й сам Хотин. Фортеця в Хотині, хоч мала дуже грубі й міцні мури, але майже не мала артилерії. Хотинська перемога справила велике враження і промостила Собеському шлях до престола: в самий бо день Хотинського бою помер у Львові король Михайло Вишневецький. Одначе поляки не використали як слід блискучої перемоги Собеського.⁷⁴ Перш за все

67. Симбирській Сборникъ, ст. 56-57.

68. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 246.

69. АЮЗР, т. XI, ст. 326.

70. Grabowski. Ojczyzste spominki, t. II, ст. 244.

71. АЮЗР, т. XI, ст. 313.

72. Симбирській Сборникъ, ст. 62.

73. Там таки, ст. 58.

74. Опис Хотинської кампанії див. Korzon. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II, ст. 438-461; Górski. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcja, ст. 38-66.

литовське військо не схотіло іти далі й повернуло додому. Потім почалася дезерція і в польському війську. Вже в часі походу трохи не половина вояків залишила ряди через невиплачення жолду. Наступала зима з усіма її невигодами. Спустошена Молдавія, куди ввійшов Собеський, не могла вижити його армію. Коли ж прийшла звістка про смерть короля, багато значних панів повернулося додому. Війна мусіла бути припинена хоч на деякий час.

Ще в квітні варшавський сейм прийняв пропозицію Собеського — старатися привернути Дорошенка до підданства Польщі. Коли ж того не можна було досягнути мирною дорогою, то щоб примусити його силою зброї. Цим треба було б випередити царя московського, який хоче перетягти Дорошенка на свій бік.⁷⁵ Не маємо відомостей, що робив Собеський у цьому напрямі протягом літа, але в часі походу перед Хотинським боєм він вислав до Дорошенка полоненого козацького сотника Саву Туптала (батька відомого пізніше митрополита Дмитра Ростовського), захопленого три роки перед тим полковником Пивом під м. Бишевим недалеко від Києва. Собеський узяв його з собою в похід і по переправі через Дністер відпустив на волю, давши йому листи до Дорошенка і відпустивши разом з ним козацького полковника Івана Берната, взятого рік тому в полон під Комарном. Змісту листів Сава не знав, але на словах Собеський наказав йому передати Дорошенку, щоб він, Дорошенко, "від нього не відставав". Туптало прибув до Чигирин, передав листи і переказав гетьману, що було йому доручено. І Дорошенко й митрополит Тукальський казали: "Дай Боже, щоб скрізь була християнська віра". Так переказував про свою місію Туптало 14. XI у Києві князю Трубецькому. Правдоподібно Берната було виміняно на капітана Вульфа, що мав на увазі зробити Собеський ще в 1672 р., як він писав про це королю в листі з 10. X. 1672 р.⁷⁷

В часі побуту Туптала в Чигирині туди приїздило турецьке посольство, певна річ, для того, щоб Дорошенко йшов на війну. Але він вислав під Кам'янець лише два полки — Брацлавський та

75. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1259-1260.

76. АЮЗР, т. XI, ст. 328-330; Симбирській Сборникъ, ст. 51-52.

77. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1087-1093.

Могилівський — під проводом наказного полковника Шумського, а Собеському написав, що вислані до турків козаки полякам шкодити не будуть.⁷⁸ Взагалі в той час зносини між Дорошенком і польською стороною знову стали жвавіші, частіше почали їздити туди й назад посли і гінці.⁷⁹ Собеський, вірний своїй угодівій політиці щодо України, вимагав від примаса Пражмовського, що в часі безкоролів'я справляв обов'язки голови держави, щоб йому були дані повноважності для переговорів з Дорошенком, і у Варшаві, не вважаючи на всякі сумніви й застереження, поважно рахувалися з можливістю повернути знову до Польщі Правобережну Україну ціною відновлення Гадяцької умови.⁸⁰ Однак поспішний відступ польської армії з Молдавії перед свіжою ордою значно охолодив, як каже новіший польський дослідник, симпатії Дорошенка до Польщі, яка почала була уступати перед турецькою перевагою.⁸¹ В обличчі небезпеки з боку Москви й Самойловича залишилося Дорошенкові ждати допомоги тільки від свого нового протектора турецького султана.

Як ми вже згадували, цар звелів у кінці листопада 1673 р. гетьману Самойловичу і князю Гр. Ромодановському розпочати проти Дорошенка збройну акцію. 31. XII Самойлович виступив з Батурина і 8. I. 1674 р. прийшов до Гадяча, де бачився з Ромодановським. 14. I союзники вирушили в похід, Самойлович з Гадяча, Ромодановський з Веприка.⁸² Вони мали разом 80 000 війська. Але це величезне, як на тодішні часи, військо, було погано забезпечене провіантом, а холодна й сніжна зима в кінці січня зразу потеплішала, пішли дощі, й всі дороги попсувалися. Щоб прихилити до себе населення, у війську піддержувано сувору дисципліну й за все, взяте у нього, плачено готовими грішми.⁸³ 27. I здався союзникам Крилов на Дніпрі. Околишні містечка Воронівка, Боровиця й Бужин на правому березі були спалені. 2. II військо дійшло до Черкас.

78. Костомаровъ. Руина, ст. 237-238.

79. J. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy. Warszawa, 1934, ст. 6.

80. Там таки.

81. Там таки.

82. АЮЗР, т. XI, ст. 346; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 463.

83. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 7.

Там зустрів його Дорошенків генеральний обозний Іван Гулак і Черкаський полковник Григорович. Почався бій, який тягнувся два дні. Союзники взяли штурмом два міста, себто дві лінії укріплень, і почали добувати третє. Але обложенці замахали шапками, що піддаються. Певна річ, що величезна перевага сил була на боці союзників. Старшина і залога, яка складалася, окрім Черкаського полку, ще з двох сотень полку Корсунського, присягли на вірність цареві. Союзники прилучили залого до свого війська й наказали йти до різних правобережних міст, щоб навертати їх до підданства цареві, і, залишивши в Черкасах залогою Прилуцького полковника Лазаря Горленка й Острозького Герасима Карабута,⁸⁴ рушили самі 6. II вгору по замерзлому ще Дніпру до Канева. Зимова санна дорога попсувалася, і йти було дуже тяжко. Самойлович у своїй реляції цареві з 13. II, а потім усно через післанців переказував, що йти було річкою дуже небезпечно, бо крига почала проломлюватися. Після дощів знову вдарили морози, й коні почали масами гинути від ожеледі й браку корму. Козаки почали голодувати, бо з наказу Дорошенка кругом усі запаси по селах і малих містечках були понищені. Почалася дезерція як козаків, так і москалів, так що число війська дуже зменшилося. Самойлович уже не знав, що далі робити, якщо продержаться довше морози, і помишляв уже про відступ на лівий берег.⁸⁵

Ще як союзники переходили через Дніпро, Дорошенко вислав листа (з датою 29. I. 1674) до великого візира з просьбою про допомогу,⁸⁶ а вже в початку лютого наказав падишах кримському хану вислати якнайшвидше на поміч Дорошенкові військо під проводом досвідченого солтана.⁸⁷ Одначе ця поміч не могла прийти в час, і 9. II союзники підступили до Канева, де скупчився значніший відділ

84. Костомаровъ. Руина, ст. 241 (на основі Арх. М-ва Юстиції, кн. 24); Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 463. У війську Ромодановського були крім москалів, ще козацькі слобідські полки, Харківський, Острозький та інші, так що цей похід проти побідника об'єднаної й самостійної Української Держави Дорошенка відбувався головно українськими ж силами.

85. АЮЗР, т. XI, ст. 372-373, 376.

86. Hurmuzachi. Documente privitoare la historia Romunilor, v. VI, ст. 240.

87. Götting. Turc. 29, fol. 217b.

Дорошенкового війська під проводом генерального осавула Якова Лизогуба: Канівський полк з своїм полковником Іваном Гурським, дві сотні Уманського полку, кілька сотень Корсунського і полк серденят під командою Харитона Шуренка.⁸⁸ Але в Каневі загніздилась зрада: зрадником був сам Лизогуб, що ще з початку 1673 р. провадив потаємні зносини з московською стороною; зрадником був і ігумен канівського Успенського монастиря Єронім Дубина, що був "зъло любовень" до москалів і московський шпиг.⁸⁹ Лизогуб явився в табір до Самойловича і заявив, що піддається цареві з усім своїм військом. Зараз же було приведено до присяги всю старшину, козаків та міщан. Козаків Уманського й Корсунського полків пустили додому, щоб вони там нахиляли своїх до підданства цареві, а серденят затримали при собі. 11. II. 1674 р. Лизогуб частував гетьмана й боярина обідом. За обідом Гулак розповів про раду, яка відбулася у Дорошенка після Різдва. На раді були всі полковники. Дорошенко читав їм листа від султана, де було писано, щоб гетьман не мав якихсь сумнівів через те, що поляки розбили пашу під Хотином, та щоб вірно служив далі султанові; що султан весною з усіма своїми й татарськими силами піде війною на поляків. Тим листом хотів Дорошенко підбадьорити полковників і всіх своїх людей. Прочитавши листа, Дорошенка вийшов із світлиці.⁹⁰ Полковники мали між собою нараду й ухвалили, щоб бути їм до якогось часу в дружбі з татарами, а щоб з поляками не єднатись, бо боронити їх і самим встояти проти турків на весну не надіялись. Повідомивши Дорошенка про таку свою постанову, полковники розїхалися. А про підданство цареві ніхто з полковників не казав Дорошенку ані слова. Народ на Правобережжі, мовляв, проклинає Дорошенка за те, що піддався туркам, і багато народу тікає на лівий берег з жонами й дітьми.⁹¹

З-під Канева союзники вирядили Михайла Кіяшку з відділом козаків під Корсунь. Кіяшка повернувся, не добувши "язиків", і

88. АЮЗР, т. XI, ст. 371-372, 374.

89. Там таки, ст. 572.

90. У Дорошенка був звичай виходити в часі ради з світлиці, в якій вона відбувалася, щоб не в'язати учасників своєю присутністю.

91. АЮЗР, т. XI, ст. 377-378.

привіз тільки звістку, що корсунці замкнулись і "сіли в осаду". 12. II було вислано Лубенського полковника Івана Сербина з його полком приводити до підданства цареві різні міста і містечка на Правобережжі.⁹²

Ще 31 січня Ромодановський і Самойлович вислали з-під Бужина на Дніпрі сильний відділ українсько-московського війська під проводом воєводи Скуратова і полковника Дмитрашка просто під Чигирин. У Дмитрашка були полки Переяславський, Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський, Стародубський і Гадяцький та ще виборні козаки з інших полків, — отже більше, ніж половина всіх сил, які могла виставити тоді Лівобережна Україна. Проти такої армії Дорошенко міг виставити всього 2000 кінних і піших козаків. Вони дали Скуратову й Дмитрашці бій, але, певна річ, стримати їх не були в силі і відступили до Чигирин. Вороги переслідували їх аж до самого міста. Допитуючи кількох тяжко поранених полонених, Дмитрашко довідався, що в Чигирині залишалось всього 350 чоловіка "товариства", 1000 серденят з полковником Пригарою, Торговицький полк з полковником Щербиною й Могилівський полк Остапа Гоголя; крім того, частина Уманського полку й всього 30 татар. Дорошенко зігнав до Чигирин мешканців Воронівки, Бужина, Боровиці та інших ближчих містечок, і Дмитрашко всі ці містечка попалив і поруйнував. Він понищив узагалі цілу околицю круг Чигирин, але довго під Чигирином не задержався, бо ішла чутка, що Дорошенко жде до себе на поміч орду, і повернувся до головного табору коло Боровиці, звідки Самойлович уже 2. II сповіщав царя про цю операцію Скуратова і Дмитрашка.⁹³ Відомості про числа Дорошенкового війська в Чигирині взагалі були дуже розбіжні. Післанці Самойловича оповідали в Москві, що в Чигирині було 6000 війська,⁹⁴ а сам Самойлович, виправдуючись пізніше перед царем, чому він сам з усіма силами не виступив проти Чигирин, хоч був так близько від нього, писав, що в Чиги-

92. Там таки, ст. 375.

93. Петровський. Нариси історії України, ст. 316, 406-407; Костомаровъ. Руина, ст. 241; Соловьевъ. Історія Росії, т. XII, ст. 463-464; Лѣтопись Самовидца, ст. 120; Симбирській Сборникъ, ст. 92.

94. АЮЗР, т. XI, ст. 378.

рині було більше як 15 000 війська, понад 200 гармат, багато озброєного поспільства з околиці, сила всякого запасу, та й Чигиринський замок сам по собі був, мовляв, неприступний.⁹⁵

15. ІІ Самойлович з Ромодановським переправились назад на лівий берег Дніпра, залишивши в Каневі 4000 козаків залоги.⁹⁶ Вони заложили свій табір у Переяславі. 17. ІІ прибув до них Ханенко з своєю різномастною дружиною і запропонував свої послуги. При ньому було всього 500 людей. Ханенкові призначено було стояти залогою в Ржищеві разом з відділом москалів і лівобережних козаків.⁹⁷ Ханенко обернувся в звичайного бандита, нападаючи на міста й вирізуючи населення,⁹⁸ так що сам Ромодановський з Самойловичем мусіли йому те заборонити.⁹⁹ Видко, його гризла досада, і він казав післанцям ротмістра Лазінського, що жалує, що він взагалі сюди прийшов. Він спробував знайти собі протектора в особі князя Трубецького, з яким піддержував зносини, інформуючи його про військові дії.¹⁰⁰

З відступом Самойловича й боярина за Дніпро військова акція на правому березі не припинилася. Дорошенко розіслав накази до своїх полків, щоб сходилися до нього, але козаки листовних наказів не слухали, і він мусів сам до них виїздити. Під Могилівом зійшлися полки Кальницький, Уманський, Корсунський та інші; по городах залишилося дуже мало козаків. Свої головні сили під проводом наказного Григорія Гамалії¹⁰¹ скупчив Дорошенко між Лисянкою й Корсунем. Брат гетьмана Григорій стояв під Лисянкою з відділом серденят, компанійців і татар-липків, всього 1500-2000 людей. В Корсуні стояли полки Корсунський, Брацлавський, Кальницький, Подільський і Паволоцький. Лизогуб написав до Гр. Дорошенка, щоб він прийняв московське підданство; Дорошенко

95. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 464.

96. АЮЗР, т. XI, ст. 374.

97. Там таки, ст. 379; Костомаровъ. Руина, ст. 243.

98. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1421.

99. АЮЗР, т. XI, ст. 376-377.

100. Симбирскій Сборникъ, ст. 92; AZ, cod. 1807, л. 131b.

101. У Граб'янки маємо звістку, що під проводом Гамалії було вісім полків: Корсунський, Тарговицький, Уманський, Брацлавський, Подільський, Могилівський, Кальницький і Паволоцький: Лѣтопись, ст. 213.

відповів, що він має над собою протекцію непереможного цесаря турецького. Тоді Лизогуб вислав полковника Чернігівського Борковського під Лисянку на розвідки, чи не прийшла на поміч Дорошенку орда. Але орди ще не було. Тоді 27. II сильний козацький корпус, який складався з полків Чернігівського, Київського, Лубенського, Канівського, Білоцерківського й вибраних козаків з інших полків під проводом генерального осавула Івана Лисенка та колишніх Дорошенківців Гулака і Лизогуба, рушив на Лисянку. Йому було додано значний відділ москалів під командою полковника Цеєва, пристав до них і Ханенко, маючи з собою, коли вірити його козакові, посланого від нього з одним дорученням, 6000 поляків і запорожців.¹⁰² Лисенко вислав наперед невеликий авангард, але Дорошенко розбив його. Тим часом надійшли головні сили й застали Дорошенка за облогою містечка Медвина.¹⁰³ 2. III під Лисянкою стався бій. Союзники, маючи величезну чисельну перевагу, розбили невеликий відділ Дорошенка й гнали його кілька верст аж до села Тарасівки.¹⁰⁴ Дорошенко замкнувся був з частиною своїх козаків і татар у Лисянці, але мешканці міста кинулись з косами на татар, вирізали їх і коло 90 захопили в неволю. Потім вони впустили до себе лівобережних козаків. Самого Григорія Дорошенка спочатку були заховали й віддали тільки його шапку й жупан на доказ, ніби він згинув. Але коли Лизогуб побрав міщан за варту, вони видали й Дорошенка, і Лизогуб відправив його, закувавши в кайдани, до Ромодановського в Переяслав. Так попав Григорій Дорошенко вже вдруге в московський полон, в час якого довелося йому побувати і в Сибіру і визволитись аж тільки за 2 і ½ років. 4. III Дорошенка привезли разом з мурзою Ждан-Тугаєм до Переяслава. Полковник Кальницький Андрій Ребрик утік був з-під Лисянки до свого Кальника, але вже за пару тижнів ми бачимо його в таборі Самойловича. Мешканці Тарасівки так само здалися на царське ім'я, як і Лисянки.

Коли в Корсуні довідались про погром під Лисянкою, там почався заколот; і старшина, й козаки почали гукати, що треба

102. Симбирській Сборникъ, ст. 114.

103. AZ, code. 1807, л. 131а.

104. Петровський. Нариси історії України, ст. 408 (додаток ч. 17).

піддатись цареві. Тоді вірні Дорошенкові люди: його брат Андрій, Яненченко, Гамалія, вихопились з Корсуня й втекли до Чигирина. А всі полковники й старшини присягли на вірність московському цареві. 5. III Брацлавський полковник Павло Лисиця й Подільський Остап Гоголь приїхали до Переяслава з заявою в імені всіх полковників, що були в Корсуні, про перехід на московський бік.¹⁰⁵ В руках у Дорошенка залишався тільки Чигирин з ближчими містечками й Павлолоч.¹⁰⁶

Розгром Григорія Дорошенка і здача Корсуня зробили пригноблююче враження на ціле Правобережжя. Тепер одне за одним почали здаватися на царське ім'я міста від Канева до Могилева на Дністрі. Самойлович розіслав 5. III універсали по всіх полках правого берега, щоб збиралися на раду до Переяслава для вибору гетьмана.¹⁰⁷ Видко, що правобережна старшина хотіла, щоб така рада відбулася в Корсуні або на Росаві, але мусіла таки їхати до Переяслава. Ця старшина вислала з Лисянки бувшого Канівського полковника Матрошу з одним сотником до Дорошенка, повідомляючи, що вона прийняла царське підданство і дораджуючи йому вчинити те саме й їхати в Корсунь на раду, взявши з собою булаву й бунчук.¹⁰⁸ Здавалося справді, що вже нема іншого виходу; найближчі до Дорошенка люди зневірювались в успіху дальшої боротьби. Брат гетьмана Андрій, переїздячи через містечко Ведмедівку, казав у голос усім: "буду радити братові, щоб не губив людей, не надіявся більше ні на яку турецьку й татарську поміч і піддавався б цареві".¹⁰⁹

Але Дорошенко ще не вважав свою справу за програну. Він просто засипав турецьку владу в Царгороді, свого резидента при

105. Про ці події див. Петровський. Нариси історії України, ст. 407-409 (реляція Самойловича цареві з дня 6. III. 1674); Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1420-1426 (реляція ігумена Межибожського монастиря 20. III. 1674); Симбирській Сборникъ, ст. 114-115; Костомаровъ. Руина, ст. 243-244; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 464. І Костомаровъ і Соловьевъ використали одне й те саме джерело — книгу ч. 24 Архіва М-ва Юстиції, але не в однаковій мірі.

106. AZ, cod. 1807, л. 131а.; Краткое описание Малороссіи. Кіевъ, 1878, ст. 276.

107. Петровський. Нариси історії України, ст. 409; АЮЗР, т. XI, ст. 389; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. 1, ст. 250-251.

108. АЮЗР, т. XI, ст. 556.

109. Костомаровъ. Руина, ст. 244.

турецькому дворі, ближчих турецьких пашей і Крим просьбами про скорішу поміч. Багато цих його листів дісталосся до ворожих рук, але безперечно, деякі з них мусіли дійти по призначенню. І поміч дійсно вже була в дорозі. Але вона була ще далеко. Треба було виграти час. Через те Дорошенко виявив ніби згоду розпочати конкретні переговори про підданство і вислав на раду в Корсунь або взагалі до місця, де тая рада мала відбутися, свого генерального писаря Івана Мазепу. Він узяв з нього присягу, що він не залишиться в Корсуні, де мешкала його жінка, а сам присягнув перед ним, що готовий прийняти підданство царю. Крім того, наказав йому заявити на раді, що він готовий бути в підданстві, якщо його залишать, згідно з царськими грамотами, гетьманом на правому березі; коли б же на це не погодились, то щоб йому була забезпечена певна свобода й недоторканість. Дорошенко звертався, минаючи Самойловича, до князя Ромодановського.¹¹⁰ Дорошенко мусів розуміти, що при даній ситуації Самойлович не допустить, щоб за ним залишилося гетьманство. Але він хотів проволікти справу, поки надійде поміч.

Деяку надію мусіла йому подати зміна в політичній орієнтації Запоріжжя і Сірка. Вирішивши збройну акцію проти Дорошенка, московський цар вислав 21. XI. 1673 р. Сіркові грамоту, щоб він з свого боку виступив проти спільного ворога.¹¹¹ Але Запоріжжя якийсь час було спаралізоване моровою пошестю.¹¹² А слідом за тим почали надходити з Січі дивні й для Москви у високій мірі неприємні вісті: на Січі появился самозванець, який видавав себе за царевича Семена Олексієвича. Нічим не можна було більше занепокоїти й збентежити Москву, як появою самозванця, і це, видно, добре зрозумів Сірко, який ледве чи вірив в автентичність того самозванця. Але він безперечно хотів налякати Москву й примусити на якісь уступки і тому довгий час удавав, ніби вірить у прав-

110. АЮЗР, т. XI, ст. 556-557. Межибожський ігумен привіз до Польщі чутку, що Дорошенко "хоче посилати до самого царя, а з воєводами не хоче чинити жадного контакту". Див. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1421.

111. Эварницкій. Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. II, ст. 454.

112. АЮЗР, т. XI, ст. 339; Эварницкій. Исторія Запорожскихъ козаковъ, ст. 455.

дивість особи "царевича" і прийняв його на Січі, як умів, з царськими почестями. Як тільки чутка про те дійшла до Москви, звідти негайно вирядили на Запоріжжя сотника Чалуєва і піддячого Щоголева розвідати, що діється, й здемаскувати самозванця. Післанці виїхали з Москви 14. XII. 1673 р., але після різних пригод прибули на Січ аж тільки 9. III. 1674 р. Сірко, який був на той час кошовим отаманом, удавав, що визнавав самозванця за дійсного царевича, а за ним і вся рада не погодилась на його видачу. Рішили вислати своїх послів до Москви, щоб там на місці упевнитись, чи то дійсний царевич, і 6. IV відпустили царських післанців назад до Москви. Хотіли було їх вбити, але послали у свій час, їдучи на Запоріжжя, затримали кількох запорожців, що їхали до Самойловича, і прохали гетьмана держати їх у себе доти, доки вони самі не вернуться з Січі. Таким робом мали за себе закладників.

На раді московські післанці почули з уст самого Сірка й таке: він радив вислати делегацію до Дорошенка, щоб той прислав на Січ свої гетьманські клейноди і сам туди приїхав; похваляв Дорошенка за те, що той досі не віддав клейнодів Ромодановському, і надіявся, що Дорошенко його послухає, бо він йому, Сіркові, кум. І рада пристала на цю пропозицію. Сірко однаково був злий на Самойловича, що, на його думку, перехопив у нього гетьманську булаву в 1672 р., і на Ромодановського, що Самойловичеві в тому допоміг.

І справді Сірко завів з Дорошенком зносини, і в Чигирин прибула делегація, яка складалася з 25 запорожців під проводом кошового судді Стефана Білого. Звідти вони вислали листа до Григорія Пелеха, колишнього кошового й прихильника Ханенка, що тепер перебував по стороні Самойловича, і закликали бути з ними за одно. У Сірка виникла була думка про союз з Дорошенком і з Кримом, щоб відновити козацько-татарську спілку, як було за Хмельницького. Він писав про це й до хана. На Січ їздив од Дорошенка Прокіп Беремецький, а потім з Січі до Дорошенка "знатний козак Ніс".¹¹³ Зносини з Дорошенком запорожців не привели на цей раз до якогось спільного їх виступу, але вони немало стривожили

113. АЮЗР, т. XI, ст. 558-559.

як Самойловича, так і Москву. 1. V прибула до Москви величезна запорозька делегація, аж 300 чоловік, й подала листа від Сірка. В Москві, розуміється, пояснили запорожцям, що їхній "царевич" — самозванець, і в тому дусі було послано Сіркові листа, з вимогою негайно видати того "царевича". Покищо було звелено затримати запорозьких послів, гроші, сукно, гармати — наготовлені для Січі. Одержавши листа, Сірко поспішив одіслати "царевича" в кайданах до Москви, де його після тортур було страчено. А Сіркові Москва мусіла пробачити всі неприємності, що він їй був завдав з самозванцем, та ще й нагородити соболями й маєтністю в містечку Келеберді над Дніпром.¹¹⁴ Сірко скоро потому віддячився Москві, впіймавши і виславши до Москви Дорошенкового посла Івана Мазепу, про що трохи далі буде у нас мова.

15. III зїхалися до Переяслава правобережні полковники, а 17. III відбулася рада. В раді брала участь виключно правобережна старшина. Бантиш-Каменський каже, покликаючись на "Малор. Дѣла" Колезького Архіву, що на раді була присутня й лівобережна старшина в особі полковників: Київського — Костянтина Солонини, Переяславського — Дмитрашка-Райчи, Ніжинського — Пилипа Уманця, Стародубського — Петра Рославця, Чернігівського — Вас. Борковського, Прилуцького — Лаз. Горленка і Лубенського — Ів. Сербина (Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, ст. 546). В присланій з Москви інструкції було сказано, що козаки мають вибрати замість Дорошенка іншого собі гетьмана, "доброго, досужаго, а найпаче вѣрнаго" чоловіка, а якби схотіли вибрати собі гетьманом Івана Самойловича, то це має бути допущено. Для доручення новообраному гетьману "обох боків Дніпра" були спеціально виготовлені прапор (білий атласний, з малиною опушкою й двоголовим орлом посередині), срібна позолочена булава з бірюзовим камінням і бунчук,¹¹⁵ які одначе прибули вже після ради.¹¹⁶

114. Матеріяли про "царевича Семена" опубліковані в: АЮЗР, т. II, ст. 339-365, 402-408. На їх підставі переказано цілу історію з самозванцем у Яворницького Історія Запорозькихъ козаковъ, т. II, ст. 456-479. Також у: Соловьевъ. Собрание сочиненій, т. XII, ст. 452-458.

115. Повний опис тих клейнодів з написами на прапорі див. АЮЗР, т. XI, ст. 383-385.

116. Там таки, ст. 477.

На раді перше за все виступив Ханенко, склав свої клейноди, даровані йому польським королем — бунчук і булаву, заявив, що він не своєю волею, а з королівського наказу став гетьманом, і прохав вибачення, якщо зробив комусь з старшин або з родових козаків якусь кривду. Учасники ради гукали, щоб він далі тих клейнодів в себе не задержував.¹¹⁷ Отже гетьманство Ханенка на тому скінчилося, і він назавжди зійшов з політичної арени.

Ханенко оселився десь недалеко Козельця.¹¹⁸ Однак довго всидіти спокійно не міг і вплив був знову весною 1677 р. в дуже непочесній ролі, а саме: завів зносини з королем Яном Собеським, якому запропонував свої послуги — доносити про все, що діялось на лівому березі, або, переселившись знову на правий берег, зайнятися вербуванням охочих людей до королівського війська. Він одержав був згоду від короля, діставши обіцянку, що йому будуть повернуті маєтності, куплені ним колись у Польщі. Король поманив його навіть надією на гетьманську булаву. Ці зносини провадив Ханенко з королем ще в кінці літа через якогось попа Павла і люблінського купця грека Тодорана. Але піп Павло, ночуючи в Білій Церкві у попа Семена Заремби Сасконома(?), проговорився господарю про свою місію, а той викрав у нього вночі з-під голови лист Ханенка до Куницького, старости в Немирові, який служив посередником у зносинах, списав з нього копію і привіз в Батурин до Самойловича.¹¹⁹

Ханенка взяли на допит, і він перед генеральним суддею, генеральним бунчужним і судейським писарем признався в своїх зносинах з польським королем.¹²⁰ Було донесено про це цареві, і той наказав судити Ханенка за військовим стародавнім правом. Яка

117. Там таки, ст. 410.

118. В. Антонович каже в своїй біографії Ханенка, що він — кінець свого віку перебував по черзі в Козельці, Лохвиці й Києві, яко "приватна особа", та що рік і місце його смерті невідомі, див. Исторические дѣятели Юго-Западной Россіи, ст. 98. Ол. Лазаревський каже, що Ханенко оселився з сином Яковом у Лохвиці. Разом з Ханенком оселились на лівому березі й його брати Сергій та Лаврін, дід відомого мемуариста XVIII віку Миколи Ханенка: Описаніе Старой Малороссіи, т. I, ст. 7.

119. АЮЗР, т. XIII, ст. 43-44.

120. Там таки, ст. 45-46.

була дальша доля Ханенка нам невідомо, тільки маємо звістку, що вкінці 1678 р. Ханенко сидів у Батурині під арештом у голови московських стрільців Семена Радишевського.¹²¹ Уся ця афера яскраво характеризує Ханенка як людину і як політичного діяча. Вона показує моральну вартість цієї людини, що цілих п'ять років уперто стояла впоперек політичних плянів Дорошенка і немало причинилася до того, що виборення політичної незалежності козацької України не було Дорошенком досягнуте.

Як і можна було наперед сподіватись, Переяславська рада завершилась проголошенням Івана Самойловича гетьманом "обох боків Дніпра".¹²² Все обійшлося "без усяких спорів", як доносив Ромодановському, яко представникові царя, генеральний обозний Гулак. Після цього було читано й прийнято 20 "статтей", зложених у Москві і відчитаних гінцем Колобовим. Це були умови, на яких Правобережна Україна піддавалась цареві. Цар мав боронити своїх нових підданих від турків, татар та інших ворогів, а Військо Запорозьке мало з свого боку давати одсіч царським ворогам. За збірний пункт визначено річку Росаву між Каневом і Корсунем. Без царського наказу не вільно було гетьману, ані нікому зі старшини зноситись з чужими монархами, а якби турецький султан пішов війною на Польщу, задніпрянські полки не повинні були йому помагати. Старшини прохали царя, щоб гетьман не смів нікого зі старшин карати без суду, щоб не держав найманих сердюцьких та компанійських полків, щоб московські військові люди в часі походу не обтяжували козацьких дворів постоем, а ставали б у міщан, щоб не лаяли козаків мужиками й зрадниками та не брали їх собі в провідники. Реєстр правобережних полків було установлено на 20 000 козаків, коли ж старих козаків до того комплекту не вистачить, то можна прийняти до козацького реєстру міщанських та селянських дітей. Решта статтів була повторенням або модифікацією Глухівських статтів 1669 р. і Конотопських статтів 1672 р.¹²³

121. Там таки, т. XI, ст. 410.

122. Бантышъ-Каменскій. Источники Малороссійской исторіи, ч. I, ст. 249-251.

123. Статті ці видрукувані: Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ, т. IV, ст. 301-311; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, т. I, ст. 252-258; АЮЗР, т. XI, ст. 390-400.

Переяславські статті 1674 р. мали форму договору між царем та "обозним, старшиною й козаками задніпрянських полків", себто десяти полків Правобережної України. Хоча на тій самій раді було обрано за гетьмана Івана Самойловича, але він ніде в статтях не згадується, статей не підписує і присяги на них не складає, — певна річ тому, що він уже був гетьманом Лівобережної України. Взагалі з усіх 20 статтів, як стверджує спеціальний дослідник, тільки одна 2-га стаття (про оборону Правобережної України) нагадувала про особливе становище території, в імені якої зложено умову.¹²⁴

Після ухвалення статтів старшина з обозним Іваном Гулаком, осавулом Яковом Лизогубом і генеральним суддею Яковом Улізком на чолі склала цареві присягу ("запись") на вічне підданство і на вірну службу.¹²⁵

19. III. 1674 р. старшина вислала цареві листа з повідомленням про свою присягу та з проханням оборонити Правобережну Україну від поляків і змусити польську залогу евакуювати Білу Церкву. Під листом підписалися: Іван Гулак, обозний; Яків Петрович (Улізко), суддя; Яків Лизогуб, осавул; Пилип Горілий, полковник Черкаський; Степан Бутенко, полковник Білоцерківський; Михайло Соловій, полковник Корсунський; Стефан Щербина, полковник Торговицький, Павло Лисиця, полковник Брацлавський; Андрій Ребриковський, полковник Кальницький і Остап Гоголь, полковник Подільський.¹²⁶

Головним справцею цілої акції на Переяславській раді, як видно, був Іван Гулак. Але минуло всього кілька місяців, і ми його бачимо знову на службі у Дорошенка, і в 1675 р. він їде од нього послом до Криму.¹²⁷ Одначе в кінці того самого 1675 р. він зраджує Дорошенка вдруге.¹²⁸ Так само не довго залишився у "вічному підданстві" в московського царя і Остап Гоголь, який вернувся до Дорошенка, а від Дорошенка перейшов на польську службу. Все це

124. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 114.

125. Бантышъ-Каменській. Источники малороссійской исторіи, т. I, ст. 258-259; АЮЗР, т. XI, ст. 400-402.

126. АЮЗР, т. XI, ст. 408-411.

127. АЮЗР, т. XII, ст. 168, 232, 235, 239, 321-322.

128. Там таки, ст. 302, 323.

свідчить, як низько впала політична мораль козацької старшини того часу, і як мало міг покладатися Дорошенко навіть на своїх найближчих співробітників. Слідуючий рік мав принести йому ще болючіші розчарування з цього погляду.

Ще в часі Переяславської ради чути було голоси, щоб Самойлович залишив на посадах ту старшину, яка була й за Дорошенка. Один з полковників висловив побажання, щоб новий гетьман мешкав у Чигирині або в Каневі, або хоч у Переяславі, щоб бути ближче до Правобережжя. Самойлович відповів, що житиме там, де йому накаже цар.¹²⁹ В той час як відбувалась рада, прибув до Переяслава Іван Мазепа з листами від Дорошенка до Самойловича і Ромодановського. Дорошенко писав, що готовий скоритись царській волі, аби тільки не були ні в чому порушені стародавні козацькі права й вольності. На словах Мазепа переказав, що Дорошенко присягнув на тому, що хоче бути у царя в підданстві і прохав прислати до нього певних і знатних людей, з якими він міг би приїхати сам своєю особою до Переяслава. Мазепа на пропозицію Ромодановського присягнув, що цим людям не буде ніякої небезпечности або затримки. Тоді боярин виправив з ним дворянина Василя Гринєва, а Самойлович Стародубського полкового суддю Андрія Авраменка.¹³⁰

Дорошенко прийняв їх обох з почестями й обдарував подарунками, поновив перед ними свою присягу про бажання прийняти царське підданство і відпустив з листом, щоб до нього прислали до Черкас якусь знатну особу — очевидно прислані боярином і Самойловичем люди були занадто малого рангу для такої справи. Почались переговори про зїзд уповажнених з обох сторін, про взаємний обмін закладниками, і на тому справа застрягла. Тимчасом приїхали до Чигирини згадані вже вище послі з Запоріжжя, надійшла звістка, що до нього йдуть на поміч двоє кримських солтанів з ордою, а що в Польщі вибрано королем Яна Собєського — і Дорошенко зовсім припинив переговори.¹³¹

Коли москалі й задніпрянці почали наступати на Дорошенка,

129. Костомаровъ. Руина, ст. 246.

130. АЮЗР, т. XI, ст. 556-558; Костомаровъ. Руина, ст. 246.

131. АЮЗР, т. XI, ст. 558-559; Костомаровъ. Руина, ст. 248; Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 7.

він знову звернувся до Собеського й через спеціального післанця прохав у нього поради, що має робити. Не знаємо, що йому порадив Собеський; він тільки висловив у листі з 16. II до князя Вишневецького надію, що тепер, коли Дорошенко "чує над собою яструба", буде більше податливий в переговорах.¹³² Але коли всі міста на правому березі Дніпра аж по Могилів почали здаватися на царське ім'я, в польських кругах почалася тривога, і підканцлер Ольшевський заявив на сеймі вже 1. II про похід Ромодановського і Самойловича, що цар не стільки хоче подати, згідно з Андрусівським договором, поміч Польщі, скільки загарбати для себе Правобережну Україну.¹³³ З наказу Собеського, даного 7. III з Любліна,¹³⁴ начальник коронного війська, підचाший сєрадзький Моджейовський, що стояв під Деражною недалеко від Бару (який був у турецьких руках), почав наступати на східне Поділля, окупуючи одне місто за другим. До Самойловича полетіли скарги й благання допомоги від Павла Лисиці з Тульчина, від Кальницького полковника Михайла Поповича з Кальника, від Семена Третяка з Немирова, від Мих. Земського з-під Ямполья та з інших міст.¹³⁵ Моджейовський, занявши Вінницю, писав 22. IV до Самойловича, що він з наказу коронного гетьмана Собеського явився в Україну, щоб бути ближче до Самойловича й Ромодановського для зносин про спільну акцію проти бусурман. Післанці Моджейовського мали поздоровити гетьмана й боярина з побідою під Лисянкою й прохати видати до полків Кальницького й Брацлавського універсал, щоб вони приязно поставились до польського війська і йому помагали, і взагалі Моджейовський старався зав'язати дружні стосунки з московською стороною, як із союзниками Польщі.¹³⁶ Він видав 19. IV універсал до всіх містечок Побужжя, повідомляючи, що прийшов з наказу коронного гетьмана Собеського і гетьмана Самойловича для відібрання земель, що з давніх-давен належали Речі Посполитій і для спільної боротьби з ворогами Хреста Господня. Він

132. Acta historica, vol. II, pars II, ст. 1409-1410.

133. Там таки, ст. 1381.

134. АЮЗР, т. XI, ст. 381-383.

135. Там таки, ст. 424-427, 439-441, 470-471.

136. Там таки, ст. 433-436, 454-455.

запевняв населення, що воно може вільно працювати, відбувати торги й ярмарки і тільки прохав постачати війську провіант.¹³⁷ Але цей універсал не міг заспокоїти нещасне населення, винищене безпереривними війнами до того, що народ їв м'якину, і воно готове було розбігтися на всі сторони; "татари щохвилини з поля виглядають, а зверху ляхи наступають", — писав полковник Лисиця до Самойловича.¹³⁸ Але Самойлович нічим не міг допомогти. Він відписав Моджейовському, що Кальницький і Брацлавський полки та й взагалі всі правобережні полки мають іти з ним під Чигирин добувати Дорошенка і тому не можуть подати ніякої помочі польському війську, і що взагалі всі правобережні полки учинилися в підданстві у царя.¹³⁹ Цар з свого боку наказав Самойловичу відписати Моджейовському, щоб він вивів своє військо з Вінниці та з інших міст, а до мешканців казав написати, щоб вони не приймали ніяких листів з польського боку і не схилялись ні на які лядські "прелести".¹⁴⁰ Але, певна річ, що Моджейовський й не подумав виводити свого війська, а серед місцевого населення були й такі, що схилялись на польський бік. Так полковник Остап Гоголь, який тількищо присягнув у Переяславі на вірність цареві, передався на польський бік і прийняв до Могилева польську залогу під проводом якогось Олександра Ловецького, що йменував себе "київським городничим". Полковники Мурашко і Лисиця почали з Гоголем партизанську боротьбу.¹⁴¹

На Великдень, який припадав в 1674 р. на 20 квітня, прийшла нарешті до Дорошенка татарська поміч, як наслідок його безустанних про неї просьб. Прийшло 4000 орди.¹⁴² Це осмілило його зробити спробу повернути під свою владу деякі місцевості, що були схилились на московський бік. В самий день Великодня Дорошенко видав універсал до старшини й поспільства Корсунського полку, закликаючи повернутись під його регімент і обіцяючи

137. Там таки, ст. 427.

138. Там таки, ст. 425.

139. Там таки, ст. 455.

140. Там таки, ст. 450-460.

141. Там таки, ст. 462-474; Симбирській Сборникъ, ст. 191.

142. АЮЗР, т. XI, ст. 438-439, 441, 462; Симбирській Сборникъ, ст. 160.

пустити в непам'ять усе, що сталося за останні часи. Сповіщав, що до нього вже прийшла орда з Криму і має прийти ще більша, також, що Туреччина й Крим погодились з Польщею, щоб вкупі воювати Москву.¹⁴³ Слідом за тим Дорошенко вирядив відділ своїх козаків і серденят під проводом брата Андрія, додавши їм 2000 орди, щоб привертати деякі міста, що прийняли були московське підданство. Андрій Дорошенко вислав від себе 28. IV з табору під Балаклією листа до Корсунського полку, сповіщаючи про скорий прихід самого гетьмана з козацьким і татарським військом, і закликаючи прислати своїх представників з заявою покори під містечко Орловець.¹⁴⁴ Похід Андрія Дорошенка, коли вірити відомостям, які походять з ворожого йому табору, прийняв характер якоїсь карної експедиції: коли міста Балаклія й Орловець йому здалися, він віддав усіх мешканців разом з залогою Самойловича в яsir татарам, а старшині казав повиколювати бураком очі.¹⁴⁵

З-під Орловця Андрій Дорошенко рушив 9. VI з серденятами й компанійцями — всього 1500 козаків і з 6000 орди під Смілу, де скупчилося військо Дмитрашка, яке складалося з полків Переяславського, Миргородського, Полтавського, Лубенського і Гадяцького і до того мали прилучитись ще полки Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський і Торговицький, всього 20 000 людей; окрім того, з ним був відділ московського полковника Беклемішева, який складався з 1000 москалів і 1000 козаків Сумського козачого полку Гарасима Кондратієва.¹⁴⁶ Дорошенко наблизився до Сміли й рішив ударити сміливим наскоком на ворожий табір удосвіта, але почув, що з-під Балаклії наближаються полки Гадяцький та Уманський. Тоді він кинувся на них, щоб не допустити до сполучення з головним військом. Але Дмитрашко довідався у свій час про рух Дорошенка й поспішив вислати 3000 кінноти. Зав'язався гарячий бій, який продовжувався від полудня до вечора. Татари, як потім скаржився Петро Дорошенко в листах до турецького султана й до

143. Там таки, ст. 437-439.

144. Там таки, ст. 441-442.

145. Там таки, ст. 462, 464-467; Симбирській Сборникъ, ст. 213; Краткое описание Малороссии, ст. 277.

146. АЮЗР, т. XI, ст. 463, 467.

свого резидента в Царгороді Гаврила Лісовського, "не виявили воїнської хоробрости", покинули ганебно фронт і почали тікати.¹⁴⁷ Військо Самойловича гнало їх аж до Чорного Лісу й захопило в полон 20 душ, в тому числі писаря кримського солтана й ротмістра польських татар, взяло 7 бунчуків, 3 прапори й три літаври.¹⁴⁸ Андрій Дорошенко був поранений і разом з Гамалією й Яненком, що були при ньому, відступив до Жаботина.

Дмитрашко рушив з-під Сміли з своїм військом і з гарматами під Жаботин. Але в Жаботині і в сусідньому містечку Ведмедівці стояла Дорошенкова піхота. Цілий день добував Дмитрашко Жаботин, стріляючи з гармат і штурмуючи, але не мав ніякого успіху, тільки поніс великі втрати, цілі вози вбитих і поранених. На другий день, ще до схід сонця, Дорошенківці вийшли з Жаботина і вдарили на ворожий табір. "Барабаші" (як звали правобережні козаки лівобережців) не витримали й стали тікати. Багато їх було побито, багато дісталось в полон. Дорошенко писав потім, що, якби була в Жаботині хоч одна тисяча татар, то можна було б захопити весь ворожий табір; але там була сама лишень піхота, яка не могла далеко вгнатись за розбитим ворогом.¹⁴⁹ Дмитрашко відступив до Сміли.

Поки Андрій Дорошенко старався привернути Корсунщину, гетьман-"попович" і боярин мусіли зробити з царського наказу ще одну спробу ввійти з чигиринським гетьманом в переговори. Цар Олексій не тратив надії поладнати з Дорошенком миром і наказав 5. V скласти до нього грамоту, в якій закликав його до підданства. Цар пригадував Дорошенкові, що він буде відповідати на Страшному Суді Божому за шкоду, яка може статися церквам і манастирям від бусурманського приходу, пригадував сумну долю прежніх гетьманів, що не додержали слова, як от Виговський та інші.¹⁵⁰ Обіцяв, що, коли Дорошенко піддасться, то й сам він і вся його рідня будуть щедро нагороджені, а брат його Григорій буде негайно випущений на свободу. Грамоту наказано було одвезти до Доро-

147. Там таки, ст. 506, 510.

148. Там таки, ст. 492-493, 516-517; Краткое описаніє Малороссіи, ст. 277.

149. АЮЗР, т. XI, ст. 506-510.

150. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 468; АЮЗР, т. XI, ст. 449-450.

шенка "нарочнымъ посылщикомъ изъ низкихъ чиновъ".

Царську грамоту повіз до Чигиринна стрілецький голова (сотник) Терпігорев і прибув туди 25. V. Діставши ту грамоту, Дорошенко звелів читати її вголос при всьому народі. Вислухавши грамоту, чигиринці казали одноголосно, що треба прийняти царське підданство. Але Дорошенко на це сказав, що й сам би був радий дістати справжню царську грамоту, одначе, з Москви присилають Ромодановському й Самойловичу порожні листи грамот, і вони потім пишуть в імені царя все, що схочуть і тільки дурять тими грамотами. Так оповідав потім, діставшись в московський полон, генеральний писар Дорошенка Іван Мазепа.¹⁵¹

Прикликавши Терпігорева до себе, Дорошенко казав йому: "я — підданий турецького султана; три шаблі висять постійно над моєю шиєю: султанова, ханська і королівська. Перше я справді хотів бути в підданстві у царя, але наші старшини й полковники постановили бути в підданстві у султана, а що вони тепер перейшли в підданство до царя, то це вони зробили для соболів. Скоро зрадять і царя, ось побачите! У царській грамоті грозять мені, що Ромодановський і Самойлович наступатимуть на Чигирин. Хай наступають! Я дам їм одсіч, тільки б діждатись орди. Вже й тепер за 20 верстов звідси стоять два солтани з 6000 орди. Хай боярин і гетьман наступають!"¹⁵²

Терпігорев просив його відпустити для передачі відповіді. Дорошенко обіцяв, але потім задержав його.¹⁵³ Як виянилось, він гнівався, що до нього присилають таких незначних людей.¹⁵⁴ Можна думати, що на таке непримириме становище Дорошенка відносно Москви вплинули вісті, які він дістав з Польщі. Брат Дорошенка Григорій, сидячи в полоні, казав московському коменданту Канева Карандєєву, що гетьман дістає листи від Собєського, в яких той радить не піддаватися Москві й обіцяє свою поміч, та що Собєський пересилає Дорошенкові всі відомості, які подають з Москви

151. АЮЗР, т. XI, ст. 629-630.

152. Костомаровъ. Руина, ст. 248-249; Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 468-469.

153. АЮЗР, т. XI, ст. 515, 570-571.

154. Там таки, ст. 603.

польські резиденти.¹⁵⁵ 19. V сейм вибрав у Варшаві Яна Собеського королем, а вже 23. V комендант польської залоги в Лабуні Пшеорський пише з Варшави листа до Андрія Дорошенка, сповіщаючи про цей вибір і висловлюючи надію, що "Україна з такого діла печалитись не буде". Він сповіщає, що вже призначені послы до царя, які мають протестувати проти московських аспірацій на Правобережну Україну, й просить переказати гетьману, що новий король ставиться до нього прихильно й скоро пришле до нього своїх послів.¹⁵⁶ Лист цей замість до Андрія Дорошенка попав до Самойловича, який переслав його до Москви.¹⁵⁷ Але Дорошенко міг довідатись про вибір Собеського від нього самого з присланої ним грамоти,¹⁵⁸ а, крім того, до нього приїхав від новообраного короля ротмістр Ожеховський — намовляти покинути турецьку протекцію й перейти під польську. Про місію Ожеховського розповів на початку серпня у Москві Іван Мазепа. Ожеховський привіз такі умови підданства; 1) має бути зложена комісія для розслідування шкод, які наробили православним уніяти в Польщі і на Литві; 2) територія Війська Запорізького мала б обіймати воєводства Київське і Брацлавське, а шляхта тих воєводств мала б дістати відшкодування; 3) польське військо не сміє перебувати на цій території, хібащо саме Військо Запорізьке його покличе; 4) Дорошенко має негайно відіслати до Польщі турецькі бунчуки; а коли б з якихсь причин не міг відіслати, то нехай пришле закладниками когось з своїх братів; зате Собеський обіцяє вивести польського коменданта з залогою з Білої Церкви. До пунктів умови додано було ще й такі пункти (мабуть з інструкції, даної Ожеховському): нема чого, мовляв, домагатись від Речі Посполитої таких вольностей, яких заживає Задніпрянина під Москвою, бо: 1) подивитись тільки, скільки людської кривди діється під московськими воєводами за Дніпром; 2) гетьмана нинішнього вибрано не вільними голосами по військовим правам та вольностям, а під мушкетами та бердишами (алебардами); 3) дітей гетьманських взято

155. Там таки, ст. 570.

156. Там таки, ст. 478-480.

157. Там таки, ст. 519.

158. Там таки, ст. 528.

закладниками до Москви; 4) владу вирвано гетьману з рук, бо він сам не може карати винуватих козаків, а повинен одсилати до Москви в неволю; 5) нарешті наруга, учинена над повагою гетьманською, в особі Многогрішного.

Собеський подавав спосіб, як одвести від себе московське військо: нехай Дорошенко прийме польське підданство, а він, Собеський, напише у Москву, щоб вона не наступала на нього війною, яко на підданого корони польської.¹⁵⁹

Нам невідомо, що саме відповів Дорошенко на ці пропозиції, але Самойлович, якому звісні були його зносини з Польщею,¹⁶⁰ старався за допомогою інтриги посварити Дорошенка з Собеським. Він сам хвалився перед московським піддячим Щоголевим, що "Господь Бог дав йому такий спосіб до того". З Григорієм Дорошенком було захоплено в Лисянці 8 білих листів за підписом гетьмана й військовою печаттю; ці листи гетьман видав брату для того, щоб писати на них універсали до старшини і поспільства; на однім таким листі Самойлович звелів написати польською мовою в імені гетьмана Дорошенка до кримського калги, ніби Собеський досяг трону хитрими способами, й перестерігав Крим перед згубними замислами Собеського. Цей лист казав Самойлович Дмитрашкові передати польському коменданту Меджибожа, ніби перехоплений, а комендант переслав його королю. Король за це дуже гнівався на Дорошенка, як оповідав потім Самойловичу польський полковник Лазінський; до того часу, мовляв, король був дуже прихильний до Дорошенка, в усьому його остерігав, а, прочитавши того листа, став на нього дуже злий. Самойлович уважав, що через цю інтригу відвернув турецький і татарський похід проти Москви. Тепер, мовляв, Дорошенко, почувши, що король на нього гнівається, прохає в нього пробачення й обіцяє йому служити — все задля того, щоб затримати короля, а тим часом викликати собі на поміч кримського хана.¹⁶¹

Відбитий від Жаботина Дмитрашко став ладитись до нового

159. Там таки, ст. 563-564.

160. Там таки, ст. 570.

161. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 475-476; Зфальшований Самойловичем лист в імені Дорошенка див. АЮЗР, т. XI, ст. 475-476.

наступу. Це спонукало Дорошенка звернутись знову до турків і до татар з просьбою прискорити допомогу. Місію одвезти в Крим і до Царгороду листи він доручив Мазепі. Повернувшись з своєї подорожі до Переяслава, Мазепа став проситись до своєї жінки в Корсунь. Дорошенко запідозрив, що Мазепа хоче його зрадити: "мабуть Ромодановський спокусив тебе соболями!" — сказав він йому. І звелів йому присягти в присутності митрополита, що буде йому служити й надалі, і що нічого поганого про нього в Переяславі не говорив.¹⁶²

Днів через п'ять після цього Мазепа виїхав з Чигирина, везучи з собою цілу пачку листів: до кримського хана Селім-Гірея, до ханського візира Субан-Кази Аги, до солтана Джамбет-Гірея, до великого візира турецького, до візира Сулемген-Казая-Аги і до візирогового посла Кара-Аги. В листі до хана з дня 10. VI він прохав його прийти скоріше на поміч, а коли не можна скоро прийти самому, то хоча б прислати Джамбет-Гірея солтана з 10 000 орди, бо вже вороги стоять у Смілі, а також значні їх сили переправляються через Дніпро. В другому листі, писаному 12. VI, Дорошенко скаржився на солтанів Джамбет-Гірея і Мібарен-Гірея, які втекли у степ, майже не бившись з ворогом; повідомляє, що дав учора добру одсіч ворожому війську під Жаботином, і ще раз прохав прислати хоч 10 000 орди з добрим начальником.¹⁶³

В листі до ханського візира з дня 10. VI Дорошенко писав про своє скрутне становище, коли йому довелося позбутися не тільки власного, ним самим набутого майна, але й того, що дісталось йому після покійного батька, довелося й здоров'я втратити. Щодня надходять тривожні вісті, і в кількох милях від Чигирина стоять кілька задніпрянських полків і частина Москви, а ще значніші сили переправляються через Дніпро. Ще держиться його піхота в Паволочі, тримаються почасти Кальник і Могилів. І от коли б тепер прийшла поміч, хоча б 10 000 орди, то це дуже підняло б дух, і багато міст почало б знову вертатись під його, Дорошенка регімент. До цього листа було долучено ще окремого листа, де Дорошенко писав візиру, що шукав для нього міхів горностоя, але їх

162. Там таки, ст. 559.

163. Там таки, ст. 498-499, 503-504.

ніде тепер не можна купити, так що купив усього один міх, який і посилає, а з ним сорок соболів — в подарунок. В дописці до листа подав сумну звістку про поразку свого брата Андрія й наказного Гамалії під Смілою, а в другому листі з 12. VI усильно просить прислати якомога скоріше 10 000 орди, делікатно даючи зрозуміти, що причиною поразки під Смілою був відступ солтанів Джамбет і Мібарен-Гіреїв.¹⁶⁴

В листі до Кара-Аги (12. VI) Дорошенко висловлює здивування, чого він разом з солтанами втік з-під Сміли, і намовляє скоріше вернутись. Каже, що його піхота під Жаботином побила ворогів "як псів".¹⁶⁵ Такого змісту й лист до самого Джамбет-Гірея, теж з 12. VI.¹⁶⁶

В листі латинською мовою до великого візира турецького з дня 15. VI Дорошенко писав, що на нього почали наступати барабаші й москалі, і це примушує його, забувши сором, турбувати візира своєю просьбою прислати поміч. Правда, прийшло двоє татарських солтанів, але з ними всього коло 5000 людей, і вони не виявили хоробрости при зустрічі з ворогом. Одначе під Жаботином його козаки, хоча й покинуті татарами, відбили ворога, якого було 14 полків і 2000 москалів. Одначе, як напевно відомо, Ромодановський і Самойлович, дізнавшись, що орда його покинула, збираються знову з ще більшими силами іти на Чигирин. Через те Дорошенко прохає прислати турецького війська з якимсь славним пашею, бо й десять і двадцять тисяч татар без турецького війська нічого доброго не учинять. Словесний доклад зроблять візиру посол Дорошенка Іван Мазепа і Сефер-ага, який їде разом з ним.¹⁶⁷

Те саме писане було і в листі до візира Сулемгана з просьбою вплинути на великого візира, щоб скоріше прислав поміч. Мазепі, своєму послові, просив Дорошенко вірити, як йому самому.¹⁶⁸

Аналогічного змісту, тільки в більш отвертому тоні, був і лист з дня 15. VI до резидента Дорошенкового при Порті Гаврила

164. Там таки, ст. 499-503.

165. Там таки, ст. 504-505.

166. Там таки, ст. 505-506.

167. Там таки, ст. 506-508.

168. Там таки, ст. 508-510.

Лісовського. Він просить його добитись присилки відділу турецького війська, бо коли прийде якийсь паша, тоді й між татарами буде порядок.¹⁶⁹

Мазепа виїхав правдоподібно того ж дня 15. VI, коли були написані листи до Царгороду, а вже 23. VI Самойлович писав цареві в Москву, що він попався в руки Сіркові. Сталося це таким способом: 11. VI вийшов з Січі для "промислу" над татарами Сірко, і над Інгулом у степу перейняв Мазепу, який їхав з товаришами — треба думати, з якимсь десятком конвою, з дев'ятьма татарами і 15 невольниками, козаками з лівого берега, яких провадили в подарунок візиру та іншим особам, до яких писані були листи, що він віз. Сірко задержав у себе Мазепу, а листи переслав Самойловичу. Той негайно написав Сіркові, щоб приставив до нього Мазепу, а всі листи, прочитавши, переслав у Москву.¹⁷⁰ Сам Мазепа оповідав пізніше в Москві про свій полон в такій формі: його перейняв у степу кошовий отаман Іван Сірко; татар-провожатих побив, а інші самі у воді потопились (очевидно в Інгулі, тікаючи); сам Мазепа не тікав і не бився, віддав Сіркові листи і пробув з ним у степу п'ять тижнів.¹⁷¹

Величко у своєму літопису оповідає про цю пригоду, напевно з якогось усного переказу, що походив, можливо, і від самого Мазепи, в такій драматичній формі: Дорошенко вислав до кримського хана ротмістра своєї надвірної корогви Івана Мазепу, давши йому листа і кільканадцять невольників-запорожців, забитих у колодки — в подарунок султану, наказавши їхати степом подалі від Дніпра, через Інгул та Буг до Очакова, а звідти вже до Криму. На Мазепу натрапив запорозький чамбул і припровадив його на Січ. Там на раді з оповідань невольників і з листа до хана запорожці довідались про мету подорожі Мазепи і хотіли тут же його на місці вбити; але Сірко та інші старшини й товариство почали прохати того не робити, при чому, мовляв, Сірко сказав такі пророчі слова: "панове браття, просим вас, не убивайте цього чоловіка, может он вам і отчизні нашій вперд згодитися". І військо послухало Сірка, тільки

169. Там таки, ст. 510-512.

170. Там таки, ст. 496-498.

171. Там таки, ст. 561-562.

звеліло забити його в кайдани; і в тих кайданах Мазепа перебував на Січі кілька років, поки аж було збурено Чигирин, а Дорошенко виїхав на Москву.¹⁷²

Помилки й неточність цього оповідання явно кидаються увічі, починаючи з того, що сама подія віднесена до 1673 р. Але деякі риси в ньому правдоподібні. Навівши оповідання про полон Мазепи і подавши біографічні про нього відомості, Величко наводить і листа, який Сірко нібито вислав до Дорошенка з різними йому докорами. Але вже сама точність дати: 26. X. 1673 р. — показує, що тут ми маємо до діла з звичайним у Величка фальсифікатом.¹⁷³

В дійсності доля Мазепи по його захопленні Сірком склалася трохи інакше. Самойлович, довідавшись з повідомлення Сірка про саму подію й одержавши везені Мазепою листи, написав до Сірка, щоб той прислав до нього самого Мазепу.¹⁷⁴ Але Сірко не схотів цього робити, бо видавати когось з Січі суперечило запорозькій традиції. Тоді вжито проти Сірка репресій: Ромодановський звелів арештувати в Харкові Сіркову жінку, а його зятя, харківського козака Івана Артеменка, відправити під вартою до нього в табір. Коли Артеменко прибув до нього, Ромодановський вислав його до Сірка з наказом видати й прислати Мазепу. На цей раз Сірко скорився. Він вислав його 6. VII під доглядом Артеменка і значного козака Івана Носа, написавши до Самойловича листа, в якому прохав його не завдавати Мазепу в неволю, щоб не казали люди, що військо дарує життям, а Сірко засилає в неволю.¹⁷⁵

Мазепа пробув у Самойловича і Ромодановського два дні, розповів їм про становище Дорошенка і способи його оборони і був посланий у Москву з московським офіцером Боличевим і Ніжинським полковим писарем Павлом Михайловим. Про це сповіщав Ромодановський царя листом з 27. VII,¹⁷⁶ а Самойлович додав листа від себе з дня 15. VII і в тому листі повторював просьбу Сірка відпустити Мазепу назад в Україну, щоб не було

172. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 341-342.

173. Там таки, ст. 343-346.

174. АЮЗР, т. XI, ст. 575, 579.

175. Там таки, ст. 585-586.

176. Там таки, ст. 575-576.

нарікання, що гетьман засилає людей, прихильних до царя і до нього самого, в неволю. Він попереджав царя, щоб той більше вірив Мазепі, ніж самому Сіркові, котрий зноситься з Дорошенком і з кримським ханом, замишляючи підняти на царя війну.¹⁷⁷ Щоб заспокоїти самого Мазепу, Самойлович написав до нього листа з дня 15. VII з табору під Талдиками, раючи йому розказати все, що знає про Дорошенка, Собеського, турків, хана і Сірка — усе те, що він уже розповів йому й Ромодановському, повторює свою обіцянку дбати про його безпечність і бажає йому щасливої дороги до Москви і з Москви на Україну.¹⁷⁸

Ф. Уманець, докладно зупиняючись на ролі Мазепи в усій цій справі з його кримсько-турецькою місією й полонем, старається виправдати Мазепу, особливо щодо невільників-козаків, яких він провадив з собою, й каже, що в цьому Мазепа винен настільки, наскільки людина, якій грозить небезпека потонути, винна в тому, що не рятує других.. Що ж стосується до переходу Мазепи на бік Москви, то Уманець вважає це за природний фінал для всіх українських патріотів, які служили при Дорошенку: завдання Дорошенка ставало нездійснимим; сам він втратив твердий ґрунт, його ім'я було скомпромітоване турецьким підданством, і тільки Москва, як би погано не жилося під нею, давала Україні деяку гарантію і спокій. Отже було багато даних для того, щоб і не маючи особливої прихильності до Москви, перейти на її бік. В кожному разі, гадає Уманець, факти промовляють за тим, що Мазепа залишив Дорошенка не тому, що знайшов вигіднішу посаду, а через непередбачений збіг обставин.¹⁷⁹

В початку серпня Мазепу привезено було до Москви, і 5. VIII його допитував сам начальник "Малоросійського приказу" боярин Артамон Матвєєв. Мазепа справді дав москалям, як перед тим Самойловичу, дуже цінні для них відомості про Дорошенка, про його політичні зносини, пляни і про засоби його оборони. Розповів передусім про свою місію в березні місяці на Переяславській раді.

177. Там таки, ст. 578-580.

178. Там таки, ст. 535-536.

179. Уманець. Гетмань Мазепа, ст. 45.

Потім — про те, як запорожці одхилили були замір Дорошенка піддатися цареві; розповів про свою невдачу подорож до Криму, про "царевича" Семена, якого він бачив на Січі, про зносини Дорошенка з Собеським і про умови, на яких Собеський пропонував Дорошенкові польське підданство. Розказав, як Дорошенків резидент при султанському дворі писав йому: не журись, що втертяв Україну, не тяжко буде її відшукати, бо відомо, що нема у вас на Україні ні Кам'янця, ні острова Кріта. Переказав чутку, що турки збиралися взяти з собою на війну Юрія Хмельницького, щоб посадовити його гетьманом на випадок зради Дорошенка. На запитання, скільки Дорошенко має в Чигирині війська і запасів, як довго він може витримати облогу, Мазепа відповів, що у Дорошенка було (певна річ — коли Мазепа покидав Чигирин) 1300 серденят під полковником Шульгою, 500 піхоти Кременчуцької сотні, що при гарматах, кінний полк в 500 людей запорозьких козаків, над якими полковником зять Дорошенка Іван Яненченко; другий кінний полк Мовчана в 150 людей; 200 кінних черемисів та чигиринських козаків і міщан приблизно 2000. Гармат великих і малих в обох замках 250; пороху й всякого гарматного запасу доволі. Хлібних запасів чигиринські мешканці мають на цілий рік, але військо запасів не має і підвозу нізвідки нема. Солі дуже мало. Як довго може продержатися Чигирин на випадок облоги, того Мазепа не міг напевно сказати, бо Дорошенко про такі справи говорив лиш з небагатьма людьми і то потаємно. Але, додав Мазепа, Дорошенко збирався тікати до турецького султана в разі небезпеки. А що він сидить у Чигирині й витримує облогу, то хіба тому, що дістає листи від турецького султана й від Собеського про надсилку йому допомоги.

На запит, що про Дорошенка говорять, Мазепа відповів, що більша частина чигиринців не любить Дорошенка і бажає, щоб він піддався цареві; тільки родичі його та приятелі одностайні з ним у всьому. Все військо, кінне й піше, бажає служити цареві. Один сотник, на ім'я Блоха, веде потаємно агітацію, щоб нахилити військо до переходу на бік Москви. Сам Дорошенко та його старшина кажуть, що коли побачать перед Чигирином князя Ромодановсь-

кого, то краще з ним будуть говорити про згоду, ніж з своїми козаками.¹⁸⁰

Взагалі, як іронічно зауважує Соловйов, "Мазепа був невичерпаний у своїх оповіданнях".¹⁸¹ Його зізнання і вся його поведінка дуже вподобалися у Москві. Вже 7. VIII цар звелів видати йому пару соболів і два рублі грошей, а за два дні вийшов наказ видавати йому по гривні кормових в день, рахуючи з 7. VIII.¹⁸² Мазепа удостоївся "бачити царські пресвітлі очі", себто дістав у царя Олексія авдієнцію, був обласканий і відпущений додому з наказом мешкати з жінкою на лівому березі Дніпра. Йому доручено було 15. VIII одвезти царську грамоту до Дорошенка дуже цікаву тим, що в ній подано всю історію зносин Москви з Дорошенком, починаючи від присилки до нього Серапіона Полховського в 1673 р.¹⁸³

Поки Мазепа інформував Москву про Дорошенка, Самойлович з Ромодановським відновили проти нього військову акцію. 1. VI він був ще в Переяславі, 29. VI вже в Черкасах. 5. VII Самойлович писав з Черкас царю, що переправляє своє військо на правий берег Дніпра.¹⁸⁴ Ромодановський тим часом стояв на лівому боці в Богушківій Слободі, але й він мусів переправитись, бо без нього Самойлович не зважувався йти під Чигирин.¹⁸⁵ 15. VII союзники стояли ще в Черкасах. Того дня відбулася у Самойловича рада з полковниками з приводу походу на Чигирин.¹⁸⁶ Під Смілою з'єдналися з Дмитрашком,¹⁸⁷ але надійшла звістка, що татари прийшли з-за Дністра і почали нападати на міста між Дністром та Бугом. Тоді за порадою з Ромодановським виряджено було Дмитрашка з полками Канівським, Корсунським, Уманським, Кальницьким, Брацлавським і Могилівським та з лівобережними полками, що були при ньому, — іти обороняти Забузжя. Ромодановський додав

180. АЮЗР, т. XI, ст. 556-566, 591.

181. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 472.

182. АЮЗР, т. XI, ст. 597-599.

183. Там таки, ст. 610-611.

184. Там таки, ст. 622-630; АЗР, т. VI, ст. 133-134.

185. АЮЗР, т. XI, ст. 530-531.

186. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 959.

187. АЮЗР, т. XI, ст. 534.

від себе відділ донських і яїцьких козаків.¹⁸⁸ В Смілій залишено відділ москалів і Сумський козацький полк, а головні московсько-козацькі сили рушили далі під Чигирин, прилучивши до себе з правобережних полків Черкаський і Торговицький.¹⁸⁹ 21. VII були вже в Боровиці, 15 верст од Чигирин. Звідси вислали вперед полковника Прилуцького Лазаря Горленка з виборними козаками його полку і з двома сотнями Охтирського полку. В 4-5 верстах від Чигирин зустрів його Андрій Дорошенко з 3000 серденят, козаків і черемисів. Стався бій. В тому бої Горленко захопив у полон 21 козака й черемиса, а Дорошенко 15 москалів.¹⁹⁰ Від полонених довідались, що всі татари, які були у Дорошенка, пішли до Кам'янця-Подільського; залишився один мурза з 130 татарами, але й той скоро по тому втік.¹⁹¹ Від тих же полонених довідались, що Дорошенко "есть упорень и битися хочеть съ нами накрѣпко", як писав Самойлович царю.¹⁹²

Містечка Жаботин, Ведмедівка, Суботів здалися без бою, як тільки надійшли головні сили союзників, і полковники московський Беклемішев та Сумський Гарасим Кондратієв привели населення до присяги на підданство царю. Так само й мешканці Крилова, Воронівки й Суботова.¹⁹³ Одначе це не свідчило, що населення правого берега охоче йшло в московське підданство. Принаймні агент "Малоросійського приказу" Карандєєв¹⁹⁴ скаржився в тому часі в листі з Канєва до боярина Матвєєва, що "Заднѣпровская сторона козаки не крѣпки, всѣ умирають по Дорошенку", та що "зѣло люди свирѣпы, того и смотримъ бѣды... зѣло Черкасы навикли бусурманскихъ извычаевъ и зѣлно бусурманъ они похваляють".¹⁹⁵ Він же нарікав і на канівців: "люди велми слабые и зѣло шатаются".¹⁹⁶

23. VII союзники підступили до самого Чигирин і заложили

188. Там таки, ст. 545.

189. Там таки.

190. Там таки, ст. 545-546, 594, 602.

191. Там таки, ст. 594.

192. Там таки, ст. 546.

193. Там таки, ст. 546, 572, 595-596.

194. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 959.

195. АЮЗР, т. XI, ст. 567-568.

196. Там таки, ст. 574.

там свій табір. Зразу вислали були до Дорошенка простого стрільця з пропозицією підданства й миру. Згаданий вище Карандєєв, що приїздив до обозу під Чигирин, казав, що це зроблено за порадою Григорія Дорошенка. Посилаючи стрільця з листом, наказали йому переказати на словах, що іншого посланця вислати не могли, бо Дорошенко їх затримує, от як зробив із сотником (Терпігоревим). Дорошенко відіслав цього стрільця разом з своїм козаком, що служив у нього челядником, з листом, і переказав, щоб боярин надалі таких "худих", себто незначних, людей до нього не прислав, а коли хоче договорюватись, то нехай пришле свого сина або когось з воєвод.¹⁹⁷ Челядник Дорошенків оповів, що всі налягають на Дорошенка, щоб він піддався. Він був допущений до Григорія Дорошенка, якого москалі й Самойлович, як видко, возили за собою, і Григорій плакав перед ним і писав через нього до матері і до братів, щоб вони прийняли царське підданство. Ромодановський казав тому челядникові передати гетьману, щоб "вину свою великому государю принесь".¹⁹⁸

Стрілець, що побував у Чигирині, оповідав, що бачив там війська тисяч шість, що гармат багато, і вони великі. Тільки хліб і сіль дорогі. Сам Дорошенко безперестанно п'є, ходить по шинках, а перед ним грають музики — дудки і скрипки.¹⁹⁹ Післанці Самойловича оповідали у Москві, що Дорошенко замкнувся у малому замку (тому, що на горі) з невеликим числом людей і з своїми дорадниками і каже, що коли москалі і там його будуть добувати, то він сяде на бочку з порохом і підпалить, а живий в руки не дасться. В Чигирині голод, і люди нарікають на Дорошенка, домагаються, щоб піддався цареві й не губив їх, а він потішає, що скоро прийде виручка від турецького султана і від кримського хана.²⁰⁰ До московсько-козацького обозу перебігло двоє серденят і двоє школярів митрополита Тукальського. Вони оповідали, що в Чигирині 6000 кінного війська, 1500 серденят і черемисів, а разом з міщанами 15 000 людей під зброєю. В місті панував голод, і Дорошенко

197. Там таки, ст. 570-571, 602.

198. Там таки, ст. 571.

199. Там таки.

200. Там таки, ст. 534, 641.

розписав серденят і черемисів по хатах у міщан і звелів їх годувати. Піддаватись, одначе, не хочуть. Дорошенко післав до хана двох післанців за допомогою й казав людям, щоб не журились, бо за тиждень прийде поміч.²⁰¹

Підступивши до Чигирина, Ромодановський станув табором на лівому боці Тясмина, під бором коло ставу; Самойлович заложив свій табір на другому боці ставу, на вистріл од міста. Як тільки вони розложилися, з Чигирина вийшло з тисячу Дорошенкових козаків, кінних і піших, переправились через Тясмин і почали бій, але не загальний, — а тільки охотники сходились з обох сторін на герць. В тих сутичках обидві сторони витратили по десятку вбитих. Після того союзники два дні копали шанці понад Тясмином, почавши від млина, який стояв яких сто сажнів од міста. Крім того, робили коші, насипали землю й ставили коло шанціч для оборони. Всього покопали 11 шанців. Потім почали копати шанці і з південного, т. зв. кримського боку, де були поставлені слобідські козаки й москалі, всього 15 000 людей. Взагалі оточили місто з усіх боків, так що одняли обложеном "всякую волю і проїзд". В деяких місцях шанці підходили зовсім близько до самого міста.²⁰²

По тих шанцях розмістили артилерію й почали обстрілювати місто з гармат і з рушниць.²⁰³ Бомбардування робило великі шкоди в місті. Одна граната попала в хату й, розірвавшись, викинула силою вибуху чоловіка й жінку, які попадали в Тясмин; москалі витягли їх краюками з води до себе в шанці. Від вибуху тої гранати почалася пожежа, але збіглось багато народу й погасили.²⁰⁴ Попала граната і в будинок митрополита; митрополит утік на гору в замок і так налякався, що заслаб, і потім кримський хан прислав свого лікаря його лікувати.²⁰⁵ 28. VII Ромодановський казав переправлятись на правий берег річки і йти на штурм. Але обложеноці з свого боку зробили вилазку і одбили штурм. Багато москалів було поранено. Готуючись до штурму, боярин наказав привезти каміння

201. Там таки, ст. 603.

202. Там таки, ст. 571, 596, 602-603, 654-655.

203. Там таки, ст. 571, 596.

204. Там таки, ст. 603-604.

205. Костомаровъ. Руина, ст. 255; Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 963.

з Канева; привезено було 10 возів і, крім того, два байдаки Дніпром. Хоч Ромодановський і хвалився, що, не добувши міста, не відступить, але бачив, що взяти його тяжко, й надіявся на те, що у обложених, якщо здобути саме місто, не буде в замку води.²⁰⁶

Але й становище самих союзників було незавидне. Вже на другому тижні облоги Ромодановський писав царю, що його військо дуже змаліло. Тому що не присилалося в свій час платні, московські вояки поспродували зброю й коней, щоб тільки прохарчуватись, позносили одягу й ходили обідрані. Вони з слізьми й доукою домагалися у боярина належної їм платні.²⁰⁷ А на гетьманське військо Ромодановський втратив і надію: козаки розбігалися з табору, і коло 10. VIII їх залишилося при гетьману тільки 15 000.²⁰⁸

Тим часом уже наближалася до Чигиринна татарська поміч. Хан уже перейшов Дністер коло Сорок і посувався на схід.²⁰⁹ 9. VIII в таборі під Чигирином довідалися від "язиків", що хан уже йде з Ладижина на виручку Дорошенка і вже вислав вперед авангард, який став за Тясмином близько від Чигиринна. 10. VIII союзники спалили свій табір під Чигирином і всі запаси живности й кінського корму та почали поспішний відворот до Черкас. За два дні 12. VIII вже були в Черкасах. 11. VIII появився перед Чигирином кримський хан. Дорошенко зустрів його ще за 10 верстов і дав йому в подарунок коло 200 полонених козаків — лівобережців, а взагалі дозволив татарам вибирати ясир з тих містечок, які перейшли були на бік москалів. Дорошенко разом з ханом негайно вирушив у погоню за армією Самойловича і Ромодановського і вже 13. VIII появився під Черкасами з своїми козаками й серденятами, з 20 гарматами і з 5000 орди. За ним ішов хан з усім своїм військом. Почався бій, який продовжувався зрана до вечора. Москалі й лівобережці одбили наступ, і 14. VIII Дорошенко з ханом пішли назад до Чигиринна.²¹⁰

206. АЮЗР, т. XI, ст. 571-572.

207. Там таки, ст. 542-543.

208. Там таки, ст. 642.

209. Там таки, ст. 572, 621.

210. Там таки, ст. 635-636, 650, 653-655; Костомаровъ. Руина, ст. 255.

По відході Дорошенка і кримського хана від Черкас Самойлович і Ромодановський довго там не залишилися і за кілька днів переправилися з усім своїм військом на лівий берег Дніпра. Це мало наступити не раніше 17. VIII, бо ще 16. VIII увечорі вони вислали з табору під Черкасами гінців до Москви: гонець Самойловича оповідав у Москві, що з гетьманом були полки Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький і Стародубський, і що людей в тих полках було 50 000²¹¹ — число явно перебільшене, коли взяти на увагу, що під Чигирином, як показував інший гонець, у Самойловича у війську залишилось усього 15 000 людей.²¹² Самовидець каже, що боярин і гетьман переправили своє військо, котре з лівого боку на правий переходило кілька тижнів, тепер переправили його за один день і ніч, і що Ромодановський наказав спалити Черкаси, так що все місто вигоріло до останку, а людність перейшла на лівий берег.²¹³ Однак проф. М. Петровський не знайшов цьому потвердження в актах московських архівів.²¹⁴ Автор "Краткого описанія Малороссіи" каже, що хан з Дорошенком гнали Ромодановського й Самойловича до Дніпра, "но не вовремя, понеже російскіе войска всѣ въ одни сутки черезъ Днѣпръ перейшли".²¹⁵

Одночасно з фіяском виправи Самойловича й Ромодановського під Чигирин скінчилася з таким же неповодженням і спроба добути Павлолоч, єдине значніше місто на Київщині, яке залишилося вірним Дорошенкові. В ньому засів з серденятами полковник Паволоцький Григорій Гамалія. Вирушивши під Чигирин, Самойлович вислав з-під Канева частину свого війська під проводом старого Павла Животовського, генерального судді, героя оборони Глухова в 1663-1664 рр. На просьбу Самойловича в поміч Животовському київський воєвода Трубецкой прислав 1827 стрільців, драгунів і солдатів, з гарматами, гранатами, ядрами, порохом, гнотами і всякими іншими боєвими припасами. Начальниками у них були стрілецькі голови Михайло Уваров і Лука Ізєдінов та підполковник

211. АЮЗР, т. XI, ст. 654.

212. Там таки, ст. 642.

213. Лѣтопись Самовидца, ст. 125-126.

214. Петровський. Нариси історії України, ст. 319.

215. Краткое описаніе Малороссіи, ст. 278.

драгунів Петро Делоргій (видко, чужоземець). 6. VIII московський відділ зійшовся з Животовським під Паволоччю; зразу ж покопали під містом шанці і почали обстрілювати Паволоч гранатами. З міста безперестанно чинили вилазки. 8. VIII пішли на штурм, але обложенці пильнували на стінах і одбили штурм, а підійти ж непомітно під мури було неможливо, бо ніч була ясна. Козаки участі в штурмі не взяли і москалям помочі не подали. Тим часом князь Трубецкой одержав у Києві від Дмитрашка-Райчи звістку, що орда пішла під Ставище й під Білу Церкву. Тоді він написав своїм москалям під Паволоч, щоб вони відступили назад до Києва, забравши гармати і всі запаси. Так скінчилася облога Паволочі.²¹⁶

216. АЮЗР, т. XI, ст. 530, 631-634, 661, 642.

XVII

Турки йдуть на поміч Дорошенку. Спустошення Правобережної України. Руїна Умані. Побачення Дорошенка з султаном. Населення розбігається на всі сторони. Хан залишає Дорошенка. Наступ поляків на Україну. Собеський заводить з Дорошенком переговори. Місія Шумлянського в Чигирині. "Пункти" Дорошенка і "респонс" на них короля. Остаточне фіяско порозуміння з Польщею. Собеський продовжує свій наступ. Здобуття Павлочі. Акція Григорія Гуляницького. Тяжке становище Дорошенка. Старшини й козаки покидають Дорошенка. Смерть митрополита Тукальського.

Турецько-татарська поміч наближалася до Дорошенка, сіючи круг себе спустошення й руїну і викликаючи загальну паніку. Звістки про тяжке становище Дорошенка дійшли до султана, коли він перебував на полях Цецори недалеко від Яс, наміряючись іти на Польщу. Ці вістки примусили його змінити маршрут і замість на Польщу вирушити на Україну.¹ Посередником у зносинах між Дорошенком і султаном був Остап Гоголь, що, перейшовши скоро після Переяславської ради до поляків, став тепер знову на бік Дорошенка. Недалеко від Сорок по збудованому спеціально мосту турецьке військо перейшло через Дністер і вступило на українську територію.² В таборі під Комаргородом султан прийняв в авдієнції хана Селім-Гірея і наказав йому поспішати на виручку Дорошенка.³

1. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 110; АЮЗР, т. XI, ст. 588; Краткое описание Малороссии, ст. 278.

2. Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 301; АЮЗР, т. XI, ст. 522-523.

3. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 113; Hammer. GOR, Bd. XI, ст. 399-400; Iorga. GOR, Bd. IV, ст. 149-150.

12. VII. 1674 р. Подільський полковник Зеленський доносив Самойловичу, що хан в кінці червня сполучився з турецьким візиром в Молдавії й буде на Дністрі міст (по іншій версії два мости) за допомогою турків.⁴ 15. VII вже розійшлася чутка, передана Уманським полковником Стефаном Яворським Самойловичу, що бусурмани вже плюндрують Побужжя та що Зеленський, "рятуючи своє життя й майно", покинув свій полк, переправився через Буг і йде до Дніпра.⁵ Ця звістка підтвердилася листом самого Зеленського до Самойловича з табору під Кушляком з дня 20. VII. 1674 р. Зеленський писав, що хан розпустив загони, які чинять великі шкоди, грабують, вбивають людей або беруть у неволю. Він благав негайної помочі.⁶ Коли Самойлович стояв ще під Черкасами, розійшлася чутка, що хан з усією ордою стоїть над річкою Інгулом за Чорним Лісом, усього два дні скорої їзди від Чигирини.⁷ Правда, хан переправився через Дністер в дійсності аж тільки 27. VII,⁸ але Самойлович з Ромодановським вирядили 24. VII Дмитрашка-Райчу з сильним козацьким корпусом, який складався з десяти полків, на виручку новоздобутої Правобережної України.⁹ З різних міст надходили розпучливі благання про допомогу з відомостями про руїну краю. Гоголь, воюючи тепер по стороні Дорошенка, витіснив Зеленського, Лисицю й Мурашка із Забужжя.¹⁰ Брацлавський полковник Павло Лисиця вислав свого сина до Дмитрашка з листом (29. VII), пишучи, що зачинився в замку в Тульчині після того, як вороги взяли саме місто, і всі вулиці вкрилися трупами.¹¹ Ще на початку липня появився з своїми запорожцями Сірко в Басарабії, в околицях Оргієва, але, довідавшись про наближення турецьких і татарських військ, пішов назад в Україну, під Умань, в надії сполучитись з полками Дмитрашка-Райчи.¹² Паніка досягла навіть Києва, і Гізель

4. АЮЗР, т. XI, ст. 522-523, 572.

5. Там таки, ст. 538.

6. Там таки, ст. 540-541.

7. Там таки, ст. 534.

8. Там таки, ст. 572.

9. Там таки, ст. 544-545.

10. Там таки, ст. 586-588.

11. Там таки, ст. 547-548.

12. Там таки, ст. 577, 584-585.

збирався вже перевозити дорогоцінності й святощі Печерського монастиря до Києва під захист московського воєводи і просив у царя дозволу на переїзд до Путивля.¹³ Але цар відписав, щоб сидів у Києві й до Путивля не їхав, бо це тільки викличе тривогу серед населення.¹⁴ Сам Дмитрашко листом з дня 6. VIII остерігав князя Трубецького про загрозу для Києва від татар.¹⁵ Стривожився й Лазар Баранович за Чернігів і прохав царя прислати туди на підкріплення тамошньої залоги ще 4000 москалів.¹⁶ Тривога збільшувалася ще й тим, що ходили вперті чутки, ніби турки замирились з поляками й думають йти разом з ними на Москву. Дмитрашко мав спочатку деякий успіх, розбивши турецько-татарський відділ під Ладижином на правому березі Бугу, але коли почали наступати значніші сили ворога, Дмитрашко відступив спочатку до Лисянки, а потім, залишивши в Лисянці 800 чоловіка піхоти, пішов до Корсуня.¹⁷ До 10-11. VIII вже весь край між Дністром та Бугом опинився під владою турків. Більшість міст лежала в руїнах. Один тільки Брацлав піддався добровільно, і тому ніяких насильств там не було.¹⁸ Так само й ще кілька міст понад Дністром.¹⁹

Слідом за ханом посувався сам султан турецький Махмуд IV. Він ішов дуже помалу, бо цим разом турки, замість того щоб везти свої запаси на верблюдах, як то вони робили звичайно, везли на возах, і це дуже затримувало рух, особливо при переправах.²⁰ Турки взяли Косницю, Стіну, Куниче; скрізь вони повистинали населення; особливо страшна різанина була в Куничому, де збіглося населення з кількох ближчих міст.²¹ Потім підступили під Ладижин. У Ладижині сиділа залога з полковником Мурашком. Вона поставила завзятий опір, і турки цілий тиждень не могли добути міста, припускаючи один штурм за другим. Облогою керував у присут-

13. Там таки, ст. 552.

14. Там таки, ст. 555.

15. Там таки, ст. 592.

16. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 967.

17. АЮЗР, т. XI, ст. 600-601.

18. Там таки, ст. 606.

19. Там таки, ст. 616.

20. Там таки, ст. 615.

21. Лѣтопись Самовидца, ст. 123.

ності самого султана великий візир. Нарешті, міщани не витримали, почали благати в турків милосердя й одчинили їм браму. Турки забрали всю старшину, козаків і міщан у неволю, а саме місто спалили. Сталося це 9. VIII. На другий день турки побудували два мости через Буг і перейшли на лівий берег, посуваючись далі на Умань.²² "Краткое описаніє Малороссіи" передає версію, що міщани Ладижина відступилися від Мурашка, діставши запевнення ("присягу") від Дорошенка й Гоголя, що їм нічого не станеться, але хан не подивився на присягу Дорошенка, напав на них, порубав разом з їх жінками та дітьми, а місто спалив. Мурашко ж зі своїми козаками боронився ще два тижні і, нарешті, знеможені безвіддям і невпинною боротьбою, козаки полягли всі до одного, не давшись ворогу живими.²³ У Величка маємо докладний з різними подробицями опис ладижинської трагедії, але безперечно вже трохи легендарного характеру.²⁴ Коротше розказує про здобуття Ладижина і Граб'янка.²⁵

Козацькі літописці Самовидець, Величко, Граб'янка, а за ними й автор "Краткого описанія" та інші подають такий же яскравий опис і здобуття та зруйнування турками Умані. Видко, що доля Ладижина й Умані зробила глибоке враження на українське суспільство, і це знайшло собі вираз в оповіданнях і переказах, які безперечно лягли в основу відповідних описів у Самовидця, Величка та інших "козацьких" літописців. Самовидець представляє справу так, що сам султан вислав військо добувати Умань; бачачи це, уманці послухалися намови Дорошенка і його післанців, вислали до турецького обозу свого полковника (Стефана Яворського) з старшиною, але турки взяли їх в неволю, проте уманці, залишившись без проводу, почали боронитися і боролись цілий тиждень. Турки покопали шанці од Грекового Лісу під замок, високі, як і міські вали, поставили проти бойниць бойниці й почали бити з

22. Там таки; Симбирській Сборникъ, ст. 221; АЮЗР, т. XI, ст. 606-607, 658; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 114-115. Про фантастичні подробиці Ладижинської руїни зі слів грека Анастаса див. Костомаровъ. Руїна, ст. 253.

23. Краткое описаніє Малороссіи, ст. 278-279.

24. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 351-353.

25. Лѣтопись Грабянки, ст. 217-218.

гармат; потім повели підкопи і висадили значну частину замку. Обложенці старалися засипати пролом возами, гноєм, землею, одначе не могли стримати турків; почався розпачливий бій на вулицях, по дворах, з-за парканів, так що "кров текла річками"; багатьох, що поховались були по льохах, турки подушили, наволікши соломи й підпаливши. Недобитки оборонців скупчилися біля Раковської брами й тут полягли усі, б'ючися до останку. Турки вирізали всіх, не жалуючи ні старого, ні малого. Потім спалили дощенту місто, забравши мідяні гармати, а залізні розсадивши порохом.²⁶

Більш-менш у тих самих рисах описує здобуття Умані й Величко з тою відміною, що старшина погодилась була на капітуляцію, полягаючи на слово султана. Він означає дату здобуття міста — 25. VIII і додає, що на другий чи на третій день після того прибув Дорошенко; коли він їхав до намету султана, до нього кинулася юрба українських полонеників, старшини й інші уманці, благаючи з сльозами, щоб він випрохав їх у султана. Дорошенко виконав їх просьбу і клопотався перед султаном. Той казав скласти реєстр, за кого саме він просить, і коли Дорошенко такий реєстр йому подав, зараз же звільнив тих людей і віддав Дорошенкові. Одначе полковника Яворського і тих, за кого Дорошенко, очевидно, не клопотався, забито в кайдани й віддано під варту.²⁷

Граб'янка, а за ним і "Краткое описаніє" коротко оповідають про руїну Умані, додаючи до свого оповідання: "тамо б'яше со ужасомъ Дорошенку и при немъ будучимъ войскамъ християнскимъ видѣти кровь улицами текущую, ибо вси Умани християне мужественно отъ меча умроша".²⁸

Проф. Петровський, аналізуючи відомості Самовидця про Уманську руїну й рівняючи їх до різних коротких згадок про неї у різних тогочасних джерелах,²⁹ приходить до висновку, що, поперше, Дорошенко при облозі й здобутті Умані присутній не був, та що турки не вигубили всього населення міста.³⁰

26. Лѣтопись Самовидца, ст. 123-124.

27. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 353-354.

28. Краткое описаніє Малороссіи, ст. 279; Лѣтопись Грабянки, ст. 218-219.

29. АЮЗР, т. XI, ст. 661, 665; Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 117-119; Hammer. GOR, Bd. XI, ст. 401-402; Zirkeisen. GOR, Bd. V, ст. 76.

30. Петровський. Нариси історії України, ст. 321.

У Величка знаходимо згадку, що султан від Умані повернув назад до Волощини й далі до Дунаю, і що, відходячи, турки поруйнували Тростянець, Бершадь, Маньківку, Тульчин, Мале Полонне і ще сім інших містечок, скрізь беручи дань "молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами".³¹ Дійсно, Умань була зворотним пунктом в поході султана на Правобережну Україну. 5. IX Дорошенко був прийнятий султаном в авдієнції недалеко від руїн Умані. Він дістав в подарунок оксамитну шапку, опушену соболем міхом, золоту булаву, коня з багатою зброєю й халат.³² Тут гетьман розпрощався з султаном, як виявилось — назавжди. Султан дійсно пішов назад, через Волощину до Дунаю і вже на початку грудня святкував в Адріанополі свою перемогу. Причиною відвороту султана, і то доволі поспішного, був, як слушно підкреслює новіший польський історик, страх перед диверсією з боку поляків. Король Ян Собеський, вважаючи, що надійшов час ударити на тил турецької армії, яка так глибоко зайшла в Україну, почав купити коло Львова армію й збирати грошеві засоби. Він плянував ударити на турецько-татарську армію й, знищивши її, повернути під свою владу Правобережну Україну й одним махом закінчити війну. Але вислані з-під Львова підїзди на тили турецького війська, а особливо випад Сильницького під Кам'янець, викликали в головній квартирі турків страх перед наступом самого короля й перспективою бути одрізаними від своїх операційних баз. Тому наступив поспішний відворот.³³

Але, відступаючи, султан полишив при Дорошенку кримського хана, і привертання краю під Дорошкову владу продовжувалось далі. Міста й містечка присилали до Дорошенка заяви покірності. Повернувся до нього й полковник Брацлавський Павло Лисиця.³⁴ Дорошенко з ханом рушили з-під Умані до Дніпра. По дорозі міста здавалися їм, але Дорошенко звелів закувати в кайдани старшину містечок Насташки, Рокитного, Вахнівки й Богуслава за те, що вони в своєму часі агітували за те, щоб від нього відпасти.³⁵

31. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 355.

32. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 119; Hammer. GOR, Bd. VI, ст. 303.

33. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 10.

34. Костомаровъ. Руина, ст. 258.

35. Там таки.

Взагалі його шлях позначився репресіями, про які багато говориться в сучасних джерелах і у пізніших істориків. Але не треба забувати, що ці самі джерела, до Дорошенка неприхильні, зазначають, що він старався зменшити кровопролиття й заступався за своїх нещасних земляків перед турками. Так, якийсь Василь Юрієвич, в листі до Степана Бутенка, полковника Білоцерківського, сповіщає, що Дорошенко наказав своєму наказному Григорію Гамалії з усіх сил ублагати цісаря турецького й великого візира про "задержання й сохрание здоровья людского". І той самий Юрієвич дає Бутенкові пораду "віддати поклон" турецькому цісарю й наказному гетьману. Він же остерігає Корицького (Якова?), щоб на деякий час виїхав з містечка Синяви, а до Лисянки прохав передати, щоб звідти всі тікали "куди очі".³⁶ Окрім згадки Величка про заступництво Дорошенка перед султаном за уманців,³⁷ маємо ще звістку Кочубея про те, що Дорошенко писав до султана, скаржучись, що татари й турки побрали літом 1675 р. багато людей в неволю за Бугом, і прохав повернути той ясир, але його просьби не задоволено.³⁸ Навіть неприхильний до Дорошенка Самовидець оповідає, що Дорошенко посилав в 1669 р. скаргу султану на татар, що забрали його людей в ясир, але "тоє повернули в жарт" і нікого не повернули, хібащо кого за гроші викуплено.³⁹

Григорій Гамалія, перебуваючи в султанському обозі в Ладжині, вислав 15. VIII універсал до Білоцерківського полку, якого старшина з полковником Бутенком перебувала в Ставищах; він докоряв їм, що вони, знаючи про наближення султана й гетьмана Дорошенка, забули з'явитися з "обыклымъ поклономъ прежде времени". Він радив їм, щоб вони скоріше "отозвались со всякимъ желательствомъ", нагадуючи, що Брацлав, Кальник та інші міста, які це у свій час зробили, "ни малыя не увидали обиды", та що їм по його, Гамалії, просьбі, прощено всі їхні вини. При своєму власному засилав Гамалія й список з універсалу самого гетьмана, де він заявляв, що їх в усьому "прощаетъ и отпускаетъ всякое про-

36. АЮЗР, т. XI, ст. 662.

37. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 355.

38. АЮЗР, т. XII, ст. 234.

39. Лѣтопись Самовидца, ст. 108.

грѣшеніє”. В противному разі, остерігав Гамалія, жде їх доля Ладижина.⁴⁰

Але залякане й стероризоване з усіх боків населення Правобережної України мало вірило різним заспокоєнням і шукало рятунку, тікаючи світ за очі, куди лиш могло, головне — на лівий берег Дніпра. Тікали люди з самого Чигирина, як тільки він увільнився від облоги. Про це оповідав стрілецький сотник Терпігорев, який сам утік з чигиринської тюрми 26. VIII, виламавши вікно й виповзши разом з кількома в'язнями у кайданах. За ним була погоня, але він щасливо її уникнув і добрався до Кременчука, звідки його привели в табір до Ромодановського. Була чутка, що Дорошенко казав повісити тих, що його не здогнали.⁴¹ Мешканці Черкас перейшли на лівий берег слідом за московсько-козацьким військом. За їх прикладом пішли мешканці Крилова. З ближчих сіл і містечок населення рушало цілими обозами, навантаживши на вози, що можна було вивезти, і разом з жінками й дітьми ішло до Дніпра, перевозячись на той бік.⁴² Вже 14. VIII Костянтин Мігальевський, який вплив тепер як полковник Корсунський, писав до Дмитрашка, благаючи помочі й кажучи, що не може вдержати мешканців Лисянки, де він перебував; почувши про відступ гетьмана й боярина за Дніпро, люди збирались тікати за прикладом інших міст.⁴³ І, справді, Лисянка вся розбіглась, й Дорошенко з ханом увійшли до зовсім порожнього міста.⁴⁴ На перевозах у Черкасах, у Каневі та по інших місцях безперестанно переправлялися люди з жінками й дітьми й мандрували на Слобожанщину, до Охтирського й Сумського полків та інших місцевостей, подалі від своєї зруйнованої й залитої кров'ю батьківщини.⁴⁵ Степан Бутенко, не надіючись собі пощади від Дорошенка, втік із жінкою до Білої Церкви, але комендант фортеці звелів його зарубати як зрадника, що, покинувши Ханенка, перейшов був до Дорошенка.⁴⁶ Коли

40. АЮЗР, т. XI, ст. 660-661.

41. Костомаровъ. Руина, ст. 256 (Арх. М-ва Юстиції, кн. 108, л. 67).

42. Костомаровъ. Руина, ст. 256 (Арх. М-ва Юст. кн. 32, ст. 114-118).

43. АЮЗР, т. XI, ст. 618-619.

44. Краткое описаніє Малороссіи, ст. 278.

45. АЮЗР, т. XI, ст. 658.

46. Костомаровъ. Руина, ст. 258 (Арх. М-ва Юстиції, кн. 30, л. 19, 49); АЮЗР,

Дорошенко наблизився до Дніпра, він почув, що коло 10 000 "прочан", як називали тоді переселенців, ідуть обозом з Побужжя й Подністров'я. Дорошенко з татарами перегородив їм дорогу під Смілою. Прочани поставили були опір. Дорошенко звелів їх рубати, а тих, що піддалися без бою, віддав у неволю татарам.⁴⁷ Величко, оповідаючи про цей масовий рух переселенців з Правобережної України, каже, що багато їх осіло в Полтавському полку понад річкою Ореллю, де постали тоді нові міста: Китайгород, Царичанка, Маячка, Нехвороща, Келеберда, а інші пішли аж до Слобідських полків.⁴⁸

Населення, яке було ближче до польських володінь, тікало на Волинь і до Галичини. Покидаючи батьківщину, воно часом палило свої старі оселі. Дорошенко, довідавшись, що мешканці Богуслава збираються палити свої хати й тікати, видав універсал, закликаючи їх залишитись на старих місцях, загрожуючи тим, хто не послуха й не схоче вертатись, бо, мовляв, не скриються вони й за Дніпром, куди він піде, як тільки впорається тут на правому березі.⁴⁹

Дорошенко підступив з ханом до Дніпра коло Ржищева і тут простояв два тижні, збираючись перенести кампанію на лівий берег.⁵⁰ Вже готовили пороми для переправи. На той бік Дніпра вже було вислано значний підїзд з козаків і татар, який, одначе, був побитий на території Миргородського полка. На другому боці, коло Переяслава, стояв Самойлович з своїми полками.⁵¹ Але хан зненацька повернув назад до Криму, прочувши, що на Крим нападають москалі, комлики, Донські козаки й Сірко. Він залишив Дорошенкові десять тисяч орди й пішов додому.⁵² Дорошенко відступив до Корсуня. Самойлович залишив у Каневі сильну залогоу під проводом генерального судді Павла Животовського;⁵³ в Кременчуці

т. XII, ст. 154. Самойлович писав царю в 1677 р., що комендант Білої Церкви вбив Бутенка з особистої помсти і пограбував усе його майно. Див. АЮЗР, т. XIII, ст. 20.

47. Костомаровъ. Руина, ст. 258 (Арх. М-ва Юстиції, кн. 30, л. 63, 65, 118).

48. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 356.

49. Костомаровъ. Руина, ст. 81, 257 (Арх. М-ва Юстиції, кн. 108, л. 110).

50. АЮЗР, т. XI, ст. 663-664.

51. Там таки, ст. 667.

52. Там таки, ст. 659, 668; Костомаровъ. Руина, ст. 258.

53. АЮЗР, т. XI, ст. 669-670.

поставив полковника Полтавського, в Чигирин-Дуброві — Миргородського й в Єреміївці — Лубенського з їх полками,⁵⁴ а сам відступив до Батурина, розпустивши козацькі полки по домах, мотивуючи це в листі 10. X. 1674 р. до боярина Матвєєва тим, що вони дуже виснажені й самі розбігаються; він просив царя прислати свіжі московські війська, бо ті, що брали участь в осінній кампанії, також виснажені.⁵⁵ Самойлович розумів, що залишений ханом Дорошенко не зважиться на якусь ширшу акцію.

Ще раз Правобережна Україна повернулася під владу гетьмана Дорошенка, але якою ціною і в якому стані! Значна частина її міст і сіл лежала в руїнах, населення розбігалось, багато людей загинуло від огню й меча або пішло в турецько-татарську неволю. Але нещасливий край не зазнав покою й тепер: як тільки покинули його війська московські й Самойловича, почався новий наступ із заходу: тепер ішов завойовувати Україну новообраний польський король Ян Собеський. В кінці вересня 1674 р. в Андрусові зїхалися польські й московські комісари, щоб остаточно вирішити різні справи, які залишились нерозв'язаними з 1667 р. і, коли можна, установити між Польщею та Москвою "вічний мир". Польща, не покинувши думки про поворот страчених на користь Москви областей, занепокоєна московською політикою на Україні, особливо акцією Самойловича, що старався сполучити під своєю булавою обидва береги Дніпра, домагалася перед заключенням остаточної умови звороту Києва і рішуче застереглася проти заповідженої одверто московським правительством анексії Правобережної України.⁵⁶ Однак Москва не хотіла ані вертати Києва, ані зректись своїх аспірацій щодо Правобережжя, і переговори закінчилися властиво нічим на початку 1675 р.⁵⁷ Але тільки ще вони розпочалися, як Ян Собеський, не ждучи їх висліду, рішив спробувати воєнного щастя і здобути Україну оружною рукою. В кінці жовтня він відбув в Золочеві воєнну раду і зразу ж після неї вирушив в глиб Поділля в

54. Там таки, ст. 659-660.

55. Там таки, ст. 664, 668-670.

56. J. Woliński. Komisja Andruszowska 1674 roku, Księga pamiątkowa ku uczczeniu M. Handelsmana. Warszawa, 1929, ст. 502.

57. Там таки, ст. 510-511.

напрямку на Бар. В 4-ох милях перед Баром злучився він з допомогим військом литовським і 11. XI опанував Бар, де стояла залога з турків і татар-черемісів.⁵⁸ Слідом за тим Остап Гоголь здав королю Могилів; потім здобуто Рашків, Кальник, Брацлав. Почавши, каже Величко, свій наступ в "заморозки",⁵⁹ король протягом несповна місяця опанував увесь край від Рашкова на Дністрі аж до Білої Церкви. Свою головну квартиру він зложив у Брацлаві. 16. XI король видав з табору під Баром універсал до українського населення, закликаючи його до покори й обіцяючи йому безпечність і спокій.⁶⁰ До послуг короля станув Остап Гоголь, що встиг уже покинути й Дорошенка, як покинув пару місяців перед тим Москву. Король надав йому 22. XI полковництво Подільське, а в квітні 1675 р. іменував наказним гетьманом.⁶¹ Виснажене й стероризоване населення не могло поставити скількинебудь серйозного опору, але Собеський, як каже польський історик, "відступивши від терористичної системи своїх попередників Вишневецьких і Чарнецьких, потрафив лагідним обходженням, пошаною до грецької релігії і т. п. прихилити до себе населення".⁶² Він збирався йти далі, до Чигирина, щоб там змусити Дорошенка силою до підданства, але литовське військо під проводом здавна неприхильного до Собеського гетьмана Михайла Паца не схотіло йти далі й повернуло додому. Та й саме коронне військо було дуже виснажене і дуже терпіло на всяку недостачу в спустошеному й голодному краю, і тільки присутність короля стримувала його від того, щоб не розбігтись слідом за литвинами.⁶³ Та й коронне військо було ослаблене відходом 6. II двох тисячів драгунів курфюрста Бранденбурзького, відкликаних додому з огляду на війну зі Швецією.⁶⁴ Не залишалось нічого іншого, як спробувати нав'язати контакт з Дорошенком і почати з ним — в котрий вже раз! — переговори.

58. Sadok-Barącz. Pamiętnik dziejow Polskich, ст. 173-174; Pamiętnik M. Jemiołowskiego, ст. 240.

59. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 356.

60. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 11.

61. Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 466.

62. J. Szujski. Dzieje Polski, t. IV. Lwow, 1866, ст. 6.

63. Pamiętnik M. Jemiołowskiego, ст. 241.

64. Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 471.

Спочатку звернувся до Дорошенка з доручення короля грабовецький староста Марко Матчинський, виславши до Чигирин свого післанця Галаткевича (правдоподібно того самого "Орґховскаго Галахтѣевича", який, по словам Мазепи,⁶⁵ уже возив до Дорошенка листи від Собеського). Дорошенко зустрів Галаткевича дуже чемно й обдарував його. Він запевняв, що не знав про прихід "такого дорогого гостя", як сам король, в Україну, казав, що готовий впасти до ніг найяснішого королівського маєстату, аби лишень король уконтентував своєю батьківською ласкавістю руський народ і Військо Запорозьке щодо святої віри, прав, вольностей і свобод. Нарешті прохав прислати "медіатора" з відповідними уповноваженнями для заключення угоди.⁶⁶ Те саме писав він у своєму листі до короля з 2/12. XII, а в листі до Матчинського під тією ж датою писав, що він, протягом багатьох років відчуваючи добре ставлення з боку короля, коли б знав, що король наближується до цих країв, ушанував би його хоч листовним уклоном, але наскільки йому не було відомо, що військо польське стало під Баром, він "загаявся з своїм «rowіnnym ukłonet»", за що просить пробачення, а адресатові дякує за пересторогу.⁶⁷ Але що Дорошенко далекий був від того, щоб піддатись королю за всяку ціну і не довіряв йому, свідчить виданий ним на другий же день 3/13. XII універсал, де він сповіщав населення, що, "знаючи здавна хитрі ляцькі омани", він збирав військо під Корсунем, куди наказував усім сходитись, казав, що скоро надійде орда, і сам він прибуде до Корсуня, щоб виступити проти короля, котрий, не вважаючи на свої запевнення, що ніколи не піде війною на Україну, а буде старатися полагодити відносини звичайними трактатами і добрими способами — тепер, коли відійшло турецьке і татарське військо, явився своєю особою з військом, опанував деякі міста й інші хоче опанувати.⁶⁸

Здається, що первісно мали бути вислані до короля тесть гетьмана Павло Яненко і його брат Андрій Дорошенко, але замість них з'явився у Брацлаві військовий товариш Момот з листом, у

65. АЮЗР, т. XI, ст. 563.

66. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 12-13.

67. З Б-ки Хрептовичів, подано мені проф. Олександром Оглоблином.

68. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 13.

якому Дорошенко прохав прислати до нього комісарів. Це було напередодні Різдва.⁶⁹ Король негайно визначив задля цього дві особи: єпископа Львівського Йосифа Шумлянського, що вже тричі їздив до Чигирини (в 1671 і двічі в 1673 р.) й полковника королівської гвардії Станіслава Морштина, теж давнього знайомого Дорошенка. 23. XII вони дістали інструкцію від короля, одну офіційну, другу "приватну". В першій стояло, що король тому прийшов такою пізньою порою з військом, що не міг довше терпіти, щоб Україна залишалася під бусурманською протекцією, гіршої від отрути, прийшов рятувати в Україні людей, як лицарських, так і простих посполитих. Король пробачає усім їх вини і учинки, і, яко ласкавий батько, пригортає всіх до свого серця; своїм королівським словом запевняє, що все, що постановлено буде в справі уконтентування Війська, все буде апробоване сеймом. Установлює коло своєї особи комісію для трактатів, але як необхідну перед тим умову ставить, щоб негайно була відіслана орда, що укривається під Ольховцем, бо інакше не приступить до трактатів, а орду прожене силою. Наостанку король висловлював бажання, щоб гетьман сам своєю особою з старшиною прибув до нього, запевняючи королівським і християнським словом, що йому й волос з голови не спаде, що він буде прийнятий з відповідною до свого стану пошаною.⁷⁰

В приватній інструкції було доручено запевнити гетьмана — з боку Шумлянського пастирським, а з боку Морштина кавалерським словом, що він може бути так певен свого здоров'я, чести, достатку, як ніколи не був би певен з боку Порти, Криму або Москви; давши таке запевнення, комісари мусіли дістати і від Дорошенка гарантію, що він теж щиро хоче дотримати взяті на себе зобов'язання, бо чути й такі в Україні голоси, та й від "язиків" відомо, ніби Дорошенко збирається піддатися тільки на зиму, сподіваючись на весну бусурманської допомоги. Присяги вже анульовані їх пізнішим недодержанням, отже потрібно нового й певного забезпечення. Комісари мали умовити гетьмана прибути для трактатів особисто, бо це й прискорить і улегшить справу. Тоді б і приватні

69. Там таки, ст. 14-15.

70. Там таки, ст. 21-22.

інтереси самого гетьмана та його рідні й приятелів скоріше були б полагождені. Особиста присутність гетьмана буде найкращим доказом щирости його підданства. Комісари мали представити гетьману, що жадною мірою не можна терпіти сваволі серденят, що стоять у Павлоччі,⁷¹ бо, якщо їх не буде приборкано, доведеться вжити збройної сили. Нарешті доручалось комісарам відвідати й привітати в імені короля отця митрополита Тукальського й скласти йому співчуття з powodu його недуги та побажати скорішого одужання; прохати його, щоб ужив свого впливу в справі порозуміння.⁷²

Комісари прибули до Чигирини 25. XII. 1674 р. по старому стилі.⁷³ Сам гетьман виїхав їм назустріч поза місто й прийняв з найбільшою пошаною. Перші вісті від комісарів до короля були дуже втішні, і король почав мріяти про спільний похід на Дунай, про опанування Молдавії й Волощини.⁷⁴ Тим часом він розкладав свої полки по українських містах на залоги, стараючись, щоб населення якомога менше зазнавало від них докуки. Коли деякі власники маєтків, вигнані колись революцією, почали повертатись слідом за польським військом, король заборонив одніматися землю від нових власників, забороняв стягати чинш і виконувати якунебудь юрисдикцію над своїми колишніми підвладними. Взагалі він старався своїм лагідним поведженням, доступністю, ласкавістю й простотою прихилити до себе населення. Коли до нього прийшли брацлавські жінки поздоровити його з наступаючим Новим роком, він дуже ласкаво прийняв їх, частував і обдарував.⁷⁵

Здавалося, що вже настає порозуміння. Новий молдавський господар Дмитро Кантакузен писав, що Дорошенко вже піддався королеві.⁷⁶ Одначе в дійсності було не так. Не вважаючи на ласка-

71. Самовидець згадує, що "зостаючая піхота в Павлоччі великії розбої по гостинцях і многих значних киян позабивала купцов": Лѣтопись Самовидца, ст. 126. Про наїзди паволоцьких козаків на міста з дрібними польськими залогами див. АЮЗР, т. XII, ст. 56.

72. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 23.

73. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, ст. 547.

74. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 15.

75. Там таки, ст. 16.

76. Hurmuzachi. Documente privitoare la historia Romunilor, v. V, ст. 93.

вий прийом, який польські комісари зустріли в Чигирині, переговори не пішли гладко. Ходили, правда, чутки, що Дорошенко обіцяв сполучити свої війська з польськими по зложенні з свого боку урочистої присяги на вірність, та що Шумлянський та Морштин дожидають тільки загальної козацької ради.⁷⁷ В половині січня Шумлянський спішно виїхав був до Брацлава. 6/16. І саме на Богоявлення переїздив він через Богуслав, і Дорошенкові сердюки, які провозжали його до Синяви, де вже стояло польське військо, голосно казали на прощання: "Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я". Чи то під впливом реляцій Шумлянського, чи може взагалі знетерпеливись довгим дожданням, а особливо, коли прийшли вісті, що недалеко від королівського обозу з'явилася свіжа, досі ще не спостережена орда, король в другій половині січня рішив зважитись на безпосередній похід на Чигирин і наказав війську купчитись під Балабанівкою. Він сподівався, що коли Дорошенко побачить королівське військо під самим Чигирином, то "прийде до розуму". Одначе під впливом намов сенаторів, що були при ньому, які вказували на ризиковність такого походу з боку польного коронного гетьмана князя Дмитра Вишневецького, король уступив і дав наказ жовнірам вертатись на їх давні становища.⁷⁸

Натомість він вислав удруге Шумлянського до Чигирина. Безумовно, приготування, які були пороблені до походу на Чигирин, не укрились від ока Дорошенка. Як доносив польський агент з Бахчисараю, Дорошенко негайно сповістив кримського хана про свої переговори з королем, переслав йому копії своєї в цій справі кореспонденції, підкреслював свою вірність Турецькій Порті й запевняв, що, як тільки прийде орда, уся Україна знову відпаде від короля. Довідавшись про відступ литовського війська і про безрезультатність Андрусівської комісії, Дорошенко став ще більш неуступчивий. Він покинув тепер концепцію двосторонньої угоди польсько-української, а натомість висунув пропозицію включити справу України до загального трактату між Польщею, Туреччиною і Кримом, на основі якого він залишився б князем України під

77. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 16.

78. Там таки, ст. 16-17.

спільною протекцією Порти і Польщі. Він пропонував для заключення такого трактату своє посередництво.⁷⁹

Шумлянський привіз Дорошенкові й шифрованого листа від королівського секретаря, написаного з наказу короля. Недокладний московський переклад цього листа дає зрозуміти, що король стратив довір'я до Дорошенкових обіцянок, що йому не страшна турецька війна, бо має посполите рушення і поміч християнських держав, та й запорожцям наказано збиратись, але хотів би миру, щоб "українська земля кров'ю не червоніла". Король готовий був погодитись на умови Дорошенка щодо козацької території, яка б обхоплювала три воєводства, щодо надання на булаву чигиринського й корсунського староств, обіцяв вивести залоги з фортець, повернути забрані Тетерею скарби, видати привілеї; з свого боку, автор листа прохав в імені короля повернути Лагашевича(?).⁸⁰

6/16. II Шумлянський вже вертався через Корсунь,⁸¹ везучи з собою "пункти", які реасумували побажання, виставлені українською стороною і які спирались головне на Гадяцьку умову.⁸² Хоча ці пункти мали лиш декларативне значення, бо для всіх було ясно, що польська сторона в даних умовах ніяк на них не погодиться, але вони служать для нас яскравим виразом політичної ідеології Дорошенка і тих кругів, що за ним стояли; це була так би мовити програма — мінімум, на яку вони йшли, якщо вже треба було порозумітися з Польщею.

Тих пунктів було одинадцять.

1. З огляду на те, що унія так затверділа, що викорінити її цілком уже неможливо, треба, щоб уніяти зовсім прилучилися до Римської Церкви; стародавні церкви й монастирі будовані ще за руських князів, а потім під владою польських королів, в усій Короні і у В. Кн. Литовським мають бути відібрані в уніятів і з усіми їх добрами, згідно з привілеєм короля Володислава з р. 1632 митрополитові Могилі й трактатами Зборівським та Гадяцьким, повернуті православним.

79. Там таки, ст. 17; Szujski. Dzieje Polski, t. IV, ст. 56.

80. АЮЗР, т. XII, ст. 350-351.

81. Там таки, ст. 44.

82. Ці пункти опублікував з рукопису бібліотеки Замойських J. Woliński в своїй розвідці: Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 23-27.

Як в Короні, так і у В. Кн. Литовському, скрізь, де тільки знаходиться руський народ і руська мова, вільно будувати церкви й монастирі та направляти старі в добрах королівських та шляхетських; так само вільно відправляти Службу Божу, ходити православним священикам по вулицях одверто з Св. Дарами до хворих з дзвінками, ховати мертвих з співами і взагалі вільно відправляти всі церковні церемонії. Православне духовенство, нарівні з духовенством латинським, має бути звільнене від жовнірських стацій. Так само, щоб і всі добра православних церков та монастирів були звільнені від стацій та головних податків, нарівні з добрами католицькими. Щоб було вільно закладати друкарні й книги друкувати, академії, одну в Києві, а другу, де православні визнають за потрібне, фундувати, так само й школи для науки грецькою, латинською й слов'янською мовою.

2. Київський митрополит і православні єпископи мають дістати місця в сенаті Польської Корони нарівні з вищим духовенством Римського Костюлу; вакантні митрополія, єпископії, архимандрії, ігуменати, щоб заміщувались по вільній елекції без огляду на шляхетське уродження кандидатів, а лиш на підставі канонів, а потім затверджувались королівськими привілеями.

3. Військо Запорізьке має дістати свою окрему територію з точно означеними границями в межах трьох воєвідств: Київського, Чернігівського й Брацлавського з поверненням Могилева з його полком. Польське військо не повинно стояти на цій території, і державці та старости не сміють на міста українські наїздити.

4. Якщо буде потреба у Запорозькому Війську для оборони польських країв, то наказ про це має бути присланий від самого короля до гетьмана, а не від коронних гетьманів. А якби треба було вислати Військо Запорізьке кудись до заграничних країв, то жадним чином не можна вимагати, щоб туди йшов сам гетьман: вислана може бути тільки певна частина війська з наказним гетьманом.

5. Коли ж сама Україна потребуватиме польської допомоги, то прислані задля того на просьбу гетьмана польські війська перебуватимуть під командою гетьмана і в усьому, як належить, мають йому підпорядковуватись.

6. Коли ж з'явиться Війську Запорозькому потреба послати своїх послів на вальний сейм або на сеймики, то ці послі мають діставати місце на сеймі й на сеймиках разом з послами воєвідств Київського й Руського.

7. Щоб козакам, так, як і шляхті, вільно було торгувати своїми домашніми виробами скрізь в Польщі і Литві, без усякого мита, а також висилати на продаж збіжжя, коні, воли, вівці та інше з свого господарства; щоб жадного від них мита, цла і всяких податків не вибрано ніде по шляхах, перевозах, мостах, греблях і переправах.

8. Щоб православним шляхтичам і членам княжих родів нарівні з римо-католиками був вільний доступ до посад сенаторських і до двірських та земських урядів; так само щоб православні міщани були допущені до магістратських урядів по містах у Польщі й Литві. Військо Запорозьке просить, щоб король надавав двірські й земські уряди тим заслуженим людям православної віри, за кого воно буде просити. Щоб листування руською мовою знову було впроваджено до канцелярій Коронної і В. Кн. Литовського і щоб в руській мові видавано декрети й приймає листи.

9. Всі шкоди, урази й проступки, які король і Річ Посполита собі від Війська Запорозького почитують, щоб було пробачено й пущено в непам'ять, щоб ніхто нікому нічим не дорікав, ані мстився, а особливо, щоб не було дорікань особам шляхетського стану, які прилучилися до Війська Запорозького. Всякі присуди над особами духовного й світського стану мають бути скасовані й в нівець обернені.

10. Мають бути скасовані всі привілеї й листи, видані колинебудь на шкоду Православної Церкви та її визнаєвців, всякі сеймові конституції, народу руському шкідливі і противні, а навпаки, мають бути наново потверджені й скріплені всі привілеї, декрети, постанови, конституції, надані Церкві й людям православної віри.

11. Біла Церква має бути передана Війську Запорозькому, і ніде в Україні не повинні стояти польські залоги; Київ, очищений від Москви, також має бути переданий Війську і обсаджений українською залогою.

12. Гармати Війська Запорозького, завезені Тетерею з усією муніцією до Білоцерківського замку, а також гармати, скарби, клей-

ноди, булави, бунчуки, хорогви, привілеї, забрані Тетерею з скарбниці військової і завезені до Польщі, всі мають бути розшукані і Війську Запорозькому повернені. А де б знайшлися військові суми, обернуті на застав або купно маєтностей, а саме Рафалівки й Висоцька, також маєтності берестейської економії Київець і Милециці, обтяжені сумами Тетері — все те має належати Війську, поки Річ Посполита або власники тих маєтностей не повернуть тих сум Війську.

13. Митрополичі шати, зложені в Білій Церкві й вивезені звідти Стахорським до Польщі, мають бути розшукані й повернуті. Так само мають бути віддані теперішньому митрополитові шати й суми, що полишилися по митрополитах Могилі, Косову й Балабанові.

14. Щоб було повернуто з Польщі з усім її майном в одежі, сріблі та різних цінних речах дочку небіжчика Ковалевського, віддану батьком в опіку самого гетьмана пана Петра Дорошенка, що її був завіз до Польщі Тетеря.

Оцінюючи ці пункти, новіший польський дослідник підкреслює, що вони виказують далеко більше й ширше зацікавлення справами культурно-релігійними, ніж попередні польсько-козацькі договори. Він зовсім слушно зауважує, що цей документ показує, яку сильну роль відігравало за Дорошенка почуття зовнішньої відрубності і внутрішнього об'єднання серед козаччини й взагалі українського населення, "коли до голосу приходило покоління, для якого доба Хмельниччини була *sui generis* станом посідання і вихідним пунктом для дальшого існування"⁸³

Хоча Собеський, довідавшись від Морштина, що повернувся раніше, про настрої Дорошенка, вже втратив надію на порозуміння, але не зривав переговорів, хоча б з огляду на Москву, яка вижидала лише зручного моменту, щоб знову кинутись на Правобережну Україну. Ясна річ, він розумів, що Дорошенко, як каже сучасник, "ліпші речі обіцяв королю, старанно проволікав переговори, а тим часом таємно надробляв з турком і весь час його через своїх послів спонукував"⁸⁴. Та проте він вислав через небожа

83. Там таки, ст. 18.

84. Józefowicz. Kronika m. Lwowa, ст. 355.

Шумлянського свій "респонс" на "пункти" Дорошенка, який власиво мав характер полемічний, бо на основі поставлених Дорошенком умов, які були повторенням Гадяцького трактату, тількищо без назви "Великого Князівства Руського", дійти до порозуміння в обставинах 1674 р. було для польської сторони неможливо.⁸⁵

В своїй відповіді, уложеній по нараді з сенаторами, що були при ньому, король пункт за пунктом збивав деклярацію Дорошенка. Він твердив, що Православна Церква і духовенство перебувають в повному респекті у нього, а на доказ того пригадував, що коли владика Винницький, Гошовський, Свистельницький і Шумлянський порізнилися були між собою, то вибрали його собі за арбітра і за його посередництвом помирилися. Це було ще за його, Собеського, гетьманування, тим більшої опіки може сподіватись від нього Православна Церква, коли він став королем. Він обіцяв зложити зараз же по своїй коронації спеціальну комісію для розгляду справ Православної Церкви. А щодо заборони процесій, ношення Св. Дарів і т. п., то ніколи на це не чув король якихсь скарг, і сам не раз бачив ті процесії й похорони власними очима. Так само й духовенство православне завжди знаходило з його боку оборону від жовнірів. Всі побажання в цій справі він обіцяв, яко король, піддержувати. Дозволяє фундувати друкарні, але нехай би саме духовенство визначило когось розумного з-поміж себе, щоб доглядав за друком, аби не виходили речі повні помилок, на сором самій релігії греко-руській, як от було з книгою о. Желіборського, де видрукувано, що вихрещувати турків не вільно під загрозою викляття з Церкви.

Король обіцяв затверджувати на вищих духовних посадах тільки людей достойних, хоч уважав, що призначення на такі посади людей з шляхетського стану служить лиш оздобою для Церкви, як то видно по отцях Тукальському, Шумлянському та інших. Так само ніколи не буде заборонюватись будівання церков. Ніхто ніколи не заборонював і не заборонятиме будувати нові церкви й монастирі. Церкви, зруйновані в час турецької руїни, всюди без перешкоди відбудовуються. І мури Крехівського мана-

85. Респонс видрукував Sadok-Barącz у своїм Pamiętniku..., ст. 159-165, а потім Woliński в додатку до розвідки Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 27-30.

стиря давно би вже були скінчені, якби сама козацька залога з Мазепою не віддали його срібла та скарби туркам, так що він не скоро мабуть прийде до своєї колишньої оздоби.

В сенаті, на підставі Гадяцької комісії, апробованої сеймом, православне духовенство дістало місце, але саме не схотіло його прийняти, задовольняючись своїм духовним станом. Тому що в сенаті випадає засідати лиш особам шляхетського стану, то тим самим від духовного стану це відхилило б людей, хоч і нижчого походження, але видатних своїми прикметами і побожністю. Бо сенаторська гідність дається тільки за заслуги, отже треба попередучинити якісь значні заслуги протів ворогів Св. Хреста.

Щодо визначення для території Війська Запорізького певних границь, то король сам не від того і вважає це за певний спосіб заспокоєння, але не можна забувати, що велика частина Київського воєвідства з самим Києвом і ще воєвідство Чернігівське перебувають під владою Москви, і то не з вини Речі Посполитої, а з причини впертості Богдана Хмельницького, що не хотів прийти до порозуміння з королем Яном-Казіміром. І через ту його впертість багато людей потім загинуло або пішло в неволю. Нехай тепер кожен порахує свій дім і своїх родичів та розмислить уважно: хто тут гине, як не народ руський, і на чийй шкурі відбувається розправа усіх військ, як не народу руського в Україні, колись славної, а нині як труп оплаканої. Та й те треба розважити, що хоч присягнув цар московський повернути Київ, одначе не повертає, і то лиш з тої причини, що Україна прийняла турецьку протекцію.

Щоб поміж усім Військом настала згода і порозуміння і щоб були забезпечені вольності не тільки як Війська, але і як народу України, нехай гетьман добре нарадиться з полками, а король, як добрий батько, завжди готовий їх вислухати і учинити все, що згідне з розумом і сумлінням.

Спеціально щодо четвертого пункту, відносно услуг Війська Запорізького, яких би потребувала Річ Посполита, то король вважає його за слушний і погоджується на нього. Так само щодо п'ятого пункту.

Шостий пункт — про послів од Війська Запорозького: король заявляє, що вони будуть користуватись з такого самого респекту і

пошани, як і посла коронного війська або ж війська литовського.

Сьомий пункт — про податки і цло від краму, що його возитимуть люди з Війська Запорізького, то король деклярує, що вони будуть зрівняні в правах із шляхтою.

Щодо восьмого пункту — роздавання посад, король заявляє, що буде їх роздавати, по совісті, тільки людям достойним і братиме на увагу рекомендацію Війська Запорозького.

Що стосується амнесії, про яку мова в дев'ятому пункті, то король на те й прийшов в Україну своєю особою, щоб узяти в свою опіку не тільки як підданих, але як батько своїх власних дітей; доводить це та скромність, з якою поводитьсь військо скрізь по містах, і справедливість у відносинах до всіх покривджених. За всяку живність платиться дорого грішми.

Щодо виводу залог, то доки гетьман не дасть гарантій своєї вірності і що не буде вдаватись до чужих протекцій, доти король своїх залог з форту вивести не може.

Відносно пункту дванадцятого про забрані гармати, клейноди, шати, то король дасть наказ, щоб усе, що тільки знайдеться, було повернуто Війську і церквам. Але щодо клейнодів Тетері, то невідомо, де вони знаходяться; відомо тільки, що сам Тетеря помер в Адріанополі, і усе, що там по ньому лишилося, забрано правом кадука. Але король накаже видати з своєї канцелярії пашпорт тому, хто би взявся поїхати на розшуки скарбів, забраних Тетерею. Також і на відшукання депозитів по отцях Косову й Балабану.

Про дочку Ковалевського, де вона перебуває, король не має жадних відомостей, але якби довідався, то напевно не заборонив би їй разом з її посагом повернутись в Україну.

Кінчався "респонс" словами: "нехай тільки наступить у Війську Запорізькому щирість та жичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити. Зацвіте тоді взаємне довір'я, зацвіте спокій, а з ним і достатки, і оплакані руїни домів Божих і славних міст повернуться до своєї оздоби, повернеться слава і скарби Війська Запорозького".

Але відносини були вже так попсовані, події довголітньої війни виховали таке недовір'я в українців, що гарні слова навіть з уст найсимпатичнішого для козаків короля прогомоніли без відгуку.

Московський агент піп Ісакій писав 26. I Миргородському полковнику, що на Правобережжі не вірили, щоб Дорошенко замирився з ляхами; переказували, що на бік Дорошенка перейшов від Синявського якийсь "хлопчик", котрий оповідав, що поляки сподіваються "взяти Дорошенка без війни".⁸⁶ Та й самі відносини короля до Дорошенка мусіли змінитись, коли він бачив безуспішність усіх своїх спроб мирного порозуміння. Про його настрої дуже вимовно свідчить ще одна його спроба маршу на Чигирин в другій половині лютого. Саме по повороті Шумлянського з Чигирини розійшлася була чутка про наглу смерть гетьмана Дорошенка. Собеський негайно складає 25. II універсал "до козацької старшини в Чигирині", щоб вона опам'яталася, зірвала свій союз з бусурманами і, зібравшись на загальну раду, вибрала собі нового гетьмана, котрого король негайно затвердить. "Тільки самі подивіться та порадуйте, — писав король, повторяючи слова свого респонсу Дорошенку, — і мусите признати, що то гидкий труп, а не Україна, бо не така вона, якою ви її взяли по ваших предках. А хто ж у ній вигинув, як не руський народ? Чиї руїни, як не славних міст? Чиї дими, як не церков і домів Божих? Чиї гроби і могили, як не родичів або дітей ваших, марно погублених? Чия нарешті така страшна пустиня, як не загнаних як худоба в неволю душ християнських, спроданих за море, без надії побачити колинебудь свою отчизну?"⁸⁷ Собеський рішив, що саме тепер слухна пора вдарити на Чигирин, який залишився без свого проводиря, і почав готуватись до негайного походу. Але чутка про смерть Дорошенка показаласть фальшивою: це була звичайна плітка, пущена з приводу занедужання гетьмана після великої пиятики.⁸⁸ В інструкції полковнику Гребену з Брацлава 9. III. 1675 р. король доручав йому довідатись в Чигирині, "з якої okazji розійшлася чутка про смерть Дорошенка, що діялось в Чигирині, і кого козаки мали вибрати на гетьмана".⁸⁹ І Собеський махнув рукою на порозуміння з Дорошенком і почав шукати нового зближення з Сірком, як давнім і непримиренним ворогом бусурман. Він

86. АЮЗР, т. XIII, ст. 34.

87. AZ, code 1807, л. 132.

88. Woliński. Król Jan III a sprawa Ukrainy, ст. 20.

89. J. Woliński. Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674-1675, "Polityka narodów", t. IV, ч. 2. Warszawa, 1934, ст. 505.

вислав на Запоріжжя до Сірка ротмістра Завішу, котрий прибув на Січ в кінці березня,⁹⁰ привіз для Сірка 40 червоних, для судді, осавула й писаря по 10.⁹¹ Але рада одняла ці гроші у Сірка й у старшини і поклала до військової скарбниці. Взагалі запорожці були проти служби королю: не вважаючи на те, що Завіша обіцяв їм від короля платню і сукно, вони заявили, що коли раніше ходили королеві на поміч в штанях, то на Січ повернулися без штанів.⁹² Сірко покинув раду і поїхав з Завішею сам один. Завіша запевняв Сірка, що король зробить його "над усіма гетьманами гетьманом" і що король дуже йому спочуває, що він, такий славний вояка, досі не заслужив собі тої чести. Ці слова дуже припали Сіркові до вподоби: він гнівався на Самойловича за те, що той став гетьманом, а він, Сірко, що має стільки військових заслуг, досі тої чести не дослужився. Запорожці умовляли Сірка не йти до короля і грозили йому, що знайдуть його жінку й посадовлять в тюрму. Але Сірко відповів їм, що йому жінки не жаль, а жаль йому загубити королівську ласку; а коли король настановить його гетьманом, тоді накаже розшукати і його жінку.⁹³ Самойлович писав 29. V царю, що Сірко під претекстом, що йде провожати королівського післанця, вивів із собою значний відділ запорожців, але коли ті догадалися, що він їде до короля, то покинули його, і він поїхав лиш з кількома вірними собі людьми,⁹⁴ а запорожці, вернувшись на Січ, вибрали собі нового кошового, Івана Брекала. Сірко виїхав із Завішою 11. IV.⁹⁵

Але здається, що до короля він таки не доїхав, хоч в одного з польських хроністів і записано, ніби король призначив Сірка "диктатором" над Запорозьким Військом,⁹⁶ а деякі українські хроністи кажуть про участь Сірка при здобутті Павлочі польським військом.⁹⁷ Але Сірка дожидали в польському таборі, про що свід-

90. АЮЗР, т. XII, ст. 113.

91. Там таки, ст. 138.

92. Там таки, ст. 140.

93. Там таки, ст. 139.

94. Там таки, ст. 111.

95. Там таки, ст. 113.

96. Сборникъ лѣтописей, ст. 203.

97. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, т. II. Москва, 1842, ст. 143.

чать два листи польського регіментаря Моджейовського, один з 13. V, другий з 5. VI; в обох листах Моджейовський писав, що сподівається скорого приїзду Сірка й пропонує йому вибрати собі для побуту Бар, Деражню, або й Вінницю.⁹⁸ Та, з другого боку, маємо лист самого Сірка до князя Ромодановського з Січі 19. VI, де Сірко пише, що від 12. IV до 16. VI він перебував в диких полях, воюючи з ордою.⁹⁹ Про ці самі операції Сірка проти татар писав і новий кошовий 1. VI з Січі.¹⁰⁰

Але й без Сірка король продовжував завойовувати Правобережну Україну, хоч не поривав дипломатичних зносин з Дорошенком, навіть після того, як його "пункти" властиво унеможливили порозуміння. Із пропозицій, які Дорошенко робив королю, одна, видко, дуже зацікавила Яна Собеського, а саме посередництво Дорошенка для заключення миру з Кримом і навіть з самою Портою. Про це свідчить лист Дорошенка до короля з дня 25. III, писаний в таборі над Тясмином недалеко від Сміли. Сповіщаючи короля про приїзд до нього в табір Галашкевича з листами й усними інформаціями саме по виправленні ним, Дорошенком, свого післанця 19. III, а також про одержання через пошту 24. III королівського листа з повідомленням про приїзд до короля Дорошенкового післанця, гетьман каже, що обидва королівські листи до кримського хана він переслав. І далі переказує зміст ханської відповіді. Хан виправдується, що затримав королівських послів Мислішевського і Качоровського, — бо вони й їх коні були дуже потомлені зимовою дорогою; але що в королівських пропозиціях не було виразно сказано, яким способом можна прийти до згоди, то він довго й не відповідав. Але це зовсім не означає, щоб він, хан, не хотів тої згоди, навпаки, він прагне її з усього серця, бо ж двічі посилав з свого боку мурзу з пропозицією миру і вказанням способу, як можна прийти до згоди з турецьким цісарем; задля того ж він стримував і кримське військо, щоб не робити польській державі шкоди. Але король задержав ханського посла, не давши слушної відповіді, а сам почав наступати з військом на Україну; цим він

98. АЮЗР, т. XII, ст. 105-107.

99. Там таки, ст. 132-134.

100. Там таки, ст. 114.

поставив його, хана, в ніяке становище перед цісарем. Отже, коли король щиро бажає згоди, нехай пришле якусь значну особу і свої умови. Хан обіцяв в такому разі не чинити жадної шкоди королівському війську і обернути свою шаблю проти спільного ворога. Переказавши зміст ханського листа, Дорошенко впевняв короля в своїй дальшій готовості служити своїм посередництвом для справи "святого миру".¹⁰¹ В листі до короля від 6. IV. 1675 р. "z pod taboгу pod Smiałą" Дорошенко повідомляв про прихильне ставлення хана до його угоди з Польщею та про свої надії на те, що "namierzone woienne w inny Kraу z оусузыny naszej odwrocone będą zamysły".¹⁰²

Та ведучи оці переговори, Собеський, як уже згадано, не перепиняв військової акції, яка викликала ще й тим, що населення, видко, не дуже охоче зносило нову польську окупацію. Ще в січні місяці мешканці Кальника збунтувались і вирізали частину польської залоги: друга частина замкнулася була в замку. Король наказав, щоб з Білої Церкви було вислано на виручку Кальника військо з гарматами. Виступив відділ під проводом коронного хорунжого Синявського. Але під Погребищами наскочили на нього орда і розгромила так, що ледве хто живий вискочив.¹⁰³ Трохи згодом повстав Брацлав; але, не подолавши польської залоги, мусіли брацлавці тікати до Ладижина, де їх здобули й частинно вирізали польські жовніри. Така ж доля спіткала й Бершадь.¹⁰⁴

12. IV Собеський залишив Брацлав і виїхав до Золочева, а звідти до Львова в зв'язку з початком нової кампанії проти турків. Висилаючи 5. V. 1675 р. з Золочева полковника Гребена до кримського хана, король доручав йому в своїй інструкції "заїхати в Чигирин до пана гетьмана Дорошенка, привітати його і запевнити в королівській до нього ласці". Разом із тим Гребен мусів добитись визволення кількох литовських офіцерів, яких захопив на дорозі під Бердичевом, вертаючись з Польщі, Дорошенків посол Шульга, котрий запровадив цих офіцерів у неволю до Чигирини. Якби Дорошенко не виконав цієї просьби короля, то це було б доказом його

101. AZ, code 1807, л. 133.

102. З Б-ки Хрептовичів, подано проф. Олександром Оглоблином.

103. АЮЗР, т. XII, ст. 21, 22, 25, 33.

104. Лѣтопись Самовидца, ст. 127.

нещирости. Це, здається, було вже останнє доручення від Собеського до Дорошенка.¹⁰⁵ Перед його виїздом здобуто було Паволоч, опору влади Дорошенка на півночі. Її обложив і взяв штурмом литовський польний гетьман Михайло Радивил. Самовидець оповідає, що в Паволочі "піхота Дорошенкова здалася королеві, котрих до двора свого король узяв і барву і плату оним дал".¹⁰⁶ Маємо про це згадку і в Величка: "войско литовское, з Брацлавщины от короля Собеского посланое, Паволоч город український, под властію Дорошенка бивший, і полк серденяцький, на залозі от Дорошенка в себе імівший, добуло; а серденята Дорошенкові на акорд Литві склонившися, отпущені з Паволочи і прийшли в Брацлав до короля Собеского, которий барву і плату грошовую їм давши, удержал при собі для служби пришлої".¹⁰⁷ В "Краткому описаніи" маємо лакінчну звістку: "того ж (1675) года ніхто Дорошенкова новому полскому королю Яну Собецкому поддалася".¹⁰⁸

Із здобуттям Паволочі польськими залогами була обсаджена значна частина Правобережної України: Бар, Могилів, Шаргород, Чернівці, Рашків, Бершадь, Кальник, Брацлав, Немирів, Вінниця, Браїлів — на Поділлі, й Біла Церква, Фастів, Мотовилівка, Попельня, Бердичів, Димер на Київщині.¹⁰⁹ Виїздячи на захід, Собеський призначив регіментарем залишених ним військ Андрія Моджеївського. Він виробив плян дисльокації війська в трьох "колонах" або лініях: 1) від Дикого Поля, від Чечельника через Бершадь, Рашків, Могилів під Кам'янець; 2) через Кальник, Брацлав, Немирів, Вінницю, Бар до Меджибожа й Костянтинова; 3) через Насташку, Мотовилівку, Білу Церкву, Паволоч, Котельву, Коростишів, Бердичів, Чуднів, Лабунь, Полонне.¹¹⁰ Але скоро довелося більшу

105. Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 506.

106. Лѣтопись Самовидца, ст. 127.

107. Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 366.

108. Краткое описаніе Малороссіи, ст. 279. А. Попов у своїй праці Русское посольство въ Польшѣ въ 1673-77 гг. СПб, 1854, ст. 97, каже, що Паволоч здобуто в травні. Тої ж думки і Петровський у своїх "Нарисах історії України", ст. 322. Але Собеський в листі з 21. IV з-під Лятичева каже, що він значну частину сердюків Дорошенка перетягнув на свій бік. Див. Kogzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 471.

109. Szujski. Dzieje Polski, t. IV, ст. 56.

110. Там таки, т. II, ст. 471.

частину залишеного в Україні війська стягти на захід, для оборони від турків; залишилися тільки залоги в Білій Церкві й Димері. Литовці мали обсадити Полонне й Меджибіж, а головна надія була на охотницькі козацькі полки, над якими за наказного був визначений Остап Гоголь.¹¹¹ З полковників були при ньому Барабаш, Кіяшко, Кваша, Семен Артюша,¹¹² а в кінці червня був зформований особливий відділ з козаків і драгунів під проводом полковника Григорія Гуляницького, Лазінського і Брінка.¹¹³ Helcel подає, що відділ самого Гуляницького складався з восьми хоругв і з татар-липків.¹¹⁴ Герой Конотопу після мальбурзького арешту на довгий час усунувся був від політичної діяльності; В. Липинський вважав, що Гуляницький "перебував якийсь час при Дорошенку",¹¹⁵ але він засновувався на хибній інтерпретації тексту Дорошенкового листа до Девлет-Гірея, де говориться, що "москалі і барабаші" обома сторонами Дніпра наступають на нього, а "Гуляницького войско все огнемъ пожгли, и уже съ обоихъ сторонъ ко мнѣ сблизились"; безперечно, цей лист, видрукований в т. IX "Актівъ, относящієся къ исторіи Южной и Западной Россіи"¹¹⁶ під датою "октября 2 дня 1670 году" відноситься не до 1670, а до 1675 р., до часу наступу на Дорошенка Самойловича з Ромодановським і одночасно до ворожої йому акції Гуляницького; певна річ, "войско" Гуляницького згадане тут як вороже, а не як своє військо. По тому, як з Сірком справа не вийшла, а Гоголь, очевидно, не мав відповідного матеріального авторитету через свої надто часті зміни орієнтації, Собеський пригадав Гуляницького, старого, заслуженого діяча, укритего боєвою славою, і от ми бачимо його на чолі мішаного польсько-українського відділу, в товаристві з давнім співробітником Собеського Лазінським, в ролі майбутнього "вірного" гетьмана, а покищо в рангу "старости носовського" й полковника його королівської величності. 21. VI Собеський видав універсал до мешкан-

111. Там таки, ст. 472.

112. АЮЗР, т. XII, ст. 161.

113. Там таки, ст. 166.

114. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 266.

115. Lipiński. Z dziejów Ukrainy, ст. 287.

116. АЮЗР, т. IX, ст. 293-294.

ців України, сповіщаючи їх, що, не задовольняючись укріпленням городів, які обороняють "цілість України", він висилає в Україну з частиною свого війська "уродженого Григорія Гуляницького, з давніх літ у Війську Запорозькому добре заслуженого, щоб він обороняв мешканців України від ворога"; він закликав усіх ставитись до Гуляницького з довір'ям і помагати йому.¹¹⁷ Думка про Гуляницького виникла у Собеського мабуть іще на початку 1675 р., бо, висилаючи на початку березня полковника Гребена для розвідки на Україну, він доручає йому, м. ін., якщо побачиться з яким козаком або обивателем з Корсуня, розпитати про Гуляницького (в ориг. Ulanickiego), про його рідню, щоб знати, як до нього ставитись.¹¹⁸ Слідом за тим універсалом князь Вишневецький шле 2. VII листа до Самойловича, сповіщаючи його про посилку королем в Україну Гуляницького і просить помагати йому в боротьбі проти спільного ворога.¹¹⁹ З свого боку, про потребу спільної з Гуляницьким акції писав 10. VII з Яворова, себто звідти, звідки писав і Собеський, литовський канцлер Христофор Пац в листі до того ж Самойловича.¹²⁰ Нарешті сам Гуляницький видав 13. VII з-під Чорногородки універсал до козаків та до поспільства про те, що король прислав його відвертати від бусурманського підданства і нахилити під королівську руку, обіцяючи свою ласку й всякі вольності; писав далі, щоб усі зверталися до нього в справах Вольностей Війська Запорозького, за які сам готовий стояти до смерті.¹²¹

По Україні зараз же пішла чутка, що Гуляницький присланий "на гетьманство" замість Дорошенка, оповідали, що він привіз з собою сукна, і хто прийде до нього з серденят, тому дає жупан, штани і шапку, та що, багато почувши про те, іде до нього і з лівого берега, і від Дорошенка.¹²² Самойлович доносив 28. VII царю, що Гуляницький станув у кількох милях від Києва під містечком Чорногородкою і писав до київського воєводи, щоб йому

117. Там таки, т. XII, ст. 177-179.

118. Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 504.

119. АЮЗР, т. XII, ст. 161.

120. Там таки, ст. 166.

121. Там таки, ст. 185-186.

122. Там таки, ст. 217, 232.

дозволено було переправитись на лівий берег Дніпра, нібито для спільної акції проти татар, які перебували при Дорошенку.¹²³ Охотницький полковник Ілля Новицький доносив 31. VII Самойловичу з Стайків, що Гуляницький прийшов "для отобранія України", що він стоїть з 3000 людей під Білою Церквою і хоче, підкріпивши себе залогам з Брацлава, Кальника й Немирова, іти просто на Корсунь "для призначенія Дорошенковихъ сердюковъ и компанії".¹²⁴ Самойлович був проти якоїсь спільної акції з Гуляницьким; тої самої думки був і цар, який звелів писати Гуляницькому, щоб він уступивсь з міста Трипілля і взагалі з містечок правого берега, які визнавали царську зверхність; а якби Гуляницький не послухавсь, то гетьману доручалось вжити проти нього заходів, які він визнає за потрібні.¹²⁵ Акція Гуляницького, який мав 8 хоругв і татар-липків, над Дніпром звелася до того, що він поруйнував Трипілля, Ржищев та інші містечка над Дніпром і відступив до Білої Церкви.¹²⁶ Скоро по тому ім'я його зникає з сторінок історії, і, здається, що він скоро помер, принаймні вже весною 1676 р. Остап Гоголь, розчарований з своєї служби Польщі, нарікає, що "поляки, мовляв, так нас звели, як і Гуляницького".¹²⁷ Helcel каже, що Гуляницький помер в часі походу 1675 р.¹²⁸

Постійно загрожуваній з боку Москви і Самойловича, від осені 1674 р. і від Польщі, покинутий фактично на свої власні сили Портою, Дорошенко протягом 1675 р., починаючи з ранньої весни, не переставав виявляти активність, головне проти своїх ворогів з лівого берега. Його агенти провадили за Дніпром агітацію, підбиваючи народ проти москалів,¹²⁹ а час від часу сам Дорошенко посилав туди універсали, як наприклад до єремїївців Лубенського полку з дня 21. II.¹³⁰ В його розпорядженні було кілька тисяч орди,

123. Там таки, ст. 194-195, 219.

124. Там таки, ст. 187.

125. Там таки, ст. 208, 257, 258.

126. Там таки, ст. 246, 250.

127. Там таки, ст. 533.

128. Helcel. *Listy Jana Sobieskiego*, ст. 266; Załuski, *Epistolae historico-familiares*, t. I, ст. 572, 584.

129. АЮЗР, т. XII, ст. 18.

130. Там таки, ст. 80.

яка перезимувала в Україні, і він посилав її, разом з своїми серденятами, тривожити нападами міста й села на Лівобережжі.¹³¹ 2. II Гамалія з двома тисячами серденят і з компанійцями напав на сотенне містечко Бубнів, але був відбитий.¹³² На початку лютого появилася в Корсуні татарська орда, де перебував і наказний Дорошенко — Шульга. Тоді ж прийшов до Чигирина з-під Ладижина Андрій Дорошенко, теж маючи при собі татар.¹³³ В половині лютого появився під Корсунем сам Нураддін-солтан з хановими синами, переправився 20. II на лівий берег і став під Ірклієвом, виславши один загін аж під Лубні. Самойлович вислав проти нього генерального хорунжого Григорія Карпова, який мав з татарами бій, в якому був поранений.¹³⁴ Сам Дорошенко не раз виходив з Чигирина. На першому тижні посту, себто в половині лютого, вирушив він з серденятами, козаками і гарматами і дійшов під Черкаси до містечка Білозера.¹³⁵ Не маємо дальших відомостей про цей похід. 30. V Дорошенко прибув з Чигирина до табору під Корсунь, куди ще 28. V приїхав з Туреччини його резидент Астаматій з відомістю, що йому йде на поміч велике турецьке військо, котре Астаматій залишив під Комаргородом на правому березі Буга; це військо провадив сілістрійський паша, при якому було ще шість інших пашів, разом із ним ішла й Білгородська Орда. Всі вони мали йти на Київ. Дорошенко ж збирався іти на Канів, щоб одібрати його від москалів. Кілька днів після Астаматія прибув до Корсуня Дорошенків післанець Карабач зі звісткою, що турки вже переправились через Буг.¹³⁶ І полковник Корсунський Кандиба остерегівав по приятельству канівців, щоб поспішали тікати за Дніпро. Від тої остороги зчинилася в Каневі паніка, і мало не всі мешканці переправились на лівий берег, так що в місті залишилася сама залога в кількасот козаків Ніжинського, Сумського та Охтирського полків.¹³⁷ Була чутка, що Дорошенко дожидає хана, і що, як тільки

131. Там таки, ст. 51.

132. Там таки, ст. 53.

133. Там таки, ст. 55.

134. Там таки, ст. 64-65, 85-86.

135. Там таки, ст. 86, 87.

136. Там таки, ст. 115-116.

137. Там таки, ст. 116.

той прийде, зараз же почне переправлятися на лівий берег під Сокирною. Казали, що до Корсуня прибув турецький посол.¹³⁸ Але ні турки, ні кримський хан не прибули. Турецька армія під проводом сардаря Ібрагіма взяла штурмом Рашків та Могилів, переправившись через Дністер, і пішла під Кам'янець, де сполучилась з кримським ханом; не здобувши зразу Бару, Костянтинова й Меджибожа, спільники посувалися "Чорним Шляхом" через західню Волинь, взяли й зруйнували Маначин і через Ожиговці й Волочиську ввійшли в Галичину. Татари розпустили свої загони по Волині, але натрапили на сильний опір у цілому ряді міст. Головні турецько-татарські сили рушили просто на Львів.¹³⁹

Залишений своїми союзниками без скількинебудь значної допомоги, Дорошенко повернувся до Чигирина, покинувши в Корсуні полковника Шульгу з 2000 серденят і ханського сина Девлет-Гірея з 3000 орди.¹⁴⁰ Справа його ставала майже безнадійною. Населення масами покидало Правобережну Україну й тікало на лівий берег. Почали залишати його навіть його вірні серденята: в квітні перейшов на бік Самойловича цілий полк Федора Мовчана в 500 душ. Мовчан присягнув царю, був залишений на службі і приймав участь у військовій акції проти свого недавнього гетьмана.¹⁴¹ Слідом за ним перейшло на бік Самойловича ще 200 серденят,¹⁴² і Дорошенко даремне писав до них, щоб вони повернулись до нього.¹⁴³ Як поясняв Самойлович московському післанцю Щоголеву, "серденята служили у Дорошенка за гроші, тільки їм і користи, що п'ють та їдять, маючи добру одежу, зброю й коней, за те й умирають".¹⁴⁴ Отже, коли довелось їм терпіти голод та всяку нужду, то сердюки почали шукати собі багатшого пана. Населення гинуло з голоду, й бували випадки, що готове було добровільно віддатися в полон орді.¹⁴⁵ Розійшлася чутка, що султан наказав

138. Там таки, ст. 131.

139. Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 472-473.

140. АЮЗР, т. XII, ст. 127, 210.

141. Там таки, ст. 97, 117, 216-217.

142. Костомаровъ. Руина, ст. 259 (Арх. Заг. Спр., св. 45, ч. 3).

143. Там таки (Арх. М-ва Юст., кн. 108, л. 881).

144. АЮЗР, т. XII, ст. 216.

145. Там таки, ст. 45.

Дорошенкові вислати до Туреччини 500 хлопців і дівчат віком до п'ятнадцяти літ, і це так обурило проти Дорошенка навіть близьких до нього людей, як от тестя його Яненка, що він покинув було Чигирин і три дні ховався в лісі з своїми вірними серденьятами, поки вляглося обурення проти нього в Чигирині.¹⁴⁶

До початку червня у Самойловича набралось вже коло 700 старшин і 2000 козаків, які перейшли від Дорошенка.¹⁴⁷ Не помагало й те, що вони бачили, як грубо поводитися москалі з козаками; наприклад, канівський воєвода князь Волконський заарештував Канівського полковника Івана Гурського за те, що ніби той приймав у себе Дорошенкового розвідчика, і держав у кайданах, не звертаючи уваги на інтервенцію самого гетьмана Самойловича. Недурно козаки-дорошенківці глузували з "барабашів": "піддавайтесь, — казали вони, — цареві, бачите, яка вам від царя ласка!"¹⁴⁸ Інші московські начальники хапали козаків та міщан і брали їх на тортури.¹⁴⁹ Але це не спиняло дезерцій і переходу на московський бік: вже не було охоти битись і класти голови за справу, яка здавалася всім безнадійною. Самойлович казав 1. VII. 1675 р. піддячому Часовнікову, що всі козаки на правому боці хочуть бути в підданстві у царя і давно б попереходили всі на лівий берег, якби не застави, поставлені Дорошенком по шляхах; вони тільки ждуть слушного часу, щоб звести Дорошенка з світу; якби царське військо стануло тепер під Чигирином, то свої ж козаки видали б Дорошенка.¹⁵⁰

Старшини один за одним переходили на лівий берег, навіть близькі люди Дорошенка, як от брат гетьманової Яненко.¹⁵¹ Передався військовий канцелярист Василь Кочубей;¹⁵² далі другий канцелярист Іван Дорошевич, за ним генеральний суддя Чернявський;¹⁵³ явився в Батурин корсунський козак Степан Мартиненко, пасинок

146. Костомаровъ. Руина, ст. 259 (Арх. М-ва Юст., кн. 30, л. 133).

147. АЮЗР, т. XII, ст. 128.

148. Там таки, ст. 129-130; Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 481.

149. АЮЗР, т. XII, ст. 215-216.

150. Там таки, ст. 128.

151. Там таки, ст. 109-110.

152. Там таки, ст. 246.

153. Там таки, ст. 349.

Б. Хмельницького; він разом з Чернявським і з Уманським полковником Микитою Сеневи́чем їздив з доручення гетьмана до турецько-татарського обозу під Теробовлею, і повернувшись звідти, просто передався на бік Самойловича.¹⁵⁴ Нарешті передався один з найвірніших досі полковників Григорій Гамалія, посварившись з Дорошенком через його турецьку політику. Він покинув у Чигирині жінку, дітей і все своє майно та разом з молодшим братом Андрієм перейшов за Дніпро.¹⁵⁵

Всі вони оповідали про загальне незадоволення з Дорошенка в Чигирині, може бути, що й прибільшуючи та згущуючи фарби, бо знали, що це буде приємно чути Самойловичу. Кочубей, якому судилося 35 років пізніше відіграти сумну, хоч і голосну роллю за часів Мазепи, попав до Самойловича ніби не зовсім по своїй волі: виїхавши 23. VII з Адріанополя, він віз з собою листи до Дорошенка від великого візира та інших турецьких достойників. По дорозі його челядник обікрав його, забрав усі ті листи і зник. Кочубей не наважився після того явитись до Дорошенка, боячись кари і, прибувши в Україну, просто з Умані¹⁵⁶ подався на лівий берег. Так він сам пояснив причину, чому він покинув службу в Дорошенка.¹⁵⁷ В таборі у Самойловича під Галицею (село Конотопського повіту) Кочубей оповідав усе, що тільки знав про зносини гетьмана Дорошенка з Турецькою Портою; розповів, між іншим, і про те, що, мовляв, усе населення Правобережної України зненавиділо Дорошенка, та що в самому Чигирині нема до нього прихильних людей, анікого, ані полковника, ані обозного, ані найменшого козака, крім братів його та писаря й судді. Дорошенко дуже журився тим, що народ тікає на лівий берег; він писав турецькому султану, що вже без числа нищив таких утікачів сердюками й навіть гарматами, оддавав їх татарам, але не міг ніяк удержати. Полковники Корсунський, Торговицький, Брацлавський, Уманський — раз-у-раз доносили йому, що народ хоче переходити на лівий берег, і Доро-

154. Там таки, ст. 264, 268, 315, 316, 325.

155. Там таки, ст. 349-350.

156. Сотник Карандєєв називає Кочубея "уманським писарем", певно він був родом з Умані: АЮЗР, т. XII, ст. 238.

157. АЮЗР, т. XII, ст. 246.

шенко писав їм, що ось-ось прийдуть татари й турки і підуть разом з ним воювати Задніпрянщину; тим він хотів їх налякати, але це нічого не помагало, і всі од мала до велика його зненавиділи.¹⁵⁸ Гамалія оповідав, що у старшини була таємна нарада про те, щоб схопити Дорошенка й віддати Самойловичу.¹⁵⁹ Дорошевич оповідав, що всі чигиринці бажають бути під царем й давно б уже проти Дорошенка щось учинили, тільки бояться сердюків, і що взагалі Дорошенко сердюками тільки й держиться, та що він думає в разі небезпеки іти з запасами і клейнодами на Запоріжжя.¹⁶⁰

Переказували Самойловичу також, що й татари й турки дуже злі на Дорошенка. Кочубей оповідав ніби султан турецький казав, що жалусь, чому він, бувши торік під Уманю, не забрав у неволю самого Дорошенка, та що кримський хан, солтани, мурзи, аги — всі великі вороги Дорошенка, і хоч явно не виступають, боячись турецького візира, але тайно замишляють деяку зраду; сердяться вони на нього за те, що понижує їх перед турками, що пише, минаючи їх, просто до турецького султана, і той наказує орді йти до нього на поміч. І дуже тішаться татари з того, що під Дорошенком Україна стала пуста, кажуть: це так оборонили турки Дорошенка.¹⁶¹ Про це саме оповідав і Дорошенків капітан Коваленко, додаючи, що коли татари сміялись Дорошенкові в вічі, що, мовляв, оборонили тебе турки так, що на останку сам підеш на каторгу, то Дорошенко вдарив за це мурзу по пиці.¹⁶² Дорошевич оповідав, що про Дорошенка між турками й татарами ніхто й слова доброго не скаже.¹⁶³ Іван Гулак, що їздив літом 1675 р. послом до Криму, оповідав полковнику Уманському Семенку, як страшенно розгнівався хан Селім-Гірей на Дорошенка за те, що він звернувся за допомогою безпосередньо до Ібрагіма-паші, обминувши хана, і казав, що за те відкличе свого сина від Дорошенка.¹⁶⁴

158. Там таки, ст. 236.

159. Там таки, ст. 350.

160. Там таки, ст. 355-356.

161. Там таки, ст. 236.

162. Там таки, ст. 240.

163. Там таки, ст. 350.

164. Там таки, ст. 322-323.

Та безперечно для Дорошенка ще болючішою, ніж зрада співробітників і приятелів, була втрата його друга і порадника митрополита Йосифа Тукальського, що помер в Чигирині 26. VII. 1675 р.¹⁶⁵ Митрополит покинув на початку 1674 р. Канів перед наступом Самойловича і Ромодановського і переселився знов до Чигирини. Скоро потому він почав слабувати на очі і майже осліп.¹⁶⁶ В часі бомбардування москалями Чигирини в липні 1674 р. одна граната попала в митрополичий будинок і розірвалася там. Це дуже налякало митрополита, він утік до верхнього замку й заслаб від пережитого страху. Довідавшись про його хворобу, хан прислав до нього свого лікаря.¹⁶⁷ В грудні 1674 р. в Москву доносили, що митрополит зовсім осліп, що в нього однялися ноги, а згодом туди ж було донесено, що митрополит не може ходити, і його носять, коли буває треба ж з'явитись.¹⁶⁸ В 1675 р. ми вже не бачимо його участі в якихнебудь політичних нарадах. В часі його смертельної хвороби Дорошенко обіцяв митрополиту, що зробить його наступником на митрополії Йосифа Шумлянського,¹⁶⁹ але коли Тукальський помер, то Шумлянський звернувся в справі митрополії не до Дорошенка, а просто в Москву.¹⁷⁰ В Чигирині оповідали, що, коли митрополит лежав хворий, Дорошенко постійно його відвідував. Умираючи, митрополит наче б закликав гетьмана Божим ім'ям, щоб він покинув турецьке підданство і прийняв царське, коли ж цього він не зробить, то загине. Дорошенко нібито розсердився за це на митрополита і вже не ходив до нього аж до його смерті.¹⁷¹

Спочатку Тукальського поховано було в Троїцькому монастирі, де він і мешкав. Його папери, серед яких було чимало поучень, були передані в 1688 р. до Києво-Печерської Лаври.¹⁷² Під час відступу московських і українських військ з Чигирини при кінці другої т. зв. Чигиринської війни 1678 р. козаки винесли мощі святи-

165. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 997.

166. Там таки, ст. 956.

167. Там таки, ст. 963.

168. Там таки, ст. 977.

169. Там таки, ст. 1000.

170. Там таки, ст. 1001.

171. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XIII, ст. 824.

172. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, изд. 4. Київ, 1903, ст. 559.

теля з палаючого міста і перенесли до лубенського Мгарського монастиря, де духовник митрополита ієромонах Макарій Русанович, зложив їх 8. VIII. 1678 р. в Преображенській дерев'яній церкві. Пізніше перенесено їх до новозбудованої кам'яної церкви. Цар Петро I звелів заложити його могилу цеглами, і тільки надпис в стіні свідчив про місце останнього відпочинку великого українського патріота.¹⁷³

По смерті митрополита Тукальського Лазар Баранович, що за життя стільки проти нього інтригував, склав йому в польській мові пишній надгробок, згадавши в ньому про небіжчика, що

Seymy go znali, Malborg o nim gada,
Nie jedna pewnie macała go biada.
Którego syna Pan lubi, to bije,
Aby był piękny, jego łzami myje.
Przez wszystkie żywot, przy wrodzonej snocie,
Ten czuły pasterz żył zawsze w kłopotcie.
Nie tak go lata, jak zjadły kłopoty,
Pracować śmierć mu urwała ochoty.

Цей панегірик в цілості подав Величко в своєму літопису.¹⁷⁴ Частинно подано його в літопису Мгарського монастиря, разом з описом його могили.¹⁷⁵

173. Там таки.

174. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 384-388.

175. Отрывки изъ Лїтописи Мгарского монастыря, "КСт" 1889, кн. V-VI, ст. 68-70.

XVIII

Дорошенко не був принциповим прихильником турецької орієнтації. Маначинська комісія і її безрезультатність. Москва не прихильється до польських пропозицій спільної боротьби проти турків. Самойлович і Ромодановський з наказу Москви розпочинають збройну акцію проти Дорошенка. Нова руїна Правобережжя. Дорошенко звертається до Сірка. Він у присутності Сірка складає в Чигирині присягу на підданство цареві. Незадоволення Самойловича. Дорошенко звертається безпосередньо у Москву й висилас туди турецькі санджаки.

Удари, що з усіх боків сипалися на Дорошенка, не зломали його сильного духу і його рішучої волі провадити боротьбу за здійснення свого політичного ідеалу — об'єднаної й незалежної України. Однак він не міг не бачити, що політика, яку він провадив з неймовірним напруженням усіх своїх сил, а спеціально його орієнтація на Туреччину, не приводила до своєї цілі. Він мусів бачити, що турки не тільки його не люблять і йому не довіряють, але ще й готові кожної хвилини зрадити його і проміняти на когось податливішого й зручнішого для їх плянів та інтересів. Недурно Мазепа в своїх зізнаннях у Москві оповідав, між іншим, про те, що турки тримають у себе про запас Юрія Хмельницького, щоб посадовити його на місце Дорошенка, як тільки довідаються, що Дорошенко зрадив Туреччину.¹ А Кочубей, з свого боку, оповідав, що Дорошенко "гризе собі голову" за своє підданство туркам.²

Яків Лизогуб, уже по тому, як він зрадив Дорошенка і перейшов на бік Москви, оповідав Алмазову, що, мовляв, "«у Дорошенка був

1. АЮЗР, т. XI, ст. 365.

2. Там таки, т. XII, ст. 235.

таємний з'їзд із візиром; з'їздилося тільки троє: Дорошенко, візир та я». Візир казав: «ми хочемо взяти Запоріжжя й Київ». Коли розмова скінчилася, Дорошенко, вийшовши з намету, сказав мені: «ти чув, що каже візир? Шкірою нашою торгують!» І почав плакати: «не дай, — каже, — Боже, щоб їх замисел здійснився!»³

Можна сміливо сказати, що Дорошенко взагалі ніколи не був принциповим прихильником турецької орієнтації, а тим паче турецького підданства. Він дивився на підданство турецькому султану, як на останній засіб задля досягнення своєї заповідної мети: об'єднання і усамостійнення України. Він кілька разів сам висловлювався в такому дусі. Далеко охотніше погоджувався він на протекцію царя московського, але під однією умовою: щоб цар допоміг йому об'єднати в одне ціле розшарпану Україну й загарантував їй таку автономію, при якій вона фактично залишалась би окремим державним організмом і могла провадити самостійну політику відповідно до своїх інтересів. Що Дорошенкові близько лежала на серці не тільки доля України, але й інтереси поневолених турками балканських народів, та що він мріяв про їх звільнення за допомогою спільних зусиль Москви, України й Польщі, показують його слова до Серапіона Полховського, перед яким він розвивав у 1674 р. плян боротьби проти Туреччини й Криму. Він казав, що коли тільки почнеться спільний наступ українсько-московських сил, то "господарі Волоський і Мультянський та інші християнські землі, Серби, Македоняни, Арнаути, які тільки й ждуть, щоб хтось почав турків воювати, будуть їм помагати, дарма що деякі з них бусурмани, тільки не турки; вони будуть воювати з турками за свої кривди. Навіть ногайські татари будуть воювати з Кримом за свої кривди".⁴ На ці слова Дорошенка звернув увагу М. Драгоманов як на доказ того, що "в Україні вже в XVII столітті були люди, які мали далекосяжні погляди й зовсім не по-церковному розуміли балканську справу".⁵ Але московські політики XVII століття, які були глухі до сміливих плянів Богдана Хмельницького "вибити

3. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 483.

4. Бантышъ-Каменскій (собр.). Источники малороссійской исторіи, ч. 1, ст. 260-261.

5. Громада (Женева) 1878, 2, ст. 468-469.

ввесь руський народ з лядської неволі”, не спромоглись оцінити й далекосяжних плянів його наступника; вони воліли мати діло з Брюховецькими, Многогрішними, Самойловичами, аніж з людьми таких поглядів як Б. Хмельницький або П. Дорошенко. Більшість українських істориків, таких як Костомаров,⁶ Ол. Єфименкова,⁷ Грушевський⁸ і Уманець,⁹ погоджуються між собою в тому, що турецький протекторат був для Дорошенка єдине лиш засобом для виборення самостійности України.

Не зважаючи на своє майже безвихідне становище, Дорошенко не складав зброї, провадячи на всі сторони живу дипломатичну діяльність. Кримський хан Селім-Гірей, який був прихильником Польщі, з певною тривогою дивився на зріст турецької потуги на північ від Дунаю; перш за все з опануванням турками Поділля й поширенням турецької протекції на всю Правобережну Україну татари втрачали той терен, звідки вони здобували в час своїх наїздів багату здобич, головне ясир. З другого боку, Селім-Гірей передчував загрозу для самого існування Кримської держави в скріпленні Москви на Україні на випадок опанування нею Чигиринна. А вже найнебезпечнішим являвся для нього польсько-московський союз, який міг кожної хвилини бути звернутий проти Криму. Тому він за всяку ціну старався розбити польсько-московське порозуміння і з цією метою запропонував Яну Собеському своє посередництво для заключення миру між Туреччиною й Польщею, з тим, щоб потім скерувати проти Москви ”три шаблі”: польську, турецьку і татарську.¹⁰

Селім-Гірей почав нахилити султана припинити війну з Польщею і обернути свою зброю проти далеко небезпечнішого ворога — Москви.¹¹ Собеський розпочав своє панування з висилки послів: до великого візира був висланий Ян Карвовський, до солтанакалги — Качоровський, які мали розвідати про настрої серед турець-

6. Костомаровъ. Руина, ст. 96-97, 270-271.

7. Єфименко. Южная Русь, т. I, ст. 93.

8. М. Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ—Відень, 1921, ст. 341.

9. Уманець. Гетманъ Мазепа, ст. 40.

10. Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 481.

11. Там таки, ст. 482.

ких і татарських кругів і про можливість мирних переговорів. Селім-Гірею вдалось досягти згоди падишаха на своє посередництво в справі миру з Польщею. Між ханом і королем почалися тепер живі зносини, в яких відігравав певну роль й Дорошенко, котрий, з свого боку, провадив переговори з королем і, здається, не дуже то дбав, щоб Польща замирилася з Кримом.¹² Як представник короля найчастіше їздив до хана полковник Фрідріх Гребен, який мав доручення переконати Нураддіна, візира й самого хана, що повне опанування України турками мало б негативні наслідки для Криму, бо тоді, мовляв, "так стиснуто було б Крим, що він скоро зовсім зубожів би".

Висилаючи для прелімінарних переговорів полковника Гребена, король на знак своєї приязні відпустив кілька знатних татарських бранців, узятих в полон під Баром, в тому числі провідника татар-липків Гуссейна-бея Моровського, польського потурнака, який відіграв значну роль в дальших переговорах.

Нарешті після довгих переговорів вирушила до ханського обозу під Маначиним на Поділлі 23. VI польська делегація, в склад якої входили: коронний стражник Стефан Бідінський, чернігівський каштелян Сильницький, генерал-майор Корицький, польний обозний Карчевський і полковник Гребен.¹³ Все це були люди, що вже не раз брали участь у переговорах з татарами. 28. VI вони вже були в ханському обозі, а 30. VI були прийняті ханом.¹⁴

Хан ще попереду порозумівся з посланцями Дорошенка і з Гребеном щодо запрошення на переговори і представників Дорошенка, які й з'явилися в особах генерального обозного Гулака і Дорошенкового резидента в Царгороді Остапа Остоматія. Польські послы привезли з собою багаті подарунки від короля і від сенаторів для хана, солтанів, беїв, мурз та іншої татарської старшини й були "досить добре і по-людськи" прийняті ханом. Українських представників, однак, хан не допустив до участі в переговорах під тим

12. Там таки, ст. 490.

13. АЮЗР, т. XII, ст. 168; Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 494-495; Szujski. Dzieje Polski, t. IV, ст. 56-57.

14. Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 497.

претекстом, що вони з поляками вороги й можуть в часі розмов "въ гнѣвъ и въ брань войти".¹⁵

Саме в той час, як розпочалися переговори, які, здавалось, мали шанси на успіх, хан розпустив татарські загони по Галичині й Поділля, щоб дати підживитись голодній орді. Він не хотів того робити "для своєї чести", але його примусили татарські старшини.¹⁶

Польські комісари домагались повороту Кам'янця, України і самого Дорошенка, маючи наказ твердо настоювати на виконанні цих вимог, "хоча б мали загубити свої землі аж по самий Львів". Бучацький договір вони визнавали за недійсний, бо покійний король заключив його без згоди Речі Посполитої. На це хан відповів, що про Кам'янець даремне й балакати, бо його султан здобув власною особою, а Україна піддалася добровільно. Отже, казав він, договорюйтесь про те, що можливо, приймайте султанські санджаки, присилайте своїх резидентів і давайте, будемо воювати разом москалів. Хан брався упросити султана, щоб він зрікся положеної під Бучачем контрибуції 20 000 золотих. Ситуація в переговорах дуже змінилася на гірше, коли надтягла 20 000 турецька армія з сильною артилерією й сполучилася з татарами. Начальник тої армії зять султана Ібрагім-паша був настроєний дуже непримиримо, а, крім того, був переконаний, що польське військо дуже ослаблене й не може поставити сильного опору. Під пресією Ібрагім-паші хан почав ставити нові вимоги. Після довгих балачок, які затяглися аж до другої половини липня, не прийшли до ніякого рішення, і хан, задержавши при собі польських послів, рушив разом з турками на Галичину, руйнуючи по дорозі Маначин, Базилею, Вишневець, і тільки по тому, як було здобуто Збараж, де українські селяни вбили польського коменданта француза Desautenil-а й здали місто туркам, відпустив комісарів до короля.¹⁷

Турки й татари страшенно спустошили тим разом Галичину, але були побиті самим королем під Львовом, не змогли здобути

15. АЮЗР, т. XII, ст. 353-354.

16. Там таки, ст. 353-354.

17. Там таки, ст. 354-355. Ці відомості подав Самойловичу старшина Дорошенка, підписок канцелярії Іван Дорошевич, який їздив з його послами на переговори до хана, а потім, повернувши додому, передався Із. XI на бік Самойловича. Див. також: Szujski. Dzieje Polski, t. IV, ст. 57; Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 497-498.

Теребовлі, яку боронив хоробрий комендант Хжановський, і на початку жовтня розпочали відворот. Наприкінці жовтня на лівому березі Дністра вже не було ані татар ані турків.¹⁸ Ян Собеський переслідував їх аж до Дністра, звідки 19. X. 1675 р. в Городку написав листа до царя Олексія, нарікаючи на Ромодановського й Самойловича, що не тільки не прийшли йому на поміч самі, але й не прислали жадної допомоги, хоча б у такому числі людей, скільки він поставив по фортецях в Україні залог "для притиснення Дорошенка"; тепер же цар вимагає, щоб він, король, ішов з своїм військом під Паволоч та Коростишів. Це зовсім непотрібно, тепер би треба йти на Хотин і на Дунай, і це ще можна зробити, не вважаючи на осінню пору, якби лиш явилось московське військо.¹⁹ Але москалі не прийшли, Собеський посунувся було трохи далі до Чернокозинців, на 2 з половиною милі від Кам'янця, але в Кам'янці стояло залогою 12 000 яничарів, місто було наново укріплене, і починати облогу в таку пізню пору (початок листопада) було вже небезпечно. Король універсалом з 10. XI оповістив кінець кампанії й повернув назад до Польщі, готуючись до своєї коронації, призначеної на 2. II. 1676 р.²⁰

Надії короля на московську поміч були зовсім ілюзорні. Москва думала тільки про те, щоб здобути для себе Правобережну Україну, користуючись з трудної ситуації як Дорошенка, так і Польщі, а Самойлович, завзятий ворог Польщі, не хотів ані чути про якусь спільну акцію з поляками. В Москві вже з весни 1675 р. помишляли про відновлення військових операцій на правому березі. 26. IV цар вислав Ромодановському й Самойловичу (наказ) сполучити свої війська і рушити до Дніпра, а, ставши над Дніпром, дати знати польському й литовському гетьманам і пропонував їм зійтися на правому березі Дніпра під Коростишевом або під Паволоччю, або під Мотовилівкою. З обох боків мали бути дані аманати (закладники). Якщо ні турки, ні татари не прийдуть влітку до Дорошенка, то сполучитись з королівським військом не потрібно, і взагалі далі Паволочі іти не слід, в підїзди царських вояків не посилати, а в часі

18. Szujski. Dzieje Polski, t. IV, ст. 58.

19. Korzon. Dzieje wojen, t. II, ст. 481-482.

20. Там таки, ст. 482.

бою хай перші виступають поляки, а царських військ наперед не посилати.²¹ 29. V в Сумах у Ромодановського Самойлович у присутності старшини й царського представника стряпчого Алмазова заявив, що сполучатись з польським військом дуже небезпечно, бо коли минулої зими король стояв з військом в Україні, то з ордою, яка перебувала поблизу, він зовсім не воював, а все зносився з Дорошенком про мир; та й чутки ходили, що король прийшов в Україну не для війни з бусурманами, а щоб Київ захопити. Тому козаки не тількищо не хочуть сполучатись з поляками, але й зноситись з ними не хочуть, та їм і вірити не можна. Генеральний писар Сава Прокопович висловився у тому самому дусі, що й гетьман.²² Однак у Москві не дуже послухались резонів Самойловича, і 25. VI цар Олексій писав йому, щоб він та Ромодановський зносились з польськими гетьманами, але не з'єднувались з ними, поки не буде про це спеціального наказу. Боярин і гетьман мали стати з військом під Переяславом на випадок походу на Крим, або, якщо цей похід буде відложений, щоб іти на Дорошенка.²³

Готуючись до відновлення військових операцій проти Дорошенка, Самойлович вислав на правий берег універсали, в яких осуджував Дорошенка за його спілку з бусурманами й закликав населення піддаватись під руку московського царя. Ці універсали викликали з боку Дорошенка відповідь в формі листа до самого Самойловича, писаного 3. VI з Корсуня. Він писав, що за весь час свого гетьманства, хоча йому не раз траплялося закликати на поміч татар, він завжди старався не допустити їх руйнувати Лівобережну Україну, люблячи її мешканців, яко своїх єдинокровних братів. А от яку користь приніс рідному краю Самойлович, явившись торік з москалями і поруйнувавши Черкаський та Чигиринський полки, спровокувавши Умань і Забужжя і потім покинувши їх на помсту й на поталу туркам? Він обвинувачував Самойловича в

21. Соловьевъ. Собрание сочинений, т. XII, ст. 482.

22. Там таки, ст. 483. Здається, що нарада в Сумах відбулася трохи раніше ніж 29. V, бо цим днем датовано лист Самойловича до царя, писаний "під Ромном" із згадкою про нараду в Сумах, як про таку, що вже відбулася. Див. АЮЗР, т. XII, ст. 112.

23. АЮЗР, т. XII, ст. 141-142.

тому, що він перший розпочав цю братоубийчу війну. Щодо закидів у спілці з бусурманами, Дорошенко вказував на те, що й давні руські князі не раз закликали бусурман проти своїх ворогів, і Богдан Хмельницький прикликав на поміч татар, коли християнляхи завзялися були викорінити Військо Запорозьке. Не личило б небіжчику Брюховецькому вдаватись до турецького султана, але через що він так зробив, це йому, Самойловичу, найкраще знати, бо він був дорадником небіжчика. Сам же він, Дорошенко, шануючи предків своїх славу, кілька літ видержував війну з Річчю Посполитою й наїзди Суховія та Ханенка, що їх низовці на нього напускали. А коли Москва з Польщею розірвали в Андрусові надвоє Військо і наш народ, довелось тоді вдатись під оборону турецького султана — поневолі та за порадою з усім Військом Запорізьким. Наприкінці Дорошенко звертав увагу Самойловича на непристойність писати такі "пашквільні" універсали й підбурювати проти нього старшину й козаків.²⁴

Самойлович відповів на цей лист. "Де вже нам, — писав він, — рівнятись з руськими князями! Рівнятись можуть тільки рівні з рівними, а руські князі були незалежними володарями. Одначе літописи оповідають, що небагато користи добули собі руські князі від бусурман: держави їхні на довгі часи розірвались і обернулись внівець. Та й гетьмани своїми союзами з бусурманами ніякого добра народу й Війську не учинили, а тільки отчизну свою і віру благочестиву на правому березі викоренили і запровадили велику силу братії своєї у вічну бусурманську неволю. Ось і зараз: хто винен в тому, що народ на цей бік валить? Не від великої прохолоди сюди йдуть, покинувши свої достатки, а від турецької неволі з душами утікають".²⁵

Але, вдаючись у полеміку, Самойлович, цей найменш хоробрий та войовничий з усіх наших гетьманів від Хмельницького до Мазепи, не дуже квапився з Дорошенком воювати. Діставши царський наказ, він негайно ж 1. VII відписав, що йти тепер на Дорошенка небезпечно, бо до нього можуть прийти на поміч

24. Там таки, ст. 118-123.

25. Костомаровъ. Руина, ст. 261 (Арх. Зак. Спр., кн. 45, ч. 4; Арх. М-ва Юст., кн. 108, л. 986; кн. 32, л. 512).

кримський хан і турецьке військо, а сам Дорошенко може вдарити на лівий берег, особливо цього літа, коли вода в Дніпрі впала так низько, як ще ніколи. Отже, якщо виступати, то нехай спочатку Ромодановський стягне до себе всі свої сили з Білгорода й Курська, бо покищо його сили стоять яких 500 верст од Дніпра, а Дорошенко з своїм військом стоїть у Корсуні всього в яких 20 верстах од Дніпра. А про хана є чутка, що він іде з Польщі до Дорошенка, та й турки, позираючи на хана, як тільки договоряться з поляками, теж прийдуть під Корсунь. Найкраще було б діждатися осені, коли і турки, і татари підуть додому. Тоді б можна зважитися переправитись на правий берег і "щось доброго над Дорошенком учинити".

Щождо з'єднання військ московських і козацьких з польськими й литовськими, то Самойлович повторював те, що казав на нараді в Сумах: з поляками жадним чином сполучатись не можна, і то з багатьох причин, яких усіх у листі навіть виложити не можна і особливо небезпечно сполучатись з поляками козацькому війську, бо поляки, ідучи кудинебудь походом разом з литовським військом, ніколи, навіть в найтяжчих оказіях, не стають табор з табором, а все окремо, і хоча належать до одної з литовцями держави, під одним королем, так поводяться, що от минулої зими литовський гетьман Пац покинув серед походу короля і польське військо. Так що вже казати про Військо Запорозьке, яке поляки звіку ненавидять за саму православну віру? От маємо приклад: минулої осені комендант Білої Церкви затримав і без усякої причини звелів стратити полковника Білоцерківського Степана Бутенка, коли той тікав на цей бік від Дорошенка. Та й не тільки йому, але й багатьом людям, чесним і достойним, довелось прийняти безневинно смерть від поляків.²⁶

Що стосується до походу на Крим, то найкраще вибиратись туди ранньою весною, ще перед світлим Христовим Воскресенням; і сходитись треба з боярином та воєводами на шляху за Маячкою, або

26. Як уявляв собі Самойлович польсько-українські взаємини й відносини поляків до українців, показують слова його листа до Сірка 6. II. 1675: "у поляків, — писав він, — що русин, то й песья кість, і недостойн русин, а особливо наш брат козак не тільки перед поляком сісти, але й стояти трудно. Одному Ханенкові додержали, пам'ятаючи його услуги і те, що в них дівчину заміж узяв, але сина його злою смертю стратили". Див. АЮЗР, т. XII, ст. 49.

над річкою Ореллю. Туди з царських городів можна дійти з обозами за три тижні. І якщо вирішити іти на Крим, то треба тепер відкласти всякі військові операції, щоб дати людям спочити і підготуватись.²⁷

Лист Самойловича розминувся з царським наказом 2. VII, де сповіщалося, що у відповідь на просьбу гетьмана ще з 2. V цар звелів прислати на поміч Ромодановському нові військові сили, а обом їм, боярину й гетьману, наказує стати над Дніпром і вислати на той бік лиш частину війська; про це вони мають сповістити короля Яна Собеського, запрошуючи прислати польське військо для спільної акції; про умови ж сполучення з польським військом і спільних з ним боєвих операцій мав бути присланий додатковий наказ окремо.²⁸

Самойлович дійсно написав до польського гетьмана Дмитра Вишневецького 25. VII, що буде з ним порозуміватись і що вирушає сам з військом до Дніпра.²⁹ В той же час одержав Самойлович листи від литовського канцлера Паца з дня 30. VI³⁰ і від польного литовського гетьмана Радивиля з дня 2. VII³¹ — все про спільні військові операції. Але Самойлович ніяк не погоджувався на якусь спільну з поляками акцію. Він пише в кінці липня до боярина А. Матвєєва, керівника московської політики, що має певні відомості (зі слів польського післанця шляхтича Болеслава Давидова) про те, що польський король вже більш місяця, як замирився з турецьким султаном за посередництвом хана, погодився на те, щоб Кам'янець з Поділлям залишився під турками; натомість султан зрікся дані від Польщі і приобіцяв іти війною на Москву, щоб здобути для Польщі Україну з Києвом. А щоб улегшити собі це завдання, поляки хочуть виманити московське й козацьке військо за Дніпро, а там його знести або бусурманам в ясир віддати. Для того, мовляв, і Гуляницького прислано під Київ, щоб, виманивши московсько-козацьке військо, легше було його оточити. Про те саме

27. АЮЗР, т. XII, ст. 151-155.

28. Там таки, ст. 156-160.

29. Там таки, ст. 172-173.

30. Там таки, ст. 180-183.

31. Там таки, ст. 184-185.

чув Самойлович від одного полоненика, що втік з турецького війська; нарешті, казав йому митрополит Македонський Арсеній, що недавно його турки взяли були під Рашковом в полон разом з якимись купцями, а Дорошенко його визволив: так цей Арсеній, буди в Чигирині у Дорошенка і просячись, щоб той його пустив далі на лівий берег, чув від самого Дорошенка пораду їхати десь подалі за Дніпро, бо ляхи вже помирились з турками й татарами, і скоро прийдуть до нього турецькі й татарські війська, і він тоді піде з ними завойовувати Задніпрянщину.³²

Хоч потім виявилось, що відомості Давидова не заслуговують довір'я, в чому признався перед піддячим Щоголевим сам Самойлович, але раз-у-раз надходили інші тривожні звістки, які держали Самойловича в стані напруження й страху. Так 28. VII Самойлович сповіщав царя, що Григорій Гуляницький прислав був свого двоюрідного брата Федора Гуляницького на лівий берег з королівськими й своїми власними універсалами, обминувши його, Самойловича.³³ Київський полковник Солонина писав 3. VIII гетьману, ніби 40 000 литовського війська переправилось через Прип'ять і йде на Київ.³⁴ А 5. VIII сам Самойлович сповіщав боярина Матвєєва, що на посланий з лівого берега козацький підїзд, котрий захопив був Дорошенкового старосту в Ставищах, напали поляки з Білої Церкви разом з козацьким сотником з Синяви, побили той підїзд і одвели п'ять чоловік до Білої Церкви в полон.³⁵

Але це нічого не допомогло й не вплинуло на московських політиків: 6. VIII цар видав Самойловичу наказ іти з Ромодановським до Дніпра і вислати передовий відділ на правий берег, але з польським військом не сполучатись, поки не буде на це спеціального царського указу.³⁶ І Самойлович вирушив 18. VIII з усіма своїми полками з Батурина.³⁷ 7. IX Самойлович зійшовся з Ромодановським на Обечівській греблі між Галицею й Прилуками, а 11. XI

32. Там таки, ст. 174-175.

33. Там таки, ст. 194-195.

34. Там таки, ст. 195-196.

35. Там таки, ст. 196-198.

36. Там таки, ст. 199-202.

37. Там таки, ст. 205.

рушили далі до Яготина,³⁸ де простояли до 16. XI і тільки 18. XI наблизились до Дніпра, ставши у 10 верстах напроти Канева.³⁹ Перед виступом у похід Самойлович поділився своїми відомостями й плянами з піддячим Щоголевим, що привіз йому царську грамоту. По його відомостям під Корсунем стояв обозом Дорошенків наказний Шульга з 2000 серденят і син кримського хана з 3000 орди, а городових козаків при них нема, — не йдуть до них і тікають на лівий берег. Та й самих серденят стережуть татари, бо чутка є, що серденята тільки й ждуть, як би їм, захопивши гармати, утекти до Канева. А Дорошенко від Петрового посту сидить у Чигирині і не йде до обозу. Отже Самойлович мав на увазі, як тільки дійде з Ромодановським до Дніпра, то вишле 12 000 виборних козаків і полк Мовчана, а Ромодановський додасть від себе, і той відділ піде на Корсунь; як тільки серденята побачать своїх серденят з Мовчанового полку, то зараз же й здадуться з гарматами, а ханів син з татарами втече до свого батька. Це буде й полякам поміч, бо увільняться від хана; коли ж коронні й литовські гетьмани наближаться й почнуть закликати його, гетьмана, і боярина переходити за Дніпро, можна буде їм відповісти, що нема чого йти, бо де той ворог? Нема з ким битись. А якщо вже доведеться боярину й гетьману за Дніпро перейти і з поляками з'єднатись, то краще йому, гетьману, і всьому його війську смерть прийняти, ніж у поляків у безчесті та поневоленні бути; почнуть поляки козаків називати мужиками й своїми підданими, почнуть бити обухами і кормів вимагати. Поляки дуже злі на те, що Лівобережна Україна живе в достатках і спокої під царською рукою, і вони б дуже хотіли прибрати її до своїх рук, особливо Вишневецький, що жалує за своїми маєтностями на лівому березі. І тому для гетьмана і для всього Війська та посполитих людей потрібно не тільки, щоб усі гетьмани коронні та литовські приходили, але щоб і одного поляка там не було. Такі розмови, як потім переказував у Москві Щоголев, провадив Самойлович тому, що й він поляків не любить, і поляки його не люблять.⁴⁰

38. Там таки, ст. 244-245, 250.

39. Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 484.

40. Там таки, ст. 205-211.

Ще Самойлович не вирушив у поход, а вже прийшла вістка, що передовий відділ під командою Іллі Новицького (який був перед тим польським комендантом Димера й перейшов на службу до Самойловича) й Переяславського полковника Войци Сербина перейшов Дніпро і розбив під Мошнами відділ Дорошенкового війська і пограбував мешканців Мошнів, які мусіли перейти на лівий берег, де вони розбрелись по городах, хто куди міг.⁴¹

Довідавшись про це, а також про настрій Самойловича і москалів, Дорошенко зараз же розставив частину свого війська в Корсуні, Медвині, Богуславі, а другу частину з гарматами забрав до себе в Чигирин.⁴² Серденята робили партизанські наїзди на місцевості, зайняті ворожим військом; так, 31. VII відділ серденят і татар зробив наїзд аж на Кирилівський монастир під самим Києвом.⁴³ Дорошенко зробив ще одну спробу порозуміння: він звернувся з листом 22. VIII безпосередньо до Самойловича. Він писав, що з самих юних літ своїх ніколи не дбав про власні інтереси й не чинив нікому з своїх земляків зла. Ось уже десять років доводиться йому держати цей сумний гетьманський уряд, на якому він працює виключно для добра українського народу, для цілоти й спокою України. Дев'ять літ уже воює він з поляками, які й нині, за кожним своїм приходом, несуть Україні муки й руїну. Коли побачили поляки, що не можуть його обдурити своїми обіцянками, то почали нацьковувати проти нього запорожців, які мало розбираються в політиці, і татар. Довелося зрушити свою дружбу з Кримом і воювати з ним протягом трьох літ. Гадав, що хоч тим заслужить собі прихильність християнських монархів, але й це не допомогло. Тоді довелося за згодою всієї старшини й черні шукати дружби монархів бусурманських. Дорошенко присягав перед Богом, який знає всі таємниці людського серця, що не для яких своїх інтересів, але для цілоти отчизни України прийняв цю дружбу з мусулманами. Християнські монархи, наступаючи ніби для визволення України з-під турецької протекції й потім відступаючи, накликали на неї страхіття приходу бусурманських військ; особливо так чинили ляхи.

41. Там таки, ст. 220.

42. АЮЗР, т. V, ст. 135-136.

43. Эйнгорнь. О сношеніяхъ, ст. 1006-1007.

Але, видно, Господь не потерпів їхньої пихи: бо те, що вони тут накоїли і якої погібелі для бідної України бажали, те саме понесли на своїх плечах до свого власного краю, потерпівши таку руїну. А тому що і в тих сторонах загинуло багато нашого ж народу, то бачить Бог, що згадую це не з якої утіхи, але з сердешного жалю, що нас завжди з усіх боків воюють, а потім нас же в усьому й обвинувачують.

Зважаючи на такий нещасливий стан рідного краю, Дорошенко благав Самойловича не руйнувати його далі, не насилати своїх військ, не нищити хліб на полі, не чинити бідним людям шкоди. Він прохав в ім'я цілості останків українського народу замиритись, а на доказ своєї миролюбності відпустив з полону 10 задніпрянських козаків, натомість прохав відпустити захоплених у полон правобережців, називаючи їх по іменах.⁴⁴

Такий лист міг зворушити, наприклад, запорожців, які плакали, читаючи Дорошенкові листи про "нещастя упадлої отчизни своєї".⁴⁵ Але чи міг він зворушити Самойловича, якого слід зарахувати до тих, що, по словам Величка, "для срібла і злата не тільки далиби виколоти око, але брата і отця свого не пощадилиби; якоже мілиби жаловати матки погибающої Малої Росії?"⁴⁶ Ми не знаємо, що і чи взагалі відповів Самойлович на цей другий Дорошенків до нього лист, знаємо тільки, що Самойлович переслав цього листа в Москву,⁴⁷ вважаючи, певна річ, що всі докори йому, з боку Дорошенка, в непатріотизмі тільки підіймуть його кредит у Москві.

Не задовольняючись листом, спробував Дорошенко досягти якогось порозуміння з Самойловичем і за посередництвом уманського протопопа Йосифа Погорілицького, який їхав до Самойловича й повіз з собою для пам'яті листа або інструкцію. В ній повторювалося більш-менш те саме, про що Дорошенко писав і у своєму листі з 22. VII, і підкреслювалося, що союз Дорошенка з бусурманами вдержував їх од нападів на лівий берег, і що якби гетьманство Дорошенка впало, то не буде кому стримувати татар

44. АЮЗР, т. XII, ст. 220-225.

45. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 302, 394.

46. Там таки, ст. 36.

47. АЮЗР, т. XII, ст. 246.

та турків од наступу на Лівобережжя. Дорошенко пропонував Самойловичу мир і приязнь.⁴⁸

Але ці спроби порозуміння не зустріли, видно, з боку Самойловича якогось відгуку. Наблизившись до Дніпра, Самойлович і Ромодановський вислали на правий берег сильний відділ: гетьман вислав генерального осавула Івана Лисенка, а боярин генерал-майора Франца Вульфа.⁴⁹ По другій версії гетьман вислав Переяславського полковника Войцу (Вука) Сербина з трьома полками, полк серденят Мовчана і компанію Іллі Новицького.⁵⁰ Дорошенко знав про всі рухи Самойловича: у нього були свої розвідчики на лівому березі і довірена людина в особі сахновського сотника Михайла Череватенка, котрий повідомляв його навіть про те, що говорилося на Сумській нараді.⁵¹ 29. VIII він писав до Брацлавського полковника Федора Балабаша, скаржучись, що має постійну війну з задніпрянцями, з Москвою, що засіла в Каневі, з Гуляницьким, з комендантами Білоцерківським, Димерським, Паволоцьким. Він запитував, в якому стані справа з Баром, Меджибожем, Брацлавом.⁵² Дорошенко сподівався ще помочі від турків, і його резидент Остоматій після невдалої конференції в Маначині поїхав знову до Царгороду. Але звідти помочі не було, а чутка, ніби така поміч іде, викликала нову хвилю переселення на лівий берег. Коло трьох тисяч торговичан покинуло свої оселі й рушило до Дніпра. Довідавшись про це, Дорошенко начебто наслав татар, які побрали їх у неволю.⁵³ На початку вересня отамани Ольхівський і Звенигородський привели до Канева 1000 возів пересельців і переправили їх на лівий бік.⁵⁴ Почувши про наближення козацько-московського війська, почали тікати або переходити на сторону лівобережців і Дорошенкові серденята. Два полки серденят, які стояли залогами в Корсуні, Богуславі, Черкасах, Мошнах та інших містах покинули ці міста й подались до Чигирини.⁵⁵ Полковник Корсунський Федір

48. Там таки, ст. 226-227.

49. Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 484.

50. АЮЗР, т. XII, ст. 251.

51. Там таки, ст. 232.

52. Там таки, ст. 225-226.

53. Костомаровъ. Руина, ст. 261 (Арх. М-ва Юст., кн. 32, л. 556).

54. Там таки (Арх. Мін. Зак. Спр., кн. 45, л. 4).

55. Соловьевъ. Собрание сочиненій, т. XII, ст. 484.

Кандиба, який ще недавно казав повісити післанця від Самойловича, що привіз універсал до серденят з закликом до переходу на його бік, тепер почав вагатись і, діставши від Самойловича листа з табору під Каневом 21. IX/I. X з захоотою до підданства,⁵⁶ втік на лівий берег з своєю ріднею.⁵⁷ За ним пішов і Уманський полковник Микита Синенко.⁵⁸ Самовидець каже, що після того, як полковники Самойловича спровадили всіх людей з Корсуня на Задніпров'я, прийшли поляки і спалили Корсунь з церквами.⁵⁹ Ця звістка знаходить собі потвердження в листі польського полковника Лазинського з 4. XI.⁶⁰

Дорошенко опинився в становищі, з якого, здавалося, вже не було виходу. Бусурманська поміч остогидла всім до краю. Чигирин обернувся ніби в якийсь невольницький ринок: скрізь татари виставляли і продавали християнський ясир, навіть під самими вікнами Дорошенкового будинку. Коли хто з чигиринських мешканців, з християнського почуття, хотів когось викупити, то стягав на себе підозріння в неприязні до союзників України татар та турків. По містах та селах бродили голодні татари, і не було спокою від їх насильств. Всі проклинали гетьмана. В самому Чигирині вже було мало хліба, бо два роки нічого не сіяли, а годувалися тим, що крадькома купували з лівого берега.⁶¹

В таких обставинах Дорошенко захопився за досить несподіваний для всіх спосіб: він звернувся до Сірка, щоб той прибув до

56. Возняк. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?, ст. 55-56.

57. А. Лазаревській. Конотопская Старина (Пам. книга Черн. губ.). Черниговъ, 1862, ст. 312.

58. АЮЗР, т. XII, ст. 268.

59. Лѣтопись Самовидца, ст. 127.

60. АЮЗР, т. XII, ст. 293; Петровський. Нариси історії України, ст. 323.

61. Соловьевъ. Собрание сочинений, т. XII, ст. 485. Величко оповідає, що "татаре, союзники Дорошенкові, набравши плінников християнських по обоїх сторонах Дніпра, вожували їх в свої страни, будто пред очима Дорошенковими, чрез Чигирин, і для тих невольников своїх в людей Чигиринських за ремінь хліб вимінювали. К тому і самі чигиринські жителі, если то есть правда (але безумія їх і вражби погубнія!) з татарами часто здружившись і на коні їх всівши, в сюю Дніпра сторону вторгали... і братію свою в неволю бісурманам похищати і одводити допускали". Величко. Лѣтопись, т. II, ст. 396-397.

нього з Січі, де він, Дорошенко, складе перед ним присягу на вірність цареві. Сталось це десь в початку жовтня, бо ще 1. X Сірко писав до Самойловича з Січі, повідомляючи про свій похід на Крим разом з комликами і донськими козаками і ще нічого не згадує про Дорошкову пропозицію,⁶² а 10. X він уже був у Чигирині. Войца Сербин перший доніс Самойловичу з Переяслава 16. X, що Сірко прийшов до Чигирина, і тут Дорошенко склав перед ним присягу на вірність цареві, відступивши від турецької протекції. Але Сірко без дозволу царя і без ради гетьмана Самойловича та боярина клейнодів від Дорошенка і уряду гетьманського не відбирав. 12. X вислали до Самойловича листи з Чигирина обидва учасники трансакції Дорошенко і Сірко. Дорошенко писав, що нарешті здійснився його давній намір віддати під високу царську руку й сьогочасну (себто Правобережну) Україну: по приїзді до Чигирина запорозького кошового Івана Сірка з товариством та донського отамана Фрола Мінаєва теж з своїм товариством, він в їх присутності склав 10. X присягу перед святим Євангелієм і тепер просить вважати його за царського підданого, а разом з тим за свого брата й приятеля; просить написати до царя, щоб той прийняв його в свою ласку і опіку. Посилаючи цього листа з своїми післанцями Дорошенко прохав Самойловича прислати до нього своїх "годних людей" для переговорів, гарантуючи їм повну безпечність. Підписався: "Петро Дорошенко, гетьман Війська його царського пресвітлого величства Запорозького".

До свого листа Дорошенко доложив текст своєї присяги на вірність царя, зложеної разом з обозними, суддями і старшим та меншим товариством і з посполитими людьми, і заяви, що відступає від бусурман і буде жити в братській згоді з задніпрянською стороною та порозуміватися в усьому з боярином Ромодановським і гетьманом Самойловичем.⁶³

Сірко від себе писав про те саме, додаючи, що він разом з бувшим при ньому запорозьким товариством заприсяг Дорошкові, забезпечуючи йому безпечність життя й маєтку, та що від цього часу запорожці будуть разом з Дорошенком служити вірно

62. АЮЗР, т. XII, ст. 258-261.

63. Там таки, ст. 273-276.

цареві й воювати бусурманів.⁶⁴ 15. X Сірко написав і в Москву, в Малоросійський приказ про подію в Чигирині й прохав в імені цілого коша, щоб цар прийняв Дорошенка згідно з його присягою в свою ласку.⁶⁵ Одна за одною почали надходити до Самойловича подробиці чигиринського акту: Полтавський полковник Левенець 22. X доносив своєму гетьману, що Сірко вивіз з Чигирини на Січ 15. X гармати, бубни (барабани) і прапори, та що запорожці трохи не вбили посеред Чигирини Сірка і Квашу за якісь гроші; Гадяцький полковник Михайлов писав 30. X, що запорожці були дуже незадоволені на Сірка за те, що не забрав у Дорошенка військових клейнодів, і трохи його не вбили; гнівалися, що він не забрав з собою й Дорошенка. Видно, що Сіркові довелось навіть якийсь час тікати з Січі.⁶⁶ На початку листопада почали приходити подробиці від очевидців, чигиринських міщан, які переказували, що Сірко прибув з 500 запорозьких і донських козаків, що Дорошенко виїхав йому назустріч за 5 верст і присягу складав з своїми козаками й міщанами на третій день по його приїзді, і що після присяги Дорошенко віддав Сіркові 6 гармат. Сірко пробув у Чигирині 5 день і пішов назад на Запоріжжя. А Дорошенко збирається вислати в Москву свого брата Андрія і з ним сто козаків.⁶⁷ Найдокладніше оповів про акцію Сірка в Чигирині післанець самого Дорошенка Чигиринський отаман Іван Сенкевич, що прибув у Москву в грудні 1675 р. Він пояснив, що коли Ромодановський і Самойлович стояли коло Дніпра, Дорошенко не поїхав до них присягати, боячись, щоб неприхильні до нього люди, які перейшли від нього на лівий берег, не зчинили над ним того, що сталось над Сомком та Брюховецьким. Тому він написав до Сірка, щоб той приїхав до нього і прийняв від нього присягу на підданство. Сірко прибув з 1500 запорожців і з 200 донських козаків, з отаманом Фролем Мінаєвим на чолі. Дорошенко з духовенством і з народом вийшли їм назустріч за 5 верст. Півверсти від міста відправили молебень за царське здоров'я і Дорошенко з старшиною та поспільством при Сіркові й Мінаєву

64. Там таки, ст. 276-277.

65. Костомаровъ. Руина, ст. 263 (Арх. Мін. Закорд. Справ, кн. 45, ч. 10).

66. АЮЗР, т. XII, ст. 288-290.

67. Там таки, ст. 305-306.

склали присягу на вірність цареві; по тому Дорошенко передав Сірко-ві всі клейноди. Після того цілий день стріляли з гармат і з рушниць. Приїхавши до міста, Сірко з Мінаєвим обідали у Дорошенка, а пробули вони у Чигирині 13 день; залишили там Овсія Шашола з 30 запорожцями і трьома донцями, взяли з собою дані царем клейноди — булаву і прапор, 6 полкових гармат і 2 бочки пороху та й пішли на Запоріжжя. А решту клейнодів залишили у Дорошенка, щоб він беріг їх до весни й до царського наказу. Сірко й усе військо наказали Дорошенку по-старому писати себе гетьманом, до царського наказу.⁶⁸

Цікаву версію про обставини Сіркового приїзду до Чигирина подає Величко: "Зрозумівши, мовляв, Дорошенко запорозскую ку собі склонность до приязні, писал до Сірка, желяючи його, аби в невеликом почті товариства прибил к нему в Чигрин. Теди Сірко, порадившись о том з войском і взявши з собою доброго товариства тисячи полтори, прибил не медля до Чигирина, і гди о своєм зближенню дал знати Дорошенкові, теди Дорошенко о многолюдстві при Сірку заслишавши, звонтпл бил о своїй цілости, і єгда Сірко прибил под Чигрин, тогда Дорошенко вислал к нему священников з хрестом і Євангелієм, потребуючи, аби з товариством виконал присягу на том, же жадної йому, Дорошенкові, не учинит кривди. Якую присягу Сірко з значнішим товариством гди виконал, теди зараз в Чигрин зостав пущен і вдячне чрез Дорошенка прийнятий, чрез кілка дней з Сірком гулял, і всему товариству всякоє в Чигрині било доволство; а при отпуску ударовавши Сірка і іноє значнійшоє товариство певними подарунками, подаровал особно на войско три армати добрих з коньми і зо всім прибором, которії Запорожці принявши, одїхали чесно і смирно з Чигрина до коша свого Січового".⁶⁹

Так уявляється на підставі сучасних джерел і літописної традиції фактичний бік справи приїзду Сірка в Чигирин і зложення перед ним Дорошенком присяги на вірність цареві. Додати до цього хіба, що перебування Сірка в Чигирині позначилося свога рода амнес-тією: як доносив 21. X з Канева полковник Гурський, в цей час

68. Там таки, ст. 373-374.

69. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 370-371.

”скільки було в’язнів у Чигирині з сього і з того боку, всіх на волю випущено, деякі і в Канів прийшли вчора з Немирова, і вїйт брацлавський у Канів прийшов”.⁷⁰ Випущено було й поляків, що були в полоні, а серед них були й значні люди.⁷¹

Який же був змісл цілої цієї історії з присягою Дорошенка перед Сірком? Російський історик Соловйов каже, що Дорошенко рішив спробувати ”чи не можна за допомогою Запоріжжя якнебудь протриматись, дістати вигідні умови від царя, залишитись гетьманом”.⁷² Костомаров вважав, що Дорошенко захопився за посередництвом Сірка, як за останній, крайній спосіб, щоб, піддаючись цареві, виговорити собі безпечність і спокійне життя на старість та, коли можна, зберегти гетьманський титул. Самий цей спосіб був немов поворотом до старої козацької традиції: мовляв, дістав він булаву від Війська, — Війську він повинен її і віддати, а вже Військо може його і знову гетьманом вибрати. Дорошенко ніби вертався до старої традиції Богдана Хмельницького, який був вибраний гетьманом на Січі. Такої традиції старались додержуватись самі запорожці, і Сірко був постійно тої думки, що гетьмана треба вибирати на Запоріжжі.⁷³

Але, навіть відкидаючи ролю запорізької романтики, треба визнати, що крок Дорошенка був дуже влучно придуманий, щоб зашахувати Самойловича, що за ніяку ціну не погоджувався, щоб Дорошенко в якій би то не було формі залишився гетьманом. Спираючись на Запоріжжя, яке в козацьких низах завжди мало авторитет, як певний палладіум козацької волі, Дорошенко гадав цим способом піднести й свій власний престиж. В особі Сірка він придбав собі дуже цінного спільника, цінного перш за все тим, що він був непримиренний ворог Самойловича. Сірко, одібравши присягу від Дорошенка, зараз же розіслав по всіх полках на Лівобережжі свої універсали, закликаючи старшину й чернь на раду.⁷⁴ В тих універсалах Сірко писав, що гетьман Дорошенко відступив від

70. АЮЗР, т. XII, ст. 283.

71. Там таки, ст. 272.

72. Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 485.

73. Костомаровъ. Руина, ст. 262-263.

74. АЮЗР, т. XII, ст. 357.

султана й від хана та підклонився під царську руку, отже нехай кожен полковник у своїм полку накаже припинити всякі ворожі виступи і вчинки проти Дорошенка.⁷⁵ Нічим не можна було гірше налякати Самойловича, дуже непопулярного в масах, як гаслом чорної ради! Союз Дорошенка з Сірком сам по собі був, на думку Самойловича, небезпекою всяких смут і непокоїв, які загрожували в першій лінії його становищу, як гетьмана. Рада в Чигирині, як думає новіший дослідник, була властиво переобранням Дорошенка наново в гетьмани.⁷⁶ А сама чутка про перебування Сірка у Дорошенка в Чигирині викликала рух серед бувших козаків Ханенка, прийнятих Самойловичем до себе на службу: довідавшись про побут Сірка в Чигирині, вони написали туди потай від Самойловича Сіркові, питаючи його, де він їм накаже бути: чи йти до нього на Січ, чи залишатись по городах? Довідавшись про це, Самойлович дуже розгнівався, одняв у тих козаків прапор і літаври й наказав їх розіслати по містах, де хто схоче жити. Було цих козаків коло ста людей.⁷⁷ Що між Сірком та Дорошенком було заключене в Чигирині якесь ширше порозуміння, свідчить лист Дорошенка до Сірка, позначений в московському перекладі жовтнем. Дорошенко пише, що не все, про що вони умовились, можна було здійснити, нарікає на московського царя, що той допустив поробити нові шкоди "нашому бідному краю", і як з ним домовитись — Дорошенко ніяк не може "найтить образца", а з татарами брататись і на турків іти трудно. Пише, що радий служити Сіркові і гарматами, і всякими запасами, але не може й п'яти гармат вислати, бо Гулак повіддавав Самойловичу всіх коней. Одначе якось те зробить, бо і гармати й запаси він не собі й не своїм дітям збирав, а тільки на оборону, на красу і славу всього Війська.⁷⁸ Цей лист дуже попсований незугарним московським перекладом, був писаний правдоподібно перед приїздом Сірка до Чигирини (себто в перших днях жовтня), і це свідчить про якісь ширші пляни обох партнерів порозуміння — Сірка і Дорошенка. Певна річ, що це порозуміння

75. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 486.

76. Окіншевич. Генеральна рада, ст. 289, 306.

77. АЮЗР, т. XII, ст. 324.

78. Там таки, ст. 301-302.

треба було затаїти, принаймні на деякий час, від татар, і тому Дорошенко звелів посадовити за варту послів кримського хана, які прибули до Чигирини саме тоді, коли там гостював Сірко.⁷⁹

Перебіжчик від Дорошенка до Самойловича Василь Бут оповідав, що хан, іще будши на поході в Галичині, прочув, що Дорошенко "чинить мир з Задніпрянцями й Москвою", і дорікав, що, мовляв, Дорошенко просить у нього допомоги, а прогодувати її немає чим, навіть і тих 1500 орди, що була при ньому з ханським сином, насилу прогодував, а його серденята, побравши коней, тікають на той бік.⁸⁰ Той же самий Бут, будши в хаті Андрія Дорошенка в Чигирині, наслухався від нього, що добре, мовляв, його брат-гетьман учинив, що не поїхав до задніпрянського гетьмана і до боярина, а прикликав з Низу Сірка з запорожцями; якби поїхав договорюватись, то було б нам, як і Брюховецькому, а тепер сталося краще: всі ми при своїм в цілості.⁸¹

Значення Дорошенкового порозуміння з Сірком дуже добре зрозумів Самойлович. В листі до царя з 19. X він так пояснив вчинок Дорошенка: мовляв, увесь народ кричав, щоб відступив турків і татар; Дорошенко зрозумів, що це вже йому загроза і почав міркувати, як би тому запобігти. Маючи давнє, ще з часів перед зрадою Брюховецького братерство з Сірком, написав йому, що боярин і задніпрянський гетьман, наступаючи, попалили і поруйнували усі міста; так краще, мовляв, мені уклонитись Війську, ніж кому іншому. Отже Сірко явився з Фролом, котрий колись бував на Запоріжжі з Самозванцем, і, переговоривши, урадили: Дорошенко має писатись гетьманом царського величества, щоб якое протриматись зиму, щоб з цього боку дали йому спокій, і щоб хліба можна було дістати; а на весну вжити всіх способів, щоб збунтувати Україну.⁸²

Ще докладніше розвинув свої думки Самойлович в листі до боярина Артамона Матвєєва, писаного того ж самого дня 19. X з Батурина. Він перш за все старається скомпромітувати Сірка,

79. Там таки, ст. 369.

80. Там таки, ст. 352.

81. Там таки.

82. Там таки, ст. 280-282.

пригадуючи, як той домагався від самого царя, щоб йому дали кілька козацьких полків ніби для того, щоб воювати Крим; як він добивався, щоб йому видали з Слобідських полків його жінку (триману там, очевидна річ, як закладницю); щоб йому дали місто Келеберду над Дніпром, звідки зручний доступ до обох боків Дніпра; Самойлович пригадує, як Сірко в цю саму пору відкрив таємницю своєму писарю, кажучи: "коли б мені тільки в той куток влізти, а тоді б я знав, що робити". І не хоче він разом з московськими військами разом походів одбувати, під тим претекстом, що Москва, мовляв, тяжко ходить, а з самим козацьким військом мені легше. Одним словом, ні про що так не дбає, як про те, щоб зібравши військо іти в городи і там учинити смуту. А ось тепер з Дорошенком нового щось затіяв. Бачить Дорошенко, що нема над ким гетьманувати й війська нема, залишається з одним Чигирином, бо від самого Дністра до Дніпра й духу людського не зосталось, хібащо де лядська фортеця, то й затяг до себе Сірка з частиною війська. І там 10. X договорились. Пустили між народом чутку, що Дорошенко хоче під царем бути і своїх послів до царя посилати. Але це явний обман. Ми з боярином, тепер ось коло Дніпра будиши, заприсягали йому перед образом Спаса, що здобудемо для нього царську ласку. Тричі він вимовлявся перед нами ханом і турками, але один чоловік, що живе при ньому, нас попередив, щоб ми йому не вірили. Отже в Дорошенка такий плян: допомоги йому тепер ні від турків, ні від татар не буде, а тут ляхи в гостях у нього, та й ми недалеко; отже, щоб можна було якимось зиму перебути, прогодуватись і людей з лівого боку до себе переманювати, пущено по Україні поголоску про Дорошенкове підданство, щоб людей баламутити. Сірко прислав ще раніше до Дорошенка кошового суддю Степана Білого і Кривоноса з такою мовою: якщо буде на тебе Москва наступати, Запорозьке Військо тобі допоможе; клейнодів же Москві не віддавай. Отже тепер вони довершили між собою порозуміння. На доказ Самойлович послав Матвєєву копію власноручного письма Дорошенка до Сірка — очевидячки того, що про нього була у нас згадка.⁸³

83. Там таки, ст. 270-273.

Можна думати, що Дорошенко, викликавши до себе Сірка, ще не знав, що Самойлович та Ромодановський не тільки не думають іти на Чигирин, але вже лаштуються до відступу. Ще 21. ІХ цар писав до Самойловича, щоб він, упевнившись, що турки дійсно пішли до Волощини, а хан до Криму, розпустив, за порадою з Ромодановським, своє військо, щоб воно "за нинішнім пізнім осіннім часом, стоячи на одному місці, не ізнужилося".⁸⁴ Згідно з цим наказом, боярин і гетьман розпочали 8-9. X відворот; прибувши до Пирятина, вони розпустили своє військо. Сам Ромодановський поїхав до Курська, воєвода Скуратов вирушив до Білгорода, а воєвода Кондирєв з смоленською шляхтою і рейтарами пішов до Смоленська. В Каневі та в деяких інших пунктах понад Дніпром залишено сильні залоги. Посли, які повернулись з Польщі, привезли від польських гетьманів листи, щоб козацько-московські війська ішли не під Паволоч, а під самий Львів, отже, того не можна було зробити, і непотрібно було далі "військо ізнужати і людей мало-російських нищити".⁸⁵ Київський воєвода Голіцин відпустив 25. X у Москву стрільців, які були прислані для скріплення московської залоги у Києві.⁸⁶

Військові операції на московсько-українському фронті припинились. Одначе генеральний осавул Лисенко, залишений берегти границю від Дорошенка, розставив понад Дніпром сильну сторожу, яка не перепускала нікого з правого берега на лівий і ловила та переймала Дорошенкових післанців. Це викликало протест з боку Дорошенка, засланий 30. XI на ім'я київського воєводи князя Голіцина з вказівкою на те, що він, Дорошенко, прийняв царське підданство.⁸⁷ 1. XII Дорошенко вислав Голіцину грамоту з формальною заявою про своє московське підданство.⁸⁸ На польському фронті сталася прикра для Дорошенка подія: Кваша, полковник Торговицький, прийшов під Бершадь з відділом запорожців до Булюбаша, який був довіреною особою у Дорошенка й зв'язковим між

84. Там таки, ст. 253.

85. Там таки, ст. 265, 268-269.

86. Там таки, ст. 311.

87. Там таки, ст. 339-342.

88. Там таки, ст. 342-344.

ним та турками; забравши з собою озброєну людність, що іще залишалась на Забужжі (ніби в числі кільканадцяти тисячів), вони рушили до Дніпра; але коли вони наблизились до Бугу, на них напали поляки з Білої Церкви й Павлочі, з гарматами; козаки заложили були для оборони табір, але польські війська здобули табір і всіх без пощади порубали. Кваша поляг головою, а Булюбаш дістався в полон.⁸⁹ Це було ділом Лазнінського, який одіслав полоненого Булюбаша до короля.⁹⁰

Але в самому Чигирині наступило певне відпруження, хоч докучав голод. Вже 15. X Черкаський полковник Дорошенка Ждан Степанів писав на лівий бік до сотників Золотоносського, Кропив'янського й Іркліївського, сповіщаючи про підданство Дорошенка царю і прохаючи, щоб вони не чинили перешкоди правобережним обивателям, які схотіли б вернутись до рідних осель, а їх самих закликав до повороту, годі, мовляв, по чужих кутках тинятись.⁹¹ Тим часом між Чигирином, Батурином і Москвою почалася дипломатична переписка з приводу Дорошенкового підданства царю. Московський шпиг піп Ісакій, що побував у Чигирині й говорив з самим Дорошенком, доносив Самойловичу, що Дорошенко тримав у Чигирині полк компанійців, а в Жаботині, Медведівці, Бужині й Черкасах по серденяцькому полку. Мешканці тих містечок приїздили в Чигирин до Дорошенка й прохали, щоб він одпустив їх на переяславський бік тому, що вони помирають з голоду. Дорошенко казав їм, щоб вони потерпіли до Різдва, поки він зовсім замириться з Москвою та з задніпрянцями. В Чигиринському повіті, писав піп Ісакій, люди мешкають по містечках та селах безпечно.⁹²

Самойлович писав царю 6. XI листа, в якому прохав вплинути на Дорошенка, щоб той приїхав і склав присягу на вірність царю перед ним, Самойловичем — на доказ своєї щирости, та щоб на Запоріжжя була послана царська грамота з докором за втручання Сірка не в своє діло.⁹³ Того ж самого дня вислав Самойлович листа

89. Там таки, ст. 283.

90. Там таки, ст. 293.

91. Там таки, ст. 279-280.

92. Там таки, ст. 369.

93. Там таки, ст. 312-314.

до старшини, яка перебувала ще при Дорошенку і до всіх мешканців Чигиринського полку, пишучи, що він не вважає за дійсну присягу, зложену Дорошенком перед Сірком, і просить усіх радити Дорошенку, щоб він покинув писатись гетьманом і приїздив сам до нього, Самойловича, з заявою свого підданства цареві.⁹⁴ Згідно з бажанням Самойловича 25. XI була відправлена до Дорошенка з Москви царська грамота, в якій цар намовляв Дорошенка їхати для зложення присяги до Самойловича й Ромодановського, а Самойловичу того ж дня написано, щоб він негайно наказав Сіркові прислати взяті у Дорошенка клейноди або Самойловичу, або просто в Москву; цар сповіщав, що в формі репресії заборонені всякі зносини з Запорізькою Січчю слобідських козаків.⁹⁵ Самому Сіркові ще перед тим була вислана царська грамота з суворою доганою за самовільне втручання не в своє діло.⁹⁶ Писав до Дорошенка і Ромодановський у відповідь на його повідомлення з дня 12. X про свою присягу перед Сірком. Він був обурений, що Дорошенко його закликів до підданства не послухав, а вдався до такого незвичайного способу, як присяга перед Сірком та Фролом Мінаєвим. Ромодановський радив Дорошенку приїхати самому і тим засвідчити свою лояльність.⁹⁷

Цар зрештою доручив Самойловичу самому довести справу з Дорошенком за радою й порозумінням з Ромодановським. Вбачаючи в цьому особливу до себе царську милість, Самойлович писав 28. XI царю, що він, порадившись з Ромодановським, відклав полагодження Дорошенкової справи до весни; на Різдвяних святах, під час звичайного з'їзду полковників і старшин, він збирався обговорити плян весняної кампанії, а потім ще знову порадитись про все з князем Ромодановським.⁹⁸

Тим часом Дорошенко не був схильний провадити переговори через Самойловича і волів зноситись безпосередньо з Москвою. Коли до нього повернувся посиланий ним до Самойловича й боя-

94. Там таки, ст. 314-321.

95. Там таки, ст. 324-329.

96. Соловьевъ. Исторія Росіи, т. XII, ст. 486.

97. Там таки, ст. 487-488.

98. АЮЗР, т. XII, ст. 338.

рина післанець Колоша і привіз від обох вимогу їхати самому на лівий берег і привезти з собою турецькі санджаки, Дорошенко, як оповідав у Батурині один перекинчик, покликав до себе в хату Гамалію і сказав: "бачиш, пане свате, чого від нас хочуть задніпрянці? Хочуть, щоб я їм турецькі санджаки віддав". І потім, подумавши трохи, промовив: "єсть ще у султана немало таких санджаків, і хоч би ці довелося віддати, пришле мені султан нові, як тільки до нього передамся. А вимовлятись буде чим: як почали на мене наступати війська московські й козацькі задніпрянські, то я, не маючи жадної помочі, мусів задля своєї цілості їх віддати. Одначе без поради й відомости кошового отамана Івана Сірка і всього Війська Запорозького Низового, хоча б невідомо кому, не думаю віддати". І зараз же післав чигиринських козаків на Запоріжжя до Сірка питати: чи віддавати санджаки за Дніпро?⁹⁹ Гамалія, як нам уже відомо, неприхильно ставився до спілки з Сірком, і це було одною з причин його сварки з Дорошенком і переходу до Самойловича.¹⁰⁰ Між ближчими дорадниками Дорошенка, як оповідав другий перекинчик, Іван Дорошевич, пішли розмови про те, що Дорошенко збирається йти з серденятським полком, що був при ньому, та іншими полками — Герасимова й Безпалого, на Запоріжжя, взявши з собою запаси хліба і клейноди; там, задовольнивши Військо кількома тисячами грошей, перезимувати, а на весну йти в городи і підбивати разом з Сірком городове військо на вибір гетьмана.

Дорошенко таки вирішив послати турецькі санджаки, але безпосередньо до царя в Москву. Спочатку він вирядив 25. XI чигиринського городового отамана Івана Сенкевича з листом до царя і "статтями"; з ним поїхало 30 запорожців з Овсієм Шашолою, що їх залишив у Чигирині Сірко. Виряджаючи Сенкевича, Дорошенко наказав йому побувати по дорозі у Самойловича і у Ромодановського. Він розумів, що подорож Сенкевича до Москви буде Самойловичу неприємна і не без підстав побоювався за безпечність свого післанця. Справді, коли Сенкевич на 12-ий день прибув до Батурина,

99. Там таки, ст. 356.

100. Там таки, ст. 355-356.

Самойлович не схотів його прийняти, а наказав бачитись з ним своїм писарю, судді та осавулу. Оглянувши папери Сенкевича й списавши його інструкцію, відпустили його до Ромодановського. Коней йому не дали, і він їхав на своїх 9 день до Ромодановського. Там знову списали в нього інструкцію й пустили далі, а Шашолу з товаришами задержали. 20. XII Сенкевича вже допитували в Малоросійському приказі. Він розповів, що Дорошенко наказав йому прохати царя прийняти його в вічне підданство, запевнити йому й усім, хто з ним, царську ласку, а він, з свого боку, обіцяв вірно служити цареві, не претендуючи на гетьманство.¹⁰¹

Сенкевич пояснив, що Дорошенко не їздив до Самойловича й Ромодановського, щоб його неприятелі, які перейшли від нього до Самойловича, не учинили над ним того, що колись було Сомкові й Брюховецькому, і переказав подану вже у нас вище історію побуту Сірка в Чигирині. Він розповів, що його гетьмана закликав до себе в підданство польський король, але рада старшин постановила не бути в підданстві ні в короля, ні у царя, а шукати собі оборони в турків і Крима. Коли ж на Україну прийшли султан і хан кримський та поруйнували край і побрали людей у неволю, то ці самі порадики, зваливши всю вину на Дорошенка, самі передалися на лівий бік, так само і мешканці. Дорошенко посилає тепер в скорому часі турецькі санджаки з своїм тестем Яненком, братом Андрієм Дорошенком та запорожцем Щербаком з товариством. І коли він через своїх післанців упевниться в царській до себе ласці, то негайно приїде до Москви, якщо його цар покличе. Сенкевич розповів, що знав, про татар та турків і обіцяв в імені свого гетьмана, що коли тепер турецький султан або хан кримський пришлють в Чигирин які листи, то вони зараз же будуть переслані до Москви. Він розказав також, що при Дорошенку залишаються тепер городи: Крилов, Воронка, Бужин, Боровиця, Суботів, Медведівка, Жаботин, Черкаси й Білозір'я.

Сенкевич передав листа Дорошенкового на ім'я царя. В ньому Дорошенко порівнював себе з євангельським слабим, що не мав чоловіка, який би всадив його до сцілющої купелі. І він прохав

101. Цілий звіт про допит Сенкевича поданий в: АЮЗР, т. XII, ст. 372-377.

царя сказати йому: візьми постіль свою і ходи, покинь соромне ложе бусурманського підданства. Він запевняв царя, що давно хотів прийняти його підданство, але не його була в тому воля, а громади; особливо ж були проти московського підданства люди з-над Дністра та Буга, боячись турецької за те помсти. Тепер же він нарешті перед Низовим Запорозьким Військом і донцями заприсягнув на вірність і просить царя не відштовхнути його від себе, а прийняти в свою ласку.¹⁰²

”Інформація”, дана ним Сенкевичу, повторювала те саме, що стояло в листі, підкреслюючи лиш, що бусурманська протекція була підготовлена політикою попередніх гетьманів, а він сам тримався її, щоб не наразити на руїну Подністров’я і Побужжя. Він просив забути все минуле, пробачити всі провини й своєю царською грамотою запевнити цілість і безпечність як його самого, так і всіх старших та менших козаків і поспільство. Поки така грамота прийде, він ще затримує на собі гетьманський регімент.¹⁰³

Сенкевича і його трьох товаришів прийняли в Москві ласкаво, визначили їм ”корм”,¹⁰⁴ а Дорошенку була написана 8. XII царська грамота: ”все минуле буде забуте, — писав цар, — без усякої боязні приїзди на лівий бік Дніпра, склади перед князем Ромодановським і гетьманом Самойловичем присягу; якщо схочеш з своїми родичами їхати до нас у Москву, дістанеш нашу щедрю милость і жалування, потім тебе відпустимо назад в Україну й дозволимо жити, де схочеш без усякої кривди та докорів”.¹⁰⁵ 27. XII була написана друга, докладніша грамота з запевненням царської милости, якщо Дорошенко складе присягу перед лівобережним гетьманом і боярином. Не титулюючи Дорошенка гетьманом, цар величав його ”Петром Дорофієвичем”, що було ознакою великої поваги по московським поняттям.¹⁰⁶ Цю грамоту повіз до Чигирин піддячий Іван Торопов. Разом з ним поїхав і Дорошенків післанець Сенкевич.

Певна річ, Самойловичу було неприємно, що справа піддан-

102. АЮЗР, т. XII, ст. 377-380.

103. Там таки, ст. 380-382.

104. Там таки, ст. 382-383.

105. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, ст. 490.

106. АЮЗР, т. XII, ст. 401-408.

ства Дорошенка цареві знов ніби вислизнула з його рук і відбувається поза ним. Він спробував знову прибрати її до своїх рук. Пересилаючи до Чигиринна царські грамоти, він писав до Дорошенка і від себе, намовляючи приїхати на лівий берег і тут скласти присягу. Цей свій лист з дня 18. XII та лист Ромодановського він переслав через ніжинського полкового осавула Хому Гнилозуба. Але з листа виникла лиш нова полеміка, бо Дорошенко обвинуватив Самойловича в тому, ніби він посадив Сенкевича до тюрми і взагалі ставитися до нього, до Дорошенка, неприязно. Самойлович писав іще двічі: 24. XII і 27. XII, а 19. XII ще й до Сірка, висловлюючи йому сувору догану за втручання в справу Дорошенкового підданства.¹⁰⁷

У Москві були вже певні, що Дорошенко скоро приїде до Самойловича, а звідти поїде й до Москви, і цар писав 27. XII Самойловичу,¹⁰⁸ щоб він не затримував Дорошенка у себе. Так само наказував не затримувати Топорова і Сенкевича, які везли царську грамоту до Дорошенка. Цар посилав до Батурина стряпчого Семена Алмазова, який мав передати Самойловичу на словах інструкцію, як поводитись з Дорошенком, і мав залишатись в Батурині, поки туди не приїде Дорошенко. Цар суворо забороняв ображати Дорошенка і чимнебудь докоряти йому й його рідні і наказував в усьому їх оберігати.

Однак Дорошенко ще не залишав Чигиринна. Він продовжував полемізувати з Самойловичем (його лист з дня 5. I. 1676 р. і відповідь Самойловича 12. I. 1676 р.),¹⁰⁹ а тим часом до Москви прибули його послы з турецькими санджаками: тесть його Павло Яненко-Хмельницький і Семен Тихий. Вони виїхали з Чигиринна перед Різдвом і 12. I. 1676 р. вже здавали справу в Малоросійському приказі. З ними прибула чимала свита: писар, осавул, 3 хорунжих, 2 сотники і 18 рядових козаків; разом з посольством Дорошенка приїхали послы і від кошового Івана Сірка: старшини Максим Щербак та Григорій Федорів, а з ними писар, осавул, 3 сотники, 6 курінних отаманів і 32 рядових козаків.¹¹⁰

107. Там таки, ст. 388-398.

108. Там таки, ст. 398-401.

109. Там таки, ст. 424-430.

110. Там таки, ст. 451.

17. І. 1676 р. відбулася урочиста церемонія передачі санджаків: з Малоросійського двору послы їхали до Кремля, везучи дві булави, а перед ними козаки везли бунчук і два прапори, поклавши їх на ліву руку й розпустивши. Ці санджаки спочатку привезені були до Посольського приказу й покладені на кам'яних перилах, щоб їх бачив голландський посол, який того дня мав авдієнцію у царя. Після того дістали авдієнцію Дорошенкові послы в столовій палаті. А санджаки було внесено на гору, їх несли московські пристави, теж поклавши прапори на ліву руку й волочачи тафту по землі, і цар дивився на них. Потім, згорнувши, одвезли і здали їх в Малоросійський приказ.¹¹¹ Санджаки ці були прислані Дорошенку султаном з Адріанополя літом 1672 р., коли він стояв з кримським ханом коло Умані. Це були санджаки, які звичайно султан давав кримським ханам.¹¹² Одну булаву, ту, що її Дорошенко дістав з рук самого султана в 1672 р. під Кам'янцем, Дорошенко залишив у себе, щоб "було з чим явитись перед царські очі", якщо цар через Хмельницького покличе його до себе в Москву.¹¹³

Церемонія авдієнції був такий. Послы Дорошенка і Сірка були представлені царю й подали листи від гетьмана і від кошового. Цар звелів ті листи від них прийняти і через думного дяка Богданова запитати їх про здоров'я Дорошенка і Сірка. Після того той же дяк сказав в імені царя довгу промову, в якій переказувалася історія відносин з Дорошенком, починаючи з 1671 р., заявлялось, що присягу, вчинену Дорошенком в Чигирині перед Сірком і Міняєвим, цар не приймає, тому нехай Дорошенко приїде до Ромодановського й Самойловича і присягне перед ними, будучи зовсім певен в своїй безпечності, цар відпускає Хмельницького з товаришами і з запорозькими послами до князя Ромодановського, котрий має задержати їх в себе доти, доки Дорошенко не приїде й не зложить присяги. А коли це станеться, цар пробачить Дорошенку всі його вини і ніколи про них згадувати не буде, а пожалує Дорошенка і всіх, що коло нього, всіми правами й вольностями й

111. Там таки, ст. 450-451.

112. Там таки, ст. 430.

113. Там таки, ст. 431.

дозволить безпечно мешкати на своїх ґрунтах. Про це все Дорошенку буде написана окрема царська грамота.

По тій промові думний дяк оповістив послам царське жалування — ”зь стола мѣсто, кормь и питье”, себто вшанування обідом на місці їх перебування на Малоросійському дворі.¹¹⁴ Посли привезли з собою й чотири султанські грамоти, які були передані разом з санджаками.¹¹⁵

Посли передали в Малоросійському приказі Інструкцію Дорошенка, писану 19. XII. 1675 р.,¹¹⁶ в 9 пунктах: 1) послы мали заявити про його підданство царю разом з усіма, що залишились, людьми Чигиринського й Черкаського повітів, про залишення турецької протекції й передати поневолі прийняті санджаки; 2) в другому пункті вияснялися причини, які змусили в свій час прийняти турецьке підданство; 3) просьба, щоб не вірили ворогам, які й тепер можуть фальшиво товкувати нинішнє вірне та щире підданство; 4) на знак відкинення турецької протекції посилаються санджаки; 5) просьба, щоб цар залишив Дорошенка при честі і сані гетьманства і при стародавніх правах і вольностях; 6) щоб цар подбав про оборону Чигирин, Черкас, Канева, яко ”щит і оборону всієї задніпрянської України”, а особливо Києва з його святинями; Дорошенко висловлював надію, що при спільній обороні України царськими й козацькими військами бусурманам доведеться не на Україну нападати, а самих себе боронити; 7) щоб не було ніяких утисків та кривд з боку ”задніпрянських властителів” та щоб їм про те був висланий царський наказ; 8) щоб оборонити Україну й Київ від польських претенсій; 9) щоб цар прислав якогось значного чоловіка до Чигирин, яко свого представника, щоб спільно з ним радитись про порядок і оборону проти бусурманів. Наприкінці Дорошенко прохав визволити й відпустити на Україну його брата Григорія, беручи його на свою поруку, а також усіх засланих на Московщину українців, особливо ж свого небожа Яцька Холошенина.

114. Там таки, ст. 446–451.

115. Ці грамоти подані в московському тогочасному перекладі (дуже нестравному) в: АЮЗР, т. XII, ст. 755–761. Див. також: Dorošenko a Rurka. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, ст. 53.

116. АЮЗР, т. XII, ст. 440–444.

В своїй грамоті, даній на Січі 12. XI, Сірко прохав за Дорошенка та за його брата Григорія в імені всього Низового Війська.¹¹⁷ 21. I. 1676 р. були написані царські грамоти у відповідь Сіркові,¹¹⁸ далі Дорошенкові,¹¹⁹ Самойловичу¹²⁰ й Ромодановському.¹²¹ В усіх говорилося про те, що Дорошенко має їхати складати присягу на лівий берег, що його й Сіркові послі мають бути затримані у Ромодановського в Курську, поки Дорошенко не складе присяги, а до Сірка, крім того, написано, що Григорій Дорошенко буде увільнений і одпущений до брата.

На пункти Дорошенкової Інформації була положена царська резолюція. За те, що він зрікся турецького підданства і вступив в підданство до царя, висловлено йому похвалу. Але присяги його перед Сірком та Мінаєвим не признано, й він мав їхати до Ромодановського та Самойловича для зложення нової, формальної присяги. Щодо збереження гетьманського сану, то, виходячи з того, що на обох боках Дніпра має бути один гетьман, і тим гетьманом уже обрано на раді в Переяславі 17. III. 1674 р. Самойловича, цар обіцяв держати Дорошенка "въ своемъ милостивомъ государскомъ милованьи и въ призрѣнїи по стародавнымъ правамъ и вольностямъ", але, як виходило з тексту — без гетьманського титулу. Щодо оборони Чигирин, Канева й Черкас, то цар обіцяв вислати своє військо, як тільки Дорошенко складе присягу. Докоряти чи ображати Дорошенка буде строго заборонено, і про це вже вислано наказ до гетьмана Самойловича. Брата Дорошенкового Григорія наказано звільнити і вже вислано розпорядження привезти його до Москви (з чого видно, що Григорій Дорошенко перебував на засланні десь поза Москвою), звідки він буде відправлений до Ромодановського, а той відішле його до брата. Так само буде розшукано й відпущено людей, за яких просить Дорошенко. Щодо Києва, то він ніколи не буде відданий Польщі, бо не тільки

117. Там таки, ст. 444-446.

118. Там таки, ст. 462-464.

119. Там таки, ст. 464-468.

120. Там таки, ст. 455-458.

121. Там таки, ст. 459-462.

Києва, але й одного козака не можна уступити тому, що король уступив Правобережну Україну турецькому султану, а тепер Дорошенко переходить під царську руку з-під турецького ярма.¹²²

Дорошенкові послы передали в Малоросійському приказі ще й словесний наказ свого гетьмана, який повторював у головних рисах його писану Інформацію. Між іншим Дорошенко переказував, що якби вдалось визволитись з Царгороду його резидентів, Кальницькому полковникові Гаврилові Ковалевському, то він міг би розповісти про всі турецькі замисли. Якщо тільки прибудуть до нього турецькі або кримські послы, він задержить їх у себе, щоб вимінити на Ковалевського. Дорошенко висловлював своє побоювання їхати до Самойловича, щоб не було з ним так, як з Сомком за Брюховецького, що взяли були Сомка й багато старшин і повезли нібито в Москву до царя, а на дорозі їх замордували. Найбільше ж боявся він своїх, що були раніше під його регіментом. Дорошенко переказував, що він не стоїть за своє гетьманство і готовий здати його Самойловичу, тільки б йому залишитись безпечно жити у себе вдома.¹²³

Послы висловили здогад, що турецький султан, гніваючись за відступництво Дорошенка, піде війною на Київ і Чигирин. Він і раніше хотів іти на Київ, але Дорошенко його від того відмовив і нараяв іти на Польщу. Дорошенко переказував через своїх послів, що треба всіми способами вдержати хана в Криму, і пропонував для того свої послуги: треба, щоб цар прислав 10 000 доброї піхоти та кінноти, і Дорошенко з Сірком, разом з ними і з своїми козаками не перепустять хана за Дніпро. При Дорошенку ще й тепер буде коло 5 000 козаків.¹²⁴

Павло Яненко вислав 20. І. 1676 р. листа до Дорошенка, похваляючись царською ласкою.¹²⁵ Так само писав він і з Курська про ласкавий прийом, учинений йому Ромодановським, і той лист показали боярину.¹²⁶ Нема що й казати, що показував Яненко кому слід і свій лист з Москви.

122. Там таки, ст. 469-477.

123. Там таки, ст. 431-436.

124. Там таки, ст. 436-437.

125. Там таки, ст. 453-454.

126. Там таки, ст. 437.

XIX

Спроба поляків розбити порозуміння Дорошенка з Москвою. Уряд нового царя Федора продовжує щодо Дорошенка політику царя Олексія. Запорожці піддержують Дорошенка. Самойлович намовляє його їхати присягати на лівий берег. Самойлович і Ромодановський ідуть походом на Чигирин. Капітуляція Дорошенка. Виїзд його до Сосниці. Московське правительство домагається від Самойловича присилки Дорошенка в Москву. Дорошенко їде до Москви. Авдієнція у царя Федора. Справа Григорія Дорошенка.

Привезення до Москви турецьких санджаків Павлом Яненком і остаточно, здавалось уже, капітуляція Дорошенка були останнім політичним успіхом царя Олексія Михайловича, який покладав велику вагу на те, щоб полагодження справи Дорошенка й анексія Правобережної України відбулися мирним і, так би мовити, "легальним" способом. Такої, власне, легальности, на думку московського правительства, можна було досягти лиш при умові, що гетьман Правобережної України, незалежний від Польщі через зречення з її боку України на користь Туреччини, тепер виходив з турецького підданства й добровільно піддавався цареві московському; тим самим Андрусівська умова між Польщею й Москвою формально не порушувалась, і з Польщею можна було порозумітися, з огляду на ворожі відносини Туреччини і щодо Польщі, і щодо Москви. В можливість польсько-турецького порозуміння в Москві не дуже вірили й сподівались, що Польща, з огляду на турецьку небезпеку, раніше чи пізніше зречеться не тільки Києва, але й усієї Правобережної України.

Коли переговори між Москвою й Дорошенком доходили, здавалося, вже до позитивного закінчення, з польського боку була зроблена спроба розбити це порозуміння. Руський воєвода Яб-

лоновський писав до Самойловича, щоб він ні в чому не вірив Дорошенкові і з ним не листувався, бо Дорошенко давній обманець і коли прийме царське підданство, то напевно постарается пошкодити Самойловичу.¹ З другого боку, король Ян Собеський вислав із Жолкви на Січ до Сірка свого посла Соколовського, з тим щоб Сірко з козаками був у нього, у короля в підданстві.² Самойловича не треба було переконувати в потребі не довіряти Дорошенкові, але в Москві добивались порозуміння з Дорошенком за всяку ціну і на остороги з польського боку не зважали. Пропозиція ж короля Сіркові могла додати йому куражу й більшої сміливості в поведженні щодо Самойловича, але в даних обставинах вийти з орбіти підлеглості Москві виявлялося для Сірка надто трудним ділом, а до того ж Сірко мав, здається, серйозні пляни повалити Самойловича, агітуючи проти нього на Лівобережжі й пускаючи гасло чорної ради. В усякому разі були відомості, що Сірко раз-у-раз повторював, що пора, мовляв, служити дідичному своєму пану, польському королю, та що свій похід на Крим учинив Сірко для того, щоб зробити диверсію в інтересах короля.³

Цар Олексій Михайлович недовго пережив урочистості прийому санджаків: 30. I. 1676 р. він помер несподівано ще в силі віку (маючи всього 47 літ), і на трон вступив його 14-літній син Федор, слабовитий хлопець, вихованець Семена Полоцького. Розуміється, й мови не могло бути, принаймні на перших порах, про його персональне керування справами, і фактично наступило правління царської рідні з матириного боку — фамілії бояр Милославських, але в українській політиці консеквентно продовжувано лінію покійного царя Олексія, дарма, що Милославські негайно усунули від керування закордонними справами боярина Артамона Матвєєва, свого особистого ворога.

30 січня помер Олексій, а вже 1 лютого було вислано грамоту в імені нового царя Федора до Сірка, щоб привести його до присяги,⁴ а 3. II появився царський наказ стольнику Михайлу Дремонттову

1. АЮЗР, т. XII, ст. 420-421.

2. Там таки, ст. 420.

3. Там таки, ст. 575.

4. Там таки, ст. 477-480.

їхати до Чигиринна з пропозицією скласти присягу перед Дремонтовим на вірність царю з усім підвладним Дорошенку поспільством. Молодий цар обіцяв свою ласку й опіку Дорошенкові, його старшині і всьому поспільству і сповіщав, що Ромодановському і Самойловичу послано наказ негайно відпустити до Чигиринна Дорошенкових послів — Павла Хмельницького з товаришами. Не титулюючи Дорошенка гетьманом, наказ титулував його "Петромъ Дорофеевичемъ", що було по московським поняттям ознакою великої поваги.⁵ Деремантову дано було й писаний текст "крестоприводної записки", по якій Дорошенко мав присягати і яку мав підписати разом з своєю старшиною.⁶ Подібну ж записку було послано й до Сірка.⁷

Але ще перше ніж Деремантов прибув до Батурина, приїхав туди думний дворянин Іван Ржевський для приводу до присяги новому цареві Самойловича з його старшиною. Видко, що в Москві спочатку був проєкт вислати до Дорошенка князя Володимира Волконського, алеж так само для приведення Дорошенка до присяги в Чигирині. Для Самойловича це було у високій мірі небажаним, щоб Дорошенко, замість їхати до нього, присягав у себе в Чигирині, і він, прощаючись ІІ. ІІ з Ржевським, наговорив йому, що зміна тактики московського уряду щодо Дорошенка дуже небезпечна: це надасть Дорошенку самопевности, а народ, почувши про це, повалить назад на правий берег і учинить "великую смуту". Дорошенко з Сірком увесь час замишляють усяке зло та бунти. Самойлович прохав, щоб надалі ніякі зносини з Дорошенком не провадилися помимо його і Ромодановського, і запитував, що йому робити, як Дорошенко взагалі не поїде на цей бік, наступати на нього війною?⁸

14. ІІ прибув до Батурина Деремантов і показав Самойловичу царську грамоту, яку він мав одвезти до Дорошенка. Самойлович того ж самого дня написав до царя, що Деремантова жадним спосо-

5. Там таки, ст. 480-486.

6. Там таки, ст. 486-488.

7. Там таки, ст. 488-489.

8. Там таки, ст. 500-501.

бом не можна посилати до Дорошенка з такою грамотою, а що треба настоювати по-прежньому, щоб Дорошенко приїздив на лівий берег і там присягнув перед ним, Самойловичем і боярином. Через те Самойлович бере на себе сміливість затримати Деремантова в Батурині.⁹ Але в Москві задоволились і усним докладом Ржевського і перше, ніж був одержаний лист Самойловича, вже 29. ІІ було послано наказ Деремантову вернутися назад, а Самойловичу наказано вислати до Дорошенка, за порозумінням з Ромодановським, нових післанців від себе з новою царською грамотою, в якій по-старому вимагано від Дорошенка приїзду для присяги на лівий берег.¹⁰

Висилаючи Деремантова, московське правительство одночасно дало наказ Ромодановському відступити до Чигирин Дорошенкових послів — Павла Яненка-Хмельницького з товаришами на представлення самого Ромодановського й Самойловича.¹¹ Ромодановський відіслав їх з ад'ютантом рейтарського строю Горяїновим. Цей прибувши до Чигирин, був свідком такої сцени. Дорошенко запросив його до себе на обід, на який було запрошено ігумена Густинського монастиря, що приїхав з доручення Самойловича, і шість запорозьких делегатів, які прибули запрошувати Дорошенка їхати на Січ з військовими клейнодами; була також на обіді й вища Дорошенкова старшина. В час обіду Дорошенко налив собі келих вина і промовив: "п'ю на тому перед вами, щоб гетьману Самойловичу булави мені не віддати! Військо дало мені булаву — Війську я її віддам! Кому захоче, нехай тому воно й дає". До того додав генеральний обозний Прокіп Бережецький: "Ми булави ніколи не віддамо, а коли Попович (так звали заочі гетьмана Самойловича) почне її силою здобувати, будемо за неї битись". "Пане Гетьмане, — озвались запорожці, — їдь до нас з військовими клейнодами і з булавою на Січ!" Дорошенко звернувся до ігумена, який сидів мовчки, і сказав: "скажіть гетьману Самойловичу, що Петро Дорошенко своїх клейнодів і булави ніколи йому не віддасть! Бог суддя гетьману Самойловичу: місто Чигирин всій Україні оборона від

9. Там таки, ст. 495-498.

10. Там таки, ст. 503-510, 511-513.

11. Там таки, ст. 485-486, 518.

бусурманів; годилось би йому додати клейнодів, а він ще й останні хоче забрати, а нам хліб возити наказав на продаж, і до мене пише так, як я і до хлопця свого не пишу”. Ігумен на те все промовчав. При кінці обіду Дорошенко звернувся до запорожців: ”Панове товариші, не видавайте мене, як донці Степана Разіна видали! Хай донці своїх видають, а ви не видавайте!” ”Не видамо, нізащо не видамо!” — гукали запорожці.¹²

Дорошенко подякував Ромодановському за присилку Павла Хмельницького, виложив резони, чому він не може покинути Чигирин і переслав йому листа від Ібрагіма-паші,¹³ де той писав до Дорошенка: ”носяться у нас чутки, що ти, піддавшись намовам обманщика Сірка, зїхав з глузду і відступив від нашого хороброго й могучого цісаря. Коли так, то тобі вже вірити не можна, і наш грізний цісар пошле на тебе своє військо. Тоді покаєшся, але буде запізно. Коли ж хочеш бути з нами по-прежньому, то пиши до мене до Баби”.¹⁴

Тим часом, щоб з'ясувати докладніше перед московським правительством свою політику щодо Дорошенка, Самойлович вислав до Москви цілу делегацію: генерального бунчужного Леонтія Полуботка, гадяцького полкового обозного Єфима Вечорку, миргородського полкового суддю Андрія Іванова, військових товаришів: Івана Мазепу, Федора Іванова, Юрія Олександрова, Василя Громеку й Карпа Надточія та 9 рядових козаків.¹⁵ Вони привезли з собою листа Самойловича, де той повідомляв, що до Сірка він писав через Карпа Надточія, щоб Сірко не заводив з Дорошенком ніяких інтриг, тепер того Надточія посилає до Москви; а до Дорошенка посилає ігумена Густинського монастиря для намови, щоб їхав присягати на лівий берег, і Павла Хмельницького відпущено до Чигирин, бо він напевне буде приводити Дорошенка до ”доброго діла”.¹⁶

Полуботок привіз з собою ”Інструкцію”, на яку 4. III поло-

12. Костомаровъ. Руина, ст. 266; Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XIII, ст. 824-825.

13. АЮЗР, т. XII, ст. 534-536.

14. Костомаровъ. Руина, ст. 266.

15. АЮЗР, т. XII, ст. 490.

16. Там таки, ст. 514-522.

жено було царську резолюцію по статтях. В цій інструкції Самойлович прохав перш за все підтвердження новим царем "прав, свобод і вольностей військових і народу малоросійського"; далі прохав про невідступлення Києва Польщі; прохав не допустити своєвільних рад, які задумують Сірко з запорожцями за підмовою Дорошенка; так само, щоб було заборонено Сіркові посилати до короля заяви своєї вірності і тим самим псувати цілу політику Самойловича відносно Дорошенка; на доказ злих намірів Дорошенка було надіслано при інструкції ряд звітів і посвідчень людей, що були ознайомлені з справами Запорожжя і Дорошенка: звіт Карпа Надточія з його побуту на Січі; з цього звіту випливало вороже наставлення Сірка й його рішуче небажання їхати до Самойловича: мовляв, хоче знову заманити і "в соболі запровадити", — досить уже мені того, не поїду! Перекинчик, колишній писар Тукальського, а потім Андрія Дорошенка, Ігнатович оповідав про зносини Дорошенка з Сірком і про те, що недавно Дорошенко переслав на Січ 1000 ефимків; особливо багато розповів Мазепа, пригадуючи свою недавню службу в Дорошенка; він пригадав, як колись чув від Тукальського, а потім від самого Дорошенка, що добре було б замиритись з Польщею або з Москвою, щоб потім, діставши від них поміч, ударити на Крим і, побивши його, заключити потім певну і вічну приязнь. Не забув Мазепа відкрити й тайного прихильника Криму якогось мурзу Юзупа, що перебував у комликів і повідомляв кримського хана про воєнні замисли комликів.¹⁷

Цар поклав прихильну резолюцію на всі пункти Самойловичевої інформації, й наслідком того були послані відповідного змісту грамоти до Дорошенка й Сірка.¹⁸

З привезених Полуботком і трохи згодом надісланих реляцій різних лівобережних полковників до Самойловича можна було вивести, що у Дорошенка продовжуються якісь таємні зносини з татарами і навіть турками,¹⁹ що запорожці з Дорошенком замишляють якусь "генеральну раду" на весну,²⁰ що Дорошенко нізащо не

17. Там таки, ст. 541-559.

18. Там таки, ст. 537-541.

19. Там таки, ст. 530, 531, 578.

20. Там таки, ст. 528.

думає покидати Чигирин і, учтившись, голосно каже: "не діжде того ніхто, щоб я покинув церкви Божі і предків моїх чигиринське столичне місто і до Батурина клейноди військові возив".²¹ Другий наочний свідок оповідав, що чув також від самого Дорошенка, що коли його не учинять гетьманом по обох боках Дніпра, він не залишиться в підданстві у царя, а, зібравшись з турецькими, татарськими й козацькими військами, піде на Київ і за Дніпро.²² Але разом з тим приходили вісті, що в Чигирині й околиці голод, що чигиринці говорять потиху: якщо прийде царське військо, то вони самі видадуть йому Дорошенка, бо вже далі не сила терпіти.²³ Цілий курінь сердюків з Черкас передався на царський бік;²⁴ переходили туди ж і польські жовніри, що в числі 130 людей склали надвірну корогву гетьмана.²⁵

В багатьох цих звістках було дуже мало конкретного, були самі чутки й неперевірені звістки, але в загальному образ тяжкого становища Дорошенка був вірний. Тепер уся його надія була на поміч Сірка та Запоріжжя та на якийсь внутрішній переворот, звернутий проти Самойловича. Запорожці писали Самойловичу дуже уїдливі листи,²⁶ і в уяві Самойловича поставали картини з часів верховодства низовиків по городах за Брюховецького.²⁷

Відомості, які подавав у Москву Самойлович у своїх листах і через Полуботка, доповнив у своїй реляції стольник Деремантов, повернувшись з Батурина. Самойлович скаржився перед ним, що до Дорошенка пишуть царські грамоти без "чина", але старшину його називають старшиною; старшина же буває тільки при гетьмані, тому й Дорошенко, спираючись на ці листи, вважає себе за гетьмана. Далі: пишуть до нього з "вичемь" (себто, величаючи по батькові Дорофієвичем); нехай би цар наказав писати його без "вича" і без старшини. Самойлович докладно вияснив Дереман-

21. Там таки, ст. 562.

22. Там таки, ст. 565.

23. Там таки, ст. 566.

24. Там таки, ст. 562-563.

25. Там таки, ст. 578.

26. Там таки, ст. 522-527.

27. Там таки, ст. 552.

тову, чому небезпечно було б прийняти присягу від Дорошенка в Чигирині: тоді всі пересельці з правого берега на лівий, бачачи, що Дорошенку така від царя честь, повернуться знову до своїх осель, Дорошенко знов називатиме себе по-старому гетьманом і, коли його сторона знову залюдниться, залишиться в турецькому підданстві й буде від нього важче зло та руїна. Далі Самойлович казав Деремантову, що населення, яке ще залишилось на правому березі, ненавидить Дорошенка і ні в чому йому не вірить та тільки й думає, якби його з світу звести. Держиться Дорошенко тільки парою тисячів сердюків, які дістають від нього плату. Навіть писар Дорошенків та суддя переказували тайно через ігумена Густинського монастиря, що вони скоро покинуть Дорошенка й перейдуть до Самойловича.²⁸

Ті самі резони, через що не можна приймати від Дорошенка присяги в самому Чигирині, а треба домагатись від нього приїзду на лівий берег, виложив Самойлович у своєму листі до царя з дня 11. III, присланому в Москву 20. III з військовим товаришем Гнатом Парпурою. Самойлович писав, що коли дозволити Дорошенку скласти присягу в Чигирині, то буде тяжко потім домагатись від нього військових клейнодів. А коли він залишиться при клейнодах, то буде знову називати себе гетьманом, а як буде називатись гетьманом, то буде претендувати й на виконання гетьманської влади. Тоді зразу всі пересельці знову повернуться на свої згарища, а за ними почнуть переходити й постійні мешканці Лівобережжя, не надіючись спокійно прожити в своїх оселях. А Дорошенко знов буде старатись підпорядкувати собі й Задніпрянщину. Самойлович писав далі, що Дорошенко зноситься тайно з татарами й турками. Для того щоб нагнати на Дорошенка страху, він посилає за Дніпро військо з полковниками Чернігівським, Лубенським, Гадяцьким, Переяславським, Прилуцьким, Миргородським та Мовчаном.²⁹

Самойлович справді рішив зробити проти Дорошенка збройну демонстрацію і в половині березня вислав значний козацький відділ

28. Там таки, ст. 571-579.

29. Там таки, ст. 580-587.

під загальним проводом Чернігівського полковника Василя Борковського.³⁰ Перед тим він вислав листа до Дорошенкових серденят (2. III), намовляючи їх перейти на царську службу й сповіщаючи про похід Борковського під Чигирин.³¹

Про свою експедицію розповів сам Борковський в реляції до Самойловича, з дня 24. III. В поході взяли участь з виборними козаками своїх полків: Вук Сербин — Переяславський, Лазар Горленко — Прилуцький, Федір Михайлов — Гадяцький; Іван Сербин — Лубенський, Григорій Гладкий — Миргородський, Герасим Кондратіїв — Сумський і Федір Мовчан з своїм кінним полком. 18. III військо підступило під Чигирин. Дорошенко зібрав усіх своїх сердюків, закріпив за собою шлях за Тясмином для відступу і виступив з Чигиринна з кіннотою слідом за сердюками й вислав свого післанця Білевича запитати: чого Борковський прийшов і з чийого наказу? Коли йому переказали, що царська воля така, щоб він їхав до Самойловича присягати, Дорошенко відповів, що без усього Війська Запорозького нічого учинити не може. Борковський відступив до Ведмедівки, де сталася сутичка з місцевими міщанами й сердюками; по стороні Борковського одного чоловіка вбито і кількох поранено. Кінчилось тим, що ведмедівці заявили: здаватись не думаємо, поки Дорошенко стоїть; рано ви прийшли, почекали б поки прийде орда! З огляду на такий настрій населення Борковський, який мав од Самойловича наказ не починати справжньої боєвої акції, повернув назад до Чигирин-Діброви. В приписці до реляції Борковський писав, що колишній Дорошенків полковник Ярема Петрановський, зїхавшись потаємно з Борковським і Кондратієвим під Чигирином, казав їм, щоб не вірили Дорошенкові, котрий їх дурить, а сам уже давно післав по орду товмача Стася.³² Так ганебно закінчував свою колись таку славу службу при Дорошенкові Ярема Петрановський!

30. Василь Дунін-Борковський розпочав свою кар'єру на службі у Дорошенка, діставши від нього, яко сотник Вобельський під Черніговом, універсал на село Борковку Березинської сотні. Див. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 485.

31. АЮЗР, т. XII, ст. 587-590.

32. Там таки, ст. 596-597.

Дорошенко, з свого боку, вислав 22. III з Чигирина листа на ім'я всіх полковників, які були з Борковським, докоряючи, що вони прийшли як вороги руйнувати останній куток Правобережної України, особливо витикаючи їм пограбування села Новоселиці і висилку листів до серденят, заманюючи їх на свій бік.³³ 1. IV, минаючи Самойловича, Дорошенко вислав листа до Ромодановського, де пояснив, що експедиція Борковського не довела до порозуміння через те, що він почав розсилати "плевосъятельні" універсали, пограбував хутори ведмедівські і скрізь села між Черкасами й Чигирином. А на доказ своєї лояльності щодо царської влади Дорошенко переслав ханського до нього листа й листи від боярина Шереметєва й сина Ромодановського, які сиділи в татарському полоні. Він задержав у себе й татарських послів до порозуміння з Ромодановським.³⁴

Самойлович же дістав з Москви царську грамоту з дня 7. IV з апробатою його політики відносно Дорошенка і з дорученням йому довести справу Дорошенка, разом з Ромодановським, до кінця.³⁵ Дорошенко ні за що не хотів їхати до Самойловича й Ромодановського. Він піддержував живі зносини з Сірком та запорожцями, одинокими тепер його союзниками. Він помагав їм чим міг: в травні 1676 р. козак Ірша одвіз з його доручення на Січ волами 40 повстів солонини, 4 бочки горілки, віз тютюну, і те все разом з волами передав Війську.³⁶ В червні ж він вислав на Січ 3000 золотих, 40 волів, тютюну і всякого запасу.³⁷ Ці посилки мусіли мати для Запорожжя особливе значення, бо Самойлович тримав Січ під економічною бльокадою, забороняючи вивозити туди якінебудь продукти й крам.³⁸ Маємо цілий ряд звісток про зносини Дорошенка весною й на початку літа з татарами й турками,³⁹ а в липні перехоплено було його післанця до кримського хана.⁴⁰

33. Там таки, ст. 598-602.

34. Там таки, ст. 605-609.

35. Там таки, ст. 610-614.

36. Там таки, ст. 656.

37. Там таки, ст. 676.

38. Там таки, ст. 632.

39. Там таки, ст. 619-622, 625-626, 666.

40. Там таки, ст. 699.

Але становище Дорошенка щораз гіршало. Сірко тільки обмежувався погрозами скликати чорну раду на Росаві для вибору нового гетьмана, а в п'яному стані вигукував різні погрози проти Самойловича⁴¹ або писав йому ущипливі листи, які Самойловича дуже дратували,⁴² але це все не було жадним рятунком для Дорошенка в його безвихідному становищі. 24. VI появився у Самойловича новий дезертир з Чигиринна: Іван Волошинський, що десять років служив при Дорошенку і виконував різні дипломатичні доручення. Він розповідав, що Сірко робив моральний натиск на Дорошенка, щоб той не здавався на пропозицію Самойловича; оповідав про зносини Дорошенка з султаном через Ігната Шульгу та Болюбаша, а недавно вислав до султана свого слугу Дубенського, через якого передав султанові грамоти до нього, Дорошенка, від царів Олексія й Федора, за що султан висловив йому похвалу й дав наказ: якщо хтонебудь почне на нього наступати, то щоб зачинився в Чигиринському замку й дожидав турецької підмоги. Через того ж Дубенського просив Дорошенко султана дати наказ кримському хану іти до нього на поміч з військом. А до хана вислав свого слугу Забузького, раючи ханові помириться з запорожцями, і дуже усильно прохав прийти йому з військом на поміч, якщо москалі й Самойлович почнуть на нього наступати. Далі вислав до хана через Запоріжжя чигиринського козака Ватченка, а на Січ вислав чигиринського козака Прокопа Гришаєва. Запорожці відписали Дорошенку, щоб ішов до них на Січ з військовими клейнодами. Але коли цей лист був уже відданий післанцеві Дорошенка, Сірко закликав його потаємно до свого куреня і наказав передати Дорошенку на словах, щоб на Січ не їхав і клейнодів не посилав, а нехай би сидів в Чигирині й надалі до слушного часу.

В самому Чигирині, оповідав Волошинський, панувала непевність і тривога. Як старшина, так і посполиті люди побоювалися, щоб московсько-козацьке військо не витолочило хліб, який стояв іще в полі. Бо в хлібі була велика недостача.⁴³

41. Там таки, ст. 632-633.

42. Там таки, ст. 633-636.

43. Там таки, ст. 664-666.

Слуга Гізеля, що їздив по монастирських справах до Черкас і побував у Чигирині в початку серпня, оповідав, що при Дорошенку всього 200 сердюків, і ті "голодні й голі", що багато сердюків перейшло на лівий берег, а деякі потворили банди по 10 і по 20 чоловіка й розбивають людей по шляхах, бо Дорошенко не дає їм платні, та й не має з чого. Чигиринські мешканці, козаки й міщани тікають з голоду на лівий берег. Дорошенко боїться приходу царського війська. Хліба кругом Чигирина мало сіяно, але той, що вже достиг, вже знято з поля і звезено до Чигирина.⁴⁴

Самойлович увесь час переписувався з Москвою, настоюючи на тому, щоб проти Дорошенка було вжито рішучих заходів,⁴⁵ і нарешті 19. VII прийшов до нього царський наказ іти на Дорошенка походом.⁴⁶ Такий же наказ був посланий і Ромодановському.

6. VIII Самойлович писав Ромодановському, що він уже готовий до походу. 11. VIII Ромодановський вирушив з Курська. Московські і українські війська зішлися між Роменом та Гадячем і почали посуватися до Дніпра.⁴⁷ 17. VIII Самойлович написав Сіркові на Січ, щоб він з запорозьким товариством прилучився до гетьманського війська, щоб спонукати Дорошенка виконати царську волю. Сірко відповів: "не прихилиємося до твого замислу. Хоча у Дорошенка небагато військової сили, але він буде стояти за свої військової клейноди. Радимо вашій милості занехати свій намір і залишитись спокійно на своєму місці. Пошліть бити чолом царському величеству, щоб наказав не починати міжусобної війни. Прибережіть ваш запал проти ворога святого хреста. Якщо не послухаєте нас, не будемо того терпіти. Ваш наступ буде не на Дорошенка, а на наше здоров'я, і ми будемо старатись, щоб військової клейноди з столичного міста Чигирина нікуди не переношено, хібащо на Січ, де є скарбниця для військових клейнодів. Удесяте просимо: не починайте богомерзкої міжусобиці".⁴⁸

Але це була з боку Сірка лиш порожня буфонада, й Самой-

44. Там таки, ст. 714.

45. Там таки, ст. 647-648, 661-664.

46. Там таки, ст. 682.

47. Там таки, ст. 722.

48. Костомаровъ. Руина, ст. 267 (Арх. Юстиції, кн. 43, л. 297).

лович це зрозумів. Коли на його прохання з Москви було вислано грамоту з дуже суворою доганою, то він по скінченні чигиринського походу не одіслав навіть Сіркові, а Сірко відразу став тихий та слухняний і почав писати до Самойловича "совѣтно и покорно".⁴⁹

Не доходячи сто верст до Дніпра, боярин і гетьман вислали уперед сильний відділ війська: 15 000 москалів під проводом стольника Григорія Косачова й генерального бунчужного Леонтія Полуботка з полками: Гадяцьким, Миргородським, Лубенським і кінною надворною компанією. Вони мали переправитись через Дніпро і йти просто на Чигирин.⁵⁰ 8. XI, як видно з одного документу, Самойлович стояв уже в таборі над Дніпром проти містечка Воронівки.⁵¹ Крилівські і воронівські мешканці, не допускаючи їх за п'ять верст до Дніпра, вийшли йому назустріч і присягли на вічне підданство царю. Наближався останній акт чигиринської трагедії. Слідом за крилівцями і воронівцями присягли черкаські, жаботинці й ведмедівці, до яких були вислані відділи лівобережного війська. Косачов і Полуботок з 20 000 війська підступили під Чигирин. Розпочався бій. Одначе скоро припинився, бо Дорошенко вступив в переговори. Він скликав в Чигирині раду, на якій було прочитано царську грамоту. Всі одноголосно рішили піддатись.

На другий день Дорошенко прибув до табору Полуботка й Косачова на річку Янчарку, в трьох верстах од Чигирин. Попереду йшли в процесії священники з хрестами, за ними — старшина і чигиринський народ. В таборі Дорошенко заприсяг на св. Євангелії на підданство царю і поїхав назад до Чигирин, звідки вислав до князя Ромодановського і до Самойловича своїх довірених людей: писаря генерального Михайла Вуєховича і свого брата у других Кіндрата Тарасенка, які мали заявити про його капітуляцію й повезли статті, на яких він піддавався: цар мав пообіцяти безпечність життя й цілість майна йому, його старшині і всьому посільству Чигирин, з церквами й селами, які належали до цього

49. АЮЗР, т. XII, ст. 743.

50. Там таки, ст. 729; Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. 1, ст. 262-263.

51. АЗР, т. V, ст. 140.

міста, гарантував збереження військових прав і привілеїв на нинішні і на будучі часи, збереження чести і дозвіл залишитись мешкати на своїх оселях.⁵²

На четвертий день післанці Дорошенка повернулися з відповіддю, що боярин і гетьман приймають його умови і в імені царя запевняють йому виконання всіх, виложених у його статтях умов. Тоді Дорошенко поїхав на той бік Дніпра в табір до союзників. З ним ішло 2000 козаків, везли військові клейноди — булаву, прапори, бунчук, 12 гармат; усе це поклали й поставили перед боярином і гетьманом, і Дорошенко знову склав перед ними присягу разом з своєю старшиною і представниками населення Чигирина, Суботова, Черкас, Ведмедівки, Жаботина, Крилова й Воронівки. Після того Дорошенко віддав Самойловичу окремо дві булави, прислані колись турецьким султаном, і два турецькі привілеї.⁵³ Цей символічний акт Дорошенкового підданства відбувся 19. IX.⁵⁴ По закінченні церемонії Дорошенко і Самойлович обідали у князя Ромодановського.⁵⁵ Того ж 19. IX Самойлович вислав до царя реляцію про здачу Дорошенка.⁵⁶

Дорошенко пробув у таборі в князя Ромодановського й Самойловича два дні й знов повернувся до Чигирина, вже як приватна людина. Сердюків, які служили при ньому, взяв до себе Самойлович. За кілька днів Самойлович разом з сином Ромодановського, стольником Михайлом, віддали Дорошенкові візиту у Чигирині. Одночасно з ними рушили московські й козацькі частини, призначені для окупації міста. Дорошенко, як недавній господар, виїхав назустріч Самойловичу за три версти в супроводі 70 козаків. Спочатку відправлено було в соборі молебень; після того Дорошенко передав ключі від міста і замкову артилерію Самойловичу, а

52. Опис здачі Дорошенка знаходимо в реляції Ржевського: АЮЗР, т. XII, ст. 729-731; Бантышъ-Каменській. Источники малороссийской истории, ч. 1, ст. 262-263 і в оповіданні ротмістра Братцова, там таки, ст. 745-750, загально — в листі Самойловича до царя, там таки, ст. 732-735, 750-753.

53. АЮЗР, т. XII, ст. 751-752.

54. Петровський. Нариси історії України, ст. 325 (Моск. Арх. М-ва Юстиції, ч. 43, л. 584-591).

55. АЮЗР, т. XII, ст. 730.

56. Бантышъ-Каменській. Источники малороссийской истории, ч. 1, ст. 264-266; АЮЗР, т. XII, ст. 731-735.

той передав їх наказному гетьману Василю Борковському, яко начальнику залоги міста. Дорошенко звелів "на radoщах" стріляти з гармат. Самойлович з Михайлом Ромодановським переночували в Чигирині й повернулись до свого табору в Воронівці.⁵⁷ Здача Дорошенка в обидвох головних літописців козацьких знайшла дуже лаконічний відгук. Самовидець оповідав коротко, що Дорошенко бачачи, що 20 000 підїзд не дав околишнім містам уходити до Чигирина, і самі лишень чигиринці zostали в облозі, "собою звонтпив" і почав трактувати, а потім здав Чигирин.⁵⁸ Коротко оповідав про здачу Дорошенка й Величко. Він згадує, що вороже військо почало було бомбардувати Чигирин, що Дорошенко скликав раду, яка ухвалила здачу; що Дорошенко прибув до табору союзників і, сказавши там відповідну промову, віддав клейноди.⁵⁹

На залогу в Чигирині було поставлено 1200 москалів, які зайняли верхнє місто або замок, і 1000 козаків Чернігівського полку, які зайняли нижнє місто. В замку передано було москалям 16 гармат, в тому числі 6 дуже великих, по 2 і по 2,5 сяжні довгих.⁶⁰ Ті 12 гармат, що Дорошенко привіз у табір 19. IX, Самойлович забрав з собою, та ще забрав 6 гармат з нижнього міста. Всього в Чигирині знайдено 54 гармати, але з них 18 було зовсім знищено від частого стріляння. Було в Дорошенка гармат значно більше, але кілька десятків попало в польські руки, дещо віддано Сіркові, багато розірвалось. Розірвані й понищені гармати Дорошенко казав попереливати на дзвони.⁶¹

Самойлович і Ромодановський довго не затримували своїх військ у зруйнованому краю, де було дуже тяжко їх прохарчувати і, залишивши залоги в Чигирині, Крилові та інших містах, почали в кінці вересня відступ. Боярин вирушив на Лубні, гетьман через Переяслав до Києва. З ним рушила генеральна старшина й всі полковники. Дорошенко також хотів відвідати Київ, але, видко, в тому йому відмовлено.⁶² Як оповідали в Москві післанці Самой-

57. АЮЗР, т. XII, ст. 746.

58. Лїтопись Самовидца, ст. 129-130.

59. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 397-398.

60. АЮЗР, т. XII, ст. 748.

61. Там таки, т. XIII, ст. 28, 38.

62. Там таки, т. XII, ст. 776.

ловича переяславський суддя Семен Кульженко і військовий канцелярист Іван Скоропадський (майбутній гетьман), Самойлович призначив був Дорошенкові мешкати в Новгороді-Сіверському, й він збирався переїздити на лівий берег разом з тестем і з братами "після Покрови".⁶³ Дорошенко вирушив з Чигирина десь 20 жовтня. Проводжало його 200 козаків Чернігівського полку. Їхав він трьома "станіцями": попереду гнали табуни його коней і отари худоби; далі вели верхових коней, а вже за ними їхав він сам з усім своїм майном і з провожатими.⁶⁴ 1. XI він прибув до Батурина і на другий день був з жінкою й братом на бенкеті у Самойловича.⁶⁵ Він дуже просив Самойловича дозволити йому жити не в Новгороді-Сіверському, куди за зимовим часом трудно було добиратись, а десь ближче, і Самойлович призначив йому і братові його Андрію мешкати в Сосниці.⁶⁶ 4. XI Дорошенко туди й виїхав. З ним було сім'ї і челяді 15 людей і більше як 30 двокінних возів майна. Тесть Дорошенка Павло Яненко-Хмельницький, колишня його старшина — Прокіп Бережецький і Шулік, залишились в Чигирині. Там же залишилася його мати, якій Самойлович дав на прожиток млинки, і двоюрідний брат Кіндрат Тарасенко. Андрій Дорошенко спровадив до себе з Чигирина свою жінку. Колишній писар Дорошенка Михайло Вуяхевич переселився до маєтку своєї жінки в Київському полку в село Жукино на лівому березі, надане колись іще Сомком і тепер підтверджене універсалом Самойловича.⁶⁷

В той час як Дорошенко виїздив назавжди з Чигирина, у Москві відбувалася з великою урочистістю церемонія передачі цареві привезених з України його клейнодів. Ромодановський і Самойлович вислали ці клейноди зараз же, як перебрали їх від

63. Там таки, ст. 777.

64. Там таки, ст. 795-796.

65. Там таки, ст. 810.

66. Там таки, ст. 814.

67. АЮЗР, т. XII, ст. 810-811; Оглоблин. До історії Руїни, "ЗІФВ ВУАН", кн. XVI, 1928, ст. 211. Одночасно з Петром Дорошенком перейшли на лівий берег його брати у других Григорій Никонович і Василь Никонович, що в 1689 р. був настановлений Мазепою сотником у Янполь-Ніжинського полку (Глухів. повіту) й оселив над річкою Кремлею хутір Дорошенків. Див. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 453.

Дорошенка, через ротмістра Братцова і охочекомонного полковника Іллю Новицького. Ті привезли їх до Коломенської Ямської Слободи і тут дожидали указу царя про церемонію урочистого ввозу їх до столиці. Царя тоді не було в Москві, він перебував у селі Покровському. 16. X прийшов царський наказ відбути церемонію 17. X, при чому разом з новопривезеними клейнодами мали бути внесені й санджаки, які привіз в січні того року Павло Хмельницький; їх було звелено взяти із схованки "тайним образом" і прилучити до клейнодів, привезених Братцовим і Новицьким. Стрільці несли прапори, волочачи їх по землі, булави й бунчук головами вниз; за ними несли привілеї, розгорнувши їх, по двоє людей в ряд; за останнім привілеєм хлопець ніс футляр, в якому ті привілеї переховувались. Перед клейнодами, щоб очистити дорогу, йшло двоє стрільців з бердишами, а по боках шість людей з батогами, щоб одганяти надто цікавих глядачів. За клейнодами їхали верхи ротмістр Братцов по правій, полковник Новицький по лівій руці. Точно визначеними в маршруті вулицями процесія вступила через Московорецьку браму в Китайгород і прибула до Посольського приказу, де санджаки і клейноди лежали на ганку цілу годину, щоб народ міг бачити.⁶⁸ Потім понесли в Кремль, де цар дожидав їх у своєму палаці, сидячи на троні, а кругом сиділи й стояли бояри, окольничі, думні люди й дворяни. Коли клейноди було внесено в залю, думний дяк Ларіон Іванов представив царю полковника Новицького і сказав промову. Гетьманські післанці були допущені до царської руки, і цар звелів спитати за здоров'я боярина Ромодановського і гетьмана Самойловича і похвалив їх за службу. Післанців було відпущено, а бояри поздоровляли царя з підданством Дорошенка. Потім бунчук і санджаки було відіслано до Посольського приказу, а булави й привілеї наказано винести і покласти перед Посольським приказом на ганку, щоб народ міг іще на них надивитися. А потім усе віддано на схов до Оружейної палати.⁶⁹

Місяць пізніше Самойлович прислав у Москву через військо-

68. АЮЗР, т. XII, ст. 744.

69. Там таки, ст. 744-745, 761-768.

вого канцеляриста Івана Дорошевича архів Дорошенка: "два королівські привілеї, один на гетьманство Дорошенку, другий на шляхетство Шульзі (присланий тайно; той Шульга служив при Дорошенку охотницьким полковником над серденятами, а тепер він у Польщі); турецького султана грамоти до Дорошенка, листи візира, каймакана-паші та інших панів, дуже багато; писано ті листи й грамоти до Дорошенка з Адріанополя, з Волоської землі, з-під Кам'янця і з-під Ладижина про похід під Київ і на цей бік Дніпра війною та про інші справи. Посилаючи ці листи, гетьман одібрав, які були потрібніші й важніші, а які непотрібні, ті залишив у себе, і буде їх дуже багато".⁷⁰ Отже, видно, що більшу частину архіву, яка не мала, на його думку, актуального значення, Самойлович залишив у себе і, як гадає новіший дослідник, прилучив до лівобережного гетьманського архіву.⁷¹ Можна думати, що сам Дорошенко, передаючи свій архів, знищив ті документи, які могли його чи когось із близьких до нього людей чимнебудь скомпромітувати. У нього взагалі було в звичаю такі документи нищити.⁷² Чотири султанські привілеї Самойлович вислав ще перед тим разом з булавами, й вони фігурували в Москві на церемонії передачі клейнодів.⁷³

Самойлович, визначивши Дорошенкові на життя Сосницю, надав йому по одній версії цю саму Сосницю (тоді сотенне містечко Чернігівського полку), Мену й Березну,⁷⁴ по другій лиш село Чернотичі.⁷⁵ Дорошенко, прибувши до Сосниці, зараз же почав там будуватися. Він спровадив до себе й матір, яка стала за ігуменю в дівочому Покровському монастирі коло Сосниці з іменем Марії.⁷⁶ Але недовго довелося Дорошенкові господарювати на новому місці. В Москві виникла думка, що залишати Дорошенка в Україні, з огляду

70. Там таки, ст. 809-810.

71. Іван Крип'якевич. До історії українського державного архіву в XVII ст., "ЗНТШ", т. 134-135 (1924), ст. 76.

72. АЮЗР, т. XII, ст. 854.

73. Переклад (московський) цих актів див. АЮЗР, т. XII, ст. 755-761.

74. АЮЗР, т. XII, ст. 795.

75. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 454.

76. Про сліди побуту Дорошенка в Сосниці див. статтю: Виноградський. Марія Дорошиха: з Сосницької старовини, ст. 33-35.

на його популярність і зв'язки, небезпечно. 27. X. 1676 р. у царя з боярами на раді обмірковувалось, між іншим, питання, чи можна Дорошенкові з огляду на його "прежні злі замисли залишатись на цьому боці Дніпра, чи може оселити його деінде опріч українських земель".⁷⁷

І ось Москва починає з Самойловичем доволі довгі переговори на тему — чи не краще забрати Дорошенка з України на Московщину? Під час цих переговорів Самойлович виявив значну твердість і — треба ж признати — доволі коректне й доброзичливе відношення до свого недавнього противника.

3. XII прибув до Батурина стольник князь Іван Волконський з секретним дорученням в справі Дорошенка. В інструкції, даній йому в імені царя 19. XI, було сказано, що він мусить поговорити з гетьманом таємно наодинці про висилку Дорошенка в Москву. Коли б же гетьман не згодився відпустити Дорошенка і почав наводити всякі для того резони, Волконський мав написати про це в Москву й дождати звідти в Батурині дальших вказівок.⁷⁸ 4. XII Волконський був прийнятий Самойловичем і питав про Дорошенка. Гетьман відповів, що спочатку він призначив Дорошенку жити в Стародубському полку в Новгородщині. Але на його просьбу дозволив йому мешкати в Сосниці, куди Дорошенко перебрався з жінкою й будує собі двір. 5. XII Волконський приїхав до гетьмана вночі ("часа за четьре до свѣту") і мав з ним тайну розмову. Перш за все він запитав гетьмана в імені царя: який в нього намір щодо Дорошенка? Гетьман відповів, що ніякого наміру в нього нема. Тоді Волконський заявив, що цар наказав прислати Дорошенка в Москву. На це Самойлович відповів, що висилати Дорошенка в ближчому часі неможливо: він недавно тільки перебрався на цей бік, ще й не побудувався і всього свого майна ще не перевіз. Скоро почнеться суд над протопопом ніжинським Симоном Адамовичем і полковником Чернігівським Петром Рославцем, і тут Дорошенко буде потрібний. А крім того: Дорошенку обіцяно урочисто під Чигирином, що він буде вільно проживати, де схоче, і прежніх його діл не буде згадуватись.

77. АЮЗР, т. XII, ст. 779.

78. Там таки, ст. 796-797.

Волконський відповів, що цар своїх обіцянок не хоче порушати, а викликає його лиш для того, щоб Дорошенко бачив царські пресвітлі очі і підтвердив перед царем свою присягу. А судити протопопа і Рославця можна й без Дорошенка. Про те, що Дорошенко не перевіз ще всього майна, цареві відомо.

Гетьман на те казав: Дорошенко не перевезе всього й за зиму. Але посилати його не можна ще й ось через що: колишня старшина Дорошенка вибрала собі на життя деякі місця на лівому березі й дістала на це від нього, гетьмана, дозвіл, але ще не переїхала. Коли почує, що Дорошенка вивезено, попаде у великий сумнів і на цей бік не поїде. Та крім того небезпечно, щоб не сталось якогось заворушення, бо в Дорошенка багато прихильників і приятелів і на цьому, і на тому боці Дніпра.

Волконський настоював, щоб гетьман виконав царську волю, а щодо приятелів Дорошенка, то якоїсь ворохобні з їх боку нема чого боятись, бо Дорошенко багато зла накоїв християнству, а особливо українському народу. А потрібний він у Москві ще й тому, щоб дати там пораду, як оборонятись на випадок приходу турецьких військ. Гетьман казав, що ніхто не повірить, ніби Дорошенка послано побачити царські пресвітлі очі: всі казатимуть, що його зашлють на Сибір. А коли треба знати про татарські й турецькі справи, то на Московщині єсть брат Дорошенка, який знає стільки, як і сам Дорошенко.

На це Волконський зауважив, що брата Дорошенка взято давно, і сучасних замислів турецького султана й кримського хана він не знає.

Гетьман сказав, що всі ханські й султанські листи Дорошенко вже передав, та й надалі він, гетьман, буде про все, що торкається турецьких і татарських справ, Дорошенка розпитувати й повідомляти про це Москву, але посилати тепер Дорошенка жадним способом неможливо, бо це викличе незадоволення українського населення на цьому й на тому боці Дніпра.

Тоді Волконський почав казати, що цар тому викликає Дорошенка, що знає, що він йому, Самойловичу, давній неприятель і не раз умишляв йому згубу; діла його найкраще звісні йому самому — гетьману; отже залишати його в Україні небезпечно, щоб він не

змислив якихнебудь небезпечних для самого гетьмана діл.

Самойлович відповів, що хоч Дорошенко був йому неприятель, але він, закликаючи його до підданства гарантував йому за своїм і старшини підписом, що прежніх діл його згадувати не буде і збереже його в цілості. А боятись йому Дорошенка нема чого: ще як Дорошенко і не був у підданстві у царя, то всі його замисли були йому, гетьману, відомі, а вже тим паче тепер.

Стольник твердив, що цар викликає Дорошенка не для того, щоб згудувати давні його вчинки, і своїх обіцянок не порушує, а наказав привезти Дорошенка виключно з уваги на Самойловича, щоб Дорошенко чого не умислив шкідливого. Адже відомо цареві, що Дорошенко, склавши перед Сірком присягу і відіславши через Яненка санджаки, листувався з кримським ханом і з турецьким султаном; і через таку непевність Дорошенкову цар і наказує прислати його в Москву.

На це Самойлович сказав, що він дякує цареві за його до себе ласку, але у нього за Дорошенком установлено в Сосниці пильний догляд, і щоб він не учинив, зараз усе йому буде відомо. Тепер Чигирин зайнятий царським військом, і боятися нема чого. А втім він накаже збільшити за Дорошенком догляд.

Волконський все ж таки настоював на виконанні Самойловичем царського наказу, тоді гетьман сказав, що має порадитись про це з старшиною, яка зараз при ньому в Батурині. Але Волконський звернув його увагу на те, що справа таємна і що йому доручено говорити з гетьманом довірочно й на самоті. Але гетьман заявив, що без поради з старшиною він зробити нічого не може, бо в Україні таке право, і він, гетьман, не є самовластний. А як поговорить з старшиною, то покличе його, князя Івана, до себе.

6. XII відбулася друга розмова. Гетьман заявив, що він радився з старшиною: прислати Дорошенка в Москву тепер ніяк не можливо з тих причин, які він уже подав. А от як скінчиться справа Рославця й Адамовича, то він сам буде намовляти Дорошенка їхати до Москви представитись царю. Нехай стольник вертається тепер у Москву, а він напише цареві, через що не можна посилати Дорошенка.

Стольник відповів, що їхати назад без Дорошенка він не сміє і

напише про те цареві. Але він знає напевно, що цар напише, щоб вислати Дорошенка разом з ним, Волконським, так що вийде тільки одна проволока.

Але гетьман сказав, щоб Волконський таки пождав у Батурині, а він тим часом вишле до Москви свого післанця з листом, в якому виложить причини, чому не можна посилати Дорошенка. Він пригадав випадок з Деремантовим, коли так само він, гетьман, затримав виконання царської волі і за те потім дістав від царя похвалу.

Волконський і після того твердив свої аргументи за посилкою Дорошенка в Москву, але Самойлович не здавався і заявив, що він сам іще ні разу в Москві не був і царя не бачив.⁷⁹ Скінчилося на тому, що Волконський залишився в Батурині дожидати інструкцій з Москви, виславши 7. XII реляцію про свої переговори з Самойловичем.

Дуже можливо, що причиною впертості Самойловича був також страх, щоб Дорошенко, представившись царю і познайомившись з керівниками московськими, не став для нього небезпечнішим, ніж коли він сидів у нього під доглядом у Сосниці. Та й справа Рославця і Адамовича, в яку був замішаний посередньо Дорошенко і яка мала для Самойловича характер персональний, вимагала, на його думку, затримати Дорошенка в Україні.

Щоб зрозуміти, чому Самойлович хотів затримати Дорошенка до суду над Адамовичем і Рославцем, треба пригадати, що саме тоді, як наближалася розв'язка справи з підданством Дорошенка, виникла на лівому березі нова, доволі прикра для гетьмана Самойловича справа Стародубського полковника Петра Рославця, котрий задумав був виломитись з-під гетьманського регіменту й віддатись з цілим своїм полком під безпосередню управу Москви. Він почав влітку 1676 р. агітувати за це серед своїх полчан, коли ж побачив, що полкова старшина і значна частина впливовішого козацтва не спочуває його заміру, склав дуже численну делегацію з своїх прихильників і прибув з нею в Москву, де перш за все подав

79. Там таки, ст. 796-809, 826, 838-840. Ці "статті" Дорошенка видруковані в: АЮЗР, т. XII, ст. 816-819.

11. VIII донос на Самойловича, обвинувачуючи його в різних зловживаннях. Однак авторитет Самойловича в кінці літа 1676 р. стояв занадто високо в московських сферах, і коли прибув у Москву посол від Самойловича Київський полковник Солонина і дав пояснення в справі доносу Рославця, останній був 15. VIII арештований і відісланий на військовий суд до Батурина. Сидячи під арештом, Рославець спробував утікати, і це обтяжило його становище, і його повезли в Україну в кайданах.⁸⁰

Коли стольник Алмазов, який віз Рославця, побачився з Самойловичем, цей заявив йому, що справа Рославця має далеко ширший характер, ніж думалось спочатку, що діло йде про змову проти Самойловича, і що до цієї змови пристали ніжинський протопоп Симон Адамович, полковник Прилуцький Лазар Горленко, Дмитрашко-Райча, Карпо Мокрієвич і ряд інших старшин. Справу викрив бувший генеральний писар Дорошенка Вуяхевич, який подав Самойловичу заяву про те, що Адамович писав до Дорошенка через боровицького козака Дубровського про те, що всі в Україні хочуть мати гетьманом Дорошенка, що до змови проти Самойловича пристали Рославець, Горленко, Дмитрашко, Мокрієвич та інші; що не тільки старшина й чернь, але й сам цар не хоче мати Самойловича гетьманом; що змовники здаються на волю Дорошенка: чи вбити Самойловича, чи зробити з ним так, як свого часу з Многогрішним? На доказ правди своїх слів протопоп поцілував хреста при Дубровському й переслав Дорошенкові.⁸¹

Було схоплено й Адамовича, і 8. I. 1677 р. почався над ними суд у Батурині: судили духовні особи — знаменитий проповідник Іоаникій Галятовський, архимандрит Єлецького монастиря в Чернігові з кількома ченцями, генеральна старшина, полковники, полкова й міська старшина, сотники і знатне товариство.⁸² Головними доказами з боку обвинувачення були посвідчення Вуяхевича й Дорошенка, який спалив лист Дмитрашка і відповів, що немає нічого проти акції змовників, аби лишень обійшлося без пролиття

80. Там таки, ст. 738-742.

81. Там таки, ст. 726-727, 772-775, 778, 781-784, 848-874.

82. Там таки, т. XIII, ст. 22-23; там таки, т. XII, ст. 853-855.

крови. Так само посвідчив про зносини Адамовича з Дорошенком і брат Петра Андрій Дорошенко. Петро Дорошенко, до якого суд посилав делегацію, Андрій Дорошенко, Вуяхевич і вся колишня Дорошенкова старшина підтвердили факт зносин Адамовича з Чигирином, з метою усунення Самойловича з гетьманства. Певна річ, ніхто з них не мав найменшої причини щадити інтригана Адамовича й авантюриста Дмитрашка, які обидва принесли стільки зла українській справі. Фігурували на суді й матеріальні докази: хрест, пересланий Адамовичем Дорошенку, й срібна зубочистка, яку Адамович переслав Дмитрашкові, яко умовний знак. Судили на підставі Магдебурзького права.⁸³ Висилаючи Рославця на суд в Україну, цар висловив побажання, щоб його не карано смертю. Тому, хоч суд і виніс постанову про смертну кару, але на основі царської грамоти, в день страти 12. I. 1677 р. було оголошено Рославцю помилування з доживотним відсудженням від чести і розлученням навіть з жінкою. Майно його було skonфісковане. Адамовича постановлено постригти в ченці. Тому, що Адамович не хотів добровільно постригтися, його викинуто з духовного сану й віддано під новий суд.⁸⁴ Обох їх, Рославця й Адамовича, держано в тюрмі в таких тяжких умовах, що сам Самойлович признався, що вони "в вязенню на пол юж живими зостають". Нарешті, згідно з царською грамотою, обох в'язнів одіслано 31. VIII. 1677 р. до Москви, звідки їх зараз відправлено на Сибір.⁸⁵

Лазар Горленко й Дмитрашко-Райча були позбавлені полковницьких урядів. Карпо Мокрієвич, що в своєму часі відіграв головну роль в арешті й вивозі Демка Многогрішного і був загально зненавиджений, був присуджений на вигнання з меж України, одначе без конфіскати майна. Дмитрашко скоро після суду втік на Правобережну Україну й пристав до Остапа Гоголя,⁸⁶ що був на той час козацьким гетьманом з польської сторони. Він клопотався через польського гетьмана Яблоновського, щоб до нього прислано було з Лівобережжя його жінку (вдову Василя Золотаренка, страченого

83. Там таки, т. XIII, ст. 23.

84. Там таки, ст. 59-68.

85. Там таки, ст. 232-236; Петровський. Нариси історії України, ст. 329.

86. АЮЗР, т. XIII, ст. 91.

разом із Сомком в 1663 р.), але Самойлович відповів Яблоновському, що жінка Дмитрашка "не волошка, а тут в Україні родилася, мала тут батька й матір і не звикла бігати, як волохи".⁸⁷ Пізніше, однак, Самойлович дозволив самому Дмитрашкові вернутись і мешкати на лівому березі з титулом значного військового товариша. Дмитрашко відплатив Самойловичу тим, що став одним із справців скинення його з гетьманського уряду й арешту в 1687 р. Горленко також дістав амністію і знову став полковником Прилуцьким.

7. XII Самойлович вислав у Москву через підписки Василя Скоропадського листа, де повторював резони, чому не можна посилати Дорошенка, підкреслюючи, що це викликало б незадоволення в Україні і було б водою на млин Сіркові та іншим, які остерігали колись Дорошенка перед підданством, лякаючи його Сибіром: мовляв, що вони казали, те й сталось. Все, що Дорошенко знав про турецькі справи, те він подав на письмі, і воно вислано з канцеляристом Дорошевичем у Москву.⁸⁸ Вивіз Дорошенка в Москву може бути пострахом для Гоголя, призначеного з польської сторони гетьманом: може й він схоче піддатись під царську руку, але, почувши про долю Дорошенка, від того утримається.

На цей раз Москва послухала резонів Самойловича, і 16. XII йому була послана царська грамота про те, щоб Дорошенка в Москву не посилати.⁸⁹ Самойлович відписав 25. XII, що дякує за царську до себе ласку і сповістив, що Дорошенко з жінкою й меншим братом Андрієм улаштовуються на життя в Сосниці.⁹⁰ Відпускаючи 24. XII Волконського в Москву, Самойлович дякував і через нього за те, що цар послухав його й не казав вивозити Дорошенка в Москву: "у Дорошенка, — сказав він, — тут і тепер знайдеться більше сотні приятелів, а ті можуть підмовити на якесь зло не одну тисячу. Дорошенко, додержуючи свою присягу, нічого поганого тут не зробив і обіцяє надалі ні до чого злого не приставати".⁹¹

87. Там таки, ст. 444.

88. Там таки, т. XI, ст. 821-825.

89. Там таки, т. XII, ст. 833-838.

90. Там таки, ст. 840-848.

91. Костомаровъ. Руина, ст. 285.

Може бути, що один з цих приятелів і сповістив Дорошенка, що Самойлович відстоював його залишення в Україні. Принаймні так можна догадуватись з його листа до Самойловича, на жаль, недатованого, де він пише, що довідався, що колись неприхильні до нього виявили тепер свою до нього доброзичливість; запевняє Самойловича в своїй приязні й готовості бути корисним; каже, що зразу не міг всього йому розповісти, бо був нездоровий і змучений, що хотів би частіше з ним бачитись і тоді пригадав би ще дещо. А покищо переказує дещо про турецькі справи: перестерігає щодо Юрія Хмельниченка, якого турки держать у себе задля того, щоб настановити козацьким гетьманом під турецькою зверхністю; вже визначено 15 000 червінців на підкуп запорожців, щоб прихилити їх на бік Хмельниченка; у Хмельниченка багато приятелів у самому Чигирині, а також у Жаботині й Ведмедівці, а в Чигирині й Ведмедівці єсть у нього й рідня. Остерігав також щодо жінки колишнього свого полковника Шульги, що передався на польський бік: це, казав він, "сам диявол во плоті", і не радив залишати її в Чигирині.⁹²

Однак Москва недовго залишала ех-гетьмана в спокої. Звістка про те, що Дорошенко піддався московському цареві, дійшла вже до Царгороду і викликала в турецьких кругах велике обурення. Султан, ще весною 1676 р. почувши, що Дорошенко переслав санджаки в Москву, "возъярился зъло" і зараз же почав думати про похід на Київ.⁹³ Коли ж в Царгороді довідалися від кримського хана напевно, що, як каже турецький історик, "негідний і хитрий поганець Дорошенко, який вісім літ тому, освідчивши свою вірність і підданство, дістав бунчук і бубни від володаря Ісляму, цей пройдисвіт, що леліяв у своєму серці безвстидність і зраду, віддався в підданство москалям, і віддав в їх руки Чигирин, столицю козацької землі", — то обурення зросло ще більше.⁹⁴ Турки ще в 1683 р. нарікали перед Яном Собеським на Дорошенка.⁹⁵ Але вони не думали зрікатись своїх претенсій на Правобережну Україну: тепер прийшла черга на Юрія Хмельницького. Його вивели з Єдикуль-

92. АЮЗР, т. XII, ст. 847-848.

93. Там таки, ст. 570-571.

94. Sękowski. Collectanea, t. II, ст. 123 (з історії Рашід-Єфенді).

95. Helcel. Listy Jana Sobieskiego, ст. 417.

ського замку, й великий візир проголосив його гетьманом і "князем Малоросійської України",⁹⁶ так, як це й передбачав Дорошенко. Хмельницький відмовлявся, вказуючи, що він уже давно постригся в ченці, але візир наказав Царгородському патріархові звільнити його з монашого стану й даних ним обіцянок. Хмельниченко був прийнятий в авдієнції султаном, дістав булаву, санджаки і Ібрагіму-паші доручено було проводити його на гетьманство.⁹⁷ Волоський господар попереджав Самойловича, що турецький султан і хан кримський з усіма своїми силами будуть на весну аж під Києвом і під Чигирином.⁹⁸ Ці вісті, переказані Самойловичем, викликали в Москві велику тривогу. Там рішили, що залишати Дорошенка в Україні небезпечно, тим більше, що сам Самойлович раз-у-раз писав у Москву, що у Дорошенка в Україні багато прихильників, а тим часом з Чигирини доходили чутки, що тамошнє населення незадоволене з москалів і серед нього ходять різні "нерозсудні басні".⁹⁹

2. III. 1677 р. в Батурин приїхав з Москви стольник Семен Алмазов і заявив, що Дорошенко має бути негайно вивезений в Москву. Самойлович почав був говорити, що про таку справу треба порадитись з старшиною, що народ, почувши про це, почне "вмѣщать плевосѣятельные слова", які дійдуть і до Сірка, і тоді хто його зна, що може статись; казав, що поляки дуже побоюються, що Дорошенко на цьому боці й того, що він, гетьман, може з Дорошенком вкупі замириться з турецьким султаном і кримським ханом, та й почнуть воювати поляків; казав, що в Москві й не уявляють, яка тут в Україні сваволя: як виїдеш до війська, то хтось один почне підбурювати, і всі до нього зараз же пристануть і не подивляться, що то гетьман або хто інший. Одначе після всіх цих жалів Самойлович погодився на вивезення Дорошенка й тільки запитав: чи це везуть його тільки на те, щоб представити царю, чи його оселять на постійне життя в Москві? Алмазов відповів, що того він не знає. Тоді Самойлович попрохав, щоб Дорошенка держали в

96. АЮЗР, т. XIII, ст. 107.

97. Там таки, ст. 51.

98. Там таки, ст. 31.

99. Там таки, ст. 38.

самій Москві, так, що коли тут приїдуть післанці Сірка, то щоб бачили, що він живе вільно, користаючись із царської ласки. Він прохав також, щоб вивезено було Дорошенка потихеньку так, щоб ніхто того й не знав. Окрім того, висловив побажання, щоб було відпущено з Москви Дорошенкового брата Грицька; це би дуже втішило всіх його родичів, а особливо його матір, яка багато разів уже писала з Чигирина, прохаючи добитись визволення Грицька з неволі.

6. III Алмазов поїхав у Сосницю за Дорошенком, куди й прибув того ж дня. Самойлович вирядив разом з ним генерального суддю Івана Домонтовича і написав через нього Дорошенку, щоб він їхав до Москви без усякого страху, покладаючись на царську ласку, що вже попередньо був такий наказ з Москви, щоб він туди їхав, але він, гетьман, затримав його, бо він іще не оголтався на новому місці; а тепер його викликають для поради про турецькі та татарські справи. Самойлович наказав Алмазову пробути в Сосниці хоч з тиждень, щоб дати Дорошенкові час на збори в далеку дорогу. Але слідом за Алмазовим Самойлович прислав генерального бунчужного з наказом, щоб Дорошенка везли негайно, навіть якби він відмовився хворобою.

Дорошенко був дуже схвильований, почувши, що має негайно виїздити в Москву і сказав, що навіть коли присудять кого на смерть, то й тоді оповіщають йому про це заздалегідь; хай Бог судить гетьмана за те, що не упередив його. Він прохав дати йому часу хоч один день. І, справді, один день йому дали, бо виїхали з Сосниці 8. III. Повезли Дорошенка стольник Алмазов, генеральний суддя Домонтович і генеральний писар Сава Прокопович. Од міста до міста і від села до села провозало їх по 30 і по 50 козаків.¹⁰⁰

Дорошенко в дорозі був настроєний різно: то був веселий, то сумний. Москалі, що його везли, догадувались, що він думає про свою долю і про те, що з Москви його вже не випустять. Стольник розважав його, щоб він не журився й покладався на царську ласку.¹⁰¹

19. III. 1677 р. Дорошенка привезли в Москву й умістили на

100. Там таки, ст. 30-31, 56-58.

101. Там таки, ст. 58-59.

Малоросійському дворі у великій дерев'яній хаті, разом з генеральними старшинами. На другий же день 20. III він був представлений царю. Церемонія відбулася в такий спосіб. Спочатку були представлені Домонтович та Прокопович, які подали від свого гетьмана листа. Після того Домонтович сказав промову. По промові обидва генеральні старшини були допущені до царської руки, і цар звелів думному дякові Ларіону Іванову запитати їх про здоров'я. Дяк сказав їм коротеньку промову про те, що цар запитує про здоров'я й службу гетьмана Самойловича і висловлює їм похвалу. Дорошенко мусів під час тієї авдієнції стояти тут ж, у цій самій залі, але збоку.

Коли суддя та писар були відпущені, думний дяк покликав Дорошенка і сказав йому довгу промову, звертаючись просто "Петр'є Дорошенко!" В цій промові він пригадав усі "вини й злочини" недавнього гетьмана і заявив, що від цього часу про них уже ніколи згадувано не буде, та що цар похваляє його за те, що нарешті вступив до нього в підданство і наказує йому перебувати при його царській особі у Москві для поради в справах війни з турками й татарами. Одночасно цар наказує відпустити в Україну Дорошенкового брата Григорія.

Після того сказав промову Дорошенко, а як скінчив, то дяк проголосив, що цар "жалує" його до своєї руки. Потому дяк запитав Дорошенка в імені царя про здоров'я. На тому церемонія скінчилася. Дорошкові й генеральним старшинам був відпущений денний корм і напиться в подвійній порції.¹⁰²

31. III Дорошенко прохав царя ("бил'є челом'є словесно"), щоб йому було дане більш пристойне окреме помешкання, бо на Малоросійському дворі йому з челяддю тісно. І цар наказав поставити його на новому Грецькому кам'яному дворі, проти Гостинного двору, а на варті коло нього мали стояти московські стрільці. З огляду на те, що для його приміщення треба було поробити деякі прибудови, то це було доручено двом особам, купцеві Аврамову й ціловальнику Степанову, на державний кошт.¹⁰³

102. Там таки, ст. 68-73.

103. Там таки, ст. 74.

Ще Дорошенко не прибув до Москви, а вже 10. III було наказано його брата Григорія розкувати, перевести з одного арешту до другого, видко, вільнішого, й дозволено відвідувати сина гетьмана Самойловича Семена,¹⁰⁴ який прибув до Москви 9. II. 1677 р. з подарунками від батька цареві,¹⁰⁵ але під пильним доглядом. Григорій Дорошенко, взятий до неволі весною 1674 р. і посланий на заслання до Сибіру,¹⁰⁶ був привезений на початку 1676 р. до Москви і посаджений в тюрму, забитий у кайдани ("залить въ кайданы").¹⁰⁷ 15. III Григорія Дорошенка приведено було до іншого арешту,¹⁰⁸ а 20. III вийшов царський указ увільнити його зовсім і віддати Петрові Дорошенкові, дозволивши йому вернутись в Україну разом з генеральними старшинами Домонтовим і Прокоповичем. Того ж дня Григорія звільнено й віддано братові "безъ розписки".¹⁰⁹ 27. III Григорій Дорошенко разом з старшинами й післанцями Лазаря Барановича "билъ чоломъ" цареві, себто був на прощальній авдієнції.¹¹⁰ Він оселився в Сосниці, разом із своєю жінкою.¹¹¹ Вже в кінці 1678 р. Самойлович казав стольнику Алмазову, що "Григорія Дорошенка нема чого боятися", та що в нього теща п'яниця, — вона чогось поїхала в Лубні, й він, гетьман, звелів її розшукати та привезти в Батурин, де її мають стерегти.¹¹² Трохи згодом з Григорієм Дорошенком сталася якась пригода, бо 22. VI. 1684 р. гетьман Самойлович прохав царів Петра й Івана помилу-

104. Там таки, ст. 76.

105. Там таки, ст. 24. Цими дарунками були, м. ін., два коні подаровані султаном Дорошенкові під Кам'янцем і під Ладижином. Див. АЮЗР, т. XIII, ст. 24.

106. Там таки, ст. 70.

107. АЮЗР, т. XIII, ст. 70-71. В своїй інструкції полковнику Гребену, посланому весною 1675 до Чигирини (дата інструкції 9. III. 1675), король Ян Собеський доручав йому, м. ін., звернути увагу на заходи Москви коло нахилення на свій бік Дорошенка, що виявилось також у тому, що "брата його Григорія не без причини дуже шанують; не тільки що знято з його кайдани, але завжди посилають йому з царського столу страву й вино", як про це доносить польський резидент з Москви. Див. J. Woliński. Pośrednictwo tatarskie, ст. 504.

108. АЮЗР, т. XIII, ст. 77.

109. Там таки, ст. 73.

110. Там таки.

111. Там таки, ст. 225.

112. Там таки, ст. 742.

вати Гр. Дорошенка, який сидів під арештом за якісь неприємності, зроблені ним гетьману. Царі звеліли прислати Григорія в Москву, де його брат Петро саме тоді збирався женитись.¹¹³ Помер Гр. Дорошенко в Чернігові й був там похований в Єлецькому монастирі.¹¹⁴

Разом з Григорієм Дорошенком було взято в полон у Лисянці чигиринських козаків Степана Новицького й Якова Колошу. Разом з ним помандрували вони й на Сибір. Коли ж в 1676 р. Гр. Дорошенка привезено з Сибіру, то їх не було звільнено з заслання. Але про них згадав Петро Дорошенко (може бути, що йому нагадав за них брат Григорій) і 5. V. 1677 р. звернувся до царя з проханням, щоб тих козаків було повернуто в Україну. 6. VI була послана царська грамота в Табольськ про висилку до Москви обох засланців.¹¹⁵

113. Бантышъ-Каменскій. Історія Малої Росії, III. Москва, 1830, ст. 39-40.

114. Модзалевскій. Малоросійскій Родословникъ, т. I, ст. 452.

115. АЮЗР, т. XIII, ст. 137.

XX

Царський уряд залишає Дорошенка в Москві. Справа переїзду до Москви його жінки Єфросинії. Клопоти з помешканням. Дорошенко їде воєводою у Вятку. Цар дає йому в володіння село Ярополче. Останні роки життя Дорошенка і його смерть. Могила Дорошенка. Його портрети.

Коли з'ясувалася небезпека війни з Туреччиною, московський уряд звернувся до Дорошенка за інформаціями й порадою, адже це якраз було претекстом, задля якого його привезено було в Москву з України. 10. IV. 1677 р. Дорошенко розпитував думний дяк Ларіон Іванов зі своїми товаришами про шляхи, якими турецьке військо могло ввійти в Україну й підступити під Київ. Мабуть, скориставшись з цієї нагоди, Дорошенко подав прохання цареві в справі охорони його майна в Чигирині: він прохав, щоб було послано туди наказ московському воєводі й козацькому полковнику не ставити війська в його дворі і в коморах ("лавках"), так само в монастирі і по дворах його матері й братів, та щоб не чинено жадної шкоди в його хуторах, по дворах, що поза містом, пасіках, сіножатях, млинах і нивах, та щоб його управителеві, залишеному задля охорони того всього майна, воєвода і полковник у всьому давали суд і управу. Він нарікав, що розгубив усе своє майно, надбане за молодих ще літ, а перейшовши на лівий берег і не маючи сталого місця побуту, позбувся всього за одну зиму, так що й жінка й дитина живуть "без корму", не маючи сталого мешкання. Дорошенко писав, що не вважає за сором поскаржитись, що цілу зиму пробідував, "майже на снігу зимував".¹

Наслідком цієї просьби Дорошенка був царський наказ Самой-

1. АЮЗР, т. XIII, ст. 92-94.

ловичу 25. IV вжити заходів для охорони Дорошенкового майна в Чигирині.² Утримування Дорошенка в Москві, ніби під опікою "царської ласки", було одним з політичних засобів впливу на Сірка і на Запоріжжя. Дорошенкові не тільки дозволялося, але й вмінювалося в обов'язок бачитися з післанцями з Січі, а також і з післанцями від Самойловича, щоб ті і другі могли потім оповідати в Україні, що бачили колишнього гетьмана на власні очі, і що він не в неволі і не на засланні, а в царській столиці, під опікою самого царя.³ Очевидна річ, що з наказу московської влади писав 28. III Дорошенко листа до Сірка, сповіщаючи його, що ласкаво прийнятий царем, що його брата Григорія відпущено в Україну, і радив Сіркові вірно служити цареві та слухатись гетьмана Самойловича.⁴ Само собою розуміється, що як цей лист, так і інші листи Дорошенка, рівно ж і листи, писані до нього, читалися в московських канцеляріях, а Самойлович усі листи, які одержував від Дорошенка, пересилав у Москву.

Дорошенко ніяк не хотів примиритись з думкою про те, що йому доведеться залишитись на постійний побут у Московщині, й засипав Самойловича гарячими благаннями поклопотатись перед царем, щоб його пустили назад в Україну. Він прохав про це Самойловича при самім своїм від'їзді через Прокоповича й Домонтовича,⁵ потім через них же з Москви.⁶ Протягом неповних двох місяців він надіслав до Самойловича аж три листи все з тими самими проханнями добитись повороту в Україну. В першому листі Дорошенко нагадує про урочисту обіцянку Самойловича й генеральної старшини про те, що йому буде дозволено доживати віку в рідному краю, просить охоронити його майно в Сосниці й видати його братові універсал на володіння трьома маєтностями ("сельца"), які надав йому Самойлович.⁷ В другому, знов при-

2. Там таки, ст. 116-118.

3. Там таки, ст. 90, 104, 112.

4. Там таки, ст. 75-76.

5. Там таки, ст. 129.

6. Там таки, ст. 130.

7. Там таки, ст. 150-151.

гадуючи дані йому обціянки, пише, що за своїм наглим відїздом, не встиг упорядкувати своїх справ, особливо щодо жінки, і що тепер йому наказано прохати привезти його жінку в Москву. "Я знаю, — писав він, — що я тут непотрібен, і приїзд моєї жінки теж непотрібний, але мушу неволею чинити те, що мені наказують".⁸

Дійсно, 4. IV Дорошенко мусів заявити в Малоросійському приказі просьбу, щоб до нього було прислано його жінку.⁹ Але в третьому листі до Самойловича він зовсім не згадує про це, а тільки усильно просить попідкуватися про його майно, про його жінку й братів, пише, що йому живеться в Москві дуже скрутно через недостачу засобів, так що він мусить звернутись до своєї, вислати йому якусь поміч з дому, на що він просить дати їй 10 підвод до Сєвська і від себе прислати йому дві бочки вина, які він прийме за "любовний гостинець". Наприкінці ще раз просить подбати про поворот його в Україну, бо мати його, як почує, що його не пускають додому, буде дуже журитись і з жалю обумирати.¹⁰

6. IV Дорошенка знову розпитувано в Малоросійському приказі про турецькі справи, при чому Дорошенко сказав, що він має певні відомості про те, що султан учинив Юрія Хмельниченка гетьманом і хоче вислати його з військом до Чигирина, і що Хмельницький вже розсилає свої універсали до населення, та що слід би було звести мешканців Жаботина й Ведмедівки до Чигирина, щоб Хмельницький, коли прийде, не мав би де під осінню пору притулитись. Дорошенко не скривав, що його тесть Павло Яненко-Хмельницький доводиться Юрієві дядьком, а жінка його брата Григорія Дорошенка також Юрію родина. Наслідок цього був той, що цар наказав перевести Павла Яненка з жінкою й дітьми і Григорієву жінку на лівий берег.¹¹

За жінкою ж Петра Дорошенка було послано в Україну піддячого Василя Юдіна, якому дано інструкції явитись в Батурині до гетьмана Самойловича й заявити, що сам Петро Дорошенко просив царя відпустити до нього жінку; отже гетьман має спровадити

8. Там таки, ст. 151-152.

9. Там таки, ст. 104, 112.

10. Там таки, ст. 152-154.

11. Там таки, т. XII, ст. 112-114.

Єфросинію Дорошенкову з Сосниці й відпустити з ним, Юдіном, до Москви. Пані Дорошенкову він мав везти "з усякою пошаною й обережністю", щоб вона не зазнала в дорозі ніякої прикрости. До Сєвська було написано, щоб для перевозу пані Дорошенкової та її майна заготовили 50 підвод, а сєвському воєводі Неплюєву наказано дати їй до Москви якогось статечного дворянина в провожаті. Про переїзд Дорошенкової було сповіщено через спеціального післанця князя Ромодановського в Курську.¹² Самойловича було сповіщено про місію Юдіна спеціальною грамотою з дня 24. IV.¹³

Голляндський резидент у Москві І. В. ван Келлер доносив своєму уряду 22. IV. 1677 р., що козацький генерал Дорошенко повинен поселитися тут: через те цар викликав з України його жінку й всю родину. Кажуть, що наче б то про нього не дуже гарної думки, бо він раз-у-раз зносився з турками. Гадають, що його заяви зроблено тут тільки для хитрощів, щоб обдурити тутешній двір і заграти потім свою роллю. Його знають як людину несталу і неспокійну.¹⁴

Юдін виїхав з Москви 25. IV разом з Дорошенковим козаком Михайлом Левченком і його двома товаришами. Доїхали разом до Кролевця, звідки козаки поїхали просто до Сосниці, до Дорошенкової рідні, а Юдін до Батурина, куди прибув 4. V. Того ж дня він був прийнятий гетьманом, якому доложив про мету свого приїзду. Самойлович, прочитавши царську грамоту і вислухавши Юдіна, сказав, що він і вся старшина заприсягли Дорошенкові, що він буде вільно мешкати, де схоче, в Чигирині чи на лівому березі. З огляду на незручність залишення в Чигирині, оселено Дорошенка в Сосниці, і то вже було перше порушення даної обіцянки. Коли ж взято Дорошенка в Москву, він увесь час слізно благав, щоб його було повернуто в Україну. Тепер вимагають привозу до Москви його жінки. Але ж в листі самого Дорошенка, привезеному тепер же з його челядником, нічого про це не написано.

Юдін відповів, що Дорошенко про це прохав і подав власно-

12. Там таки, т. XIII, ст. 103-105, 114-115.

13. Там таки, ст. 111-114.

14. В. Кордт. Чужоземні подорожні по східній Європі до 1700 р. Київ, 1926, ст. 176.

ручне писане прохання щодо привозу своєї жінки в Малоросійському приказі.

Гетьман на це сказав, що він уже вивіз із Чигирина Дорошенкового тестя Павла Яненка і матір Дорошенкову, і жінку Григорія Дорошенка, і колишню старшину, і тепер мати Дорошенкова живе в Сосниці, а Яненко й старшина в Нових Млинах, дехто ж і в Батурині. До Чигирина послано наказ в справі охорони Дорошенкового майна; у нього є пасіки, сіножаті й ниви під Чорним Лісом, але тепер туди через татар не тільки що в пасіки, але й по дрова їздити не можна. Щодо пасік, які ближче до Чигирина, то їх наказано нікому не зачіпати. А що є яка худоба при жінці на цьому боці, то він, гетьман, накаже її берегти, щоб нічого не пропало.¹⁵

6. У гетьман покликав до себе Юдіна, і коли той явився, то застав у нього матір Дорошенка, старицю Митродору, братів Андрія й Григорія й жінку. Всі вони слізно прохали Самойловича при Юдіні, щоб він учинив згідно з своєю обіцянкою, як про це прохав Петро Дорошенко в своєму листі до нього, присланого через Михайла Левченка. Самойлович, вислухавши їх, відпустив їх до їхньої господи і, залишивши в себе Юдіна, почав казати, що він насильно посилати Дорошенкову жінку не може, бо коли пошле, то й мати, й брати Дорошенка почнуть скаржитися на це перед людьми, та й жінка, їдучи дорогою, буде всім казати, що її везуть для того, щоб потім разом з Петром Дорошенком заслати на Сибір. І люди будуть про нього, гетьмана, думати, що то він їх запроторює на Сибір. Самойлович узяв листа Дорошенкового, присланого з челядником, і в тому листі було писано, що цар звелів везти Дорошенкову жінку в Москву, а він сам просить, щоб гетьман добився його повороту в Україну, згідно з своєю обіцянкою; а якщо не поверне, то тоді нехай присилає до нього жінку. Отже, сказав гетьман, Дорошенко того не написав, що він сам прохав царя прислати до нього жінку, і цей лист, як і перші його листи, він, гетьман, перешле царю.

Юдін попрохав гетьмана, щоб він дозволив йому самому поговорити з матір'ю Дорошенка і з братами про відпуск його жінки в

15. АЮЗР, т. XIII, ст. 130.

Москву. Самойлович дозволив. Юдін пішов до Дорошенків і почав намовляти, щоб вони виконали царську волю, відпустили до Дорошенка його жінку, як про це він сам прохав. Мати і брати Дорошенка сказали піддячому, що вони царській волі не перечать, тільки — як скаже гетьман Самойлович.

Піддячий з Андрієм Дорошенком пішли удвоє до гетьмана і сказали, щоб він відпустив Єфросинію Дорошенкову, а мати й брати її відпускають. У гетьмана вони застали генеральну старшину: писаря Прокоповича, бунчужного Полуботка й суддю Домонтовича. Гетьман запитав при них Андрія Дорошенка: чи він з братом і матір'ю відпускають Єфросинію до Петра? Андрій Дорошенко відповів, що коли він, гетьман, відпускає, то й вони відпустять. Він тільки прохав два тижні часу на збори й на улаштування справ, про які писав брат і задля яких треба посилати до Чигирини.

Всі Дорошенки того ж дня поїхали в Сосницю, а Юдін відпросився по справам до Києва з тим, щоб вертаючи звідти, забрати Дорошенкову жінку.

17. V Юдін уже вернувся з Києва до Батурина. 18. V було послано в Сосницю по Дорошенкову жінку. Але на другий день приїхали брати Андрій і Григорій — без неї. Того ж дня до Юдіна прийшли Леонтій Полуботок і Андрій Дорошенко і сказали, що їх прислав гетьман, якого Андрій прохав Єфросинії в Москву не посилати, а чому — про те він скаже Юдіну сам. І Андрій сказав — подаємо, як це було передано в реляції Юдіна, учиненій у Москві: "писав до нього брат Петро через свого челядника, закликаючи: якщо його, Петрова жінка, покинула свої злі вчинки й живе, так, як сама обіцяла, коли Петро забрав її назад з монастиря, то нехай Андрій її присилає; коли ж за нею є якісь погані вчинки, то нехай напише йому, нічого не потаївши. І він, Андрій, розказав про її вчинки гетьману, і брату написав, і йому піддячому, тепер скаже: коли брат Петро за злочинні її діла наложив було на неї чернечі шати, а потім, бачачи, що їх дочка виростає в сирітстві в молодих літах, зглянувся над нею, злочинницею, і взяв її до себе за жінку попрежньому; а вона йому пообіцяла, що вже до віку не буде нічого пити, тому що по-п'яному чиниться всяке погане діло. Але

по відїзді Петра в Москву почала вона огидно впиватись і ходити потай його, Андрія, й чинити погані вчинки. І ось тепер, приїхавши в Сосницю, казав він їй збиратись їхати до Петра, а вона при батькові своєму, при Яненкові, казала йому, Андрію, з криком: якщо він силоміць одішле її до Москви, брат його Петро недовго поживе на світі. І тому, чуючи такі її слова, він, Андрій, прохав гетьмана до якогось часу її до брата його не посилати”.

Самойлович, зважаючи на це, сказав, що не може відпустити Дорошенкової жінки в Москву і напише про все до царя. Андрій додав іще: якщо брат, довідавшись тепер про жінчине поведження, напише йому, щоб її все ж таки прислати, то він відпустить її негайно, тільки що він повинен братове життя берегти, а не її, злочинницю, жалувати.¹⁶

Піддячий поїхав назад у Москву без Дорошенкової жінки, везучи з собою листа до царя від гетьмана і три листи Дорошенка до Самойловича.

З усього видно, що Дорошенка держали в Москві ніби на показ приїжджим з України, особливо запорожцям, але про якісь вигоди життя для нього зовсім не подбали, і йому самому доводилось раз-у-раз домагатись кращого помешкання і навіть засобів для прохарчування себе й своїх людей, що були коло нього. Перш за все він перебував під вартою — ”подь карауломь”, його стерегли день і ніч сотник і сім стрільців. Було зауважено, що на варту присилають молодих хлопців, яких стрільці наймали замість себе, і ті пропускали у двір ”кізиль-башів”, які торгували тютюном. І ось видано 17. VI царський наказ прислати більш надійних стрільців і по 12 замість 7, які мали нікого не пропускати у двір, особливо торговців горілкою й тютюном, і 18. VII підтверджено цей наказ наново.¹⁷ Цей караул дуже докучав Дорошенкові, не давав йому спати своїм шумом і криком, та ще доводилось годувати вартових. Здається, що на тому Грецькому дворі, де тримали Дорошенка, був якийсь склад тютюну, бо в листі до стольника Алмазова, він прохав, щоб вартові стояли тільки біля воріт, ”а тютюну біс не візьме”, і нехай

16. Там таки, ст. 128-136.

17. Там таки, ст. 154-155.

тут не кричать і не тупають, нема зовсім спокою, справжня неволя.¹⁸ Скаржився також на те, що не може прогодуватись сам із своєю челяддю. Він прохав давати корм на 5 коней і на 3 челядників, а також, щоб опорожнили у дворі комору, бо не було де скласти речей. Всього в нього було 13 коней, і не було де їх випасати. По його просьбі цар дозволив пасти їх на дворцових лугах. Коли привезено було з України на 14 підводах запаси, не було де попасати коней, та й корму не було. Знов довелось добиватись, щоб дозволено було попасати на дворцових лугах під доглядом царських конюхів.¹⁹

В Москві не прийняли резонів Самойловича в справі висилки до Москви Єфросинії Дорошенкової й вирядили в Батурин 21. VI стольника Карандєєва, щоб він її таки привіз. Карандєєв прибув до Батурина 5. VII. Цим разом Самойлович вже не настоював на її затриманні в Україні і зараз же вислав по неї в Сосницю батуринського отамана з піддячим. Карандєєв запевнив його, що цар держить Дорошенка у Москві в його ж, гетьмана, інтересах, щоб Дорошенко не учинив на Україні якогось заколоту, і не зрозуміло, чому він добивається перед царем повороту Дорошенка. Самойлович відповів, що він і не думав просити, щоб Дорошенка відпустили в Україну, бо розуміє, що йому в Україні не слід бути. Листи, які Дорошенко писав знову в справі свого повороту в Україну, Самойлович передав Карандєєву.²⁰ Треба тут зауважити, що на ці листи Самойлович відписав 19. VI Дорошенку, потішаючи його тим, що йому буде дозволено вернутися по тому, як щасливо скінчиться війна з турками.²¹

Бачачи, що жінку таки привезуть до нього, Дорошенко клопотався, щоб їй дано було 50 підвод, щоб три села, які надав йому Самойлович, залишені були в розпорядженні його брата Андрія, та щоб цар дав йому якусь маєтність в Московщині, щоб було куди перегнати його худобу.²² Та все ж таки він не тратив надії добитись

18. Там таки, ст. 173.

19. Там таки, ст. 171-172.

20. Там таки, ст. 189-190.

21. Там таки, ст. 157-158.

22. Там таки, ст. 170-171.

через Самойловича повороту в Україну і в червні й липні знову писав до нього в цій справі. Крізь незугарний переклад, зроблений в московських канцеляріях, пробивається з цих листів глибокий жаль, майже розпач. В першому з цих листів він пише, що ледве живий через недугу, але поки буде жити, не перестане благати, щоб його не розлучали з його "малою домівкою", що нехай його оселять хоч на самій границі й під сторожею, але аби в рідному краю; він готовий дати за себе заставу. А тут він може з самої журби вмерти. Мати його старенька там слізьми обливається, а він тут.²³

В другому листі він дякує Самойловичу за те, що удержав його "малоумну господиню", але за себе благає, щоб його було відпущено додому, благає не розлучати з домом, бо він і так має багато горя; просить призначити йому якесь місце, де б він міг спокійно прожити й утерти материні сльози. Далі просить взяти з його запасів з Чигирина й привезти до його матері: хліб, масло, сир та інші запаси. Там у Чигирині полковник забрав собі шість маж солі; літо наступило, нема де з плугом вийти, ні худобу на сіножаті попасти.²⁴ З цих слів і з натяку в листі на те, що Самойлович узяв щось на себе в чигиринському дворі Дорошенка, можна догадуватись, що Самойлович, відомий з срібллюбства, значно таки поживився на кошт Дорошенкового майна, і може через це одне радий був у душі, що його недавнього суперника затримано в Москві.

Довідавшись, що Карандєєву доручено організувати перевезення його жінки в Москву, Дорошенко писав Карандєєву, запитуючи: хто провозає його жінку до Сєвська і хто їде з його майном у Москву, чи багато їде його челядників, скільки їде його власних коней, а скільки чужих, і скільки возів; чи є листи до нього від жінки і від рідні; коли треба сподіватися приїзду жінки в Москву; хто залишився в його дворі в Сосниці?²⁵

Невідомо, що відписав Дорошенку Карандєєв і чи відписав

23. Там таки, ст. 223-224.

24. Там таки, ст. 224.

25. Там таки, ст. 225.

взагалі, але в Москві, в Малоросійському приказі, він повідомив: з жінкою Петра Дорошенка їде 8 "скарбних" (себто з майном) возів, ридван і коляска, а під тими всіма возами по два коня; далі — 5 возів з усякою "рухлядью" по одну коню. Під усі ті вози беруть коней по містах і по "ямах" (почта) по 30 і по 40. Провожатих їде 6 людей і одна жінка, та ще 8 москалів, яких призначив Карандєєв. У дворі в Сосниці залишилась мати Дорошенка, стариця. Брат Григорій живе своїм двором з жінкою в Сосниці, а менший брат Андрій живе своїм двором у Вороніжі (сотенне містечко Ніжинського полку).²⁶ Коней Дорошенкових женуть у Москву, скільки їх — він, Карандєєв, не знає, а волів і корів не женуть.²⁷

Наказавши привезти Єфросинію Дорошенкову в Москву, царський уряд почав пришукувати для нього більш відповідне помешкання. Взято було на увагу два двори: двір з кам'яним будинком в Китаї коло Москворецької брами купця Венемітова, і двір за Москва-рікою в Кадашеві місцевого обивателя Білібіна. Наказано було оглянути й оцінити ту й другу садибу, й та, яка була б вибрана, мала бути реквізована, себто за неї мало бути заплачено з царського скарбу, згідно з оцінкою. Двір Білібіна оглядав дяк Воїков, і за його заключенням цар 2. V наказав оселити Дорошенка в садибі Білібіна. В цій садибі був кам'яний будинок, комора на мурованому фундаменті; землі під садибою, разом з городом, було 49 сажнів вздовж і 11 сажнів вширш. Оцінено було садибу з будинками в 3158 рублів.²⁸

Одначе чомусь Дорошенка до цієї садиби не перевели, а коли й перевели, то на дуже короткий час, бо вже в липні цар наказав поставити Дорошенка в садибі якогось Нікітнікова, яка мала бути відремонтована, бо знаходилася в дуже запущеному стані. В липні місяці Дорошенко писав до думного дяка Ларіона Іванова (через

26. Андрій Дорошенко був наставлений сотником у Сосниці в 1677 р. В 1689 р. їздив з гетьманом Мазепою в Москву. Дістав гетьманський універсал і царську грамоту на маєтности в Сосницькому повіті. Див. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 452.

27. АЮЗР, т. XIII, ст. 225-226.

28. Там таки, ст. 126-127.

якого він зносився з урядом), що 28. VII приїздить його жінка, а в дворі ще нічого не готове, треба направити підлогу, вікна, двори і стелю. Крім того, прохав видати грошей на жінку й на челядь, що з нею прибуде. І слугам старим Васильківському й Бокію по їх приїзді не дано нічого, й корму на 8 коней.²⁹

В кінці липня Дорошенко вже переїхав до садиби Никитнікова, але вже 7. VIII він скаржиться цареві: поставили у дворі п'ять покоїв, і тількищо все побілили, а в однім покої грубка стара, і з неї іде дим, так що всі покої скоро закоптяться; віконниць і столів нема ні в одній кімнаті. Стеля не покрита, і в дощ капає просто на голову. Окрім того, у дворі живе чужа людина, дяк Харламов, і досі його не забрано. Цар наказав вислати до Дорошенка піддячого Торопова, щоб він на місці познайомився з його потребами. Дорошенко виложив свої потреби пункт за пунктом. 1) Цар дав йому двір, але невідомо, чи у власність, чи в тимчасове користування, і він не знає, чи йому назавжди в Москві мешкати, чи цар відпустить його в Україну. Коли цар дав йому двір у власність, то нехай би видав на це грамоту, щоб було ясно, що то його власність. 2) Якщо цар його в Україну не відпустить, то хай би дав йому якесь сільце, щоб було чим прогодуватись, бо без своєї худоби прожити не можна. Коли цар подарує йому маєтність, то він забере в Москву з України все своє майно, бо так, як досі, коли воно розкидане, все губиться. 3) Він уже прохав про видачу корму на жінку з дочкою і на челядь.

На це Торопов сказав, що цар звелів видавати йому на сім'ю і на челядь по два рублі денно, отже на місяць 60 рублів. Дорошенко подякував, але сказав, що того йому на сім'ю, на челядь, на корм для коней і на дрова — замало, бо все в Москві дороге, а він, не маючи власних запасів, мусить усе купувати за гроші. А що він мав запасів в Україні, то все пропало, та хоч би й було ціле, все одно — надовго б не вистачило.

Торопов зауважив, що будинок для Дорошенка поставлено на 9 покоїв, єсть де розміститись. Дорошенко відповів, що покоїв усього 5, що недавно тільки вибілили, і в одній хаті димить грубка,

29. Там таки, ст. 239.

так що скоро всі будуть закопчені; нема віконниць і столів. Будинок не вкрито, і як піде дощ, то нікуди буде дітись. Та хоч би й 9 покоїв зробили, все одно, він не уміститься, бо не мешкати ж йому разом з челяддю. Та й та ще біда: жінка не може у двір вийти, бо там досі живе дяк Харламов.

Далі Дорошенко знов заявив про свої потреби: щоб дали йому корму на 8 коней, бо йому без коней бути в Москві неможливо; щоб цар дозволив його матері мешкати в його дворі у Сосниці, та щоб гетьман Самойлович віддав їй запаси, які побрав у нього в Чигирині; щоб за посіяний на його ланах коло Чигирини хліб, як зберуть його козаки й москалі, щоб було йому заплачено.³⁰

Дорошенко прохав ще окремо, щоб було дано підводи під ті запаси, які пришле йому мати з Сосниці, і цар звелів 9. VIII дати 30 підвод од Сєвська до Москви.³¹ Невідомі дальші перипетії улаштування Дорошенка на його почесному засланні у Москві. Костомаров подав на основі переглянутих (але в "Актахъ, относящихся къ истории Южной и Западной Россіи" не оголошених) документів, що для Дорошенка куплено будинок за 700 рублів і призначено на його сім'ю і на челядь, разом на 24 душі, поденний корм в розмірі 936 рублів 16 алтин на рік і обіцяли дати сільський маєток.³² Він ще не губив надії на поворот в Україну, як про це свідчить лист Самойловича до нього з Рильська з дня 24. XI. 1677 р. Самойлович пише, що в листах до нього Дорошенко скаржить на своє життя в Москві і запитує його: доки він буде держати його в Москві? Самойлович запевняв, що Дорошенка викликано з наказу царя, а не з якоїсь неприязні з боку його, Самойловича, про що сам Дорошенко добре знає. Він повідомляє, що худоба його в Сосниці, хоч цього літа з сіном було скрутно, не зазнала ніякого ущербку і запевняє, що й надалі буде дбати про інтереси Дорошенка та його сім'ї.³³

Дорошенко перебував у Москві, а тим часом почалася перша Чигиринська війна, прихід турків і Юрія Хмельницького під Чигирин і облога міста (серпень 1677 р.); потім друга Чигиринська війна

30. Там таки, ст. 254-256.

31. Там таки, ст. 257.

32. Костомаровъ. Руина, ст. 290.

33. АЮЗР, т. XIII, ст. 393-394.

(липень-серпень 1678 р.), яка закінчилася повною руїною міста Чигирин та його замку й відступом московсько-українського війська за Дніпро. Столиця Б. Хмельницького, Виговського й Дорошенка перестала існувати. Юрій Хмельницький носив свій порожній титул "князя України" й робив розпачливі спроби вдержати й заселити спустошену до краю Правобережну Україну. Дорошенко розумів, що при таких обставинах не могло бути й мови про поворот його в Україну.

Коли все трохи заспокоїлось в жовтні 1679 р. (Костомаров каже, що у квітні, див. Собрание Сочинений, т. VI, ст. 290), явився у Дорошенка дяк Бобінін і оповістив йому царський наказ: цареві звісно, що він терпить недостачу в їжі, питві й кінському кормі, і тому цар зласкавився над ним і призначає його воєводою в Великий Устюг. Дорошенко подякував і спитав: чи далеко цей Устюг од Москви і що це за місто? Дяк сказав, що від Москви 600 верст, а місто славне й многолюдне. "Цар, — сказав Дорошенко, — обіцяв мені свою ласку, спочатку наказав мені жити з ріднею в Сосниці, а потім звелів оселитись на деякий час у Москві. Коли я бачив царські очі, тоді мені запевнено було царську ласку, звелено жити у Москві, дано мені двір, корм і питво. Буду прохати царя, щоб на воєводство мене не посилав: у мене залишились в Україні три брати й рідня; як почують, то не повірять, що мене послано на воєводство, а уявлять, що мене послано на заслання, і з того вийде великий заколот по обох боках Дніпра. Кажу про це, знаючи вдачу тамошнього люду. Яненко цареві зрадив,³⁴ передався до Хмельниченка, і я не скриваю, що Яненко та Хмельниченко мені доводяться родичами. В Сосниці залишено було мною багато майна; з цього майна багато забрав гетьман, багато пропало, а якщо цар пошле мене на воєводство, то пропаде й решта. І тепер я дуже турбуюсь, що з Сосниці та з інших міст от уже шість тижнів нема ніяких звісток; а коли я заїду так далеко, то й зовсім мене всі відцураються і писати до мене не будуть через таку далечінь".³⁵

34. Мова про сина Павла Яненка Хмельницького — Івана, який пристав до Юрія Хмельницького, за що батько його проклинав, бо через сина стягнув на себе репресії з боку Самойловича. Див. АЮЗР, т. XIII, ст. 742-743.

35. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XIII, ст. 856-857.

Одначе потім Дорошенко передумав і згодився взяти воєводство у Вятці, з платнею 1000 рублів на рік.³⁶ Він виїхав на воєводство десь в кінці 1679 р. і пробув у Вятці тільки до 1682 р.,³⁷ але літом того року ще був там воєводою, як про це свідчать дві царські грамоти до нього: одна з червня 1682 р. про вибори "городничих" в кількох "пригородах" Вятки,³⁸ а друга з 20. VI. 1682 р. про заміщення посад фінансової управи людьми, обираними самим населенням.³⁹ По повороті з Вятки літом 1684 р. цар подарував Дорошенку 1000 дворів у селі Ярополчі з присілками Спаським, Суворовим, Нікольським, Бігуновим — замість платні 1000 рублів, яку він до того часу діставав.⁴⁰ Можна думати, що це надання маєтків сталося в зв'язку з одруженням Дорошенка з Агафією Єропкиною в 1684 р. Ярополче лежало в Волоколамському повіті, на північний захід від Москви.

В Ярополчі Дорошенко й доживав віку. Про його життя тут дуже мало відомо, за виїмком того, що він овдовів і в 1684 р. одружився з Агафією Борисівною Єропкиною, від якої мав трьох синів і дочку; що свою дочку від Єфросинії Яненківни Марію видав заміж за стольника Головіна; що в 1686 р. до нього приїздила в гості з України дочка Любов Петрівна з своїм чоловіком Єфимом Лизогубом і з дітьми.⁴¹

Недавніми часами проф. М. Петровський видобув з московських архівів деякі нові матеріяли, що подають цікаві подробиці про життя Дорошенка в Ярополчі.⁴² Виявляється, що йому доводилось мати різні неприємності від своїх сусідів московських поміщиків. Та в березні 1685 р. скаржився він царям Петрові й Іванові

36. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 455.

37. Є відомості, що Дорошенко під новий 1679 рік був присутній у Москві в царських палатах на "дѣйствѣ нового года" серед інших чинів: Д. Иловайській. Історія Росії, т. V. Москва, 1905, ст. 647 (поклик на: Дворцовые Разряды, т. IV, ст. 103).

38. Дополненія къ актамъ историческимъ, т. X. СПб, 1867, ст. 50-51 (з архіву Вятської Казенної Палати).

39. Акты историческіе, т. V. СПб, 1842, ст. 140-141.

40. Модзалевській. Малоросійській Родословникъ, т. I, ст. 455.

41. Сборникъ лѣтописей, ст. 33.

42. Микола Петровський. З життя Петра Дорошенка на Московщині, "ЗНТШ", т. 100, ч. 2 (1930), ст. 243-250.

на князя Федора Хованського, що захопив був мисливську собаку Дорошенка, а його людей, посланих за нею, звелів побити і самого Дорошенка лаяв при свідках, "безчестив". Другу скаргу в падолисті 1685 р. подав Дорошенко на те, що в нього було пограбовано сіно.⁴³ Але була скарга й на Дорошенка: 11. VI. 1690 р. піддячий Василь Юдін (правдоподібно той самий, що в 1677 р. приїздив по жінку Дорошенка в Україну) подав скаргу на селян Ярополчі, підданих Дорошенка, які побили й затримали під арештом кілька селянських родин з сусіднього села Дякова.⁴⁴

Разом з цим проф. Петровський опублікував деякі факти, які свідчать, що Дорошенко опікувався своїми земляками-українцями, яких лиха доля запроваджувала в Московщину, й помагав їм. Вже Костомаров опублікував в "Актахъ относящієся къ історіи Южной и Западной Россіи" (т. XIII, ст. 271-222), справу козачки Ганни Кусової, яку викрав у Чернігові московський воєвода Чоглоков, згвалтував її, завіз на Московщину і повінчав силоміць з своїм холопом.⁴⁵ За допомогою Дорошенка Ганну Кусову було визволено й відправлено до Чернігова. Ця подія, яка сталася в липні-серпні 1677 р., коли Дорошенко сидів у Москві, дала Костомарову сюжет для його відомої історичної повісти "Чернігівка". Другий випадок — клопотання Дорошенка про звільнення з сибірського заслання двох козаків — був уже нами згаданий.⁴⁶ Проф. Петровський подає ще два таких факти. 1. XI. 1679 р. Дорошенко клопотався про відпущення в Україну хлопця Федора Біляєва, якого захопили москалі "в полі" й вивезли в Рязанщину; хлопець утік від них, пристав до польського посольства у Москві і разом з ним виїхав був до Польщі; потім вернувся в Москву разом з польським же посольством і тут розшукав Дорошенка і вдався до нього з просьбою про допомогу. Заходами Дорошенка його відправлено було до матері в Україну. Весною 1692 р. прийшов до Дорошенка син колишнього полковника Чигиринського Яків Лещинський, який служив при сердюках, потім пішов на Запоріжжя, брав участь у поході московсько-українського війська в Крим, попав до татар у

43. Там таки, ст. 245-246.

44. Там таки, ст. 246-247.

45. АЮЗР, т. XIII, ст. 217-218.

46. Там таки, ст. 136-137.

полон, був проданий в Царгород, служив в одного паші в Кам'янці, звідки втік до Львова і через Варшаву й Вільну добрався до Москви. Тут заходами Дорошенка його було відпущено в Україну.⁴⁷ Ці епізоди свідчать, на думку проф. Петровського про те, що популярність, яку мав Дорошенко в перші роки свого гетьманування серед люду України, збереглася за ним навіть і потім, коли він зійшов з політичної арени.⁴⁸

Останні роки життя провів Дорошенко в оточенні своєї нової родини, яка вже була чисто московською. Його дочка від другого шлюбу вийшла за москаля. Третя жінка, Агафія Єропкіна, була московка, і певна річ, діти від третього шлюбу три сини: Олександр, Олексій і Петро та дочка Катерина були виховані як москалі. Син Олександр одружився з Пушкіною і мав дочку Катерину, яка вийшла заміж за генерал-поручника Загряжського.⁴⁹ Два других сини, Олексій і Петро, виїхали в 1710 р. "для науки за море" і, перебуваючи за кордоном, змінили прізвище (це були саме часи помазепинського терору), так що повернулись уже не як Дорошенки, а під іншим, нам невідомим ім'ям. Так каже родинний переказ. Отже прямі нащадки гетьмана Петра Дорошенка тепер невідомі. Але залишилися нащадки його братів, рідних і братів удругих, які всі виселилися в 1676-1677 рр. з Чигирин на лівий берег Дніпра.

Дорошенко пережив упадок свого суперника в боротьбі за гетьманську булаву — Івана Самойловича і свого партнера в боротьбі з Польщею — Яна Собеського (1696) і помер 9. XI. 1698 р. в селі Ярополчі.⁵⁰ Він був похований під правим крилосом церкви Св.

47. Петровський. З життя Петра Дорошенка на Московщині, ст. 248-249.

48. Там таки, ст. 250.

49. Через те відомий російський поет Пушкін уважав Дорошенка за свого предка і в 1833 році відвідав його могилу в Ярополчі, про що він згадує в своєму листі до жінки з дня 26. VIII. 1833, див. А. С. Пушкин. Сочиненія, т. III. СПб.: Изд. Имп. Акад. Наукъ, 1911, ст. 36.

50. Дата смерті приймається за Бантишем-Каменським, який списав її з надгробка гетьмана в с. Ярополчі. Див. його: Історія Малої Россії, 4-те вид. Київ, 1903, ст. 353. Смерть Дорошенка не знайшла якогось помітного відгуку в Україні, принаймні в однім лиш Чернігів. літопису (взагалі до Дорошенка прихильному) знаходимо під р. 1676 запис: "того ж року Петро Дорошенко цару московскому поклонился и поѣхалъ до Москвы зовсѣмъ на мешкане и тамъ былъ въ чести царской; а поживши лѣта многіе, умеръ на Москвѣ": Лазаревскій. Черниговская лѣтопись по новому списку, ст. 87.

Параскеви на березі річки Лами. Але згодом церкву було розібрано, а над могилою гетьмана поставлено каплицю в формі чотирьох стовпів, накритих дахом, чотири сажні заввишки (з хрестом разом) і три сажні завширшки в квадраті. Цілу середину каплиці займає величезна кам'яна плита.⁵¹ Так виглядала каплиця в 1887-1888 рр., коли її бачив В. Краснов, що подавав про неї замітку в "Київській старині". Він оповідає, що за тих часів якісь злодії, дошукуючись скарбів, нібито похованих разом з тілом гетьмана, розрили могилу. Було судове слідство, під час якого викопано кости гетьмана "велетенських розмірів", як каже Краснов, що їх бачив.⁵² Перший зацікавився могилою Дорошенка історик Д. Бантиш-Каменський, який довідався про неї від російського археографа К. Ф. Калайдовича. Він посилав спеціально художника П. Аргунова, який 24. VIII. 1824 р. змалював могилу гетьмана, і в другому виданні своєї "Історії Малої Росії" (Москва, 1830) Бантиш умістив її репродукцію, в 3 томі, а на ст. 353 і в примітці ч. 1 до малюнків ("Изъясненіе рисунковъ въ 3 части") подав опис вигляду могили.

Бантишеві зобов'язана й іконографія гетьмана тим, що він у 2 т. своєї "Історії" перший подав репродукцію портрета Дорошенка з сучасної йому гравюри, зробленої в Антверпені й узятої ним з колекції Пл. Бекетова, який, з свого боку, видав її в 1840 р. З тої ж флямандської гравюри подано репродукцію в "Историческихъ дѣятеляхъ Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ" В. Антоновича і В. Беца (ст. V). В 1857 р. Микола Гатцук у своїй збірці "Ужінок рідного поля" (Москва, 1857) умістив портрет Дорошенка, знімку з олійного портрета, що переховувався в Волоколамському монастирі; цей самий портрет подано і в "Ист. дѣят. Ю.-З. Россіи". Крім флямандської, відома ще й італійська

51. На цій плиті ще на поч. XIX ст. був напис: "Лѣта 7206, Ноября въ 9 день преставился рабъ Божій гетманъ Войска Запорожского Петро Дорофеевичъ Дорошенко; а поживе отъ рождествъ своего 71 годъ и положень бысть на семь мѣстѣ". Див. Антоновичъ и Беца. Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, ст. 110.

52. В. Красновъ. Могила гетмана Дорошенка (Изъ дѣтскихъ воспоминаній). — "КСГ", кн. VII-VIII (1900), ст. 5-10.

гравюра, в загальних рисах подібна до антверпенської. На всіх цих трьох портретах Дорошенко представлений в гетьманському убранні, в шапці з струсевими перами, з булавою в руці, з бородою, піголоною на підборідді, яка окладистими хвилями закриває шию. В мініатюрному портреті, поданому в рукопису Величка, представлено Дорошенка без бороди, з довгими вусами. Всі ці чотири відомі нам портрети репродуковано в "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського (видання Київ—Відень 1921).

XXI

Постать Дорошенка в уяві сучасників. Відгуки тої уяви в народній поезії і в козацьких літописах. Дорошенко в українській історіографії XIX-XX віків і в новій українській літературі. Загальна характеристика Дорошенка як людини і як політичного діяча.

Перше, ніж зробити підсумок нашого огляду життя й діяльності гетьмана Петра Дорошенка, погляньмо, як відбилася його постать і його історична діяльність в уяві його сучасників, в пам'яті народу і в поглядах представників тогочасної української історіографії. Про Дорошенка збереглася одна "псальма", яка оплакує упадок Кам'янця й руїну України, як наслідок спілки Дорошенка з турками:

За Дорошенка гетьмана
Пуста Україна стала,
Все то през його бунти
Всім прийшло погинути
 Вкраїна тяжко вздыхає,
 Подолле плаче, ридає,
 Чад своїх заколених
 І в неволю одведених,
Ой, Боже наш милостивий!
Тись судія справедливий,
Не даждь бісурману
І Петру гетьману
 В замислах тоє чинити,
 Рач їх одомстити,
 Аби юж престали
 І в прудком часі упали.¹

1. Яків Головацькій. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, т. I. Москва: Изд. Импер. Общества исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ у-тѣ, 1878, ст.

Безперечно ця псальма зложена в кругах, ворожих Дорошенку, тих, що бачили самі тяжкі наслідки його союзу з турками й татарами й самі від того союзу терпіли. Подій, зв'язаних з приходом турків на Україну за часів Дорошенка, торкається пісня про Відмедівську попівну² і відома псальма про Почаївську Божу Матір.³ Ім'я Дорошенка одначе в них не згадується.

Зовсім в іншому тоні згадується Дорошенко у відомій, широко розповсюдженій пісні "Ой, на горі та женці жнуть", де в першому куплеті говориться:

Ой, на горі та женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо, Військо Запорозьке
Хорошенько.

Далі згадується Сагайдачний, як свого роду антитезу до Дорошенка, статечного гетьмана, мовляв — "проміняв жінку на тютюн та люльку".⁴ Як каже один дослідник, пісня ця "надхнута бадьорістю й гумором, пливе під ритм козацького маршу" і що вона "виводить перед нами козаків із їх славними гетьманами так, як вони йшли один по одному в поході історичних подій і в споминах українського народу".⁵

31; Илья Шляпкинь. Св. Димитрій Ростовскій и его время, 1651-1709 г. СПб: Тип. Траншель, 1891, ст. 14.

2. Надрукована П. Чубинським в його праці: Несколько народных исторических преданий, в: "Запискахъ Гос. Рус. Геогр. Об-ва, Юго-западное отделение", т. I. Київ: Тип. ун-та Св. Владимира, 1874, ст. 299-300.

3. Надрукована Н. Костомаровымъ в його праці: Народныя пѣсни, собранныя въ западной части Волынской губернии, в кн.: Д. Мордовцев. Малорусскій литературный сборникъ. Саратовъ, 1859, ст. 188.

4. Найстарший текст цієї пісні (з 1713 р.) опублікував В. Перецу у своїй праці: Замѣтки и материалы для исторіи пѣсни въ Россіи, в: "Извѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи наукъ", т. VI, кн. II. СПб, 1901, ст. 83. Про цю пісню спеціальні розвідки: Б. Грінченко. Пісні про Сагайдачного і Дорошенка. — "ЗУНТК", т. I. Київ, 1908; Ів. Каманін. Ще про пісні про Петра Сагайдачного, там таки, т. II, 1909.

5. Ф. Колесса. Українська усна словесність. Львів, 1938, ст. 592. Цікаво, що ця пісня була співана на всьому просторі української землі до Карпатського Підгір'я включно. Див. М. Драгоманов. Політичні пісні українського народу, ч. I, розд. I. Женева, 1883, ст. X.

З-поміж сучасників Дорошенка писав про нього "Самовидець", правдоподібний Роман Ракушка-Романовський. Як знаємо, він ставився до Дорошенка, з мотивів політичних та особистих, неприхильно, закидаючи йому головне турецьку протекцію. Він то пустив плітку про нібито роман Дорошенкової жінки, що начебто спонукало Дорошенка покинути літом 1668 р. Лівобережну Україну. Представник молодшого покоління, безсумнівний український патріот Самійло Величко, теж не похваляючи турецької орієнтації Дорошенка, поставився до нього з більшим зрозумінням; він віддавав дань особистим прикметам Дорошенка, підкреслював його освіченість і талановитість, але сам вихований в атмосфері лояльності до царської надвлади, Величко не в силі був збагнути й оцінити самотійницькі стремління Дорошенка. Так само й Григорій Граб'янка, що не спромігся стати вище понад козацький автономізм під царською протекцією. Ці три історики: Самовидець, Граб'янка і Величко надали тон і дальшій українській історіографії XVIII віку. Характеристика Дорошенка в літопису, виданому (й певна річ, зрадагованому) В. Рубаном, опертому в значній мірі на Граб'янці й на Самовидці, вийшла досить невиразною і назагал неприхильною.⁶ Щодо автора "Історії Русовь", то він виявляє до Дорошенка дуже неприхильне відношення. Сторінки, присвячені добі Дорошенка (161-177), відзначаються великою плутаниною й повні фантастичних вигадок або перекручень; сам Дорошенко характеризується як "злодѣй и зверь рода человеческого" (слова ці вкладаються в уста митрополита Сильвестра начебто в його листі до патріярха Царгородського!),⁷ а взагалі говориться, що "гетьманство Дорошенка и воиство его не иное что было, какъ великая разбойничья шайка".⁸ А проте Дорошенкові приписується лист до Брюховецького, де Дорошенко виступає як справжній український патріот: "я готовъ, — ніби пише він, — все уступить на пользу народа, даже и самую жизнь свою; но оставить его въ тяжелой неволѣ и думать мнѣ несносно".⁹

6. Рубанъ. Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1770 г., ст. 90-125.

7. Історія Русовь или Малой Россіи. Москва, 1846, ст. 169.

8. Там таки, ст. 171.

9. Там таки, ст. 166. Про цей лист також: Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и казакахъ вообще, ч. 11, ст. 104.

Політична діяльність Дорошенка знайшла певний відгук і в сучасній йому чужоземній літературі — німецькій, французькій, італійській, але майже всі автори, що писали про нього, брали свої відомості з других рук, переважно польських, отже до Дорошенка й взагалі до українців вороже успособлених, і тому їх оцінки постаті гетьмана і звістки про його діяльність носять доволі фантастичний і щодо хронології дуже плутаний характер. Франсуа де ля Круа (François de la Croix) у своїй книзі "Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie" (Війни турків з Польщею, Московщиною, та Угорщиною. Гага, 1689) писав, між іншим, спираючись на свідчення визначних турків, з якими він був знайомий як секретар французького посольства в Царгороді. Але його відомості про козацького вождя "Dorosenko" дуже плутані: Дорошенко являється у нього безпосереднім наступником Б. Хмельницького, таким же честолюбивим, як і той, він вдався під протекцію турецького султана; після здобуття Кам'янця султан доручив йому правити Поділлям і Україною, за виїмком Кам'янця, де посаджено Гуссейн-пашу. Коли Дорошенко побачив, що турецька протекція не може захистити його від польських наїздів, та що він з-під одного тяжкого ярма — польського — попав у ще гірше — турецьке, він завів зносини з московським царем, дістав від царя лист (в 1677 р.!) і перейшов під його протекцію.¹⁰ Ще за часів гетьманування Дорошенка вийшла в Франкфурті величенька книга "Der Europäische Togoan ist eine kurtz-gefasste Beschreiben aller Königreiche und Länder in gantz Europa" (Hamburg, in Verlag Joh. Naumans und Georg Wolffs, 1676. Gedruckt zu Frankfurt bey Johann Görlin, 799 ст., мал. 8°). Тут, на ст. 231, коротенька статтейка про козаків, вождем яких є "Dorozensco", котрий приймав то московську, то турецьку протекцію, але правним протектором козаків є король польський. В 1681 р. вийшли дві книги: одна італійська — "Historia della guerre d'Europa arrivate dall'anno 1643 fino al 1680". Descritta da D. Pietro Gazzoti. Parte seconda. Venetia, 1681; друга — французька: "Le Cabinet ou la bibliothéque des grands par Gedeon Pontier". A Paris 1681. Автор

10. Цитую за німецьким перекладом: Geschichte des Krieges, ст. 12-13, 129-137.

першої з цих книг оповідає про здобуття Кам'янця турками (відносячи його до 1673 р.) і каже, що після цього Україна дісталася "Dorocesco" і перейшла під протекцію турецького султана (ст. 288-291). Мається й ще кілька згадок про Дорошенка.

Більше подає автор французької книги Понт'є (Pontier). Він оповідає, що "le perfide Dorozensko petit Marêshal ou General des Cosaques, après d'être mis sous la protection Ottemane alluma la guerre entre le Grand Seigneur et le Roy de Pologne" (ст. 90), говориться про здобуття Кам'янця 27 серпня 1672 р. (ст. 91), далі про Журавенський мир 18. X. 1676 р. та наводяться його постанови (ст. 91-92).

Дмитро Кантемир, автор написаної по-латині й опублікованої вперше англійською мовою історії Туреччини "History of the Growth and Decay of the Othoman Empire" (London, 1734), згадує кілька разів про Дорошенка. Цитую за німецьким перекладом "Geschichte des Osmanischen Reiches und seinem Anwachse und Abnehmen" (Hamburg, bey Christian Herold, 1745). На ст. 403 згадується Doroschensko, гетьман "Sari Kamisch Kassaki, die Kosaken von dem gelben Rohre. Mit diesen Namen werden von den Türken diejenigen beleget, die zwischen dem Dnjeper und Dnjester wohnen". Щодо самого імени на ст. 739 пояснено: "diesen Hetman hiessen die Türken insgemein Dogoschan". На ст. 435-438 наводиться дослівно текст промови Дорошенка до козаків (під р. 1679!) з жалями на турків і з обґрунтуванням потреби орієнтуватись на московського царя. Очевидячки, промова ця зовсім фантастична.

Такий самий характер уривкових і фантастичних звісток носять взагалі усі згадки про Дорошенка, які зустрічаємо в сучасній йому або трохи пізнішій європейській літературі.¹¹ З щільно відрізаної за цей час від решти Європи Правобережної України, певна річ, й не могли доходити докладніші відомості, та й ті, які доходили, черпалися, як нами зазначено, з ворожих до нас рук.

З-поміж пізніших чужоземних істориків одинокий, що дослі-

11. Огляд цієї літератури подає І. Борщак усвоїй: L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale [Dijon: Imprimerie Darantière], 1935, ст. 37-47. Він тільки даремне означає майже кожне з згаданих видань, як "дуже важне для історії діяльності Дорошенка". В дійсності ці видання, як я показав на прикладах, не дають ніяких важних і хоч би точних відомостей.

джував історію козацької України самотійно — Johann Christian Engel (1770-1814) у своїй "Geschichte der Ukraine" (1796), зрозумів стремління Дорошенка, кажучи, що він "entwarf sehr kühne Pläne: sein Absehen ging darauf hinaus, beide Ukrainen unter einen Hut zu bringen" (ст. 234). Але Дорошенко виявив себе, на думку Енгеля, занадто малим для такого великого завдання, бо, зачувши про зраду своєї жінки (тут Енгель іде за злісною легендою, пущеною Самовидцем), покинув щасливо розпочатий наступ на москалів літом 1668 р. й подався до Чигирина (ст. 248). Тому, говорячи про кінець політичної кар'єри Дорошенка, німецький історик оцінює його лиш як честолюбця, що не здолав довершити поставлене собі широке завдання. "So endigte sich, — каже Енгель, — sagen die Annalen, die Hetmanschaft des Doroschenko mit der nicht genug zu beweisenden Verheerung der Ukraine (тут Енгель дослівно повторює уступ з "Краткого описанія Малороссіи") und mit dem Schrecken des Polnischen Reiches. So trat, darf man hinzugeben, ein Mann vom Welt-schauplatz ab, dessen eben so unrühmliches als unglückliches Schicksal, zum Theil auf Rechnung der Kitzlichen Lage, worin er zwischen drey mächtigen und sich einander aufsässigen Reichen sich befand, zum grossen Theil aber auch auf Rechnung seiner herrschsüchtigen Unbeständigkeit geschrieben werden muss" (ст. 266).

Українська історіографія початку ХІХ в., яка при всім своїм козацько-гетьманським патріотизмі займала вельми льояльне становище щодо Росії й царської влади, не могла зрозуміти державницьких стремлінь Дорошенка та його глибокого патріотизму. Дм. Бантиш-Каменський у своїй "Исторіи Малой Россіи" (1822, 1830 і 1842), наподоблюючи манеру Карамзіна в уживанні епітетів, каже, що Дорошенко був "дерзкій, предприимчивый" (ст. 257), "честолюбивый, вѣроломный" (ст. 286, 297), "мстительный" (ст. 296), "возмутитель общаго покоя" (ст. 302), "надменный" (ст. 335), — не даючи собі труда мотивувати такі категоричні твердження. В такому ж самому бомбастичному тоні дає Бантиш і загальну характеристику Дорошенка — "крамольный вождь полковъ заднѣпрскихъ, храбрый, властолюбивый, но малодушный, неосновательный, въ девятилѣтнее обладаніе большею частію Украины обагрившій свою страну кровію собратій, вредный для Россіи, страшный для Польши,

полезный одной Турціи, и то временно, умѣвшій подчинить себя хана крымскаго” (ст. 353). Один тільки раз обмовлюється Бантиш, що Дорошенко ”давно помышляль о присоединеніи Малороссіи подъ одну верховнуюе власть” (sic), але ставить йому докір, що він розгромив Маховського, мовляв — ”поступокъ необдуманый и противный собственнымъ взглядамъ” (ст. 262), бо якби Дорошенко ”имѣль умъ и политику Богдана Хмельницкаго, то дѣйствовалъ бы иначе и старался напередъ снискать любовь обладателя Россіи; тогда быть можетъ, удалось бы ему получить верховное начальство въ Украинѣ, безъ возстановленія противъ себя двухъ сильныхъ союзныхъ державъ” (ст. 262). Але, не зрозумівши історичної ролі Дорошенка, Бантиш-Каменський виявив принаймні інтерес до славного гетьмана, як до видатної історичної постаті, старанно вишукував його портрет і могилу, для змалювання якої вислав спеціально художника.

Микола Маркевич, історик-дилетант, рабськи наслідуючи Бантиша й ”Історію Русовъ” та в своїм наслідуванні доходячи не раз до карикатури, так характеризує Дорошенка: ”хитрый, умный, буйный, властолюбивый, онъ не щадилъ ни родины, ни вѣры христіанской для корысти и власти надъ Украиной. Она его любила, какъ полководца храбраго и дальновиднаго, и возненавидѣла, когда на знаменахъ его явилась луна”.¹² Діяльність Дорошенка — слава, але ”наполнена злодѣянїями”;¹³ читач, мовляв, ”съ ужасомъ и недовѣрчивостью” стежить за такими ”злодѣянїями”, яких повна діяльність Дорошенка.¹⁴ Одначе всі ”злодѣянїя” зводяться фактично до того, що Дорошенко загубив тисячі москалів і наробив величезних збитків московській державі.¹⁵ Численні епітети, якими наділяє історик Дорошенка, нічим неумотивовані.

Та хоч історики першої половини ХІХ ст. й не спромоглись на зрозуміння й скількинебудь вірну оцінку історичної ролі Дорошенка, все ж таки вони подали вперше відомості про нього перед

12. Н. Маркевичъ. Історія Малороссіи, т. II. Москва: Изд. О. Хрусталева, 1842, ст. 272.

13. Там таки, ст. 116.

14. Там таки, ст. 274.

15. Там таки, ст. 273-274.

широким кругом читачів. Постать Дорошенка, його доля повна драматичних моментів, його сильна, могутча індивідуальність, не могли не зацікавити собою публіку, особливо в добу романтизму, з її культом "сильних людей" і "злочинців". Бантиш своєю "Історією" достарчив матеріял для спроб художнього представлення постаті славного гетьмана в дусі романтизму. До таких спроб належить поема анонімного автора "Дорошенко", видана в Москві 1830 р. Гетьман представлений в ній в постаті байронівського героя; він приймає мохаммеданство й не хоче каятись у своїх "злочинах" навіть в обличчі смерті.¹⁶ Значно більше спопуляризував Дорошенка славний російський поет Ол. Пушкін, згадавши в своїй поемі "Полтава" (1829) про те, як українська молодь, нарікаючи на млявість і нерішучість Мазепи, мріяла:

Когда бы старый Дорошенко
Иль Самойловичъ молодой,¹⁷
Иль нашъ Палѣй, иль Гордѣенко
Владѣли бь силой войсковою,

— тоді б, мовляв, засмучена Україна визволилась би з-під московської кормиги. До цієї згадки про Дорошенка додав Пушкін примітку, що Дорошенко був "одинъ изъ героевъ древней Малороссіи, непримиримый врагъ русскаго владычества".

За Дорошенка, як за героя народних пісень, згадують Ів. Котляревський в поемі "Енеїда"¹⁸ і Михайло Макаровський в поемі "Наталя" (1848).¹⁹ Згадує за Дорошенка й Мик. Гатцук у своїм "Вжинку з рідного поля" (1857). Ізм. Срезневський бачив у Дорошенку одного з "великихъ людей Украины", ставлячи його поруч Б.

16. Про цю поему див. у В. Сиповського. Україна в російському письменстві. Київ, 1928.

17. Очевидячки — Григорій Самойлович — син гетьмана.

18. "Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким військом величавсь"
(Енеїда, частина IV, строфа 126).

19. На весіллі в Наталі
"Про Лементаря програли,
Кальнаша і Саву,
Про Сірка і Дорошенка,
Запорожжя славу".

Хмельницького, Палія, Кочубея і Апостола (Взглядь на памятники украинской народной словесности, "Ученые записки Императорского Московского Университета" 1834, кн. VI). К. Рилєєв у передмові до своїх "Думь" (1824) каже, що "еще до сихъ поръ Украинцы поють думы о герояхъ своихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палеѣ, и самому Мазепѣ приписывается сочинение одной изъ нихъ".²⁰

Всі ці згадки свідчать, як властиво неясно уявляло собі постать Дорошенка українське й російське громадянство в перших десятиліттях минулого віку. Але вже сходила зоря Шевченка: великий поет присвятив Дорошенкові одну з найкращих своїх поезій на історичні теми, незатитуловану ним самим, але відому під назвою "Задача Дорошенка". В надзвичайно яскраво й пластично змальованому образі Руїни Правобережної України й трагедії її гетьмана поет представляє Дорошенка як гарячого патріота й борця за волю України, і в закінченні малює його смерть на чужині, на засланні:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й вмер з нудьги.

Але ця смерть гетьмана у неволі обертається в його апотеозу.²¹

Дань романтичному уявленню про Дорошенка заплатила Марко Вовчок, вивівши його в своєму оповіданні "Маруся", що здобула собі широку славу в чужих читачів, переложене на мови російську, італійську, французьку, німецьку й англійську. Але постать гетьмана змальована дуже загально і в непристосованих до конкретних обставин діяльності Дорошенка рисах.

Українська література і в дальшому часі присвячувала увагу Дорошенкові, змальовуючи його постать з великою симпатією, хоч гльорифікація гетьмана як національного діяча й борця за

20. К. Рылѣев. Стихотворения. Лейпцигъ, 1862, ст. 141-142.

21. Про те, як ставився Шевченко до Дорошенка, див. мою статтю: Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка, у кн.: "Твори" Т. Шевченка, т. III. Варшава, 1935, ст. 326-327.

самоствійність свого краю наступила вже значно пізніше, аж в початках ХХ століття, в парі з розвитком української національно-державницької думки. Костомаров майже одночасно з своєю монографією "Руїна" видав історичну повість "Черниговка" (1881) російською мовою (дієві особи-українці розмовляють мовою українською). Ця гарна повість заснована на архівних документах, опублікованих Костомаровим в т. XIII "Актовъ, относящієся къ історіи Южной и Западной Россіи", на тлі сумної історії чернігівської дівчини-козачки Ганни Кусівни, згвалтованої й силоміць вивезеної на Московщину воєводою Чоглоковим, малює останні часи Дорошенка в Чигирині, його капітуляцію й перебування в Москві, де він допоміг бідолашній Ганні Кусівні вирватись від Чоглокова й вернутись на Україну. Повість ця була засвоєна в нашій літературі Б. Грінченком, який до свого перекладу "Черниговки" додав цікаву передмову (Київ, 1910).

Короткі, але дуже симпатичні згадки про Дорошенка маємо в історичній поемі Олени Пчілки "Козачка Олена" (1881). Трохи згодом у таким же симпатичнім дусі змалював постать Дорошенка російсько-український письменник Григорій Мачтет у своїй історичній повісті "Бѣлая Панна".²² Данило Мордовець у своєму історичному романі "Великий расколь" змалював родинне оточення Дорошенка в Чигирині і, йдучи за Самовидцем, вивів роман Дорошенкової жінки — з Мазепою; але сама постать гетьмана залишилася в цім романі "за кулісами". Ставлення до неї автора прихильне.

Справжню апотеозу славного гетьмана приніс початок ХХ в., коли з'явилися драми Василя Пачовського "Сонце Руїни" і Людмили Старицької-Черняхівської "Гетьман Дорошенко".²³ Ця остання витримана в героїчному тоні в дусі історичних драм авторового батька Михайла Старицького, мала великий успіх на українській сцені, почавши від театру М. Садовського. Наш славний музикант М. Лисенко написав до неї спеціально "Марш Дорошенка". Провідна ідея драми з'ясована в прегарному "Пролозі" до неї, який малює

22. Був видрукований і український переклад цієї повісти у львівській "Зорі" (1889).

23. Надруковано в: Літературно-науковому віснику 1911, кн. 3-5.

яскраво трагічний характер Дорошенкової епопеї й її значення для далеких майбутніх поколінь. Але душевна драма гетьмана й тут побудована на фальшивому ґрунті легенди про зраду Дорошенкової жінки, яка нібито мала роман із Самойловичем.

З доби Дорошенка зачерпнув сюжет для своєї драми "Серед бурі" Б. Грінченко, хоч сам гетьман у ній не виведений, так само як і в драмі Ів. Карпенка-Карого "Гандзя", де фігурує брат гетьмана Грицько, Ханенко, Пиво-Запольський та деякі інші персонажі з доби Дорошенка. Дивним-дивом Карпенко-Карий зідеалізував постать Ханенка і навіть Пива-Запольського, тоді як Дорошенко представлений лиш як руїник, що посилає українських дівчат у подарунок до турецьких гаремів.

Огляд творів красного письменства, в яких виведено постать Дорошенка або його добу дав М. Драй-Хмара в своїй статті про драматичну поему "Бояриня" Лесі Українки (т. VIII "Творів" Лесі Українки, вид. Книгоспілки, ст. 82-95). В своїй поемі Леся Українка змалювала часи Дорошенка і хоч не вивела самого гетьмана на сцену, але його особа стоїть в осередку подій, на фоні яких розвивається особиста драма героїні твору. Авторка високо ставить Петра Дорошенка як українського національного героя. Симпатії Лесі Українки до Дорошенка, як до носія української національної ідеї, виникли у неї, як догадується Драй-Хмара, під впливом Костомарова, що вважав Дорошенка за борця за незалежність України.

В другій половині ХІХ в., в міру опублікування нового джерельного матеріялу й розвитку наукових студій, на тому матеріялі опертих, діяльність Дорошенка починає висвітлюватися уже ширше в працях українських істориків, які помалу наближуються до розуміння й справедливої оцінки героїчних зусиль славного гетьмана. В 1867 р. український письменник М. Александрович (що писав у петербурзькій "Основі" під псевдонімом М. Олельковича) почав друкувати на сторінках реакційного і ворожого до українства місячника "Вѣстникъ Западной Россіи" розвідку "Андрусовській договоръ и П. Дорошенко".²⁴ Оперта головне на опублікованому вже перед

24. В цім "Вѣстнику" писали ще й Куліш та Олекса Стороженко, останній — через яскраве антипольське наставлення журналу.

тим матеріалі й нескінчена, розвідка ця містить цікаву характеристику політики Дорошенка, назагал прихильну й доволі влучну. "Політичні переконання Дорошенка, — писав Александрович, — виявлялись у бажанні дати південній Росії автономію, сполучити обидві її частини до купи, під чією б то не було протекцією, а коли можна, то й дати їй незалежне становище. Це останнє було улюбленою мрією чигиринського гетьмана, і до цієї мети він ішов протягом свого десятилітнього гетьманування".²⁵ "Що стосується вдачі Дорошенка, — каже він далі, — то він був типовим українцем свого часу, коли громадянські війни здеморалізували суспільство, а єзуїтське правило, що ціль виправдує засоби, було загально прийняте... У вишуканні способів, в байдужості до проливу крові, в порушенні присяги й зобов'язань, в презирстві до людської особи, Дорошенко був рівний Брюховецькому, але значно перевищував його розумом, підприємчивістю, умінням вивернутись у найтяжчих обставинах, твердістю волі, послідовністю вчинків, політичним тактом і розумінням інтересів краю. Окрім того, в той час як Брюховецький, жертвуючи інтересами краю, дбав тільки про задоволення свого вузького егоїзму, кровожадності й користолюбства, Дорошенко, не менше за нього властолюбний, відмовлявся від усіх, особисто йому пропонованих користей, якщо вони не були згідні з інтересами України".²⁶

Найдовше і найдокладніше зупинився на характеристиці й на оцінці Дорошенка як політика Костомаров у своїй монографії "Руїна", що появилася вперше на сторінках "Вѣстника Європи" 1879-1880 років і яка властиво залишилася й досі найповнішим зводом фактичного матеріалу про історичну діяльність Дорошенка, зачерпнутого головне з московських архівів. "У Дорошенка, — писав Костомаров, — як і в багатьох сучасних йому українців, була одна улюблена думка — зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою задушевною думкою не можна було опертись ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відкидаючись від Москви: обидві виявили себе ворожими щодо

25. Вѣстникъ Западной Россіи (Вільна) 1867, кн. III, т. I, ст. 138.

26. Там таки, ст. 133.

національних стремлінь козаків; доводилося ставити опір зразу обом державам — і московській, і польській, а тим часом у самій Україні не було ані згоди, ані ясности стремлінь. Отже прихильникам самостійности здавалося тоді, що одинокий спосіб — ухопитись за щось третє, за щось таке міцне, щоб воно могло хоча б тимчасово виступити й проти московської держави, і проти Польщі за Україну; тим третім здавалася тоді Дорошенкові Туреччина. Це була одинока могутня держава по сусідству, яка не мала приводу приятелювати ані з Польщею, ані з Москвою, до того ж — держава з великими воєнними ресурсами; вона єдина, здавалось, могла допомогти Україні. Не лякала Дорошенка думка віддати християнську Україну в підданство мусулманському монарху. Приклад молдавських і волоських господарів, турецьких данників, давав йому надію, що Україні легше буде жити з Туреччиною, ніж з Московщиною або з Польщею. Була надія, що Туреччина залишить Україну під її місцевою управою, не займаючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись тільки васальною залежністю”.²⁷

Трохи далі Костомаров повторює, що у Дорошенка був спільний з митрополитом Тукальським ідеал — ”самостійність України”. Обидва вони схилились до турецької протекції, вбачаючи в ній спосіб вибитись з-під польської кормиги, а до Москви вони ставились обережно та з недовір’ям.²⁸

Оцінюючи в кінці свого оповідання про гетьманування Дорошенка його політичні стремління, Костомаров каже, що Дорошенко ”був щиро відданий і завжди вірний ідеї незалежности й самобутности своєї батьківщини, але разом із тим уперто й ревниво бажав, щоб цей ідеал здійснив задля неї він сам, а не хто інший. Хоча в багатьох його вчинках і було помітне лукавство, але воно викликалося зовнішніми обставинами, які над ним тяжіли. Вірно продовжуючи те, що було намічене Богданом Хмельницьким, що невдало здійснювалося Виговським і що було поповане іншими через їхню недолугість, Дорошенко бачив неможливість зійтись з Польщею і щиро хотів піддатись Москві, як піддався їй

27. Костомаровъ. Руина, ст. 96-97.

28. Там таки, ст. 98-99.

Богдан Хмельницький; але Москва не хотіла приймати Дорошенка; поперше тому, що тільки що заключила договір з Польщею, зненавиджений українцями і згубний для ідеї самобутності України; подруге тому, що Дорошенко згоджувався піддати Україну на умовах такої широкої місцевої свободи, яка суперечила московській державній політиці. Тільки неможливість зійтися з Москвою кинула його в підданство Туреччині... Дорошенко, можна сказати, повівся навіть щиріше, ніж Богдан Хмельницький: він піддався Туреччині по тому, як переконався в неможливості зійтися з Москвою... Бажаючи досягти самобутності за всяку ціну, Дорошенко не зупинявся ні перед чим, він був присутній в Кам'янці, коли мусулмани зневажали християнську святиню, він віддавав у турецьку й татарську неволю юрби хрещеного люду — і все це в надії досягти й укріпити самобутність України. За це він був жорстоко покараний: замість признання з боку народу він обурих проти себе народ; українці не пішли за ним, покинули його, і він, позбавлений всякого співчуття з боку своїх підлеглих, мусів здатись на ласку того монарха, якому раніше не хотів піддатись безумовно".²⁹

Хоч Костомаров і суперечить трохи сам собі, кажучи про недовір'я Дорошенка до Москви, а потім про його "щире" бажання їй піддатись, але в підцензурних російських умовах, зараз по указі 1876 р., трудно було дати більш прихильну оцінку й характеристику політики Дорошенка, ніж це зробив Костомаров. Ще 20 років по тому російські історики докоряли йому за таку прихильність до Дорошенка.³⁰ Як порівняти цей відзив Костомарова про Дорошенка з тим, як він оцінював Виговського, Мазепу і навіть Богдана Хмельницького,³¹ то не можна не визнати, що він високо оцінив самотійницькі стремління Дорошенка.

Так само високо оцінив Дорошенка більш-менш у тому самому часі і другий великий український історик В. Антонович у своїй

29. Там таки, ст. 270-271.

30. В. Эйнгорнь. Очерки по истории Малороссии. [В рукописі не подано сторінок. — *Ред.*]

31. Н. Костомаровъ. Богданъ Хмельницкій, данникъ Оттоманской Порты. "Историческія Монографіи и Изслѣдованія", т. XIV, 1881, ст. 63-82.

біографії гетьмана, в книзі "Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи", що вийшла в 1885 р. "Не вважаючи, — читаємо тут, — на помилки і неуспіх, Дорошенко серед сучасних йому козацьких провідників є відрадною появою: не дрібний егоїзм, не бажання наживи або особистих користей керували цим гетьманом: він щиро дбає про добро батьківщини, серед найтяжчих обставин, з неймовірною енергією й завзяттям бореться за нього і падає з гідністю та з свідомістю виконаного обов'язку".³² Трохи згодом, у своїх відомих викладах про козацькі часи на Україні, Антонович писав про Дорошенка, що він серед гетьманів після Б. Хмельницького був "безперечно найталановитішим, найрозумнішим, справжнім патріотом, котрий дбав про долю свого народу". Антонович цілком виправдує турецьку орієнтацію Дорошенка, яка не мала успіху в народній масі "через силу звички" — двісті бо років воював український народ з турками. "Але люди більш патріотичні й розумніші Дорошенка зрозуміли й пішли за ним".³³

А. Стороженко в своїй розвідці про Радіона Думитрашка називає Дорошенка "непоколебимымъ въ своемъ стремленіи къ политической независимости и самобытности Малороссіи".³⁴ Д. Яворницький називає Дорошенка "безусловно челоуѣкомъ выдающихся способностей и горячимъ патріотомъ, чуждымъ эгоизма и партійнихъ стремленій".³⁵

С. Є(гунова) в своїй монографії "Гетманство Брюховецкаго" в "Київській старині" (1885, кн. VIII), дає таку оцінку особи й діяльності Дорошенка: "это бывъ одинъ изъ немногихъ людей того времени, жизнь и дѣятельность которыхъ освѣщена была идеей самобытности своей родины и проникнута чувствомъ искренней любви къ ней. Дорошенко оказался несостоятельнымъ, принесъ немало вреда Украинѣ, но, не смотря на это, онъ не можетъ быть названъ ни представителемъ сословнаго меньшинства, какъ Выгов-

32. Антоновичъ и Бець. Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, ст. 109.

33. В. Антоновичъ. Коротка історія козащини. Коломия, 1912, ст. 146-148.

34. А. Стороженко. Радіонъ Григорьевичъ Дмитрашко, полковникъ Переяславскій, ст. 3.

35. Д. Яворницькій. Історія Запорожскихъ козаковъ, т. II. СПб, 1895, ст. 359.

скій, ни личнымъ честолюбцемъ, какъ Брюховецкій. Дорошенко былъ старый козакъ, сподвижникъ Богдана Хмельницкаго, человекъ даровитый и искусный въ дипломатическихъ сношеніяхъ” (ст. 571-572). Автор компілятивного ”Очерка исторіи Юго-Западной Руси”, видрукованого в ”Київській старині” 1885 р., пише, що ”нѣкоторые историки приписываютъ Дорошенку намѣреніе создать изъ Малороссіи особое княжество подъ протекторатомъ султана; но если принять во вниманіе нерасположеніе народа къ такому проекту, то болѣе правдоподобною является слѣдующая программа: Россія отказалась въ пользу Польши отъ одной половины Украины, но по отношенію къ Турціи она не была связана никакимъ трактатомъ. По-этому нужно было сперва отдѣлиться отъ Польши съ помощью турокъ, чтобъ въ свое время освободиться (отъ подчиненія Турціи) съ помощью Россіи. Составивъ такой планъ, Дорошенко, защитникъ единства и независимости Украины, начинаетъ склонять къ совмѣстнымъ дѣйствіямъ гетмана восточной Украины Брюховецкаго”.³⁶

Ф. Уманецъ, реабілітуючи в своїй монографіі Мазепу, присвятив Дорошенкові кілька уступів, повних признання його патріотизму і його самостійницьких стремлінь. ”З-поміж усіх гетьманів України, — каже він, — Дорошенко з найбільшою енергією й переконанням стоїть за Річ Посполиту Українську”. Покоління, яке саме вмирало за Україну, мириться мимоволі з Дорошенком задля його політичної програми. Дорошенко завів усі надії, але всі цінили в ньому непохитну вірність улюбленій національній ідеї. Він не досяг мети, але для багатьох було ясно, що доля поклала на нього завдання вирішити політичну квадратуру круга. Всі розуміли, що цей талановитий невдаха, що жорстоко помилявся й обманював, цей нещасливий муж і зруйнований грач — добровільний мученик за Україну. Звідси ореол, що до цього часу оточує чигиринського гетьмана, і його моральна сила, яка, не вважаючи на силу помилок і навіть злочинів, протягом десяти років підносила його кожного разу після поразки.³⁷ Далі Уманецъ каже, що Дорошенко був ”громадянин, цілою душею відданий інтересам батьківщини, талановитий вояк,

36. Очерки исторіи Юго-Западной Руси, ”КСГ” 1885, кн. V, ст. 22.

37. Уманецъ. Гетманъ Мазепа, ст. 38-39.

зручний дипломат, претендент на політичну спадщину Хмельницького”.³⁸

Автор “Борьбы Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII в.” В. Карачевський, який у своїй праці присвятив спеціальний розділ “Гетманству Дорошенка” (ст. 133-211), називає Дорошенка “талантливимъ челоукомъ, ловкимъ, сумѣвшимъ укрѣпитися, пріобрѣсти народныя симпатіи”; Дорошенко “несомнѣнно желалъ блага своей родинѣ и стремился къ созданію для нея политической самобытности”, але він “не дошелъ до пониманія того, какъ слѣдуетъ относиться къ народу: онъ хотѣлъ навязать ему свои политическія теоріи, не заботясь о томъ, что это ставило народъ въ необычайно тяжелыя условія и заливало его, въ полномъ смыслѣ слова, потоками крови”. Вовк-Карачевський кілька разів підкреслює стремління Дорошенка до “політичної самобутности”, задля якої він жертвував “созданными вѣками народными симпатіями, хотячы по своему повернуть ходъ исторіи — этого его и сгубило”.³⁹

Високої думки про Дорошенка була Олександра Єфименкова в своїх “Очеркахъ исторіи правобережной Украины”, друкованих у “Київській старині” 1894-1895 рр. Характеризуючи Дорошенка, вона каже: “це була видатна людина. Не було й 40 років Дорошенкові, коли правобережні полковники обрали його своїм гетьманом. Він був не без освіти: з київських шкіл він виніс знайомість «козако-руського» письма, але на уми людей впливав він своїм захоплюючим красномовством не шкільного, але чисто народного складу, сильною діалектикою, яка просто, без хитрощів, досягає наміченої цілі. Зверхній вигляд молодого гетьмана був якнайпривабливіший, і він умів прикрашати його по-шляхетському; взагалі він не нехтував нічим з шляхетської обстанови. Добродержність, яка прихляла до нього прості серця, не виключала жорстокости, коли того вимагали обставини. А під усім цим укривався політичний розум, могутнє честолюбство, широкі заміри”.⁴⁰ Багато лиха, говорить

38. Там таки, ст. 39.

39. В. Волкъ-Карачевский. Борьба Польши съ козачествомъ во второй пол. XVII и нач. XVIII в. Київ, 1899, ст. 135, 139, 144, 145, 211.

40. Олександра Ефименко. Очерки исторіи правобережной Украины, “КСт” 1894, кн. X, ст. 174.

трохи далі Єфименкова, принесли Україні широкі пляни Дорошенка, але й вороги не відважуються твердити, що він у своїх учинках керувався тільки особистими інтересами або своєкорисними розрахунками.⁴¹

Таким робом стара українська історіографія ХІХ ст. винесла вповні прихильний присуд над політичною діяльністю Дорошенка й одногосно ствердила його патріотизм і чистоту його намірів. Додати до цього можна ще й думку Драгоманова, який у своїй статті "Окраїни і центри" в "Громаді" 1878 р., говорячи про турецьку політику Дорошенка, зауважив, що пропозиція Дорошенка московському правительству про спільну акцію Москви, Польщі, й України проти Туреччини — спираючись на національні стремління балканських народів — показує, що "на Україні вже у ХVІІ столітті були люди, які глибоко, широко, зовсім не по-церковному розуміли балканську справу".⁴² А в своїх "Політичних піснях українського народу" Драгоманов підкреслює, що Дорошенко, умовляючись з турками, думав "про волю народу українського по Сучаву в Буковині, по Вислу, Сєвськ і Путивль, а до запорожців писав про звільнення од Польщі Поділля, Волині, Полісся і Литви".⁴³

Найбільший представник нової української історіографії М. Грушевський, загально висловився у своїй "Ілюстрованій історії України", що Дорошенко "був чоловік великого духа, душею й тілом відданий визволенню України; приймаючи булаву з рук ханських, він вертався до старої гадки Хмельницького — поставити Україну в неутральне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію".⁴⁴

Дуже прихильно оцінив діяльність Дорошенка молодий історик з Радянської України, на жаль, насильно відірваний від наукової праці, Осип Гермайзе, що написав дуже цікаву передмову до "Черниговки" Костомарова під назвою "Руїна і Дорошенко" (Сто-

41. Там таки, ст. 179.

42. М. Драгомановъ. Україна і центри, "Громада" (Женева) 1878, ч. 2, ст. 468-469.

43. М. Драгоманов. Політичні пісні українського народу, ч. I, розд. I, ст. ХХХІ.

44. Грушевський. Ілюстрована історія України, ст. 341.

рінки з історії української політики XVII ст.). "Дорошенкова політика, — писав він, — мала тенденцію бути не місцевою, не сіверською, не західньою, а всеукраїнською, всекозацькою, з перевагою все-таки козацько-степового елемента, чим і пояснюється Дорошенкове тривкіше політичне приятелювання з татарами... У Дорошенка в його власних словах і заявах ми зустрічаємо не раз гостре відчуття національної української єдності".⁴⁵ Навівши слова Дорошенка про "всеукраїнство і патріотизм", Гермайзе каже, що "до слів цих додавались ті діла, в яких увесь час пробивається гарячий струмінь сильного козацько-старшинського автономізму, українського патріотизму і прагнення до національного об'єднання. Це власне і зробило з Дорошенка національного героя, опетизованого письменниками наших часів".⁴⁶

Характеризуючи загально постать Дорошенка, Гермайзе каже: "Дорошенко безперечно визначна людина і діяч глибоко ідейний, чесний і великий патріот до того. В своїй діяльності він багато помилявся і найтяжчою, можна сказати, найтрагічнішою його помилкою був союз з татарами і турками, непопулярний в народній масі, подиктований йому тяжкою неминучістю, цілковитою безвихідністю становища. В цій безвихідності коріняться здебільшого й помилки Дорошенка".⁴⁷ Оцінюючи в другій своїй праці політику Дорошенка, Гермайзе каже, що ця політика, перейнята козацьким автономізмом, претендувала на те, щоб зберегти й охоронити старокозацькі традиції, але спроби реалізувати цю політику шляхом військово-дипломатичним не дали бажаних результатів, і Дорошенко мусів скапітулювати перед тією силою лівобережної козацької старшини, що в неї елементи козацьких традицій та українського автономізму на той час були ослаблені".⁴⁸

Цікаво, що й новіший російський біограф Дорошенка характеризує його так, як і представники нової української історіографії.

45. М. Костомаров. Чернігівка. Ред. і вступ. стаття О. Гермайзе. Київ: Книгоспілка, 1928, ст. LIII.

46. Там таки, ст. LXXIX.

47. Там таки, ст. IX.

48. О. Гермайзе. Україна та Дін в XVII ст. — "Записки Київського Інститута Народної Освіти", кн. III. Київ, 1928, ст. 181.

Так, в "Русскомъ біографическомъ словарѣ" читаємо: "Дорошенко не достигъ желанной цѣли національнаго и политическаго единства своей родины, но онъ упорно боролся ради этой цѣли и съ удивительной енергіей отстаивалъ самостоятельность Украины... Въ политическихъ планахъ Дорошенка играло немалую роль и личное самолюбіе, но оно не носило характера мелкого эгоизма и стремленія къ личной наживѣ".⁴⁹ Певним дисонансом серед вище наведених голосів в оцінці історичної ролі Дорошенка являється характеристика його, зроблена Д. Іловайським, що в своїй "Історіи Россіи" називає його "хитримъ", "коварнимъ честолюбцемъ", але не заперечував, що він був "енергичный" і "предпріимчивый", та що він "мечталъ о сильномъ самостоятельномъ владѣніи, которое равно было бы независимо и отъ Польши и отъ Москвы".⁵⁰

Підводячи тепер підсумки нашого досліджу над політичною діяльністю Петра Дорошенка й характеризуючи його як людину й діяча, мусимо насамперед підкреслити те, що Дорошенко вродився й виріс у самому серці городової козащини, в заможній козацькій родині, яка мала за собою давні військові традиції й серед своїх членів могла назвати гетьмана, окритого боєвою славою — Михайла Дорошенка, Петрового діда. Від юних літ належав Дорошенко до близького оточення Богдана Хмельницького й разом з ним вийшов ранньою весною 1648 р. на Запоріжжя, щоб звідти вирушити з новообраним гетьманом у славний похід, який привів до створення Української Козацької Держави. Отже це мусіло зробити з молодого Дорошенка справжнього "хмельничанина" й гарячого поборника незалежної, "козако-руської" держави. При боку великого гетьмана пройшов Дорошенко військову, адміністраційну й дипломатичну школу. Придивляючись до пізнішої дипломатичної діяльності Дорошенка, вже як гетьмана, не трудно спостерегти вплив школи Хмельницького з усіма її характеристичними прикметами: старанням одночасно зав'язувати зносини з ворогуючими між собою сусідами, грати на протилежності їхніх інтересів,

49. Б-й. Дорошенко, Петръ. — "Русскій Біографическій Словарь", т. VI, ст. 603.

50. Иловайскій. Исторія Россіи, т. V, ст. 238, 241, 244, 381, 483.

шукати союзу з державами далекими, але зацікавленими в справах Східньої Європи, шукати військового оперття на світ татарсько-турецький; разом з тим бачимо широке вживання дипломатичних хитрощів, маскування своїх справжніх замірів і старання приспати чуйність ворогів переговорами й ніби приязним листуванням. Разом з тим витриманість і вміння дождити слушної хвилини.

Дорошенко виступає на історичній арені вже готовим, оформленим діячем, з виробленим політичним обличчям. Ми бачимо його послідовно в таборі прихильників якнайширшої автономії козацької України, тих, що старалися вибороти для неї якнайбільшу свободу під протекцією польського короля або московського царя: він підписує Гадяцьку умову; він пертракує в жовтні 1659 р. в Переяславі з Ромодановським, щоб вирвати у москалів якнайвигідніші умови для України; в таборі під Чудновом 1660 р. він змагається з Любомирським, щоб осягти угоду, яка б повторювала по змозі пункти Гадяцького трактату; він залишається прихильником польсько-українського порозуміння аж до упадку Тетері, коли сам переймає булаву гетьманську під знаком цього порозуміння. Здається, що деякий час Дорошенко неначе й справді вірив у можливість співжиття України з Польщею — під умовою, що Польща дасть козацькій Україні територіяльну, а взагалі всьому народові українському в Польщі автономію національну (права для Православної Церкви).

Великі похвали, розсипані в королівській грамоті, здається, мали під собою певні підстави. Свою діяльність, як гетьман, розпочав Дорошенко в надзвичайно тяжких умовах і мусів усі свої сили звернути перш за все на скріплення своєї влади на Правобережжю, далі на спроби прихилити до себе Лівобережжя, але головним його завданням було — увільнитись помалу з-під польської влади. Андрусівська умова примусила його шукати опори не тільки в татарській, але і в турецькій допомозі, щоб увільнитись від Польщі й відібрати від Москви лівий берег. Кампанія кінця 1667 р. повторює в зменшеному масштабі першу кампанію Богдана Хмельницького і так само закінчується через зраду татар компромісом під Підгайцями, як за Хмельницького закінчилася під Зборовом. І з того часу Дорошенко тратить усяку віру в можливість тривкого порозуміння

з Польщею. Він відновляє боротьбу за допомогою Туреччини, призводить до Бучацького миру, але боротьба за Лівобережжя втягає його у фатальний конфлікт з Москвою; спираючись тільки на сили й засоби зруйнованої й вилюдненої Правобережної України та на таких непевних союзників як татари, Дорошенко не може знайти виходу з трагічного трикутника: Польща, Москва, Туреччина. Він піддається Москві — одинокий вихід, що відповідав поняттям і настроям сучасних йому українців. Безнадійність дальшої боротьби стала зовсім очевидною, і це зараз же довели події, що наступили по капітуляції Дорошенка.

Що власне було політичним ідеалом Дорошенка? Певна річ, що, звертаючись до Польщі, Москви й Туреччини, він міг говорити з ними лиш про "протекцію" на основі якнайширшої автономії України. Але в короткі моменти своїх успіхів він виходив поза межі козацького автономізму й розгортав прапор дійсно незалежної, соборної України в широких етнографічних межах "від Путивля до Самбора". І український народ, хоч тоді не виробив ще в собі свідомого стремління до політичної самостійності, розумів його душею й молився за свого "Богом даного гетьмана Петра". Слова: "отчизна", "заплакана матка Україна" в устах Дорошенка брешуть щиро й свідчать про живе, гаряче почуття. "Цілість" отчизни стоїть у Дорошенка на першому пляні; і коли він говорить про "упадлую отчизну малоросійську", то плачуть навіть запорожці.⁵¹ На свою владу він дивиться як на всеукраїнську і з перших кроків свого гетьманування дбає про об'єднання обох боків Дніпра. Він думає навіть про дідичне гетьманство в своєму роді, і в цьому також наподоблюючи Богдана Хмельницького.⁵² Певна річ, самостійну Україну Дорошенко уявляв собі, як клясову державу з керуючою козацькою верствою на чолі; інакше не уявляли її собі ані Богдан Хмельницький, ані Виговський, ані Мазепа, бо іншої форми соціального устрою не існувало тоді в Європі в найкультурніших її землях. Примара соціальної революції й перемога низів суспільства відштовхнули Дорошенка від союзу з Степаном Разіном.

Людина бистрого розуму, красномовна, з сильною залізною

51. Величко. Лїтопись, т. II, ст. 301.

52. АЮЗР, т. VIII, ст. 138.

волею й неустрашима, з високим почуттям власної гідності, Дорошенко імпонував своєю особою й своїм, і чужим. Чи був він жорстокий та мстивий? Ми знаємо кілька випадків, коли він казав розстріляти людей, з політичного боку для нього небезпечних, наприклад, Дрозденка або Гната Улановського. Але таких випадків було мало, натомість знаємо про велику дбайливість Дорошенка про своїх людей, які попали в неволю, або взагалі опинились не своєю волею на чужині, наприклад, про Носача, митрополита Тукальського, Юрія Хмельницького, Гуляницького, про цілий ряд українців, що були на засланні в Московщині, про полонених у Білій Церкві, про захоплених у полон турками під Уманню, про дочку Ковалевського, завезену Тетерею до Польщі, про Ганну Кусівну в Москві та багато інших.

Безумовно плямою на діяльності Дорошенка лежать його репресії над людністю, яка недодержала йому вірності і яку він віддавав у ясир татарам. Але це пояснюється, хоч і не виправдується, роздратуванням Дорошенка проти людей, які зраджували його в той час, коли він робив героїчні зусилля здобути рідному краю свободу й незалежність. До поставленої собі мети йшов він із залізною впертістю, не вважаючи ні на які жертви, але ці жертви зросли до такої міри, що поглинули всі сили й засоби краю, так що далі не було вже за що й боротись.

Здавалось би, що в тих умовах, в яких довелося гетьманувати Дорошенкові, він мусів засвоїти собі диктаторські, абсолютистичні методи правління. Однак в дійсності Дорошенко був найбільш конституційним гетьманом, додержуючись старих козацьких традицій. Про це свідчать систематично скликувані ним ради,⁵³ не тільки старшинські, але й т. зв. генеральні, з участю як старшини, так і представників рядового козацтва, а іноді й міщан⁵⁴ та запорожців.⁵⁵ Маємо більш-менш докладні відомості про понад 10 генеральних і понад 20 старшинських рад, скликаних Дорошенком, не кажучи вже про постійні наради з генеральною старшиною й полковниками

53. Огляд рад, скликуваних за Дорошенка, подає Окіншевич у своїй праці: Генеральна рада.

54. Там таки, ст. 300.

55. Там таки, ст. 288; Величко. Лїтопись, т. II, ст. 286.

про всі важніші справи біжучої політики. Коли польський король Михайло Вишневецький закинув був Дорошенкові так би мовити неконституційність і самоволю, то, як відомо, старшина й козацтво запротестували проти цього закиду, подавши ряд колективних заяв.⁵⁶

Дорошенко вмів добирати собі добрих і талановитих співробітників, та кращі люди з-поміж тодішньої старшини й духовенства й самі горнулися до нього, приваблювані, як слушно зауважив один історик, національним характером політичної програми Дорошенка.⁵⁷ Ми бачимо біля Дорошенка ряд талановитих полковників та інших старшин, серед них чимало старих хмельничан. Досить назвати такі ймення, як Тиміш Носач, Григорій Гамалія, Прокіп Бережецький, Павло Апостол, Яків Лизогуб, Михайло Зеленський, Ярема Петрановський, Іван Креховецький, Михайло Вуяхевич, Остап Гоголь, Павло Яненко-Хмельницький.⁵⁸ З людей молодшої генерації або таких, що почали свою діяльність після Б. Хмельницького, визначились на службі в Дорошенка: Іван Васильківський, Григорій Білогруд, Іван Гулак, Лукаш Бускевич, Іван Гладкий, Кіндрат Жеребило, Федір Кандиба, В. Кропивницький, Яків і Михайло Корицькі, М. Павлович, Ів. Мазепа, Ів. Нечай, Федір Мовчан,⁵⁹ Іван Чекаловський, Дмитро Чернявський, Мих. Ратке-

56. Див. вище. [В рукописі бракує літератури. *Ред.*].

57. Уманець. Гетмань Мазепа, ст. 40.

58. Син Яна, тому званий Яненком, був "близьким родичем" Б. Хмельницького. В історії з'являється в 1650 р., як член посольства до Туреччини; в 1651 р. член посольства до Василя Лупула, в 1653 р. їде забирати тіло Тимоша з Сучави, в січні 1654 р. бере участь у переговорах з москалями в Переяславі, в 1654 р. — полковник Київський. По смерті Б. Хмельницького держить сторону Виговського й бере участь у нападі на московську заложу в Києві у вересні 1658 р. По Чуднівській виправі прилучається до Юрія Хмельницького і в 1661 р. дістає від Польщі нобілітацію. Переходить далі до Тетері, потім до Дорошенка, за якого видав свою дочку Євфросинію. По упадку Дорошенка переїздить на життя до Сосниці. Його син р. 1678 прилучився до Юрія Хмельницького. Див. біографію його, писану М. Кордубою, в: *Polski Słownik Biograficzny*, т. III (1938), ст. 337.

59. Федір Мовчан також родич Богдана Хмельницького, перейшов з правого берега на Стародубщину коло р. 1662, дістав тут маєтності, але покинув усе й пристав до Дорошенка; в 1675 р. передався одначе на бік Москви. Був убитий під Чигирином в 1679 р. вже як полковник Стародубський. Про нього: Лазаревській. Описаніє старой Малороссіи, т. I, ст. 19-20; В. Антоновичь. Прилуцкій полковой есауль Михайло Мовчан и его записная книга, "КСт" 1885, кн. I, ст. 57-84.

вич-Портянка, Олександр Урбанович, Прокіп Поривай. Значна частина цих людей, як документально довів В. Липинський, належала до шляхетського стану: Васильківський, Гладкий, Гоголь, Зеленський, Іскрицький, Кандиба, Корицькі, Креховецький, Кропивницький, Носач, Павлович, Петрановський, Урбанович, Чернявський, Яненко.⁶⁰ Подібно до Б. Хмельницького приймав Дорошенко до себе на службу також чужинців, головне для дипломатичної й військової служби. Так, в останніх роках його гетьманування служив у нього, яко посол до Туреччини, грек Астаматій.⁶¹ У виправі проти Білої Церкви в 1670 р. на чолі відділу сердюків стояв німець капітан Бідерман.

З-поміж усіх цих співробітників Дорошенка, за виїмком Мазепи, один тільки Михайло Вуяхевич діждався невеликої монографії, в якій зібрано всі важніші відомості про життя й діяльність цього "державного канцлера України", як зве його автор тої монографії, проф. О. Оглоблин.⁶² Походячи правдоподібно з шляхетської родини м. Козельця на Чернігівщині, Вуяхевич почав свою кар'єру писарем у Києво-Печерській Лаврі. Ця служба, як справедливо каже проф. Оглоблин, була першою політичною школою для Вуяхевича і безперечно вплинула також на формування його соціальних поглядів. В 1661 р. бачимо Вуяхевича військовим писарем у Сомка. В 1663 р., після Чорної ради, Вуяхевич попадає на заслання до Московщини, здається на Сибір, звідки його визво-

60. Lipiński. Z dziejów Ukrainy, ст. 266-314, і: Україна на переломі, ст. 164-170.

61. Остап Астаматій (або Остаматенко, в чужих джерелах також Стомателло) походив з грецької родини, що оселилася в Україні. В році 1654 він служив митним урядовцем у Богдана Хмельницького, в 1654-56 рр. він фігурує яко агент генерального писаря Івана Виговського, в 1675 р. вже служить у Дорошенка, яко його резидент у Царгороді. Виявив себе зручним дипломатом. Літом 1675 р. брав участь у Комісії в Маначині на Поділлі, де велися переговори між поляками й татарами. Потому ще раз їздив до Царгороду, яко посол Дорошенка, і мав авдієнцію в султана. По упадку Дорошенка став Астаматій на службу до Юрія Хмельницького і зробився його правою рукою, їздив до Царгороду й перебував з Ю. Хмельницьким в Ясах. В другій половині 1678 р. був страчений з наказу Ю. Хмельницького. Див. Ів. Крип'якевич. Остафій Астаматій, український посол до Туреччини в 1670-их рр., "Україна" 1928, кн. VI, ст. 6-11.

62. Оглоблин. До історії Руїни, ст. 200-215.

лено заходами Дорошенка в кінці 1667 р. З того часу він служить у Дорошенка; на посаді генерального писаря бачимо його з кінця 1668 р. й до самої капітуляції Дорошенка в 1676 р. Він виконує політичні місії до Туреччини (1672 і 1675), веде переговори з Польщею та Москвою й залишається вірним своєму гетьману аж до кінця. По упадку Дорошенка стоїть Вуяхевич якийсь час осторонь від політики, перебуваючи в жінчиному маєтку, в селі Жукині на Остерщині. Але вже в 1678 р. стає на службу до гетьмана Самойловича і переселюється до Батурина, спочатку з скромним рангом "значного військового товариша", а в 1683 р. дістає уряд генерального судді й перебуває на цьому уряді до 1691 р. Як і всі дорошенківці, Вуяхевич ніколи не був щирим прихильником Самойловича і в 1687 р. узяв участь у змові проти нього. Зате він користувався з ласки й довір'я гетьмана Мазепи, свого колишнього товариша по службі у Дорошенка. Їдучи 1689 р. до Москви, Мазепа залишає Вуяхевича наказним гетьманом. На початку 1690 р. гетьман посилає його з політичною місією до Москви і там Вуяхевич дістає титул стольника. Але це був останній виступ Вуяхевича, людини вже немолодого віку (родився він коло 1630 р.). На початку 1691 р. він складає з себе уряд генерального судді, іде в ченці з іменем Мелетія і братія одноголосно вибирає його "яко вдовствующего, благочестиваго, й сѣдинами украшенаго мужа" в архимандрити Києво-Печерської Лаври,⁶³ де колись почалася його життєва кар'єра. Помер Вуяхевич 6. II. 1697 р.

Як справедливо зауважує проф. Оглоблин, фігура самого Дорошенка "трохи одсувала генерального писаря", але безперечно, "високий урядовий стан Вуяхевича, активна участь у найважливіших справах тогочасної української політики, складне міжнародне становище України, підіймали цю взагалі не абияку людину на верхів'я українського політичного життя".⁶⁴ Людина з великим організаційно-адміністративним і дипломатичним хистом, Вуяхевич був дуже впливовою особою в Чигирині і одним з найцінніших співробітників Дорошенка.

Та найвидатнішим співробітником чигиринського гетьмана був

63. Максимовичъ. Собрание сочинений, т. I, ст. 708.

64. Оглоблин. До історії Руїни, ст. 203.

митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, його "щирий друг і порадник".⁶⁵ Тукальський стояв за державну самостійність України, територію котрої він, так само як і Дорошенко, розумів у широких етнографічних межах, додаючи до неї ще й землі білоруські: "долгота оть Путивля за Премишль и Самборъ, ажъ до Санока, широта же оть Днѣстра до Двины и за Двину простреся".⁶⁶ Він зумів стати вище релігійних передсудів свого часу і дораджував прийняття Дорошенком турецької протекції. Щирих прихильників мав Дорошенко і серед рядового духовенства, як, наприклад, отих київських ченців, що приїздили в квітні 1669 р. до Чигирини з пропозицією, що коли Дорошенко прише до Києва своє військо, то вони підпалять "верхній городъ", де стояла московська залога, хоча б і в 20 місцях.⁶⁷ Певна річ, що сам Дорошенко гаряче стояв за інтереси Православної Церкви, і то не лиш в Україні, але в цілій Польській Речі Посполитій. Вже в одному з перших своїх листів до короля (20. III. 1666 р.), як ми бачили, він клопочеться про те, щоб єпископська катедра в Перемишлі не дісталася уніатам.⁶⁸ В усіх його петиціях, інструкціях, проєктах договорів, посланих до польського уряду, завжди на першому місці стоїть докладно, з усіма подробицями виложений пункт про забезпечення інтересів Православної Церкви.⁶⁹ Він дбав також і про справи Православної Церкви в самій Туреччині.⁷⁰ Про опіку й уважне відношення Дорошенка до інтересів Церкви в Україні свідчать його численні універсали з

65. Біографію Нелюбовича-Тукальського див. Jul. Bartoszewicz). *Tukalski Nielubowicz Józef.* — "Encyklopedia Powszechna", t. XXV. Warszawa: Wyd. Orgelbranda, 1867, ст. 695-696, і: Ф. Титовъ. I. Нелюбовичъ-Тукальскій. — "Православная Богословская Энциклопедія", т. VII, ст. 463-464.

66. АЮЗР, т. VIII, ст. 133.

67. Там таки, ст. 139. Згадаймо ще за ігумена Трахтемирівського монастиря, що перевозив прихильників Дорошенка з лівого берега Дніпра на правий і "молив Бога за Дорошенка". Див. Уманець. Гетманъ Мазепа, ст. 442.

68. *Bibl. Kras.*, cod. 4025, л. 71.

69. Див., напр., наказ Дорошенка 10. V. 1670 своїм комісарам М. Вуяхевичу й Г. Гапоновичу, які мали взяти участь в Острозькій комісії (ст. 420-421), або "пункти", привезені з Чигирини Й. Шумлянським в лютім 1675 р., спеціально пункт перший та другий. [В рукописі бракує літератури. *Ред.*]

70. Див. умови прийняття турецької протекції, вислані літом 1668 р., ст. 305-306. [В рукописі бракує літератури. *Ред.*]

наданням маєтностей монастирям або з підтвердженням їх давніх володінь, наприклад: універсал 12. VI. 1668 р. Мгарському монастирю;⁷¹ 10. VIII. 1668 р. Глухівському Петро-Павловському монастирю;⁷² 2. II. 1670 р. Канівському монастирю;⁷³ 19. XII. 1670 р. село Лісники Київському Видубицькому;⁷⁴ 22. VI. 1671 і 13. VII. 1671 рр. Мотронинському;⁷⁵ 7. II. 1669 р. надано м. Стайки митрополитові Тукальському.⁷⁶

Дуже тяжко схарактеризувати діяльність Дорошенка як адміністратора й організатора держави тому, що відомості наші про нього стосуються майже виключно до його зовнішньополітичної діяльності, і звістки про його внутрішню діяльність трапляються лиш спорадично й випадково. Спираючись на цих звістках, треба зазначити, що підставою фінансів, якими розпоряджав Дорошенко, були, з одного боку, митні збори: т. зв. індукта і евекта. Від самого початку свого гетьманування він дбає про забезпечення побору митних податків перед польським урядом.⁷⁷ Далі маємо цілий ряд звісток про збирання мита за перевіз на Дніпрі і взагалі про митні збори.⁷⁸ Знаємо також про побори з населення, коштом яких зодягав Дорошенко своїх компанійців.⁷⁹ Маємо відомості про здачу ним в оренду шинків та млинів.⁸⁰ Значно підсилила фінанси Дорошенка на початку здобич, яку він дістав, захопивши скарби Дрозденка, а потім скарби, які йому дісталися після Брюховецького: ходили чутки, ніби він дістав 12 фляш по 4 горнці кожна, наповнених червінцями.⁸¹ Головні видатки йшли на утримання війська: на

71. АЗР, т. V. СПб, 1858, ст. 118, і: Український Архів, т. VI, ст. 74.

72. Матеріали по історії землевладдіння в Старой Малороссіи, в. I. Чернігів, 1901, ст. 373-374 і: Уманець. Гетмань Мазепа, ст. 428-429.

73. АЗР, т. V, ст. 119.

74. Там таки, ст. 123-124; Генеральное слѣдствие о маєтностях Киевскаго полка. Київъ, 1892, ст. 15.

75. АЗР, т. V, ст. 125-126.

76. Там таки, ст. 119.

77. [В рукописі бракує літератури. *Ред.*]

78. АЮЗР, т. VI, ст. 115; т. VII, ст. 107; т. IX, ст. 401, 405; Окіншевич. Рада старшин, ст. 107-108.

79. АЮЗР, т. IX, ст. 167; Окіншевич. Рада старшин, ст. 49-102.

80. Симбирській Сборникъ, ст. 119.

81. Arch. Nieświż, Nr. 798.

платню сердюкам і компанійцям та на заплату татарам. Як відомо, Дорошенко впровадив систему постійного найманого війська, яке було головною опорою його мілітарної сили. Військо це складалося з усякого охочого й освоєного з військовою справою люду, головне з українського населення; були в ньому й запорожці, а також чужинці: поляки, німці, волохи. Знаємо, наприклад, про заходи Дорошенка перетягти до себе в 1668 р. на службу полонених німців, які служили в московському війську.

Провадив Дорошенко й власне велике господарство, як це видно з відомостей про його майно по капітуляції,⁸² або з його скарги на Гулака, що віддав його коней та худобу Самойловичу.⁸³ Це господарство перейняв він, здається, по своєму батькові. Великою турботою Дорошенка було вдержати населення на місцях: стероризована вічними татарськими й польськими наїздами людиність рвалася на лівий берег, і останні роки гетьманування Дорошенка дають нам образ невпинної масової втечі на той бік Дніпра. Дорошенко видавав універсали проти самовільних переходів "прочан",⁸⁴ суворо карав утікачів, оддаючи татарам в ясир,⁸⁵ але не мав сили припинити стихійний рух, тим більше, що противна сторона — Самойлович — практикувала насильний "згін".⁸⁶

Ми не маємо спеціальних відомостей про відношення Дорошенка до міст та до міщан, поза тим хіба, що він своїх чигиринських міщан допускав до участі в загальних радах. Знаємо тільки, що Д. Многогрішний, як наказний гетьман Дорошенка, надав 28. VII. 1668 р. місту Стародубу підтвердження його Магдебурзьких прав.⁸⁷

Залишається ще сказати про турботи Дорошенка про шкільництво й освіту. Турботи ці виявилися у внесенні в текст кожної

82. АЮЗР, т. XII, ст. 795-796.

83. Там таки, ст. 302; Окіншевич. Рада старшин, ст. 145.

84. Лазаревській. Два акта для історії "руїни" правобережної України, 1672-1682 гг., ст. 368-370.

85. АЮЗР, т. XII, ст. 33-34, 96, 235, 243; В. Мякотинь. Очерки соціальної історії України, т. III, ст. 75-76.

86. Лѣтопись Самовидца, ст. 127, 139, 147, 282, 285.

87. Генеральне слідство про маєтності Стародубівського полку. — Український Архів, т. I, Київ, 1929, ст. 324-325.

умови з Польщею, починаючи з інструкції на сейм 1666 р. спеціальних пунктів про заложення двох академій, гімназій з наукою грецької та латинської мови, заложення друкарень й повної свободи навчання та друку книжок.⁸⁸

Зусилля Дорошенка вибороти для України політичну самостійність не залишили в свідомості українського народу глибокого сліду й не створили відповідної традиції; українське громадянство не встигло ще виховати в собі розуміння необхідности мати власну незалежну державу, ідея такої держави могла постати в умовах лиш нечисленного гурту передових людей. Дорошенко зійшов у могилу неоцінений і забутий своїми земляками, а разом з ним була похована надовго ідея незалежної України. Правда, колишній дорошенківець Іван Мазепа зробив у десять літ по смерті Дорошенка нову героїчну спробу вибороти рідному краю незалежність за допомогою шведів. Але його спроба не повелася, розбившись так, як і за Дорошенка, головне об несвідомість і непідготовленість народної маси, і Мазепа зійшов з історичної арени під прокляття як ворогів, так і своїх людей. Протягом майже двохсот літ українська історична думка, як ми бачили, не спромоглася зрозуміти й справедливо оцінити діяльність Дорошенка. Але чи ця діяльність проминула таки справді безслідно й марно? Відповідь на це дають події, що відбулися перед нами в 1917-1918 роках, коли знову розгорнуто було в усю широчінь прапор самостійної України й було здійснено, хоч на короткий час, те, за що боровся Дорошенко: відновлено самостійну Українську Державу. І коли полки у війську відродженої України прибирали собі ім'я славного гетьмана, коли засновувалися військові клуби його імени, то чи не свідчило це про відродження давньої традиції й про нав'язання духового зв'язку з тим нашим великим діячем, який десять літ боровся за здійснення ідеалу самостійної України і, хоч упав у непосильній боротьбі, але саме ця боротьба сталася неписаним заповітом для далеких грядучих поколінь?

88. Bibl. Czart., cod. 402, лл. 615-633, див. вище ст.

Показчик імен*

- Абдераман, посол кримського хана до польського короля 424-5
Авдієнко Данило, сотник Охтирського Слобідського полку 204
Авраменко Андрій, полковий суддя 497
Аврамов, купець 619
Ага, султан 101
Адамович Семен (Симеон, Симон), ніжинський протопоп 102, 107, 127, 161, 168, 171, 174, 193, 203, 211, 213, 217, 225, 229, 312, 348, 437, 446, 448-50, 463-4, 478, 609, 611-4
Аділ-Гірей, кримський хан 71, 77, 79-80, 90, 110-11, 114, 122, 249, 254, 322, 350, 371, 403
Акінфов, рос. посол у Варшаві 181
Алег, султан 110
Александрович Митрофан (1837-1881), історик і гром. діяч 651-2
Алі-Гірей 95
Алмазов Семен, стольник, стряпчий 557, 563, 586, 613, 617-8, 620, 629
Альс, підстароста Кам'янця 420
Анастас, грек 522
Андрієвич Лукіян, кошовий Запорозький 437
Андрусак Микола, український історик 211, 219
Антоній, намісник митрополита Тукальського 452
Антонович Володимир, історик, археограф 46, 216, 494, 639, 654-5, 664
Апостол Павло, полк. Миргородський 36, 39, 75, 151, 649, 664
Апостоленко Григорій, полковник Миргородський 170
Аргунов П., художник 639
Арсеній, митрополит Македонський 567
Арсеньєв Юрій, історик 318-9, 334, 400, 405
Артем, полковник 82
Артеменко Іван, харківський козак, зять Сірка 508
Артюша Семен, полковник 546
Астаматій Остап (Остафій) 261, 549, 665
Афанасій, чернець, рідний брат Федора Чекаловського 153, 155
Ахиз-мурза 139
Ахмет, чауш 406
Ахмет-Ага, посол від Аділ-Гірея до Польщі 111
Ашкар ага 91
Ашпат-мурза (Суховій) 221
Бабкін Карп, ротмістр 240-1
Балабан Діонісій, митрополит Київський (до 1663 р.) 125, 537, 540
Балабаш Федір 571, 580-1, 601

*Ім'я Петра Дорошенка (1627-1698), гетьмана Правобережної України (1665-1676) в показчику не подається.

- Бантіш-Каменський Д. М. (1788-1850) 25-6, 28, 31, 40, 147, 157-8, 181, 187, 191, 216-7, 229, 304, 393, 450, 471, 490, 493, 495-6, 532, 542, 554, 558, 603-4, 621, 638-9, 646-8
- Бантиш-Каменський Микола, архівіст, батько Дмитра 28
- Барабаш Іван, військовий осавул реєстрового козацького війська 162, 546
- Баранович Лазар, архиєпископ 177, 181, 191-2, 201, 216, 223, 225-6, 228-9, 234, 275-8, 312, 449-50, 521, 555, 620
- Бардай Федір 319
- Барсуков Олександр, російський історик 40, 90, 93, 95, 112
- Батир-Ага (Батирча-мурза, Батирчат-мурза, Батирша-Ага, Батиршамурза) 50, 133, 220, 223, 266-7, 393, 456
- Башмаков, думний дяк 228
- Безпалий Іван 36
- Безпалий Микита, генеральний військовий обозний, Зіньківський полковник 88, 171, 583
- Безрутченко Іван, гадяцький сотник 233
- Бекетов Пл. 639
- Беклемішев, московський полковник 500, 512
- Беньовський Казімір (творець Гадяцької умови), каштелян Волинський 150, 182, 291, 308
- Беньовський Станіслав-Казімір, Чернігівський воєвода 221, 243-4, 246, 291, 407
- Бережецький Прокіп Семенович, полк. Чигиринський, ген. суддя 75-6, 209, 334, 336, 338, 492, 594, 606, 664
- Берковський Іван, кошовий 195
- Берната (Бернат) Іван, сердюцький полковник 430, 483
- Бец Володимир (1834-1894), лікар, гром. діяч 216, 639, 655
- Белкевич 214, 234; див. ще Білковський
- Беньовський Казімір 35
- Биховець Іван, ніжинський полковий писар 202-3
- Бідерман, капітан, німець з Чигиринської залози 303, 665
- Бідінський Стефан, коронний стражник 560
- Білевич 599
- Білий Завіша 319
- Білий Павло 338
- Білий Стефан, кошовий суддя 306, 492, 579
- Білібін, московський обиватель 632
- Білінський Фр., коронний мечник 291
- Білковський, польський поручник 213; див. ще Белкевич
- Білковський Іван, кошовий 180, 205
- Білогруд Григорій, полк. Уманський 75, 106, 132, 214, 244, 259, 290, 299, 309, 336, 338, 438, 664
- Білогрудова жінка 439
- Білозерський Микола (1833-1896) 52, 426
- Білокуров С. 39-40
- Білоцерківець Семен, отаман чигиринський 77, 288
- Біляєв Федір 637
- Біляшевський М. 76
- Блоха, сотник 510
- Бобінін, дяк 635
- Бобрович Дорофій, чернець Видубицького монастиря, брат Теофіля Бобровича 231
- Бобрович Теофіль, український шляхтич 221, 223, 231-5, 240, 242-3
- Богаченко Семен, генеральний суд-

- дя 75, 140, 167, 186, 301, 306, 308, 318-9, 337
- Богдан див. Хмельницький Б.
- Богданов, думний дяк 587
- Богун Іван (?-1664), полк. Кальницький (Вінницький), Брацлавський 35, 36, 41, 44
- Бодянський Осип Максимович 30, 169
- Бойченко Матвій 405
- Бокій, Дорошенків слуга 633
- Боличев, московський офіцер 508
- Боній Ян 288-9
- Борковський Василь, сотник Вобельський (Чернігівського полку), згодом генер. обозний 203, 464, 489, 493, 599-600, 605
- Борона, козацький ватажок 177
- Борщак Ілько, історик і публіцист 645
- Братцов, ротмістр 604, 607
- Брекало Іван, кошовий 542
- Брінк 546
- Брюховецький Іван (?-1668) 30-1, 44-5, 47-9, 52, 53-4, 57-8, 60, 64, 66, 70-1, 73, 77, 81-6, 89-91, 94, 96, 98-9, 107, 112, 119-24, 128-9, 133, 136, 143, 150, 161-3, 168-72, 174-80, 185, 187-95, 198-9, 201-4, 206-7, 211, 213, 221-2, 224, 230, 241, 250-2, 278, 285-6, 339, 372, 387, 397, 564, 574, 578, 584, 590, 597, 643, 652, 655-6, 668
- Брюховецькі 559
- Брюховецького дочка 251
- Брюховецького жінка 241, 251
- Брюховецького сестра 251
- Булига Максим 39
- Буренко Тиміш 69
- Бускевич Лукаш, генер. військовий писар 140, 157, 159, 161, 214, 243-4, 342, 353, 664
- Бут Василь 578
- Бут Семен, піхотний полковник Корсунський 123
- Бутенко Степан, полковник Білоцерківський 206, 284, 317, 336, 338, 496, 525-7, 565
- Бутович Григорій, гадяцький протопоп 171, 178, 194
- Бутурлін Василь Васильович, московський дипломат, боярин 38
- Бухвостов, стольник 478-9
- Бялотор Криштоф, маршалок Упільський 291
- Важинський, післанець Лужецького 418
- Ваповський К., стольник київський 291
- Варлаам, ієромонах з Львівського повіту 130
- Василевич Теодосій див. Теодосій
- Василевський Іван 76, 664-5
- Василенко Микола, історик 202
- Василь (син Дрозденка) 57
- Васильківський, Дорошенків слуга 633
- Васильківський Іван, посол Брюховецького до Царгороду 172
- Вассіян (Савчак), ігумен Загаєцького монастиря 119, 130
- Васюта Євстафій (Золотаренко В.) 281, 460
- Васютенко Остап, кошовий 123
- Ватченко, чигиринський козак 601
- Величко Самійло, автор опису історичних подій на Україні 29-30, 35-7, 39, 41, 45, 53-4, 57, 78, 82, 106-7, 111-2, 120-1, 126, 139-40, 174-5, 177, 188, 190-4, 198, 202, 210-11, 217, 219, 245, 265-6, 290-2, 295, 299, 306-10, 315, 317, 324, 339-40, 393-4, 413, 437-9, 475, 507-

- 508, 522-5, 527, 529, 545, 555, 570, 572, 575, 605, 640, 643, 662-3
- Венемітов, купець 632
- Вербицький Іван, полковник кінного полку 283
- Вердеревський Григорій 85-6
- Вердум Ульрік (17 ст.), нім. подорожник по Україні й Польщі 356-63, 365-6, 368-80
- Верещага, лисянський сотник 69
- Вержбовський, капітан 98
- Вертелицький, полковник 36
- Вечірка, міський отаман (у Гадячому) 242; див. ще Вечорка Є.
- Вечорка Єфим, гадяцький полковий обозний 595; див. ще Вечірка
- Вєнявський, львівський вірменин 423-4
- Виговський Данило, брат Івана 40
- Виговський Іван (?-1664), гетьман (1657-1659) 25, 34-6, 38-41, 46, 103, 106, 125, 129, 154, 158, 190, 201, 369, 458, 501, 635, 653-5, 662, 665
- Виговські, брати 37
- Виговського Данила вдова 315
- Вижицький, київський хорунжий 379, 391
- Винар Любомир 19
- Винницький Антон (Антоній), єпископ Перемиський; митрополит 76, 125, 130, 538
- Виноградський Ю. 27, 608
- Вирва, укр. посол до Мехмеда IV 114
- Вирвіч К. (Wyrwicz X.L.), ксьондз 428-30, 440, 481
- Висоцький Францішек, польський посол в Царгороді 114, 116-7, 306, 309, 332-4, 343, 405, 407-8
- Витязенко Григорій, полковник Полтавський 192
- Вишневецька Грізельда, княгиня, мати короля Михайла 331, 470
- Вишневецький Дмитро, укр. магнат княжого роду, польний гетьман 107, 293, 355-8, 369, 378-9, 382, 387, 533, 566, 568
- Вишневецький Костянтин, князь 326, 498, 547
- Вишневецький Михайло, король польський (син Яреми) 126, 174, 271, 298, 331, 346, 409, 440, 481-2, 664
- Вишневецькі, князі 73, 159, 284, 529
- Віктор, ігумен Мгарський 241
- Вільчаковський Владислав, староста Вишенський 138
- Вільчинський, потурчений шляхтич 101
- Вінклер К., довірений князя Богуслава Радивиля 267
- Віхарьов 180
- Вовк-Карачевський Василь, історик 657
- Возняк Михайло, літературознавець 336, 339, 572
- Воїков, дяк 632
- Волконський, князь, воєвода Стародуба 177
- Волконський, князь, воєвода Канівський 551
- Волконський Володимир, князь 593
- Волконський Іван, князь 609-12, 615
- Володислав IV, польський король 54, 534
- Волоський воєвода 481
- Волоський господар 206, 558, 617
- Волошин Атанасій, Дорошенків посол в Царгород 405
- Волошин Василь, полк. серденятський 75, 255
- Волошинський Іван 601
- Ворошило, полковник 265
- Вронченко Яків, з 1658 р. полковник Прилуцький, Черкаський 37, 257
- Вуйцік Збігнєв 19
- Вульф, капітан польського війсь-

- ка 430, 480-1, 483
 Вульф Франц, генерал-майор 571
 Вуяхевич Михайло 209, 214, 288, 295, 297, 436, 603, 606, 613-4, 664-6
- Гайда Любомир 19
 Галаткевич 530, 543
 Галіл-баша, Кам'янецький комендант 458
 Галілю-паша, комендант Перекопський 406
 Гамалія, Миргородський полковник 263
 Гамалія, полковник Полтавський 245
 Гамалія, полковник Черкаський 213
 Гамалія Андрій (Михайлович) (?-1696), брат Григорія, лохвицький сотник, потім генеральний осавул 552
 Гамалія Григорій (Грицько), полковник Лубенський; ген. осавул; Дорошенків наказний 47, 67, 75, 171, 264, 266, 283, 336, 338, 431-2, 488, 490, 501, 506, 516, 525-6, 549, 552-3, 583, 664
 Гамалія Яків, полковник Паволоцький, тесть Андрія Дорошенка 28
 Гамека (?), полковник Паволоцький 392
 Гаммер-Пургшталь Йозеф, австрійський історик, сходознавець див. Hammer Joseph von
 Ганенко (челядник вдови С. Голуховської) 29
 Ганібил (?), полковник Корсунський 392
 Гапонович Герман, генеральний суддя 36, 140, 209, 295, 315, 667
 Гаркуша Філон, полковник Полтавський 263
 Гасан-Гірей, бей Перекопський 111
 Гатцук Микола 639, 648
- Геклінг, майор 420-1
 Гедеон, архимандрит див. Хмельницький Юрій
 Герасимів Грицько, полковник 70, 583
 Герасимчук Василь, історик 38, 41-2, 46, 129
 Гермайзе Осип (Йосиф), історик 658-9
 Гінкул, молдавський боярин 395
 Гінкулова дочка 395
 Гладкий Григорій 599; див. Гладченко Гр.
 Гладкий Іван, Охотницький полковник 336, 664-5
 Гладченко Грицько, полк. Миргородський 281; див. ще Гладкий Гр.
 Глосінський Василь, полк. Війська Запорозького 46
 Глущенко Василь, київський козак 245-6
 Гмінський Ян, воєвода Хелмінський 275, 448
 Гнилозуб Хома, ніжинський полковий осавул 586
 Говор, уманський козак 439
 Гоголя син 363
 Гоголь, Брацлавський полковник 200
 Гоголь Євстафій (Остап), Подільський полковник, гетьман 36, 41, 46, 75, 175, 210, 245, 264, 327, 342, 363, 368, 396, 487, 490, 499, 519-20, 522, 529, 546, 548, 614-5, 664-5
 Гоголь Іван, полковник Могилевський 44
 Годлевський 113-14
 Голійчук Ф. 426
 Голіцин Василь Васильович, московський боярин, князь 580
 Головацький Яків, історик літератури, поет 641
 Головін, стольник 636

- Головченко Яким, полковник Черкаський 267
- Голуховський Семен, генер. писар 29
- Голюнка, полковник 88
- Гордієнко Кость, кошовий отаман 648
- Горленко Лазар, полковник Прилуцький 86, 170, 174, 254, 485, 493, 512, 599, 613-5
- Горлій Пилип, полковник Черкаський 496
- Горяінов, адъютант рейтарського строю 594
- Гошовський, владика Православної Церкви 538
- Грабовський Амбросій, польський історик 43, 339
- Граб'янка Григорій, автор літопису 51, 137, 168-70, 189-9, 194, 199, 211, 257-9, 268, 391, 422, 438, 488, 522-3, 643
- Гребен Фрідріх, полковник 541, 544, 547, 560, 620
- Грекович Василь, священник 473
- Гречаний Степан 171
- Григорій, підписок 172
- Григорієвич Федір, війт 395
- Григорович, полковник Черкаський 485
- Гринєв Василь, московський дворянин 497
- Грицай, Ханенків посол 319
- Гриценко Ярош (Грицютенко), полковник Паволоцький 75-6
- Грицько, полковник Полтавський 86
- Грицютенко Ярош див. Гриценко Я.
- Гришаєв Прокоп, козак чигиринський 601
- Грінченко Борис 642, 650-1
- Громека Василь 595
- Груша Іван 41
- Груша (з Полонного) 64
- Грушевський Михайло, історик, літературознавець, археограф 26, 29, 32-3, 46, 130, 199, 369, 559, 640, 658
- Гудима Тиміш, обозний 107
- Гулак Іван, генеральний обозний 336, 338, 445, 485, 489, 495-6, 553, 560, 577, 664-5
- Гуляницький Григорій, полковник Ніжинський 35-6, 39, 59-63, 125-7, 209, 519, 546-8, 566-7, 571, 663
- Гуляницький Федір, брат у других Григорія 567
- Гульц, полковник, німець на рос. службі 194, 240
- Гульчевська, шляхтянка, наречена Павла Ханенка 476
- Гульчевський, шляхтич 470
- Гурський Войцех 26
- Гурський Іван, полковник Канівський 486, 551, 575
- Гусейн-паша 482, 644
- Гуссейн-бей Моровський, провідник татар-липків 560
- Гуторка Олексій, суддя Брацлавський 336, 338
- Галятовський Йоаникій (пом. 1688), письм., церк. правосл. діяч 613
- Гвінтовка Матвій, полковник Ніжинський 86, 224-6
- Гданськ, місто 113
- Гізель Інокентій, архимандрит Києво-Печерської Лаври 143, 148-50, 162, 177, 201, 231, 247, 256, 275-6, 278, 330-1, 431, 439, 447, 451, 457, 459-60, 462-4, 466-8, 471, 473-4, 479, 520
- Голят, зборений Давидом 135
- Грозденко, уманець 438-9
- Гуджол Дем'ян, полковник 193

- Давид, що поборов Голіята 135
- Давидов Болеслав, польський шлях-
тич 566-7
- Данилевич В., укр. історик 179
- Данило, полковник Білоцерківський
44
- Данилович Кость, полковник Охот-
ницький 336
- Данько = Єрмоленко Данило, Пе-
реяславський полковник 93
- Дворецький Василь, полковник Київ-
ський 39, 170, 187, 248-9, 252
- Дворецький, з Канева 87
- Девлет-Гірей, султан 110, 546, 550
- Девлет-Керчем, калга 110
- Дедеш-Ага, посол до Польщі 97, 109
- Делівер, паша (тур. посол до Доро-
шенка) 244
- Делогрій Петро, підполковник дра-
гунів 517
- Демиденко Іван, генеральний обоз-
ний 75, 140, 271
- Демко (Многогрішний) 286
- Демко Ігнатенко (Многогрішний)
311-12
- Дем'ян Ігнатович (Многогрішний)
401
- Деремантов (Дремонтов) Михайло,
стольник 592-4, 597-8, 612
- Децик ("Дацько Васильович"), пол-
ковник Овруцький 49, 54-5, 58-9,
241
- Джамбет-Гірей 505-6
- Джулай, полковник 36
- Дзик Мелетій, ігумен Кирилівського
монастиря 201
- Дієнлет-Кереїн, кримський хан 112
- Діонісій Балабан, митрополит Київ-
ський до 1663 р. 125
- Дмитрашко-Райча (Дмитрашко, Ду-
митрашко) Родіон (?-1705), 1667-
1674 полк. Переяславський 28, 54,
55, 58, 169-70, 174-5, 213, 222, 228,
254-6, 258, 269, 284, 286, 437, 441,
444, 455, 457, 466, 472, 480, 487,
493, 500-1, 504, 511, 517, 520-1,
526, 613-5, 655
- Дмитро (Туптало), митрополит Рос-
товський 483, 642
- Долгорукий Юрій, князь 450
- Домна Розанда (née Лупул), дружина
Тимоша Хмельницького 55-57
- Домонтович Іван, ген. суддя 618-20,
624, 628
- Донець Захар, запорозький отаман
220
- Донець Федір, Гадяцький полковий
осавул 122-4
- Дорошевич Іван, підписок 551, 553,
561, 583, 608
- Дорошенківна Катерина, дочка Пет-
ра 638
- Дорошенківна Любов, дочка Петра,
дружина Єфима Лизогуба 29, 444,
636
- Дорошенківна Марія, дочка Петра
636
- Дорошенко Андрій, брат Петра,
полк. Паволоцький 27-8, 60-1, 74,
97, 193, 205, 210, 213, 220, 224,
232-3, 242-3, 392, 439, 457, 469,
474, 490, 500-1, 503, 506, 512, 530,
549, 574, 578, 584, 596, 606, 614-5,
627-30, 632
- Дорошенко Антоній (о. Антоній),
брат Петра 28
- Дорошенко Григорій, брат Петра,
полковник Брацлавський 27-8, 42,
45, 61, 74, 97, 147, 151-3, 155-7,
159, 161, 173, 200, 206-7, 210-13,
217-8, 220, 225, 238, 255, 258, 267,
353, 358-60, 362, 375, 384, 393, 413,
444, 449, 451, 469, 488-90, 501-2,
504, 513, 588-9, 591, 610, 618, 620-
1, 624-5, 627-8, 632

- Дорошенко Дмитро Іванович, укр. історик 17-8, 25, 77, 80, 115, 172, 259, 404, 407, 435, 588
- Дорошенко Дорофій (Дорош), батько Петра 25
- Дорошенко Єфросинія, друга жінка Петра 29, 623, 626, 628, 630, 632, 636, 664
- Дорошенко Іван, полковник 26-7
- Дорошенко (в чернецтві — Марія, Митодора), з роду Тарасенків, мати гетьмана див. Дорошиха Марія
- Дорошенко Михайло (?-1628), дід Петра, з 1625 р. гетьман реєстрового козацького війська 25, 26, 217, 660
- Дорошенко Наталя Михайлівна, дружина Дмитра І. 18
- Дорошенко Олександр, син Петра 638
- Дорошенко Олексій, син Петра 638
- Дорошенко Петро, син Петра 638
- Дорошенко П.Я. (1857-1919), культ. і гром. діяч 27, 203
- Дорошенко Степан, брат Петра 28
- Дорошенко Федір, брат Петра 29, 32-3
- Дорошиха Марія 27, 608, 627-8
- Дорофієвич [Дорошенко Петро] 597
- Досіфей, Єрусалимський патріарх 399
- Драгоманов Михайло 558, 642, 658
- Драй-Хмара Михайло 651
- Дремонтов М. див. Деремантов М.
- Дрозд (Дрозденко) Василь 47-8, 54-9, 61, 64, 69, 663, 668
- Дрозденко, Брацлавський сотник 190-1
- Дрозденко Василь див. Дрозд Вас.
- Дройзен 345; див. ще J.G. Droysen
- Дубенський, слуга Дорошенка 601
- Дубенський Василь, дворянин, московський агент 143, 151-2, 154, 164
- Дубина, полковник 75
- Дубина Єронім, ігумен канівського Успенського монастиря 486
- Дубровський, боровицький козак 613
- Дуб'яга Іван, полковник Миргородський 77, 232, 396, 406
- Дуб'яжченко, козак 84
- Дудін-Борковський Василь див. Борковський Вас.
- Дука Григорій, молдавський господар 56, 395-6
- Думитрашко див. Дмитрашко-Райча Р.
- Еварницький Д. див. Яворницький Д.
- Евтихій 55
- Ейнгорн Віталій, російський історик 44, 60, 125-6, 128, 130, 148-50, 159, 162, 171, 174, 177-8, 181, 201, 204, 209, 212, 228-9, 231, 274-5, 277-8, 280, 312, 331, 348-9, 391, 397-8, 437, 439, 442, 447-53, 456-9, 466-7, 471, 473-4, 478, 480, 511-2, 514, 521, 554, 569, 654
- Енгель Йоганн-Хрестіян (1770-1814), австрійський історик 199, 646
- Епіфаній 405
- Єгунова С. 655
- Єжевський, отаман (з Умані) 445
- Єзекііл, економ Кирилівського монастиря в Києві 217
- Ємйоловський М. (Jemiołowski M.), польський мемуарист 470, 473, 529
- Єремієнко Степан, київський козак 245-6
- Єрлич Йоахим, польський хроніст 17 ст., за походженням українець. Автор хроніки, що охоплює період історичних подій на Україні

- з 1620 по 1673 р. 106, 108-9, 262, 269, 273, 413
- Єрмоленко Данило (Данько), полковник Переяславський 50, 52, 54, 55, 56, 65, 85, 93
- Єропкіна Агафія Борисівна, третя дружина гетьмана Петра Дорошенка 29, 636, 638
- Єсліковський Гаврило 203
- Єфименко Олександра, дослідниця історії України 412, 559, 657
- Єфремов Павло 36, 39
- Жальський Андрій, стольник Поморський 319
- Ждан-Ріг 119, 120, 123; див. ще Ріг Іван
- Ждан-Тугай, мурза 489
- Жданович, полковник 26, 177
- Жебровський Михайло, Чигиринський комендант 66, 80, 98, 100, 121
- Желиборський Арсеній, єпископ 311, 538
- Желябужський Іван, рос. дворянин 177
- Женін Олександр 19
- Жеребило Кіндрат, Охотницький полковник 175, 268, 343, 393-4, 439, 664
- Животовський Павло, генеральний суддя 170, 231, 516-7, 527
- Житецький Ігнат (1866-1929) 50
- Жулай, полковник Черкаський 84
- Жученко Федір, полковник Полтавський 285, 400
- Забіла Петро, генеральний суддя 170
- Забузський, Дорошенків слуга 601
- Завалій, Ханенків посол 319
- Завалій Василь 319
- Завіша Іван 306, 542
- Загряжський, генерал-поручник 638
- Заєнчковський (отець) 315
- Залізник М. 40
- Замойська, княгиня, мати короля Яна-Казіміра 370
- Замойський 98
- Замойські, князі 73, 534
- Заремба Сасконом (?) Семен, піп 494
- Зарудний Самійло 46
- Засецкий Назар, стольник 235
- Збаразькі, князі 73
- Зеленський Андрій, полковник Подільський 209, 338, 520
- Зеленський Михайло, полковник Брацлавський, полковник Подністрянський 35, 41, 44, 75, 98, 107, 111-12, 167, 209, 366, 368-9, 418, 664-5
- Зеленського зять 366
- Земський Михайло 498
- Зітцельсбергер Наталка 19
- Злотницький Микола, офіцер коронного війська, резидент в Криму 140, 185-6, 423-5
- Золотаренківна Ганна, дочка Василя, пасербиця Дмитрашки-Райчі Р. 28, 444
- Золотаренко Василь (Васюта), Ніжинський полковник 28, 36, 44, 159, 169, 399, 614
- Золотаренко Іван, Ніжинський полковник, наказний гетьман 213
- Золотаренко Степан, син Василя, пасерб Дмитрашки-Райчі Р. 28
- Зубрицький Денис (1777-1862), історик 428
- Ібрагім-паша (сардár) 550, 553, 561, 595, 617
- Іван Олексійович, рос. цар. (1682-1696) 620, 636
- Іванов Андрій 595
- Іванов Ларіон, думний дяк 607, 619, 623, 632
- Іванов Федір 595

- Іванович Филип, полковник Запорозький 75
- Івашко, сотник 137
- Ігнатович, колишній писар Тукальського, а потім Андрія Дорошенка 596
- Ізєдінов Лука, стрілецький голова 516
- Ілля-Александр, молдавський воєвода 113
- Іловайський Дмитро Іванович, російський історик 636, 660
- Індучновий Лучка 84
- Інет-Гірей 95
- Інокентій, архимандрит Печерського монастиря див. Гізель
- Іорга (Юрга), історик 114, 261; див. ще Iorga N.
- Ірша, козак 600
- Ісакій, піп, московський агент 541, 581
- Іскрицький 369, 665
- Іслям-Гірей 78
- Кавецький, син подільського судді 325, 328
- Казик, Запорозький полковник 205
- Калайдович К.Ф., російський археограф 639
- Калиновський Микола (Мартин?), польний гетьман 106
- Калістрат Богдан, полковник Черкаський 75
- Камамбет-Батирша (Камамбет-Мурза) 50, 57, 387
- Каманін Іван 642
- Кандиба Федір, полковник Корсунський 336, 338, 549, 572, 664-5
- Каневець Матвій, полковник серденятський 75
- Канівець Іван, полковник Охотницький 263-4, 336
- Кантакузен Дмитро, господар молдавський 532
- Кантемир Дмитро (1674-1723) 645
- Кантемір-мурза 391
- Каплан-паша 426, 428-9
- Кара-Ага 505-6
- Карабач, Дорошенків післанець 549
- Карабут Герасим, полковник Острозький 485
- Каракулак-Ахмед-ага, чауш 403, 406
- Карамзін Микола, рос. історик 646
- Кара-Мустафа, каймакан 311
- Карандєєв, стольник, комендант Канева 348, 502, 513, 552, 630, 631
- Карачевський Михайло, сотник, обозний 348, 560
- Карвовський Ян, ротмістр 109, 186, 270, 313, 353, 411, 559
- Карловський, ротмістр, післанець Собєського до хана 356
- Карпенко-Карий Іван, актор, драматург 651
- Карпов Григорій, ген. хорунжий 29, 161, 203, 549
- Катерина, дочка Олександра Дорошенка 638
- Кашперович Лаврін, канцелярист 171
- Качоровський, королівський посол 543, 559
- Кваша, полковник Торговицький 546, 574, 580-1
- Квашнін, воєвода Новгород-Сіверський 177
- Кгедимін, князь Литовський 169
- Келлер І.В. ван, голландський резидент у Москві 626
- Кепрелі (Körgülü), родина 114
- Кепрелі (Körgülü) Ахмед, великий візир, див. Кепрюлю
- Кепрюлю (Körgülü), старовинний албанський рід 114
- Кепрюлю (Körgülü) Фазил Ахмед-паша, великий візир Османської імперії 77, 114, 117, 403

- Кікін Василь, стольник, московський агент 112, 122-3
- Кінярський Станіслав 113
- Кіяшка, полковник 265, 363, 368, 395
- Кіяшка Михайло 263, 313, 486, 546
- Кіяшки 222, 283
- Кіяшко-Манжос Семен 213
- Клеченко Яків, полковник Корсунський 44
- Климент ІХ, папа Римський (1667-1669) 293
- Климент Х, папа Римський (1670-1676) 293
- Ключинський, пол. історик 332
- Ключицький 200
- Княжок-Манджос 212
- Кобилецький Фр., підчаший мельницький 77, 109, 111
- Ковалевський, гінець Вишневецького на Запоріжжя 357
- Ковалевський Гаврило, полковник Кальницький 590
- Ковалевський Іван, генеральний осавул 38, 41, 408
- Ковалевського судді дитина (дочка) 315, 454, 537, 540, 663
- Коваленко, Дорошенків капітан 553
- Коваленко Гаврило, полковник Кальницький 336, 338
- Ковальський Сава, писар Чигиринського полку 271
- Козловський, князь, з квітня 1669 р. воєвода Київський 266-7, 353, 364, 393-4, 401, 410-11, 418, 423, 439-41, 446-7
- Колесса Філарет 642
- Колобов, гінець з Москви 495
- Колоша Яків, чигиринський отаман 455, 583, 621
- Конде (Condé de Bourbon), Люї II де Бурбон, принц, французький полководець 113, 236
- Кондирєв, воєвода 580
- Кондратієв Герасим, сумський козацький полковник 204, 240, 500, 512, 599
- Конецьпольський, долінський староста 472
- Конецьпольські, князі 73
- Кониський Георгій, архієпископ Білоруський, здогадний автор "Історії Русів" 169
- Кононович Нестор, військовий писар 42, 235, 240
- Константій, гадяцький господар 232
- Контський М., генерал польської артилерії 417
- Корбач Яків, козак 299, 300
- Кордт Веніамин (1860-1930), історик 626
- Кордуба Мирон (1876-1948), історик 664
- Корзон Тадеуш (Korzon Tadeusz), польський історик 32, 46, 48, 53, 76, 89, 107-10, 113, 131-2, 134, 136, 141, 165, 284, 308, 319, 322, 403, 423, 425, 429, 481-2, 529, 545, 550, 562
- Корицький, ген.-майор польського війська 560
- Корицький Михайло, сотник Шенявський 302, 307, 665
- Корицький Яків, генер. обозний, наказний гетьман 198, 264, 336, 338, 525, 665
- Коробка, полковник Чигиринський 124
- Коробка Хведір, обозний 255, 374
- Коронний Хорунжий 74
- Корсунець, уманський козак 439
- Корсунець Семен, полковник Запорозький 75, 220
- Корсунська старшина 296
- Косагов Григорій, полковник, начальник московської залози на Січі 44-5, 77, 119-20

- Косач Тиміш 209
- Косачов Григорій, стольник 603
- Косів Сильвестр див. Сильвестр Косів
- Костомаров Микола, український історик 24, 38-9, 50, 57, 81, 111, 117, 123, 143, 171, 258, 308, 315, 397, 404, 424, 466, 484-5, 487-8, 490, 497, 502, 514-5, 522, 526-7, 550-1, 559, 564, 571, 574, 576, 595, 615, 634-5, 637, 642, 650-4, 658-9
- Костя, очолював посольство з Січі до Чигирини 122
- Костянтин, полковник 367-8
- Котляревський Іван, письменник 648
- Коховський Веспасіян, польський історик 26, 42-3, 46, 104-5, 134-8, 412-3
- Коховський Олександр, брат у других Коховського В. 104
- Кочубей Василь, військовий канцелярист 30, 525, 551-3, 557, 649
- Кошевацький, полковник 132
- Кравцов Дмитро 188, 348
- Кравченко, полк. польської служби 36, 108
- Кравченко Іван, генеральний суддя 38, 41, 43
- Краковський Каленик, сумський обиватель 204, 205-6
- Краснов В. 639
- Креховецький Іван 47, 664-5
- Кривоніс 579
- Крижевський Тадей 276-8, 280
- Криловський 205
- Крим-Гірей, калга 77-8, 133, 139
- Кримський хан 70, 266, 343, 350, 355
- Крип'якевич Іван, укр. історик 55, 345-6, 608, 665
- Кромин Тимофій, моск. поручник 244, 246
- Кропивницький Василь, полковник 241, 664-5
- Ктуджи-паша Алі-ага, турецький посол 258
- Кублицький Кость, полковник Полтавський 170, 281
- Кузенко Михайло, сотник 236
- Куліш Пантелеймон (1819-97), письменник, історик 651
- Кульженко Семен, переяславський суддя 606
- Кульчицький Фр. 24
- Куницький Іван 210, 473, 494
- Куракін Федір, російський князь, боярин 205, 227, 241
- Куропатницький Єронім, підстолій подільський 138
- Курфюрст Бранденбурзький див. Фрідріх-Вільгельм
- Куршевич Григорій, священник 473
- Кусова (Кусівна) Ганна, козачка 637, 656, 663
- Кухарський, більський чашник 110
- Лаврецький, царський післанець 463-4
- Лавринович, полковий суддя 33
- Лагашевич 534
- Ладиженський Єфим, стольник 119, 122, 304
- Лазаревський Олександр (1834-1902), історик 33, 37, 50, 52, 85, 169, 189, 203, 392, 426, 494, 572, 664, 669
- Лазінський, ротмістр 488, 504, 546, 572, 581
- Ланцуцький, полонений поляк 452
- Ласко, поручник 321, 323
- Левенець Прокіп, полковник Полтавський 574
- Левченко Михайло, Дорошенків козак 626-7
- Леонт'єв Іона, московський післанець 89, 121
- Лесницький Григорій, полковник Миргородський, розстріляний поляками 1664 р. 112

- Лесницький Данило, син Григорія 112
- Лесько (Руданин) 333
- Лещинський Самійло, луцький староста 67, 109
- Лещинський Яків, син Чигиринського полковника 637
- Лизогуб Єфим (Юхим), полк. Чернігівський, Дорошенків зять, син Якова, Канівського полк. 29, 444, 636
- Лизогуб Іван Кіндратів, Канівський і Уманський полковник, страчений 1662 р. 37
- Лизогуб Яків (?-1749), син Юнима (Єфима), генеральний обозний, літописець, автор хроніки історичних подій на Україні до 1690-их років 17 ст. 195, 199, 268
- Лизогуб Яків Кіндратів, полковник Канівський, потім генер. осавул і Чернігівський полковник, був наказним гетьманом у Дорошенка 1670 р. 36, 99, 107, 175, 209, 222, 267, 281, 283, 317, 338, 443-4, 450, 456-7, 469, 474-5, 486, 488-9, 496, 557, 664
- Липинський В'ячеслав 46, 63, 210, 366, 546, 665
- Лисенко Іван, ген. осавул 489, 571, 580
- Лисенко Лесько, отаман Копотопський 220
- Лисенко Микола, композитор 650
- Лисиця Іван, тесть Андрія Дорошенка, полковник Брацлавський 28, 322, 369, 414, 418, 446
- Лисиця Павло, полковник Брацлавський 490, 496, 498-9, 520, 524
- Лісницький Григорій, полковник Миргородський 35-6, 39, 41, 43, 288
- Лісницького Григорія син 288
- Лісовський Гаврило 501, 507
- Ліховський, польський резидент у Криму 167, 185-6
- Лічковський, московський капітан 440-1
- Лішковський Олександр 302, 307
- Лобода, полковник 36
- Лобойко Василь, полковник Кальницький 75, 253, 263, 353
- Ловецький Олександр, "Київський городничий" 499
- Лонцький, польський полковник 427
- Лопухін, воєвода 26
- Лось 103
- Лубенський (Любовицький?), каштелян Волинський 423
- Лужецький, Підляський каштелян, регіментар 376, 391, 394-5, 413-4, 417-9, 425, 431
- Лужецький Хома, брат регіментаря 423
- Лукаш, кошовий отаман 339
- Лукомських рід 370
- Лупул, див. Домна Р.
- Лупул Василь, волоський господар 26, 664
- Любов Петрівна див. Дорошенківна
- Любов
- Любовицький Ян, каштелян Холмський 291, 308
- Любовицький Францішек 423, 425, 428-9
- Любомирський Єронім 362
- Любомирський Олександр, воєвода Краківський 132, 250, 269
- Любомирський Юрій, польний гетьман 25, 41-3, 48, 64, 76, 81, 89, 103, 172, 661
- Ляндскоронський, польський Брацлавський воєвода, комендант Кам'янця 200
- Лянцкоронський, подільський підкоморій 419

- Ляховський Адам, офіцер коронного війська 140
- Львов, князь, Київський воєвода 50, 55-6, 173
- Льобель (Löbell) Ян Зигмунт, польський комендант Білої Церкви (пісня Стахорського) 65, 209, 244, 250, 266, 268, 272, 287, 302-3, 310, 317, 322, 336-7, 352, 391-4, 405, 410-11, 471, 482
- Магмуд, візир, тур. посол до Дорошенка 244
- Магомет-ага, татарський гонець 122
- Мазепа Іван (1639-1709) 29, 50, 54, 57, 202-3, 209-10, 348, 398, 426-7, 455, 469, 491, 493, 497, 502-3, 505-11, 530, 539, 552, 557, 559, 564, 595-6, 606, 632, 648-50, 654, 656, 662, 664-6, 670
- Макарій, патріярх Антіохійський 147
- Макаровський Михайло (1783-1846) 648
- Максименко, сотник баришевський 441
- Максимович Михайло, український історик, філолог 41, 187, 312-3, 666
- Маланюк Роман 308
- Малаховський, коронний референдарій 476
- Малинка, уманський козак 439
- Малюк Роман 306
- Мальський 325
- Манасія, архиєпископ Македонський 187, 347-8, 447
- Манецький Юрій 308
- Мануйло, грек 329
- Маргевич Дмитро 26
- Марисенька, дружина Яна Собеського 107
- Марія, ігуменя Покровського монастиря див. Дорошиха Марія
- Маркевич Микола (1804-1860), історик-дилетант 647
- Маркевич Олексій (1847-1903), історик 370
- Марко Вовчок, письменниця 649
- Мартиненко Степан, корсунський козак, пасинок Богдана Хмельницького 551
- Мартинов Артем, полковник Ніжинський 170, 175
- Мартинович Лукаш, кошовий отаман 266
- Матвєєв Артамон, стольник, боярин 229, 304, 397-9, 447-50, 509, 512, 528, 566-7, 578-9, 592
- Матвєєв П., російський історик 148
- Матроша, полковник Канівський 490
- Матчинський Марко, староста грабовецький 377, 530
- Махержинський Михайло 43
- Маховський Севастян, польський полковник, рейментар 46, 103-8, 110-12, 139, 160, 647
- Маценко, Прилуцький полковник 254, 257
- Мачтет Григорій, письменник 650
- Медельніцар Андрій 113
- Меженський Іоіль, ченець з Пинська 156
- Мелетій (Вуяхевич), архимандрит Києво-Печерської Лаври 666
- Мелетій, московський ієродиякон 281
- Мельник, полковник 57
- Мельник Івашко, козак Київського полку, з Василькова 93
- Методій, єпископ див. Филімонович
- Методій, Царгородський патріярх 168, 311
- Мехмед IV (Мехмет IV), султан Туреччини (1648-1687) 114
- Мехмед-Гірей, кримський хан до 1666 р. 77-80, 114, 139
- Мехмет, посланець хана 167

- Мигалевський Костянтин, полковник
Подільський 55, 57-8, 71, 77, 84-8,
91-2, 99, 107, 123, 396, 526
- Милославські, бояри 592
- Мирон (Ів. Франко) 311
- Мислішевський, королівський посол
543
- Митродора, стариця див. Дорошиха
Марія
- Михайлів Павло, ніжинський полков-
ний писар 508
- Михайло, король Польський див.
Вишневецький Мих.
- Михайлов Федір, полковник Гадяць-
кий 574, 599
- Михайлов Фесько, генеральний війсь-
ковий писар 170, 173
- Михайловський Золотоверхий ма-
настир 201
- Мібарен-Гірей 505-6
- Мінаєв Фрола, донський отаман
573-5, 578, 582, 587, 589
- Міндога, князь Ольшанський 169
- Многогрішний Василь, брат Дем'яна
205, 224-5, 398
- Многогрішний Дико (Дем'ян) Ігна-
тович, полковник Чернігівський,
гетьман 57, 187, 197, 202, 205,
209, 212-3, 221-2, 223-30, 237-8,
240, 243, 248, 250-1, 253-4, 258,
263-6, 276-8, 281, 285-7, 300, 304,
311-4, 319-20, 327, 333, 339, 352,
355, 364, 367, 374, 381, 388-9, 392-
3, 397-9, 401-2, 406, 411, 416, 504,
613-4, 669
- Многогрішні 559
- Мовчан Михайло, прилуцький пол-
ковий осавул 664
- Мовчан Федір, полк. серденятський,
Стародубський 75, 510, 550, 568,
571, 598-9, 664
- Могила Петро, митрополит Київ-
ський і Галицький 534, 537
- Моджеєвський Андрій 144, 163
- Моджейовський, начальник корон-
ного війська 498-9, 543, 545
- Модзалевський Вадим, історик 25,
27-9, 311-2, 445, 599, 606, 608, 621,
632, 636
- Мокрієвич Карпо 285, 613-4
- Момот, військовий товариш 530
- Момотенко, переяславський козак
156
- Мордовцев Данило 642, 650
- Мордухаєвич Шльома 45, 245
- Морштин Станіслав, полковник коро-
лівської гвардії 416, 531, 533, 537
- Мотовило, Ханенків наказний 481
- Мохаммед IV 403, 419, 521
- Мочидловський, з Бару 327, 341
- Мочульський, Дорошенків післанець
в Москву 410
- Мужиловський Гр., священник з Пере-
волоччини 313
- Мурат, султан 254, 262
- Мурашки 222, 283
- Мурашко Андрій, полковник 499,
520-2
- Мустафа-паша, візир, каймакан 186,
261
- Мякотін В., історик 669
- Надточій Карпо 595-6
- Наїма, турецький історик 25
- Неєлов Григорій, начальник москов-
ських стрільців 320
- Нелюбович-Тукальський Йосиф див.
Тукальський Й.
- Немирич Степан, генерал артилерії
В. Кн. Руського 346
- Немирич Юрій, козацький полков-
ник, укр. шляхтич з університець-
кою освітою 34
- Неплюєв Леонтій, окольничий сев-
ський воєвода 626

- Нестеров, моск. посол в Царгороді 171
- Нечай Данило, полк. Брацлавський 39, 649
- Нечай Іван, зять Б. Хмельницького 41, 55, 664
- Никон, Московський патріярх 127, 147-8
- Никонович Василь, брат у других Петра Дорошенка 606
- Никонович Григорій, брат у других Петра Дорошенка 606
- Нікітніков, житель Москви 632-3
- Ніс Іван, значний козак 263, 492, 508
- Новицький Ілля, охотницький полковник 548, 569, 571, 607
- Новицький Степан, чигиринський козак 621
- Носач Тиміш, полковник, генеральний військовий обозний 26, 36, 38, 41, 46-7, 664-5
- Нужний, якого Дорошенко послав по орду 455
- Нураддін, татарський солтан 42, 93, 96, 100, 104-5, 110, 139, 371, 375, 377-8, 380, 392, 549, 560
- Обіда Степан, полковник 304
- Обіденко Іван, полковий осавул 193
- Овербек, бранденбурзький посол у Варшаві 345
- Огарьов, Гадяцький воєвода 178, 194, 251
- Огінський Маркіян 275
- Оглоблин Олександр, укр. історик 18, 194, 203, 214, 297, 530, 544, 606, 665-6
- Одинець Андрій 37, 39, 44
- Ожеховський, ротмістр 503
- Окіншевич Лев 53, 57, 69, 195, 199, 228, 244-5, 247, 255, 257, 310, 457, 577, 663, 668
- Олександр, злодій, золотар 466
- Олександрів Юрій 595
- Олексієнко Василь 306
- Олексій, "царевич", див. Самозванець
- Олексій Михайлович, московський цар (1645-1676) 31, 33, 40, 42, 44, 146, 156, 281, 410, 462, 501, 511, 562-3, 591-2, 601
- Олексій Олексієвич, царевич 234-5
- Олелькович Митро див. Александрович М.
- Олишинський Іван, військовий писар 237-8
- Олізар Ян, київський підсудок 291
- Олійник Федір 19
- Ольшевський, коронний канцлер 137, 235
- Ольшевський Андрій, коронний підканцлер 291, 301, 305, 309, 316-8, 329-34, 337, 340-3, 351, 365, 370-1, 377, 404-5, 407-8, 417, 421, 424-5, 498
- Омельченко Василь 19
- Опара Степан, Медведівський сотник, гетьман 47, 49-52, 53-5, 57-8, 62, 64
- Ордін-Нащокін Афанасій, боярин, начальник Посольського приказа, а з 1667 і Приказа малоросійського 146, 148, 150, 154-5, 159, 161, 229, 231, 234, 274-81, 291, 399, 447
- Оршанський, полковник 257
- Остаматенко Остап див. Астаматій
- Остап, полтавський козак 124
- Остоматій Остап 560, 571
- Остренко Семен, полковник Гадяцький 86
- Островський, посол литовського гетьмана 482
- Отставка А. Л. 148
- Павло, піп 494
- Павло з Алеппо, небіж патріярха Макарія, автор відомих записок

- про подорож в Москву 147
- Павлович Матвій, полковник Канівський 336, 338, 664-5
- Павловський Вадим 19
- Паісій, патріарх Александрійський 147, 250-1, 255, 275, 281
- Пакославський, шляхтич із Львова 132
- Палій Семен, полк. Фастівський 648-9
- Панайот, грек, перекладач при Турецькій Порті, московський конфідент 334, 399
- Папкевич Матвій, укр. полковник 241
- Папроцький Стефан, польський шляхтич 398
- Парпура Гнат, військовий товариш 598
- Пац Михайло, великий гетьман литовський 174, 183, 388, 529, 565-6
- Пац Христофор, литовський канцлер 547
- Пачовський Василь, поет 650
- Пелех Григорій, кошовий 305, 318-9, 492
- Перебийніс 263, 413-4
- Перетц Володимир, філолог, історик літератури 642
- Петкало Іван, сотник леплявський 396
- Петрановський Ярема, ген. суддя, дипломат 45, 63, 209, 314, 316-7, 321, 323-6, 328, 334-5, 337, 342, 349-50, 353, 375, 429, 436, 599, 664-5
- Петро Дорофієвич [П. Дорошенко] 585, 593
- Петро І, російський цар (1682-1725) 57, 555, 620, 636
- Петров Микола Іванович, історик укр. літератури й науки 198, 204, 265, 278-80, 459
- Петрович Йосиф, війт м. Ромна 220
- Петровський Микола, історик 45, 49, 55, 57, 58, 119, 171, 178, 190, 194, 199-200, 206, 214, 267-8, 311-2, 329, 370, 394, 487, 489-90, 516, 523, 545, 572, 604, 614, 636-8
- Петрушевич Антін, історик 311
- Пивницький Казімір 144, 163
- Пиво-Запольський Ян, польський полковник 223, 236, 239-40, 247, 250, 284, 288, 301-2, 315, 317, 323-4, 341-2, 349, 357, 391-2, 454-5, 471, 475-7, 482-3, 651
- Пиляй Дем'ян, генер. осавул 62, 75, 132, 140, 438
- Пірховський Павло, московський агент у Львові 408
- Плісенко Филип, полковник Лубенський 281
- Погорілицький Йосиф, уманський протопоп 570
- Подгорецкой, пістароста білоцерківський 251
- Подимов Гаврило, рос. полковник 236-8
- Пожарський Семен, московський князь, боярин 35
- Полеранка Олекса, козак 363
- Половець, білоцерківський козак 247, 290, 299, 309
- Половець Семен, полковник Білоцерківський; ген. суддя 50, 334, 336, 338
- Полоцький Семен, вихователь царевича Федора 592
- Полтавець Іван 306, 308
- Полуботко Леонтій, генер. бунчужний 595-7, 603, 628
- Полховський, військовий товариш 164
- Полховський Серапіон, ієромонах Печерського монастиря 433, 457, 459-60, 462-9, 478-80, 511, 558
- Поляновський Александер, полковник польського війська 138

- Понтъє (Pontier) Гедеон, франц. автор 17 ст. 644-5
- Понятовські, брати 423
- Попов А., історик 545
- Попович [Самойлович Ів.] 594
- Попович Іван, полковник Паволоцький, піп 45
- Попович Михайло 498
- Поповичі 45
- Поривай Прокіп 665
- Портянка Семен 168, 248-9, 259
- Порубовський, Ханенків сотник 351
- Поставленко Семен, полковник Миргородський 86
- Потоцький, воєвода Брацлавський 358
- Потоцький, "старий гетьман" 108
- Потоцький Андрій, коронний хорунжий 82-3, 90-1, 378
- Потоцький Микола, староста Кам'янця 419-20
- Потоцький Станіслав, Краківський воєвода 100, 103, 131
- Потоцький Фелікс, писар польного коронного 206, 209
- Потоцький Ян 430
- Пражмовський Микола, канцлер 49, 65, 66, 69, 82, 87, 94, 100-1, 125, 318, 341, 408, 416, 484
- Пригара Іван, наказний полковник Чернігівський 283, 487
- Пріцак Омелян 19
- Прокопович Сава, ген. писар 563, 618-20, 624, 628
- Протасов Семен, царський післанець 471
- Прушковський, комендант Могилева 371
- Пуковен Філіпіус фон, генерал-майор 181
- Пушкар Мартин 26, 35, 158, 190
- Пушкін Олександр Сергійович, поет 638, 648
- Пушкіна, дружина Дорошенка Олександра 638
- Пчілка Олена, письменниця 650
- Пшебіцький Андрій, біскуп Краківський 458
- Пшеоровський 371
- Пшеорський, комендант польської залози в Лабуні 503
- Пясочинський Стефан, староста Брацлавський 291
- Пясочинський Ян 308
- Радзієвський Єронім, віцеканцлер 93, 113-16, 155
- Радивил (Радзівілл) Богуслав, литовський магнат, князь конюшний Великого Князівства Литовського, Литовський коронний гетьман 30, 125, 127-8, 130, 145, 156, 216, 234, 267, 346
- Радивил Михайло, литовський польний гетьман 221, 243-4, 246, 545, 566
- Радишевський Семен, голова московських стрільців в Батурині 495
- Радкевич Михайло 46
- Раєвський Микола, полковник кінного полку 283
- Разін Степан (Стенька) 179, 321, 327, 343, 347-9, 371, 595, 662
- Ракоці Дердь (Ракочій), князь Трансільванії 334, 369
- Ракушка-Романовський Роман (1622/23-1703), військовий підскарбій; протопоп брацлавський 52, 190, 199, 228, 311-2, 643
- Рапп, комендант Білої Церкви 482
- Раткевич-Портянка Михайло 114, 248, 664
- Рачковський Микола, королівський комісар 214, 217, 321, 329-32, 334, 349-51, 480
- Рашід-Ефенді, турецький історик 403-

- 404, 435, 616
- Рашківський, сотник 378
- Ребрик Андрій, полк. Кальницький 489
- Ребриковський Андрій, полковник Кальницький 496
- Рей Вл., Люблінський воєвода 318, 337, 341
- Рейко Федір, полковник Харківський 179
- Ржевський Іван, окольничий, воєвода 173-5, 203, 312, 381, 392, 593-4, 604
- Рилєєв Кіндрат, рос. поет, декабрист 649
- Рильський Тадей 46
- Ріг Іван (Ждан-Ріг), кошовий 119, 136
- Рігельман Олександр (1720-1789), рос. історик 52, 643
- Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.) (1830-1894) 56
- Ромодановський Андрій, син Григорія 217, 225
- Ромодановський Григорій, московський боярин, князь, окольничий 35, 37, 44, 180-1, 188, 190, 195, 197-200, 204, 212, 217, 223-5, 227, 229, 232-5, 240, 243-4, 251, 264, 279, 281, 400, 410, 416, 418, 446, 450-1, 456-7, 473, 480, 482, 484-5, 487-9, 491-2, 495, 497-8, 502, 505-6, 508-11, 513-6, 520, 526, 543, 546, 554, 557, 562-3, 565-8, 571, 573-4, 580, 582-7, 589-91, 593-5, 600, 602-7, 626, 661
- Ромодановський Михайло, стольник, син Григорія 600, 604
- Рославець Петро, полковник Стародубський 212, 224-5, 493, 609-14
- Рославлев Іван, ротмістр 151, 154, 238-9
- Рубан Василь (1742-1795), письменник, історик 643
- Рубан Василь Григорович 52
- Рубан Герасим, олешенський сотник 189, 199, 204
- Руданин Лесько, сотник Тарасовський 322, 329-31, 333
- Русанович Макарій, ієромонах 555
- Рушиц, ротмістр 363, 372
- Сава, сотник полку Кременчуцького 75
- Сава, сотник Чигиринський 194
- Савин, московський піддячий 285-6, 478
- Савчак Вассіян, див. Вассіян
- Сагайдачний Конашевич Петро, гетьман (1614-1622) 642, 649
- Садовський Микола, актор 650
- Самовидець (Самовидець-Ракушка) 51-2, 57, 86, 106, 119, 122, 137, 168, 170-1, 176, 187-8, 190, 194-5, 199-200, 211-3, 217, 228, 247, 255-9, 262-4, 266, 268, 309, 311-2, 326, 336, 339, 376, 394, 422, 431, 487, 516, 521-3, 525, 532, 544-5, 572, 605, 643, 646, 648, 650
- Самозванець 491, 493, 510, 578
- Самойлович Григорій, син гетьмана 449, 648
- Самойлович Іван, наказний полковник Чернігівський, гетьман 31, 53, 57, 170, 178, 184, 250, 386, 433, 437, 439, 446-53, 456-7, 459, 462-7, 469, 473, 476-80, 482, 484-504, 506-9, 511-6, 520, 527-8, 542, 546-54, 557, 559, 561-74, 576-87, 589-620, 623-31, 634-5, 638, 651, 666, 669
- Самойлович Семен, син гетьмана 449, 620
- Сапіга Ян 67
- Сарновський Станіслав, біскуп 290
- Сафа-Гірей 350

- Сафонович Теодосій, ігумен Михайловського Золотоверхого монастиря, автор "Хроніки з літописців давніх", в якій охоплено історичні події на Україні з найдавніших часів до 1670-их років 17 ст. 201
- Саян, мурза, Шірін-беїв син 205
- Свенціцький П. 46
- Свиридов Василь, генерал-хорунжий 264
- Свістельницький Єремія, владика 311, 538
- Свіязев Іван, московський стряпчий 84
- Селамет-Гірей, калга, брат Селім-Гірея 350
- Селім, чауш 244
- Селім-Гірей, кримський хан 350, 357, 371, 411, 415, 419, 424, 426-7, 435, 505, 519, 553, 559-60
- Семен (Палій?), охотницький полковник 336
- Семен Олексійович див. Самозванець
- Семм(?), полковник 394
- Сеневич Микита, полк. Уманський 552
- Сенкевич Іван, чигиринський городський отаман 451-2, 462, 466-7, 574, 583-6
- Сенчанський, веприцький сотник 233
- Сербин Войца (Вука), полк. Переяславський 569, 571, 573, 599
- Сербин Іван, полк. Лубенський 313, 487, 493, 599
- Серденя 65
- Сефер-Ага 506
- Сенковський, історик 80, 403
- Силич Оникій (Йоаникій), полк. Чернігівський 35, 36, 159
- Силка 158
- Сильвестр Косів, митрополит Київський до 1657 р. 124, 537, 540, 643
- Синенко Микита, полковник Уманський 571
- Синявський Адам, польський коронний хорунжий 541, 544
- Сиповський Василь (1872-1930), історик літератури 648
- Ситін, моск. воєвода в Харкові 179
- Сілістрійський паша 81, 133, 186, 266, 270, 272, 283, 289, 327, 353, 380, 395, 549
- Сільницький, Чернігівський каштелян 341-2, 524, 560
- Сіножацький Ян, польський шляхтич 172-3
- Сірко Іван, кошовий отаман Запорозької Січі 26, 31, 97, 109-10, 117, 136-8, 166, 179, 187, 197, 205, 210, 219-20, 226, 245, 253, 255, 263, 266-7, 322, 363-4, 367, 369-71, 374-6, 379-80, 395, 397, 400-1, 408, 449-50, 457, 469, 480-1, 491, 493, 507-9, 520, 527, 541-3, 546, 557, 565, 572-84, 586-7, 589-90, 592-3, 595-7, 600-3, 605, 611, 615, 617-8, 624, 648
- Сіцинський Єфим (Юхим)(1859-1937), історик 420
- Січинський Володимир, мистецтвознавець 426
- Скидан, полковник (з Умані) 445
- Скоропадський Василь, підписок 615
- Скоропадський Іван, майбутній гетьман 606
- Скуратов Петро (Дмитрович), російський окольничий воєвода 279, 487, 580
- Скшетуський, польський офіцер 360, 364
- Слобинський Гнат, Чигиринський осавул 233
- Смардовський Павло 288
- Смирний Тарас, прапорщик 240
- Смірнов В. Д. 80, 350, 419
- Собеський Марко 360

- Собеський Яків, автор опису Хотинської війни Польщі з Туреччиною 1621 р., в якій брали участь козаки під керівництвом Петра Сагайдачного 25
- Собеський Ян, великий коронний маршалок з 1665, великий коронний гетьман з 1667 р. 24, 31-2, 48, 53, 76, 89, 90, 93-6, 107-8, 109, 113, 117, 128-9, 131-41, 144-5, 152-3, 155, 163-7, 171, 174, 181-6, 197, 200, 206, 208, 210, 234, 236, 239, 246, 250, 268-9, 271, 284-5, 288, 293, 301, 303, 305-6, 308-10, 313, 316-9, 321-5, 327-8, 331-2, 336, 340-2, 347, 349-51, 353, 355-80, 388-92, 394-6, 403, 405-6, 409, 411-2, 416-7, 419, 421-5, 427, 429-32, 436, 439, 442, 452, 458, 469-70, 472-3, 476-7, 481-4, 497-8, 502-4, 509-10, 519, 529-30, 537-8, 541, 543-8, 559, 562, 616, 638
- Соболев, моск. прапорщик 244, 246, 249
- Соколовський, хорунжий 592
- Соловей Оксана 18-9
- Соловійов Сергій Михайлович (1820-1879), російський історик 29, 31, 38, 40, 45, 53, 69, 79, 81, 107-8, 111-2, 119-21, 146, 150, 156, 162, 170-1, 177, 181, 211, 235, 275, 280, 305, 311, 445, 456, 466, 473, 484-5, 487-8, 490, 493, 501-2, 504, 511, 551, 554, 558, 563, 568, 571-2, 576-7, 582, 585, 595, 635
- Солометкир, мурза 95
- Солонина Костянтин, Київський полковник 228, 244, 493, 567, 613
- Сомко Яким, полковник Переяславський, наказний гетьман 36, 44, 159, 189, 281, 339, 399, 460, 574, 584, 590, 606, 615, 665
- Соха, козацький ватажок, полковник Ніжинського полку 175, 177, 195
- Спафарій (Мілеску) Микола, молдавський державний діяч і вчений 318-9, 334, 339, 400, 405
- Срезневський Ізмаїл (1812-1880), філолог-славіст 648
- Стамателла див. Астаматій
- Станіслав (Лещинський), король Польщі (1704-1709) 57
- Станіславський Іван, ігумен Межигірського монастиря 201
- Старий Євдоким, московський сотник 236
- Старицька-Черняхівська Людмила, письменниця 650
- Старицький Михайло, письменник 650
- Стась, товмач 599
- Стафарій, грек 317
- Стахорський Ян (?) (Jan) (?-1669), комендант Грудзінський, ген.-майор, комендант Білої Церкви 48-50, 52, 54, 56, 58, 65-9, 82-4, 86, 90-1, 94-5, 98-102, 119, 121, 165, 180, 183, 206-8, 210, 284, 537
- Стенька див. Разін Степан
- Степан, сотник Чигиринський 236
- Степанів Ждан, полк. Черкаський 581
- Степанов, цілувальник 619
- Стефанович Михайло, полковник Уманський 395
- Стоковський Станіслав, хорунжий 309
- Стороженко Андрій (1857-?), історик 28, 655
- Стороженко Олекса (1805-1874), письменник 651
- Стриєвський Костянтин, наказний Многогрішного 265
- Стшалковський 82, 84, 107
- Субан-Каза-Ага, візир 505
- Суїк-Каза-Ага 327
- Суїнказі-ага 365, 367

- Сулемген-Казай Ага, візир 505-6
- Сулимка (Сулима) Дмитро, шляхтич, товариш Юрія Немирича 46
- Суличич Михайло, генер. суддя 42, 75, 393, 405
- Суховієнко (Суховій П.) 218
- Суховій Петро (Суховієнко), гетьман, запорозький писар 53, 187, 197, 211, 213, 217-21, 223, 226, 233, 235, 243, 247, 249-50, 253-8, 262-3, 266-7, 270, 272, 287, 300, 319-20, 329, 339, 397, 451, 564
- Сухотін, царський посол 44
- Тайнер А. (Theiner) 346
- Тамамбет, мурза 400
- Танєєв 388, 393
- Тарасенко Андрій, військовий писар 308, 317, 324
- Тарасенко Кіндрат, брат у других Дорошенка П. 603, 606
- Тарасенко Харко, полковник Білоцерківський 75, 83
- Тарасович Кіндрат 432
- Тарасовський, сотник 310, 337
- Тарковицький, сотник 164
- Твардинський Йосиф, ігумен львівського монастиря 480
- Творенський Йосиф, ігумен львівського монастиря 455
- Тележинський Вацлав 349, 351
- Телепнєв Іван, стольник 121
- Телешов, донський козак 249-51, 253
- Теодосій (Василевич), архимандрит Слуцький 125, 128, 130, 216, 346
- Терлецький о. 76
- Терпігорєв, стрілецький голова (сотник) 502, 513, 526
- Тетеря (Моржковський) Павло, гетьман 25, 28, 35, 41, 46-9, 51, 52, 53, 55, 59, 61, 73-6, 95, 125-7, 130, 145, 182, 184, 207, 252, 271, 294, 301, 304-6, 315, 334, 343, 400, 454, 469-470, 534, 536-7, 540, 661, 663-4
- Тимофієвич Євстафій, городовий уманський отаман 395
- Тихий Семен, гетьманський посол 586
- Тітов Ф. 667
- Ткаченко Микола 75
- Тодоран, купець, грек 494
- Толстой, Чернігівський воєвода 177-8, 212
- Томара Ян, грек 392-3, 406
- Торковицький, сотник 163
- Торопов Іван, піддячий 585-6, 633
- Требізький А. 362
- Третьак Семен, полковник 241, 498
- Трошенко Степан, полковник Канівський 44
- Трубецкой О., московський князь, боярин 35, 37-8
- Трубецкой Юрій, князь, воєвода Київський 446-7, 451, 455, 463-4, 468, 473-4, 481-3, 488, 516-7, 521
- Тукальський Йосиф (Нелюбович), митрополит Київський 1663-1675 р. 47, 59-60, 62-3, 72, 119, 124-30, 149, 151, 153-4, 156-7, 159, 161-2, 168, 172, 174, 186-7, 200-1, 203, 217, 231, 248-50, 256, 274-8, 293, 298, 302-3, 311-2, 317, 326, 330-1, 333-4, 337, 343, 346, 348, 366, 387, 397, 405, 434, 436, 442, 445, 450-4, 456, 458-60, 462-4, 467-8, 471, 473-4, 478-9, 483, 513, 519, 532, 538, 554, 596, 653, 663, 667-8
- Туптало Сава, батько Дмитра Ростовського, сотник 430, 469, 483
- Тур Олексій, ігумен Николи Пустинного монастиря 201
- Тургенєв, полковник 239
- Тютєрев Кручина, поручник 155-6, 165
- Тяпкіп Василь, московський посол

- 31, 129, 143, 148, 155-7, 159-61, 165, 167, 170, 174, 366
- Уваров Михайло, стрілецький голова 516
- Углицький Теодосій, ігумен Братського монастиря й ігумен Видубицького монастиря 201
- Удовиченко, прозвище Суховія 211
- Уєйський Томаш, біскуп 290
- Українка Леся, письменниця 651
- Улановський Ігнат (Гнат), полковник Корсунський 69, 75-6, 220, 351, 663
- Улізко Яків, генер. суддя 496
- Уманець Федір (1841-1908), земський діяч, автор монографії про Ів. Мазепу 54, 202, 209-10, 348, 398, 509, 559, 656, 664, 667
- Уманець Филип, сотник 175, 203, 493
- Урак, мурза 375
- Урбанович Олександр, кошовий, Запорозький полковник 177, 213, 372-3, 381, 665
- Ушул, чигиринський козак 123
- Фалькевич див. Хилькевич В.
- Федор Олексійович, рос. цар (1676-1682) 591-2, 601
- Федоренко П. 202
- Федорів Василь, писар Переяславського полку 160-1
- Федорів Григорій 586
- Федькович Остап 39
- Филимонович Максим (Методій) ніжинський протопоп, єпископ Оршанський і Мстиславський 29, 44, 107, 122, 125, 127, 129, 143, 148, 150, 161-2, 169-70, 172, 174, 177, 203
- Фітінгоф Гергард, комендант фортеці в Білій Церкві 352-3
- Франко Ів. див. Мирон
- Фридрикевич Самійло, полковник Білоцерківський 50, 65
- Фрідріх-Вільгельм, курфюрст Бранденбурзький 343-7, 529
- Халіл-паша, валій Сілістрії 411
- Ханенків син (сини) 325, 331, 370, 380, 388, 408
- Ханенко Лаврін, брат Михайла 494
- Ханенко Микола, мемуарист 18 ст. 494
- Ханенко Михайло, полковник Уманський, гетьман 36, 41, 43-4, 46, 53, 246, 248, 250, 253, 258, 260, 262, 264-8, 270, 272, 284, 287, 292, 297-8, 300, 304-10, 313-20, 322-3, 326-7, 329-31, 333, 337, 339-40, 343, 347, 349-50, 355-8, 363-9, 371-84, 387-9, 391-7, 400, 403, 407, 410, 413-4, 416-9, 422, 425, 429-32, 435, 437-9, 455, 469-77, 488-9, 492, 494-5, 526, 564-5, 577, 651
- Ханенко Павло, син Михайла 469-70, 476
- Ханенко Сергій, брат Михайла 494
- Ханенко Яків, син Михайла 494
- Ханенкова жінка 370, 379, 388, 439
- Харламов, дяк 633-4
- Харлан Михайло, генеральний осавул 314-5, 317, 334-5
- Хжановський, комендант Теробовлі 562
- Хилкієв Василь, писар 255
- Хилькевич Василь, підписок, литовський шляхтич 93, 365-6, 368, 388, 405-6
- Химниченко Семен, чигиринський обиватель 396
- Хмельниківна Катерина, дочка Б. Хмельницького, дружина Данила Виговського 40

- Хмельниківна Олена, дочка Богдана Хмельницького, дружина Івана Нечая 40
- Хмельницький Богдан (1595-1657), гетьман 17, 25-6, 29-37, 39, 41, 46, 50, 54, 67, 71, 78, 105, 113, 120, 124, 129, 138, 143, 154, 158, 177, 201, 214, 226, 230, 245, 258, 270, 334, 339, 343, 344-5, 360, 366, 371, 415, 417, 449, 463, 478, 492, 539, 552, 558-9, 564, 576, 635, 644, 647, 649, 654-7, 660-1
- Хмельницький Павло див. Яненко-Хмельницький П.
- Хмельницький Тиміш (1632-1653), син Богдана 55, 664
- Хмельницький (Хмельниченко) Юрій (Юраско) (з 1663 р. в чернецтві Гедеон) (1641-1685) 34, 36-45, 47, 59-63, 99, 119, 124-7, 129-31, 153, 156-7, 163-5, 172-3, 201, 203, 207, 231, 245-6, 250, 253, 256, 258, 266-9, 270, 289-90, 294, 298, 313-4, 334, 369, 400, 510, 557, 616-7, 625, 634-5, 663, 664-5
- Хованський Федір, боярин, князь 637
- Холошенин Яцько, небіж Дорошенка 589
- Хоменко, полковник 93
- Хохленко, уманський сотник 471
- Храповицький, Вітебський воєвода, автор "Діярія" 208, 271-3; див. ще Chrapowicki J.A.
- Хрептовичі 530, 544
- Христофоров Константин, царський посол 305, 312, 328-9, 349, 353, 370
- Хрустальов О., видавець 647
- Цар, начальник залогі в Ладжині 57
- Цеєв, московський полковник 489
- Целевич О., історик 337
- Цицюра Тимофій, укр. полковник 241
- Цюцюра Тиміш, полковник Переяславський 36, 40-3
- Чаадаєв Іван, моск. воєвода, окольничий 447
- Чалуєв, сотник 492
- Чарнецький Стефан, польський воєвода, староста Канівський, небіж воєводи Київського 46, 65, 291, 431, 434
- Чарнецькі 529
- Часовніков, піддячий 551
- Чекаловський Атанасій, монах, брат Івана, що підписався як писар на Лисянській інструкції 114, 116
- Чекаловський Іван, писар 75, 154, 664
- Чекаловський Федір, шляхтич з Новгород-Сіверського, московський агент 116, 143, 153-5
- Челенгій Мехмед 98
- Челібей 171, 187, 188
- Челібеї 99
- Червона Русь 405
- Череватенко Михайло, сахновський сотник 571
- Чернявський Дмитро, полковник, ген. суддя 241, 482, 551-2, 664-5
- Чертовський Іван, післанець з Москви 331
- Четвертинський Дмитро, князь 200
- Чигиринський гетьман (Петро Дорошенко) 83
- Чишкевич див. Хилькевич В.
- Чіріков, воєвода Переяславський 174
- Чобан-Гірей 80
- Чоглоков, воєвода 637, 650
- Чорнобил Іван, полк. Запорозький 75
- Чорнобилець, полковник 88
- Чорнушенко Клим, наказний пол-

- тавський полковник 192
- Чорторійський Михайло, воєвода Волинський 290-1
- Чорториські 43
- Чубинський Павло (1839-1884), етнограф 642
- Чугай Іван, полковник Запорозький 190-1
- Шагін-Гірей 26
- Шамай див. Суховій П.
- Шашол Овсій 575, 583-4
- Швець Павло, полк. Лубенський 35
- Шебеші, семигородський посол 369
- Шевельов Юрій 18
- Шевченко Тарас (1814-1861), поет 649
- Шереметев Василь Борисович, боярин (1622-1682) 41, 43, 93, 112, 153, 600
- Шереметев Петро Васильович, боярин, воєвода Київський 28, 86, 93-4, 108-9, 149-52, 154, 156, 161, 165, 167, 172-4, 176, 180, 183-4, 187, 198, 203-4, 223, 235-9, 241, 243-6, 266
- Шереметєви, боярський рід 40, 90, 93, 95, 112
- Ширин-бей 97
- Ширкевич Єремія, ігумен Максаківського монастиря 278
- Шілов (Шилов), сотник 249, 255
- Шірін-бей 97, 137, 205
- Шіріни, мурзи 90
- Шкрубка (Шкробка) Семен, лебединський сотник 233, 240
- Шляпкін Ілля 642
- Шомовський, королівський комісар 428
- Шуліка, генеральний осавул, наказний Дорошенка 454-5, 606
- Шульга Ігнатій (Ігнат), компанійський полковник, полк. охочекомонного полку 283, 310, 454, 510, 544, 549-50, 568, 601, 608, 616
- Шумлянський Йосиф, єпископ Львівський 311, 321, 326-7, 341, 348, 428, 433, 449, 453-5, 457-62, 464-7, 480, 519, 531, 533-4, 538, 541, 554, 667
- Шумський, наказний полковник 484
- Шуренко Харитон 486
- Щербак Богдан, полковник Лубенський 86
- Щербак Максим, кошовий старшина 584, 586
- Щербатов Костянтин, рос. князь, воєвода, боярин 86, 180-1, 201
- Щербина Стефан, полковник Торговицький 75, 245, 336, 338, 487, 496
- Щоголев Семен, піддячий 448, 463-4, 471, 492, 504, 550, 567-8
- Юдін Василь, піддячий 625-8, 637
- Юзефович Ян, львівський канонік 105, 127, 134-5, 137
- Юзуп, мурза 596
- Юрась (Хмельницький) 270
- Юрієвич Василь 525
- Юсуф, чауш 206
- Яблоновський Станіслав, воєвода Руський (польський коронний гетьман) 138, 591, 614-5
- Яблоновський Ян 210
- Яворницький (Эварницкій) Дмитро 123, 180, 450, 491, 493, 655
- Яворський Стефан, полковник Уманський 520, 522-3
- Якименко Ждан, генеральний осавул 140
- Яків Петрович, див. Улізко Я.
- Яковлів Андрій, історик 38-40, 230, 496
- Якубенко, чернець Пивського монастиря 168

Ян III (Собеський) (1624-1696), польський король 1674-1696 р. 31-2
Ян-Казімір (Jan Kazimierz) (1609-1672), польський король 26, 30, 43, 45-9, 103-4, 113, 126, 135-8, 140, 174, 184, 210, 398, 345, 539
Ян Третій, польський король 484, 494, 497, 524, 528, 532-4, 538, 541, 545, 566, 592, 620
Яненківна Єфросинія див. Дорошенко Є.
Яненко Іван див. Яненченко Ів.
Яненко Павло див. Яненко-Хмельницький П.
Яненко-Хмельницький Павло, тесть гетьмана Дорошенка, полк. Київ-

ський 27, 29, 32, 37, 46, 209, 213, 228, 244, 501, 530, 551, 584, 586-7, 590-1, 593-5, 606-7, 611, 625, 627, 629, 664-5

Яненченко Іван 490, 510, 551, 635

Янів Володимир 18-9

Янів Софія 19

Яроватий, суддя 438

Ярош, Черкаський полковий осавул 166

Ярош (Яреш), полковник Паволоцький 207, 322, 333

Ярошевич Емануїл, священник 127

Ярошенко Яків 306

Ясликовський Гаврило 54

Andrusiak M. 305, 311, 428, 454

Antoni J., Dr. (псевдонім А. Й. Ролле) 56

Barącz див. Sadok-Barącz

Bartoszewicz Jul. 667

Bernoulli J. 359

Biester J. E. 359

Bonzy de, франц. посол, приятель Яна Собеського 135

Bourbon Conde de див. Конде

Chrapowicki Jan Antoni 174, 184, 208, 210, 271-3, 375; див. ще Храповицький

Croix François de la, секретар французького посольства в Царгороді 332, 421, 644

Cubrynowicz 359

Darowski 79, 87

Desautenil 561

Dobschutz 68

Dogošenko D. див. Дорошенко Дм.

Droysen J. G. 346

Firsch, офіцер коронного війська 65

Gazzoti D. Pietro 644

Gonzaga Marja Ludwica 48

Gorlin Johann 644

Górski K. 420, 429, 431, 482

Grabowski Ambrozy 48, 273-4, 285, 300, 303-5, 332, 347, 350-1, 353, 358-63, 365, 368-9, 371, 373-6, 382-3, 395, 412-3, 418, 421-2, 424, 429-30, 432, 437, 440, 443, 456-8, 471-2, 475, 477, 481-2

Hammer Joseph von 80, 114, 116, 171, 261, 263, 309, 350, 404, 408, 411, 413, 415, 419, 420, 481, 519, 523-4

Handelsman M. 528

Helcel Antoni Zygmunt 133-5, 200, 206, 301, 303, 305-6, 317, 325, 328, 351, 353, 358-60, 366, 372, 546, 548, 616

Hniłko Antoni 42-3

Hubert Leopold 103, 109-11, 113-7

- Hurmuzachi Eudoxiu, румунський історик 216, 262, 485, 532
- Iorga N. (1871-1940), румунський історик 114, 214, 216, 403, 420, 481, 519
- Jan Kazimierz див. Ян-Казімір
- Jasienko O., посол до Мехмеда IV 114
- Jemiołowski M. див. Ємйоловський М.
- Jerlicz Joachim див. Єрлич Й.
- Journay de Bart von, канонік 333
- Józefowicz Tomasz Jan 127, 138, 427-8
- Kamamat Murza 52
- Kausch J. J. 359
- Kluczycki Franciszek 95
- Kochowski Wespazyan 43, 57, 103, 135-6, 364, 412-3, 422-4, 427
- Korzon Tadeusz див. Корзон Т.
- Krupowicz Maurycy 48, 64-5, 67
- Krzyszewski Stanisław Michał 46, 63
- Lipinski Wacław див. Липинський В.
- Liske Ksawery 359, 372, 374
- Löbell див. Льобель Я. З.
- Mały Kazimira, дружина Яна Собеського 133
- Naker L. 359
- Otucha z Humania, посол до Мехмеда IV 114
- Piwocki M. 127
- Plater Włodzimierz Stanisław 172
- Plebański Józef 48
- Pontier Gedeon див. Понт'є Г.
- Raczyński Eduard 26
- Rulikowski 65-6
- Rypka J. 25, 77, 80, 115, 172, 259, 404, 407, 435, 588
- Sadok-Barącz 114-5, 141, 426, 529, 538
- Schmidt 359
- Sękowski J. J. S. 25, 404, 407, 411, 414-5, 419-21, 423, 435, 481, 519, 522-4, 616
- Sobieski Jan. див. Собеський Ян
- Szujski J. 529, 534, 545, 560-2
- Tārīhī Silihdär, турецький історик 115, 172, 259, 404, 406-7, 415, 420, 435
- Theiner див. Тайнер А.
- Treig, офіцер коронного війська 65
- Ulanicki див. Гуляницький Гр.
- Werdum Ulryk див. Вердум У.
- Woliński J. 497, 524, 528-30, 532-4, 538, 541, 545, 547, 559-61, 620
- Wyrwicz X. L. див. Вирвіч К.
- Zameyszowicz Ostrowski Jan 260
- Załuski A. 301, 347, 405, 476, 548
- Żegota Pauli 25, 65
- Zinkeisen Johann W. 412, 420, 523

Показчик географічних назов

- Адріанополь, місто 79, 114, 116, 171, 309, 333, 343, 370, 406-8, 411, 433, 436, 524, 540, 552, 587, 608
- Адріанопольська долина, урочище 406
- Акерман, кол. назва Білгорода-Дністровського 270, 411
- Алеппо, місто в північній Сирії 147
- Анатолія, стара назва півострова Мала Азія 406
- Андрусів (Андрусово), село поблизу Смоленська 81, 83, 87, 92, 96, 112, 146-7, 277, 279, 284, 339, 528, 564
- Антверпен, місто 639
- Антонів, містечко 379
- Апостольська столиця 293
- Арнаути [Албанія] 558
- Астраханська Орда 371
- Африка 390
- Ахеронт, в грецькій мітології ріка в підземному царстві; "ріка вічних страждань" 326, 403
- Баба 595
- Базавлук, річка 122
- Базилея (Базалія) 561
- Балабанівка 533
- Балаклія, місто 46, 500
- Бар, місто 163, 183, 269, 299, 324-5, 327-8, 341-2, 356-60, 362-3, 368, 380, 382, 418, 431, 443, 498, 529-30, 543, 545, 550, 560, 571
- Баришівка, місто 86
- Баришпіль (Бориспіль), місто 173
- Барська околиця 63
- Басарабія 520
- Батіг, гора 106
- Батіг, містечко 360
- Батогське поле, урочище 105, 360, 413
- Батурин, місто 174, 176-7, 264, 269, 285, 319, 352, 396-7, 400, 411, 463, 466, 478-80, 484, 494-5, 528, 551, 567, 578, 581, 583, 586, 593, 597, 606, 609, 611-3, 617, 620, 625-8, 630, 666
- Бахчисарай, місто 25, 77-8, 93, 101, 112, 166-7, 171-2, 186, 211, 533
- Белз 291, 419
- Бердичів, місто 544-5
- Бережани 132, 137
- Бережанський замок 163
- Березанська сотня 203, 599
- Березань 32
- Березна, місто 608
- Берестечко, містечко 341, 481
- Берестя (Брест), місто 108, 455
- Бернардинів монастир (у Львові) 428
- Бершадь, місто 359, 367, 379, 414, 524, 544-5, 580
- Бихів (Бихов) Новий, місто 26
- Бихів (Бихов) Старий, місто 32
- Бишев, містечко 357, 483
- Бігунов, присілок Ярополчого 636
- Біла Русь, див. Білорусь
- Біла Церква, місто 36, 48-9, 51, 54-6, 58-60, 64-8, 70, 73, 82, 84-5, 87, 96, 98, 101-2, 108-9, 130-3, 140, 152, 155, 167, 181-3, 200, 206, 209-10, 237, 244, 250, 266, 268, 284,

- 293, 301-3, 310, 317, 321-3, 330, 332, 336, 341, 343, 351-3, 355, 357-8, 361-2, 379, 391, 393, 405, 410-1, 416, 418-9, 423, 425, 432-4, 437, 440-1, 446, 454-5, 464, 471-2, 480, 482, 494, 496, 503, 517, 526-7, 529, 536-7, 544-6, 548, 565, 567, 581, 663, 665
- Білгород, місто на Дністрі 100, 267, 270
- Білгород, місто на Сіверському Дінці 180, 188, 456, 565, 580
- Білгородська Орда 99, 139, 182, 219, 253, 262, 264, 266-9, 270, 273, 289, 298-9, 327, 341-3, 352, 355, 365, 371, 375, 377, 401, 549
- Білгородщина, край 367, 372
- Білий Камінь 133
- Білозер, містечко 549
- Білозір'я, містечко 584
- Білорусь (Біла Русь) 32, 34, 55, 127-8, 158, 295, 299, 478
- Білоцерківська фортеця (замок) 68, 133, 297, 536
- Білоцерківський полк 65, 91, 101, 210, 256, 268, 284, 296, 418, 422, 455, 489, 525
- Біляни 350
- Богуслав, місто 50-1, 392, 524, 527, 533, 569, 571
- Богуславське староство 297
- Богуславський гостинець 244
- Богушова Слобода (Богушева, Богушкова) 71, 85, 156, 511
- Борковка, село 599
- Борове, село 180
- Боровиця, містечко 484, 487, 512, 584
- Борщагівка, містечко 379
- Борщів 423
- Брагин 476
- Браїлов (Браїлів), місто 93, 104, 106, 108, 139, 358, 360, 545
- Бранденбург, князівство 345-6
- Брацлав, місто над Дністром 47-8, 55, 57, 74, 107, 109, 251, 356, 359-60, 362-3, 368-70, 373, 377-8, 380, 417, 431, 443, 521, 525, 529-30, 533, 541, 544-5, 548, 571
- Брацлавське воєводство 74, 295-6, 340, 465, 503, 535
- Брацлавський полк 83, 210, 212, 213, 296, 376, 379, 384, 396, 414, 483, 488, 498-9, 511
- Брацлавщина, край 36, 47, 54, 56, 63, 81, 182, 545
- Броди 427
- Брусс 406
- Брянск, місто 181, 205, 261
- Бубнів, містечко 88, 90, 549
- Буг (Бог), річка 56, 64, 73, 103, 165, 245, 359, 363, 367, 372, 379-82, 413-4, 429, 455, 507, 511, 520-2, 525, 549, 581, 585
- Буджацька Орда 139, 270, 342
- Будзанів, місто 423
- Будин, село 199
- Будищі, село 195, 202
- Бужин, містечко 484, 487, 581, 584
- Буки, місто 481
- Буків 56
- Буковина 658
- Бурковка, село 203
- Буромка 84
- Бучач, місто 423, 429-30, 433, 447, 561
- Валахія, історична область між Карпатськими горами і Дунаєм 215, 248, 355
- Варшава, місто 17, 24-5, 31, 38, 42, 43, 46, 48, 61, 65, 76-7, 96, 108, 111, 113-4, 128, 130-2, 144, 155, 157, 181-2, 270, 277, 280, 288, 291, 294, 305-7, 309, 313-15, 319, 321-3, 325-7, 329-31, 333, 337, 341-3, 345, 349-51, 388, 401, 403, 405, 408-9,

- 412, 416-7, 425, 440, 452-3, 458,
470-1, 477, 484, 503, 638
- Васильків, місто 93
- Вахнівка 524
- Ведмедівка, містечко 490, 501, 512,
599, 604, 616, 625; див. ще Мед-
ведівка
- Велике Князівство Литовське 72, 125,
135, 145, 292, 295, 315, 416, 534-6
- Велике Князівство Руське 43, 316,
346, 538
- Великий Устюг 635
- Венеція, місто-держава 112, 117, 313,
403, 435, 644
- Веприк, містечко 224, 233, 484
- Видубицький монастир 201, 231, 668
- Висла, ріка 299, 658
- Вислок, річка 299
- Високий Поріг див. Порта
- Висоцьк 537
- Вишгород, містечко на Волині 163
- Вешневець, на Волині 131, 561
- Відень, місто 356, 640
- Військо Донське 179
- Військо Запорозьке 32-3, 46, 50, 59-
60, 62, 64, 71-5, 78, 125-7, 130,
140-1, 144, 151-2, 158, 163-4, 179,
182, 185, 198, 207-8, 215-6, 218,
226, 229, 235, 239, 245, 260-1, 271,
273-4, 277, 279, 282-3, 287-8, 290-
1, 294, 296-7, 301, 303-4, 306, 314,
317, 322, 324-5, 328-9, 332, 334,
337-40, 344-5, 353, 361, 365, 370,
384-7, 389, 424, 436, 474, 479, 495,
503, 530, 535-7, 539-40, 542, 547,
564-5, 573, 579, 599, 639
- Військо Запорозьке Низове 120, 260,
328, 583, 585, 589
- Віленський Свято-Духівський манас-
тир 124
- Вільна, місто 158, 467, 478, 638
- Вільшана 220
- Вінниця, місто 101, 133, 207, 498-9,
543, 545
- Вінницький повіт 74
- Вісла, ріка 215, 429
- Вітебськ, місто 158
- Вознесенський жіночий монастир на
Печерську 202
- Волга, ріка 371
- Волинська губерня 642
- Волинь, край 48, 103, 125-6, 131-3,
164, 290, 299, 326, 341, 350, 356,
360, 362, 389, 391, 455, 472, 527,
550, 658
- Володарка, містечко на Київщині
352, 379
- Володимир (-Волинський), місто на
р. Лузі, притоці Бугу 154
- Волоколамський монастир 639
- Волоколамський повіт 636
- Волоська земля 608
- Волох, край 305
- Волочиське 550
- Волощина, край 250, 270, 304, 396,
425, 481, 524, 532, 580
- Воронівка, містечко 84, 484, 487, 512,
584, 603-5
- Вороніж, сотенне містечко Ніжинсь-
кого полку 632
- Ворошилівка, село над Бугом 359
- Ворскло, річка 199, 202, 205
- Вятка, місто 623, 636
- Гага, місто 644
- Гадяцький полк 83, 84, 181, 188, 263,
487, 500, 603
- Гадяче, місто 35-6, 49, 98, 121, 123-4,
150, 162, 170, 172, 174, 176, 178,
182, 187, 189-91, 193-4, 198-9, 202,
204-5, 213, 220-1, 223, 231-3, 242,
251, 293, 295, 456, 484, 602
- Гайворон, село на Конотопщині 217
- Галаганівка, місто 374
- Галиця, село 552, 567
- Галицька Русь 641

- Галич, місто 154
Галичина, край 93, 124-5, 132, 134, 136, 150, 356, 403, 423, 430-1, 434, 436, 442, 527, 550, 561, 578
Гельмязов 86
Германівка, село 36
Гетьманщина 179, 188, 205
Глинське 456
Глинський повіт 265
Глиняни 107, 454
Глухів, місто 54, 174-7, 205, 229, 372, 516
Глухівський повіт 606
Говтва (Голтва), місто 44, 100, 189-90, 207, 364
Говтва (Голтва), річка 208
Голляндія 427
Голомб (Голомба) 430-1, 440, 470
Горинь, річка 103, 288, 434
Гориньгород 103
Городище, село 375
Городок 562
Горошин 281
Греків Ліс (під Уманню), урочище 522
Грубешів 417, 425, 431
Груня, місто 204
Гуляйполе, містечко 45
Густинський Троїцький монастир, під Прилуками 33, 202, 205, 594-5, 598
Гусятин, місто 423-4
Гданськ, місто 434
Дашів, місто 374
Двина, річка 667
Демітока 114-15
Деражня (коло Бару) 325, 335, 498, 543
Десна, річка 212
Диканька, село 190
Дике Поле [Чорноморський степ] 545
Димер, містечко на Київському Поліссі 239, 321, 332, 357, 379, 410, 454, 471, 475, 545-6, 569
Димерський замок 475
Дівиці, містечко 212, 225
Дін, ріка 659
Дніпро, ріка 38, 44-5, 61-2, 64, 69-71, 73, 75, 80-4, 86-92, 94-7, 99-100, 109, 119, 123, 126-9, 146-8, 151, 154, 156, 159, 163, 165-8, 173, 181, 184, 186, 189, 190, 195, 197-200, 204-5, 207, 209-10, 213, 219, 221-2, 229-30, 236, 239-40, 242, 246, 249, 255, 260, 265, 268, 272, 277, 281-2, 286, 299, 311-12, 319, 353, 365, 392, 401, 436, 444, 446, 448-9, 456, 461, 463, 465, 467, 475-6, 479, 482, 484-5, 487-8, 493, 495, 498, 503, 505, 507, 511, 515-6, 520, 524, 526-8, 546, 548-9, 552, 562, 565-9, 571-2, 574, 579-81, 583, 597-8, 602-4, 608-10, 635, 638, 645, 662, 667
Дністер, ріка 47, 73, 96, 113, 258, 268, 326-7, 363, 368, 379-80, 419, 429, 433, 435, 482-3, 511, 515, 519-21, 529, 550, 562, 579, 585, 645, 667
Добрузька Орда 342
Доганкой (коло Єнішегра) 259
Домонтів 86, 90
Дубенець 378
Дубно, місто 393
Дунай, ріка 342, 408, 433, 524, 532, 559, 562
Дякове, село 637
Дятловичі, містечко на Білорусі 128
Європа 461, 626, 645, 661
Єдикульський замок, в Туреччині 268, 616
Єлецький монастир 613, 621
Єнісейськ, місто 241

Єнішегр, місцевість 259
Єреміївка 528
Єрусалим, місто 169

Жаботин, місто 47, 501, 504-6, 512, 581, 584, 604, 616, 625
Жванець, місто 341, 419, 423, 433, 435, 443
Женева, місто 642
Жерденівка, містечко 385
Жердова Долина 37
Жмудь 299
Жовква, місто 107, 351, 356, 592
Жовнин 84
Жовті Води 67, 108
Жукино, село 606
Жукинсь, село 666
Журавн 66

Забужжя, край 60-1, 96, 511, 520, 563, 581
Забузька земля 415
Загаєцький монастир 130
Задніпров'я 60-1, 86-7, 90, 294, 333, 533, 572
Задніпрянська Україна 436
Задніпрянщина 87, 95, 110, 151-2, 173, 183, 208, 219, 284-5, 287-9, 299, 416, 479, 503, 553, 567, 598
Залізці 325
Замойська волость 472
Замостя, місто 331, 419, 470-2
Запоріжжя 30-1, 39, 45, 62, 64, 73, 102, 119-20, 122-4, 137, 166-7, 182, 186, 217, 219, 246, 290, 305, 314, 319, 321, 325, 327, 333, 337, 357, 364, 389, 432, 436, 465, 471, 474-7, 491-2, 497, 542, 553, 558, 575-6, 578, 581, 583, 596-7, 600-1, 624, 637, 648, 660
Запорізька Січ 582
Західна Європа 18
Західна Росія 24

Західне Поділля 420, 442
Західний Буг, річка 378
Збараж, місто 133, 164, 299, 356, 358, 561
Зборів, місто 107, 133, 138, 661
Звенигородка 267
Звягель 269
Зіньків, містечко 193, 195, 198, 204-5, 233
Зміїв, місто 179
Золотоноша, місто 86, 90, 93, 156-7, 175
Золочів, місто 303, 305, 350, 528, 544
Зятківці, містечко 385

Івангород (Іван-город), місто 56, 106
Ізуйченків байрак, урочище 190
Іллінці, містечко 95, 207, 372-3
Інгул, річка 507, 520
Інгулець, річка 223
Іркліїв 84, 549
Ірклія 90
Ірмівець 256

Казімеж 299
Кальник (Калник), місто 57, 84, 107, 200, 206, 355, 369, 372, 375, 377-8, 380, 382, 389, 414, 443, 445, 489, 498, 505, 525, 529, 544-5, 548
Кальницький полк 82, 85, 87, 132, 208, 210, 255-6, 296, 353, 367, 372-3, 383, 488, 498-9, 511
Кам'яне 205, 242-3
Кам'янець-Подільський (Кам'янець), місто 108-9, 133, 288, 309, 321, 341-2, 356, 358, 367, 390, 392-3, 403, 408, 413, 416-7, 419-24, 427-8, 431-3, 435, 437, 441-4, 446, 452, 462, 472, 482-3, 510, 512, 524, 545-50, 561-2, 566, 587, 608, 620, 638, 641, 644-5, 654
Кам'янецька фортеця 413
Кам'яний Брід 378

Кам'яниця 382
Канів, місто 47, 49, 54, 58, 84, 87, 90, 127, 175, 294, 312, 348, 364, 392, 444, 451, 456-7, 459, 462, 465, 485-6, 488, 490, 495, 497, 502, 512, 515-6, 526-7, 549, 554, 568, 571-2, 575-6, 580, 588-9
Канівський монастир 668
Канівський полк 257, 296, 383, 392, 486, 489, 500, 511
Карпатське Підгір'я 642
Келеберда, містечко 493, 527, 579
Києво-Печерська Лавра 554, 665-6
Києво-Печерський монастир; див. Печерський монастир
Кизи-Кермень, замок на нижньому Дніпрі 353
Київ, місто 25-6, 28-9, 36, 38-40, 45-6, 50-2, 58, 60, 67, 82, 84, 89, 93, 98, 111, 121, 124, 129-30, 146-7, 149, 151, 153-4, 156-60, 162, 167, 171-3, 175-7, 198, 201, 204, 209, 213, 215, 217, 220, 226, 229-32, 234-40, 244-5, 248, 256, 274-6, 278-81, 286, 295, 297, 317, 323, 330-1, 352, 398, 405, 410, 416, 423, 430, 436-7, 440, 446-7, 449, 451-3, 459, 462, 464-5, 467-8, 471, 475, 477-80, 482-3, 494, 517, 520-1, 528, 535-6, 539, 547, 549, 558, 563, 566-7, 569, 580, 588-91, 596-7, 605, 608, 616-7, 623, 628, 639-40, 642, 664, 667
Київець 537
Київська митрополія 168, 293, 297
Київське воєводство 74, 295-6, 340, 465, 503, 535-6, 539
Київське Полісся 239
Київський полк 244, 264, 284, 296, 489, 516, 606
Київщина, край 49, 63, 131, 352, 357, 391-2, 396, 442, 516, 545
Кирилівський монастир 201, 217, 569
Кисляк, місцевість 49
Китайгород, місто 527
Китайгород, район Москви 607
Кишенька, село 45, 180
Кіш Запорозький (Кіш) 59, 386
Княжі Байраки 255
Князівство Литовське див. Велике Князівство Литовське
Князівство Руське див. Велике Князівство Руське
Кодак, фортеця на Дніпрі 121, 166, 214, 434
Козацька Діброва, урочище 416
Козелець, місто 213, 238, 494, 665
Козинець 384
Козлів 137
Колмицька Орда 281
Коломак, містечко 456
Коломенська Ямська Слобода 607
Коломия, місто 423
Колонтаї 180
Комаргород, місто 519, 549
Комарне 430, 483
Комишна, місто 84, 233
Комонча, село 257-8
Конотоп, місто 34-5, 126, 204, 213, 218, 253, 546
Конотопщина, край 217
Константинополь, місто 310
Корець 269
Коритниця, село 103
Корона (Річ Посполита) 72, 184, 292, 296, 388, 534-5
Короп, місто 225
Коропська сотня 202
Коростишів, місто 545, 562
Корсунщина, край 501
Корсунь, місто 32, 34, 47-8, 54, 64, 66-8, 75, 84, 94, 108, 125, 132, 209, 223, 227, 243-5, 247, 249, 267, 269, 294, 300, 328, 334, 336-8, 364, 374, 381, 392, 394, 486, 488-91, 495, 505, 521, 527, 530, 534, 547-50, 563, 565, 568-9, 571-2

Корсунський полк 82, 91, 132, 205, 210, 255-6, 296, 383, 392, 485, 486, 488, 499, 500, 511
 Косниця, містечко 521
 Костянтинів, місто 269, 432
 Костянтинів Старий, місто 299, 391, 472, 481, 545, 550
 Котельва, місто 181, 188-9, 193, 197-9, 204, 212, 224-5, 545
 Котельниця 273
 Краків, місто 17, 24-6, 32, 43, 48, 53, 56, 65, 95, 272-3, 279, 288, 298-9, 313, 390
 Красне, містечко 360
 Красний Кут, слобода 179
 Краснобрід (Красноброд) 430
 Кременчук, місто 44-5, 75, 84, 88-9, 207, 217, 219, 235, 348, 526-7
 Кременчуцька сотня 75
 Кременчуцький полк 75
 Кременчуччина 75
 Кремля, річка 606
 Кремль (у Москві) 607
 Крехів, місто 427
 Крехівський монастир 426, 538
 Крилів (Крилов, Крилув), місто 99, 253, 255, 484, 512, 526, 584, 604-5
 Крим 25-6, 43, 71, 77-9, 84, 89-90, 93-5, 97, 101, 103, 105-6, 108-12, 117, 122, 131, 133, 136-40, 143, 151, 154, 163, 165-7, 171, 180, 185-7, 204-5, 211, 214, 217, 219, 223, 235, 250, 253-4, 258, 261, 263, 267-8, 270, 285, 290, 298, 313-4, 320-1, 350, 353, 356-8, 363, 366-7, 371, 373-4, 380-1, 383, 389, 392-3, 412, 422, 424, 437, 449, 451, 455, 477, 480-1, 491-2, 496, 500, 504-5, 507, 510, 527, 531, 533, 543, 553, 558-60, 563, 565-6, 569, 573, 579-80, 584, 590, 592, 596, 637
 Кримська держава 186, 559
 Кримська Орда 265-6, 380
 Крит, острів 117, 313, 355, 403, 510
 Кролевець, місто 174, 626
 Кропивна, місто 84, 86, 175
 Крупи, село 103
 Крута, село 103
 Кублич, містечко на Бузі 56
 Кублич, річка на Поділлі 106
 Куниче, місто 521
 Курськ, місто 400, 418, 565, 580, 589-90, 602, 626
 Кучеровка, село під Глуховом 54, 203
 Кушляк 520
 Куяльник, річка 400
 Лабунь, місто 100, 163, 299, 371, 419, 432, 455, 503, 545
 Лабунь, річка 434
 Ладижин, місто 57, 105, 255, 362, 379-80, 382-4, 388, 413-5, 417-8, 430-1, 443, 515, 521-2, 525-6, 544, 549, 608, 620
 Лама, річка 639
 Ларіса 263
 Лебедин 242
 Левки, село 33
 Лена, ріка 241
 Лещинський монастир (коло Пинська) 124, 127
 Либідь, річка 475
 Лисянка, місто 46-7, 53-4, 56, 68-71, 73, 79, 87, 183, 258, 374-5, 377, 380-2, 469, 473, 488-9, 490, 498, 504, 521, 525-6, 621
 Литва 34, 48, 158, 296, 299, 388, 503, 536, 545, 658
 Лівобережжя 29, 38-9, 44, 63, 71, 75, 81, 82, 85, 87-9, 92-4, 102, 120, 162-3, 173-4, 178, 181, 197-8, 200-2, 206, 208, 211, 218, 221, 223, 239, 242, 253, 263, 265-6, 269, 277, 281-1, 284, 286, 295, 374, 397-8, 476, 549, 571, 576, 592, 598, 614, 661-2

Лівобережна Україна 35, 39, 59, 79, 81, 92, 159, 163, 175, 198, 223, 228-30, 277-9, 436, 446, 460-1, 463, 487, 496, 563, 568, 643
 Лісники, село 668
 Лович, резиденція примаса Празьмовського 440
 Лохвиця, місто 35, 175, 263-4, 456, 494
 Лубенський полк 189, 213, 263-4, 272, 279, 281, 284, 489, 500, 548, 603
 Лубенщина, край 266
 Лубні, місто 84, 178, 189, 221, 233, 249, 263, 281, 456, 549, 605, 620
 Луцьк, місто 472
 Любар, місто 41, 419, 432
 Любартів 269
 Люблін, місто 72, 107-8, 158, 470, 498
 Люблінське воєводство 131, 133, 268, 387
 Лютенька 233
 Лятичев 368, 395, 545
 Ляхівці (Ляховці), село 200, 206
 Львів, місто 17, 24, 66, 107, 109-110, 113, 131, 134-6, 141, 154, 158, 311, 322, 327, 349-51, 366, 378, 382, 388, 390, 408, 421-9, 433, 435-6, 446, 449, 454, 458, 472, 481-2, 524, 544, 550, 561, 580, 638, 642

 Македонія (Македоняни) 187, 558
 Максаковський монастир 278
 Мала Росія, Малоросія 28, 31, 33, 37, 51-2, 147, 157-8, 169, 181, 187, 189, 191, 194, 199, 202-3, 274-5, 399, 405, 448, 471, 490, 493-4, 500-1, 516, 519, 522-3, 526, 532, 542, 545, 554, 570, 621, 638-9, 643, 646-8, 654-6, 664, 668
 Мале Полонне 524
 Малоросійська Україна 617
 Мальборзька фортеця 62
 Мальта, острів 318
 Маначин 550, 560-1, 571, 665
 Маньківка, село 32, 524
 Маньківці, село 358
 Марієнбург, місто 125, 129, 303
 Марієнбурзька фортеця 126
 Марсові поля 344
 Мартовка 180
 Маячка 527, 565
 Мгарський монастир в Лубнях 178, 202, 555, 668
 Медведівка, містечко 47, 581, 584; див. ще Ведмедівка
 Медвин, містечко 489, 569
 Меджибіж (Межибоже), місто 32, 109, 269, 299, 316, 324, 328, 341-2, 363, 368, 379, 432, 441, 452-3, 504, 545-6, 550, 571
 Меджибожський монастир 490
 Межигірський монастир 149, 201, 315, 391
 Мена, місто 608
 Мерефа, слобода 179
 Микулинці 422
 Милецький монастир 72
 Милечиці 537
 Миргород, місто 84, 174-5, 177, 221
 Миргородський полк 83, 84, 189, 204, 213, 263-4, 272, 279, 281, 284-5, 500, 527, 603
 Михайлівка (за Корсунем) 300
 Мігновичі, село 253, 275-6
 Могилів (Могилев) на Дніпрі, місто 57, 85, 109, 127, 295, 488, 499, 505, 529, 535, 545, 550
 Могилів-Подільський, місто на Дністрі 326, 342, 363, 367-8, 382-3, 389, 396, 417, 431, 443, 482, 490, 498
 Могилівський ключ 74
 Могилівський полк 396, 484, 487-8, 511
 Молдава [Молдавія] 248
 Молдавія 26, 215, 250, 305, 355, 364,

368, 396, 483-4, 520, 532
Монастирище, містечко 382
Монастирське 135, 374
Москва, місто 25, 31, 33-42, 44-5, 47, 49, 53, 58-9, 65, 67, 69-70, 74-5, 77, 79, 81, 85, 87-94, 96-9, 104, 106-12, 116-7, 119-23, 125, 127-9, 136, 143-50, 154-7, 159-63, 167-8, 170-80, 186-7, 193-4, 197, 199-201, 203-7, 211-3, 215-8, 220-1, 223-38, 240-3, 245, 248-51, 253-5, 272, 274-6, 278-80, 282, 284, 287, 290, 294-5, 304, 310, 312-14, 319-20, 329, 331, 343, 347-8, 352, 374, 381, 389-90, 394, 397-9, 401, 405, 408, 410-11, 416-7, 433, 436, 442, 444, 446-53, 456-7, 460, 462-5, 467-9, 473-5, 477-80, 484, 487, 491-3, 495, 500, 502-5, 507-11, 513, 516, 521, 528-9, 531, 536-7, 539, 548, 554, 557-9, 562-4, 566, 568, 570-1, 574, 578-9, 581-7, 589-98, 600, 602-3, 605-12, 614-21, 623-39, 643, 650, 652-4, 658, 660-3, 666
Москва, ріка 632
Московська держава 344
Мовковська Орда 371
Московщина 29, 54, 177, 235, 243, 251, 255, 588, 609-10, 624, 630, 636-8, 644, 650, 653, 663, 665
Мотовилівка, містечко 54, 58, 66, 418, 474, 545, 562
Мотронинський монастир 668
Мошни, місто 268, 569, 571
Мультияни [Молдавія] 270, 415
Мюнхен, місто 19

Наддніпрянина 60
Нарим 241
Насташка, містечко 391, 418, 455, 524, 545
Немирів, місто 57, 106, 360, 362, 393,

418, 494, 498, 545, 548, 576
Немирівщина 74
Нехвороща 527
Низ (Запорозька Січ) 364, 578
Николи Пустинного монастир 201
Ніжин, місто 86, 107, 127, 161-2, 174-5, 177, 180, 199, 202-3, 205, 212, 220, 224, 229, 237, 329, 349, 353, 370, 381, 447
Ніжинський полк 83, 189, 223, 228, 264, 396, 487, 516, 549
Нікольський, присілок Ярополчого 636
Німан, ріка 215
Нова Гребля 265
Новгород-Сіверський, місто 175, 177, 180, 201-2, 228, 249, 276, 606
Новгородщина, край 609
Новий Двір 126
Новий Санджарів, містечко 400
Нові Млини, село 627
Ново-Костянтинів, місто 268
Новосельці, село 600
Новоспаський монастир 162, 203
Ногайська Орда 99, 139, 268, 270, 299, 455
Нью-Йорк, місто 19

Обечівська гребля, урочище 567
Овруцький полк 58
Ожиговці, село 335, 550
Олика 472
Ольховець (Вільховець), місто поблизу Канева 197, 220, 223, 226, 396, 531
Ольшанка, село на Поліссі 323
Ольшанське 55
Опішня, місто 188-90, 193, 195, 198-9, 207-8, 224, 233
Оргієв 520
Орель, річка 45, 527, 566
Оринин, село 423

Орловець, містечко 90-1, 96, 500
 Остер, місто 28, 174, 176-7, 188, 220, 229, 237
 Остерщина, край 666
 Остріг (Острог), місто 290, 292, 299, 300, 302-4, 306-8, 310, 314, 316, 319, 323-4, 333, 337-8, 340
 Острозький слобідський полк 485
 Острополь 269
 Остричинів ріг, урочище 190
 Охтирка, місто 197-8
 Охтирський полк 512, 526, 549
 Очаків, місто 83, 245, 353, 507
 Очаківська Орда 342

 Паволоцький полк 82, 91, 132, 208, 210, 256, 284, 296, 422, 455, 488
 Паволоч, місто 45, 48, 54, 66, 68, 273, 299, 303, 393, 454, 474, 490, 505, 516-7, 519, 532, 542, 545, 562, 580-1
 Переволочна 217
 Переволоччина, край 313
 Перекоп, місто, перешийок 77, 353
 Перемишль, місто 76, 154, 215, 470, 476, 667
 Переяслав, місто 25, 37-41, 54, 58, 71, 77, 85-7, 93, 125, 143, 155-8, 177, 180, 199, 220, 229, 237, 447, 469, 488-90, 493, 497, 499, 505, 511, 527, 563, 573, 589, 605, 661, 664
 Переяславський полк 85-6, 90, 189, 264, 281, 284, 445, 487, 500
 Переяславщина, край 439
 Періївка 206
 Персія 112, 117
 Петропавлівський монастир (у Глухові) 202, 668
 Печери, містечко 106, 360, 362
 Печерський жіночий монастир 209
 Печерський монастир 70, 201, 278, 349, 391, 450, 457, 475, 521
 Пивський монастир 168

 Пилявці 67, 132
 Пинське (Пинськ), місто 126
 Пинщина, край 124
 Пирятин, місто 580
 Підгайці, містечко 133-5, 137-9, 141, 145, 165, 234, 324, 326, 361, 378, 661
 Підгір'я, край 350
 Підгорецький монастир (коло Бродів) 427
 Піщана 86, 90-1, 98
 Побужжя, край 59, 382, 384, 498, 520, 527, 585
 Погар (на Чернігівщині) 312
 Погребища, містечко 379, 544
 Поділля, край 83, 94, 106, 131, 182, 321, 341, 355, 360, 362, 367, 391, 424, 433-4, 469, 498, 528, 545, 559-61, 566, 641, 644, 658, 665
 Подільське воєводство 425
 Подільський полк 82, 296, 389, 488
 Подністров'я, край 55, 60-1, 96, 527, 585
 Подністрянщина 59, 323
 Познань, місто 17, 24, 26, 43
 Покровське, село 607
 Покровський монастир (коло Сосниці) 27, 608
 Покуття, край 350
 Полісся, край 54, 56, 96-7, 108, 239, 269, 319, 323, 350, 357, 364, 391, 393, 476, 658
 Полонне, місто 64, 108, 299, 303, 419, 432, 545-6
 Полоцьк, місто 158
 Полтава, місто 132, 177, 189, 192, 204-5, 221, 233, 263
 Полтавський полк 58, 82, 179, 189, 213, 249, 263-4, 272, 279, 281, 284-5, 500, 527
 Полтавщина, край 198, 400
 Польська республіка 357
 Польща 19, 34, 39-41, 43, 46-50, 53,

- 57, 67, 69-71, 79, 81 88-9, 92-3, 96, 101-3, 108, 110-17, 119, 124-6, 128, 130-1, 133, 136, 138-9, 143-7, 150, 159-60, 163-7, 173, 177-8, 181, 186-7, 197, 207, 210, 213, 219, 230-2, 234-6, 241, 246, 248, 250, 252-3, 269-76, 278, 280, 287, 290, 292, 295, 297, 299, 302, 304-9, 311, 313-5, 318-9, 321, 326-9, 334, 337, 340-3, 345-6, 350-1, 355, 358-9, 361, 363, 371-2, 374-5, 377, 379-80, 388-90, 395, 398-9, 401, 403, 405-12, 414, 416, 423-5, 431, 433-5, 439-40, 443, 447, 452, 454-5, 461-2, 465, 469-70, 472-3, 476-7, 480-1, 483-4, 491, 494-5, 497-8, 500, 502-4, 519, 528, 533-4, 536-7, 544-5, 548, 558-60, 562, 564-6, 580, 589-91, 596, 608, 637-8, 644, 646, 652, 656-8, 660-3, 666, 670
- Поморяни 133
- Попельня 545
- Пороги 439
- Порта (Висока Порта, Високий Поріг, Оттоманська Порта, Турецька Порта) 25, 56, 77, 79-81, 103, 110, 112-3, 115-7, 165, 182, 187, 206, 219, 250, 269-72, 289-91, 298-9, 301, 309-10, 313, 322, 333-4, 339-40, 343, 350, 399, 403-5, 407-8, 415, 426, 428, 434-5, 441, 447, 506, 531, 533-4, 543, 548, 552, 645, 654
- Почеп, місто 180
- Правобережжя 47, 49, 92, 175, 254, 258, 486-7, 490, 497, 528, 541
- Правобережна Україна 23, 46-9, 54, 58, 89, 147-8, 150, 160, 230, 241, 262, 274-6, 280, 331, 343, 355, 437, 442, 447-8, 450-2, 459-60, 463, 467, 472, 484, 495-6, 498, 503, 519-20, 524, 526-8, 537, 543, 545, 550, 552, 557, 559, 562, 573, 590-1, 600, 614, 616, 635, 645, 649, 657, 661-2
- Прага, місто 18, 52, 77, 80
- Прилуки, місто 25, 33-4, 86, 174, 176-7, 205, 218, 417, 567
- Прилуцький полк 35, 83, 213, 218, 264, 487, 516
- Прип'ять, річка 108, 128, 567
- Путивль, місто 188, 199, 212, 215, 217, 225, 231, 521, 658, 662, 667
- Рафалівка 537
- Рашанка 233
- Рашков (Рашків), місто на Дністрі 55, 57, 378-80, 382, 384, 443, 480, 529, 545, 550, 567
- Решетилівка 190
- Ржищев, місто 488, 527, 548
- Рильськ 634
- Рівне, місто 103
- Річ Посполита 25-6, 42, 46, 59, 64, 71-2, 74-5, 91, 110, 139-41, 145, 151, 155, 163, 182, 183, 185, 252, 273, 289, 293-4, 297, 299, 300, 302, 305, 308, 315, 317-9, 323-4, 326, 328, 330, 332, 336, 341-2, 345, 347, 349, 361, 366, 369, 378, 386, 388-90, 408, 410, 416-7, 420, 429, 454, 470, 472-3, 482, 498, 503, 536-7, 539, 561, 564, 667
- Рогинці 265
- Родос, острів 270
- Рокитне, містечко на Київщині 418, 455, 524
- Ромен, місто 175, 198, 201, 233, 263-5, 563, 602
- Росава, річка (притока Росі) 244, 255-7, 334, 369, 396, 457, 490, 495, 601
- Росія 29, 31, 38, 40, 45, 108, 112, 119-21, 150, 156, 162, 168, 170-1, 177, 181, 211, 235, 275, 280, 305, 311, 318, 334, 405, 445, 456, 466, 473, 484-5, 487-8, 490, 501-2, 504, 511, 551, 554, 558, 568, 571, 576-7, 582,

- 585, 595, 635-6, 642, 646-7, 656, 660
- Рось, річка 255
- Румелія, назва провінції в Османській імперії (територія Болгарії, Сербії, Герцеговіни, Албанії, Македонії та Єпіру) 403, 406
- Русавка, річка (притока Дністра) 132
- Русь 26, 112, 168, 291-2, 295, 314, 349, 389
- Руське воєводство 425, 433, 536
- Руське княжество 154
- Рязанщина, край 637
- Саврань, малий доплив Бугу з правого боку 367
- Самбір, місто 215, 662, 667
- Санок, місто 667
- Саратов, місто 642
- Сарсель, місто у Франції 19
- Седнев (Седнів), місто 212, 224
- Семенівка 440
- Семибаштовий замок (в Царгороді) 370
- Семигород, місто 250, 270
- Серби [Сербія], країна 558
- Сербинська могила, урочище 190
- Сербинське поле, урочище 190, 198
- Сєвськ, місто (на території пізнішої Орловської губернії) 180, 205, 215, 625-6, 631, 634, 658
- Сибір 49, 58, 227, 241, 401, 449, 489, 610, 614-5, 620-1, 627, 665
- Синява, містечко 418, 525, 567
- Синява, річка 533
- Синявин 455
- Синявки, місто 432
- Сіверщина, край 180, 201, 223
- Сілістрія, місто-фортеця на Дунаї 411
- Сіцилія, острів 318
- Січ 73, 77, 119, 121-3, 167, 182-3, 186, 205, 211, 253-4, 256, 266-7, 287, 289, 304, 314, 319-20, 340, 363-4, 370, 374, 394, 410, 437, 439, 477, 491-3, 507-8, 510, 542-3, 573-4, 576-7, 589, 592, 594, 596, 600, 601-2, 624
- Скалат 133
- Скибівці 382
- Скрибинці 414
- Слобідська Україна 179-80, 204
- Слобідські полки 527, 579
- Слободища, село 41, 42
- Слобожанщина, край 177, 264, 526
- Слуцьк, місто 127-8, 267
- Сміла, місто 47, 256, 375, 500-1, 505-6, 511, 527, 543-4
- Смоленськ, місто 110, 180, 299, 344, 580
- Смотрич, річка 420
- Снятин, місто 443
- Соб, річка (ліва притока Південного Бугу) 372
- Соболівка, містечко 383
- Сож, річка (ліва притока Дніпра) 399
- Сокирна, річка 211, 550
- Сокирна (Сокирне), село 96, 99, 205, 210, 217
- Соловки, Соловецькі острови 241
- Сорока, могила 372
- Сороки, місто 258, 515, 519
- Сосниця, місто 27-8, 45, 174, 176-7, 205, 447, 591, 606, 608-9, 611-2, 615, 618, 620, 624, 626-32, 634-5, 664
- Сосницький повіт 632
- Софія (Київська) 297
- Спасо-Преображенський монастир 180
- Спаський, присілок Ярополчого 636
- Срібне 35, 198, 202, 204-5
- Ставища (Ставище), місто 46, 104-5, 352, 361, 423, 517, 525, 567
- Стайки, містечко над Дніпром 127-8, 223, 236, 239-40, 548, 668

Стамбул, місто 56
Станиславчик, містечко 359
Стародуб, місто 175-7, 669
Стародубівський полк 175, 189, 223,
228, 399, 487, 516, 609, 669
Стародубщина, край 664
Стеблів, місто 253, 266-7, 272, 304,
475
Стир, річка 429
Стіна, містечко і фортеця 327-8, 342,
358, 363, 367-9, 521
Стрипа, річка 133, 135
Суботів, урочище, село 128, 244, 253,
257, 512, 584, 604
Суворов, присілок Ярополчого 636
Суджа 233-4, 240
Суїн-Каза 384
Сула, річка 456
Суми, місто 264, 456, 563, 565
Сумський козачий полк 500, 512, 526,
549
Сучава, місто 664
Сучава, річка 658
Східне Поділля, край 442

Тавань, місто 314
Талаєвка 194
Талдики 509
Тарасівка, село 86, 267, 489
Ташлик 244
Телятин 419
Теребовля, місто 552, 562
Тернопіль, місто 48, 132-3, 356
Тобольськ, місто 621
Томськ, місто 241
Торговиця, містечко на Уманщині
107, 221, 267
Торговицький полк 132, 205, 210,
255-6, 296, 393, 396, 487-8, 500,
512
Торн 345
Торські озера, урочище 179
Трахтемирівський монастир 37, 74,
297, 667
Триліси, містечко 418
Трипілля, містечко 548
Троїцький монастир 554
Тростянець, місто 355, 382-3, 390,
415, 524
Трубчевськ 181
Тульчин, місто 382, 384, 414, 498,
520, 524
Туманівка 367
Тунджи, річка 171
Турецька Порта див. Порта
Туреччина 71, 79-80, 89, 111, 114,
116, 131, 143, 146, 172, 197, 213,
216, 227, 247, 250, 259, 262-3, 287,
290, 305-6, 331, 333, 343, 355, 388-
9, 403, 405-7, 413, 447-8, 451-2,
500, 533, 549, 551, 557-9, 591, 623,
653-4, 658, 662, 664-7
Турки [Туреччина] 248
Турція 420, 429, 482, 647, 657
Турчин [Туреччина] 309-10, 326
Тягиня (Тегиня), місто 363, 380
Тясмин, річка 255, 514-5, 543, 599

Угорська Русь 641
Угорщина 112, 117, 644
Україна 17, 23, 26, 30, 32, 34, 36-9,
41, 44, 46-50, 54, 57, 61-2, 64-6, 69-
72, 74, 76, 79, 81, 88-90, 92-3, 97-8,
101-3, 107, 111, 115-6, 119, 121-2,
124, 126-8, 130-1, 133, 139, 143-4,
146-8, 150, 152, 154-6, 159-60, 162-
4, 166-8, 171, 173, 176-80, 182, 187,
190, 194, 197, 200-1, 206-8, 210,
213-20, 222-4, 226-9, 235, 237-8,
240, 242-3, 246-8, 250, 254, 256,
258, 261, 267-70, 272-80, 282-3,
287-90, 295-9, 302-3, 308-10, 312,
314-18, 322-4, 326-7, 329-34, 338-
40, 342-3, 345-9, 351, 357-8, 361,
363-4, 366, 369, 372, 374, 376-7,
380, 383-5, 388-92, 394-5, 397-400,

- 406-11, 414-5, 422-3, 428, 433-4, 436, 438-9, 444-50, 452, 456, 458, 460-5, 467, 469, 472-4, 477, 479, 482, 484, 487, 489-90, 495, 497, 499, 503, 508-10, 516, 519-20, 523-4, 528-36, 538-41, 543, 545-9, 552-3, 557-63, 566, 569-70, 572, 578-9, 584-5, 588, 591, 594, 604, 606, 608-17, 620-1, 623-7, 629-31, 633-42, 644-7, 652-6, 658-61, 665, 670
- Україна-Русь 26, 32, 369
Українська Держава 670
Українська Держава Дорошенка 485
Українська Козацька Держава 34, 660
- Уманська округа 442
Уманський полк 74, 83, 85, 132, 205, 210, 255-6, 296, 396, 408, 486-8, 500, 511
- Умань, місто 47, 50, 54, 59, 84, 109, 253, 258-60, 262, 264, 266, 268, 355, 358, 365, 369, 380, 393-4, 396, 432-3, 437-9, 445-6, 519-20, 522-4, 552-3, 563, 587, 663
- Фастів, місто 393, 418, 440-1, 545
Франкфурт, місто 644
Франція 113
- Харків, місто 179-80, 508
Харківський слобідський полк 485
Хвастов див. Фастів
Хмельник (на Брацлавщині) 36
Хомутець, містечко 204-5
Хорол 82, 84
Хотин, місто 341, 419, 482, 486, 562
Хотці, село 232
Христинівка, містечко під Уманню 437-8
Хухра 198
- Царгород, місто 77, 79, 93, 112-13, 155, 163, 168, 171-2, 206, 213-15, 217, 244, 247-8, 250, 253, 261, 263, 267, 270, 275, 302, 309-14, 317, 327, 329, 332, 334, 385-6, 370, 400, 405, 442, 456, 490, 501, 505, 507, 560, 571, 590, 616, 638, 644, 665
- Царичанка 527
Цецора, урочище 519
Циблі 212
Цибулівка 382
Цибульник, річка 353, 455
Цибульник, урочище 95, 98, 254
Цибульницькі поля, урочище 101
Цікуновка 384
Ціммерманівка 365
- Черкаси, місто 54, 86, 101, 109, 127, 155-7, 255, 394, 484-5, 497, 511-2, 515-6, 520, 526, 549, 571, 581, 584, 588-9, 597, 600, 602, 604
- Черкаський повіт 588
Черкаський полк 50, 91, 205, 256-7, 284, 296, 383, 485, 500, 512, 563
- Чернівці, місто 395, 545
Чернігів, місто 176-8, 180, 199, 212, 220, 224-5, 229, 237-8, 446-7, 521, 599, 621, 637
- Чернігівське воєводство 295-6, 465, 535, 539
- Чернігівський полк 83, 189, 223, 228, 284, 487, 489, 516
- Чернігівщина, край 212, 217, 224, 312, 665
- Чернотичі, село 608
Черняхівці 382
Четвертинівка, містечко 360, 403, 413, 417, 423
- Чечелівка, містечко 385
Чечельник 545
Чигирин, місто 25, 27-30, 33, 36, 44-5, 47-8, 51, 53-4, 57-61, 64, 66-8, 75-8, 80, 85-6, 88, 93-7, 100, 119, 121-4, 127-32, 143, 145, 151-7, 159-60, 163-5, 167, 172-3, 180, 182-3,

- 187, 189, 194, 198-9, 202-3, 209-10, 213-4, 216, 219-21, 223, 226, 228, 232-8, 240-4, 246, 248-55, 257-8, 262, 264, 270, 276, 278, 283, 294, 299, 300, 302, 307, 310, 321-3, 326-7, 329, 333-4, 337, 348-50, 353, 362-3, 367, 374, 378, 383, 387, 391-2, 406, 410, 422-3, 433-4, 436-41, 443, 445, 451-60, 462-6, 469, 474, 478-9, 481-3, 487, 490, 492, 497, 499, 502, 505-6, 508, 510-6, 519-20, 526, 529-33, 541, 544, 549-52, 554, 557, 559, 567-9, 571-81, 583-91, 593-5, 597-606, 609, 611, 614, 616-8, 620, 623-8, 631, 634-5, 638, 646, 650, 664, 666-7
- Чигирин-Дуброва** 528, 599
- Чигиринська фортеця, замок** 133, 601
- Чигиринське староство** 60, 73, 97, 144, 207
- Чигиринський монастир** 28
- Чигиринський повіт** 581, 588
- Чигиринський полк** 50, 75, 77, 82, 91, 210, 256, 296, 563, 582
- Чигиринщина, край** 74
- Човнова, річка** 190
- Чорна Русь** 405
- Чорне море** 115, 370
- Чорний Ліс (лісовий масив на Чигиринщині)** 173, 223, 254, 393, 456, 501, 520, 627
- Чорний Шлях, татарський шлях** 550
- Чорногородка, містечко** 82, 357, 547
- Чорнокозинці** 133, 562
- Чортків, місто** 442
- Чортомлик, острів** 254, 437
- Чорторий, острів** 475-6
- Чуднів** 31, 42, 48, 139, 269, 316, 661
- Чуфут-Кале** 93, 112
- Шамраївка, село** 418
- Шан-Кермень, замок на нижньому Дніпрі** 353
- Шаргород, містечко** 360, 545
- Шаргородський ключ** 74
- Швеція** 529
- Шиловка, річка** 190
- Яворів, місто** 322, 356, 425, 547
- Ягельниця** 423
- Ягольниця** 442
- Яготин** 568
- Язлівка** 443
- Язловець** 395, 423
- Ялів, місто** 361
- Ямпіль (Ямполь)** 326, 335, 363, 367-8, 382, 443, 498
- Ямполь-Ніжинський полк** 606
- Яновка** 425
- Янчарка, річка** 603
- Яреськи, село** 45, 204
- Ярополче, село** 623, 636-8
- Ярослав (Ярославль), місто над Сяном** 154
- Яси, місто** 57, 133, 305, 395, 408, 415, 445, 519, 665

